

ШУҲРАТ ЭРГАШЕВ

ЖАҲОН

ТАРИХИ

ЯНГИ ДАВР
1800 – 1918 йиллар

II
ҚИСМ

ЎЗБЕКISTОН РЕСПУБЛИКАСИ ОЛИЙ ВА ЎРТА МАХСУС
ТАЪЛИМ ВАЗИРЛИГИ

ШУХРАТ ЭРГАШЕВ

ЖАҲОН ТАРИХИ

ЯНГИ ДАВР
1800 – 1918 йиллар

*Олий ўқув юртлари 5110600 «Тарих ўқитиш методикаси»
таълим йўналиши учун ўқув қўлланма*

ТОШКЕНТ
«O‘ZBEKISTON»
2015.

УЎК: 94(419)(075)

КБК 63.3(0)я73

Э-74

Масъул муҳаррир:

тарих фанлари номзоди *Тўлқин Бобоматов*

Тақризчилар:

тарих фанлари доктори, профессор *Раҳмон Фармонов*,
тарих фанлари номзоди, доцент *Равшан Сиддиқов*

XIX аср – иқтисод ва техника, аниқ фанлар ва бадиий адабиёт, мусиқа ва тасвирий санъат жадал ривожланган давр. Индустириал цивилизация қарор топган бу аср юксак тараққиёт асри, шу билан бирга нохуш воқеалар – кўзғолонлар, урушлар ва инкилоблар ҳам асри. Бу ижтимоий зиддиятларнинг кескинлашуви, жамиятдаги мавқеларнинг қайта тақсимланиши, янги тамаддунга қадам қўйган халқларда янгича кадриятлар ва ахлоқ меъёрларининг шаклланиши давридир.

Бу капитализмдан унинг янги босқичи – империализмга ўтиш даври. Тарихий давр сифатида XIX аср жамият тараққиётида янги босқични бошлаб берган Буюк француз инкилобидан бошланади ва жуда қатта ижтимоий фожиа – Биринчи жаҳон уруши билан яқунланади.

ISBN 978-9943-28-068-7

© Ш. Эргашев, 2015

© «O‘ZBEKISTON» NMIU, 2015

КИРИШ

Маърифат асри дея ном олган XVIII аср тарихга айланиб, ўз ўрнини XIX асрга бўшатиб берди. Янги, XIX аср киришини европалликлар икки марта – биринчи бор янглишиб 1800 йили ва кейин 1801 йили нишонладилар. Аммо тарихий аср ҳар доим ҳам таквимий аср билан мос тушавермайди. Тарихий давр сифатида XIX аср жамият тараққиётида янги босқични бошлаб берган Буюк француз буржуа инқилобидан бошланади ва жуда катта ижтимоий фожиа – Биринчи жаҳон уруши билан яқунланади.

XIX асрни кимлардир пўлат асри, саноат асри, машиналар асри ва бошқа бировлар эса шиддатли, шафқатсиз аср деб ҳам аташган. Индустириал цивилизация қарор топган бу аср юксак тараққиёт, шу билан бирга драматик воқеалар – кўзғолонлар, урушлар ва инқилоблар ҳам асри. Бу ижтимоий зиддиятларнинг кескинлашуви, жамиятдаги ролларнинг қайта тақсимланиши, янги цивилизацияга қадам қўйган халқларда буржуача кадриятлар ва ахлоқ нормаларининг шаклланиши давридир.

XIX асрда иқтисод ва техника, аниқ фанлар ва бадиий адабиёт, мусика ва тасвирий санъат шундай жадал суръатлар билан ривожландики, Европа қитъасида сиёсий бошқарув шаклларини, давлат ҳаёти ва халқаро муносабатлар принипларини кескин ўзгартириб юборган инқилоблар ва урушлар шунчалар тез-тез юз бердики, илгари ҳеч қачон бундай бўлмаган эди. Бутун аср давомида саноат буржуазияси жамиятда етакчи куч бўлиб келди. Индустириал цивилизация қарор топган илғор мамлакатларда шаклланган молия капитали фақат XX аср бошига келиб иқтисодий ва сиёсий етакчиликни қўлга олди. XIX аср капитализмдан унинг янги босқичи – империализмга ўтиш жараёнини тайёрлади.

Бу жараён, жамиятда юз бераётган чуқур ижтимоий-иқтисодий ўзгаришлар олимлар, публицистлар ва сиёсатчиларнинг эътиборини ўзига жалб қилди. XIX аср охири – XX аср бошларидаги иқтисодий-сиёсий адабиётларда ва мақолаларда жамият ҳаётидаги янги ҳодисаларни тавсифлаш учун *империализм* атамаси кенг қўлланила

бошланди. Дастлаб машхур инглиз иқтисодчиси Ж.А. Гобсон 1902 йили Лондон ва Нью-Йоркда нашр қилинган «Империализм» номли асарида жаҳон хўжалик тизимининг иқтисодий ва сиёсий жиҳатларини тавсифлаш ва баҳолашга батафсил тўхталиб, уни «империализм» атамаси билан боғлайди. Орадан саккиз йил ўтгандан сўнг, 1910 йили австриялик марксист Рудольф Гильфердинг ўзининг «Молия капитали» номли монографиясини нашр қилиб, унда «империализм» тўғрисида «капитализмнинг янги босқичи» сифатида ёзади¹. Кейинчалик турли сиёсий қарашлардаги тадқиқотчилар, журналистлар ва сиёсатчилар бу атамага турлича мазмун бахш этдилар. Кўпчилик (Г. Шульц, Ж. Кейнс ва бошқалар) империализм деганда Ғарбий Европа давлатлари томонидан олиб борилаётган экспансионистик ва реакцион сиёсатни тушунишарди. Чунки айнан шу даврда Европа давлатларининг Осиё ва Африкада босқинчилик сиёсати ҳамда мустамлакаларни эгаллаш учун ўзаро кураши авжига чиқди.

1917 йили Петроградда рус большевикларининг етакчиси В.И. Лениннинг «Империализм капитализмнинг юқори босқичи» номли асари эълон қилиниб, муаллиф унда жаҳон капиталистик хўжалигининг ривожланиш тенденцияларини ва улар олиб келиши мумкин бўлган сиёсий оқибатларни марксистик нуқтаи назардан чуқур таҳлил қилади. В.И. Ленин империализм жаҳон урушлари ва пролетар инқилобларига олиб келади деган умумий хулосага келади². У империализмни «капитализм ривожланишининг юқори ва сўнгги босқичи» деб атайди. Бу ғоя ҳокимиятни эгаллашнинг воқитаси сифатида қуроли кўзғолонни танлаган социал-демократлар сўл қаноти амалий фаолиятининг назарий асоси бўлиб хизмат қилди.

XIX асрда Европа мамлакатларининг кичик бир гуруҳи жаҳоннинг индустриал маркази ролини ўйнади, улар армияси ва флотининг техник устунлиги ва қудрати дунёнинг исталган ҳудудида ерларни босиб олиш ва ўзлаштириш имконини берди. Узоқ вақт бу мамлакатларнинг тарихи жаҳон тарихи сифатида ўрганилиб келинди. Бошқа халқлар, улар жаҳон цивилизацияси ва маданияти тарихига қандай ҳисса қўшганлигидан қатъи назар, жаҳон сиёсати ва халқаро муносабатларнинг пассив объекти сифатида қаралди.

¹ Қ а р а н г : Хидаятов Г.А. Дипломатия XX века. – М., 2011. С. 9

² Шу ерда.

XX асрга келиб бундай ҳолат тубдан ўзгарди. Аср бошларидаёқ жаҳон тараққиётида асосий ролни европалик бўлмаган давлатлар — АҚШ ва Япония ўйнай бошлади.

XX аср 50-йилларида америкалик тарихчи Р. Палмер XVIII аср охири — XIX аср бошларида Атлантика океанининг иккала томонида юз берган инқилобий воқеалар алоҳида «атлантик инқилоб» жараёнини ақс эттиради деган гоёни илгари сурди. Атлантик инқилоб натижасида бугун биз Ғарб цивилизацияси деб атайдиган «Атлантик цивилизация» вужудга келди. Дунё «Ғарб» ва «Шарқ» деган одатдаги географик эмас, кўпроқ цивилизация мазмун касб этган томонларга бўлиниб кетди.

XIX аср, айниқса унинг иккинчи ярми ва XX аср бошлари инқисодий ва ҳарбий кудрати юқори бўлган Ғарб цивилизациясининг экспансияси даври, Осиё, Африка ва Лотин Америкаси халқларининг фақат сиёсий ва иқтисодий эмас, цивилизациявий қарамлигининг ҳам бошланиши давридир. Европаликлар томонидан забт этилиб, ўзининг сиёсий мустақиллигини йўқотган, иқтисодий жиҳатдан талон-торож қилинган халқларнинг ўз тили, дини, урф-одатларини сақлаб қолиш учун олиб борган курашлари, йўқотилган сиёсий мустақилликнинг маълум даражада тикланишига олиб келди. Бу халқларнинг ўзига хос маданиятлари Ғарбнинг илғор цивилизацияси таъсирида йўқ бўлиб кетмади, маълум трансформацияга юз тутди, холос. Айниқса, анъанавий жамиятларда диний қобикқа ўралган ва диний тасаввурлар тарзида сақланиб келаётган қолок, тараққиётга ғов бўлаётган урф-одатларнинг барҳам топиши цивилизациялар яқинлашувида катта аҳамиятга эга бўлди. Шу тариқа замонавий жамиятнинг шаклланишида секуляризация¹ жараёни муҳим роль ўйнади. Бу узок давом этган ва зиддиятли кечган жараён натижасида жамиятда эътиқод, дин ва диний ташкилотларнинг мақоми ўзгарди. Дунёвий давлат, мактаб, фан ва маданият шаклланди. Дунёвий ёндашув, секулярлик, виждон эркинлиги инсои дунёқарашининг, озод шахс сифатида ўзини англашининг асосини ташкил қилди. Кишилар, анъаналар кучига бўйсунган ҳолда, бирор нарсани эътиқод сифатида кўр-кўрона қабул қилишга мажбур эмаслигини англаб етдилар. Инсоннинг эътиқоди, динга муно-

¹ *Секуляризация* — ижтимоий институтларни дин таъсиридан озод қилиш, маориф ва маданият ташкилотларини черков (ёки бошқа диний ташкилот) қарамоғидан чиқариш, холи қилиш.

сабати унинг ўзигагина тегишли шахсий масалага айланди ва айнан шунинг негизида индивидуализм асослари шаклланиб, кишиларнинг (аввало ғарб кишисининг) фаоллиги ва эркинлиги учун кенг имкониятлар яратилди. Замонавий инсон ўз мақсадлари ва имкониятларидан келиб чиқиб, муносиб яшаш шароитини яратиш учун ўзини ўраб турган оламни ўзгартиришга киришди. Албатта ҳозирги замон кишиси, унинг ҳаётга муносабати осонгина шаклланиб қолмади. У узоқ, мураккаб ва зиддиятли йўлни босиб ўтди. Лайтиш мумкинки, айнан секуляризация жараёни замонавий жамиятнинг, шахс ва маданиятнинг шаклланишида ҳал қилувчи роль ўйнади. Узоқ давом этган қаттиқ курашлар натижасида диннинг жамиятдаги, ижтимоий онгдаги ҳукмрон мавқеини енгиб, дунёвий тараққиёт йўлига кирган халқлар фан, маданият ва иқтисодий ривожланишда юксак натижаларга эришдилар, ўзлари учун муносиб яшаш шароитини яратдилар.

XIX асрда ҳозирги замон фани шаклланди. Фанни ишлаб чиқарувчи кучга айлантиришнинг узоқ давом этган жараёни якунланиб, XX асрда илмий-техник инқилобга олиб келди. XIX аср бошларида дунёда 1 мингга яқин олимлар фаолият кўрсатган бўлса, аср ўрталарига келиб улар сони 10 минг кишига етди, 1900 йили эса 100 минг олим илмий фаолият билан шуғулланарди¹. Фан жамиятни олга ҳаракатлантирувчи қудратли кучга айланди.

Жаҳон тарихи. Янги давр деб номланган ўқув қўлланмасининг иккинчи қисми XIX аср – XX аср бошлари тарихига бағишланган бўлиб, бу даврдаги энг муҳим воқеалар – саноат тўнтариши, буржуа инқилоблари, индустриал давлатлар ўртасида дунёни бўлиб олиш учун, мустамлака мамлакатларда эса мустақиллик учун кураш, урушлар ва ниҳоят илғор мамлакатларда индустриал цивилизация қарор топиши жараёни китобдан ўрин олган. Бу давр фан ва маданиятнинг шиддат билан ривожланиш даври бўлиб, уларга ўқув қўлланмада алоҳида эътибор қаратилган.

---

¹ Қ а р а н г : *Фортунатов В.В.* История: Учебное пособие. Стандарт третьего поколения. Для бакалавров. – СПб.: Питер, 2012. С. 213.

І Б Ў Л И М

ИНДУСТРИАЛ ЦИВИЛИЗАЦИЯНИНГ ҚАРОР ТОПИШИ

І Б О Б . XIX АСР – XX АСР БОШЛАРИДА ДУНЁНИНГ ИҚТИСОДИЙ, ИЖТИМОЙ-СИЁСИЙ ВА МАДАНИЙ ҚИЁФАСИ

*Иқтисодий ривожланишнинг асосий йўналишлари ва оқи-
батлари.*

XVIII аср охирида бошланган sanoat тўнтариши фақат sanoatнигина эмас қишлоқ хўжалигининг ҳам ривожини белгилаб, бутун XIX аср давомида кўплаб мамлакатлар тараққиётининг асо-сий моҳиятига айланиб қолди.

Дастлаб Англия, унинг ортидан Франция, бир оз кейинроқ АҚШ, Германия, Австро-Венгрия, Италия, Россия ҳар хил тезлик билан бўлсада, шу йўлдан бордилар. XIX аср охирига келиб sanoat тўнтариши анъанавий тараққиёт мамлакатларини ҳам камраб олди ва Японияда индустрлаштириш бошланди. Шундай қилиб, олимлар индустриал деб атаган, бош қадриятлари техник тараққиёт ва инсон эркинлиги бўлган цивилизация XIX асрда Европа ва АҚШда узил-кесил қарор топди, ҳамда қарийб икки аср жаҳон халқлари тараққи-ётининг мазмунини белгилаб берди.

XIX аср – XX аср бошлари – бу чуқур ўзгаришлар даври. Ҳали XV – XVI асрлардаги Буюк географик кашфиётлар ва Реформа-циядан бошланган, XVII – XVIII асрлардаги буржуа инқилоблари билан давом эттирилган классик капитализмнинг узоқ давом этган ривожланиш йўли шу даврда яқунланди ва XIX аср 90-йилларидан тараққиётнинг янги босқичи бошланди. Янги босқич монополия-ларнинг шаклланиши ва кенгайиши, хўжалик ҳаётига давлат ара-лашувининг кучайиши билан характерланиб, фанда империализм номини олди.

XIX аср иккинчи ярмида Ғарбий Европа ва Америка мамлакат-ларида, баъзи Осиё давлатларида жамиятнинг кўринишини кескин

ўзгартириб юборган, унинг янги сифат даражасига кўтарилишини тайёрлаган жараёнлар бошланиб кетди. Бу ўзгаришлар Италия ва Германияда сиёсий тарқоқликнинг бартараф қилиниши ва миллий давлатлар ташкил топиши, Россияда крепостной ҳуқуқнинг бекор қилиниши, АҚШда кулликнинг тугатилиши, Японияда «Мейдзи инқилоби» («Маърифатли бошқарув») каби воқеалар билан қувватланди. Ишлаб чиқарувчи кучлар ривожланиши кескин кучайди. XIX аср 70-йилларидан 90-йилларигача саноат маҳсулотларининг дунё бўйича ҳажми уч мартадан кўпроқ ошди, ишлаб чиқаришнинг соҳалар бўйича тизимида сифат ўзгаришлари юз берди. Агар олдинги даврлар учун энгил саноат, айниқса тўқимачиликнинг кенг ривожланганлиги характерли бўлса, 70-йиллардан бошлаб ишлаб чиқаришнинг умумий ҳажмида оғир саноат – металлургия, машинасозлик ва бошқалар муҳим ўрин эгаллай бошлади. Ишлаб чиқаришнинг янги турлари кенг қулоч ёйиб, технологик жараёнларни тубдан қайта қуриш учун тайёргарлик бошланди.

Индустриал жамият сари узлуксиз ҳаракат давом этди ва XIX аср 70-йилларига келиб у Фарбнинг илғор мамлакатларида қарор топди. Бунда саноат инқилоби ҳал қилувчи роль ўйнади. У Англияда 1830-йиллари, Франция, Германия ва Австрияда 1870-йиллари амалга оширилди. Илғор мамлакатларда саноат маҳсулотларининг умумий ҳажми кишлоқ хўжалик маҳсулотларининг ҳажмидан ошиб кетди. Бу ҳол Англияда 1820-йилларнинг бошида, Германияда – 1865, АҚШда – 1869, Францияда – 1885 йили юз берди.

Индустриал жамиятга қадам қўйган Европа ҳақиқий демографик инқилобни ҳам бошдан кечирди. 1800 йилдан 1850 йилгача Буюк Британия аҳолиси қарийб уч баробар, Норвегия, Швеция ва Голландияники икки баробар кўпайди. Аҳолининг мисли кўрилмаган ўсиши иқтисодиётнинг тараққий этишига олиб келди: кўплаб ишчилар ва истеъмолчилар пайдо бўлди. Урбанизация жараёни ҳам жадал ривожланиб, шаҳарлик аҳоли сони Буюк Британияда 50%, Францияда 38%, Австрия ва Пруссияда 25% га етди. XIX аср бошларида дунё шаҳарларида 20,3 млн киши (Ер юзи аҳолисининг 3% и) яшаган бўлса, 1900 йили 244,4 млн (13,6%) киши шаҳарларда яшарди¹.

---

¹ Қ а р а н г : *Фортуатов В.В.* История: Учебное пособие. Стандарт третьего поколения. Для бакалавров. – СПб.: Питер, 2012. С.161.

Бу даврда Европа мамлакатларида аҳоли ўсишининг принциплари ҳам ўзгарди. Агар XIX аср 70-йилларигача аҳоли ўсишига туғилишнинг юқорилиги ҳисобига эришилган бўлса, 70-йиллардан кейин аҳоли асосан ўлимнинг камайиши ҳисобига кўпайганлигини кўрамиз.

Айрим Европа мамлакатларининг 1800 йилдан 1913 йилгача бўлган демографик кўрсаткичлари қуйидагича (ҳар минг кишига)¹:

Туғилиш

Мамлакат/йил	1800	1850	1870	1900	1913
Швеция	31,4	31,8	30,7	26,1	23,2
Англия	37,7	34,0	35,5	28,1	24,1
Германия	40,3	36,6	38,8	34,3	27,5
Россия	–	50,7	50,8	47,8	43,1
Франция	33,1	25,8	25,5	21,2	18,8
Австрия	40,5	36,5	39,3	36,4	29,7
Италия	–	38,6	36,8	32,6	31,7

Ўлим миқдори

Мамлакат	1800	1850	1870	1900	1913
Швеция	24,4	21,7	18,3	15,5	13,7
Англия	27,1	22,5	22,0	16,1	13,8
Германия	25,8	27,1	27,8	19,5	15,0
Россия	–	36,5	37,1	31,0	27,4
Франция	30,1	23,8	24,9	19,6	17,7
Австрия	26,7	32,0	32,6	24,3	20,3
Италия	–	29,9	30,4	22,0	18,7

Аҳолининг табиий ўсиши (%)

Мамлакат	1800	1850	1870	1900	1913
Швеция	7,0	10,1	12,4	10,6	9,5
Англия	10,6	11,5	13,5	12,0	10,3
Германия	14,5	7,5	11,0	14,8	12,5
Россия	–	14,2	13,7	16,8	15,7
Франция	3,0	2,0	0,6	1,6	1,1
Австрия	13,8	4,5	6,7	12,1	9,4
Италия	–	8,7	6,4	10,6	13,0

¹ Ливи Баччи, Массимо. Демографическая история Европы /Серия «Становление Европы» /Пер. с итал. А.Миролюбовой. – СПб.: «Александрия», 2010. С. 194.

Хўжалик ҳаётининг ривожланишига фан ва техника соҳасида эришилган муваффақиятлар ҳам катта таъсир кўрсатди. Анилинли кристалларнинг (1856), олтингугурт ва ишқор ишлаб чиқаришнинг серунум усуллари кашф этилиши (1860-йиллар), буғ турбинаси (1884–1889), ички ёнув двигателли автомобиль (1885), дизель мотор (1896–1899) ва аэропланнинг (1903) яратилиши – буларнинг барчаси саноат ишлаб чиқаришнинг ўсишига, йирик машина индустриясига ўтишнинг яқунланишига кучли таъсир кўрсатди. Саноат ишлаб чиқариши суръатларининг ўсишида айниқса тез ривожланаётган металлургиянинг салмоғи катта бўлди. Француз П. Мартен (1864) ва инглиз Г. Бессемер (1885) томонидан яратилган пўлат эритишнинг янги усуллари уни ишлаб чиқаришни кескин ошириб, таннархини арзонлаштирди. 1873 йили инглиз металлурги С. Томас томонидан яратилган суюқ чўянни тозалаш усули фосфоритли бой темир рудаларидан фойдаланиш имконини яратди ва маҳсулотнинг сифатини кескин оширди. Натижада 1870 йилдан 1900 йилгача жаҳонда пўлат ишлаб чиқариш 56 марта ўсди. Саноатда «темир даври» ўрнига «пўлат даври» бошланди.

Пўлат эритишнинг сон ва сифат жиҳатидан ўсиши машинасозликнинг ривожланиши учун катта имкониятлар яратди. Буғ болгаларидан прокат станларига ўтиш натижасида пўлат кувурлар, рельслар ва бошқа буюмларни оммавий ишлаб чиқариш бошланди. Бунинг оқибатида темир йўллар қурилиши ва океан кемалари қатновининг ривожланиши учун кенг имкониятлар яратилди. 1870 йилдан 1900 йилгача темир йўлларнинг жами узунлиги 210 минг км дан 790 минг км гача (3,8 марта) узайди. Европада темир йўллар Англия ва Германияни кенг қамраб олган бўлса, АҚШда бир нечта қитъалараро (Шимолӣ ва Жанубий Америка) линиялар қурилиши яқунланди. Темир йўллар ривожланиб бораётган ички бозор ва ташқи савдога хизмат қила бошлади. Юк ташишнинг умумий ҳажми ошиб, нархи арзонлашди.

1870–1900 йиллари дунёда саноат ишлаб чиқариши ва савдодаги ўзгариш¹

Соха	Кўпайиш (марта)
Кончилик саноати	4
Нефть қазиб олиш	25
Пўлат эритиш	56
Темир йўллар узунлиги	4
Кемаларда юк ташиш	6

Техник тараққиётнинг тезлашуви, саноат ишлаб чиқариши кенгайишининг ҳар хил шароитдаги мамлакатларда турлича юз бериши давлатлар ўртасида иқтисодий тенгсизликни келтириб чиқарди, баъзи давлатларнинг жадал ривожланиши учун шароит туғдирди. Масалан, 1870 йилдан 1900 йилгача саноат ишлаб чиқаришининг умумий ҳажми Англияда 1,8 марта ўсган бўлса, бу кўрсаткич Германияда – 3,7 мартага тенг бўлди. АҚШда ҳам ўсиш 3,7 марта, аммо қисқароқ муддатда – 1880 йилдан 1900 йилгача юз берди.

Жаҳон саноат ишлаб чиқаришида илғор индустриал мамлакатларнинг ҳиссаси қуйидагича ўзгариб борди: (дунёда ишлаб чиқарилган ялпи саноат маҳсулотларига нисбатан % ҳисобида)²

Мамлакат/йил	1860	1870	1900	1913
Б. Британия	36	32	18	14
АҚШ	17	23	31	36
Германия	16	13	16	16
Франция	12	10	7	6
Россия	3	4	5	6
Япония	–	–	1 %дан кам	1,2

¹ *Трещёткина И.Г.* Всемирная история в таблицах и схемах. – СПб.: ООО «Виктория плюс», 2011. С. 55.

² *Загладин Н.В.* Всемирная история: XX век: Учебник для 11 класса общеобразовательных учреждений. – М.: ООО «ТИД «Русское слово – РС», 2006. С.38.

Юқорида келтирилган кўрсаткичлар шундан далолат берадики, XIX аср охирига келиб жаҳонда тараққиёт лидерининг алмашинуви юз берди. Бир пайтлар «денгизлар маликаси», «дунё устахонаси» бўлган Англия ўрнига фақат иқтисодий эмас сиёсий жиҳатдан ҳам лидерликка интилаётган давлатлар – АҚШ ва Германия келди. Ҳали 1860 йили саноат ишлаб чиқаришининг ҳажми бўйича Америка Қўшма Штатлари дунёда тўртинчи ўринни эгаллаб турган бўлса, 1880 йилларга келиб дунёда биринчи ўринга чиқиб олди ва ривожланган саноат мамлакатига айланди. АҚШнинг иқтисодий юксалиши унинг улкан табиий ресурслари, қулай дарё ва денгиз йўллари, Англия ва бошқа Европа давлатларидан капиталнинг кўплаб кириб келиши, доимий ишчи кучи билан таъминловчи эмиграция, жамиятда феодал муносабатларнинг йўқлиги, доимий ривожланаётган давлат-ҳуқуқ тизими институтлари, фуқароларнинг иқтисодий ва сиёсий ҳуқуқлари кафолатланганлиги билан боглиқ эди. Германия саноатининг жадал тараққиётига эса бошқа сабаблар асос бўлаётганди. Унинг бирлашуви, Франция-Пруссия урушидан кейин олинган жуда катта контрибуция, жаҳон тажрибасидан кенг фойдаланиш унга илғор саноатни яратиш имконини берди.

Янги лидерлар билан улардан ортда қолаётган Англия ўртасидаги рақобат иқтисодий ва сиёсий зиддиятларнинг кескинлашувиغا олиб келди.

XIX аср охириги ўн йилликларида капиталистик муносабатлар қишлоқ хўжалигига ҳам жадал кириб келди. Англияда ҳали 1825 йилиёқ аграр инқилоб якунланган эди. Мамлакатда ерга ишлов беришнинг илғор усуллари қўллаётган фермер хўжаликлари сони кўпайиб борди. Умуман Европа мамлакатларида хўжалик юритишнинг бир неча турлари шаклланди. Капиталистик муносабатлар бошқалардан олдинроқ қарор топган Англиянинг қишлоқ хўжалик секторида майда деҳқон хўжаликлари деярли тўлиқ барҳам топди. Францияда эса аксинча, майда деҳқон хўжаликлари кўпчилики ташкил қиларди. Польша ерлари, Германиянинг шарқий ҳудудлари, Австро-Венгрия, Жанубий Италия, Руминия, Россиянинг катта қисмида қишлоқ хўжалиги ривожиди помешчик ер эгаллиги ва ярим феодал муносабатлар сақланиб қолаётган, «пруссча» деб аталувчи ривожланиш йўлининг турли шакллари мавжуд эди. АҚШда ерга хусусий мулкчилик фермер хўжалиги кўрини-

шида ҳукмронлик қиларди. Бу мамлакатда капитализм алоҳида тезкорлик билан ривожланди. Бунга бой хомашё ресурслари ва гарбий ҳудудларда фермер хўжаликларини тузиш учун «эгасиз» ерларнинг мавжудлиги ҳам сабаб бўлди. Янги Дунёга интилаётган миллионлаб иммигрантлар ривожланаётган саноатни доимий ишчи кучи билан таъминлаб турди. 1800 йилдан 1914 йилгача 50 млн дан зиёд киши Европани тарк этган бўлса, шундан 35 млн га яқини АҚШга кўчиб келди. Мамлакатда фан ва техниканинг жадал ривожи, темир йўллар қурилиши, ёлланма меҳнат ва техник инновациялар фаол қўлланилаётган саноат ва қишлоқ хўжалиги тараққиётининг тезкор йўли, жамиятда демократик тартибларнинг ўрнатилиши, аҳолининг асосий қисмида ҳуқуқ ва эркинликларнинг мавжудлиги, шахсий ташаббус учун кенг шароитларнинг яратилганлиги – буларнинг ҳаммаси тараққиётнинг «америкача» деб аталган йўлига асос бўлди.

Айтиш лозимки, XIX аср 30–40-йилларида Европада саноатлаштиришнинг биринчи салбий оқибатлари – қишлоқларнинг бўм-бўш бўлиб қолиши, одамларнинг шоша-пиша қурилган яроқсиз биноларда тўпланиши, ишсизлик ва қашшоқлик кўрина бошлади. Айниқса, иқтисодий бўҳронлар йилларида одамларнинг аҳволи янада ёмонлашарди. Саноат тўнтариши ва индустрлаштириш ўзи билан тарихан янги ҳодиса – ишлаб чиқариш инқирозини ҳам олиб келди. Қўл меҳнати, мануфактура ҳукмрон бўлган даврда ишлаб чиқариш ишчилар сонининг кўпайиши ҳисобига кенгаяр эди. Бандлик даражасининг ўсиши аҳолининг харид қобилиятини оширарди. Ишлаб чиқаришда машиналарнинг қўлланилиши ишчилар сонининг камайишига олиб келади. Мазмунан прогрессив бўлган бу ҳодиса аҳоли анчагина қисмининг (ишсизларнинг) харид қобилиятини пасайтиради. Натижада ички бозорларда маҳсулотларнинг тўпланиб қолиши юз беради. Бундай шароитда тадбиркор ишлаб чиқаришни камайтиради ёки бутунлай ёпиб қўяди.

Биринчи иқтисодий инқироз 1825 йили Англияда рўй берди. 1836–1837 йиллардаги инқироз эса Англиядан ташқари АҚШ ва Францияни ҳам қамраб олди. 1847 йилги инқироз бутун қитъани эгаллади. 1858 йили хўжаликнинг барча тармоқларига ёйилган дунё иқтисодий инқирози юз берди. Кейин инқирозлар иқтисодий ривожланишнинг даврий йўлдошига айланиб қолди.

XIX аср охири чорагидан бошлаб Европада қишлоқ хўжалигининг тараққиёти секинлашди, турғунлик ҳолати бошланди. Бунинг асосий сабабларидан бири Америкадан арзон нархдаги ғалланинг кўплаб келтирилиши бўлди. Бундан ташқари, деҳқонлар сақланиб қолаётган феодал тартиблардан ҳам, янги кириб келаётган буржуа муносабатларидан ҳам бирдай азият чекаётган эди. Қишлоқ хўжалигида банд бўлган миллионлаб кишилар харид қобилиятининг пасайиши иқтисодий инкирозларнинг давомийлигига бевосита таъсир кўрсатди. XIX асрнинг сўнги ўттиз йилида камрови ва давомийлиги турлича бўлган иқтисодий инкирозлар тўрт марта юз берди. Бу инкирозлар қишлоқларда деҳқонларнинг табақалашуви жараёнини тезлаштирди ва жамиятда жиддий ижтимоий-сиёсий зиддиятларни келтириб чиқарди.

Техник тараққиётнинг ишлаб чиқаришга кириб келиши корхоналарни жиҳозлаш учун катта маблағлар талаб қила бошлади. Фан ва техника ютуқлари асосида қурилган йирик корхоналарда капитални ташкил қилишнинг янги шакллари қўлланила бошланди. Кўплаб маблағларни ишлаб чиқаришга жалб қилишнинг кенг тарқалган шакли акционерлик компаниялари бўлиб қолди. XIX аср 90-йилларига келиб акционерлик компаниялари фақат илғор индустриал мамлакатларда эмас, саноат ривожини унча юқори бўлмаган давлатларда ҳам ташкил топди ва мамлакат иқтисодида уларнинг салмоғи ва таъсири ортиб борди. Масалан, Рейн-Вестфалия кўмир синдикати ташкил топган 1893 йилиёқ Германияда қазиб олинadиган ва сотиладиган жами кўмирнинг 86,7% ни ўз қўлига тўплади. Ёки, 1897 йили чўян қуйишни иккита компания – Рейн-Вестфалия ва Лотарингия-Люксембург компаниялари эгаллаб олган эди. Германияда монополистик корхоналарнинг кенг тарқалган шакли картеллар бўлиб қолди. 1896 йили улар сони 250 тадан ортиқ эди.

XIX аср охири XX аср бошларига келиб АҚШ да кенг тарқалган монополия шакли трестлар эди. Трестларнинг картеллардан фарқи шунда эдики, унга бирлашган ташкилотлар ўзининг тижоратчилик ва ишлаб чиқариш мустақиллигини йўқотиб, яғона бошқарувга бўйсундилар. Трест – бу монополистик корхонанинг Америкага хос шакли, у юридик мустақил компания ёки холдинг-компания¹ то-

¹ *Холдинг компания* – ўзи ҳеч нарса ишлаб чиқармасдан, бошқа ишлаб чиқарувчи корхоналар акцияларининг назорат пакетига эгалик қиладиган компания.

монидан бошқариладиган акционерлик жамияти бўлиши мумкин. Трестларда капиталнинг марказлашув даражаси юқори бўлганлиги учун ягона иктисодий ва техник сиёсат юргизиш имконини беради. 1900 йили АҚШ да трестлар сони 185 тага етади.

Ишлаб чиқаришнинг концентрациялашуви ва саноатнинг монополизациялашуви жараёни банк ишларида капиталнинг марказлашувига олиб келди. Қаттиқ рақобат туфайли кичик банклар хонавайрон бўлиб йирик банкларнинг таркибига қўшилиб кетди. Натижада фақат молиявий қудратгагина эмас, ўз мамлакатига каттагина сиёсий таъсирга ҳам эга бўлган молиявий марказлар – банк-гигантлар вужудга келди. XX аср бошларида шундай банклар Францияда учта, АҚШда эса иккита эди. Банкларнинг саноат, транспорт, савдо ва хизмат кўрсатиш соҳасига кириб бориши, бу корхоналарнинг, баъзан эса бутун соҳанинг шерик – мулкдорига айланиши, улар фойдасидан ўз улушини олиши оқибатида ўз мамлакатларида иктисодий лидерлик учун курашаётган молиявий гуруҳлар пайдо бўлди. Банк капитали билан саноат капиталининг шу йўсинда бирлашиб кетиши капиталнинг янги шаклини – молия капиталини вужудга келтирди. Пўлат, нефть, газета ва бошқа соҳа «қиролларининг» жуда катта банк-саноат империялари вужудга келди. АҚШда мамлакатнинг иктисодий ҳаётини назорат қилиб турган 60 та оиланинг шундай империялари мавжуд эди. XIX аср охирида бу оилалар орасида «катта учлик» – Рокфеллар (нефть), Морган (молия), Карнеги (пўлат) айниқса ажралиб турарди. XX аср бошларида Карнеги ўзининг сердаромад ишини сотганидан сўнг америкаликлар нигоҳида тадбиркорликдаги омад ва бойликнинг қудрати икки кишида – Рокфеллар ва Морганда мужассамлашган эди¹. Булардан ташқари Дюпон, Меллан, Гарриман, Вандербильт ва Гуггенхеймлар ҳам Америка олигархиясининг таъсирли аъзоларидан ҳисобланарди. Францияда эса молиявий қудратнинг тимсоли француз банкининг йирик омонатчилари бўлган «200 оила» эди. Германияда бўлса молия олигархиясининг тимсоллари В. Сименс, Э. Ратенау, А. Тиссен, Ф. Крупплар бўлган. Капитализм ўзининг янги босқичига ўтган бошқа мамлакатларда ҳам шундай гуруҳлар пайдо бўлади.

¹ Рокфелларнинг нефть трести мамлакатдаги нефть маҳсулотларининг 90 фоизини ишлаб чиқарарди, Морганнинг пўлат трести эса АҚШдаги пўлатнинг 66 фоизини куярди.

1900–1903 йиллардаги иқтисодий инқироздан сўнг монополиялашув жараёни янада тезлашди. АҚШда 1898 йилдан 1903 йилгача олдинги 50 йилдагига нисбатан 5,3 марта кўп йирик трестлар ташкил қилинди. Улардан кўпчилиги саноатнинг қатор соҳаларида иқтисодий сиёсатни белгилай бошлади. Масалан, 1901 йили ташкил қилинган Пулат трести ўша йилиёқ мамлакатда ишлаб чиқариладиган чўяннинг 2/5, прокатнинг 1/2, пулат эритишнинг 2/3 қисmini бера бошлади.

Бироқ монополияларнинг қудрати ҳам бозор иқтисодиётининг бош муаммоси – инқирозларни йўқ қила олмади. Агар XIX асрда бундай инқирозларнинг даврийлиги 9–11 йилни ташкил қилган бўлса, 1900–1907 йиллари у 7 йилга, 1907–1913 йиллари эса 6 йилга қисқарди. 1907 йили АҚШда саноат ишлаб чиқариши 17%га пасайиб кетдики, илгари ҳеч қачон бундай бўлмаган эди. Жуда катта ишлаб чиқариш қувватлари ишламай қолди. Масалан, 1908 йили «Юнайтед Стейтс стил» компаниясининг қувватларидан ярмига фойдаланилди холос. Ишсизлик мисли кўрилмаган даражага етди. 1907 йили АҚШда унинг даражаси XIX асрнинг охирига нисбатан 1,5 марта ошиб, ишсизлар сони 5–6 млн кишига етди. 1907 йили инқирознинг кучли тўлқинлари деярли бутун дунёни, Нью-Йоркдан Амстердамгача, Қоҳира ва Токиогача ларзага келтирди.

XIX аср охириги чорагида четга товар билан бирга капитал чиқариш муҳим аҳамият касб эта бошлади. Ривожланган саноат мамлакатлари ҳали ернинг нархи ва ишчи кучи арзон бўлган ўлкаларга капитал киритишда бир-бири билан рақобатлаша бошладилар. Эллик йил ичида (1862–1914) Англиянинг чет элларда жойлаштирган умумий капитали 30 марта, Францияники – 6 марта, Германияники эса 44 марта ошди¹.

XX аср бошларига келиб кенг тармоқли темир йўллар ва денгиз транспортига, мукаммал коммуникация воситаларига эга бўлган жаҳон хўжалик тизими шаклланди. Телеграф линиялари бутун дунёни ўраб олди. Агар Франция–Пруссия уруши тўғрисидаги хабар Австралияга 45 кундан кейин етиб борган бўлса, XX аср бошларида Европадан Австралияга бирон-бир хабарни етказиш учун бир кун

¹ Қаранг: *Хитаятов Г.А.* Дипломатия XX века. – М., 2011. С.10.

1870–1913 йиллари жаҳон саноат ишлаб чиқаришига киритилган умумий капитал миқдори қуйидагича тақсимланган эди (умумий капиталга нисбатан фоиз ҳисобида)¹:

Йиллар	Буюк Британия	Франция	Германия	АҚШ	Россия	Бошқа мамлакатлар
1870	31,8	10,3	13,2	23,3	3,7	17,7
1913	14,0	6,4	15,7	35,8	5,5	22,6

старли эди. Ҳали яқин масофаларда ишлаётган бўлса-да, телефоннинг пайдо бўлиши ҳам ахборот етказишни анча тезлаштирди. Булар натижасида халқларнинг хўжалик жиҳатидан бирлашуви жараёни якунланди, миллий чекланганлик ва ёпиқликка барҳам берилди, яъни халқаро меҳнат тақсимоти вужудга келди, хўжалик ҳаётининг байналминаллашуви юз берди.

Жаҳон хўжалик тизимининг ташкил топиши жараёнида дунёни иқтисодий ва ҳудудий жиҳатдан бўлиб олишнинг якунланиши ҳал қилувчи аҳамиятга эга бўлди. XIX аср 80-йилларидаёқ бозорларни бўлиб олиш, ягона нарх сиёсатини юритиш, ишлаб чиқаришнинг чегарасини белгилаш тўғрисида келишувлар имзолаган халқаро монополиялар пайдо бўлди. Порох картели, 1884 йили Англия, Бельгия ва Германия компаниялари томонидан тузилган, кейинчалик Франция ва АҚШ ҳам қўшилган Рельс ишлаб чиқарувчиларнинг халқаро картели шулар жумласидан эди. Халқаро монополистик иттифоқларнинг тузилиши эркин рақобатли капитализмнинг ўсиб, янги босқичга кўтарилаётганидан далолат берарди.

Ташқи бозорнинг монополизациялашуви қафолатланган бозор ва хомашё базаси бўлган мустамлакаларни босиб олиш билан қўшиб олиб борилди. Дунёни ҳудудий бўлиб олишга интилиш XIX аср 70–90-йилларида кескин кучайди. Айнан шу йиллари Европа давлатлари Африка қитъасини забт этдилар; 1876 йили қитъанинг 19,8% и европаликларга тегишли бўлса, 1900 йили улар Африканинг 90% ҳудудини эгаллаб олдилар. 1914 йилга келиб Африканинг 35% и Францияга, 30% и Буюк Британияга, 8,5% и Германияга тегишли ва фақат 3,4% ҳудуд мустақил бўлиб қолган эди.

¹ Трещёткина И.Г. Всемирная история в таблицах и схемах. – СПб.: ООО «Виктория плюс», 2011. С.54

Жануби-Шарқий Осиё мамлакатлари, Тинч океанидаги кўпчилик оролларнинг ҳам тақдири шундай бўлди. 1900 йилга келиб Осиё китъасининг ҳам 60% и европаликлар томонидан эгаллаб олинди¹. Мустамлакалар аҳолиси XVIII аср охирида Европа аҳолисининг (Россиядан ташқари) 17–19% идан ошмаган бўлса, 1830 йилга келиб Европа аҳолисига нисбатан 100% ни, 1913 йилда эса 160–165% ни ташкил қилди.

Мустамлакалардаги аҳоли сони метрополиялар бўйича қуйидагича тақсимланган эди (млн киши ҳисобида)²:

Мамлакатлар/йиллар	1875	1900	1914
Буюк Британия	250,0	370,0	393,3
Франция	6,0	50,0	55,5
Россия	17,0	23,0	33,2
Голландия	25,0	38,0	40,0
Бельгия	15,0	15,0	15,6
Германия	–	12,0	12,3
Япония	–	–	19,2
АҚШ	–	9,0	9,7

Бошқалардан олдинроқ мустамлакалар босиб олишни бошлаган Англия, Франция, Голландия, Бельгия, Португалия, Россия катта-катта мустамлака империяларига эга бўлди. Бу ишга кейинроқ киришган Германия ва Италия эса унча катта бўлмаган ҳудудлар билан кифояланди. Айнан шу ҳолат бошқалардан кейинроқ индустриалашув йўлига кирган Япония учун ҳам хос эди.

АҚШ жуда катта ҳудуд, бой хомашё захиралари, кенг ички бозорга эга бўлганлиги учун мустамлакалар забт этишга иштиёқ билдирмади. Бунинг устига, иқтисодий жиҳатдан дунёнинг лидерига айланиб олган АҚШ, очик қуроли экспансиядан кўра бошқа давлатларга, биринчи навбатда Лотин Америкаси мамлакатлари-

¹ Қаранг: Хидаятов Г.А. Дипломатия XX века. – М., 2011. С.11.

² Загладин Н.В. Всемирная история: XX век: Учебник для 11 класса общеобразовательных учреждений. – М.: ООО «ТИД «Русское слово – РС», 2006. С. 38–39.

га иқтисодий кириб боришни афзал кўрди. Иқтисодий жиҳатдан судратли бўлган АҚШ рақибларини ҳарбий куч ишлатмасдан ҳам сиқиб чиқариши мумкин эди. Аммо у янги ҳудудларни босиб олишдан бутунлай воз кечмади. XIX аср охирларига келиб АҚШ Гавай ороллариани аннексия қилди, Филиппинни босиб олди, Пуэрто-Рико ва Гуам ороллариани ўзининг ярим мустамлакасига айлантирди.

1820-йилларда озодликка эришган бир қатор Лотин Америкаси мамлакатларининг (масалан, Бразилия, Мексика, Парагвай) шунингдек, Муҳаммад Али ҳукмронлиги йилларида (1820–1830) Мисрнинг Европа мамлакатларидаги индустриалаштириш тажрибасига асосланиб мамлакатни автохтон¹ модернизациялашга уринишлари Европа давлатлари ва АҚШ томонидан ўтказилган иқтисодий ва ҳарбий босим остида амалга ошмай қолди.

XIX аср 60-йилларигача ўтган даврда мустамлака ва ярим мустамлака мамлакатларда ўта нобарқарор, ўзгарувчан ҳолат вужудга келди. Бу ҳолат Лотин Америкасидаги миллий мустақиллик учун кураш, Ява оролида голланд мустамлакачиларига қарши халқ кўзғолонлари (1825–1830 ва 1840-йиллар), фуқаролик урушлари, давлат тўнтаришлари, Ҳиндистонда инглиз мустамлакачиларига қарши 1857–1859 йиллардаги халқ кўзғолони, Хитойда камида 20–30 миллион кишининг ўлимига олиб келган 1850–1864 йиллардаги тайпинлар уруши каби воқеалар билан боғлиқ эди. Мустамлака мамлакатлардаги кўплаб халқ ҳаракатлари ушбу мамлакатларда чуқур иқтисодий ва ижтимоий-сиёсий инқирознинг бошланганлигидан далолат беради. Масалан, Хитойда 1800–1870 йилларда аҳоли жон бошига миллий маҳсулотнинг умумий ҳажми 1/5 мартага тушиб кетди. Ҳиндистонда 1870 йилга келиб дон маҳсулотларининг умумий ҳажми ва шаҳар ишчиларининг реал ойлик даромадлари ўрта ҳисобда XVIII асрнинг ўрталарига нисбатан 1/5 мартага камайиб кетди. Индонезияда 1700–1830 йиллари соф ички маҳсулот аҳоли жон бошига ҳисоблаганда умуман ўсмади, кейинги 1840–1870 йиллардаги кўрсаткич 130 йил олдингига нисбатан 5–10% зиёд бўлсада, Индонезия соф ички маҳсулотида голландлар-

¹ *Автохтон* – бирор жойнинг ўзига хос бўлган, шу жойда юзага келган, маҳаллий.

нинг улуши 1700–1780 йиллардаги 1,2–1,4% ўрнига 1840–1870 йиллари 7,1–7,6% ни ташкил қилди. Бу маҳаллий аҳолининг даромади деярли ўсмаганлигидан далолат беради.

Куйидаги жадвалда акс этган ялпи миллий маҳсулот (ЯММ) ишлаб чиқариши кўрсаткичларининг ўзгариб бориши мамлакатларнинг жаҳонда тутган иқтисодий ва сиёсий ўрнини ҳам белгилаб берди.
ЯММ (жаҳонда ишлаб чиқарилган барча маҳсулотга нисбатан фозз ҳисобида):

Мамлакат/йил	1800	1830	1860	1880	1900
Европа	28,1	34,4	53,2	61,3	62,0
Буюк Британия	4,3	9,5	19,9	22,9	18,5
Австрия	3,2	3,2	4,2	4,4	4,7
Германия	3,5	3,5	4,9	8,5	13,2
Франция	4,2	5,2	7,9	7,8	6,8
Италия	2,5	2,3	2,5	2,5	2,5
Россия	5,6	5,6	7,0	7,6	8,8
АҚШ	0,8	2,4	7,2	14,7	23,6
Япония	3,5	2,8	2,6	2,4	2,4
Хитой	39,3	29,8	19,7	12,5	6,2
Ҳиндистон	19,7	17,6	8,6	2,8	1,7

(ЯММ ҳисоблашда фақат саноат ишлаб чиқариши эмас, аграр ишлаб чиқариши, жумладан, натурал хўжалик маҳсулотлари ва хизмат кўрсатиши қиймати ҳам киритилган)¹.

Германия ва АҚШ билан Хитой ва Ҳиндистоннинг кўрсаткичларини солиштирганда бир аср ичида юз берган ўзгаришлар яққол кўзга ташланади.

XIX аср охириг қорағига келиб бир қатор мустамлака ва ярим мустамлака мамлакатларда иқтисодий ўсиш учун қулай шароит вужудга келди. Транс-порт харажатларининг, жумладан, денгиз транспортида ҳам (пароходларнинг кенг тарқалиши ва Сувайш канали қурилиши билан боғлиқ) сезиларли арзонла-

¹ Загладин Н.В. Всемирная история: XX век: Учебник для 11 класса общеобразовательных учреждений. – М.: ООО «ТИД «Русское слово – РС», 2006. С. 39.

шуни, мустамлака ва қарам мамлакатларнинг табиий ва меҳнат ресурсларини ҳамда ички истеъмол бозорини ўзлаштириш имконини яратди.

XIX аср охири – XX аср бошларида Европа давлатлари, АҚШ ва Япониянинг мустамлакачилик экспансияси ўзининг юқори нуқтасига етди. Чекка ўлкалар ҳам кенг ҳудудларга ва таъсир зоналарига эгалик қилаётган метрополиялар томонидан бўлиб олинди. Бу даврда бир қатор мустамлака ва қарам мамлакатларда иқтисодий ҳаётнинг барқарорлашув жараёни юз берди. Ички урушлар ва кўзғолонлар сони камайди. Маъмуриятларнинг иши мукамаллашди. Айрим давлатларда мустамлака маъмурлари томонидан шафқатсиз урф-одатлар бекор қилинди (Ҳиндистонда қурбонликка одам ўлдириш, бевани ўлган эри билан қўшиб ёқиш, болаларни ўлдириш каби одатлар инглизлар томонидан ман қилинди).

Бир қатор давлатларда (масалан, Усманийлар империясида) баъзи либерал ислохотлар амалга оширилиб, давлатнинг иқтисодиётга аралашуви камайтирилди ва хусусий мулк дахлсизлиги мустаҳкамланди. Баъзи архаик институтлар бекор қилинди (Таиландда фақат 1905 йили қуллик бекор қилинди). Айни пайтда кўпгина афро-осиё ва Лотин Америкаси мамлакатларида деҳқонларнинг ярим феодал қарамлик ҳолати сақланиб қолаётган эди.

Умуман олганда, мустамлакачилик сиёсати натижасида XIX аср охирига келиб «эгалланмаган ерларни» босиб олиш якунланди. Иқтисодий қудратли давлатларнинг Осиё, Африка ва Лотин Америкасидаги кам тараққий этган мамлакатларга таъсири ўта кучайди. 1870–1914 йиллари ривожланган мамлакатларнинг бўлғуси учинчи дунё мамлакатлари экономикасига инвестиция қилинган капиталли 5,3–5,5 марта ошди ва ушбу мамлакатлар ялпи ички маҳсулоти (ЯИМ) умумий ҳажмининг 1/3 га тенглашди. Шундай шароитда мустамлакаларни ва таъсир доираларини қайтадан бўлиш масаласи кун тартибида кўндаланг турди. Натижада вужудга келган рақобатни куч билан ҳал қилишга интилиш кучайди. Қуролланиш пойгаси авж олиб, иқтисодни милитаризациялаш мислсиз кўринишга эга бўлди.

Иқтисодий ривожланишдаги тенгсизлик, дунёни қайтадан бўлишга интилиш, илғор капиталистик давлатлардаги ички сиё-

сий нобарқарорлик қуролланиш пойгасининг кескин авж олиши ва иқтисоднинг милитаризациялашувига олиб келдики, бу XIX аср охири – XX аср бошларида ривожланган индустриал мамлакатлар тараққиётининг муҳим факторига айланди. Қуролланиш пойгаси орқали иқтисодни «мажбурий» инвестициялаш муҳим аҳамият касб этди. Бу сиёсат Россия ва Италия сингари феодал колдиклар кучли бўлган, аҳолининг яшаш даражаси паст давлатлар учун, иқтисоди жадал ривожланаётган, ўзгараётган дунёда ҳукмрон ўринни эгаллашга интилаётган Германия ва қисман Япония учун, иқтисодий ривожланиш суръатлари паст бўлган Франция учун айниқса муҳим эди. Милитаризациялаштириш воситасида иқтисодни ривожлантириш «илғорларнинг ортидан қувиб бораётган» мамлакатлар учун айниқса характерлидир.

Қуролланиш пойгасига катта таъсир кўрсатган омиллардан яна бири Европа давлатлари ўртасида: Франция ва Германия ўртасида Эльзас ва Лотарингия учун; Россия ва Германия ўртасида аллақачон бўлинган Польша учун; Россия ва Австро-Венгрия ўртасида Болқон ва Ғарбий Украинада таъсир учун худудий баҳслар бўлди. Европа давлатлари ўртасидаги муносабатларни кескинлаштирган бошқа бир сабаб уларнинг бир-биридан иқтисодий ва ҳарбий-стратегик устунликка эришиш учун кураши бўлди. Айти пайтда, XIX аср охирига келиб иқтисодий кўрсаткичлар бўйича Европада биринчи, дунёда АҚШ дан кейин иккинчи ўринни муқим эгаллаб олган Германия Англия ва Франциянинг ғазабини келтирарди. Иқтисодий ривожланиш суръатлари бўйича юқори кўрсаткичларга эришаётган Россия (1861–1900 йиллари саноат ишлаб чиқаришининг умумий ҳажми 7 баробар ошди) эса ўз навбатида Германиянинг хотиржамлигига путур етказаётган эди. Шу сабабли Европада милитаризация жараёни тез суръатлар билан ўсиб борди. 25 йил ичида, 1883 йилдан 1908 йилгача Германиянинг ҳарбий харажатлари 2 марта, Россияники ҳам 2 марта, Англия ва Францияники эса 50% га ошди. Қуролларнинг янги турлари: пулемёт, узоққа отувчи артиллерия, аэроплан, кимёвий қуроллар пайдо бўлди¹.

¹ Қаранг: *Хидаятов Г.А.* Дипломатия XX века. – М., 2011. С.11.

1913 йилга келиб баъзи йирик мамлакатлар ривожланишининг асосий кўрсаткичлари куйидагича эди¹:

	АҚШ	Германия	Англия	Франция	Россия	Италия	Япония
Худуд, млн кв км	7,84	0,54	0,31	0,54	22,0	0,29	0,39
Аҳоли, млн киши	96,5	66,9	45,9	39,8	169,4	35,4	55,1
Темир йўл, минг км	401,9	63,4	45,9	39,8	71,7	17,6	11,4
Темир йўллар, ҳар 10 минг кишига км	41,60	9,5	8,3	10,3	4,25	5,0	2,0
Кўмир, млн тонна	517,0	277,34	292,00	40,80	35,90	1,00	21,30
Кўмир, аҳоли жон бошига, кг	5,35	4,15	6,36	1,02	0,21	0,03	0,39
Пўлат, млн тонна	31,80	17,15	7,79	4,69	4,25	0,93	0,25
Пўлат, аҳоли жон бошига, кг	329,0	256,0	170,0	118,0	25,1	26,1	4,5
Машинасозлик маҳсулотлари, млн руб	3116,5	1288,0	736,0	120,9	218,5	80,5	21,6
Машинасозлик маҳсулотлари, аҳоли жон бошига, млн руб	32,30	19,20	16,00	3,00	1,40	2,30	21,6
Ташқи савдо, млн руб	8204	9664	11244	5740	2894	2308	1312
Ташқи савдо, аҳоли жон бошига, млн руб	85	144	245	144	17	65	24

Европа мамлакатларида 1820–1913 йиллари ЯИМ нинг аҳоли жон бошига тақсимланиши куйидагича эди (1990 йилги АҚШ доллари ҳисобида)²:

Мамлакатлар /йиллар	1820	1870	1900	1913
Буюк Британия	1756	3263	4593	5032
Голландия	1561	2640	3533	3950
Норвегия	1004	1303	1762	2275
Швеция	1198	1664	2561	3096
Финляндия	759	1107	1620	2050
Дания	1225	1927	2902	3764

¹ *Фортунатов В.В.* История: Учебное пособие. Стандарт третьего поколения. Для бакалавров. – СПб.: Питер, 2012. С. 254.

² *Ливи Баччи М.* Демографическая история Европы/Серия «Становление Европы»/ Пер. с итал. А. Миролюбивой. – СПб.: «Александрия», 2010. С.185.

Германия	1112	1913	3134	3833
Бельгия	1291	2640	3652	4130
Франция	1218	1858	2849	3452
Испания	1063	1376	2040	2255
Италия	1092	1467	1746	2507
Австрия	1295	1875	2901	3488
Чехословакия	849	1164	1729	2096
Россия	751	1023	1218	1488
Европа (ўртача)	1155	1801	2589	3101

Шу тарих дунёнинг ривожланган давлатлари ўртасидаги иқтисодий ва сиёсий рақобат, ҳарбий-стратегик зиддият ва қуролланиш пойғаси 1914 йили улар ўртасида бошланиб кетган Биринчи жаҳон урушига олиб келди.

Индустриал жамият: аҳолининг янги қатламлари ва янги муаммолар. Индустриал цивилизациянинг шаклланиш жараёни фақат ишлаб чиқаришда эмас, ижтимоий ва маданий ҳаётда, турмушда ҳам катта ўзгаришларга олиб келди.

Хўш, XIX аср кишилари ҳаётида қандай ўзгаришлар юз берди? Бунга англашга уриниб кўрамыз.

Индустриал цивилизациянинг белгиларидан бири шаҳарларнинг жуда тез ўсиши бўлди. Бу жараён XIX аср бошларида авжига чиқиб, бутун янги даврда давом этди. Шаҳарларнинг бундай ўсиши ниманинг ҳисобига юз берди, деган савол туғилади, албатта. Бу, биринчидан, қишлоқ хўжалигида иш юритишнинг илғор усуллари киритиш натижасида меҳнат унумдорлигининг ошиши ва шунинг оқибатида бир қисм қишлоқ аҳолисининг ошиқча куч, ишсиз бўлиб қолиши, уларнинг иш излаб шаҳарларга келиши ҳисобига. Иккинчидан, аҳолиси 10 минг кишидан кам бўлган кичик шаҳарчаларда майда савдогарлик ва ҳунармандчилик ишлаб чиқаришининг пасайиб кетиши, шунингдек, транспортдаги ўзгаришлар – қишлоқларнинг чанг йўллари темир йўлларга ўз ўрнини бўшашиб бериши, чорраҳалардаги почта бекатлари ва аҳоли пунктларининг ўз аҳамиятини йўқотиши ва саноат марказларининг янги районларга кўчиши ҳисобига эди. Шунинг учун ҳам одамлар иш ахтариб ва кун кўриш учун маблағ излаб турар жойларини ўзгартиришга мажбур бўлдилар. Юз йиллар давомида ўз ерларида яшаб келган аҳоли ҳаракатга келди, жонажон ерларини ташлаб шаҳарларга кета бошладилар. Қишлоқдан кетиш эмиграцияни ҳам

пийдо қилди, одамлар бошқа мамлакатларга кета бошладилар. Лекин кўчишнинг катта қисмини ўз мамлакатлари ичидаги миграция¹ ташкил қиларди.

Шаҳарларнинг ривожланиши. Индустириал ривожланиш жараёнида шаҳарлар алоҳида аҳамият касб эта бошлади. Саноат ишлаб чиқариши деярли тўлиқ шаҳарларда жойлашган, жамиятнинг асосий қисми, муҳим сиёсий воқеалар ҳам шу ерда юз берарди. Аграр цивилизация давридагига нисбатан шаҳарлар жуда катта тезлик билан ўсди. XIX асрнинг ўрталарига келиб индустириал давлатларда аҳолининг қарийб 50 фоизи шаҳарларда тўпланган эди. Мануфактура ишлаб чиқариши даврида шаҳарлар унча катта эмасди. XVIII аср ўрталарида Г'арбий Европада аҳолиси 100 мингдан зиёд шаҳарлар сони 15 тага яқин эди холос (энг йирик Лондон ва Парижда 500 мингдан кўп). Шаҳарларнинг шитоб билан ривожланиши индустириал цивилизациянинг асосини яратган саноат тўнтариши, фабрика- завод ишлаб чиқариши билан боглиқ эди. Шаҳарларнинг интенсив ривожланиши ҳаммадан олдин Буюк Британияда бошланди. Бошқа жойларда кечроқ, масалан Германияда XIX аср 70-йилларида авж олди. АҚШда жадал урбанизация жараёни ҳам тахминан шу даврга тўғри келади.

XIX аср – XX асрнинг бошларида индустириал мамлакатларда шаҳар аҳолисининг ўсиши куйидагича эди: (умумий аҳолига нисбатан % хисобид)

Мамлакат /йил	1801	1851	1881	1901
Англия ва Уэльс	32,0	50,1	67,9	78,0
Франция	20,5	25,5	34,8	40,1
Германия	–	–	41,4	54,3
АҚШ	4,0	12,5	28,6	40,0
Дания	20,9	21,0	24,8	38,2
Швеция	10,0	10,8	13,0	21,5

(Таққослаш учун: шу даврда мустамлака ва ярим мустамлака мамлакатларда тескари жараён юз берди. Масалан, Ҳиндистонда шаҳар аҳолиси 1800 йили 12–13% ни ташкил қилган бўлса, 1881 йилга келиб бу кўрсаткич 9–10% га, худди шундай Хитойда 1800 йили 7–9% дан 1840 йили 6–8%га тушиб кетди²).

¹ *Миграция* – (лот. migratio, migro-кўчман, жойимни ўзгартираман) аҳолининг бир жойдан иккинчи жойга кўчиши.

² **Қ а р а н г:** Новая история стран Азии и Африки: Учеб. для студ. высш. учеб. заведений /Под ред. А.М. Родригеса: В 3 ч. – М.: Гуманит. изд. центр ВЛАДОС, 2004. – Ч.1. С.29.

Эски шаҳарларнинг ўсиши, янгиларининг ривожланиши саноатнинг жойлашиши билан боғлиқ эди. Кўпчилик аҳоли шаҳарларга иш топиш умидида келарди. Айниқса катта, пойтахт шаҳарлар тез ўсди. Масалан, Париж аҳолиси 1800 йили 500 мингдан зиёд бўлса, 1850 йилга келиб бир миллион кишига етди, 1880 йилда у икки миллион кишидан иборат эди. Аммо шаҳар XIX асрнинг ўрталаригача ўз қиёфасини ўзгартирмади, ўзининг эски чегараларида қолаверди. Ишчилар ярим ертўлалар ва чордоқларда яшашарди. Шаҳарларнинг санитария ҳолати ёмон бўлганлиги сабабли вабо, ўпка сили каби касалликлар кенг тарқалганди, минглаб кишилар бу касалликлардан вафот этарди. Аҳолининг қуйи қатламлари орасида ичкиликбозлик, болалар орасида эса қаровсизлик ва жиноятчилик кучли эди. «Инсониятнинг барча жиноятлари болаларнинг дайдилигидан бошланади», – деб ёзган эди Виктор Гюго.

XIX асрнинг ўрталаридан бошлаб шаҳарлар қурилишида ўзгариш юз беради. Масалан, Париж 1853 йилдан бошлаб 20 йил давомида қурилиш майдонига айланди. Сена префекти барон Османн бошчилигида шаҳар замонавий қилиб қайтадан қурилди: кенг кўчалар, катта майдонлар, хиёбонлар ва боғлар яратилди. XIX аср охирига келиб Париж ичимлик ва оқава сувлари тармоқларига, трамвай ва метрога эга бўлди. Бошқа мамлакатларда ҳам Париж сингари йирик шаҳарлар аҳолиси тез ўсди.

**1800 йилдан 1900 йилгача йирик шаҳарлар аҳолисининг ўсиши
(минг киши):**

Шаҳарлар / йиллар	1800	1850	1900
Лондон	865	2363	4536
Париж	547	1053	2714
Берлин	172	419	1890
Нью-Йорк	79	696	3437
Чикаго	–	30	1699
Санкт-Петербург	225	487	1330
Гамбург	130	132	706
Буэнос-Айрес	40	76	821
Глазго	77	389	762

XX асрга келиб шаҳарлар тараққиёт рамзи бўлиб қолди ва улар ривожланишда давом этди.

Эмиграция ва иммиграция. XIX аср 20-йилларидан европаликларнинг бошқа қитъаларга оммавий кўчишлари бошланди. Англиядан, Германиядан, Скандинавия мамлакатларидан, Шарқий ва Жанубий Европадан одамлар Лотин Америкасига, Канадага, Австралияга, Янги Зеландияга, Жанубий Африкага ва ҳаммадан кўпроқ АҚШга кўчиб кетардилар. Нью-Йорк эмигрантлар келадиган асосий портга айланди. Гамбургдан ёки Ливерпулдан Нью-Йоркка бориш учун 12 кун керак бўлар, Неаполдан эса 21 кунда бориларди. Нью-Йорк қўлтигидаги Эллис оролчасида эмигрантлар рўйхатдан ўтадиган ва мамлакатга кириш учун рухсатнома (виза) оладиган вокзал ташкил қилинди. Эмигрантлар бу ерда аввало тиббий кўрикдан ўтишлари лозим эди. АҚШга келувчиларнинг 6 фоиздан 10 фоизгача тиббий хулосага кўра қайтарилиб юбориларди. Рухсат олганлари эса солга ўтириб Манхэттенга жўнаб кетишарди. Янги келганларнинг аксарияти қариндошлари, дўстлари ва ҳамюртлариникида жойлашарди. Шаҳар ҳар бири ўз тили ва ўз одатларига эга бўлган кварталлардан иборат эди. Эмигрантлар одатда энг қийин иш шароитларига ҳам рози бўладиган арзон ишчи кучи бозорини ташкил қиларди. Ишчи-иммигрантлар бутун мамлакат бўйлаб тарқаб кетган, аммо асосий қисми Чикаго, Нью-Йорк, Сан-Франциско каби йирик саноат марказларида кўним топганди. Бу ҳол АҚШнинг демографик ҳолатига ҳам ижобий таъсир кўрсатди. Унинг аҳолиси 1900 йилдан 1910 йилгача 76 млн дан 92 млн кишига (21 фоизга) кўпайди. Урбанизация жараёнида ҳам биринчи ўзгаришлар юз берди. Агар 1900 йили мамлакат аҳолисининг 40 фоизи шаҳарларда яшаган бўлса, 1910 йилга келиб бу кўрсаткич 45 фоизга етди.

XIX асрнинг бошларида Жанубий ва Шарқий Европадан: Италиядан, Австро-Венгриядан ва Россиядан кўчиб келувчилар сони ошди. Шарқий Осиёдан иммиграция деярли тўлиқ тақиқланганига қарамаздан, асосан Хитой ва Япониядан кўчиб келувчилар сони XX асрнинг бошларида кескин кўпайди ва дастлабки 15 йилда 14,5 миллион кишини ташкил қилди. Янги давр эмигрантларининг асосий қисмини италияликлар ва россияликлар ташкил қилди. Умуман XIX аср охири XX аср бошларидаги эмиграция ва иммиграция жараёнини қуйидаги жадвалларда кўриш мумкин.

**Европа мамлакатларидан эмиграция. 1815–1930 йиллар.
(1914 йилги чегаралар бўйича)¹:**

Мамлакатлар	млн киши
Буюк Британия	11,4
Италия	9,9
Ирландия	7,3
Австро-Венгрия	5,0
Германия (Польшанинг Пруссияга қарашли қисмини ҳам қўшганда)	4,8
Россия (Польшанинг Россияга қарашли қисмини ҳам қўшганда)	3,1
Бутун Европа	51,7

АҚШ га иммиграция (минг киши)

Йиллар	Ҳаммаси бўлиб
1881–1895	7370
1896–1905	5400
1906–1914	9095

Эски ва янги аристократия. XIX асрга келиб аристократия ўз турмуш тарзига кўпгина ўзгартишлар киритишга мажбур бўлди, акс ҳолда жамиятда мавқеини сақлаб қолиши амри маҳол эди. Шундай бўлса-да, улар бойлигининг асосини аввалгидай ер мулклари ташкил қиларди. Аристократларнинг ҳаёти ҳали ҳам шаҳардан кўра кўпроқ қишлоқ билан боғлиқ эди. Кенг ва қулай бинолардаги ўнлаб ётоқхоналар, кутубхоналар, шахсий бадиий коллекциялар, қабул маросимлари, овлар буларнинг барчаси ҳали ҳам аристократлар ҳаётининг ажралмас қисми эди. Никоҳлар қоидага кўра «ўз доирасида» тузилганлиги сабабли аристократ оилалар ўзаро қариндошлик иплари билан боғланган эди. Англиядаги бундай оилаларда ўғил болаларни ёшлигиданоқ сиёсий фаолиятга тайёрлашар эди. Аввалига улар имтиёзли хусусий мактабларда, кейин эса Оксфорд ёки Кембридж университетларида ўқирдилар. Шундан кейин фаолият майдони парламент бўларди. XIX аср ўрталарида парламент жамоа палатасининг 652 аъзосидан 489 таси ер-мулклар эгалари

¹ Новая история. 1800–1918: Учеб. для 8 кл. общеобразоват. учреждений / А.Я. Юдовская, П.А. Баранов, Л.М. Ванюшкина. – М.: Просвещение, 1998. С. 35.

дилар. 1906–1916 йилларда Буюк Британия вазирларининг учдан икки қисми элитар¹ билим юртларининг битирувчилари эди. Бирок аста-секин, индустриал цивилизация ривожланиши билан аристократия ўзининг ҳукмронлик мавқеини йўқотиб борди. Ернинг бир қисми шаҳарлар қурилишига берилди, ўрмон мулклари ҳам қисқара борди. Янги давр обрўталаб кишилар олдига янги талаблар қўя бошлади. Илгари ер мулкдорлари бўлган аристократия энди банкларда, саноат компанияларида, мустамлакалар маъмуриятларида раҳбарлик лавозимларини эгаллай бошладилар. Мулкидан айрилган кўпгина эски аристократларнинг янги бойлар билан қариндош тутиниши аристократиянинг буржуазия билан қўшилиб кетишига, янги «юқори қатлам»нинг шаклланишига олиб келди.

XIX асрда давлатнинг иқтисодий ва сиёсий ҳаётида буржуазия тобора каттароқ роль ўйнай бошлади. Йирик саноат корхоналари ва банклар тепасида миллионлаб бойлик тўплаган буржуазия вакиллари турарди. Улар ўз ишларига жуда кўп вақт ва куч сарфларди. Уларнинг турмуш тарзи камтарона бўлсада, кўпчилиги аристократиянинг бир қисми бўлишга уринишарди ва маълум муваффақиятга ҳам эришишарди. Шундайлардан сиёсатчи Дизраэли қиролича Викториядан лорд Биконсфилд унвонини олди, пиво пиширувчи Гиннес ва банкир Родшильд барон бўлиб олишди, Германияда Крупп ва Сименслар ҳам дворянлик унвонига эга бўлишди.

Буржуазиянинг энг ёрқин вакиллари фақатгина катта пулларга эмас, йирик сиёсий мавқега ҳам эриша бошладилар. Инглиз руҳонийси оиласидаги бешинчи ўғил, дунёдаги энг бой одамлардан бири, «олмос қироли» ва йирик сиёсий арбоб Сесиль Родс (1853–1902) шундайлардан бири эди. Ўсмирлик пайтида у ўз кундалигига – «Мен таъкидлайманки, биз – ер юзидаги энг яхши миллатмиз ва биз дунёнинг қанча катта қисмини эгалласак, инсоният учун шунча яхши бўлади», – деб ёзиб қўйганди. Шу миллатчилик ғояси уни Британия империясининг фаол яратувчисига айлантирди. У ўн етти ёшида Жанубий Африканинг олмос конларида мустақил иш бошлади, тез орада «Де Бирс» олмос компаниясига директор бўлди, кейин эса «олмос қироли»га айланди. Ўз-ўзича пул уни қизиқтирмасди, у бутун Африкани Буюк Британиянинг мустамлакасига айлантиришни хоҳларди. Бу унинг асосий ғояси, ҳаётининг

¹ *Элитар* – энг яхши, сараланган, танлаб олинган.

мазмунига айланди. Британия империяси учун Родс улкан ерларни истило қилди. Мустамлакалардан бири унинг номи билан – Родезия деб аталди (ҳозирги Зимбабве). Родс ва у каби бошқа «империя мустамлакалари» матбуот орқали англизларга уларнинг фаровонлиги мустамлакаларни босиб олиш билан боғлиқлигини уқтирардилар. Инглизлар томонидан янги ерларни босиб олиш билан якунланган англиз-бур урушини ҳам (1899–1902) айнан Родс тайёрлаган эди. У Англияга хизмат қилишни шундан иборат деб биларди.

Ўрта қатлам. XIX асрда жамият ҳаётининг муҳим воқеаларидан бири «ўрта қатлам»нинг шаклланиши бўлди. Ўрта қатламга «эркин касб» эгалари – муҳандислар, ихтирочилар, врачлар, ўқитувчилар, офицерлар, юристлар ва шу кабилар кирарди. Бу қатламга мансубликнинг асосий белгиларидан бири моддий аҳволнинг тўқислиги эди. XIX аср иккинчи ярмида ўрта қатлам вакиллари орасида айниқса юристлар тоифаси ажралиб турарди. Ҳуқуқий давлатнинг ҳаётнинг ривожланиши туфайли юристларга бўлган эҳтиёж ортиб борди. Улар конституциялар ёзиш, қонунлар ишлаб чиқиш, кодекслар тузишдан тортиб, васиятларни расмийлаштириш, банкларга, тадбиркорларга маслаҳатлар бериш ва суд жараёнларида иштирок этишгача бўлган ишларни бажаришарди. Кўпгина сиёсий арбоблар ҳам маълумотига кўра юристлар эдилар. Ўрта табақа жамиятга барқарорлик бахш этди. Одатда бу одамлар ижтимоий бўҳронларни маъқуллашмайди, инқилобдан ислохотларни афзал кўрадилар.

Ишчилар синфи. XIX асрда янги ишчилар синфи шаклланди. Саноат тўнтариши юз берган учта йирик мамлакат – Англия, Франция ва АҚШда 1870-йилларга келиб саноат ишчиларининг сони 12–13 млн кишини, кишлоқ хўжалигидаги ишчилар билан биргаликда эса 20 млн кишини ташкил қиларди. Ишчилар умумий сонининг ярми Англияга тўғри келарди. Бу ерда ишчиларнинг аҳволи бир хил эмасди. Ишчиларнинг ярмидан кўпроғи ҳафтасига 20 шиллинг атрофида ҳақ олиб, қашшоқлик бўсағасида турса, малакали мутахассис ишчилар 40 шиллинг ва ундан ҳам кўпроқ ҳақ олиб, шаклланиб келаётган «ишчи аристократиясини» ташкил қилади. XX аср бошларида «ишчи аристократияси» Англияда умумий ишчилар сонининг учдан бирини ташкил қилиб, жуда яхши яшашарди. Аммо аср бошида аҳвол ўзгариб, саноат ишчиларининг сони жиҳатидан АҚШ биринчи ўринга чиқиб олди. Бу

срда 10,4 млн саноат ишчилари мавжуд эди. Германияда ҳам саноат ишчиларининг сони сезиларли даражада кўпайди. 1907 йилги келиб улар сони 8,6 млн кишига етди. Европа ва Шимолий Америкадаги ишчиларнинг умумий сони эса 40 млн кишини ташкил қилди, кишлоқ хўжалиги, хизмат кўрсатиш соҳаси, транспорт ва бошқа соҳалардаги ишчилар билан бирга 80 млн кишига яқинлашди. Ишчиларнинг сон жиҳатидан ошиши билан бирга, улар таркибининг сифат даражаси ҳам ўсди: фабрика ва заводларда ҳамда ишлаб чиқариш воситаларини ишлаб чиқариш соҳасида банд бўлган ишчиларнинг салмоғи ортиб борди. Фақат Англия ва АҚШда эмас Европа қитъасидаги бошқа мамлакатларда ҳам ўз даври учун жуда катта бўлган корхоналар пайдо бўлди. 1890-йилларнинг ўрталарига келиб Германиянинг шундай йирик завод ва фабрикаларида 439 минг ишчи, Францияда эса 313 минг ишчи меҳнат қиларди. Саноат ишчиларининг концентрациялашуви даражаси Россия ва Японияда ҳам анча юқори эди.

Ёлланма ишчиларнинг малакасида ҳам жилдидий ўзгаришлар юз берди. Саноатнинг янги соҳалари малакали ишчиларни талаб этарди. Малакали ишчиларнинг салмоғи Англия машинасозлигида юқори бўлиб, ишчилар умумий сонининг 70–75% фоизини, немасозликда эса 50–60 фоизини ташкил қиларди. АҚШда умумий саноат ишчиларининг 2/3 қисми малакали ишчилар эди. Германияда 1895 йилги аҳолини рўйхатга олиш натижаларига кўра саноат, қунармандчилик ва қурилишда банд бўлган ишчиларнинг 56% қисми маълумотли ишчилар категориясига кирган.

Ёлланма ишчилар ҳаётининг катта қисми ишлаб чиқаришда ёки иш излаб ўтарди. Болалар ёш пайтидан бир хил, оғир меҳнат қўниқишарди. Меҳнат шароити ва унинг характери ишчиларнинг ҳаёт тарзини, унинг ритмини, истеъмолнинг даражаси ва турини белгиларди. Улар бошқа тоифа вакиллари билан ахлоснинг қаттиқлиги, баъзан эса қўполлиги билан фарқланарди. Чунки саноат ишчиларининг меҳнат шароити оғир эди. XIX аср 70-йилларидан иш кунининг узунлиги Англия ва АҚШда – 10 соат, Германия ва Францияда – 10–12 соат, Россия ва Японияда – 12–16 соатни ташкил қиларди.

Ишчилар синфи шаклланишидаги миллий хусусиятлар ишчиларнинг яшаш даражасига ҳам таъсир кўрсатди. Бу ҳол турли мамлакатларда турлича эди.

**Металлургия, машинасозлик ва қурилиш соҳаларида АҚШ,
Германия ва Францияда меҳнатга ҳақ тўлашнинг фарқлари
Англияга нисбатан фоиз ҳисобида куйидагича эди:**

	Англия	АҚШ	Германия	Франция
Ҳафталик иш ҳақи	100	232	83	75
Иш кунининг узунлиги	100	96	111	117
Тенг иш вақти учун тўлана- диган иш ҳақи	100	240	75	64

Аёллар ва болалар меҳнатига тенг иш вақти учун камроқ ҳақ тўланарди. «Фабрика аёллари» асосан 13-14 ёшли қизлар бўлиб, оилали аёлларнинг асосий қисми уй ишлари билан банд бўлишган. Тадбиркорликнинг ривожланиши билан аёлларнинг янги касблари: телефончи, машинкачи, котибалар пайдо бўлди.

Парламентларнинг қатор қарорларига қарамадан болалар меҳнатидан оғир ишларда ҳам фойдаланилар эди. 10-12 ёшли болалар тамаки фабрикаларидан тортиб тошкўмир шахталаригача меҳнат қилишарди. Улар меҳнати учун аёлларникидан ҳам кам ҳақ олардилар. Уларнинг кўпчилиги болалигидаёқ соғлиғидан айрилган «фабрика болалари» эди.

Бу даврда хотин-қизлар ўзларининг тенгликлари учун тинимсиз кураш олиб бордилар. Буюк француз инқилобидан бошланган бу ҳаракатда хотин-қизлар босқичма-босқич, кичик-кичик ғалабаларга эришиб бордилар. Улар жамиятнинг ҳамма жабҳаларида эркаклар билан тенг ҳуқуқлар учун ҳаракат қилдилар. XX аср бошларига келиб хотин-қизлар озодлиги ва мустақиллиги ғоялари, уларнинг тенг ҳуқуқлилик учун кураши индустриал цивилизация жамиятининг асосий белгиларидан бўлиб қолди.

Ижтимоий-сиёсий таълимотлар ва ҳаракатлар. Фарбий Европа ва Америкада юз бераётган инқилобий ўзгаришлар асосий ижтимоий-сиёсий оқимлар – либерализм, консерватизм ва социализм ҳамда ушбу ғоялар асосида тузилган партияларнинг шаклланишига олиб келди.

Либерализм, консерватизм ва социализм мураккаб, турли оқимлар ва кўринишларга эга бўлган ҳодисалардир. Бу ҳар бир ҳодиса ўзида ғоялар, принциплар ва кўрсатмалар мажмуини муҳассам қиладики, улар сиёсий партиялар дастурларининг асосини, у ёки бу ижтимоий-сиёсий кучларнинг, ҳукумат ва ҳукмрон коалициянинг стратегиясини ташкил қилиши мумкин. Шу билан

бирга булар баъзан сиёсий куч ёки сиёсий курс билан мос тушмайдиган, дунёни ижтимоий-сиёсий тушуниш ва ўзлаштиришнинг тарихий имконият нуқтаи назаридан идрок қилишнинг шакллари ҳамдир. Бу айни пайтда ҳукмрон парадигмалар¹ асосида шаклландган назария, доктрина, сиёсий дастур деб ҳам қаралмоғи мумкин. Ушбу ҳодисаларнинг кўпқирралигини назарда тутиб, биз уларни фақат ижтимоий-сиёсий ва тарихий нуқтаи назардан очиб беришга ҳаракат қиламиз.

Либерализм. Либерализм (лотинча *liberum* – озодликка мансуб) – шахс эркинлигини ва бу эркинликни камроқ чеклайдиган давлат қурилишини илмий асослайдиган ғоявий-сиёсий оқим. У шахс эркинлиги ва ўз ҳаракатлари учун жавобгарлиги; хусусий мулк шахс эркинлигининг зарурий шартин эканлиги; эркин бозор, эркин рақобат ва эркин тадбиркорлик, тенг имкониятлар принципи; ҳокимиятнинг бўлиниши принципи; ҳуқуқий давлат ғояси, фуқароларнинг қонун олдида тенглиги, бағрикенглик ва озчилик ҳуқуқларининг ҳимояланиши; асосий ҳуқуқ ва эркинликлар (виждон, сўз, йиғилишлар, ассоциация ва партиялар тузиш); умумий сайлов ҳуқуқи каби тушунча ва категориялар орқали ифодаланади. Либерализм бошқа мулкдор табақалар билан биргаликда ҳокимият тепасида турган саноат буржуазияси ғояларининг ифодаси сифатида пайдо бўлди. Аммо у бир хил кўринишга эга бўлмасдан, турли мамлакатларда турли хил тарихий ва миллий-маданий шароитларда шаклланди. Либерализмнинг илдизлари Европа Уйғониш даврига, Реформацияга, Исаак Ньютоннинг илмий инқилобига бориб туташади. Унинг шаклланишида Ж. Локк, Ш.Л. Монтескье, М. Кант, А. Смит, В. Гумбольдт, Т. Жефферсон, Ж. Медисон, Б. Констан, А. де Токвиль каби мутафаккирларнинг хизматлари катта бўлган. Либерализм ғоялари бутун XIX аср давомида И. Бентам, Ж.С. Милл, Т.Х. Грин, Л. Хобхауз ва Ғарб ижтимоий-сиёсий фикрининг бошқа вакиллари томонидан ривожлантирилди. Либерал дунёқарашнинг шаклланишига Европа ва Америка Маърифатчилигининг вакиллари, француз физиократлари, Англия Манчестер мактаби вакиллари, немис классик фалсафаси намояндалари ҳам арзигулик ҳисса қўшдилар.

¹ *Парадигма* – (грекча – намуна, модель) – илмий жамоатчилик томонидан қабул қилинган ва кўпчилик томонидан маъқулланган фундаментал илмий кўрсатмалар, тасаввур ва терминлар мажмуаси.

Бу мутафаккирлар, ғоявий оқимлар ва ҳаракатлар ўртасидаги фарққа қарамасдан уларнинг барчаси муҳим ижтимоий-иқтисодий ва сиёсий муаммоларни ҳал этишни, эффе́ктив фаолият кўрсатмаётган, эскириб қолган ижтимоий-сиёсий ва давлат институтларини ислох қилишни, тарихий тараққиётнинг янги тенденцияларига мос равишда асосий қоидалар, доктриналарни модернизация қилишни ёқлаб чиқдилар. XVII аср ўрталаридаги Англия буржуа инқилоби, 1688 йилги «шарафли инқилоб», АҚШ мустақиллиги учун кураш қатнашчилари кейинчалик либерал дунёқарашнинг таркибий қисми бўлиб қолган идеаллар ва принципларнинг кўпчилигига амал қилгандилар. 1776 йил 4 июль куни эълон қилинган АҚШнинг Мустақиллик декларацияси ушбу либерал принциплар эътироф этилган, давлат даражасида расман шакллантирилган ва бажариш учун қабул қилинган биринчи ҳужжат бўлди. «Биз, – дейилади Декларацияда, – ушбу ҳақиқатни ўз-ўзидан аён деб ҳисоблаймиз: одамлар Худо томонидан яратилган ва яшаш, озод бўлиш ҳамда бахтга интилиш каби узвий ҳуқуқлар билан таъминланган»¹.

Аммо либерализмнинг шаклланишида бурилиш XVIII аср охиридаги Француз буржуа инқилоби бўлди. Хусусан, унинг асосий сиёсий-ғоявий ҳужжатларидан бири – 1789 йилги «Инсон ва фуқаро ҳуқуқлари декларацияси» кейинчалик классик либерализмнинг муҳим қадриятларига айланган ғояларни мазмундор ва қатъий шаклда эълон қилди.

Декларация 17 моддадан иборат бўлиб, «одамлар озод, тенг ҳуқуқли бўлиб туғиладилар ва шундай бўлиб қоладилар», деган жумлалар билан бошланади. Ушбу модда кейинги моддалар сингари жамиятдаги юқори табақаларнинг имтиёзларига қарши қарагилган эди. Ушбу Декларация моҳиятига кўра инқилобий ва ўта прогрессив бўлиб, Франция ва бошқа мамлакатларнинг илғор кишилари томонидан жуда катта кўтаринкилик билан кутиб олинди. Ундаги озодлик ва тенглик ғоялари кейинчалик кўплаб мамлакатларнинг конституцияларида ўз аксини топди.

XIX аср ўрталарига келиб индустриал жамиятда ҳукмрон дунёқараш бўлиб олган либерализм абсолютизмга қарши фаол кураш олиб борди. Бу давр либерализмининг энг йирик намояндalари англиялик юрист Иеремия Бентам (1748–1832) ва француз файла-

¹ *Джефферсон Т.* Автобиография. Заметки о штате Виржиния. – М., 1990. С. 34.

суфи Бенжамин Констан (1767–1830)лар эди. И. Бентам Британия жамиятини жиддий ҳуқуқий ислоҳ қилиш тарафдори бўлиб чиқади. Шу сабабли мавжуд тартибларнинг баъзи жиҳатларини танқид қилади. Унинг фикрича ҳокимиятни амалга ошириш ва «сиёсий ўзгаришлар ўтказиш учун ягона сабаб – инсоннинг эҳтиёжлари, микрофи – фойда ва ҳузур-ҳаловат бўлиши мумкин. Шу маънода Бентам Гелвецийга (1715–1771) эргашади: 1) ҳузур-ҳаловат ва заҳмат инсон фаолиятининг сабаблари ҳисобланади. Шундан келиб чиқиб биз инсоннинг хулқига таъсир қилишимиз, ҳузур-ҳаловат ва заҳмат ўртасидаги мутаносибликни ўзгартиришимиз мумкин. 2) Айнан ҳузур-ҳаловат қонунчилик ва сиёсий ҳокимият мавжудлигининг важ-сабаблари ҳисобланади, дейди.

Либерализмнинг бош ғояси – инсоннинг ўз узвий ҳуқуқлари: мулк, сўз эркинлиги, матбуот, йиғилишлар, виждон эркинлиги, давлатни бошқаришда иштирок этиш ҳуқуқларини амалга оширишнинг шарт сифатидаги эркинлигидир. *«Мен эркинлик деганда – деб ёзган эди Констан – зўрлик йўли билан бошқаришни хоҳлайдиган ҳукмронлик устидан, кўпчилик томонидан ўзига озчиликни бўйсундириш ҳуқуқини талаб қиладиган омма устидан шахснинг тантанасини тушунаман».* Констан феодал абсолютизмга қарши чиқар экан, либерализм давлат фаолиятини ҳуқуқ ва қонун билан чеклаш талабини шакллантиради ҳамда ҳокимиятнинг бўлиниш принципи жорий қилинишини талаб қилади. Давлатнинг олдида турган вазифаларни либерализм вакиллари ислохотлар йўли билан инқилобларсиз ҳал қилишга интиладилар.

Бентамнинг фикрича инсон фаолияти кўп сонли кишиларга катта фойда келтириш имконияти нуктаи назаридан баҳоланмоғи лозим. Бентам ғоясидаги янгилик шундан иборат бўлдики, у ушбу принципни бошқалардан изчилроқ ҳуқуқий ислохотлар учун дастуриламал сифатида эътироф этади.

XIX аср сўнгги чорагида янги либерализм деб аталмиш оқим пайдо бўлди. Бу оқимнинг йирик намояндаларидан бири А.Т. Хобхауз (1864–1928) давлат аввалгидек фақат «тунги кўрикчи» роли билан қаноатланмасдан, ижтимоий ва иқтисодий ислохотларни ўтказишда фаол иштирок этмоғи лозим, деб ҳисоблайди. Бу йўналишнинг бошқа бир вакили Д.А. Гобсон (1858–1940) фуқароларнинг шахсий ҳуқуқлари инкор этилмаган ҳолда умумнинг хоҳиш иродаси муҳимроқ эканлигини эътироф этади. *«Асалари оиласининг ёки по-*

данинг руҳи жамиятининг ҳақиқий руҳидир», – деб ёзган эди у. Шунинг учун шахснинг ҳуқуқи умумий жамият манфаатларига мослашиши, бўйсунishi керак. Шундан Гобсон давлат ортиқча ва ишлаб топилмаган даромадларни эгаллаб олиш ҳуқуқига эга, деган хулосага келади.

Шундай қилиб, янги либерализм вакиллари жамият ҳаётининг давлат томонидан тартибга солиниши зарурлигини тан оладилар ва бу уларни маълум маънода консерватив таълимот билан яқинлаштиради.

Консерватизм. XVIII асрдаёқ пайдо бўлган консерватизм (лотинча conservatio – сақлаб қолмоқ, кўриқламоқ) мавжуд сиёсий тартиб – монархия бошқарувини сақлаб қолиш зарурлигини асослашга уринарди. Келиб чиқиши ирланд бўлган британиялик файласуф Эдмунд Беркни (1729–1797) кўпинча консерватизмнинг отаси дейишади. Берк таълимоти кўп нарсани ваъда қилган Француз инқилобига ва маърифатпарвар-файласуфлар томонидан онгнинг улуғланишига қарши реакция сифатида пайдо бўлди¹.

Маърифатчилик даври кишилари онгни анъаналардан, индивидни эса жамиятдан юқори кўяди. Э. Берк бу тушунчаларнинг жойини алмаштирди: анъаналар алоҳида интеллект томонидан яратилган назариядан устунроқ, дейди у.

Берк консерватизми Маърифатчилик даври либерализмининг тескари ифодаси эканлигини схематик тарзда куйидагича тасвирлаш мумкин:

Маърифатчилик даври либерализми:	Берк консерватизми:
Онг анъаналардан юқори туради	Анъаналар онгдан устун туради
Индивид манфаатлари устун туради	Жамият манфаатлари юқори туради

Соддароқ қилиб айтадиган бўлсак, агар либерализм буржуазия юқори қатлами вакилларининг мафқураси бўлса, консерватизмни аслзодалар мафқураси дейишимиз мумкин. Француз консерватизмининг кўзга кўринган намояндалари Жозеф де Местер (1753–1821) ва Луи де Бональд (1754–1840) шулар жумласидандир. Бироқ XVIII аср охирларидаги консерватизм (Юм, Берк) буржуазиянинг ўз ичида либерализмнинг танқиди сифатида пайдо бўлган ғоявий

¹ Берк Э. «Размышления о революции во Франции». – М., 1994.

оқим эканлигини ҳам таъкидлашимиз лозим. Агар буни схематик тарзда баён қилсак, либерализм ва консерватизм назарий ва сиёсий қарама-қаршиликлар кўринишида ифода этилади:

	Либерализм	Консерватизм
Ижтимоий илдишлари	Буржуазия	Аслзодалар ва буржуазиянинг юқори қатлами
Асосий тушунчалар	Индивид (шартнома, давлат)	Жамият, инсон
Белгилари (атрибутилари)	Нотарихийлик, индивидуалистик эгоизм (хузурхаловатни максималлаштириш, фойда, индивидуал эркинлик)	Тарихий-маданий илдишлар, ижтимоий қадриятлар. (Тарихан шаклланган имкониятларни уйғун тарзда амалга ошириш).

Бошқа мафкуралар сингари консерватизм ҳам тарихий шароитдан келиб чиққан ижтимоий фаолиятни ва айни пайтда жамиятдаги ҳақиқатни акс эттиришга даъво қилувчи назария ҳамдир.

Консерватизмнинг характерли белгиси, энг аввало, анъаналарни муқаддас деб билишдир. Анъаналарга рия қилиш – демак донишмандлик билан ҳаракат қилиш. Ж. де Местер таъкидлайдики, фақат *«анъанавий ташкилотлар мавжуд бўлиш ҳуқуқига эга, чунки улар ўзида «илоҳий идрокни» мужассамлаштиради»*. Консерваторлар мавжуд синфлар ва қатламлар орасидаги қатъий чегаралар жамиятдаги тинчлик ва тартибни сақлаш учун зарурлигига ишонадилар. Клеменс Меттерних (1773–1859) озодлик фақат тартибнинг бағрида бўлиши мумкин, барқарорлик эса давлат ҳаёти ва гуллаб-яшнашининг энг биринчи шартидир, деб ҳисоблаган. Баъзи консерваторлар чекланган ислохотлардан фойдаланиш имкониятини ҳам рад этмаганлар. Масалан, Берк учун бундай ислохотнинг намунаси 1688 йили Англияда юз берган «шарафли инқилоб» бўлган. Зеро ушбу инқилоб йилларидаги «барча ўзгаришлар» қадимий анъаналарга ҳурмат асосида амалга оширилган эди».

XIX аср охири XX аср бошларида консерваторлар жамият тараққиётида юз берган ўзгаришлар натижасида индивидуализм, рақобат мавжудлигини тан олишга мажбур бўлдилар. Баъзи консерваторлар феодал аристократия ҳукмронлигига қарши кураш жараёнида юз берган буржуа ўзгаришларини ҳам маъқуллашга тайёр эдилар. Бундайлар неоконсерватизм (янги консерватизм) вакиллари бўлиб, уларнинг кўпчилиги аввалгидек шахснинг давлатга бўй-

суниши зарурлигини тан олсаларда, бу ҳол энди уларга хусусий мулкни ҳимоя қилиш ва ҳукуматнинг ижтимоий-иқтисодий ҳаётга қисман аралашини мумкинлигини эътироф этишларига ҳалақит бера олмасди.

Социализм. Ғарбий Европанинг бир қатор мамлакатларида феодал тартибларнинг барҳам топишига олиб келган XVIII аср охиридаги инқилобий воқеалар меҳнаткашларга ҳақиқий эркинлик олиб келмади. XVIII аср маърифатчилари интилган «онг тантанаси»дан ҳафсаласи пир бўлиш, қоникмаслик, индустриал цивилизация шаклланишининг дастлабки давридаги аччиқ тажриба янги, социалистик ва коммунистик назарияларнинг пайдо бўлишига олиб келди.

Социализм фақатгина эски тартибни йўқ қилиш зарурати ва имконияти ҳақида эмас, инсонларнинг тўлиқ ижтимоий тенглиги мавжуд бўлган янги жамият ўрнатилиши ҳақидаги таълимот ҳам эди. «Социализм» ва «коммунизм» сўзлари XIX аср 30-йилларида француз файласуфлари, хусусан П. Леру томонидан (1834 йили «De L'individualisme et du Socialisme» номли мақоласида) муомалага киритилди.

XIX аср биринчи ярмидаги социалистик таълимотлар. Бу даврнинг кўзга кўринган социалистлари француз Анри Сен-Симон (1760–1825), Шарль Фурье (1772–1837) ва инглиз Роберт Оуэн (1771–1858) лар эди. Бу олимлар ўзларига замондош бўлган жамиятни танқид қилиб, ишлаб чиқаришдаги бошбошдоқлик ва инкирозлар, ишсизлар сониинг кўпайиши каби характерли белгиларига эътиборни қаратадилар. Пул ҳукмронлиги, икки юзламачилик ва алдовга асосланган жамият ўрнига Сен-Симон, Фурье ва Оуэн кишилар меҳнаткаш ва эксплуататорларга ажратилмайдиган янги жамият қуриш лойиҳасини таклиф қилдилар.

Фурье социалистик жамиятни яшаш учун зарур бўлган барча нарсаларни ишлаб чиқарадиган жамоалар ўртасидаги иттифок сифатида тасвирлайди. Жамоа ҳаётининг маркази – устахоналар, ошхоналар, мактаблар, кутубхоналар ва ш.к. жойлашган фланстер (манзилгоҳ) ҳисобланади. Жамоадаги меҳнат узоқ муддатли ҳам, бир хил ҳам бўлмайди, шунинг учун одамлар жон-жон, деб ишлайдилар. Меҳнат унумдорлиги шунчалар тез ўсадики, камбағал ҳар қандай капиталистдан бойроқ бўлиб кетади. Фурье янги жамиятда фақат одамларгина эмас, ҳатто табиатнинг ўзи ҳам ўзгаради, деб чин дилдан ишонади.

Хўш, шундай жамиятни ким куради? Сен-Симон, Фурье ва Оуэнлар зўрликсиз, қон тўқилмайдиган йўлни таклиф қиладилар. Оуэннинг фикрича куч ишлатиб амалга оширилган тўнтариш инсониятни орқага улоқтиради ва онг тантанасини кечиктиради. До-нишмандлар янги жамиятни маърифатли ҳукмрон қатламнинг, энг аввало буржуазия «онгли вакилларининг» ўз ихтиёри билан куриши мумкинлигига ишонарди. Фурье ҳатто шахсий маблағларини яхши жамият куриш учун беришни истовчиларни ҳар куни соат 12 дан 13 гача ўз хонасида кутиши ҳақида газетада эълонлар ҳам чоп қилдирди. Бирок у кўп йиллар бекорга кутди...

Сен-Симон ва Фурьедан фарқли равишда Оуэн ўз шахсий фаолияти мисолида бўлажак жамиятга олиб борадиган янги йўлни кўрсатишни истади. 1824 йили у Америкага кетди. Бир йилдан сўнг Индиана штатида «Янги уйғунлик» меҳнат коммунасини ташкил қилди ва унда «ҳар кимга – талабига қараб» принципи амалга оширилди. Тажрибага тўрт йиллик умр ва Оуэннинг қарийб барча маблағи сарф қилинди. 1829 йилга келиб бу ишнинг тўлиқ муваффақиятсизлиги кўриниб қолди. 1832 йилда эса Фурьенинг шогирдлари Францияда фланстер куришга уриниб кўрдилар, лекин у барибир қурилмай қолди. XIX аср 40-йилларида АҚШда Фурьенинг издошлари 40 га яқин жамоа туздилар, лекин уларнинг барчаси муваффақиятсизликка учради.

Сен-Симон Реформация ва Маърифатчиликка ҳам салбий баҳо бериб, уларни маънавий ҳаётнинг тубанлашувида, ўрта асрлардаги уйғунликни бузганликда айблайди. У тарихшуносликда позитивизмга асос солди, биринчи бўлиб «тарихий қонуният» ва «тарихий жараён» тушунчаларини илмий муомалага киритди. Сен-Симон «ижтимоий тузум» тушунчасини асослаб, уни ижтимоий ғоялар, мулкчилик шакллари ва синфий тизимнинг мажмуи, деб асослашга ҳаракат қилди.

XIX асрдаги коммунистик ғоялар. XIX аср биринчи ярмидаги коммунистик ғоя тарафдорларини капитализмдан синфсиз жамиятга ўтиш имкониятига ишонч бирлаштириб туради. Комунистлар жамиятнинг барча аъзоларини меҳнаткашларга айлан-тириш, жамият бойликларини тенг тақсимлаш нормал инсоний эҳтиёжларнинг қондирилишини таъминлайди, деб ўйлайдилар. Улар инсон эҳтиёжларини яшаш минимумига тенглаштириб кўядилар.

Бу давр коммунистик оқимининг вакиллари Л.О. Бланки (1805–1881) ва В. Вейтлинг (1808–1871)лар ўз гоёларини тарғиб қилиш билан чекланиб қолмасдан, инқилобий тўнтаришни тайёролаш ва амалга ошириш йўли билан бу гоёларни ҳаётга татбиқ қилишга уриндилар. Л.О. Бланки капиталистик жамиятни мулкдор билан мулксиз ўртасидаги кураш сифатида характерлайди. Эзилганларнинг зулмга қарши ҳаракати мавжудлигини тан олган Бланки, шунга қарамасдан, ишчиларнинг капитализмга қарши уюшган равишда инқилобий курашга қодир эканлигига ишонмайди. Унинг фикрича коммунистик инқилобга ягона йўл – инқилобчиларнинг тил бириктириши, кўзғолонга тайёргарлик кўриш ва уни амалга ошириш, меҳнаткашлар манфаатини ифода этиб, дарҳол жамиятни коммунистик қайта куришга киришишдир.

В. Вейтлинг Л.О. Бланкидан фарқли равишда инқилобни эзилган ва хўрланган омманинг чиқиши, деб қаради. Унинг фикрича люмпен-пролетариат меҳнаткашларнинг энг барқарор, шафқатсиз курашга энг тайёр қисмидир. В. Вейтлинг коммунизмни янги жамиятнинг асосий ишлаб чиқариш бўғинларини ташкил қилувчи меҳнаткаш оилаларнинг иттифоқи сифатида тасвирлайди.

XIX аср ўрталарида мавжуд социалистик гоёлар ўрнига К.Маркс (1818–1883) ва Ф.Энгельс (1820–1895) лар ишлаб чиққан жамият курилиши ва ривож ҳақидаги янги таълимот келади ва *марксизм* номини олади. Марксизмнинг пайдо бўлиши Европанинг бир қатор мамлакатларида ишчилар ҳаракатининг ўсиши, айниқса Англия ва Франциядаги инқилобий воқеалар билан боғлиқ эди. Маркс ва Энгельс капитализм ўз ривожланишида меҳнат билан капитал ўртасида келишиб бўлмайдиган қарама-қаршилиқ туғдиришига ишонарди. Маркс капитализм тараққиёти синфий зиддиятнинг ўсишига олиб келишини ҳам айтиб ўтганди. Унинг фикрича, кам сонли капиталистлар билан борган сари кўпайиб борадиган, жуда оғир ҳаёт кечирадиган кўп сонли пролетариат ўртасидаги зиддият тўхтовсиз кескинлашиб боради ва коммунистик инқилобга олиб келади. Аммо капитализм ривожланишининг кейинги босқичи Маркснинг ушбу фикрини тасдиқламади. Унинг фикрича, пролетариатнинг доимий, тўхтовсиз қашшоқлашиб бориши, яшаш учун ўз кучини сотишга мажбурлиги уни капиталистик тартибларни ағдаришга ва янги жамият куриш учун интилишга мажбур қилади. Марксистик гоёга кўра пролетариатнинг оламшумул тарихий ва-

зифаси социалистик жамият куришдан иборат. Бу жамиятга барча тараққий этган мамлакатларда Англия, АҚШ, Франция ва Германияда бир пайтда рўй бериши мумкин бўлган коммунистик инқилоб орқали ўтилади. Янги жамиятнинг асосини ишчиларнинг сиёсий ҳокимияти (пролетариат диктатураси) ва жамоа мулкчилиги ташкил қилади. Кейинги тараққийёт бундай жамиятда битта шахс ёки бир гуруҳ кишилар (партия)нинг диктатураси ўрнатилишини ёки давлат ассинциал¹ давлатга айланишини кўрсатди.

Илмий назария сифатидаги марксизм билан ушбу назариянинг сиёсий, дастурий йўриқномаларга айланган айрим жиҳатларинигина ўзига сингдирган мафкура сифатидаги марксизм албатта бир-биридан анча фарқ қилади. Марксистик мафкура марксизмнинг ғоявий ибтидосини ўз тажрибалари ва ўз партиясининг кундалик манфаатлари асосида илмий қайта баҳолашга уринган раҳнамолар ва функционерлар фаолиятини асослаш учун хизмат қилди.

XIX асрнинг сўнгги ўттиз йилида марксизм энг кенг тарқалган оммавий социалистик таълимот бўлиб қолди. Бироқ марксистик оқим бир хил эмасди. У инқилоб тарафдорлари (сўллар) ва ислохотлар тарафдорлари (ўнглари)га бўлинарди. Агар инқилоб тарафдорлари (уларнинг ашаддий вакили В.И. Ленин (1870–1924) ва у бошчилигидаги Россия большевиклари эди) жамиятнинг капитализмдан социализмга ўтиши фақат зўрлик йўли билан, яъни инқилоб ва диктатура ўрнатиш орқали амалга оширилиши мумкин, деб ҳисоблашса, ислохотлар тарафдорлари эса тинч йўл билан, ислохотлар натижасида янги жамиятни куриш мумкин, деб ҳисобларди. Ислохотчилик йўналишининг энг йирик вакиллари немис социал-демократлари Карл Каутский ва Эдуард Бернштейнлар эди.

Карл Каутский (1854–1938) ўз таржимаи ҳолида «қандай яшаган бўлса, шундайлигича тузалмас марксист» бўлиб ўлишини ёзган бўлса ҳам, унинг ғоялари Маркс ғояларини такрорламайди. У ўз таълимотини яратди. Бу таълимотнинг моҳияти ва Маркс таълимотидан фарқли томони шундаки, у капиталистлар пролетариатни чексиз қашшоқлаштиришдан манфаатдор эмаслигини исботлайди. Капиталистик тузумнинг барҳам топишига ҳукмрон синфнинг ўз позицияларидан ихтиёрый воз кечиши натижасида ҳам эришиш мумкин, деб ҳисоблайди Каутский. Шунинг учун у социал-демо-

¹ Ассинциал давлат – яхши ниятлар оқибатида ўз фуқароларини боқимандага айлантриб кўядиган давлат.

кратияга ўз манфаатларини ҳимоя қилишда парламентдан кенгрок фойдаланишни, мустақил сиёсий куч сифатида чиқишини таклиф қилади. Айни пайтда Каутский социал-демократларнинг буржуа ҳукуматлари билан яқиндан ҳамкорлик қилишлари мумкинлигини ҳам таъкидлайди. Ф. Энгельс вафотидан сўнг марксизмнинг энг йирик назариётчиси К. Каутский бўлиб қолди.

Шу даврда марксистик таълимотни қайта кўриб чиқиш эҳтиёжи пайдо бўлди ва унга биринчилардан бўлиб киришган шахс ревизионизмнинг (reviso (лотинча) – қайта кўриб чиқмоқ) асосчиси Эдуард Бернштейн (1850–1932) эди. Марксдан кейин ўтган даврда жамият тараққиёти унинг таълимотидаги қатор қоидаларни тасдиқламади. Бернштейн ва бир қатор назариётчилар тез ривожланиб бораётган жамиятда «бошқача капитализмни», демократия мавжуд бўлган капитализмни (масалан, Англияда) кўрдилар. Бу ҳол марксизмнинг асосий принципларига мос келмас ва шу туфайли унинг ревизия қилинишига олиб келди. Бернштейн капиталистик иқтисод охири-оқибатда бутун капиталистик хўжаликнинг вайрон бўлишига олиб келувчи иқтисодий инқирозларга доимий маҳкум, деган марксистик қондани рад этди. Унинг фикрича, демократик қоидалар мавжуд бўлган капиталистик жамиятда ишчиларнинг ҳаёт даражаси доимий кўтарилиб боради. Шу билан бирга жамиятдаги янги ўрта қатлам – хизматчилар, амалдорлар қатлами шаклланиб, уларнинг сони ёлланма ишчилар сонига нисбатан тез кўпайиб боради. Шунинг учун ҳам XIX аср охири – XX аср бошларида социализмга ўтиш учун шароит етилмаган, чунки саноат ишчилари ҳали аҳолининг кўпчилигини ташкил қилмас ва жамиятни бошқаришга тайёр эмасди. Бунинг устига, социализмга қараб ривожланиш инсониятнинг ягона тўғри йўли ҳам эмасди. Жамиятдаги мавжуд синфий кураш демократия ривожланган сайин сусайиб боради, деб ҳисоблайди Бернштейн.

XIX асрда социализмга яқин бўлган таълимотлардан яна бири анархизм (грекча ҳокимиятсизлик дегани) эди. Анархистлар инсонни яхши ва мукамал мавжудот деб билардилар. Шунинг учун ҳам улар одамлар ўртасида мажбурлаш ва зулмга эмас, эркинлик ва меҳр-муҳаббатга асосланган муносабатлар бўлиши лозим деб ҳисоблайдилар. Анархистларнинг фикрича зўрлик ва зулмнинг манбаи, рамзи давлат ҳокимиятидир. Анархистик таълимот ягона бирликдан иборат бўлмасдан унда турли оқимлар: исёнкор ва террорчилардан тортиб кооператорлар ҳаракатигача бор эди. Аммо

уларнинг барчасини давлатнинг зарурлигини инкор қилиш бирлаштириб туради. Анархизмнинг кўзга кўринган вакилларида бири М.А. Бакунин (1814–1876) терроризмнинг назарийчиси эди. У бўлажак анархистик жамиятни тасаввур қилмасида, ҳозирча «эзувчи синф» вакилларига қарши террористик ҳаракатлар уюштириш ва давлатнинг вайрон бўлишига олиб келувчи инқилобни амалга ошириш лозим, деб ҳисобларди.

1840 йили француз Пьер Жозеф Прудоннинг (1809–1865) «Хусусий мулк нима?» номли асари босилиб чиқади. У асарида «хусусий мулк – ўғирликдир», деб эълон қилади ва уни барча тенгсизликларнинг, ижтимоий кулфатларнинг сабаби қилиб кўрсатади. Аслида Прудон фақат йирик капиталистик хусусий мулкни, айниқса банкир ва даллолларнинг мулкни «ўғирлик» деб атаб, уларга қарши чиқади. Майда хусусий мулкда эса Прудон иқтисодий тараққиётнинг асосини, ишлаб чиқарувчи шахснинг эркинлигини кўради. У бир хил ҳажмдаги мулкка эга бўлган майда ишлаб чиқарувчилар жамиятини идеал, деб ҳисоблайди. Прудон бундай жамиятни ислоҳотлар йўли билан қуриш тарафдори эди.

Сиёсий партиялар. XVII–XVIII асрлардаги буржуа инқилоблари давридан то XIX асрнинг ўрталаригача партиялар деб парламентдаги сиёсий гуруҳлар эмас, балки адабий-сиёсий йўналишлар, сиёсий клублар айтилган.

XIX асрнинг ўрталарига келиб Ғарбий Европанинг деярли барча мамлакатларида парламентлар пайдо бўлди. Бу давлатларнинг конституцияларига мувофиқ парламент алоҳида гуруҳлар эмас, бутун халқнинг иродасини ифода этмоғи керак. Аммо шунга қарамасдан, парламентлар жамиятдаги мураккаб реалликни бутун зиддиятлари билан ўзида акс эттиради. XIX асрда Ғарбий Европа ва АҚШда сиёсий партияларнинг вужудга келиши тарихий зарурат бўлиб қолди.

Тараққиётнинг маълум босқичига эришган, абзоларининг катта қисми сиёсий фаолиятга тортилган, турли қатламлар ўз манфаатларини аниқ ва равшан ҳис этган жамиятда сиёсий партиялар вужудга келади. Ғарбий Европада бундай шароит XIX асрнинг иккинчи ярмида пайдо бўлди. Айниқса 1832, 1867, 1918 йиллари Англияда, 1848, 1875 йиллари Францияда, 1867 йили Германияда, 1882 йили Италияда ўтказилган сайлов ислоҳотлари натижасида фуқароларнинг сиёсий ҳуқуқлари кенгайиб, сиёсий фаолият катнашчиларининг сони ортди.

XIX аср 70-йилларигача Ғарбий Европанинг асосий партиялари консерваторлар ва либераллар бўлиб қолди. Англияда тори билан виглар, Францияда республикачилар билан монархистлар жамиятдаги асосий сиёсий кучларни ифода этарди. АҚШда партиялар бошиданоқ Европадаги партиялардан бошқача принципларда қурилди. Шаклланган икки партияли тизим деярли ўзгармасдан шу кунларгача етиб келди.

XIX аср охири – XX аср бошларида партиялар ва уларнинг лидерлари фаолиятида маълум ўзгаришлар юз беради. Бу пайтга келиб деярли барча индустриал давлатларда янги сиёсий оқим – буржуа реформизми шаклланади. Бу оқимнинг ёрқин намояндалари Англияда Ж. Ллойд, АҚШда Т. Рузвельт ва В. Вильсон, Францияда Э. Комб, Ш. Кайо, Ж. Клемансо, Германияда фон Бюловлар эди. Улар туфайли ижтимоий ислохотларга ишонч ўша даврдаги ғарбликларнинг сиёсий тафаккурида устувор қараш бўлиб қолди.

Мустамлака ва ярим мустамлака халқларининг товар-пул муносабатларига фаол тортилиши натижасида сиёсий майдонда сиёсий партиялар кўринишидаги миллий ҳаракатлар муҳим роль ўйнай бошлади. Миллий онгнинг ўсиши бу ҳаракатларни янада фаоллаштирди. Айнан шу даврда панславизм, пантуркизм, панисломизм, сионизм каби миллий ва диний руҳидаги ташкилотлар ҳам пайдо бўлди.

XX аср бошларидан эса фақат сиёсий эмас, миллий, диний, маданий-ахлоқий ва бошқа ғоялар асосида тузилган партиялар пайдо бўлиб, уларнинг ҳар бири жамиятдаги мавқеи ва сиёсий ўрни учун кураш олиб бордилар. Бу кураш фақат парламент минбари воситасида тинч йўл билан амалга оширилмасдан, айрим партиялар ва гуруҳлар томонидан қуролли қўзғолон ҳамда қўпоровчилик усуллар ҳам қўлланилди-ки, бу баъзи халқларнинг тақдирида машъум роль ўйнади.

Касаба уюшмалари ва ишчилар ҳаракатлари. Ишчилар сонининг ортиб бориши уларда ўз ҳуқуқларини ҳимоя қилувчи ташкилотларга бирикиш эҳтиёжини келтириб чиқарди. Кўплаб мамлакатларда касабачилик ҳаракатлари кенг қулоч ёйди.

XIX аср 80-йилларига келиб халқаро касабачилик ҳаракатининг мазмунини белгилаб берувчи касаба уюшмаларининг уч тури вужудга келди.

Биринчи тур – бу инглиз тилида сўзловчи давлатлар – Англия, АҚШ, Канада, Австралияда вужудга келган тред-юнионлар.

Улар ўз олдиларига меҳнаткашларнинг иқтисодий манфаатларини ҳимоя қилишни бош вазифа қилиб қўйишади. Англиядаги дастлабки тред-юнионлар ёпиқ типдаги корпорациялар бўлиб, уларга аъзо бўлиш анча мураккаб эди. Касабачилик ҳаракатининг ривожланиши 1890-йилларга келиб «Тред-юнионлар Британия конгресси» деб аталувчи соҳалараро ташкилотнинг тузилишига олиб келди. АҚШда касабачилик ҳаракати Англиядаги сингари кенг кулоч ёймади. 80-йиллари Америка меҳнат федерацияси вужудга келди, ammo у консерватив йўналишда эди. 90-йиллари АҚШда мустақил касаба уюшмалари пайдо бўлди.

XIX аср охирида дунёда пайдо бўлган касаба уюшмаларининг иккинчи тури – бу «сиёсийлашган» касаба уюшмаларидир. Улар социализмнинг кўринишларини қабул қилган ишчилар партияларининг таъсири остидаги касаба уюшмалари эди. Бундай касаба уюшмалари Шимолий ва Марказий Европа мамлакатлари – Швеция, Германия, Австрия, Бельгия, Голландия учун характерлидир. Улар ичида энг кўп сонли (1900 йили 630 минг аъзоси бор эди) ва таъсирлиси Германия касаба уюшмалари эди.

Учинчи тур касаба уюшмалари анархо-синдикализм таъсири остида эди. Улар асосан Италия ва Испанияда кенг тарқалган. Анархо-синдикалистлар капитализмни ағдариш ва ишлаб чиқариш воситаларига ижтимоий мулкчиликни жорий қилишни мақсад қилгандилар. Мақсадга эришишнинг йўли сифатида анархо-синдикалистлар иқтисодий стачкалар усулини танлайди.

Францияда ҳам 1895 йили тузилган Меҳнат конфедерациясида анархо-синдикалистлар бош ролни ўйнайдилар.

1914 йилга келиб барча мамлакатлардаги касаба уюшмалари аъзоларининг сони 13,2 млн киши бўлиб, бу ўз даври учун жуда кўп эди. Бошқа бирорта ташкилот бундай оммавий тусга эга эмасди. Касаба уюшмалари жамиятдаги ижтимоий-иқтисодий масалаларни ҳал қилишда тобора муҳим роль ўйнай бошлади. Бу айниқса касаба аъзоларининг сони юқори бўлган Англияда – 4,2 млн киши, АҚШда – 2,7 млн киши, Германияда – 2,3 млн киши, Францияда – 1 млн киши, Италияда – 980 минг киши эди.

XIX асрнинг ўрталаридан бошлаб касаба уюшмаларидан ташқари ишчиларнинг халқаро ҳаракатлари ҳам вужудга келди. Айниқса, 1857–1858 йиллардаги жаҳон иқтисодий инқирози кишиларнинг аҳволини кескин ёмонлаштирди, иш ташлашлар

тўлкинининг кучайишига олиб келди, халқаро ишчилар ҳаракатини ривожлантирди.

1864 йилнинг 27 сентябрида Лондонда ўша пайтлари Россия, Пруссия ва Австрия томонидан бўлиб олинган Польшани қўллаб-қувватлашга бағишланган митинг бўлди. Ана шу митингда қатор Европа мамлакатларининг вакиллари йиғилишиб, кейинчалик I Интернационал номини олган Халқаро Ишчилар ўртоқлигини тузишга қарор қилдилар. Бу ташкилотнинг асосий вазифаси ишчиларнинг халқаро кучларини бирлаштиришдан иборат эди. Халқаро Ишчилар ўртоқлигининг олий органи ҳар йили чақириладиган Конгресс бўлди. Ишчиларнинг миллий бирлашмалари Интернационал таркибига секциялар ҳуқуқи билан кирдилар. Интернационал халқаро ишчилар ҳаракатида меҳнаткаш халқ ҳаётини яхшилаш учун курашга раҳбарлик қилувчи, анархизмни, бланкизм ва реформизмни фoш қилувчи, бoскинчилик урушларига қарши, барча мамлакатлар меҳнаткашларининг биродарлиги учун курашувчи сиёсий орган сифатида майдонга чиқди. Шу даврда Европа ва АҚШда мустақил ишчи партиялари тузиш учун кураш бошланди. Ишчилар биродарлиги ҳаракатининг аввалги шакли эскириб қолган эди. 1876 йили АҚШнинг Филадельфия шаҳрида Ишчилар халқаро ўртоқлиги конференцияси бўлиб, бу йиғин I Интернационал фаолиятини тўхтатиш ҳақида қарор қабул қилди. Ишчилар халқаро ҳаракатининг янги даври бошланди.

XIX аср охирига келиб Европа мамлакатларининг аксариятида ишчилар партияларининг шаклланганлиги II Интернационалнинг тузилишига сабаб бўлди. 1889 йили 14 июлда Бастилия олинганлигининг юз йиллигини нишонлашга йиғилган халқаро социалистик конгресс янги Интернационалнинг тузилганлигини қайд этди. XX аср бошларида социалистик ҳаракат жиддий кучга айланди: социалистларга миллионлаб сайловчилар овоз бердилар; ишчи партиялари парламент фракцияларининг таъсири кенгайди, сиёсий курашга касаба ташкилотлари қўшилди. Бу жараёнларнинг барчасида II Интернационалнинг роли катта бўлди. Биринчи жаҳон уруши арафасида II Интернационал анчагина катта сиёсий кучга айланган эди. Унинг раҳбарияти омманинг инқилобий ташаббусини жиловлаб турар, ишчилар ҳаракатидаги ўта сўл оқимларга қарши курашар эди. II Интернационал миллионлаб меҳнаткашларни реакцион кучлар таъсиридан асраб қолди, уларни социалистик, интернационал

ва антимустамлака шиорлар остида бирлаштирди, курулганишга ва урушга қарши барча тинчликсевар кучлар курашида катта тажриба тўплади.

* * *

Шундай қилиб Европа ва АҚШ учун XIX аср индустриал цивилизациянинг қарор топиш даври бўлди. Фабрика- завод ишлаб чиқариши қўл меҳнатини сиқиб чиқарди. Фаннинг гуркираб ривожланганлиги ва илмий-техник кашфиётларнинг ишлаб чиқаришга жорий қилиниши натижасида юқори техник тараққиётга эришилди. Капиталистик индустриаллаштириш ўзи билан янги бир ҳолатни – ишлаб чиқариш инқирозини олиб келди ва шу ҳол ишбилармонларни техник тараққиётни қўллаб-қувватлашга, техникани такомиллаштиришга мажбур қилди. Капитализмнинг нотекис ривожланиши, корхоналарнинг тез ўсиши, банкларнинг кучайиши ва рақобат монополияларининг ташкил топишига олиб келди. Капитализм ўз тараққиётида янги босқичга кўтарилди. Янги ижтимоий-сиёсий ғоялар ва ҳаракатлар пайдо бўлди.

Жамиятнинг таркиби ўзгарди, аҳолининг янги қатламлари пайдо бўлди, кишиларнинг турмуш тарзи ўзгарди. Инсоннинг ўзи, ички дунёси ҳам ўзгарди. Унинг бош кадрийатлари озодлик ва шахсий эркинлик бўлиб қолди.

I боб бўйича саволлар

1. Саноат инқилоби амалга ошган мамлакатларда ишлаб чиқариш тизимида қандай ўзгаришлар юз берди?
2. Империализм атамаси жамиятдаги қандай ижтимоий-иқтисодий ва сиёсий ўзгаришларни акс эттиради?
3. XIX асрда Европанинг демографик ҳолати ва урбанизация жараёнида қандай принципиал ўзгаришлар юз берди?
4. Капиталистик тараққиётнинг «пруссча» ва «америкача» деб аталувчи йўллари ўртасидаги асосий фарқлар нимада?
5. XIX аср охирида иқтисодий ривожланган давлатлар ўртасида лидерларнинг алмашуви қандай жараёнларнинг бошланишига олиб келди?
6. Европа мамлакатларидан эмиграцияни келтириб чиқарган асосий сабаблар нимада? Иммиграция АҚШ тараққиётига қандай таъсир кўрсатди?
7. XIX аср – XX аср бошларидаги ижтимоий-сиёсий таълимотлар уларнинг жамият тараққиёти ҳақидаги қарашларида қандай асосий фарқлар мавжуд эди?

8. Маърифатчилик даври либерализми билан Берк консерватизми орасидаги фарқ нимада?

9. Марксистик таълимотга кўра меҳнат билан капитал ўртасидага зиддиятларнинг доимий кескинлашиб бориши сабаблари нимада?

10. XIX аср 80-йилларидан касабачилик ҳаракатининг мазмунини белгилаб берган ишчилар касаба уюшмаларининг қайси турлари мавжуд эди?

П Б О Б . Ф А Н В А М А Д А Н И Я Т

Техник тараққиёт даври. XIX аср техник тараққиётнинг ҳам жадал одимлаш даври бўлди. Иқтисоднинг гуркираб ўсиши эркин рақобатни, янги техникаларни яратишни, ишлаб чиқаришга жорий қилишни тақозо этди.

Машинасозлик. XIX асрнинг биринчи ярмида техник тараққиётнинг янги даври – машиналар ёрдамида бошқа машиналарни яратиш даври бошланди. Шу жараён тобора кўпроқ металлни талаб қилар, бу эса ўз навбатида металлургияда янги ихтироларга эҳтиёжни оширар эди. Айниқса пўлат ишлаб чиқаришнинг ҳажмига саноатнинг кейинги тараққиёти боғлиқ бўлиб қолганлиги туфайли дастлабки кўплаб ихтиролар пўлат эритиш технологиясини мукамаллаштиришга қаратилди. Инглиз муҳандиси Г. Бессемер 1885 йили пўлатни эритиш учун айланиб турувчи печь – конвентерни ихтиро қилди. Француз муҳандиси П. Мартин эса сифатлироқ пўлат олиш имконини берадиган печь яратди. Кейин прокат стани ихтиро қилинди ва пўлат ўзининг ғолибона юришини бошлади (аср бекорга «пўлат асри» деб аталмаган). XIX аср 60-йилларида пўлатдан ясалган биринчи кема сувга туширилди. 1800 йилга яқин Модслей томонидан ихтиро қилинган токарлик станогни металлдан ясалган биринчи замонавий станок эди. Бу станок металлга катта аниқлик билан ишлов беришни талаб қиладиган жараёндаги қўл меҳнатини алмаштириш имконини берди.

Жуда катта, масалан, оғирлиги 50 тонна келадиган буг болғаси яратилди. Ундан металл уюмини эзгилаб, маълум шакл беришда қўлланилади.

Тўқимачилик корхоналарида матога гул босиш жараёнини механизациялаштириш натижасида илгари 50 киши бажарадиган ишни энди 2 киши уддалайдиган бўлди. Лекин тўқимачилик саноа-

тида энг йирик янгиликлардан бири Жаккар дастгоҳининг яратилиши бўлди. Ихтирочи Жозеф Мари Жаккар (1752–1834) амалда биринчи автоматик станокни яратди. Рассом чизган гул ва нақшларни матога аниқ тушириш имконини берадиган перфорирлашган¹ карталар станокка ўрнатиладиган бўлди. Жаккарнинг бу дастгоҳи гулли, нақшдор, нафис, ҳайратланарли даражада чиройли матолар яратиш имконини берди.

Транспорт воситалари. XIX аср темир йўллар асри ҳам дейилади. Бу бежиз эмас. Биринчи темир йўл Георг Стефенсон томонидан 1825 йили Англиянинг Стактон ва Дарменгтон шаҳарлари ўртасида, 1829 йили эса – Ливерпул ва Манчестер оралиғида қурилди. Бироқ ҳақиқий темир йўллар жазаваси XIX асрнинг иккинчи ярмида бошланди. Саноат тўнтариши ва бошланаётган индустриалаштириш транспорт воситаларига бўлган талабни чексиз ошириб борди. Йироқ мустамлакалардан хомашё ташиб келтириш, корхоналарни ёнилғи билан таъминлаш, тайёр маҳсулотларни кўплаб миқдорда чет эл бозорларига ташиб кетиш – буларнинг барчаси учун транспорт зарур эди. Ўсиб бораётган шаҳарлар аҳолисини озик-овқат маҳсулотлари билан таъминлаш учун ҳам транспортдан фойдаланиш лозим. Хуллас, тараққиётнинг қайси жабҳасини олманг, барчасида транспорт эҳтиёжи кундан-кунга ошиб борарди. Жадаллашиб бораётган жаҳон савдоси ҳам транспорт воситаларининг ривожланишини талаб қиларди. XIX аср 80-йилларида Лондон билан Константинопол ўртасида машҳур «Шарқий экспресс» қатнай бошлади. Германияда темир йўллар бўлиб ташланган немис ерлари ўртасида алоқани тиклашга ёрдам қилди. Рур ва Лотарингия конларининг темир йўллар билан боғланиши эса тош кўмир конларини темир рудаси билан боғлади.

АҚШда темир йўлларсиз ғарбий ерларни ўзлаштириш, қудратли мамлакатни барпо қилишнинг иложи йўқ эди. Юқорида айтиб ўтилганидек, 1900 йили темир йўлларнинг жами узунлиги 790 минг км бўлса, 1912 йилга келиб пўлат излар 1 млн 80 минг км га чўзилди. Бу пайтга келиб темир йўллар Европа ва АҚШдан ташқари Лутин Америкаси, Осиё (Ўзбекистонда биринчи темир йўл Красноводск – Тошкент 1899 йили, Тошкент – Оренбург 1905 йили ишга туширилган) ва Африкада ҳам ривожлана бошлади. Биринчи жаҳон уруши

¹ Перфорация – қоғоз ёки картон варақдаги гулли тешиклар тизими.

арафасида темир йўлларнинг умумий узунлиги АҚШда 410,9 минг км, Буюк Британияда – 37,7, Францияда – 51,2, Германияда – 63,7, Италияда – 16,9, шунингдек, Ҳиндистонда – 55,8 минг км, Хитойда – 9,9, Индонезияда – 2,9, Мисрда – 4,3, Туркияда (Осиё қисмида) – 3,5 минг км ни ташкил қилди. Темир йўллар тараққиёт учун қанчалар фойдали бўлмасин, уларга барчанинг муносабати бир хил бўлмади, у бирданига тан олинмади. Ўша пайтнинг газеталари «Англияда кушларни тутун ўлдираяпти, сигирларнинг сути айнияти ва ачиб қолаяпти, отлар ўлаяпти, локомотивдан чикқан учқунлардан фермерларнинг экинларига ўт кетаяпти, далаларда боқиладиган моллар бу жирканч товуш ва ҳуштаклардан кўрқиб ўлаяпти», – дея хавотир олиб ёзишарди.

Темир йўллар кўпайиши билан локомотивларни мукамаллаштириш ҳам давом эттирилди. Паровозларнинг қуввати, тортиш кучи ва тезлиги кескин оширилди. Ҳали Стефенсон қурган биринчи паровозлар шунчалар секин юрардики, уни от қувиб ўтиши мумкин эди. Паровозлар билан бир қаторда юк ва йўловчи ташувчи вагонларнинг қурилиши ҳам яхшиланди.

1908 йили Италияда Ж. Беллузо буг турбинали локомотивни яратди. Автоматик тормозлар ва ишқаланиш темир йўлларининг хавфсизлигини оширди. 1879 йили Вернер Сименс узунлиги 300 м бўлган электр тортимли тор изли темир йўл қурди. Кичкина электровоз бешта кичкина вагондан иборат поездни Берлин саноат кўرғазмасида тортиб юрарди. Бу ўшанда бир эрмак туюлганди, лекин 1890-йиллардаёқ АҚШда ва бир қатор Европа мамлакатларида шаҳар атрофи ҳамда шаҳарлараро қатнайидиган электр поездлар пайдо бўлди.

Пароходлар (буғ двигателли кема) қурилиши ҳам тобора кучайиб боришига қарамасдан, XIX асрнинг сўнгги чорагигача елканли флот кўпчиликини ташкил қилар эди. Р. Фультон томонидан ясалган биринчи пароход «Клермон»нинг узунлиги 40,5 метр эни 5,5 метрга яқин ва чуқурлиги 2,74 метр бўлиб, дастлаб 1807 йил 17 август куни сувга туширилган эди. Ҳеч қандай елкансиз оқимга қарши ҳаракатланаётган, огзидан тутун аралаш олов пурқаётган бу пароход одамларда ҳайрат ва қизиқиш аралаш кўрқинч ва даҳшат туғдираётган эди.

Шунга қарамасдан пароходлар яратилиши билан денгизда сузиш шамолга боғлиқлигидан қутилди. 1819 йили Атлантик океанидан

сушиб ўтган биринчи пароход йўлга 20 кун сарфлади. (Христофор Колумб худди шу йўлни 70 кунда босиб ўтган). Кейинчалик кўпайиб кетган пароходлар қитъалар орасидаги масофани яқинлаштиришга, жаҳон савдосини ривожлантиришга муҳим ҳисса қўшди.

Автомобилсозлик. 1803–1804 йиллари америкалик муҳандис Оливер Эванс буғ двигателли биринчи автомобилни Филадельфия кўчалари бўйлаб ҳайдаб ўтади. Худди шу пайтнинг ўзида инглиз конструктори Ричард Тревитик яратган автомобиллар Лондон кўчаларига чиқади. 1830 йилга келиб Лондонда 26 та буғ автомобили бўлган бўлса, бутун Англияда уларнинг сони 100 тага етади. Дастлабки автомобилларни халойиқ шовкин-сурон ва ҳаяжон билан қарши олади, унинг олдига тушиб чопишади. Дастлабки йўл ҳалокатлари, бахтсиз ҳодисалардан сўнг ҳокимият бу «отсиз аравалардан» 100 метр олдинда қизил байроқ – хавф-хатар белгисини кўтарган одам юриши лозимлиги тўғрисида қонун чиқаради. Автомобилларнинг ҳаракат тезлиги соатига 4 км қилиб чеклаб қўйилади. Кейин эса бензинли автомобилларнинг ҳукмронлиги бошланди. Бензинли автомобиль яратишнинг биринчи намунаси деб маннгеймлик немис ихтирочиси Карл Бенц томонида қурилган горизонтал бензин двигателли, соатига 15 км гача тезликка эга бўлган уч гилдиракли машинани ҳисоблайдилар. 1895 йили эса унинг ватандоши Готлиб Даймлер яратган автомобиль замонавий автомобилнинг кўриниши эди. Шу йили ирландиялик Ж. Данлоп каучукдан ясалган, ичига юқори босимли ҳаво тўлдириладиган шиналарни ихтиро қилди ва бу автомобиллар қулайлигини янада оширди. Шу пайтдан бошлаб автомобиль саноатида янги давр бошланди. Бир қанча вақт автомобиль саноатининг маркази Франция бўлиб қолди. 1898 йили Парижда биринчи автомобиль кўргазмаси бўлиб ўтди. Унда Европа ва Америкадан қарийб 300 та автомобиль русумлари намоиш қилинди. Аммо ҳали анча вақт автомобиль ўрғаҳол кишиларнинг қўли етмайдиган қиммат товар бўлиб қолаверди. Унча қиммат бўлмаган автомобилларни оммавий ишлаб чиқариш америкалик ихтирочи ва тадбиркор Генри Форд номи билан боғлиқ. У ёшлигида Эдисон компаниясида чилангар бўлиб ишлаб юрган пайтларида автомобилга қизиқади. Унинг орзуси ва ҳаракатларининг бош ғояси ҳар бир америкаликнинг қурби етадиган арзон автомобиллар ишлаб чиқариш эди. Шу тариқа 1908 йили нархи 850 доллар турадиган «Т» русумли автомобиль дунёга келади. Машина йўлсиз ерларда ҳам ҳаракатлана

оларди. Энди Форд барча рақобатчиларини ортда қолдирди. Унинг машиналарига талаб ортиб борди, Форд эса машиналар йиғишни янада арзонлаштириш устида ишлади. Муҳандислар К. Эвери ва У. Кланн ҳаракатланувчи йигув конвейерини ихтиро қилишди. Энди ишчилар бир жойда турар, машиналар эса улар олдидан конвейерда ўтарди. Бу ишни анча тезлаштириб, автомобилларнинг нархини ҳам арзонлаштирди. 1916 йилга келиб «Т» русумли автомобилнинг нархи 345 долларгача пасайди.

Шу тариқа мамлакат «ғилдиракка турди». XX аср автомобиль асри деб атала бошланди. Энди минглаб автомобиллар учун йўллар ва кўприклар қуриш зарурати пайдо бўлди.

Йўллар, кўприклар, туннеллар. XVIII асрдан бери ривожланиб бораётган транспортни мавжуд йўллар қониқтира олмай қолганди. Франция ва Германияда йўллар анча ёмон, энг яхшиларига нари борса тош ётқизилганди. Францияда шоссе йўллар фақат 1830 йилдан кейин пайдо бўлди, Германияда эса ундан ҳам кейинроқ. Англияда аҳвол анча яхшироқ, у ерда тезлик энг катта – 15 км соат эди. Англияда шоссе йўллар қурилишини тезлатган буғ катокларидан фойдаланиш бўлди. Буғ машиналаридан фақат саноатда ёки йўл қурилишидагина эмас, дарёларни кемалар қатнайдиغان каналлар билан бир-бирига боғлашда, портларни кум босишдан тозалашда, янги портлар қуришда ҳам фойдаланилади. Улардан қишлоқ хўжалигида ҳам фойдаланила бошланди. XIX аср 40-йилларида Англия далаларида энгил кўзғаладиган машиналар – лакомобиллар пайдо бўлди. 1870-йиллари Англияда буғ машинаси тортадиган оочлар пайдо бўлиб, кейин бошқа мамлакатларга ҳам тарқалди.

XIX асрда денгиз транспорти ва савдонинг ривожланиши каналлар қуриш учун туртки бўлди. Улардан энг катгаси Сувайш канали эди. Бир-биридан 15 мил¹ куруқлик билан ажралиб турган иккита денгизни қўшиш фикри қадим замонлардан буён мавжуд эди. 1859 йили француз муҳандиси Фердинанд Лессепе бу каналнинг қурилишини бошлади. Ўн йилдан сўнг иш якунланиб, у 437,5 миллион франкка² тушди. 1850 йили Ла-Манш бўғози тубидан сув ости кабели ўтказилиб, Кале ва Луврни бир-бири билан боғлади.

¹ Мил – узунлик ўлчови. Куруқлик мили (инглизларники) – 1609 метрга тенг.

² Франк – Франция пул бирлиги, 5 грамм оғирликдаги 999 пробали кумуш танга, 1799 йили ливрнинг ўрнига жорий қилинган.

Кейин шундай кабеллар Англия билан Ирландия ва Англия билан Бельгия ўртасида ҳам ўтказилди. Янги техниканинг тобора мукам-маллашуви натижасида сув остидан факат кабеллар эмас, тунеллар ҳам ўтказиш имконияти пайдо бўлди. Шундай тунел 1843 йили Темза дарёси остидан ўтказилди.

Шу даврда кўприкларнинг ҳам янги конструкциялари яратилди. 1818–1826 йиллари Англияда муҳандис Томас Телфорд томонидан биринчи осма темир йўл кўприги қурилди. Занжирли кўприклар секин-аста ҳаётга кириб борди. Машҳур кўприксоз муҳандис Иоханн Реблинг АҚШда бешта кўприк, шу жумладан сув сатҳидан 41 метр баландликдаги машҳур Бруклин кўпригини ҳам қурди. Кейинчалик Канадада узунлиги 550 метр бўлган Квебек кўприги қурилди. Нью-Йоркдаги Хелл-Гейт аркли кўприги тўлиқ юқори сифатли пўлатдан қурилган биринчи кўприк бўлди. XIX аср охири – XX аср бошларида жуда кўп темир йўл тунеллари қурилди. Улар орасида узунлиги 20 км бўлган Симплон туннели ҳам бор эди.

Инсоннинг дастлабки парвозлари. Инсон доимо самога интилиб яшаган, парвоз қилиш эса одамларнинг азалий орзуси бўлган. Болаликда учар гилам ҳақидаги эртакни ёки Дедал ва Икар ҳақидаги афсонани ким ҳам ўқимаган дейсиз? Шундайлардан франциялик ака-ука Жозеф ва Жак Монгольфьелар ўзларининг қоғоз фабрикасида иссиқ ҳаво тўлдирилган қоғоз қоп ҳавога кўтарилишини тасодифан сезиб қолдилар. Шунда улар иссиқ ҳаво тўлдирилган катта шар ясашди (азростат) ва 1783 йили 4 июнда бу шар ҳавога кўтарилиб (2 минг метр баландликка) 4 километрга учди. Шу йил сентябрь ойида Версалда шарга боғланган саватга турли паррандалар ва қўй солиб учуриб кўришди. Кейин, декабрь ойида, дастлабки учувчилар – Пилатр де Розье ва маркиз д'Арландлар парвоз қилишди. Учишлар давом этди, бироқ монгольфьерлар учуш учун ишончли восита эмас, тез-тез ҳалокатлар бўлиб турарди. Шу сабабли физик Жак Шарль ишончлироқ восита – водород тўлдирилган азростат моделини яратди.

Учуш тажрибалари фанга кўчиб немис муҳандиси Отто Лилиентал (1848–1896) планеризм ҳақидаги назарияга асос солди. У ўзи ясаган планерда 2 минг мартадан кўпроқ ҳавога кўтарилди. Жасур синовчи 1896 йили ҳалокатга учради. «Ҳаводан оғирроқ бўлган жисмларнинг учуши ҳақидаги назария»ни такомиллаштириш давом этди. Инсоннинг осмонга парвоз қилиш даври бошланиши учун

француз Климент Адер ва америкалик ака-ука Уилбер ва Орвилл Райтларнинг ҳам хизматлари катта бўлди. 1902–1903 йиллари ака-ука Райтлар бензинли двигатель ўрнатилган планерда учдилар. Улар биринчи парвозида 3 метр баландликда 12 секунд ичида 30 метр масофага учдилар. «Учиш фақат 12 секунд давом этди, лекин бу бортида инсон жойлашган, ўз кучи билан ҳавога кўтарилган инсоният тарихидаги биринчи парвоз эди», – деб ёзганди Орвилл Райт.

Ҳарбий техника. Техник тараққиёт ҳарбий техникага ҳам кўпгина ўзгаришлар киритди. 1803 йили инглиз генерали Х. Шрапнел унинг номи билан шрапнеллар деб аталган портловчи снарядларнинг янги турини яратди. 1862 йили швед Альфред Нобель нитроглицерин ишлаб чиқаришни йўлга қўйди, кейин эса динамит тайёрлашга киришиб кетди. Шу даврда яна бир янгилик – қўндок томонидан ўқланадиган ўт очувчи қуроллар кенг қўлланила бошлади. Америкалик муҳандис Сэмюэл Кольт 1895 йили унинг исми билан аталган тўппончани яратди. Кейинчалик С. Кольт Э. Рус билан биргаликда автоматик қуроллар ишлаб чиқарадиган фабрикага асос солди.

Ўқ отиш қуролларини автоматлаштириш – ўша даврнинг характерли белгиси бўлди. 1883 йили Хайрем Мэксим станокли пулемёт («Максим») яратди, кейин эса бу қуролнинг янгидан-янги турлари пайдо бўлди. 1916 йили рус ихтирочиси В.Фёдоров ҳозир автомат деб аталадиган янги қуролни яратди. Яна бир рус ихтирочиси В. Дегтарев бу қуролни такомиллаштириш устида ишлади ва унинг янги турларини яратди.

Крупн фирмаси ишлаб чиққан артиллерия қуроли ўша пайтда энг узокқа – 39 километрга отарди. Германия армияси шундай артиллерия билан қуролланганди. Франция-Пруссия уруши йиллари (1870–1871) Париж қамал қилинганда уни немислар шундай тўплардан ўққа тутишганди. Биринчи жаҳон уруши йилларида «Катта Берта» деб ном олган немис тўплари Парижни 120 км масофадан ўққа тутганди.

Биринчи жаҳон уруши йилларида «Моторлар уруши» бошланиб кетганди. Англияда танклар тайёрлаш 1915 йили бошланди («танк» – цистерна, бак). Инглиз оғир танклари қарийб 30 тонна оғирликка, 8 метр узунликка эга бўлиб, соатига 6 км тезликда ҳаракат қиларди. Французлар «Рено» русумли енгил ва ўртача оғирликдаги танкларни ишлаб чиқардилар.

Бу пайтга келиб ҳарбий ҳаво флоти ҳам яратилди. Германия ҳарбий мақсадлар учун дирижабллар¹ эскадрильясини² яратди. Ҳали 1900 йилдаёқ граф Фердинанд фон Цеппелин (1838–1917) ўзининг биринчи бошқариладиган, 128 метр узунликдаги дирижаблини (цеппелин) фазога кўтарди. Бу дирижаблдан Биринчи жаҳон уруши даврида транспорт воситаси сифатида ҳам фойдаланилди. 1916 йил 2 сентябрда немислар 12 та «цеппелин» ёрдамида Лондонга ҳужум уюштирдилар. Шу йиллари ҳарбий авиация тобора кўпроқ аҳамият касб эта бошлади. Французлар ва инглизлар 1915 йилдаёқ кирувчи самолётлардан фойдаландилар, кейинроқ эса бомбардимончи самолётлар ҳам пайдо бўлди. Урушнинг охирига келиб Францияда 500 метр баландликда учувчи икки моторли «Farman F-50» русумли самолётлар яратилди. Ўзининг денгиздаги устунлигини сақлаб қолишга уринаётган Англия янги турдаги линкор – броненосецлар – «ухдноут»ларни яратди. Барча флотлар сув ости кемаларига эга бўлдилар. Уларнинг қурилишига Германияда алоҳида эътибор қаратилди.

Энергиянинг янги манбалари. Катта тезлик билан ривожланиб бораётган саноатни энергия билан таъминлаш муаммоси пайдо бўлди. Бу муаммони ҳал қилишнинг йўлларида бири нефть ва электрдан саноат мақсадларида фойдаланишни кўпайтириш эди. Маълумки, нефть аллақачон одамларга маълум эди, бироқ АҚШда, Россияда ва бошқа мамлакатларда йирик нефть конлари очилгандан кейингина у асосий энергия манбаларидан бирига айланди. 1890 йилдан 1900 йилгача бўлган ўн йил ичида жаҳонда нефтдан фойдаланиш ўн мартага кўпайиб, 10 миллион тоннага етди. Ёнилғининг бу турига қизиқиш айниқса ички ёнув двигатели ихтиро қилингандан сўнг янада ортди. Нефтдан автомобиль ва самолётлар учун ёнилги – бензин олина бошланди.

XIX – XX асрлар чегарасида электр энергияси асосан саноат корхоналарида ва йирик шаҳарларнинг кўчаларини ёритишда ишлатиларди. 1905 йилга келиб фақат инглиз корхоналарининг 10 фоизи ва немис корхоналарининг 20 фоизигина ишлаб чиқариш жараёнида электр энергиясини қўлларди. Аслида электр токини хоҳлаган масофага узатиш, истаган пайтда қўшиш ёки узиб қўйиш мумкинлигини ҳисобга олсак, у энергиянинг тенгсиз манбаи эди. Яна бир

¹ *Дирижабль* – бошқариладиган аэростат.

² *Эскадрилья* – ҳарбий ҳаво қучлари бўлинимаси.

устунлиги – электр энергияси атроф муҳитни ифлослантормасди. XIX асрнинг охирига келиб одамлар ҳаётида яна бир янгилик – уйларни электр билан ёритиш пайдо бўлди. 1876 йили рус олими П.Н. Яблочков (1847–1894) электр ёйли чирокни («электр шамни») ихтиро қилди. Бу чирокдан жамоат жойлари – дўконлар, театрларда фойдалана бошладилар. Лондонда эса «электр шам»дан Темза дарёси қирғоқларини, Лондон доқларини¹ ёритишда фойдаландилар. Бироқ ёйли электр чироклари аҳоли учун хавфли эди, бунинг устига улар кўтарилиб-пасайтирилиб турилмасди, барча чирокларни фақат бирданига ёқиш ва ўчириш мумкин эди. Шунинг учун уйларда аввалгидек газли ёриткичлардан фойдаланаверишди. Бироқ тараққиёт бир жойда тўхтаб турмайди, одамлар ҳаётни енгил ва гўзал қилиш учун тинимсиз ҳаракат қилаверадилар. Шундайлардан бири америкалик буюк олим ва ихтирочи Томас Альва Эдисон (1847–1931) унча кучли ёнмайдиган, ёпиқ чирокдаги чўғланувчи ёриткичларни кашф этди. 1880 йили бундай ёриткичлардан 115 таси «Колумбия» кемасини ёритишда синовдан ўтди ва шу йили Эдисон шундай чирокларни (ҳозирги лампочка) ишлаб чиқарадиган заводга асос солди. Келгуси йили Эдисон чироклари Лондонда чарақлади ва кейин бутун дунёга тарқалди. 1882 йили эндигина ўттиз беш ёшга кирган Эдисон электр «қироли» бўлиб олди.

Шундай қилиб, XIX асрнинг иккинчи ярмида саноат ва транспорт ривожланишининг юқори даражасига эришилди. Бу эса энергиянинг янги манбаларини талаб қилар, янги техниканинг яратилиши, назарий ва амалий билимларнинг ривожланиши учун шароит туғдирар эди.

Фаннинг ривожланиши. XIX аср – XX аср бошлари фаннинг ривожланишида алоҳида давр бўлди. Биз техник ихтиролар, фалсафа ва сиёсий фанларда юз берган янгиликлар тўғрисида қисман бўлса-да сўз юритдик. Энди индустриал цивилизациянинг кейинги ривожланишига бевосита таъсир кўрсатган физика ва бошқа табиий фанлардаги оламшумул кашфиётлар ҳақида фикр юритамиз. Зеро бу даврда фаннинг ривожланиши инсон заковатининг улуғворлигига мадҳиядир.

---

¹ Док (инглизча – dock) – кемаларнинг сувга ботиб турадиган қисмини сувдан чиқариб, кўздан кечириш ва таъмирлаш учун хизмат қиладиган муҳандислик иншооти.

Бу даврда шиддат билан ривожланаётган саноат механика қонунларини англашни, ишлаб чиқаришда фойдаланилаётган моддалар ва материалларнинг хусусиятларини билиб олишни, тезликни, босимни ўлчаш усулларини ва шу кабиларни талаб қиларди. Айни пайтда техник тараққиёт даражаси илмий изланишлар учун асбоблар ясаш имконини ҳам кенгайтирди. Инсон онги ва заковати табиат сирларини яшириб турган пардани очиб юборгандек бўлди. Табиатнинг кўплаб кучлари энди инсон измига тушди, давр буюк кашфиётлар даври бўлиб, кейинчалик илмий-техник инқилоб деб аталган жараёни бошлаб берди.

Физика. Шундай кашфиётлар қаторида электромагнитизмнинг очилиши ҳам туради. Бу кашфиётнинг муаллифи машҳур инглиз олими Майкл Фарадей (1791–1867) эди. Рус физиги А.Г. Столетов Фарадей ҳақида: *«Галилей давридан буён ҳеч қачон бир кишидан чиққан бунчалар ҳайратли ва хилма-хил кашфиётларни дунё кўрган эмас ва яқин орада бошқа Фарадейни кўрмайди ҳам»*, – деб ёзганди. Фаолиятини китоб дўконида муқовачиликдан бошлаган Фарадей кўплаб китобларни мутолаа қилди, олимларнинг маърузаларига қатнади, охири қироллик институтида лаборант вазифасига эришди. У машҳур химик сэр Деви¹ лабораториясида ишлади. Шу ерда М. Фарадей электромагнит индукцияси ҳодисасини кашф қилди. У агар мис сим магнит кучланишли майдонни кесиб ўтса, унда электр токи пайдо бўлишини сезиб қолди. Бу кашфиёт электродвигатель яратишга киришиш имконини берди. М. Фарадей қироллик академиясига ва кўплаб чет мамлакатлар академияларига аъзо бўлди. У буюк меҳнатқаш эди, тинимсиз тажрибалар ўтказарди. Ўлимидан сал олдин тугатилган тажриба 16041-рақамлиси эди. Амалда Фарадей электр ҳақидаги фанни яратди.

Бу даврда кишиларни ҳайратга солувчи кашфиётлар давом этаверди. Инглиз физиги Жеймс Кларк Максвелл (1831–1879)нинг кашфиёти ҳам шундайлардан эди. 1855 йили у турли мамлакатлардаги физик олимларнинг электромагнитизм, термодинамика ва ёруғлик соҳасидаги тажрибалари ҳамда назарий хулосаларини умумлаштирувчи ёруғликнинг электромагнит майдони назариясини яратди. Унинг назариясига кўра электрни бўшлиқдан ўтказувчи кўринмас электромагнит тўлқинлар мавжуд.

¹ *Хэмфри Деви* (1778–1829) – машҳур инглиз химиги ва физиги, Қироллик Жамияти аъзоси.

1887 йили немис муҳандиси Генрих Герц (1857–1894) жаҳонда биринчи бўлиб электромагнит тўлқинлари пайдо бўлишини аниқлади ва ҳеч қандай моддий жисм унинг тарқалишига тўсиқ бўла олмаслигини, шунингдек, электромагнит тўлқинлари Е кенгликда 300 минг километр секунд тезлик билан тарқалишини ҳам исботлади. Бу тўлқинлар «Герц тўлқинлари» деб аталди. Гульельмо Маркони ва Александр Поповлар айнан ана шу кашфиётлар асосида симсиз телеграфни яратдилар ва кейинчалик Г. Марконига Нобель мукофоти берилди. А. Попов узатган биринчи симсиз телеграмма иккита сўздан иборат эди: «Генрих Герц».

Олимларнинг изланишлари давом этди. 1878 йили голландиялик физик Хендрик Антон Лоренц (1853–1928) Максвеллнинг электромагнит майдон назарияси устида ишлаб, у моддаларни атом тузилиши нуктаи назаридан изохлашга уриниб кўрди. Инглиз олими Жонстон Жорж Стоней (1826–1911) эса 1874 йили электр атом зарядининг дастлабки миқдорий таърифини бериб, бу зарядни «электрон» деб атади. Лекин тез орада аниқландики, электрон атомнинг таркибий қисми экан.

1870 йилда инглиз олими У. Крукс сийраклаштирилган ҳаволи разряд найида катод нурларини кашф этди. 1897 йилда инглиз олими Ж. Томсон (1856–1940) катод нурлари манфий зарядли заррачалар – электронлар оқими эканлигини кўрсатди. Электр зарядларининг атом тузилиши америкалик олим Роберт Милликен (1868–1953) тажрибаларида узил-кесил исботланди. Физика фанининг ривожланиши шу тарзда давом этиб, табиат сирларини очиб борди. Бу эса физикада янги даврнинг бошланиши эди холос. Олимларнинг бир гуруҳи – Анри Беккерель, Пьер Кюри ва Мария Складовская – Кюри, Эрнест Резерфорд, Нильс Бор – радиоактивлик ҳодисасини ўргандилар ва атомнинг мураккаб тузилиши ҳақидаги таълимотни яратдилар.

1900 йили немис физиги Макс Планк (1858–1947) иссиқликнинг нур тарқатиш қонунларига асосланиб, элементар нур таркаткичлар, яъни атомлар дискрет порциялар – квантлар билангина ўз энергиясини электромагнит майдонига бера олади, деган гениал фаразни илгари сурди.

1905 йили Альберт Эйнштейн (1879–1955) квантлар назариясини ривожлантириб, ёруғлик элементар ёруғлик «заррачалари» – фотонлар, бошқача айтганда, ёруғлик квантлари мажмуидан иборат,

деган фикрни ўртага ташлади. А.Эйнштейн нурланиш майдонининг дискрет (квант) структураси тўғрисидаги тушунчани киритди, бу ҳол бир қатор физик ҳодисаларнинг – фотоэффект, люминисценция қонунларининг, фотохимёвий қонуниятларнинг сабабини очиб беришга имконият яратди. Ана шу тасаввурларга асосланиб, даниялик физик Нильс Бор (1885–1962) 1913 йили атомда электронларнинг ҳаракатланишига оид янги қонунларни таърифлаб берди. Бор назарияси, унда зиддиятлар бўлишига қарамасдан, бир қатор оптик, химёвий ва бошқа ҳодисаларнинг сабабларини очиб берди.

Умуман бу даврда бутун физика, аввало майдон назарияси ва электронлар назарияси тараққиётининг энг муҳим якуни нисбийлик назарияси бўлдики, бу назария макон, замон ва тортилиш тўғрисида янги физик тасаввурларни яратди. Фаннинг бутун ривожидавомида замин ҳозирлаб борилган бу янги тасаввурларнинг яратилиши юқорида тилга олинган машҳур олим А. Эйнштейн номи билан боғлиқ. Бу назарияни А. Эйнштейн 1905 йили нисбийликнинг махсус назарияси ва 1916 йили нисбийликнинг умумий назарияси ҳақидаги мақолаларида баён этди. А. Эйнштейннинг назарияси бутун XX аср фанининг ривожланишига катта таъсир кўрсатди.

Кимё. Кимё фанининг бу даврдаги ривожланишига, бир томондан, ушбу фаннинг ўзида қилинган кашфиётлар, айниқса, Д.И. Менделеев (1834–1907) яратган кимёвий элементларнинг даврий системаси катта таъсир кўрсатган бўлса, иккинчи томондан, физика соҳасида қилинган кашфиётлар, айниқса, рентген нурлари, радиоактивлик ҳодисалари, электрон ва атом мураккаб тузилишининг кашф этилиши катта таъсир этди.

Доимо кимёвий ишлаб чиқариш эҳтиёжларининг кучли таъсири остида бўлган кимё фани, айти замонда, назарий соҳада эришилган ютуқлар асосида, кимёвий технологиянинг тараққий этишига тобора кўпроқ таъсир кўрсатиб, илгаридан маълум жараёнларнинг (бўяш, металлургия кабилар) такомиллаштирилишига ва янги кимёвий ишлаб чиқаришнинг (синтетик бўёқлар, дори-дармон, пластмассалар, сунъий ипак, сунъий суюқ ёқилғи ишлаб чиқариш ва бошқалар) барпо этилишига ёрдам берди.

Органик синтез соҳасида ғоят катта муваффақиятларга эришилди. Француз химиги Виктор Гриньяр (1871–1935) 1900 йили хилма-хил органик моддалар синтез қилиш усулини кашф этди. Бу кашфи-

ёти учун у 1912 йили Нобель мукофотига сазовор бўлди. Бўёқлар синтез қилиш соҳасидаги ишлар амалий аҳамият касб этди.

Немис химиги Иоган Петер Гресс (1829–1888) кашф этган диа-зотлаш реакцияси азотли бўёқлар деб аталган бўёқларнинг катта бир синфини ҳосил қилишга имкон берди. Бўёқлар синтез қилиш соҳасидаги ишлар дорилар ишлаб чиқаришнинг ривожланиши-га ҳам ёрдам берди. 1874 йилдаёқ немис химиги Адольф Кольбе (1818–1884) салицил кислота синтез қилди.

1840 йилда рус химиги Г.И. Гесс (1802–1850) кашф этган иссиқлик қонунини (Гесс қонуни) ривожлантира бориб, бир қанча мамлакатларнинг олимлари (М. Бертео, Ю. Томсон, Н.Н. Бекетов ва бошқалар) физико-кимёвий тадқиқотларнинг мустақил соҳаси бўлган термокимёни яратдилар. Кимёвий жараёнларни текширишга термодинамиканинг татбиқ этилиши натижасида кимёвий термоди-намика пайдо бўлди. Худди шу даврда эритмалар тўғрисидаги таъ-лимот ҳам тез ривожланди. 1887 йили швед химиги Сванте Аррени-ус (1859–1927) электролит диссоциация назариясини тақлиф этди.

1881 йили рус химиги М.Г. Кучеров (1850–1911) ацетилен углеводлари симоб оксиди тузларининг каталитик таъсири остида гидратланиши реакциясини кашф этди.

Юза ҳодисаларининг ва адсорбциянинг асосий қонунларини 1878 йили америкалик физик Жозайя Гиббс (1839–1903) топ-ди. Кўмир ва бошқа адсорбентларда содир бўладиган ва амалий жиҳатдан муҳим аҳамиятга эга бўлган адсорбция жараёнларининг бир қанчаси ўрганилди.

Физик тасавурларни татбиқ этиш асосида кимёвий реакция-ларнинг тезликлари ва кимёвий мувозанат тўғрисидаги таълимот янада ривожлантирилди. 1879 йили норвегиялик олимлар физик Максимилиан Гульдберг (1836–1902) ҳамда химик Петер Вааге (1833–1900) таъсир этувчи масалалар қонунини кашф этдилар. 1884 йилда А. Ле-Шателье (1850–1936) кимёвий мувозанатнинг ташқи факторларга қараб силжишига оид умумий қонунни таърифлаб бер-ди, Я.Г. Вантгофф 1884 йилда кимёвий реакцияларнинг тезлиги тўғрисида тўпланган материални кинетик тенглама тарзида умум-лаштирди.

XIX асрнинг охири ва XX асрнинг бошларида Я.Г. Вантгофф, А. Ле-Шателье, Г.А. Тамм ва айниқса, Н.С. Курнаков ишлари ту-файли физико-кимёвий анализ усули яратилди. Кимёвий боғланиш

ҳосил бўлишида электронлар иштирок қилса керак, деган дастлабки гипотезалар пайдо бўлди. Бундай гипотезалар электронларнинг бир атомдан бошқа атомга ўтиши тўғрисидаги тасаввурга асосланган эди.

1915 йили немис химиги Вальтер Коссель (1888–1956), 1916 йилда эса америкалик машҳур химик Гилберт Льюис (1875–1946) валентликнинг ва кимёвий боғланишнинг дастлабки электрон назариясини яратдилар. Бу назарияларнинг тавсифий томони Н.Бор тузган моделга яхши мувофиқ келарди.

Табиатшунослик ва тиббиёт. Инглиз олими Жон Дальтон (1766–1844) томонидан кашф этилган барча моддаларнинг атом тузилиши ҳақидаги ва немис олими Теадор Шванн (1810–1882) томонидан қилинган барча организмларнинг хужайрали тузилиши ҳақидаги кашфиётлар табиатшуносликнинг илмий асосини мустаҳкамлашга хизмат қилди. Буюк инглиз табиатшунос олими Чарльз Дарвиннинг (1809–1882) «Турларнинг келиб чиқиши» асарининг нашр қилиниши фанда тўнтариш ясади. XIX асрнинг сўнгги чорагини дарвинизмнинг тарқалиш ва қарор топиш даври дейиш мумкин. Дарвин таълимоти биология соҳасидаги тадқиқотларнинг йўналишини тубдан ўзгартириб юборди. Дунё бўйлаб қилинган беш йиллик саёҳат даврида тўпланган улкан ботаник ва зоологик материалларни умумлаштириш асосида Ч. Дарвин бутун тирик табиат Худо томонидан яратилган эмас, балки узоқ ривожланиш жараёнининг маҳсулидир, деган хулосага келди. Ўша даврда диннинг жамиятдаги ролини ва диний дунёқарашнинг кучини ҳисобга оладиган бўлсак, Дарвиннинг ушбу хулосаси фақат илмий кашфиёт эмас, илмий жасорат ҳам эканлигига амин бўламыз. *«Бу хулосам билан мен ўзимга қанчалар таъналар орттиришимни биламан, лекин мен виждонан ва ўйлаб кўриб шу хулосага келдим»*, – деб ёзган эди Дарвин. Унинг навбатдаги китоби «Одамнинг келиб чиқиши» диний дунёқараш тарафдорларини янада кўпроқ ғазабга келтирди. Бу китобда одамнинг узоқ аждодлари одамсимон жонзотлар эканлиги исбот қилинарди. Барча мамлакатлардаги илғор олимлар Дарвин таълимотини қўллаб-қувватладилар ва унинг тарқалишига кўмаклашдилар.

1871 йили Ч. Дарвин инсоннинг келиб чиқиши масаласидаги ўз илмий қарашларининг баёни билан чиқди. *«Ер инсонни қабул қилишга узоқ вақт тайёрланди ва бу бир жиҳатдан ўта адолатли*

ҳам эди, чунки инсон ўз мавжудлиги учун узун занжирдан иборат аждодлар қаторининг барчасидан қарздор. Агар ана шу занжирнинг бирон-бир ҳалқаси бўлмаганда эди, ҳозирги одам бўлмасди. Эски Дунё маймунларидан жуда қадим даврларда оламнинг мўъжизаси ва шон-шухрати бўлган одам келиб чиққан!»! Буюк олимнинг: «Мен кучим етганича ўз назариямни исбот қилишга уриндим ва менимча, биз инсон ўзининг барча олийжаноб фазилатларига, Қуёш тизимини қамраб олган илоҳий ақлига қарамасдан, ўзининг жисмоний тузилишида наст келиб чиқишнинг ўчириб бўлмас тамғасини олиб юришини тан олмоғимиз керак», – деган сўзларини ўқиган жамиятнинг ғазабини тасаввур қилиш мумкин. Олим инсоннинг ўзини ўрганиш илмини ҳам янги поғонага кўтарди.

Микробиология фанидаги инқилобий ўзгариш француз микробиологи ва химиги, ҳозирги замон микробиология ва иммунология фанининг асосчиси Луи Пастер (1822–1895) номи билан боглиқ. У бижғиш жараёнини ўрганиб, вино, пиво ва бошқа маҳсулотлар ишлаб чиқариш саноатига илмий асос солди. Маҳсулотларнинг ачиш жараёни микроблар келтириб чиқарадиган биологик жараён эканлигини исботлади. Унинг кашфиётлари вино пиширувчиларни хонавайрон бўлишдан қутқарди. Пастернинг тажрибалари турли озик-овқат маҳсулотларини стерилизациялаш ва пастеризациялаш¹ усулларини яратиш учун катта аҳамиятга эга бўлди. У одам, ҳайвон ва паррандаларнинг юкумли касалликлари – куйдирги, қутуриш, вабо, қизилча ва бошқаларни ўрганиб, уларнинг (айниқса қутуришнинг) олдини олувчи эмлаш усулларини яратди. Унинг изланишлари иммунитет ҳақидаги фаннинг яратилиши учун асос бўлди.

Шу даврда тиббиёт фани ҳам катта ютуқларга эришди. XVIII асрнинг охирида инглиз врачлари Эдвард Женнер (1749–1823) сигир соғувчилар чечак касаллиги билан оғримаслигини сезиб қолди. Бу дахшатли касаллик ўша пайтларда юз минглаб кишиларни ҳаётдан олиб кетарди. Женнер сут соғувчилар чечакни енгил шаклда сигирлардан юктириб олишади ва уларда бу касалликка қарши иммунитет пайдо бўлади, деб мутлақо тўғри тушунтирди. У 1796 йили чечакнинг олдини олувчи эмлаш ўтказишни таклиф қилди. Эмлаш

¹ *Пастеризация* – микроорганизмларни ўлдириш учун суюқликни 70–80° градусага қиздириш ва уларнинг тезда совутилиши. Л. Пастер номидан олинган.

учун материал сигирлардан олинар ва вакцина (вакка – лотинчада сигир) деб аталарди. Женнернинг кашфиёти одамларни даҳшатли ўлимдан сақлади ва ҳамон сақламоқда.

XIX аср бошларида врач Жан Корвизар (1755–1821) беморларни махсус таёқча ёрдамида «эшитиб» кўрарди. Бу ўша беморларнинг ўпка ва юрак ҳолатини аниқлашга ёрдам берарди. Корвизарнинг шогирди Рене Лаэннек (1781–1826) қаттиқ жисмлар ўзидан товушни турли хил ўтказишини сезиб қолди. У қаттиқ ёғочдан трубка – стетаскоп ясади. Бу янгилик ўпка сили даҳшатли касаллигини бошланиш давридаёқ аниқлаш имконини берди.

Физика соҳасидаги кашфиётлар ҳам тиббиётга ёрдам берди. Максвеллнинг электромагнит тўлкинлар ҳақидаги назариясидан келиб чиқиб немис физиги Вильгельм Конрад Рентген (1845–1932) ҳар хил предметлардан турлича ўтувчи кўринмас нурларни кашф этди. Нурларнинг келиб чиқиши олимга маълум эмасди ва уларни «X нурлар» деб атади. Ана шу кашфиётга асосланган ва олимнинг номи билан «Рентген» деб аталган аппарат яратилди. Энди врачлар ички жароҳатларни, суяк синишларини кўришлари мумкин эди. Бу кашфиёт учун Рентген физиклар орасида биринчи бўлиб Нобель мукофотига сазовор бўлди.

Жарроҳлик илми ҳам такомиллашиб борди. Наполеоннинг Россияга қарши юриши пайтида унинг ҳарбий врачлари Пьер Франсуа Перси ва Доминик Ларри жарроҳлик усуллари, биринчи навбатда яраланган ва даволаб бўлмайдиган кўл ва оёқларни ампутация қилишда (кесиб ташлашда) муваффақиятга эришдилар. Бироқ бу пайтда ҳали наркоз мавжуд эмасди. Фақат 1842 йили хлороформ ва эфирнинг наркотик хусусияти кашф қилинди ва операцияларда қўлланила бошланди.

Кимё соҳасидаги кашфиётлардан ҳам тиббиётда унумли фойдаланилди. Совун олишнинг саноат усулини эгаллаш, ундан касалхоналарда, айниқса жарроҳлар томонидан фойдаланиш операциялар пайтида инфекция хавфини камайтирди.

Юқумли касалликларга қарши кураш ишига сил касаллигини келтириб чиқарувчи бациллани¹ кашф қилган немис олими Роберт Кох (1843–1910) улкан ҳисса қўшди. У эпидемияларга қарши профилактик чораларни ишлаб чиқди ва дори-дармонлар яратди. Рус

¹ Бацилла – «Кох бациллеси» деб аталади.

олими И.И. Мечников (1845–1916) эса организмларни микроблардан химоя қилиш ҳақида янги таълимот яратди ва бу кашфиёти учун Нобель мукофоти лауреати бўлди.

Табиий фанлардаги кашфиётлар ижтимоий фикрнинг ўзгаришига, аҳоли ўртасида диний дунёқараш таъсирининг сусайишига олиб келди. Француз инқилоби йилларида динни Онгга сизиниш билан алмаштиришга қилинган ҳаракатлар ҳам ўз таъсирини кўрсатди. Бироқ Наполеон давридаёқ Францияда динга муносабат ўзгара бошлади. Унинг империяси қулагандан сўнг эса Франция, Испания, Италия каби бир қатор мамлакатларда католик черковини қайта тиклаш даври бошланди. Шунга қарамасдан давлат бошлиқлари протестант динига ҳомийлик қилаётган Пруссия ва бошқа герман давлатларида католик черковининг аҳволи анча мураккаб эди. 1878 йили вафот этган Рим Папаси Пий IX нинг ўрнига келган Лев XIII католик черковининг шу мураккаб ҳолатини тушуниб, черковни замонавийлаштириш борасида қатор тадбирларни амалга оширди. Натижада, аста-секин бўлсада, диний бағрикенглик, турли динлар вакиллари ўртасида муросасозлик, виждон эркинлиги ғоялари жамият аъзоларининг илғор қисми онгида ўзига йўл очиб борди.

XIX аср – XX аср бошларида адабиёт ва санъат. Адабиёт. Барча тавсиф ва таърифлар ҳамда зиддиятларга қарамасдан XIX аср жаҳон маданияти тараққиётида бурилиш босқичи бўлди. Санъатда янгиланаётган дунё тасвирини имкон қадар таъсирли акс эттиришнинг янги бадиий шакллари, усул ва услубларини излашнинг мураккаб жараёни давом этди.

1789 йил Францияда бошланган воқеалар Маърифатчилик асрига хотима ясагандек бўлди. Дунё одамларнинг кўз ўнгида ўзгара бошлади, аммо ўзгаришларнинг моҳиятини англаш, илғаб олиш анча мураккаб эди. Инқилобнинг ўзи ҳам кўплаб баҳсларга сабаб бўлди, маърифатчилар «ақл-идрок тантанасини», Тенглик, Биродарлик ва Озодлик ғояларининг тантанасини инқилоб билан боғлаган эдилар. Янги ижтимоий тартиблар XVIII аср файласуфлари башорат қилган адолатли жамиятдан анча йироқ бўлиб чикди. Буюк инқилоб инсониятга бахт келтирмади. Бу инқилобни тайёрлаган Маърифатчилик асрининг баландпарвоз ғоялари «ергача туширилди» ва реал ҳаётнинг шафқатсиз тажрибасида синовдан ўтказилди. Натижада хушёр тортиш, XVIII асрнинг маънавий пирларидан кўнгил совиш

жараёни юз берди. Бунинг оқибатида жамиятнинг ҳафсаласини пир қилган Маърифатчилик асрининг хом хаёллари ўрнига *романтизм* пайдо бўлди.

Ақл-идрок даврининг мафкурачиларидан фарқли ўларок романтиклар жамиятни қайта куришга интилмадилар. Бойиб кетган баққоллар билан нокас майда савдогарлар дунёсидан нафратланган романтиклар унга ўзларининг самимийлик ва эзгулик ҳукмрон бўлган хаёлий дунёларини қарама-қарши қўйдилар. Ўтмишни поэтлаштирган романтиклар борлиқдан қадимги афсоналар, халқ эртаклари дунёсига шўнғийдилар. Улар учун рицарлик гоёлари устувор бўлган ўрта асрлар ёки цивилизациянинг таъсири етиб бормаган, айнамагандек бўлиб туюлган ибтидоий халқларнинг ҳаёти идеал бўлиб кўринади. Кўпчиликнинг нигоҳи Шарқнинг экзотик мамлакатларига қаратилди – у ерда таъмагирлик, орсизлик ва сурбетлик дунёсидан қутилиш мумкиндек туюларди. Романтик қаҳрамонга фақат реал дунёдагина ўрин йўқ эди.

Романтиклар ишонардиларки, инсоннинг амалларини фақат фикрловчи ақл-идрок бошқармайди, ҳамма нарсани ҳам мантик нуқтаи назаридан изоҳлаш мумкин эмас. Романтик санъатнинг таъкидлашича, инсон қалб амрига, эзгу ҳисларига бўйсуниб яшайди, ҳақиқий санъаткорнинг вазифаси эса инсоннинг мураккаб ва зиддиятли руҳий оламига кириб боришдан иборат. Оламни романтик ҳис этиш XIX аср бошларидаги бадий маданиятда ҳукмрон қараш бўлиб қолди.

XIX аср 30-йилларида янги ижтимоий тартибларнинг белгилари пайдо бўлаётган, Маърифатчиликнинг гуманистик гоёлари изсиз йўқолиб, романтик ҳислар устидан ҳам кулиш бошланган эди. Шахснинг маънавий сифатлари аҳамиятсизланиб, инсон қадрининг тўлов қобилияти билан ўлчанадиган бўлди, демократик эркинликлар эса бойлик тўплаш эркилиги билан алмаштирилди. Жамиятдаги бу ўзгаришлар ижодий фаолиятда янги йўналиш – *танқидий реализмнинг* пайдо бўлиши учун шароит яратди.

Реалистлар замонавий жамиятни тушунишга (бу жамият романтикларда нафрат уйғотарди холос), ундаги жирканч ҳодисаларнинг сабабини очишга, оламни барча ихтилофли томонлари ва зиддиятларнинг кескинлиги билан акс эттиришга ҳаракат қиладилар. Демократик ҳаракатларнинг ўсиши, пролетариатнинг чиқишлари ҳам воқеаларга хушёр кўз билан боқиш, романтик фантазиялардан

ортга қайтиш заруратини келтириб чикарди. Реалистлар ўз қаҳрамонларини жамиятнинг махсули сифатида қарайдилар. Инсонни ижтимоий муҳитсиз тасаввур қилиб бўлмайди, унинг бу муҳитни кўргани кўзи йўқ, унга қарши курашади, аммо ундан ташқарида мавжуд бўла олмайди. Реалистлар санъат кишиларнинг яширин ёки яққол камчиликларини танқид қилиши лозим деб ҳисоблайдилар, инсон маънавий оламининг соғломлашишига бўлган умидларини санъат билан боғлайдилар.

Танқидий реализмдан натурализм сари. 1848–1849 йиллари Европа бўйлаб қалқиб ўтган инқилоб ижтимоий муносабатларнинг янги босқичи бошланганлигидан дарак берарди. «Ёввойи» капитализм ўрнига ташкиллаштирилган, жўяли бўлиб кўринган капитализм келади. Аммо ижтимоий танглик юмшамади. Тобора кучайиб бораётган корпорацияларнинг дунёни бўйсундириш учун қилаётган ҳаракатлари, буржуазия билан пролетариат ўртасидаги зиддият бу кескинликни янада кучайтираётган эди.

Бу ўзгаришларга санъат ҳам ўз муносабатини билдирди. Бадий асарларда фош этувчи мотивлар тобора кучли жаранглаб, бутун ижтимоий тузум танқидий таҳлил қилинади. Санъат жамият тараққиётининг қонуниятларини очишга интилади, воқеликни таҳлил қилиш учун илмий билишнинг методларидан, тиббиёт, биология, ижтимоий фанлардаги ихтиролардан кенг фойдалана бошлайди. Реалистлар XIX асрнинг биринчи ярмида инсонга, бир томондан, жамиятнинг, муҳитнинг, бошқа томондан, биологик ибтидо – ирсиятнинг шакллантирувчи таъсири ҳақидаги маданият вакилларининг қарашларини янада кенгайтirdилар. Айрим реалистлар табиат қонунларини механик равишда кишилик жамиятига татбиқ қила бошладилар. Бундай қараш тарафдорлари ўзларини *натуралистлар* деб атайдилар.

Натурализм нокулай, беадаб ва тақиқланган мавзуларни: «тубан одамлар» ҳаётининг бадбашара, баъзан ҳатто ахлоқсиз томонларини кўтариб чиқди. Натуралистлар ижодда фотографик аниқлик билан чизилган ҳаётгий муҳит, қаҳрамонни ўраб турган воқелик, аҳамиятсиздек туюлган майда фактлар муҳим ўрин эгаллайди. Ҳаётнинг ички, сирли, кўримсиз томонлари ҳаммага кўз-кўз қилинади. Бу мавжуд ижтимоий тузумга қарши даъват деб қаралади.

Реалистик санъатни танқид қутилмаганда санъат вакилларининг ўз ичидан чиқиб қолди. 70-йилларда Европа бошидан кечирган из-

тироб жамиятда пессимизм, умидсизлик кайфиятининг кучайишига олиб келди. Воқеликдан ҳафсалалар пир бўлди. Бундай кайфият ҳаммадан кўра *декаденс* (*французча decadence – тушкунлик, таназзул*) деб аталувчи оқим ижодида ёрқин намоён бўлади. Тушкунлик, таназзул ғояси тараққиёт ва ривожланиш ғоясига қарама-қарши қўйилади. Декаденс – буржуа жамиятидан нафратланадиган, лекин унга қарши ҳар қандай курашдан бош тортган турли йўналишдаги талантларни ўзида бирлаштирган мураккаб ва зиддиятли ҳодиса эди. Романтиклар каби декадентлар ҳам реалликдаи қочади: айримлари ўзларининг қалб дунёсидан паноҳ изласалар, бошқалари омонат, тушунарсиз образ-рамзларга тўла бўлган «сунъий жаннатни» ўйлаб топадилар. Ўтаётган асрни улар «барча асрлар ичида энг майда ва зерикарлиси» деб ҳисоблашади. Кундалик ҳаётдан холос бўлишнинг ягона йўли – гўзаллик маскани. Қўпол воқелик, манфатларнинг моддийлиги гўзалликни барбод қилади. Санъат «соф» бўлиши лозим, у воқеаларга таъсир ўтказиши, улар йўналишини ўзгартириши шарт эмас. «Соф санъат» тарафдорларининг фикрича ижоднинг мақсади гўзалликни шу «гўзалликнинг ўзи учунгина» қуйлашдан иборатдир.

*Мен кам яшадим, аммо чин дилдан,
Дунё менга, мен дунёга бегона.*

Ушбу сатрлар инглиз романтизмнинг йирик вакили Жорж Байрон (1788–1824) қаламига мансуб ва ўз даврининг энг машҳур адабий қаҳрамони Чайлд-Ҳаролдга тегишли. Сиёсий шароит, умидсизлик қаҳрамонни ўзга дунёни излашга чорлайди. Унинг саёҳатини баён қилиб, Байрон ўз қаҳрамони билан бирга Наполеон қўшинига қарши курашаётган испанларнинг жасоратига қойил қолади, турклар томонидан асоратга солинган Грециянинг тақдири ҳақида қаттиқ қайгуради. «Чайлд-Ҳаролднинг зиёрати» асарининг муаллифи янада фаолроқ. У ёшлик пайтидан эркинликни севади, лордлар палатасида луддчиларни ёқлаб оташин нутқлар сўзлайди, Италиядаги карбонарийларни¹ қўллайди ва ўз уйини бу ҳаракатнинг штабига айлантиради. Байрон ўз маблағларига 500 кишилик исёнчилар отрядини қуроллантиради, кема сотиб олиб, Греция мустақиллигини ҳимоя қилиш учун жўнаб кетади.

¹ *Карбонарийлар* – XIX аср бошларида чет элликлар ҳукмронлигига қарши Италия озодлиги учун курашган яширин ташкилот аъзолари шундай аталган.

У ўзининг сўнги шеърида халқ иши учун курашчи тўғрисида шундай ёзган эди:

*Қиёс йўқдир аскар тақдирига ҳеч;
Кўз олдинда қабринг – қазиглиқ доим,
Соф ҳаво бағрида ҳур, эркин ва тинч
Тин олурсан жим.*

Бу шеър худди бир башоратдек рост бўлиб чиқди. Байрон оғир касалликка дучор бўлди, қўзғолончилар лагеридан чиқиб кетишга кўнмади. У грекларнинг миллий қахрамони сифатида шу ерда ҳалок бўлди. Буюк романтик шоирни устига қора плашч ёпилган, қилич ва дафна гулчамбари билан безатилган тобутда, артиллерия садолари остида кўмишди. Дафн куни Англияда мотам эълон қилинди.

Байрон XIX асрнинг биринчи ярмида жаҳон адабиётига жуда катта таъсир кўрсатди. Пушкиннинг таъбирича, Байрон бутун бир авлод «акл-идрокининг султони» эди.

XIX аср 20-йиллари охирида Европа адабиётида янги ном – Виктор Гюго (1802–1885), пайдо бўлади ва санъатда янги йўлни излаётган бир гуруҳ ёш шоирлар, рассомлар ва мусиқачилар унинг аторофида бирлашадилар. «Париж Биби Марям ибодатхонаси» романи француз романтикларининг ўзига хос манифести бўлди. Роман воқеалари ўрта асрларда, халқ ғалаёнлари билан чулганган Парижда бўлиб ўтади. Исёнчиларнинг қудрати, жасорати ва қалб гўзаллиги нозик ва хаёлпараст Эсмеральда ҳамда олийжаноб ва меҳрибон Квазимодо образлари орқали очиб берилган. Уларга қарши турган Людовик XI ва Клод Фроллода бойлик ва қудрат бор, лекин рақибларини енгиш учун етарли рухий куч йўқ. Виктор Гюго республикачи эди ва Наполеон III нинг деспотик сиёсий режимини қабул қила олмади. У мамлакатдан чиқиб кетди ва кувгинда туриб ўз ватанида республика тузумини тиклаш учун курашди.

Европанинг бошқа чеккасида – Германияда немис шоири Генрих Гейне (1797–1856) ўзининг қалб изҳорларини шеърларида баён қилади:

*Майлига мен ҳолдан тойсамда,
Кўнгиш фақат кенглик истайди.
Эзиб юбордику қалбимни ахир,
Баққолларнинг лаънати майда дунёси.*

30–40-йиллар Германия учун оғир давр бўлди. Биқиқ сиёсий муҳит ўзига бино қўйган мешчанлар учун идеал шароит эди. 1830 йили Францияда содир бўлган инқилоб Германияга ҳам ўзгаришлар олиб келади дея қилинган умидлар пуч бўлиб чиқди. Гейне Парижга кўчиб ўтади ва кўп саёҳат қилади. У Ватанида ҳеч нарса ўзгармаётганидан таъсирланиб, «Германия. Қишқи эртак», дея ёзади ва ундаги сиёсий тарқоқлик, жаҳолатпарастлик, халқнинг оғир аҳволига қарамасдан эски дунёнинг қулашига ишонади. Бу ҳиссиётларини у ишчиларнинг ғалаён руҳи билан суғорилган «Силезия тўқувчилари» шеърида изҳор қилади:

*Биз умрбод тўқиймиз, дастгоҳ тақирлар,
Иллар югуради, мокилар карахт.
Кекса Германия, сенга кафан тўқиймиз!*

Гейне умрининг сўнгги саккиз йилини унинг ўз ибораси билан айтганда «кўрпа тўшақли қабрда» ўтказди. Аммо оғир касаллик унинг руҳини синдира олмади. Франциядаги воқеалар ва инсон зотининг жасоратига бўлган ишонч Гейнеда дунёнинг янгиланишига, зулм дунёсининг ағдарилишига умид тугдиради:

*Озодликнинг садоқатли соқчиси мисол
Мен ўттиз йил душман билан юзма-юз турдим...
Даҳшат ичра музлаб қолди юрагим гоҳ-гоҳ,
(Фақат нодонларга бу ҳис ёт аён!) –
Сергакликка чорлаб турдим, ҳамиша огоҳ –
Нафрат тўла сатрларим билан ёнма-ён
Қўлларимда қурол менинг, – сезгир ва хушёр, –
Ким бўлмасин душман охир топажак ўлим!*

«Наҳотки ҳамма нарса пулга боғлиқ бўлса!» XIX асрнинг биринчи ярмидаги француз жамиятининг ҳаёти унинг асарларида ҳар томонлама ёритилган. Ёзувчининг Париж марказидаги бронза ҳайкали ўз маҳобати билан кишини ҳайратга солади. Узоқ йиллар Оноре де Бальзак (1799–1850) 96 та роман ва повестларни ўзида жамлаган «Инсон комедияси» устида худди савдойидек ишлади. У ўз даврининг «бутун ижтимоий борлиғини» акс эттиришга ҳаракат қилди. Романларидан бирини ёзувчи машҳур табиатшунос олимга бағишлади. Бу ҳам ҳайрат белгиси, ҳам ҳурмат изҳори эди: олим сингари Бальзак ҳам илмий таҳлил усулини қўллаб, замонавий

жамиятнинг моҳиятини англашга ҳаракат қилади. «Инсон комедияси» қаҳрамонлари икки мингга яқин бўлиб, жамиятнинг барча қатламларини – зодагонлар ва биржа корчалонларидан тортиб, суюқоёқ аёллару, гадоларгача қамраб олган. Бальзакнинг повест ва романларида одамларнинг шафқатсизлик ва жиноятлар йўли билан қандай қилиб бойлик тўплаганликлари усталик билан тасвирланган. Миллион-миллион пули бўла туриб, ҳар бир чакмоқ қандни сарҳисоб қиладиган очкўз бой ва ҳаром-хариш йўллар билан бойлик орттирган, лекин соф виждонли кишиларнинг ҳурматидан маҳрум бўлган шуҳратпараст йигит, жиноятлар йўли билан ўз бойлигини кўпайтириб олган банкир – Бальзак тасвирлаган асосий қаҳрамонлардир. Улар дунёда ўз ўринларига эга бўлиш учун курашда адолат ва адолатсизлик деган тушунчаларни йўқотадилар, қалблари қуриб, совиб қолган. Янги буржуазиянинг ҳаётий позицияси – «бошқаларнинг эзишига йўл қўйгандан кўра, яхши-си ўзим бошқаларни эзаман». Соддадил ва ҳалол иш бошқарувчи Дервиль ҳаётнинг барча икир-чикирларини англаб, кўрқинч билан ҳайқиради: «Наҳотки ҳамма нарса пулга боғлиқ бўлса!»

Дунё шиддат билан ўзгариб борди, қалбга яқин аъёналар қайтмас бўлиб унутилиб кетди, на маърифатпарварларнинг ғоялари билан, на романтикларнинг назариялари билан ҳеч қандай умумийликка эга бўлмаган янги давр руҳи илдам қарор топиб борди. Замондошларга баъзан индустриал жамият ўзгаришларининг кўламини кўриш ва англаш осон эмасди.

Реализмнинг бошқа бир таниқли намояндаси инглиз ёзувчиси Чарльз Диккенс (1812–1870) эди. Диккенс болалик чоғларидаёқ отаси хонавайрон бўлиб, қарздорлар турмасига қамалди. Ёш Чарльз фабрикага ишга киришга мажбур бўлди. У фабрикада банкларга этик мойи жойлаш билан шуғулланарди. Диккенс муҳтожликни ҳам, фабрикалардаги эксплуатацияни ҳам ўз танасида синаб кўрди. «Пиквик клуби хотиралари» номли ҳажвий романи унга катта шуҳрат келтиради. Соддадил ва ишонувчан мистер Пиквик реал ҳаёт билан дуч келади ва унинг бутун икир-чикирларини англаб етади: муттаҳам, обрўсиз судялар ўз қоидаларини ўрнатадилар, фирибгарлар, товламачилар ва қаллоблар хўжайинлик қиладилар, ҳамма жойда қонунлар оёқ ости қилинади.

«Оливер Твистнинг бошидан кечирганлари» романида у ишчилар уйини тасвирлайди ва «бечораҳол кишиларга ё ишчилар уйи-

да аста-секин ўлиб кетиш ёки ундан ташқарида тезгина ўлиб қўя қолиш ихтиёри бериб қўйилган» деб аччиқ захарханда билан таъкидлаб ўтади. «Николас Никльбининг ҳаёти ва саргузаштлари», «Дэвид Копперфильд» романларида Диккенс болаларни чаласавод, қўпол ва тошбағир мураббийлар қўл остига бериб қўйган инглиз мактабларининг жирканч ахлоқини кўрсатиб беради. У қарздорлар турмасининг мудҳиш шароитини баён этади. Англия давлат муассасаларини аччиқ кулги остига олиб, «Жажжи Доррит» романида уларни «қочириклар вазириклари» деган сатирик ном билан тасвирлайди.

Қудратли реалист-сатирик истеъдодига эга бўлган Диккенс буржуа воқелигининг қатор тоифаларини: шафқатсиз олғирлар, лаганбардор амалдорлар, лўттивоз парламент арбоблари, мунофиқ ва ўзига бино қўйган янги бойлар образларини яратди. Диккенснинг ҳамма асарлари эзилган ва ҳақ-ҳуқуқдан маҳрум этилган кишиларга чуқур ҳамдардлик руҳи билан суғорилган.

XIX аср 60-йиллари охирида Европа адабиёти осмонида Эмиль Золянинг (1840–1902) юлдузи балқиди. Ёзувчи, публицист, сиёсий арбоб бўлган Золя доимо француз жамиятининг эътибор марказида бўлган. Ёш муаллифнинг дастлабки романлариёқ уни реализм анъаналарининг давомчиси ва Бальзакнинг вориси сифатида машҳур қилди. Бальзак сингари Золя ҳам Франция ҳақида кенг қамровли асар ёзишни орзу қиларди. Аммо янги давр замон саҳнасига янги қаҳрамонларни олиб чиқди. Гобсек ва отахон Горио сингари ёрқин, улкан шахслар ўрнига соддароқ, маънавий қашшоқроқ аммо янги даврга яхшироқ мослашган бошқа қаҳрамонлар келади. Ёзувчи жамиятни «натуралистик метод» асосида акс эттиришга аҳд қилди. Иккинчи империя давридаги француз жамиятини таҳлил қилиш истаги ёзувчинини улкан бир оилавий воқеа тарихини яратишга ундади. «Ругон-Маккарлар» сериясини ташкил қилувчи йигирмата романларнинг воқеалари темир йўлда ва биржада, шахтёрлар посёлкасида, «Аёл бахти» деб аталган замонавий дўконда ва ҳатто «Париж қорни» деб аталган машҳур бозорда бўлиб ўтади.

Бальзакнинг «Инсон комедияси»даги сингари Золя ҳам жамиятнинг барча қатламлари вакиллари: олий мақом жаноблар, йирик молиячилар, олибсотарлар, баққоллар, руҳонийлар, хунармандлар ва ишчилар ҳаётини, жамиятдаги мураккаб муносабатларни очиб беради.

1936 йили Лондонда дабдабали мотам маросими бўлиб ўтди. Вестминстер аббатлигида катта хурмат билан Викториа даврининг «унутилган машхур» ёзувчиси Жозеф Редьярд Киплингни (1865–1936) сўнгги йўлга кузатиб қўйдилар.

Киплинг адабиётда 80-йилларнинг охирида пайдо бўлди ва ўзи кўп йиллар яшаган узоқ Хиндистон ҳақидаги ҳикоялари билан тезда машхур бўлиб кетди. Ёш журналистнинг донadona ва қатъий сўзлари декадентларнинг нафис услубидан ибратомуз фарқ қиларди. У жаргон сўзларни, оддий халқ ибораларини ва ёркин тафсилотларни муомалага киритишдан чўчимади. Декадентлар уни дарҳол беадабликда айбладилар, фақат О.Уайльд «Киплинг – катта талант» дея тан олди. Киплинг адабиётдаги мавҳум рамзларга мардлик ва жасоратни куйловчи «ҳаракат адабиётини» қарши қўяди. Империя яратилаётган бир пайтда шинам меҳмонхонада ёки «фил суягидан ясалган минорада» кутиб ўтириш ярамайди. Британия ўз ўғлонларидан қаҳрамонликларни: дунёнинг нариги чеккасига бориш, у ердаги маҳаллий аҳолини бўйсундириш, шифохоналар, мактаблар, йўллар қуришини кутади. «Маданиятдан орқада қолган» халқларга фақат оқ танлилар ёрдам бериши мумкинлигига Киплинг чин дилдан ишонади. Ёзувчининг ҳаёт фалсафаси унинг «Оқ танлилар юки» деб маънодор номланган шеърида ўз ифодасини топади.

Киплинг ўзининг бу шеъри, ҳаётини фалсафаси ва инглизларнинг цивилизациячилик миссиясига қатъий ишончи билан Чарльз Дилк, Жон Сили ва Сесил Родс сингари империя маддоҳлари қаторидан жой олади.

Ёзувчининг сеvimли қаҳрамони унчалик маълумотли бўлмаган, биринчи даъватдаёқ йўлга чиқишга тайёр турган ёқимтой хизматкор Томми Аткинс бўлади. Қуйи ирқларни цивилизацияга жалб қилишга маҳкум бўлган Томмини бурч ҳисси ва жасурлик ажратиб туради.

Йиллар ўтди ва Киплинг берилиб куйлаган, «ҳеч қачон қуёши ботмайдиган» Империя тарихнинг мулкига айланди. Бироқ инсоният «темир Редьярднинг» китобларини эсдан чиқармади. Вақт ўтиши билан асарларнинг сиёсий долзарблиги йўқолиб, «Чангалзорлар китоби», «Оддий эртақ» сингари роман ва қиссалардаги донолик энди ёрқинроқ намоён бўлади. Ким ҳам эсламайди қалин териси тугмалар билан қадалган кичкинагина ажойиб бегемотни ёки туянинг ўрқачи ва филнинг хартуми қандай пайдо бўлганлиги ҳақидаги ҳи-

кояни? Ёки бўрилар бокиб олган инсон боласининг саргузаштлари кишини хайратга солмайдими? Одил тўдабоши Акела, гўзал қора қоплон Багира, кекса айиқ Балү, ҳаммаси бир бўлиб Мауглига ёввойи табиат қонунларини ўргатиши ҳозирги замон ўқувчисида ҳам катта қизиқиш уйғотади.

XIX асрда яратилган, бир-бирига ўхшамаган бу китоблар ўз даврининг бадиий кашфиёти, кейинги асрда яратилажак буюк асарларнинг даракчиси эди.

Тасвирий санъат. Буюк француз буржуа инкилоби Европа устидан яшиндек чақнаб ўтди-ю, аммо унинг таъсири Испанияга деярли етиб келмади. Бу ерда абсолют монархия ўзгармасдан қолди, унинг таянчи бўлган католик черков ва инквизиция худди ўрта асрлардагидек ҳар қандай эркин фикрни бўғиб ташлашга тайёр эди. Ана шу оғир муҳитда буюк рассом Франческо Гойянинг (1746–1828) ижоди шаклланди.

У хунарманд оиласида туғилди, ёшлигида кўп саёҳат қилди. Италияда рассомликка ўқиш учун пул йиғиш мақсадида ўта хавфли матадорлик касбини эгаллашига ҳам тўғри келди. Унинг дастлабки асарлари «назокатли аср» руҳида чизилган қувноқ картиналар бўлиб, бежирим рангларнинг нозик товланиши билан киши кўзини қувонтиради. Аммо аср охирига келиб Гойя ижодида кескин ўзгариш юз беради, унинг асарларидаги ғамсиз қувноқлик йўқолади. «Кирол Карлос IV оиласининг портрети» шу ўзгариш ёрқин акс этган дастлабки асарларидан ҳисобланади. Асарда афсунгар рангларнинг товланиб ялтираши ҳам персонажларнинг такаббурлиги, маънавий ва ақлий қашшоқлигини яшира олмайди.

Бир неча йил ўтиб Испания Европадаги янги жанжалга жалб қилинади. Французлар испан армиясининг қаршилигига деярли учрамайдилар, аммо халқнинг мардонавор қаршилигига дуч келадилар. Бу воқеалар Гойянинг «Уруш мусибатлари» деб аталган офортлар¹ сериясида ва «1808 йил 2 майдан 3 га ўтар кечаси қўзғолончиларнинг отилиши» номли картинасида акс эттирилган. Асар сюжети оддий: шаҳар чеккасидаги ялангликда, ерда турган фонуснинг хира ёруғида кечаси амалга оширилаётган қонли жазолаш ҳолати. Қора булутли осмон ва жазоловчиларнинг ҳаракатсиз қатори рангсизгина берилган. Исёнчилар гуруҳи ёрқин акс эттирил-

---

¹ *Офорт* – кислота билан ўйиб ишланган нақш ва ундан босилган сурат.

ган: баъзилари қўллари билан юзини ёпган, бошқалари эса мардлик билан ўлимга тик боқиб турибди. Уларнинг барчаси ўлимга маҳкум этилганлар, аммо тирик, зеро эрк учун курашаётган одам ҳеч қачон ўлмайди.

Гойянинг замондоши ва Давиднинг¹ энг иқтидорли давомчиси бўлган Теодор Жерико (1791–1824) инсоннинг ички дунёсига катта қизиқиш билан қарайди. Жериконинг бош асари «Медуза соли» – «Медуза» фрегати ҳалокатга учрагандан сўнг океаннинг ўртасида қолиб кетган одамлар тарихи ҳақида. Романтиклар ўз асарларида тез-тез қаҳрамонларни маънавий ва жисмоний қудрати жўш уриб турган пайтида, инсон моҳияти тўлиқ акс этган ҳолатда ифодалашга ҳаракат қилганлар. Рассом атайлаб майда маиший ҳолатларни акс эттирмайди, асосий эътиборни юз бераётган инсон драмасига қаратади.

Жерико санъатининг таъсири остида унинг дўсти Эжен Делекруа (1798–1863) қарашлари шаклланади. Бу рассомнинг асарлари саросима ва хавотирга тўлиқ. Делакруа ёшлигида Байроннинг ҳавасманди эди. «Чайльд Ҳарольднинг зиёрати» уни грек-турк урушидан лавҳа тасвирланган «Хиосдаги қирғин» картинасини ярагишга илҳомлантиради. Салонга² қўйилган бу асар ҳаммани ҳайратга солди.

Романтик мавзулар излаб рассом Жазоир ва Марокашга саёҳат қилади. Шарқнинг қувноқ, бой ранглари, экзотик ҳаёт тарзи унинг тасаввурини ром этади. Делакруа ўз асарларида ҳаракатни акс эттиришни энг муҳим жиҳат деб ҳисоблайди. Унинг асарларидаги динамизм замондошлари томонидан куч-қудратнинг инъикоси сифатида қаралади.

1830 йили рассом барча замонлар учун инқилобий бўҳронларнинг романтик рамзи бўлиб қолган «Халқни бошлаб кетаётган Озодлик» асарини яқунлайди. Қўлларига инқилобнинг уч рангли байроғини маҳкам тутган аёл қон кечиб, азоб-укубат ва ўлим хавфини енгиб халқни галаба сари бошламоқда. Оломон орасида қуролланган камбағалларни, гарибларни, қўлларида тўппонча тутган кичик Гаврошни кўриш мумкин. Замондошлари асарни «Фран-

¹ *Жак Луи Давид* (1748–1825) – француз рассоми, у ҳақда Ш.Эргашев, «Жаҳон тарихи» I қисм VII бобга қаранг.

² *Салон* (бу ерда) – замонавий санъатнинг даврий кўргазмаси маъносида қўлланилган.

цуз тасвирий санъатининг марсельезаси» деб атадилар, ҳокимият эса Делакруани «хавфли рассом» деб эълон қилди.

Аммо Оноре Домье (1808–1879) ундан ҳам исёнчи рассом бўлиб чиқди. У фаолиятини карикатурачи сифатида бошлади, турли журналлар учун сиёсий арбоблар ва ҳатто «баққоллар қироли» Луи Филиппнинг ҳам сатирик расмларини чизиб берарди. Унинг расмлари жуда тез тарқалар ва халқ орасида машхур эди. «Қонун чиқарувчи қорин» шундай асарлардан бири. Унда чексиз ўриндиқларнинг маънос қаторлари узра этиқодсиз, ахлоқсиз ва қарсақбоз депутатлар жойлашган – мутаассиб ва жоҳил Июль монархиясининг рамзи ифодаланган.

Домье биринчилардан бўлиб ишчи образини жафокаш ва камситилган эмас, кадр-қимматли ва мағрур инсон сифатида тасвирлайди. Ҳукумат томонидан 1834 йилги ишчилар исёни бостирилганидан сўнг «Транснонен кўчаси» гравюраси пайдо бўлди. Нимқоронғу хонада ўлдирилган кўзғолончиларнинг жасадлари, тартибсиз ағдариб ташланган мебель ётибди, йиртилган чойшабларда ва полда қон излари қотиб қолган. Витринага қўйилган литографияни полиция олиб қўймагунча минглаб одамлар ҳайрат ва ғазаб билан томоша қилдилар.

XIX асрнинг биринчи ярмида тасвирий санъатдаги реалистик анъаналар ва «реализм» атамасининг ўзи ҳам Густав Курбе (1819–1877) номи билан боғлиқ. Якобинчининг набираси, соҳибкор-деҳқоннинг ўғли бўлган Курбе Франциянинг жанубида туғилган. У француз тасвирий санъатига шиддат ва жанжал билан кириб келди. Салон 1848 йили ёш рассомлар учун эшикларини ланг очди. Унда намоёиш қилинган кўплаб асарлар орасида Курбенинг ҳам ишлари бор эди. Томошабинларнинг бир қисми унинг асарларини ахлоқсиз деб ҳисоблаб, муаллифни сўксалар, бошқа бир қисми уни зўр истеъдодли даҳо деб, унинг буюк келажagini башорат қиладилар. Рассом туғма жангчи бўлиб, янги реалистик санъат учун курашни ўз ҳаётининг мақсади деб билади. Асарларининг қаҳрамонларини жуда кўпол деб, уни айблашганларида, Курбе: «Санъатни эркаклаштириш лозим!» дея хитоб қилади. «Тош майдаловчилар» картинасида кўпол тўқилган кийимли, ёрилиб кетган ёғоч бошмоқлар кийган кекса ишчи чўкка тушган ҳолатда болға билан тошларни бўлакларга ажратиб кўришга ҳарат қилиб турган. Жулдур кийинган ўсмир кўлидаги оғир юкни зўрға кўтариб турибди. Буржуа газеталари рассомни ҳаётнинг беўхшов, бадбаша-

ра томонларини улуғлашда айблайди, аммо бу тўғри эмасди. Рассомнинг «Дон совурувчи аёллар», «Орнанда тушдан кейинги дам олиш» асарлари меҳнат кишисига самимий хурмат билан йўғрилган.

Салонда Курбенинг «Тош майдаловчилар»и билан бир вақтда француз реалисти Жан Милле (1814–1875) асарлари ҳам намоёиш қилинади. Реалистик санъат ҳақида баҳс юритган замондошларининг образли қилиб айтганларидек, «Курбе эшикларни бузиб очди, Милле эса унинг ортидан кирди». Жан Милле улғайган, яхши билган ва севган деҳқонларнинг ҳаёт муҳити унинг учун битмас-туганмас илҳом ва ижод манбаи эди. Ҳатто машҳур ва тан олинган рассом бўлгандан кейин ҳам Милле деҳқончилик меҳнати билан шуғулланишни тарк этмади, расм чизиш билан эса кечалари, ишдан кейин шуғулланди. Унча катта бўлмаган лирик асарлари кишлоқ ҳаёти, у ердаги одамлар, меҳнат завқи ва яшаш учун оғир кураш ҳақида ҳикоя қилади. Унинг «Бошоқ терувчилар» асари шу туркумдаги энг машҳур асарларидандир.

XIX асрнинг ўрталарида ҳам Францияда эски бир одат сақланиб қолган эди: хўжайиннинг ерида ғалла ўриб олингандан сўнг ерга тўкилган бошоқларни териб олиш учун деҳқонларга рухсат берилар эди. Рассом асарида жазирама қуёш тафтидан қизиган бепоеъ далаларни, мўл ҳосил берувчи унумдор ерларни ва бир хил, энгашиб қилинган оғир меҳнатдан букчайиб қолган аёлларни акс эттиради. Уларнинг ҳаракати жудаям сокин, қарашларида норозиликдан, ғазабдан асар ҳам йўқ, фақат жуда толиққанлиги шундайгина сезилиб турибди. Асар қаҳрамонлари муаллифга жуда яқин, уларга чин дилдан ачинади. Деҳқонларнинг оддий ҳаёт тарзи, патриархал урф-одатларида Милле жаҳолат дунёсидан халос бўлиш йўлини кўради.

1863 йили ҳар йили ўтказиладиган Салонга ҳавола қилинган асарларнинг кўпчилиги жюри томонидан рад этилди. Рассомларнинг шикоятларидан хабар топган император Наполеон III рад этилган асарлар кўргазмасини ташкил қилишни буюрди ва уни «Рад этилган асарлар салони» деб атадилар.

Салонга қўйилган асарларнинг кўпчилиги томошабинлар томонидан масҳара қилинган ва газетачиларнинг ғазабига учраган эди. Айниқса «Майса устидаги нонушта» асари қаттиқ танқид қилинди. Унинг муаллифи Эдуард Мане (1832–1883) нинг ижоди классик санъат тараққиётини яқунлайди ва тасвирий санъатда янги даврни бошлаб беради.

Мане анча обрўли ва фойдали бўлган адвокатлик касбидан рассомликнинг машаққатли йўлини афзал кўради. Аммо машҳурлик

йўли анча узоқ ва оғир бўлиб чиқди, Салон жюриси Мане асарларини муттасил рад қилди ва фақат бир гуруҳ журъатли кишиларгина уни ҳимоя қилдилар. Шундайлар орасида Бодлер ва Золя ҳам бўлиб, улар газетада: «Жаноб Мане асарлари аллақачон Луврдан ўрин билан таъминланган», – деб ёздилар.

«Золя портрети» деб аталган асарида Мане дўстининг ишхонасида, қоғозлар, қўлёзмалар ва китоблар бетартиб ётган ёзув столи ёнида тасвирлайди. Хонанинг безатилиши Золянинг дидидан далолат беради: фантастик пейзаж тасвирланган япон пардаси, Мане асарларининг репродукцияси. Ёзувчи сиймосида кучли шахсни, ёрқин ўзига хосликни англаш мумкин.

Мане фақат умрининг поёнида қисман тан олинди. Яна 30 йил ўтгандан сўнг эса Золянинг башорати рўёбга чиқиб, Мане асарлари жаҳон музейларидан муносиб жой эгаллади.

Санъатда янги йўл излаётган ёш рассомлар Мане атрофида бирлашдилар. Салон томонидан асарлари рад этилган, ўзларини «номаълумлар» деб атаган, унча таникли бўлмаган бир гуруҳ рассомлар 1874 йил баҳорда Парижнинг марказидаги Капуцинлар хиёбонида жойлашган уйда ўз асарларини оммага ҳавола қилдилар. Бироқ уларнинг расмлари ташриф буюрувчиларнинг масхараомуз кулгисига сабаб бўлди, газеталар эса: «Масхарабозлик», «Нўноқ расмлар» каби сарлавҳалар остида рассомларни танқид қилди. Уддабурон журналистлар рассомларнинг устидан кулиш учун уларга *импрессионистлар* дея лақаб бердилар. Бунга Э. Маненинг «Таассурот. Куёш чиқиши» асари сабаб бўлди (таассурот – французчаси *impression*).

Импрессионистлар ўзига хос иқтидор эгалари бўлиб, олам гўзаллигининг ўзгарувчанлигини акс эттиришга ҳаракат қилдилар. Улар нарсаларнинг ранги ва ҳажми ёруғликка, кун ёки тунга, ёнидаги предмет рангига қараб ўзгариши мумкинлигини сезиб қолдилар. Импрессионистлар ўз асарларида ана шу ўзгарувчанликни асраб қолишга, олам кўринишини иложи борича «табiiй» акс эттиришга уриндилар. Улар санъатга янги мавзу ва янги қаҳрамонларни олиб кирдилар.

Импрессионистлар билан бир пайтда «Париж тасвирчиси» номини олган Камил Писсарро (1831–1903), «Бахт куйчиси» Огюст Ренуар (1841–1919), ўз санъати билан импрессионистларга жуда яқин турган Эдгар Дега (1834–1917) ижод қилдилар.

Янги оқим ҳайкалтарошликка ҳам ўз таъсирини ўтказди. Ҳайкалтарош Огюст Роден қаҳрамоннинг ички дунёсини очиш-

га ёрдам берадиган нафис усулларни топишга интилади. У Бальзак даҳосини мрамарда акс эттиради. Барча иккинчи даражали тафсилотлар олиб ташланади, асосий эътибор ёзувчининг юзига қаратилади. Худди шерникидай йирик бош, шунга муносиб тушган ўсиқ сочлар, юзидан фавқулодда ўткир қобилият ва ижодга мужассам фикр уфуриб турибди.

1880-йилларнинг ўрталарига келиб импрессионистлар ҳали тан олинмаган бўлсаларда, ҳар қалай анчагина танилиб қолган эдилар. Уларнинг кўрғазмалари ташкил қилиниб, баъзи асарлари яхшигина сотила ҳам бошлади. Постимпрессионистлар уларнинг янги усуллари кизиқиш билан ўргандилар.

Поль Сезан (1839–1906) «рад этилганлар» билан шахсан дўст бўлиб, ҳали тан олинмаган пайтида биргаликда кўрғазмалар ташкил қилар эди. Сезаннинг ўзига хос истеъдодини биринчи бўлиб импрессионистлар сездилар ва муносиб баҳоладилар. Аммо Сезан ўзгарувчан табиат лаҳзасини акс эттиришга интилмади. Унга олам ўзгармас, монументал, тартибланиб бўлиб кўринди. У импрессионизмга қандайдир доимийлик, муқимлик олиб киришга ҳаракат қилди. Рассомнинг севган жанри – натюрморт. У оддий нарсаларни кўп маргалаб чизади: турли хил идишлар, гижимланган дастурхон ёзилган стол, олма, апельсин, нок. Бу оддий нарсалар рассом тасавурида жуда аҳамиятли бўлиб кўринади ва у шу тасавурни томошабинга етказишга уринади.

Бошқа бир постимпрессионист – Поль Гоген (1848–1903) ҳам ижодини импрессионистлар анъаналари руҳида бошлайди. Ишлари юришган 35 ёшли биржа маклери ва бахтли оила бошлиғи, ўзига хос катта иқтидор соҳиби Гоген буржуача реалликни қабул қила олмаслик туфайли Францияни ташлаб кетади. У қандайдир бошқача, адолатлироқ қонунлар асосида қурилган дунёни излайди ва узок саргардонликдан сўнг Полинезия ороллариغا етиб келади. Бу ерда, Таити оролида, Гоген ўзи излаган табиий ҳислар ва табиатнинг саҳий гўзаллигини топгандай бўлади. У «ибтидоий жаннатнинг» мафтункор гўзаллигини тўлалигича акс эттириш учун тасвирнинг алоҳида усулини кашф этади. Буюмларнинг шакли умумлашади, истиқбол ўзгаради, соялар мутлақо ўчиб кетади. Ранглардаги нозик фарқлар ўрнини хошиялар билан чегараланган катта рангдор текисликлар эгаллайди. «Таити пастораллари» картинаси таитиликларнинг гўзал ҳаётини, буюк табиат билан жондош бўлиб қўшилиб кетганлигини

ажойиб бир тарзда тасвирлайди. Асарда ифодаланган аёлларнинг харакати сирли ва жозибадор бўлиб туюлади.

Импрессионистларнинг охирги кўрғазмасидан (1886 йил) сал олдинроқ Парижда ғалати бир рассом пайдо бўлади. Камгап, ўта таъсирчан, мактаб кўрмаган аммо жуда иқтидорли бу рассом голландиялик Винсент Ван Гог (1853–1890) эди.

Ван Гог кичикроқ шахтёрлар шаҳарчасида ваъзхонлик қилади. Аммо ундаги рассомлик санъатига бўлган муҳаббат диний хизмат эҳтиёжидан устун келади. У расмлар орқали «муסיқадай тасалли берувчи» оҳангда сўзлашни истайди. «Картошкаўрлар» полотноси деҳқон оиласидаги кечки овқат пайтини тасвирлайди. Пастаккина ертўла, қўпол ясалган стол, ғарибона идишлар. Бесўнақай гавдалар, ёрилиб кетган дағал қўллар, бу одамларнинг чексиз ғариб ва нажотсиз ҳаётидан далолат беради. Кишиларнинг юзлари, кийимлари, хона деворлари кўримсиз, захил рангда ишланган бўлиб, одамларнинг уларни боқаётган, айна пайтда ҳаётгий кучини сўриб олаётган, танасини бадбашара қилаётган, миясини куритаётган Ер билан алоқасини ифода этади.

Ван Гог савдойи одамдай ишлайди, кечалари шам ёруғида чизади. Бир йилда 190 дан ортиқ асарлар яратади: гуллаётган боғлар, олтин ранг бошокли далалар, кўзни қамаштирувчи ёрқин юлдузларга тўла тунги осмон остидаги кафе айвончаси. Аммо ҳаёт Ван Гогнинг бошини силамади, унинг тириклигида сотилган ягона асари «Арлдаги кизил узумзорлар» бўлди. Рассомлар ичида ҳеч ким табиат қалбини Ван Гогчалик ҳис эта олмайди, уни инсонийлаштиролмайди. Унинг асарларида ҳаётга чанқоқлик, гўзалликдан ҳайратланиш, ёруғликка, эзгуликка, уйғунликка интилиш ҳисси уфуриб туради.

Ҳаётининг сўнгги ойларида у жуда зўриқиш билан ишлади. Ўлими олдидан ёзган номасида: «Мен ўз ишим учун ҳаётимни тикдим», дейди. Унинг асарларида ғам-ғусса ва ёлғизлик сезила бошлайди. Ван Гогни ҳаётининг сўнгги дамларида тушунмаслик ва нафрат муҳити ўраб туради. Оила йўқ ва энди ҳеч қачон бўлмайди. Рассомнинг дўстлари ҳам Винсентдан ўзларини олиб қочишади, расмлар билан савдо қилувчилар эса: «Бу суратлар ҳеч қачон муваффақият қозонолмайди!», – дея уларни сотиб олишдан бош тортадилар. Жуда чарчаган ва иложсиз қолган Ван Гог ўз жонига қасд қилишдан бошқа чора тополмайди.

Муסיқа. Романтизм санъатга фақат янги мавзулар ва янги қаҳрамонлар эмас янги шакллар ҳам олиб кирди, муסיкий шакл-

лар янгиланди. Австриялик композитор ва созанда Франц Шуберт (1797–1828) Венада буюк Бетховен билан бир пайтда яшади. Тортинчоқ ўспирин Бетховеннинг истеъдодига таъзим қилади, узоқдан уни кузатади, танишишга эса журъат қилолмайди. Лекин Бетховен унинг мусиқаси ҳақида: «Дарҳақиқат, бу Шубертда Илохий учкун бор», – дейди. Моцарт сингари Шуберт ҳам қисқа ва оғир умр кечирди. Маблаг топиш учун мусиқани ўргатди, черков мактабида дарс берди ва фақат кечалари мусиқа ёзди. Айтишларича, кечаси тўсатдан янги куй туғилганда кўзойнакни ахтариш ва тақишга вақт сарфламаслик учун Шуберт уни тақиб ухлар экан. Каравот ёнида доим нота қоғози ва қалам тайёр турган.

Композитор йирик асарларни кам ёзарди, фортепиано жўрлигида айтиладиган кўшиқлар (айниқса Шиллер ва Гёте шеърлари) ёзишни маъқул кўрарди. Кўшиқлар қаҳрамонлари шарманкачи, балиқчи, тегирмончи, мусофир, қашшоқ шоир, севишганлар бўларди. Кўшиқларнинг оҳангдорлиги, пинҳоний қалб оламига назик кириб бориши бу «кичик дурдоналарни» жуда машҳур қилиб юборди. Унинг мусиқасига шайдо бўлиб қолмасликнинг иложи йўқ эди. Шуберт 32 ёшга ҳам етмасдан вафот этди. Дўстлари уни Бетховен қабри ёнига кўмдилар.

XIX асрнинг биринчи ярмидаги ёрқин истеъдодли мусиқа даҳолари қаторидан поляк композитори Фредерик Шопен (1810–1849) муносиб ўрин эгаллайди. Композиторнинг ёшлиги жаҳон мусиқасининг пойтахти Венада, кейин эса Парижда ўтди. 1830 йилнинг кеч кузида Польшада бошланган миллий-озодлик кураши ҳақида Шопен шу ерда хабар топади. У уйига қайтиш ва жангларда иштирок этишни орзу қилади. Аммо йўлдаёқ кўзғолон бостирилганлиги, унинг раҳбарлари қамокқа олинганлиги ҳақидаги даҳшатли хабарни эшитади. Шопен тушкунлик, дарду-алам ва руҳий укубатларини мусиқада ифода этади. «Инқилобий этюд» – композиторнинг дил изҳоридир.

Шопеннинг яхши кўрган жанри рақслар бўлиб, кўпинча миллий славян мотивлари асосида яратиларди ва шу сабабли композиторни «мазуркалар¹ қироли» деб аташади. Халқ мотивлари билан йўғрилган ўйноқи пьесалар барҳаёт, меҳрибон, баъзан эса маъюс Она Ватан тимсолини яратади, унинг озодлиги учун курашга чорлайди.

Шопен ўзининг сўнгги концертини муҳтож поляк эмигрантлари-га ёрдам учун ижро этиб берди. Композиторни кўмиш маросимида

¹ Мазурка – полякча миллий рақс шундай аталади.

Моцартнинг «Реквием»и ижро этилди. Шопеннинг жасади унинг васиятига кўра Парижда кўмилди.

Муסיқадаги романтик анъаналарнинг кейинги ривожи Жузеппе Верди (1813–1901) ижоди билан боғлиқ. 1848 йилги воқеалар арафасида композиторнинг опералари ватан озодлиги йўлида курашаётган италян ватанпарварлари учун қахрамонликнинг кудратли воситасига айланди. Италияга хуннларнинг бостириб келиши ҳақидаги тарихий сюжетга қурилган опера премьерасида римлик саркарда хуннлар йўлбошчисига қарата: «Бутун дунёни ол, фақат Италияни менга қолдир», дея хитоб қилганда, залдаги томошабинлар: «Бизга, бизга Италияни!», деб қичқиришади.

Верди бир неча марта Гюго ва Шиллер асарларига мурожаат қилади. «Эрнанлар», «Дон Карлос», «Риголетто» опералари унга оламшумул шуҳрат келтирди. Бироқ композиторни инсоннинг мураккаб ички дунёси қизиқтиради, уни очиш учун интилиб ижод қилади. Унинг «Травиата» («йўлдан озган», «фоҳиша» маъносини беради) операси шундай асар. Маиший кўшиқлар ва ариялар дадил қўшилган бу операни томошабин бирданига қабул қилмади. «Беадаб мавзудаги» операни сахнадан олиб ташлашни талаб қилганлар ҳам кўп бўлди. Фақат вақт ўтиши билан «Травиата» жаҳоннинг мумтоз опералари қаторидан ўзининг муносиб ўрнини эгаллади.

1875 йил 3 март кечкурун Париждаги «Опера комик» театрининг тўлиб тошган биносида «Марварид қидирувчилар», «Пертлик нозанин» каби опералари билан таниш бўлган ва танқидчилар томонидан яхши қабул қилинган 37 ёшли композитор Жорж Бизенинг янги операси премьераси бўлди.

Композиторнинг «Кармен» опера-драмаси унинг янги сеvimли асари бўлиб, комик операга унчалик ҳам ўхшамасди. Сахнада тамаки фабрикасининг аёл ишчилари, аскарлар ва шаҳарликлар ҳаракат қиладилар. Маиший комедиялардаги жўнгина арияларга муסיқа чалиб ўрганган оркестр бу сафар жиддий симфоник муסיқанинг оҳангларини зўрга илғаб оларди. Хуллас, муаллиф кутганидек, премьера муваффақиятсизлик билан якунланди. Умумий хулоса шундай бўлди: «Қандай ҳақгўйлик, бироқ нақадар шармандалик!». «Кармен» театр репертуаридан олиб ташланди. Орадан бир неча йил ўтиб «Кармен» дунёнинг энг машҳур операларидан бирига айланди, ammo буни кўриш Бизега насиб этмади. «Кармен» бугун ҳам жаҳон театрлари сахнасидан тушмасдан, одамларни эзгуликка чорлаб келмоқда.

Ўзгараётган дунёда инсон: моддий маданият ва турмуш тарзи. Техник тараққиёт кундалик ҳаётга ҳам шитоб билан кириб келди, инсоннинг яшаш муҳитини кескин ўзгартириб юборди. Транспорт ўзгарди, вақт тезроқ югура бошлади. Радио, телефон ва телеграф ақл бовар қилмас қисқа вақт ичида исталган мамлакат ва қитъа билан алоқа ўрнатиш имконини берди. Уйларга замонавий ёриткичлар, иситкичлар, қулай мебель кириб келди. Ҳаёт қизиқарлироқ бўлиб қолди, эрмаклар олами кенгайди. Кўпгина ихтиролар янги касбларни, шу жумладан аёллар касбларини ҳам келтириб чиқарди.

Алоқа воситаларидаги инқилоб. Морзе алифбоси ҳақида ким ҳам билмайди? Лекин тарих учун талантли америкаликнинг ихтироси дунёда биринчи телеграф линиясини яратиш имконини берганлиги билан муҳим. 1843 йилда Вашингтон билан Балтимор орасида телеграф алоқаси ўрнатилди. Масофа энди тўсик бўла олмай қолди ва тез орада барча қитъалар телеграф линиялари билан боғландилар. XX аср бошларига келиб уларнинг умумий узунлиги 8 млн км га яқинлашди. Сўнгра жамият ҳаётига радио ва симсиз телеграф кириб келди. Россиялик олим А. Попов ва италян олими Г. Маркони бир пайтда радиони ихтиро қилдилар. Маркони ўз ихтиросини Англияда патентлашга аввалроқ улгурди ва ўша ернинг ўзида «Симсиз телеграф ва сигналлар компанияси» фирмасини тузди. 1898 йилнинг июнида биринчи радиограмма берилди. 1876 йили 14 февралда эса икки америкалик ихтирочилар М. Грей ва А. Белл бир пайтнинг ўзида телефон апаратини амалда қўллаш учун ариза бердилар. Грей аризани икки соат кечикиб берди ва патентни Белл олди. Ана шундай қилиб уй ва идораларга телефон кириб келди. Телефон станцияларида (ҳали автоматик алоқа йўқ эди) одатда аёллар – «телефон хонимлари» ишлардилар. Аёлларнинг янги касби ана шундай пайдо бўлди.

Шаҳарнинг рельсли йўли. Шаҳарлар саноат марказларига айланаётган пайтда янги бир муаммо пайдо бўлди – қандай қилиб одамларни ишга олиб бориш ва уйларига қайтиб келишларига ёрдам бериш керак?

Биринчи марта жамоат транспорти Парижда XIX асрнинг бошларидаёқ пайдо бўлди. Шаҳар кўчаларида омнибуслар қатнай бошлади (инглизчи omnibus – ҳамма учун машина). Бу маълум бир йўналиш бўйича қатновчи катта экипаж (қулай арава) эди. Бироқ ёмон об-ҳаво пайтида лой кўчалардан юришнинг имкони йўқ, тош

тўшалган кўчадан юриш эса бир талай нокулайликларга эга эди. Ана шунда шаҳар йўлларига рельс ўрнатиш гоёси пайдо бўлди. Энди омнибусни отлар рельс бўйлаб тортиб юрардилар. Транспортнинг бу янги турини Россияда «конка», Америкада эса «трамвай» деб атай бошладилар. 80-йилларнинг бошларида биринчи электр трамвайлар пайдо бўлди. Бу ихтиро ҳам Т. Эдисон номи билан боғлиқ. Трамвай рельслари шаҳардан унинг чеккаларига қадар чўзилар, рельсларнинг орқасидан янги кварталлар пайдо бўларди. Шаҳарлар ўсар ва ўз қиёфасини ўзгартирар эди. Йил сайин ер усти транспорти кўпайиб борар, эски кўчалар транспорт оқимига дош беролмасди. Ана шунда рельслар ернинг тагига кўчирилди. 1863 йили Лондонда жаҳонда биринчи ер ости йўли очилиб, уни қурган компаниянинг номи билан «Metropolitan» деб аталди. Кейинчалик бундай йўллар бошқа мамлакатлар пойтахтларида ҳам қурилди (Тошкентда метрополитен 1977 йили ишга туширилган).

Барча янгиликлар газетадан. Янгиликларни қичқириб айтаётган газета сотувчи боланинг қомати XIX аср охирилари XX аср бошларида кўча кўринишининг ажралмас қисмига айланиб қолди.

Ижтимоий-сиёсий ҳаётнинг қизгин ривожланиши жамиятда газета ва журналлар ададининг оширилишига олиб келди, аҳолининг ўсиб бораётган саводхонлиги эса китобга талабни келтириб чиқарди. Нашр қилиш иши бутун XIX аср давомида ривожланиб борди. Босмахона дастгоҳлари мукаммаллашди, қўлда ҳарф териш дастгоҳи ўрнига механик дастгоҳлар пайдо бўлди. Ёғоч ва унинг чиқиндисидан арзон қоғозлар ишлаб чиқаришни ўргандилар.

Газета XIX аср кишиси турмушига, маънавий оламига жадал кириб борди. Матбуот эркинлиги амалда таъминланган давлатларда газеталар шаклланаётган янги жамиятда аҳоли фикрини уйғотиш ва йўналтиришнинг, ижтимоий онгга таъсир кўрсатишнинг қудратли қуролига айланди, вужудга келаётган демократик давлат ва фуқаролик жамиятини қуришда, кишиларнинг ҳуқуқ ва эркинликларини ҳимоя қилишда жуда катта роль ўйнади. Бу давлатлар тажрибаси демократик давлат ва фуқаролик жамиятини ҳақиқий эркин матбуотсиз қуриш мумкин эмаслигини кўрсатди.

Яшаш қулайроқ бўлди. XIX асрда уйлар қулайроқ қурила бошланди. Албатта, камбағаллар тиғиз хоналарда қийналиб кун кўришарди. Лекин аҳволи дуруст одамларнинг ўз уйлари бўлар ёки

кулай квартираларга эга эдилар, жуда машхур ва ўта бой одамлар эса кўрғонларда ва саройларда яшашарди. Уйларни режалаштириш ҳам яхши томонга ўзгарди – оралаб ўтилувчи хоналар камайди: ётоқхона, болалар хоналари, кабинетлар алоҳида ажратилди. Аср интихосида кўпгина уйлар лифт билан таъминланди.

Мебель ҳам ўз кўринишини ўзгартирди. Наполеон Бонапарт империяси даврида ампир (империя) усули модада эди. Мебель тўғри бурчакли, катта бўларди, стол ва креслоларнинг оёқлари колонналар, хайвон панжалари ва шу кабилар кўринишида ясаларди. Барча предметлар дафна гулчамбари, йўлбарслар, сфинкслар, оққушлар, вазалар шаклидаги бронза безаклари билан безатиларди. XIX аср 30-йилларидан кейин мебелнинг янги – кулай, ортиқча безакларсиз, эргономик¹ шакли пайдо бўлди. Унинг асосий фазилати – кулайлиги. Бу шароитнинг кўпгина предметлари бугун ҳам ўзгармасдан турибди.

XIX аср 80-йилларидан Биринчи жаҳон урушигача бўлган даврни Belle Epoque – («Нафосат даври») деб аташган. Бу даврда Европада санъатни янгилашга, замон руҳига мос услублар яратишга ҳаракат қилинади. Янги санъатнинг асосий концепцияси ҳаётнинг ҳамма жабҳаларини ва маиший турмушни ягона услубга бирлаштириш учун уринишдир. Унга кўра бинонинг архитектураси, ички безатилиши (интерьер) хоналарнинг ҳолати битта архитектор ёки расм томонидан яратилган ягона лойиҳа бўйича ишланиши лозим эди.

«Нафосат даври»нинг асосий мавзуси ўсимлик олами бўлиб, диван ва санъатнинг барча услубларини ўзида бирлаштирган ва гўёки тирик табиатдаги ҳаёт мавжларини акс эттираётгандек, «оқувчан» шакл ҳамда чизгилардан иборат ўзига хос декоратив услубда намён бўлади. Ўша даврда асосий йўналиш бўлган бу услубни L'art nouveau («Арт Нуво») ёки «модерн» деб аташган. У кишилар ҳаётига жуда тез кириб борди, уни давр номига мос – нафосатли қилишга ёрдам берди.

Ҳозирча, XIX аср ўрталаригача, уйлар печка ва каминлар ёрдамида иситилар, ўтин ва кўмир ёқиларди. 70-йиллардан бошлаб буғли ёки сувли марказлашган иситиш тизими тарқала бошлади. Биринчи буғ билан иситиш тармоғи 1877 йили Американинг Лакпорт шаҳрида яратилган эди.

¹ Эргономика – бир қанча таърифларга эга. Халқаро Эргономика Ассоциацияси томонидан 2010 йили қабул қилинган таърифга кўра, инсон билан уни ўраб турган олам ўртасидаги муносабатларда инсон учун энг кулай шароитларни яратиш.

XIX аср 50-йилларида шам ва мойчироқ ўрнига керосинли чироклар, кейинроқ эса газли чироклар келди. Лекин газ билан ёритиш хавфсиз эмасди. Эдисон томонидан электр лампочкасининг ихтиро қилиниши инсон ҳаётида ўзгариш бўлиб қолди. Тугмачанинг бир буралиши билан хонани ёритиш ва айна пайта газдан нафас олмаслик имконияти туғилди.

Одамларнинг турмуш тарзи ва соғлиги учун водопровод ва канализациянинг аҳамияти айниқса катта эди. Тоза сув катта шаҳарлар учун ҳамиша муаммо бўлиб келган. XIX аср 70-йилларида Европанинг йирик шаҳарларида сув таъминотининг марказлашган тизими қурилади ва сув тўппа-тўғри хоналарга келадиган бўлади. Ана шу йиллари, секинроқ бўлса ҳам, канализация мукамаллаштирилди. XX аср бошларига келиб ватер-клозетларнинг замонавий лойиҳалари пайдо бўлди. Аммо яна узок вақтлар ванна хоналари жуда камлигича қолаверди, улар фақат жуда бой кишилардагина бор эди. Ҳатто Даунингстрит 10 да, инглиз бош вазири қароргоҳида ҳам ванна фақат 1914 йили пайдо бўлди.

Техник тараққиёт кундалик турмушни ўзгартирди, шахсий гигиена ва уй-жойни тоза тутиш учун шароит яратилди, кўпгина касалликлар чекиндилар, ўртача умр узайди. Кишиларнинг турмушни енгилроқ, ҳаётни мазмунлироқ қилишга интилиши яна кўплаб қулайликларни олиб келган ихтироларни келтириб чиқарди.

1850 йили америкалик Исаак Зингер томонидан тикув машинасининг ихтиро қилиниши кийим тикиш жараёнини тезлаштирди. Кўплаб тайёр кийимлар дўконлари пайдо бўлди. Одамлар яхшироқ кийина бошладилар. 1870 йилга келиб ҳар йили 700 минг тикув машинаси ишлаб чиқариладиган бўлди.

Хотин-қизларнинг жамиятдаги ўрнига таъсир кўрсатган янги икки ихтиро телефондан кейин ёзув машинкаси бўлди. Америкалик газета муҳаррири ва ношир Летэк Шоулс 1867 йили ёзув машинкасини ихтиро қилиб уни машинасозлик фабрикасининг эгаси Фредерик Ремингтонга сотди. Катта талабга эга бўлган биринчи ёзув машинкаси Ремингтон компанияси томонидан ишлаб чиқилди. Янги техниканинг харидорлари ёзувчилар, муҳаррирлар, бизнесменлар бўлишди. Машинкада ёзилган биринчи адабий асар Марк Твеннинг «Том Сойернинг саргузаштлари» романи бўлган, деб ҳисоблашади. Кейинчалик машинкаларнинг 40 та тури пайдо бўлиб, минглаб қизлар янги касб эгалари бўлиб олдилар.

Цивилизация ривожланиши билан инсоннинг ички дунёси ҳам ўзгарди, ўз аجدодлари, ўз оиласи тарихига бўлган қизиқиши ортди. Шу эҳтиёжга жавоб сифатида фотография пайдо бўлди. 1839 йили Парижлик рассом ва физик Луи Дагер биринчи марта суратга олишнинг техник усулини яратди. Шундан сўнг фотография тез ривожланиб, ўртаҳол кишиларда ҳам оилавий альбомга эга бўлиш имконияти пайдо бўлди.

Кишиларнинг маънавий дунёсини бойитган, ҳаётни гўзал қилган бошқа бир ихтиро – граммафон бўлди. 1877 йили Томас Эдисон фонограф – инсон нутқини ёзиб оладиган аппарат яратди. Граммафон ана шу фонограф асосида яратилди. Тез орада одамларнинг севимли мусиқа ва кўшиқлари ёзилган пластинкалар кенг тарқалди. Мусиқа омманинг кўнгил мулкига айланиб қолди.

XIX аср кишилар ҳаётига жуда кўп янгиликларни олиб келди, ҳаётнинг мароми ўзгарди, у тезлашди. Юз бераётган ўзгаришлар ҳар бир жабҳада сезиларди. Бу ўзгаришлар айниқса кийиниш маданиятида, модада яққол акс этади. Ўша пайтда одамларнинг кийимига қараб унинг иқтисодий аҳволи ва ҳатто сиёсий қарашларини ҳам билиб олиш мумкин эди. Наполеон даврида мода даврнинг улуғворлигини таъкидлашга уринарди. Унинг номи ҳам шунга мос – *anprig* – империя деб аталарди. Наполеон инқирозидан кейин ҳам мода даврнинг барча ўзгаришларини ўзида акс эттириб борди. Энди унда улуғворликдан кўра ишчанлик руҳи кучлироқ эди. Одамлар ошиқча деб – ясама башангликдан холос бўлиб бордилар. Кийимлар ихчам, гўзал, давр руҳига мос қилиб тикиладиган бўлди. Энди инсонлар яхшироқ кийина бошладилар.

Бутун XIX аср давомида кўнгилочар томошалар ҳам кўпайиб борди. Улар энди моддий жиҳатдан яхшиланиб бораётган турмушнинг янада кўркам бўлишига хизмат қиларди. Театр санъатининг ривожланиши унча бой бўлмаганлар – хизматчилар, талабалар, майда савдогарлар ва ишбилармонларнинг ҳам спектаклларни кўришига имконият яратди. Пойтахтлар ва йирик шаҳарларда театрлар ва бошқа кўнгилочар масканларнинг сони ортиб борди. Эндиликда театр томошалари ва карнавалларда минглаб одамлар иштирок этадиган бўлди.

Велосипед ёки қайиқда сайр қилиш, дарё ва денгизда чўмилиш, айниқса спорт мусобақалари оммавийлашиб кетди. 1892 йили Пьер де Кубертен турли мамлакатлар спортчиларининг ўзаро

мусобақалари бутун дунёда тинчликка ажойиб қафолат бўлади, деб ҳисоблаб, Олимпия ўйинларини қайта тиклаш таклифи билан чиқди. Биринчи ўйинлар 1896 йили Афинада очилди. Спортнинг 43 тури бўйича мусобақаларга 80 минг томошабин йиғилди. Навбатдаги ўйинлар 1900 йили Парижда ўтказилиб, ўн минглаб ишқибозларни тўплади.

XX аср бошига келиб автопойгалар ҳам оммавий томоша бўлиб қолди. Биринчи марта бундай мусобақалар Францияда, Париж билан Руан ўртасидаги трассада ўтказилди. Лекин XX асрда миллионлаб томошабинлар илоҳийлаштирган, чинакам томошалар қироли кино бўлди. Бу санъат тури пайдо бўлгандан сўнг каттаю-кичик, барчани ўзига ром этди.

* * *

Шундай қилиб, индустриал даврда яратилган адабиёт, тасвирий санъат ва мусиқа асарлари кишиларда эзгу хислатларни шакллантирди, қилинган илмий кашфиёт ва техник ихтиролар кундалик турмушга ҳам кириб борди, уни қизиқарлироқ ва янада қулайроқ қилди, иш топиш имконияти кенгайиб, муносиб яшаш учун шароит туғилди.

II боб бўйича саволлар

1. Металлургиядаги қайси ихтиролар машинасозликнинг ривожланиши ва XIX асрнинг «пўлат асри» деб номланиши учун асос бўлди?
2. Транспорт воситаларининг ривожланиши савдо ва саноат тараққиётида қандай ўзгаришларга олиб келди?
3. Сизнингча қайси техник ихтиролар шаҳарларнинг ўсишига бевосита таъсир қилди?
4. Табиий фанлар ва тиббиётдаги қандай ихтиролар илмий-техник инқилобга олиб келди?
5. Адабиёт ва санъатдаги романтизм, натурализм, реализм йўналишлари ўртасидаги фарқ нимада? Бу йўналишларнинг кўзга кўринган намояндаларидан кимларни ва қайси асарларни биласиз?
6. XIX асрдаги ихтиролар ва техник тараққиёт кишиларнинг кундалик ҳаётида ва маънавий оламида қандай ўзгаришларга олиб келди?

П Б Ў Л И М

ЕВРОПА: САНОАТ ДАВРИНИНГ ҚИЁФАСИ ВА ЗИДДИЯТЛАРИ

Ш Б О Б .

ЯНГИ ЕВРОПАНИ ҚУРИШДА ФРАНЦИЯНИНГ РОЛИ

Францияда консуллик ва империянинг ўрнатилиши. XVIII аср охири – XIX аср бошларида таъсири бутун Европага ёйилган асосий воқеалар Францияда бошланди. Ўн йиллар давомида олиб борилган тўхтовсиз урушлар натижасида Франция ўз худудини анча кенгайтириб олди. У Ғарбий Европанинг энг катта ва дунёнинг энг кудратли давлатига айланди. Бу муваффақиятларнинг барчаси Наполеон Бонапарт номи билан боғлиқ. Аммо унинг даврида олиб борилган урушлар француз халкига жуда қимматга тушди. 1800 йилдан 1815 йилгача бўлган урушларда бутун Европа давлатлари 1 млн га яқин одам йўқотган бўлса, шунинг 600 мингга яқини французлар эди.

1789 йилдан бери француз халқи ёки ҳукмдорлари томонидан шунчалар кўп тўнтаришлар амалга оширилдики ва кейинчалик III йил ичида конституцияси¹ шунчалар кўп ва кўпол бузилдики, 18 брюмер (9 ноябрь 1799 й.) куни Сен-Клуда Қонун чиқарувчи корпус устидан қилинган зўравонлик, Директориянинг бекор қилиниши ҳамда собиқ аббат Сиейес, Роже Дюко ва Бонапартдан иборат Консуллик ижро комиссиясининг тузилиши одамларни газабдан кўра кўпроқ ҳайратга солди. Бу на ички ва на ташқи жиддий хавф билан оқланмайдиган давлат тўнтариши эди. Фуқароларнинг кўпчилиги монархияга қайтиш ғояларини маъқулламасаларда, энди республикачиликнинг ўтмиши бўлган генерал Бонапартни ҳукумат бошлиғи сифатида хотиржам қабул қилдилар. Бонапарт ҳарбий диктатура тузумини ўрнатиб, иқтисодни, давлат бошқаруви ва ҳуқуқ тизимини тиклаш ва тартибга

---

¹ Республиканинг 3-йилида (1795 йил 22 августда) қабул қилинган конституция.

солиш билан шугулланди. 18 брюмердан кейин ҳокимият тепасига келган муваққат консуллар (Сиейес, Дюко ва Бонапарт) аввалги тўнтаришлар ғолибларидан фаркли равишда секинлик билан эҳтиёткорона сиёсат юритдилар. Аммо бу ҳол Наполеон эҳтиросларини кондира олмади.

VIII йил конституцияси. Консулликнинг ўрнатилиши.

19 брюмер давлат тўнтариши куни Муваққат консуллик жорий қилиниши билан бирга декрет эълон қилиниб, унга биноан икки палатанинг (Оқсоқоллар кенгаши ва Бешюзлар кенгаши) ўз сафидан 25 кишидан иборат комиссия сайлаши ва бу комиссия III йил конституциясига (1795) киритиладиган ўзгаришлар режасини ишлаб чиқиши лозим эди. Комиссия томонидан таклиф қилинган лойиҳа Сиейеснинг монархия ва демократия ғояларини келиштиришга қаратилган режасини асос қилиб олганлиги ва унда Наполеоннинг иззатталаб ва шуҳратпараст эҳтиросларига ўрин қолмаганлиги сабабли консуллар (асосан Бонапарт) томонидан қабул қилинмади. Наполеон ўз ҳузурида Сиейес, Редерер ва Булэдан иборат гуруҳ тузиб, конституциянинг янги лойиҳасини ишлаб чиқди. Бу конституция жамиятга Наполеон томонидан мажбуран тиқиштирилган бўлиб, аслида 19 брюмердагидан муҳимроқ давлат тўнтариши эди, чунки унинг асосий натижаси Наполеон яккаҳокимлигининг ўрнатилиши бўлди. 1799 йил 13 декабрда (22 фример) қабул қилинган, «хотиржамлик, тартиб-интизом, қонунийлик»ни ўз принциплари деб эълон қилган янги Конституция ижро ҳокимиятини учта консулга топширди. Энг катта ҳуқуқ Биринчи консулга берилди. 1799 йил 24 декабрда қабул қилинган қонунга кўра конституция амалга киритилди ва 25 декабрдан бошлаб консуллар ишга киришдилар. Биринчи консул Қонунлар лойиҳасини ишлаб чиқиш ва Сенат муҳокамасига киритиш, уруш эълон қилиш ва сулҳ тузиш, вазирлар ва бошқа амалдорларни тайинлаш каби асосий ҳуқуқларни қўлга киритди. У 1791 йилги Конституция бўйича қирол Людовик XVI эга бўлган ҳокимиятдан ҳам кўпроғига эга эди. Иккинчи ва учинчи консуллар фақат маслаҳат овозига эга эдилар. Қонунчилик ҳокимияти кескин чекланган эди. 1801 йил 4 январь куни эълон қилинган ва Сенат томонидан тасдиқланган ҳукумат қарорига биноан 130 нафар республикачи мамлакатдан қувғин қилинди. Ҳужжатда айтилишича, улар «республиканинг Европадан ташқаридаги худудларида

алоҳида назорат остида» ушланмоғи лозим эди. Улар Гвиана ва Сейшель оролларига сургун қилиниб, кўпчилигига Францияни бошқа кўриш насиб этмади. Республикачиларга қарши ҳаракат бу билан чекланмади. Яна 52 фуқаро демократик ҳаракатлари учун ноқонуний равишда турмаларга ташланди. Улар орасида француз инқилобчиларининг бевалари ҳам бор эди. Бундан ташқари 1801 йил 7 февралдаги қонунга биноан ҳукумат ўзи лозим топган департаментларда фавқулодда судлар жорий қилиш ҳуқуқини ҳам қўлга киритди. Наполеон яккаҳоқимлигини ўрнатиш йўлида қилинган тadbирлардан яна бири Трибунат ва Қонун чиқарувчи корпусни либераллардан тозалаш бўлди. Иккала палатада ҳам Наполеонга муҳолифатда бўлмайдиган муросасоз депутатлар қолди, холос.

Маҳаллий ўз-ўзини бошқариш ҳам деярли йўқ қилинди. Департаментларга бошқариш учун ҳукумат амалдорлари – префектлар юборилди. Шаҳарларда сайланадиган коммуналар ўрнига мэrlар тайинланадиган бўлди. Мамлакатда шахсий ҳукмронлик тартибини ўрнатишга ҳалақит берадиган барча тўсиқлар бартараф қилинди. Энди шундай тартибни қонунлаштириш қолди холос. 1802 йил 2 август куни умрбод консулликни жорий қилиш масаласи бўйича ўтказилган плебесцит¹нинг натижалари эълон қилинди. 3 млн 568 минг 885 фуқаро розилик билдириб, 8 минг 374 фуқаро қарши овоз беришди. Сайлов ҳуқуқига эга бўлган фуқароларнинг катта қисми умуман бетараф қолдилар. Шу куни Сенат қуйидагича мазмунда декрет эълон қилди:

Наполеон Бонапартни француз халқи умрбод Биринчи консул этиб тайинлайди ва Сенат шуни эълон қилади.

Бир қўлида ғалаба гулчамбари ва иккинчи қўлида мазкур декретнинг матни тасвирланган Тинчлик ҳайкали авлодлар олдида миллатнинг миннатдорчилигидан далолат беради.

Сенат француз халқини руҳлантирувчи ишонч, меҳр ва ҳайратланиш ҳиссини Биринчи консулга билдиради.

Шундай қилиб «инқилоб ўғлони» Наполеон Бонапарт Франциянинг бош сиёсий арбоби бўлиб қолди. Мамлакат фуқаролараро тинч-тотувлик ва барқарорлик йўлига ўтди.

1802 йили 4 август куни Конституцияга Сенатнинг шарҳи деб аталган ҳужжат ишлаб чиқилди. Бу аслида янги конституция бўлиб,

¹ *Плебесцит* – умумхалқ овоз бериши.

ундан асосий мақсад Наполеон ҳокимиятини мустаҳкамлаш эди. У энди ўзига ворис тайинлаш ҳуқуқини ҳам олди.

Умуман 1802–1804 йиллари Консуллик Франциясининг ички ҳолатини урта сўз билан ифодалаш мумкин: Бонапартнинг шахсий бошқаруви. Бу йиллари мамлакатда барқарорликни сақлаш, иқтисодни ривожлантириш борасида ҳам бир қатор тадбирлар амалга оширилди. Жумладан, хусусий мулкдорлар манфаатларини кўзлаб инқилоб йилларида қўлга киритилган мулкка эгаллик қилиш ҳуқуқини тасдиқловчи қонунлар қабул қилинди. «Озодлик, Тенглик, Биродарлик» шиорининг ўрнини «Озодлик, Тенглик ва Хусусий мулк!» шиори эгаллади. Ҳукумат тадбиркорлик фаолиятини ҳар томонлама қўллаб-қувватлади. Йирик буржуазияга фойдали давлат буюртмалари берилди. 1801 йилнинг март ойида Парижда 150 та заводнинг маҳсулотларини намойиш қилган саноат кўргазмаси ташкил этилди.

Наполеон француз банкини¹ ташкил этиш ва янги пул бирлиги – франкни мустаҳкамлашни ўз ичига олган молия тизими ислоҳотини ҳам ўтказди. Мамлакатда катта қурилиш ишлари бошланди. Франциянинг пойтахти Париж янада кўркам ва маҳобатли бўлиб борди.

Бу сиёсат мамлакатда саноат ривожланишини, саноат тўнтаришини тезлаштирди, янги иш жойлари ташкил қилинди. Иш ташлашлар ўтказиш ва ишчи иттифоқларини тузиш тақиқланди. Биринчи Консул ўз сиёсатини қаттиққўллик билан амалга оширди. Ҳукумат ички бозорни чет эл рақобатидан, асосан инглизлардан ҳимоя қилди. Француз иқтисоди катта ўсиш даврига чиқиб олди. Саноатда мануфактура билан бир қаторда янги фабрика ишлаб чиқариши вужудга келди. Қишлоқ хўжалиги ҳам, айниқса узумчилик, пиллачилик ва зиғир етиштириш муваффақиятли ривожланди.

Бонапарт ҳукумати миллий ҳамжиҳатлик сиёсатини олиб борди. Наполеон эмигрантларга амнистия² эълон қилиб эски дворянлар билан ҳам муносабатини яхшилашга ҳаракат қилди. Қатор задагонлар муҳим давлат лавозимларига тайинланди. Диндорлар орасида ўз обрўсини мустаҳкамлашга ҳам алоҳида эътибор қаратиб, Рим Папаси Пий VII билан конкордат (келишув) имзолади ва католик динини кўпчилик французларнинг дини деб эълон қилди.

¹ Француз банки 1800 йили ташкил қилинган.

² Амнистия – авф этиш, кечирिश.

Биринчи Консул полицияни мустаҳкамлашга алоҳида эътибор қаратди. Кучли ва кенг тармоқли полиция аппарати тузилди ва унинг раҳбари қилиб Ж. Фуше қолдирилди. У полиция изкуварлари ва айғоқчиларининг кучли машинасини яратдики, бу машинадан муҳолифатни йўқ қилишда, фуқароларни тинчлантиришда унумли фойдаланилди. Бу шундай даҳшатли машинага айландики, у билан солиштирганда гильотина кўпол ва унумсиз бир асбоб эди. Бу тадбирлар Наполеоннинг шахсий ҳокимиятини шунчалар мустаҳкамладики, энди монархияга ўтиш шунчаки расмиятчилик бўлиб қолди. Бундан ташқари Бурбонлар хонадонининг тахтга қайтиш даъвосини камайтириш мақсадида шу хонадон вакили шахзода Энгиенский Бонапартга суиқасд уюштиришда айбланиб ҳибсга олинди ва 1804 йил 21 март куни отиб ташланди. Бегуноҳлиги маълум бўлган ёш герцогнинг ўлдирилиши бутун Европа бўйлаб даҳшат ва кўрқинч хиссини уйғотди.

Империянинг ўрнатилиши. Тож кийган инқилобчи. Республика ўзининг якунига қараб борарди. Консуллик режимини ағдариш ва Бурбонлар монархиясини тиклашни мақсад қилиб олган роялистларнинг фитнаси инқилоб йилларида қўлга киритилган мулкларидан айрилишдан хавфсираган «янги бойлар»ни кўрқитарди. Улар «ҳозирги Биринчи Консул Наполеон Бонапарт император деб эълон қилинишини ва ана шу лавозимда унга Франция республикасини бошқариш юкланишини» талаб қилардилар. Эмигрантларнинг ерларини сотиб олган деҳқонлар ҳам бу таклифни маъқуллардилар. 1804 йил 27 март куни Ж. Фуше таклифига биноан Сенат «буюк инсонга» мурожаат қилиб, «ўз ишини ҳам шуҳрати каби ўлмас қилишни», яъни ҳокимиятини меросий қилишни таклиф қилди. Сенат ва Трибунатда бир қанча тортишув ва баҳслардан сўнг 1804 йил 18 май куни Сенат фармони қабул қилинди. Бу фармон аслида империя конституцияси бўлиб, халқ муҳокамасига қўйилиши лозим эди. Аммо шу куниёқ Наполеонга «французлар императори» деган унвон тақдим этилди. Республика бекор қилинмасдан яна бир қанча вақт бу сўз муомалада бўлди. Сенат фармони «Республикани бошқариш императорга топширилади» деган мантисиз сўзлар билан бошланиб, 142 та моддадан иборат эди. Шу конституция кичик ўзгаришлар билан 1814 йил 1 апрелгача амалда бўлди.

Уша 1804 йили декабрь ойида Парижнинг Биби Марям ибодатхонасида французлар императорига тож кийдириш тантанали маросими бўлиб ўтди. Францияни яна бир оз вақт «республика» деб атаб

юрдилар, кейин эса «империя» сўзи уни сиқиб чиқарди. Францияда буржуа монархияси империя кўринишида шу йўл билан ўрнатилди. Қонунчилик ҳокимияти тўлиқ ижро ҳокимиятига бўйсиндирилди, у эса император кўлида мужассамлашди.

Наполеон Кодекси ва қонунчилик. Тахтдан туширилиб, Муқаддас Елена оролига сургун қилинган Наполеон шундай деганди: «Менинг ҳақиқий шухратим қирқта жангда ғолиб бўлганлигимда эмас: Ватерлоо бу галабалар ҳақидаги ҳамма хотираларни ўчириб юборди. Аммо бир нарса борки, у ҳеч қачон унутилиши мумкин эмас, у абадий яшайди – бу менинг Фуқаролик кодексим».

Фуқаролик кодекси барча камчиликларига қарамасдан жуда катта меҳнат ва жасорат маҳсулидир. У бир йил ичида – 1803 йил март ойидан 1804 йил мартгача қабул қилинди ва жами 2281 та моддани ўзида мужассамлаштирган ўз даврининг мукамал кодексига айланди. У Қадимги Рим ҳуқуқини усталик билан янги капиталистик муносабатлар шароитига мослаштирди. 1807 йили иккинчи нашридан сўнг ҳужжат Наполеон Кодекси деб атала бошланди. Бу кодекс турли йилларда Европанинг қатор давлатларида, Осие ва Лотин Америкасининг Францияга алоқаси бўлган ҳудудларида (мустамлакаларда) жорий қилинди. Наполеон империяси барҳам топгандан кейин ҳам кодексдан амалда фойдаланиш тўхтамади.

Фуқаролик кодекси билан бошланган хусусий ҳуқуқни Янги давр руҳига мослаб тартибга солиш 1807 йили эълон қилинган савдо қонунлари билан давом эттирилди.

Консуллик ва Империя йилларида суд ишлари ҳам янги шароитга мослаб ислоҳ қилинди. 1801 йил 18 мартда қабул қилинган қонунга кўра судлар иккига – фуқаролик ва жиноят судларига ажратилди. Ислоҳотлар натижасида 1807 йили Фуқаролик судлов ишлари устави, 1811 йили эса Жиноят судлов ишлари устави кучга кирди. Фуқаролик кодексида эълон қилинган фуқароларнинг қонун олдида тенглиги, шахс ва мулк дахлсизлиги, виждон ва бошқа эркинликлар Фуқаролик ва Жиноят судлов уставларида ҳам ўз аксини топди. Хусусан, Фуқаролик судлови уставида айбсизлик презумпцияси принципи кўлланилган.

1800–1815 йилларда Франция иқтисоди. Қишлоқ хўжалиги. 1815 йили Франциянинг умумий ерлари 52 миллион гектар¹ бўлиб,

¹ Фақат Франциянинг ўз ерлари, Империяга қўшиб, олинган, босиб олинган ерлар бунга кирмайди.

шундан 23 млн гектарини ҳайдаладиган ерлар, 3,5 млн ни – яйловлар, яна шунчани – ўтлоқлар, 2 млн ни – узумзорлар ташкил қилган. 7 млн гектар ўрмонзорлардан 1,5 млн ни давлатга қарашли эди.

1790 йилдан 1812 йилгача дон маҳсулотларини етиштириш ўн фоизга ўсди. Айнан шу йиллари қишлоқ хўжалигида алмашлаб экиш жорий қилиниб, ҳосилдорлик анча ошди. Ғалла асосий экин бўлиб, 1811–1812 йиллардаги очарчиликкача бошқа экинлар, хусусан картошкага катта эътибор берилмасди. Очарчилик йиллари ва ундан кейин картошка кенг тарқалди.

Узумчилик асосан вино тайёрлашга мослашган эди. Вино қишлоқ хўжалиги экспортида катта ўрин тутарди. 1790 йилдан 1808 йилгача вино етиштириш 25–30 фоизга ошган. Экспорт маҳсулотларининг ичида ўсимлик ёгининг ўрни ҳам катта эди. 1812 йилги тадқиқотларга кўра бу маҳсулотнинг катта қисми экспорт қилинган, айти пайтда йилига 20 млн франккача маблағ шу маҳсулотни четдан сотиб олишга сарфланган. Шу йиллари кунжут, каноп, лавлаги каби ўсимликлардан олинадиган ҳосил ҳам анча ўсди. 1791 йилдан тамаки эркин етиштириладиган бўлди, аммо 1808 йилдан уни етиштириш давлат назоратига олинди. Қитъа қамали даврида жанубий ҳудудларда пахтани иқлимлаштиришга ҳам ҳаракат қилиб кўрилди.

Чорвачиликда ҳам катта муваффақиятларга эришилди. Айниқса меринос зотли қўйлар сонининг ошиши катта даромад келтирди. Қўйлар сони табиий ўсиш билан бирга Наполеон Испанияни босиб олгандан кейин у ердан кўра-кўра қўйларнинг келтирилиши ҳисобига ҳам тез ўсди. Натижада тўқимачилик саноати сифатли мато ишлаб чиқариш учун зарур бўлган ингичка толали жунга эга бўлди. 1812 йили 9 миллион килограмм ингичка толали жун етиштирилган.

Йирик шохли моллар сони ҳам ўсиб борди. Уларни четга сотишдан 1790 йили 4,5 млн франк даромад қилинган бўлса, 1812 йили бу кўрсаткич 9 миллион франкни ташкил қилди. Шу йиллари импорт 6 млн франкдан 2 млн франккача камайди. Тўғри, бу ерда китъа қамалининг ҳам таъсири бор. Умуман 1812 йили йирик шохли моллар сони 6 млн 650 минг бош бўлган. Қишлоқ хўжалиги ишла-рида 1 млн 700 минг хўкиз ва 1,5 млн отлардан фойдаланилар эди.

Империя йилларида энг тез ўсган соҳалардан яна бири ипакчилик эди. 1812 йили Франциянинг 12 та департаментида ипак курти боқилиб, 5,25 миллион килограмм пилла етиштирилган ва 14 мил-

лион франк фойда олинган. 1789 йили бу фойда фақат 2 млн франкни ташкил қилган эди.

Консуллик ва Империя йилларида қишлоқ хўжалиги соҳасини тартибга солиш, янги ижтимоий муносабатларга мослаш борасида ҳам қағор тадбирлар амалга оширилди. Жумладан, 1803 йили янги ерлар очиш мақсадида ўрмонларни тозалашни 25 йилга тақиқловчи қонун қабул қилинди. XVIII аср давомида ўрмонларнинг режасиз кесилиши натижасида айниқса давлатга қарашли ўрмонларга катта зарар келтирилган эди. Шу йили каналлар, кема қатнамайдиган дарёларни тозалаш ва дамбаларни тузатиш ишларини тартибга келтириш тўғрисида ҳам қонун қабул қилинди. 1804 йили жамоа ерларини бўлиб олиш тақиқланди. 1807 йили ботқоқ ерларни қуритиш тўғрисида қабул қилинган қонун ҳозиргача ҳам ўз кучини йўқотмаган.

Саноат. Консуллик ва Империя йиллари саноат тараққиётида ҳам катта ютуқлар даври бўлди. Айтиш мумкинки шу ўн беш йил ичида илгари, айниқса инқилоб йилларида бой берилган ҳамма имкониятлар тикланди. 1801 йили «Миллий саноатни рағбатлантириш жамияти» тузилиб, бу жамият ишлаб чиқариш учун фойдали бўлган ихтироларни йигиш, техник таълимни ва ишлаб чиқариш тажрибаларини қўллаб-қувватлаш билан шуғулланади. Ҳукумат ҳам бу мақсадлар учун кучини аямайди. Пасси шаҳрида намунали тўқимачилик устахонаси ташкил қилиниб, унда барча департаментлардан келган энг яхши тўқувчилар илгор техникани ўрганишади. Тўқимачилик саноатида етакчи ўринни ип йигириш ва мато тўқиш эгаллайди. 1812 йили мамлакатда 200 дан зиёд ип йигирув фабрикалари, 70 минг тўқув станоклари мавжуд эди. Ип-газлама буюмлари билан савдо қилиш 190 миллион франкка етган. Ип йигиришнинг механик усули, станоклардан фойдаланиш ҳали Франция учун янгилик эди. Четдан келтирилган станоклар француз ихтирочилари – Пуни, Лафонтен, Альба ва бошқалар томонидан такомиллаштирилди. Тўқимачилик соҳасида ҳам катта муваффақиятларга эришилди. Тўқиётган матоларнинг сифати яхшиланиб, ҳажми ошди. Шу йиллари фақат жун матолар ишлаб чиқаришнинг ўртача йиллик ҳажми 200 млн франк миқдорини ташкил этган.

Шойи матолар тўқиш ҳам ривожланиб, ун четга сотишдан йилига ўртача 30 млн франк фойда олинади. Энг кўп ишчи ўринлари ҳам айнан тўқимачилик саноатида мавжуд эди. Лион, Ним, Тур каби

тўқимачилик марказларида ўн минглаб ишчилар шу соҳада банд эдилар.

Металлургия. Саноатнинг бу соҳаси ҳам жуда тез ўсди. 1802 йили ўтказилган кўргазмада 150 дан зиёд заводлар ўз маҳсулотларини намойиш қилдилар. 1812 йили Францияда 230 та домна печлари мавжуд бўлиб, 99 минг тонна чўян эритилар эди. Бу ва тошқўмирдан фойдаланишнинг ўсиши (у 929 минг тоннани ташкил қилган) металлургиянинг анча ривожланганлигидан далолат беради. Шу йиллари чўян эритишнинг янги усуллари ўзлаштирилиб, йилига 69 минг тонна сифатли пўлат олишга эришилди.

Илгари маҳсулот ишлаб чиқаришга қўйилган турли чеклашлар империя йилларида бекор қилинди. 1803 йил 12 апрелда қабул қилинган қонун тадбиркорлар ва ишчилар ўртасидаги муносабатларни тартибга солиш, шартномаларнинг ҳуқуқий нормаларини ўрнатиш кабиларга қаратилган эди.

Савдо. Қишлоқ хўжалиги ва саноатдаги ютуқлар савдонинг ҳам шундай ривожланишига олиб келмади. Шу қисқа вақт, 15 йил ичида учта (1804, 1810, 1815 йиллари) савдо инқирози юз берди. Бу инқирозларнинг асосий сабаби ҳарбий харажатларнинг ҳаддан зиёдлиги бўлиб, қимматбаҳо қоғозлар билан молия бозорида чайқовчилик қилиш ҳам бу сабабга қўшимча бўлди. Бундан ташқари 1801 йили қабул қилинган Савдо кодексига биржадаги воситачилар ва маклерларнинг имтиёзлари сақланиб қолинганлиги (бу имтиёзлар 1791 ва 1795 йилги қонунларга мувофиқ жорий қилинган эди) ҳам савдонинг ривожланишига салбий таъсир кўрсатди.

Ташқи савдо сиёсати ҳам асосан бошқа давлатларнинг савдо компанияларини хонавайрон қилишга қаратилган бўлиб, бу усул Людовик XIV давридан бери сақланиб келаётган эди. Англия ва унинг мустамлакалари билан олиб борилган савдо уруши айниқса ташқи савдога салбий таъсир кўрсатди. Тақиқ ва бож ҳаққининг ҳаддан оширилганлиги сабабли товарларга бўлган эҳтиёж контрабанда йўли билан қондирилди ва бу ҳол Англия ҳамда Франциянинг иқтисодига катта зарар келтирди.

Консуллик ва империя даврида армия ва урушлар. 1798 йилиёқ Англия Францияга қарши янги ҳарбий коалиция тузишга киришди. Наполеонга эса мамлакатнинг иқтисодини тиклаш, молия тизимини мустаҳкамлаш учун тинчлик керак эди. У ўзининг бош мақсади халқнинг кўпроқ арзон молларга эга бўлиши экан-

лигини кўп такрорларди. «Мен сиёсатчини ҳам, ҳарбийни ҳам алдашим мумкин, бироқ ҳар куни бозорга борадиган уй бекасини алдай олмайман», – дерди Наполеон.

Армия. 1802 йили одамлар император олдидаги хизматлари учун аъзо бўлиш мумкин бўлган «Хурмат легиони» тузилди. Янги аслзодалар шу тариқа яратилди. Аммо императорнинг таянчи, асосий ишончи кўшин эди. Мавжуд тузум ва император ҳокимиятини сақлаб туриш учун кучли кўшин кераклигини Наполеон яхши тушунарди. Кўшинга 20 ёшдан бошлаб ёш, уйланмаган йигитлар чақирилади. Зарур бўлганда (1798 йилги қонунга биноан) рекрутлик йигини ўтказилади. Ҳарбий хизмат муддати 6 йил қилиб белгиланди. Амалда кўшинга ҳаммани олишар эди, 155 сантиметр бўйи ва мустаҳкам қомати бўлса етарли эди. 1805 йилдан 1815 йилгача ҳарбий хизматга 2 миллион 200 минг киши чақирилди.

Наполеон армияси пиёдалар, отликлар, артиллерия, тартибни сақлаб туриш учун жандармерия, шунингдек, муҳандислик қисмлари ва аравалардан иборат эди. Кўшиннинг ўзаги, унинг фахри Наполеонга шахсан содиқ бўлган, энг кучли ва чаққон аскарлардан танлаб олинадиган император гвардияси эди.

Кўшинга қўмондонликни маршаллар ва генераллар амалга оширарди. Улар ўзларининг ажойиб қобилиятлари билан обрў қозонган бўлсада, кўплари ҳали жуда ёш кишилар эди. Наполеон армиясида офицер ва аскарлар ўртасида табақа тўсиқлари йўқ эди, ундаги интизом жисмоний жазога асосланган эмасди. Аскарлар ва офицерлар тенг ҳуқуқли Франция фуқаролари эдилар. Бу ҳол армияда ватанпарварлик руҳининг юқори бўлиши учун жуда муҳим эди. «Бунда энг камбағал деҳқоннинг ўғли ҳам худди қадимий дворян уруғининг вакили сингари юқори лавозимга эришиши мумкин», – деб ёзган эди Франция кўшини ҳақида немис шоири Генрих Гейне. Наполеоннинг ўзи ҳам имкониятлар тенглиги принципига амал қиларди. «Оламда, – деган эди у, – иккита қудратли куч мавжуд ҳолос: қилич ва руҳ. Охир-оқибатда руҳ қилични енгади».

1805 йили Англияга қарши курашиш учун кўшин тузилиб, Наполеон уни «Буюк» деб атади. 1808 йилнинг октябрида тарқатиб юборилган Буюк кўшин 1812 йили Россияга қарши юриш учун янгидан йиғилди. Империя ағдарилгандан сўнг Наполеон аскарлари тарқатиб юборилди, уларни Эски Гвардиянинг фахрийлари, деб атай бошладилар.

Австрияга қарши уруш. 1799 йил 25 декабрь куни Наполеон Бонапарт Англия қироли ва Австрия императорига деярли бир хил мазмундаги хат билан мурожаат қилди. Бу мурожаатнинг мазмуни Европада тинчлик ўрнатиш мақсадида музокаралар бошлашни таклиф қилишдан иборат эди. Аммо Наполеон монархларнинг жавобини олдиндан билар ва ўзи ҳам урушни давом эттириш тарафдори эди. Фақат урушгина 1799 йилги мағлубият ўчини олиш ҳамда шахсий ҳокимиятини мустаҳкамлаш имкониятини берарди. Австрия императори Франц II ҳам ўз иттифоқчиларидан холи музокаралар олиб бормаслигини маълум қилди ва урушга тайёрлана бошлади.

Уруш 1800 йил баҳорида бошланиб, Моро қўмондонлигидаги француз армияси шу йили май-июнь ойларида Маренго (Шимолий Италия) ёнида катта ғалабага эришди. Массена бошчилигидаги иккинчи армия ҳам ғалабали юришларини давом эттирди. Шу тариқа 1800 йили иккинчи итальян юришлари бошланди. Наполеон армиясининг асосий қисми Сен-Бернар довони орқали Альп тоғларидан ошиб ўтиб, Маренго ёнида ҳал қилувчи ғалабани қўлга киритди. Александрияда имзоланган яраш сулҳига биноан уруш ҳаракатлари беш ойга тўхтатилди. Австрияликлар Минчиогача бўлган Италия ерларини бўшатиш мажбуриятини олдилар.

Қишки кампанияда Тревизо ва Фолиньо ҳамда Гогенлинден (Бавария) ёнидаги французлар ғалабаларидан сўнг Австрия монархияси ҳалокат ёқасига келиб қолди. 1801 йил 9 февраль куни Люневиль (Франциядаги шаҳарча) тинчлик сулҳи имзоланиб, унга кўра Франция чегараси Рейнгача чўзилди. Сулҳ китъада тинчлик ўрнатди ва Австрия империясининг батамом тушкунлигини бошлаб берди. «Менинг монархиям, – деб ёзган эди Франц II, – шунчалар кўп одам ва пул йўқотдики, у энди Европанинг мувозанат тизимида ўзига мос ўрин эгаллаш олмайди; шу билан бирга мен ўзимнинг барча сиёсий алоқаларимни йўқотдим ва ҳозирги оғир ҳолатимда бирорта ҳам ҳақиқий иттифоқчига умид қила олмайман».

Австрия урушдан чиқди.

Англияга қарши уруш. Люневиль тинчлик сулҳи Франциянинг китъадаги ҳукмронлигини ўрнатди. Аммо Англия ўз оролида ва Мартиника, Санта-Лючия, Ҳиндистондаги бешта француз шаҳарлари, Гвиана, Кап ерлари ва Цейлон (голландлардан тортиб олинган), Минорка ва Тринидад (испанлардан тортиб олинган) оролларига эгалик қилар ҳамда денгизлар ҳукмрони ҳисобланади.

Наполеон диктатураси ўрнатилган 1799 йилда Франция 2-коалиция (Россия, Англия, Австрия, Туркия, Неаполитан қироллиги ва бошқалар) билан уруш ҳолатида эди. Инглизлар томонидан Мальта оролининг эгалланиши Рус императори Павел I (1754–1801) нинг ўз иттифоқчилари билан муносабатини мураккаблаштирди. У Францияга қарши коалициядан чиқиб, Пруссия, Швеция ва Дания билан бирга нейтрал давлатлар лигасини тузди. Французларнинг Маренго ёнидаги жангда қозонган ғалабасидан кейин (1800 йил 14 июнь) 2-антифранцуз коалиция амалда тарқалиб кетди. Урушни фақат Англия давом эттирди. Қатор жанглардан кейин 1801 йил 30 августда Александрияда сулҳ тузилиб, французлар Мисрни ташлаб чиқишга мажбур бўлдилар.

Лекин Англиянинг аҳволи ҳам жуда яхши эмасди. Кўп йиллик урушдан халқ чарчаган, давлатнинг қарзи ҳам ўн икки миллиарддан ошганди. Бунинг устига қитъадаги давлатларнинг ҳаммаси (янги рус подшоси Александр I ҳам) Франция билан сулҳ тузиб бўлганди. Наполеон эса Ла-Манш орқали Англиянинг бевосита ўз худудига ҳужум қилиш хавфини солаётган эди. Шундай ҳолатда, 1801 йил Кичик У. Питт истеъфога чиққандан сўнг унинг ўриига келган Эддингтон сулҳ тузиш учун музокараларни бошлаб юборди. Натижада 1802 йили 27 март куни Амьен тинчлик сулҳи бир томондан Франция, Испания, Батав республикаси (Голландия), иккинчи томондан Англия ўртасида имзоланди. Сулҳга биноан Англия Мальта оролидан ўз қўшинини олиб чиқиб кетишни ҳамда бундан кейин Батав ва Гельветик (Швейцария) республикаларнинг, Аппенин яримороли ва герман давлатларининг ички ишларига аралашмасликни ўз зиммасига олди, Цейлон ва Тринидаддан ташқари босиб олган ерларидан воз кечди. Франция ўз навбатида Эльба оролидан, Рим ва Неаполдан ўз қўшинини олиб чиқди, Мисрни Усманийлар империясига қайтарди. Умуман, энди Европада бўлаётган ишларга Англия аралашмайди, деган гап билан баробар эди ушбу сулҳ. Ҳали Юз йиллик уруш давридан бери Англия қироллари ўз унвонларига қўшиб келаётган французлар қироли мақомидан Георг III воз кечди.

Люневиль ва Амьен тинчлик сулҳларини барча хурсандчилик билан кутиб олди, келажакка катта умид билан қарай бошладилар. Бутун инсоният учун янги, тинч-тотувлик ва хотиржамлик даври бошлангандек туюларди.

Аммо Амьен сулҳи қисқа муддатли тинчлик эди, холос. 1803 йил май ойидаёқ Англия билан Франция ўртасида уруш янгидан бошланиб кетди. Наполеон армиясида кўтаринки рух, олтмиш олтита ҳарбий кема мавжудлигига қарамасдан ҳақиқий флот ҳам, офицер ва матросларда катта тажриба ҳам йўқ эди. Денгиздаги ҳал қилувчи жанг 1805 йил 21 октябрда Испания яқинидаги Трафальгар қўлтиги ёнида бўлди. Французлар ва испанларнинг катта иштиёқ билан жанг қилишига қарамасдан ғалаба машхур адмирал Нельсон бошлиқ инглизлар флоти томонида бўлди. Иттифокчиларнинг йигирмата кемаси чўктирилди ёки асрга олинди. Бу жангдан кейин Англия денгизларнинг шубҳасиз хўжайини бўлиб қолаверди. У Пруссиядан катта чидами билан, Россиядан сиёсатда субутлиги билан, Австриядан моддий ресурсларнинг кўплиги билан фарқ қилиб, Наполеонга қарши урушни давом эттирди. Охир оқибатда Наполеоннинг ҳарбий генийсидан айнан Англия устун келди. Трафальгар ёнидаги мағлубиятдан кейин Наполеоннинг махсус экспедицион армияни (Бульон лагеридан тузилган) Англияга ташлаш режаси барбод бўлди.

Учинчи коалиция. Аммо Наполеоннинг куруқликдаги ишлари муваффақиятли кетарди. 1805 йилнинг 20 октябрида французлар Австрия армиясини Ульма ёнида қуршовга олди ва қаттиқ мағлубиятга учратди. Наполеон Венага юриш бошлади. Шу йил 2 декабрь куни Аустерлиц (ҳозир Чехияда) ёнида руслар ва австрияликларнинг қўшини устидан катта ғалабани қўлга киритди. Бу жангда иттифокчиларнинг 15 минг аскарлари ўлдирилди ва ярадор қилинди, 20 минг асир тушди, 45 та байроғи ва 146 та артиллерия қуроли қўлга олинди. 26 декабрда имзоланган Пресбург (Венгрия) шартномасида Австрия французлар қўйган барча талабларни қабул қилишга мажбур бўлди. Энди Австрия Наполеонга Италия ва Германияда эркин ҳаракат қилиш имкониятини берди, Венециянинг олиб қўйилганлигини тан олди. Наполеон Муқаддас Рим империясининг йўқ қилинганлигини эълон қилди. Францияга қарши учинчи коалиция шу тариқа тугалланди.

4-коалиция. Урушни давом эттираётган Россия ва Англияга Пруссия ҳамда Швеция қўшилиб, 4-антифранцуз коалицияси ташкил топди (1806 йил сентябрь). Наполеон томонидан тузилган Рейн иттифоқи Германия олдида Австрияни батамом обрўсизлантирган бўлса, худди шу воқеа Пруссиянинг обрўсига ҳам путур етказётган эди. Европанинг марказида жойлашган Пруссия стратегик

нуктаи назардан Франциянинг таянчи сифатида Наполеонга зарур эди. Шуларни ҳисобга олиб Наполеон прусс кироли Фридрих-Вильгельм III га Шимолий герман князликлари иттифоқини ташкил қилишни таклиф қилди ва бу иттифокда Пруссиянинг етакчилик ролини эътироф этди. Бунинг устига Рейн бўйидаги, Бавария ва Швейцариядаги бир қатор кичик ерларни ўзига олиб, ўрнига Англиядан тортиб олинган Ганновер ерларини Пруссияга берди. Ушбу ҳаракатлари билан Наполеон прусс жамоатчилигининг кескин ғазабини уйғотди.

Англия одатдагидек Россия ва Пруссияга пул субсидияси таклиф қилди. Англия ва Россия билан иттифокда Францияга қарши урушга киришган Пруссия армияси Фридрих II давридагидан анча кучсиз, унда фақат ташқи кўриниш қолган эди, холос. Бу декорацияни вайрон қилиш учун Наполеонга бир кун етарди. «Наполеон пуф деганди, Пруссия йўқ бўлиб кетди», – деб ёзганди Генрих Гейне.

Йена ёнида ва Ауэрштедтда 1806 йил 14 октябрида бўлиб ўтган жангларда француз маршаллари Ней ва Ожеро корпуслари ва Мюрат кавалерияси томонидан прусс армияси йўқ қилинди. Пруссия француз қўшини томонидан оккупация қилинди. Орадан 13 кун ўтиб Наполеон Пруссиянинг пойтахти Берлин шаҳрига ғолибона кириб келди ва бургомистрдан шаҳар калитини тантанали қабул қилиб олди. Бу шаҳарда у 1806 йил 21 ноябрь куни Францияга тобе бўлган барча давлатларга Англия билан савдо қилишни тақиқловчи, «қитъа қамали» деб аталмиш сиёсатини эълон қилди. Бу ҳужжат Францияни, аслида амалга оширишга қурби етмайдиган, Европа ва жаҳонда ҳукмронлик учун кураш домига ташлади. Бусиз бошқа давлатларни Англия билан савдони тўхтатишга мажбур қилишнинг иложи йўқ эди. Ҳатто француз ҳукуматининг ўзи ҳам инглиз матосини яширинча сотиб олар эди. 1807 йил феввалида Наполеон Прейсиш-Эйлау (ҳозир Россиянинг Калининград областидаги Багратионовск шаҳри) ёнидаги жангда рус қўшинини ҳам йўқ қилмоқчи эди, аммо бунинг уддасидан чиқолмади. Шунга қарамасдан Эйлау жангида 30 минг рус солдатлари ўлдирилди, французлар эса 10 минг кишидан ажралди. Ҳал қилувчи жанг 1807 йил 14 июнда Шарқий Пруссиядаги Фридланд қасри атрофида юз берди. Жангда руслар 25 минг қўшини ва 80 та артиллерия қуролидан ажралди. Французлар Кённигсберг (ҳозирги Калининград) шаҳрига кириб келдилар.

Тильзит сулҳи. Тильзит сулҳи (1807 йил 7 июль) натижасида тўртинчи коалиция ҳам барҳам топди. Англия коалицияга Францияга қарши иавбатдаги қуrol сифатидагина қараган эди. Александр I (1777–1825) Англияга бунни кечирмади. Энди Наполеон I билан Александр I ни Англияга қарши умумий душманлик бирлаштириб турарди. Улар биринчи марта 25 июнь куни учрашдилар. Кейин эса Тильзитда (ҳозир Россиянинг Калининград областидаги Советск шаҳри) тез-тез учрашиб, ўзаро Европани бўлиб олиш режасини туздилар. Наполеон Швецияга қарашли Финляндия ерларини ва Туркияга қарашли Молдавия ва Валахия князликларини Россияга қўшиб беришни ваъда қилди. Россия императори ўз навбатида Франция Европада босиб олган ҳамма ерларни ва Наполеон тузган барча қиролликларни тан олди. Шартноманинг махфий пунктига биноан Россия Англияга қарши қамал шартларини қатъий бажариш, ўзига қарашли портларни инглиз кемалари учун батамом ёпишни ҳам ўз зиммасига олди. Шу тариқа Александр I ўзининг кечаги иттифоқчиси Англиядан воз кечди.

Пруссияни Наполеон даҳшатли жазолади. Ундан Польша ерлари олиниб, Варшава буюк герцоглиги ташкил қилинди, ғарбий Пруссия ва бир қатор немис князликлари қўшилиб Вестфаль вассал қироллиги ташкил қилинди ва Наполеоннинг укаси Жером Бонапарт (1784–1860) қирол қилиб ўтқазилди. Пруссия Францияга 100 миллион франк контрибуция ҳам тўлайдиган бўлди.

Шундай қилиб Италия, Германия, Австрия, Пруссия ва Польша бутунлай Наполеон ҳукмронлиги остида қолди. У рус императори билан бирга дунё устидан ҳукмронликни бўлиб олмоқчи эди. Аммо тез орада Наполеон якка ҳукмронликни истаб қолди. Тильзит учрашувидан кейин Наполеон шароитни реал баҳолашдан тобора узоқлашиб борди. Француз тарихчиларининг ёзишича Тильзит учрашуви Наполеонни иложсиз нарсага ишонтирди, уни амалга оширишга чорлади ва шу билан унинг ҳалокатини бошлаб берди.¹

1807 йили Португалияни забт этиш учун қилинган ҳаракатлар Наполеонга муваффақият келтирмади. У Португалияни эгаллаш учун яна икки марта – 1809 ва 1810 йиллари ҳаракат қилиб кўрди. Аммо А.Уэльсли қўмондонлигидаги инглиз қўшинининг кўмаги

¹ Қ а р а н г : История XIX века. Под ред. Лависса и Рамбо. – М., 1938. Т.1. С. 144.

туфайли Португалия ўз мустақиллигини сақлаб қолди. Шундай бўлсада, мамлакатнинг қисман босиб олинishi ва олиб борилган уруш ҳаракатлари Португалияни хонавайрон қилди. 7 йил ичида (1807–1814) мамлакат аҳолиси 500 минг кишига камайди.

Наполеоннинг Болтиқ денгизини тўлиқ эгаллаш учун шимолда олиб борган уруш ҳаракатлари ҳам қутилган натижани бермади. Швецияга қарши урушни энг қудратли Болтиқбўйи мамлакати бўлган Россия қўлламади.

1808 йили француз қўшинлари Испанияга бостириб кирдилар. Наполеон испан тахтига ўзининг акаси Жозеф Бонапартни (1768–1844) ўтқазди. Аммо босқинчиларга қарши бутун халқнинг кўтарилиши Жозеф ҳокимиятини Мадрид ва унинг атрофи билан чеклаб қўйди. Французларга 4 ой қаршилик кўрсатган Сарагоса шаҳри аҳолиси ўз жасоратлари билан донг таратди. Қамал 54 минг аҳолининг ўлими билан яқунланди, аммо французлар ҳам 10 минг кишини йўқотдилар.

Бешинчи коалиция. Австрия билан уруш. 1809 йилги Австрия билан урушнинг сабаблари ҳали Пресбург тинчлик сулҳидаёқ ўз аксини топган эди. Наполеон Австрияни мағлуб қилди, аммо батамом таслим қилмади. Бу билан Австрияга ўч олиш, урушга тайёрланиш имкониятини яратиб берди. Австриянинг норози-лигига қарамасдан Наполеон Пруссияни талади, Германияда ўз қариндошлари учун бир неча давлатлар ташкил қилди, Италияни ўзига бўйсундирди, Тоскана ва Пармага қарашли ерларни ўзига қўшиб олди, Испания ва Португалия қиролларини тахтдан туширди ҳамда Дунай князликларини беришни ваъда қилиб, Россия билан келишувни сотиб олди. Буларнинг ҳаммаси Австрия манфаатларига тўғридан-тўғри зид эди. Наполеон Австриянинг урушга тайёрланаётганидан нолишига қарамасдан унинг ўзи бу урушни муқаррар қилиб қўйган эди.

Австрияни урушга даъват этаётган сабаблар мамлакатнинг ичкарасидаги ватанпарварлик руҳидан ташқари учинчи даражали давлат бўлиб қолишни хоҳламаётган Пруссия, ўз ерларидан ажралган ва Наполеонга тўлиқ қарам бўлиб қолган немис князликлари ҳам бор эди. Бунинг устига Франция билан иттифоклик шартномаси мавжудлигига қарамасдан (Эрфурт шартномасининг 10-моддаси Франция билан Австрия ўртасида уруш чиқса Россия Наполеон томонидан урушга қўшилишини кўзда тутарди),

Россия ўз позициясини аниқ баён қилмаётган эди. Хуфия учрашувда Австрия элчиси Шваценбергни руслар «Австрияга хужум қилмаслик учун барча чораларни кўрамиз», – деб ишонтиришган ҳам эди.

Австрия ва Франция ўртасидаги уруш ҳаракатлари 1809 йил апрелида Бавариядан бошланди. Ёз ойларига келиб ҳарбий ҳаракатлар Чехия, Италия ва Польшада ҳам давом эттирилди. Бу урушнинг (умуман Наполеон урушларининг) энг даҳшатли қиргинбарот жанги 5–6 июль кунлари Ваграм шаҳарчаси (Қуйи Австрияда, ҳозир Дойч-Ваграм шаҳри) ёнида юз берди. Бу жангда ҳар икки томондан 45–50 минг одам ҳалок бўлди. 1809 йил 14 октябрь куни Альтенбургда Наполеон қўйган шартлар асосида сулҳ имзоланди. Австрия жануби-ғарбий ва шарқий провинцияларининг ҳаммасидан ажралди. (Бу ерларнинг аҳолиси қарийб 3,5 млн киши эди). Армиясини 150 минг кишигача камайтириш, 85 миллион франк контрибуция тўлаш мажбуриятини ҳам олди.

1810 йилга келиб Наполеон мисли кўрилмаган қудратга ва шон-шуҳратга эришди. Франциянинг атрофини Наполеоннинг қариндошлари бошқараётган кўғирчоқ давлатлар ўраб турарди.

Россияга юриш. Буюк армиянинг ҳалокати. Наполеоннинг Александр I билан Тильзитда тузган шартномасидан кейин Эрфуртдаги (Германия) учрашувда мустаҳкамланган иттифоқи узоққа бормади ва иккала император ўртасида кескин ажралиш билан яқунланди. Бу ажралишнинг бош сабаблари қуйидагилар эди: **биринчидан**, 1809 йили Франция билан Австрия ўртасидаги урушда Россиянинг ўз иттифоқчилиқ мажбуриятларини тўлиқ бажармаганлиги ва Наполеонга етарлича ёрдам кўрсатмаганлиги; **иккинчидан**, Наполеоннинг рус буюк княгиналаридан бирига уйланиш режасининг амалга ошмай қолганлиги¹. Бунга императрица Мария Фёдоровна (императорнинг онаси) ва Франция ташқи ишлар вазири Шарль Морис Талейран (1754–1838) зимдан қаршилик қилишганди; **учинчидан**, қитъа қамалининг Россия учун салбий оқибатлари, яъни Буюк

---

¹ Бу воқеалардан бир ой кейин рус буюк княгинаси Екатерина шахзода Ольденбургскийга турмушга чиқади. Подшонинг бошқа бир синглиси Анна ҳали 14 ёшда эди. Шундан сўнг Наполеон Австрия императорининг кизи Мария-Луизага уйланади. Австрия императори ўзининг 18 ёшли қизи билан Наполеон ўртасидаги никоҳга розилиқ берар экан, бу никоҳ Австрия империясини ва Габсбурглар хонадонини муқаррар ҳалокатдан сақлаб қолади, деб умид боғлаган эди.

Британия билан савдо алоқаларининг узилганлигидан Россия катта зарар кўраётган ва кийин аҳволга тушиб қолган эди. Бунинг устига Буюк Британия билан савдо алоқаларини тиклаш тарафдорлари бўлган доираларнинг император Александр I га таъсири ҳам кучли эди; **тўртинчидан**, Наполеон империясининг мутгасил кенгайиб бораётганлиги Александрни ташвишга солаётган эди; **бешинчидан**, 1810 йили Голландия қироллигининг, Валлиснинг, 1811 йили Ольденбург герцоглигининг, Сальм ва Аренбург князликларининг, Берг буюк герцоглигининг ва Ганновернинг бир қисми Францияга қўшиб олинди, деб эълон қилиниши, рус императорининг қаттиқ норозилигини келтириб чиқарди; **олтинчидан**, иккала империя ўртасида жанжал чиқиши учун энг муҳим сабаб Польша масаласи эди. Наполеон томонидан тикланган Варшава герцоглиги аслида Польшанинг барча ҳудудини эгаллаган ва Россия чегаралари билан тутшиб турган эди. Ана шу ва бошқа бир қатор майда сабабларнинг мавжудлиги Франция билан Россия ўртасида урушнинг келиб чиқишини муқаррар қилиб қўйди.

Уруш бошладан олдин Наполеон Пруссия ва Австрия билан Александр эса Швеция, Англия ва Туркия билан ҳамкорлик тўғрисида келишиб, битим имзоладилар.

1812 йил 9 май куни Наполеон рафиқаси билан Париждан чиқиб, 17 май куни Дрезденга келади. Бу ерда уни Буюк Карлнинг вориси сифатида катта тантана билан кутиб олишади. Наполеон сўнгги бор бутун маҳобати билан намоён бўлди. 30 май куни Наполеон Польшага келиб, у ерда Россияга юриш бошладан олдин ўз армиясини кўздан кечирди. Армия жудаям қудратли эди: унда французлардан ташқари немислар, италянлар, испанлар, поляклар ва бошқа халқлардан иборат жами 11 та корпус, император гвардияси ва захирадаги кавалерия корпуси мавжуд бўлиб, 1812 йил 1 июнда Германия ва Польшада жойлашган, Россияга юриш учун тайёр турган кучлар 678 минг кишидан иборат эди. Булардан ташқари Наполеон Ғарбий Европада ҳам каттагина қўшинга эга бўлиб, армиясининг умумий сони 1 млн 178 минг кишидан иборат эди.

1812 йил 23 июнь куни Буюк армия Россиянинг ўша пайтдаги чегараси бўлган Неман дарёсидан ўтди. Наполеон 400 мингдан зиёд қўшин билан Россияга юришни бошлайди. Унга қарши турган рус қўшинларининг сони 267 минг кишидан иборат эди. Уларга М.Б. Барклай де Толли (1761–1818), П.И. Багратион (1765–1812),

М.И. Кутузов (1745–1813), П.В. Чичагов 1767–1849), А.П. Толма-сов (1752–1819) каби тажрибали қўмондонлар бошчилик қилади.

1812 йил 23 июль куни Могилев (Беларуссия) остоналаридан жанглар бошланиб, русларнинг чекиниши то Москвагача давом эта-ди. Урушнинг энг катта жанглари Смоленск остоналаридаги (17–18 август) ва Бородино жанглари бўлди (7 сентябрь). Бородинода фран-цузлар 40 минг, руслар эса 45 мингга яқин аскарларидан ажралди. Ҳалок бўлганлар орасида Багратион ҳам бор эди.

Бородино жанги ҳақида Наполеон: «Менинг барча жангларим ичида энг даҳшатлиси Москва остонасидагиси бўлди. Бу жанг-да французлар ғолиб бўлишга лойиқ эканликларини кўрсатдилар, руслар эса мағлуб бўлмасликка ҳақли эканликларини намоийш этдилар»¹, – деб ёзган эди.

Шу жангдан кейин рус армиясининг қўмондони Кутузов чеки-нишни давом эттириб, 13 сентябрь куни Москвани ҳам жангсиз ташлаб чиқди. 14 сентябрь куни Наполеон Москвага кириб кел-ди. Рус подшоларининг пойтахти бўлган Москва фақат Кремль ва унинг атрофини ҳисобга олмаганда асосан ёғоч уйлардан иборат эди. Наполеон босқини арафасида бу шаҳарда 250 мингдан зиёдрок аҳоли яшарди. Ёғочдан қурилган иморатлар 16–19 сентябрь кунлари бўлган ёнғинда деярли тўлиқ ёниб кетди. Бу ёнғинда кўплаб одам-лар, жумладан, Бородино жангида ярадор бўлган ва госпиталларда даволанаётган 15 минг рус солдатлари ҳам ёниб кетди. Шундан сўнг Наполеон армиясида ҳам тартиб йўқолиб, солдатлар талончилик ва мародёрлик билан ёппасига шуғуллана бошлади. Армияда жанговар рух йўқолди. Энди катта ғалабасиз Москвани ташлаб кетиш Напо-леоннинг сиёсий обрўсига ҳам путур етказарди. Шунга қарамасдан, ахволининг ёмонлашаётганлигини сезган Наполеон 19 октябрь куни Москвани тарк этди. Буюк армиянинг чекиниши Россияга кириб кел-лишига қараганда анча мураккаб кечди. Ҳар қадамда рус армияси пойлаб турар, казаклар ва партизанлар ҳолдан тойган, совуқдан қи-рилайётган француз қўшинларига даҳшат солиб, уларнинг жанговар руҳини сўндирарди. Бир қанча жанглар ва табиий кийинчиликлар туфайли катта талафот кўрган Наполеон армияси 1812 йил декабрь ойида Неман дарёсидан ғарбга қараб ўтди. Аммо йўқотиш шунчалар катта эдики, Буюк армиядан асар ҳам қолмаганди. 1812 йил июнида

¹ История XIX века. Под ред. Лависса и Рамбо. – М., 1938. Т.1. С.264.

Россия чегараларидан 420 минг киши ўтган ва кейин яна 150 мингга яқин аскар Россия худудида уларни қувиб етган бўлиб, қўшиннинг умумий сони 570 мингга яқин киши эди. 1812 йил декабрда бор-йўғи 18 минг киши Немандан ортга қайтиб ўтди. Фақат ўлганлар сони 250 минг кишидан зиёд эди. Буюк армия бундай йўқотишдан сўнг бошқа ўзини ўнглай олмади. Кечагина Европанинг барча тилларида «Яшасин император!», деб қичқиришни ўрганган, император учун жонини тиккан юз минглаб одамларнинг жасадлари рус текисликларида қолиб кетди. Европада Наполеоннинг обрўси ҳам шунчалар тушиб кетдики, энди Александр Наполеонни халоскор деб олқишлаган кўплаб халқларни бирин-кетин унга қарши урушга бошлади. Бу охир оқибатда империянинг ҳалокатига олиб келди.

Наполеон империясининг тор-мор қилиниши. Неман қирғокларида қўшинни қолдирган Наполеон Парижга келиши билан янги қўшин тузишга киришиб кетди. Шарқда эса Буюк армиянинг қолдиқлари чекинишни давом эттирарди. Энди Францияга қарши Россия, Англия, Пруссия, Австрия, Швеция, Испания ва Португалиядан иборат кучли ҳарбий коалиция вужудга келганди. Наполеон юлдузининг сўнаётганлигини кўрган немис князликлари ва бошқа майда давлатларда ҳам энди кайфият яхши эмасди. Ҳатто Франциянинг ўзида ҳам тўхтовсиз ҳарбий чақириқлар, доимий урушлардан аҳоли чарчаганди. Буюк армиянинг Россиядаги ҳалокатидан сўнг Германия, Пруссия каби мамлакатларда Наполеонга қарши озодлик ҳаракатлари бошланиб кетди.

1813 йил ҳарбий чақириқ бўйича Наполеон жами 500 минг қўшин тўплашга муваффақ бўлди. Аммо янги армиянинг кўпчилиги жуда ёш, тажрибасиз жангчилар эди. Армияни қуроллантиришга жамоа ерларини сотишдан олинган 300 миллион франкдан ташқари Наполеон ўзининг шахсий жамғармаси – 160 миллион франкни ҳам сарфлади. У ўзига хос жасорат ва самимийлик билан қўшинни айланар экан, ҳамманинг қалбини ларзага келтирадиган нутқлар сўзларди. Ҳали зўрга милтиқ кўтара оладиган ўсмирлар эса «Яшасин император!» – деб қичқиришар, Франция ва император учун жонларини тикишар эди. Айтиш лозимки, Россиядаги катта талафот, Европадаги умумий душманлик кайфиятига қарамасдан, Наполеон жанговар руҳга ва қаҳрамонлик хусусиятларига эга бўлган янги армияни туза олди. Аммо барибир бу жангларда тобланган Буюк армия эмасди.

Шунга қарамасдан Наполеон унинг битта буйруғи билан юз минглаб одамларнинг жангга отланганидан руҳланиб, ўзини яна энгилмас ҳис этди. Аслида 1813 йили ҳали сулҳ тузиш, урушни тўхтатиш имконияти бор эди. Иттифоқчилар қўйган талабга биноан Наполеон бутун Францияни Рейнгача ва Италияни ўзида сақлаб қоларди. Россияда ҳам урушни Висла қирғоқларида тўхтатиш тарафдорлари анчагина эди. Ҳатто Кутузов ҳам армиянинг ҳолдан тойганлигини айтиб, урушни тўхтатиш лозимлигини Александр I га уқтираётган эди. Аммо Наполеон ён бермасди. Унда шароитни реал баҳолашдан кўра мағрурлик ва ўч олиш ҳисси устунлик қилди.

Урушнинг дастлабки даврида – ёзги кампанияда французлар бир нечта ғалабаларни қўлга киритди. Люцен ва Бауцен жангларидаги ғалаба янги француз армиясига шон-шуҳрат келтирди. Иттифоқчи давлатлар билан Франция Прагада музокаралар бошлашга келишиб олдилар (Прага конгресси). Аммо қўйилаётган талабларнинг иккала томонни ҳам қаноатлантирмаслиги туфайли бу конгресс деярли очилмасдан ҳам тарқалиб кетди. Томонлар қисқа танаффусдан сўнг яна жангга киришдилар.

Кузги кампанияда Европа давлатлари Наполеонга қарши 1 миллиондан зиёд қўшин ташлашди. Асосий жанг Лейпциг текисликларида бўлиб ўтди. Бу ерда янги армиянинг, Наполеоннинг ва у бунёд этган империянинг тақдири ҳал бўлди. Бу ерда Саксония қироли, 15 та француз генерали ва яна 15 минг киши иттифоқчи қўшинлар томонидан асир олинди. Умумий қурбон бўлганлар 130 минг киши бўлиб, шундан 50 минги французлар эди. Лейпциг жангидан кейин Наполеоннинг биронта ҳам иттифоқчиси қолмади. 1813 йилнинг охирига келиб Франциядан бошқа ҳеч жойда энди француз байроғи ҳилпирамасди: Голландия ўзини мустақил деб эълон қилди; Италияда Мюрат¹ иттифоқчилар билан келишган ҳолда ҳаракат қила бошлади. У иттифоқчилар ёрдамида Италия тахтини эгалламоқчи эди. Бундан ташқари Рейн иттифоқи барҳам топди, Германиядаги француз ва яримфранцуз давлатлар бекор қилинди. Саксония ва Вестфалия қиролликлари, жанубий-ғарбий немис давлатлари ҳам Франция таъсиридан чиқди.

---

¹ *Иоахим Мюрат (Murat)* (1767–1815) Франция маршали, Берг ва Клев герцоги, Неаполитан қироли. Майда трактир (ошхона) эгасининг ўғли, Бонапартнинг синглиси Каролинага уйланган. Наполеон тахтдан ағдарилгандан сўнг Австрия харбий суди томонидан ўлимга ҳукм қилиниб, отиб ташланган.

Иттифоқчиларнинг Парижга кириши. Бурбонларнинг тахтга тикланиши. Франция худудидаги бир қагор жанглардан сўнг 1814 йил 31 март куни иттифоқчилар кўшинлари Парижга кириб келдилар. Анчагина давом этган музокаралардан сўнг Наполеон 6 апрель куни тахтдан воз кечганлик ҳақидаги актга имзо чекди. У эски гвардия билан хайрлашиб, 20 апрель куни Италия қирғоқлари яқинидаги Эльба оролига фахрий сургунга жўнаб кетди. Хотини Мария-Луиза эса ўғлини олиб Вена томон – отаси Австрия императорининг саройига йўл олди.

Инқилоб йиллари тахтдан туширилиб, қатл қилинган қирол Людовик XVI нинг укаси Людовик XVIII Франция қироли деб эълон қилинди. Францияда Бурбонлар ҳокимияти тикланди. Ғолиблар эски ҳокимиятни тиклашга ҳаракатни бошлаб юбордилар. Қайтиб келган эмигрантлар инқилоб йилларида мусодара қилинган ўз мулкларини қайтариб олишни, мутлақ монархияни тиклашни истардилар. Янги бойлар эса бундан хавотирлана бошладилар. Бурбонлардан норозилик кучайиб борди. Давлат хазинасининг бўшаб қолганлиги сабабли армия қисқартирилди; Наполеон армиясида хизмат қилган 12 минг зобит ярим маоши сақланган ҳолда хизматдан бўшатилади; 10 мингдан зиёд киши истеъфога чиқарилди. Буларнинг ҳаммаси Бурбонлардан норози қатламларнинг сафларини тўлдирди.

«Бургут парвози». Француз тарихчиларининг ёзишича Наполеон Эльба оролида тақдирга тан бериб яшаётган эди. Аммо бир нечта сабаблар уни Францияга қайтиш ҳақида қарор қабул қилишга мажбур қилди. Бу сабаблар, биринчидан, Фонтенблода Наполеоннинг тахтдан воз кечиши ҳақида келишув шартларининг бажарилмаганлиги, яъни Наполеоннинг хотини билан ўгли унинг олдига, Эльба оролига жўнатилиши керак эди. Улар эса Меттернихнинг маслаҳатига кўра Венада қолдирилди; иккинчидан, Наполеоннинг Эльба оролида ҳаёт кечириши учун йилига икки миллион франк тўланиши лозим эди. Бу ҳам бажарилмади; учинчидан, Реставрация давридаги Франциянинг ачинарли аҳволи бу ерга Наполеонни чорлаётган эди. Эски гвардия ва Корсика батальонидан ташкил топган 1100 кўшин билан 26 февраль куни Эльба оролидан чиққан Наполеон 1 март куни Франция жанубидаги Жуан бухтасига келиб тушди ва Париж томон йўл олди. «Ҳар бир дақиқа ғанимат. Учиш керак, учиш», – дерди Наполеон.

Людовик XVIII «Корсика махлуқиға» қарши 30 минг қўшин юборди. Қаршисида турган ҳукумат қўшинларини кўрган Наполеон уларга мурожаат қилиб: «Аскарлар, сизлар мени танияпсизларми? Қайси бирингиз ўз императорингизга ўқ узишни истайсиз? Мен ўкларингизга туриб бераман», деганда «Яшасин император!», дея қичқиришиб, қирол қўшинлари тўлиқ Наполеон томонга ўтдилар. Пойтахтга борадиган йўлдаги аскарлар ҳам у тарафга ўтдилар. Аскарлар, деҳқонлар ва шаҳарлик қашшоклар уни «Йўқолсин дворянлар ва поплар», деган хитоблар билан кутиб олдилар. Император армияси Парижга кирди, аскарлар Наполеонни қўлларида кўтариб Тюильри саройига олиб кирдилар. Шу куни, яъни 20 мартда сарой узра яна инқилоб ва империя байроғи ҳилпиради.

«Юз кун». Ватерлоо. Тюильри саройига кириб келганда Наполеон ўзи ўтиб келган учта департаментдагина тан олинган эди. Аммо унинг триумф билан кириб келиши ҳақидаги хабар тезда бутун Франция бўйлаб тарқалди. Ҳамма жойда оқ байроқ ўрнига яна инқилобнинг уч рангли байроғи кўтарилди. Армияда генераллар ҳам Наполеоннинг ҳокимиятини тан олдилар.

Наполеон ижтимоий фикрни ўз фойдасига ўзгартириш учун жуда эҳтиётлик билан иш тутди. У Бурбонлар томонидан тайинланган амалдорларни ҳам ишдан бўшатмади. Шунга қарамасдан амалдорларнинг катта қисми императорга қарши душманлик кайфиятида эди. Улар Франциянинг ҳозирги ачинарли ҳолати учун Наполеонни, унинг деспотизмини айблашарди. Императорни олқишлар билан кутиб олган Франция тезда янги урушлар хавфидан хавотирга туша бошлади. Натижада мамлакатни бошқаришда ва армияни мустаҳкамлашда муаммолар пайдо бўлди. Буларни ҳисобга олган Наполеон файласуф Бенжамин Констанга (1767–1830) Империя конституциясини либераллаштириш бўйича таклифлар ишлаб чиқишни топширди. Б. Констан конституцияси жамиятнинг руҳий ҳолатига мос келарди, аммо кўпчилик зодагонлар Наполеоннинг конституцион монархга айланишига ишонишмасди.

Шундай ички вазиятда Франция бирлашган бутун Европага қарши урушга тайёрлана бошлади. Жанглар бошланиш арафасида Наполеон империяси охириги армиясининг умумий сони 275 минг солдатдан иборат эди. Иттифоқчилар Наполеонга қарши 1 миллиондан зиёд қўшин йиғишди. Асосий жанг Ватерлоо ёнида (Бельгия) юз берди. Бу ерда Наполеон армияси тор-мор қилинди. Фран-

пузлар 32 минг, иттифоқчилар эса 22 минг аскардан ажралдилар. Наполеон эса иккинчи бор тахтдан воз кечиб, Атлантик океанида жойлашган Муқаддас Елена оролига сургун қилинди ва 1821 йил 5 май куни у шу ерда вафот этди. Унинг ўлими узоқ вақт баҳсларга сабаб бўлди. 1995 йил АҚШнинг ФРБ лабораторияларидан бирида Наполеоннинг соч колдиклари таҳлил қилиниб, у маргимуш билан заҳарланган, деган хулосага келдилар. Қандай бўлганда ҳам Янги Европанинг қурилишига катта ҳисса қўшган улкан ҳарбий талант ва катта иқтидор соҳиби, буюк бир инсоннинг умри ана шундай тарзда ўз интиҳосига етди. У тарихда Франциянинг буюк инсонлари қаторидан ўзининг улуғвор ўрнини эгаллади.

**1801–1815 йиллари Европадаги урушларда ҳалок бўлганлар сони
(минг киши)**

Франция	1206
Россия	579
Герман давлатлари	396
Испания	318
Буюк Британия	266
Австрия	184
Туркия	155
Италия	153
Европанинг бошқа давлатлари	150
Польша (Наполеон томонида)	50
Жами	3457

Вена конгресси. «Муқаддас иттифоқ»нинг тузилиши. Вена конгресси унда ҳал этилган масалаларнинг кенглиги ва муҳимлиги жиҳатидан ўша даврнинг барча конгресслари ичида энг аҳамиятлиси бўлди. 1815 йил 9 июнда қабул қилинган Конгресснинг Яқунловчи акти ўз замонасининг энг муҳим ҳужжатига айланди. Европанинг саккизта давлати – Англия, Австрия, Пруссия, Россия, Испания, Швеция, Португалия ва Франция томонидан имзоланган ҳужжат Европада мустаҳкам тинчлик ўрнатиш йўлида қўйилган биринчи жиддий қадам бўлди. Ҳар бир давлатнинг ҳуқуқи барча учун тенг мажбуриятлардан келиб чиқадиган Европанинг бу янги ҳолатига эски тузум ҳукмдорларининг қўниқиши қийин эди. Аммо шундай ҳолатнинг зарурлигини англаш учун йигирма беш йиллик урушда ҳолсизланиш, юз минглаб қурбонлар бериш зарур бўлди. Аслини

олганда (кейин тарих буни бир неча марта исботлайди) Европа монархлари томонидан тинчликнинг зарурлигини англаш моддий бойликлар ва инсон ресурсларининг ўта ҳолсизланганлиги оқибатида келиб чиққан вақтинчалик ҳолат эди.

Вена конгрессида Италия масаласи Бурбонлар фойдасига, уларнинг Шимолий Сицилия қироллигида тахтни эгаллаши билан ҳал этилди. Бу Италия масаласига оид бошқа муаммоларнинг ечимини осонлаштирди. Папа ўз ерларини қайтариб олди, Сицилия қироли Генуяни қўшиб олди ва ҳ.к.

Миллий федерация шаклида Германия империясининг тикланишини истаётганларнинг орзулари ушалмади. Бунинг ўрнига ўзаро тенг ҳуқуқли ҳисобланган ўтгиз тўртта давлат ва тўртта эркин шаҳарлар бирлашиб, «Германиянинг ички ва ташқи хавфсизлигини, иттифоққа кирган давлатлар мустақиллиги ва дахлсизлигини таъминлаш учун» иттифоққа бирлашдилар. Иттифоқ ишларини юриштиш Австрия бошчилигидаги сеймга топширилди.

Бельгия ва Голландиядан ташкил қилинган Нидерландия қироллиги шаҳзода Оранский-Нассауга берилди. Швейцария, Валлис, Женева ва Невшатель қўшилиб 19 та озод, мустақил ва нейтрал кантонлардан иборат конфедерацияси ташкил қилинди. Вена конгресси дарё йўлларининг келишаётган давлатлар кемалари қатнови учун очиқлиги тўғрисида декларацияни ҳам қабул қилди.

Яқунловчи актга илова қилинган декларация негр-қуллар савдосини тақиқлади.

Францияга қарши ҳамма коалицияларда қатнашиб келаётган Англия охир оқибатда ўз мақсадига эришди. У Европада ўзининг чегарасини тиклади ва Француз инқилоби ҳамда Наполеон урушлари даврида босиб олинган ҳамма ерларини ўзида қолдирди. Буларнинг энг асосийлари Кап ерлари, Цейлон, Британия Гвианаси, Тринидад, Тобаго, Мальта эди. Англия Ион ороллари устидан ўз протекторатини ўрнагди ва Шимолий денгиздаги Гель-голланд ерларини ўзига қўшиб олди.

Вена конгресси давом этаётган бир пайтда, 1815 йил 1 март куни Наполеоннинг Эльба оролидан Парижга қайтганлиги ҳақида хабар тарқалди. Конгресс қатнашчилари зудлик билан янги (еттинчи) коалицияни туздилар. Уруш қайтадан бошланди. 1815 йил 18 июнь куни Брюссель яқинидаги Ватерлоо деган жойда еттинчи коалиция қўшинлари Наполеон армиясини тор-мор қилди.

Наполеоннинг Ватерлоодаги мағлубиятидан кейин 1815 йил ноябрда Россия, Франция, Англия, Австрия ва Пруссия ўртасида Иккинчи Париж тинчлик сулҳи деб аталувчи янги шартнома имзоланди. Франциянинг ҳудудини 1792 йилги чегараларигача қисқартирган биринчи шартномага нисбатан буниси Франция учун янада ноқулайроқ эди. Унинг ҳудуди тахминан 1792 йилги чегарасигача қисқарди ва беш йил ичида 700 млн франк олтин ҳисобида товон (контрибуция) тўлаши, ҳамда шу пул тўлангунча иттифокчиларнинг Францияда қолдирилган оккупацион қўшинларини боқиши лозим эди.

Вена конгресси томонидан ўрнатилган халқаро сиёсий тизимнинг таянчи ғолиб давлатларнинг иттифоқи бўлди. Европада миллий-озодлик ва инқилобий ҳаракатларнинг ҳар қандай кўринишига қарши бирлашиб кураш олиб боришни кафолатлаш мақсадида Муқаддас иттифок тузилди. Иттифок тўғрисидаги шартнома матни Россия императори Александр I томонидан тузилган бўлиб, 1815 йил 1 ва 26 сентябрь кунлари Австрия императори ва Пруссия қироли томонидан имзоланди ҳамда шу учта монарх номидан бошқа Европа давлатларига жўнатилди. Муқаддас иттифок шартнома матни диний-мистик руҳда ёзилган бўлиб, унинг мазмуни ўта тарқоқ ва тушунарсиз эди. Ундан ўта инқилобийдан ўта анархистиккача бўлган хулосаларни чиқариш мумкин эди. Бу хулосалар иттифокнинг асосий мақсадига – инқилобий ва миллий-озодлик ҳаракатларини бостиришга жавоб берса бўлгани. Масалан, грекларнинг қўзғолони пайтида Александр I Муқаддас иттифокнинг аъзоси ва христиан сифатида шундай дейди: «Мен шунинг учун Грецияни ташлаб чиқаяпманки, грекларнинг бу урушида инқилобий руҳни кўрдим. Мен Муқаддас иттифокнинг аъзоси сифатида динни, ахлоқни ва адолатни ҳимоя қилмоғим керак». Александр I грекларнинг туркларга қарши миллий-озодлик курашида фуқароларнинг ўз қонуний ҳукмдорига қарши қўзғолонини кўрди.

Муқаддас иттифокқа Англия, Туркия ва Рим Папасидан бошқа барча Европа давлатлари бирлашди. Англия ҳукумати иттифокқа хайрихоҳлигини билдирсада, парламентдаги дебатлардан хавфсираб унга расман қўшилмади. Турк султони эса мусулмон бўлганлиги учун христиан монархларининг иттифоқида қатнаша олмасди. Рим Папаси ҳам ҳар эҳтимолга қарши бу иттифокқа қўшилмади.

Муқаддас иттифокнинг ҳаммаси бўлиб тўртта конгресси ўтказилди. Уларда иттифокнинг асосчилари бўлган учта давлатдан ташқари Англия ва Франциядан ҳам вакиллар қатнашди. 1818 йили Аахенда бўлиб ўтган биринчи конгрессда Франция иттифокнинг тенг аъзоси бўлиб қўшилди ҳамда Франциядаги оккупацион кўшинларни муддатидан олдин олиб чиқиб кетиш масаласи ҳам ҳал қилинди. Шунингдек, конгресс Муқаддас иттифокнинг асосий мақсадини белгиловчи декларацияни ҳам қабул қилди. Унга кўра «бизнинг нотинч замонимизда таъсири бўшашиб бораётган маънавият ва диний ишонч ҳамда халқаро ҳуқуқни» ҳимоя қилиш Муқаддас иттифокнинг асосий вазифаси қилиб белгиланди. Аммо Англия вакили лорд Кестльрининг талабига кўра бошқа давлатларнинг ички ишларига аралаштиш шу давлатларнинг илтимосига кўра ва музокара жараёнларида уларнинг иштироки билан амалга оширилиши белгилаб қўйилди.

1820 йил октябрда Троппауда (Силезия) ўтказилган навбатдаги конгрессда Австрия канцлери Меттернихнинг талаби билан ушбу ҳолат ўзгартирилди. Бунга сабаб Неаполитан қироллигидаги инқилоб ва бунинг натижасида Австрия ҳукуматининг Венеция ва Ломбардия устидан ўз ҳукмронлигини йўқотиш хавфи бўлди. Айти пайтда Россия, Австрия ва Пруссия ҳукуматлари Польшадаги миллий-озодлик ҳаракатларининг ҳам олдини олмоқчи эди. 19 ноябрь куни Россия, Австрия ва Пруссия ҳукуматлари бошқа давлатларнинг ички ишларига у ердаги ҳар қандай озодлик ҳаракатларини бостириш мақсадида шу давлатлар ҳукуматларининг илтимосисиз ҳам ҳарбий аралаштиш ҳуқуқи тўғрисида протокол имзоладилар. Англия ва Франция ушбу протоколни имзоламадилар аммо унинг қабул қилинишига қаршилиқ қилмадилар.

Италян давлатларининг ҳукуматлари билан музокаралар олиб бориш қулай бўлиши учун конгресс 1821 йил январда Лайбах (Люблин, Польша) шаҳрига кўчиб ўтди. Бу ерда Россия ва Австрия императорлари, Прусс қироли ҳамда Англия ва Франция вакиллари Неаполитан қироли ва бошқа италян монархлари билан учрашдилар. Тез орада Пьемонтдаги инқилоб ва Грециянинг туркларга қарши кўзғолони ҳақида хабар тарқалди. Юқорида айтилганидек, Александр I грекларга ёрдам қилишдан бош тортди. Австрия кўшинлари эса Муқаддас иттифокнинг розилиги билан Италиядаги инқилобий ҳаракатни бостирди.

Муқаддас иттифоқнинг охирги конгресси Веронда 1822 йил 22 октябридан 14 ноябргача бўлиб ўтди. Унда иттифоқ қатнашчилари фақат битта масалада яқдиллик билдирдилар – Грециядаги кўзголон барча қатнашчилар томонидан қораланди. Қолган масалалар бўйича қаттиқ тортишувлар бошланди. Айниқса иқтисодий ривожланган Англия билан ҳали яримфеодал муносабатлар устун бўлган бошқа давлатлар ўртасидаги келишмовчиликлар Муқаддас иттифоқнинг кейинги фаолиятига салбий таъсир кўрсатди. Бундан ташқари Англияда ва камроқ бўлсада, бошқа мамлакатларда ҳам мавқеи ошиб бораётган либерал буржуазия ҳам иттифоққа қарши эди. Иттифоқнинг ғоялари ва у қабул қилган қарорлар ҳам Европа жамиятининг илғор қисмида норозилик уйғотаётган эди.

Лотин Америкаси халқларининг миллий-озодлик ҳаракатларига аралашиб, уларни бостиришга уриниб айниқса Муқаддас иттифоқнинг обрўсига катта путур етказди. Россия, Австрия ва Пруссия Францияга Испаниядаги инқилобни бостириш ва Лотин Америкаси мустамлакаларидаги миллий-озодлик ҳаракатларига қарши курашда Испания ҳукуматига ёрдам бериш ваколатини бердилар. Фақат 1823 йили АҚШ президенти Монро¹ томонидан Америка қитъасини европаликлардан ҳимоя қилишга қаратилган баёнот берилиши (Монро доктринаси) ва бунинг Англия томонидан қўллаб-қувватланиши Лотин Америкасида француз қўшинлари пайдо бўлишининг олдини олди. Аммо 1823 йил 7 июнь куни 100 минг кишилик француз қўшинлари Испанияга кирди ва инқилобни бостирди. Верон конгресси ва Испанияга қарши интервенция Муқаддас иттифоқ аъзолари томонидан биргаликда амалга оширилган охирги акт бўлди. 1824 йил январда Англия томонидан Испания мустамлакалари бўлган Лотин Америкаси мамлакатлари мустақилликларининг тан олинishi (1824 йил 31 декабрь) Муқаддас иттифоқнинг бирлигини тўлиқ барбод қилди. 1825–1826 йиллари Россия Греция масаласи бўйича ўз фикрини ўзгартирди ва грекларга ёрдам кўрсатди. Австрияликларнинг бу масалага муносабати салбийлигича қолаверди. Европа мамлакатларида тобора ёйилиб бораётган либерал ҳаракат, бошланиб келаётган инқилобий ва миллий-озодлик ҳаракатлари Муқаддас иттифоқнинг асосларини бузиб ташлади. 1830 йили Франция ва Бельгияда инқилоб

¹ *Жеймс Монро* (1757–1831) – 1801–1809 йиллари АҚШ президенти.

юз берди. Англияда консерваторлар ҳукумати 1832 йили сайлов ислохотларини ўтказишга мажбур бўлди. Герман давлатларида буржуа-конституцион ҳаракат авж олиб кетди. 1830 йили Польшада рус чоризмига қарши кўзғолон бўлди. Барча воқеалар Муқаддас иттифоқнинг инқилобий ва миллий-озодлик ҳаракатларини бутунлай тугатишга қаратилган уринишлари хом хаёллигини кўрсатди. 1833 йили Мюнхенгрецда Россия, Пруссия ва Австрия Муқаддас иттифоқининг принципларини янгилашга ҳаракат қилиб кўришди, ammo унинг аҳамиятини тиклашнинг энди иложи бўлмади.

1815–1847 йилларда Франциянинг иқтисодий ва сиёсий ривожланиши. Францияда саноат тўнтаришининг бошланиши. XIX асрнинг дастлабки ўн йилликларида капиталистик ишлаб чиқариш аста-секин асосий ўрин эгаллай бошлади. Майда мануфактура ишлаб чиқаришини фабрика- завод саноати сиқиб чиқара бошлади. Саноат инқилоби тезлашиб, бу жараён айниқса тўқимачилик саноатида кенг кўламда амалга оша бошлади. 1847 йилги тадқиқотларга кўра, тўқимачилик саноатида 116 минг станок мавжуд бўлиб, улар ишлаб чиқарган маҳсулотнинг йиллик қиймати 416 миллион франкга тенг эди. Ёки 1812 йили тўқимачилик саноати 10 миллион кг пахта хомашёси истеъмол қилинган бўлса, 1845 йилга келиб бу кўрсаткич 416 млн кг га етди. Ишлаб чиқарилаётган маҳсулотнинг сифати ва рақобатбардошлиги ҳам ошди.

Париж тайёр кийимлар ва пойафзал ишлаб чиқаришнинг ҳам марказига айланди. 1844 йили Лианкурда биринчи пойафзал фабрикаси ишга тушди.

Металлургия саноатида ҳам катта ўзгаришлар юз берди. 1815–1830 йиллари тошкўмир қазиб чиқариш уч баробар ошди ва унинг йиллик миқдори 5 миллион тоннага етди. Бу эса 1840 йилдан бошлаб чўян эритишда тошкўмир қўлланилишининг натижаси эди. 1820 йилгача Францияда чўян эритишда фақат ўсимлик ёғидан фойдаланилган бўлиб, бу пайт Англия тошкўмирдан фойдаланаётган ягона давлат эди. Кўмир қазиб чиқаришнинг кескин ўсишига қарамасдан у саноат эҳтиёжларини тўлиқ қондира олмас ва Франция йилига 2–2,5 миллион тонна тошкўмирни четдан келтирар эди. Шунга қарамасдан чўян эритиш 6 мартага ошди ва Франция чўянга бўлган ўз эҳтиёжини (бу йилига 700 минг тонна) қондира бошлади. Чўяннинг баҳоси ҳам анча тушди. Агар 1825 йили 1 тонна чўян 540 франк турган бўлса, 1845 йилга келиб 142 франк турарди.

Машинасозлик саноати ҳам ривожланди. 1850 йили саноатнинг ушбу тармоғида ишлаб чиқарилган умумий маҳсулот 27,5 млн франкга тенг эди. Айниқса буғ машиналарини қўллаш тез ортиб борди ва 1820 йилдан 1830 йилгача саноатда уларнинг сони 10 марта кўпайди.

Шу йиллари кимё саноати, қоғоз ишлаб чиқариш ва нашриётчилик ҳам фаол ривожланди.

1847 йилги расмий маълумотларга қараганда, 1815 йилдан 1847 йилгача Францияда саноат ишлаб чиқаришнинг умумий қиймати икки баробар ошиб 4 млрд франкни ташкил қилади. Кўрсаткичларнинг анча юкорилигига қарамасдан Францияда саноат тўнтариши Англияга қараганда секинроқ бораётган эди. Ҳали кичик устахоналар ва мануфактураларнинг сони фабрикаларникидан кўпроқ бўлиб, қишлоқ хўжалиги ҳамон иқтисоднинг етакчи соҳаси бўлиб келаётган эди. 1815 йили умумий ҳайдаладиган ерлар 23 млрд гектар бўлса, 1847 йилга келиб 26 млрд га етди. Қишлоқ хўжалиги маҳсулотларининг умумий қиймати шу даврда 3 млрд франкдан 5 млрд франкка ошди ва ўсиш 60 фоизни ташкил қилди. Шу йиллар ичида Франция аҳолиси ҳам 5 млн кишига кўпайди. Асосий экин ғалла бўлса-да картошка, қанд лавлаги каби экинлар ҳам кенг тарқалди. Уч далали экишдан кўп далали экишга ўтиш ерларнинг маҳсулдорлигини оширди. Қишлоқларда мулкый тенгсизлик кучайди. Бу асосан деҳқонларнинг ердан ажралиши ва йирик ишлаб чиқарувчиларнинг пайдо бўлиши оқибатида юз берди. Умуман қишлоқдаги ўзгаришлар деҳқонлар аҳволининг яхшиланишига олиб келмаган бўлсада, ер эгаларининг сони 6,5 млн кишидан 7,5 млн кишига ошди.

Ички ва ташқи савдо. Ички савдонинг ривожланишига тўсиқ бўлаётган омилларидан бири Францияда йўлларнинг яроқсизлиги эди. Наполеон I даврида йўллар қурилишига кўплаб аҳоли ва маблағнинг жалб қилинганлигига қарамасдан, биттагина умуммиллий йўл қуриб битказилган, департаментларнинг йўлларидан фақат 20 минг км ҳаракат учун яроқли эди, холос. Савдони ривожлантириш учун йўлларнинг муҳимлигини тушунган ҳукумат бу ҳолатдан чиқиш учун ҳаракат бошлади. Натижада 1815–1847 йиллари 7 минг км миллий йўллар ва 22 минг км департаментларга қарашли йўллар таъмирланди ва ҳаракат учун очилди. Йўлларнинг умумий узунлиги 75 минг км га етказилди. Сув йўллари ҳам таъмирланиб, сунъий ка-

наллар куриш эвазига уларнинг узунлиги ва кемалар катнови учун кулайлиги оширилди. Натижада секинлик билан бўлсада, савдо ривожлана бошлади. Айниқса, бу жараён 1817 йил иттифокчилар кўшинлари Францияни тарк этгандан сўнг тезлашди. Савдонинг ривожланишида банклар етакчи роль ўйнай бошлади. Аммо Француз банки 1806 йили йўқотган мустақиллигини тиклай олмади. 1867 йилгача банк бошқарувчиси ҳукумат томонидан тайинланар ва деярли чекланган ваколатларга эга эди. Бу ҳол Францияда банкларнинг фаоллашувига салбий таъсир кўрсатди. Аҳолининг ишлаб чиқариш ва савдо фаоллигининг ошиши омонат кассаларининг ривожланишига олиб келди. 1818 йили Парижда биринчи шундай касса очилган бўлиб, у бор-йўғи 1 франк жамғармадан бошлаб устама фоиз тўлар эди. 1845 йилга келиб шундай кассалар сони 345 тага етди.

Саноат ривожланишининг юқори суръатлари туфайли Франция ташқи савдода уруш йиллари йўқотган обрўсини тезда тиклаб олди. Умумий савдо айланмаси 1827 йилги 818 млн франкдан 1847 йили 2 млрд 437 млн франкгача ошди. Францияга четдан хомашёнинг асосан пахта толаси, ипак, жун, ишлов берилмаган тери ва ёғоч маҳсулотлари олиб келинар эди. Мамлакат саноати ривожланган сари импорт маҳсулотлари ҳажмида ҳам ашё салмоғи ортиб борди. Экспорт салоҳиятининг асосини тўқимачилик маҳсулотлари ташкил қилади. 850 миллион франк умумий экспорт ҳажмининг 420 миллиони шу соҳага тегишли эди. Айниқса ипақдан тўқилган матолар жуда қиммат бўлиб, асосан АҚШ, Англия ва Германияга жўнатилар эди. Жундан тайёрланган матолар ҳам экспортнинг анчагина қисмини ташкил қилар ва улар АҚШдан ташқари Испания ва Сардиния киролигига экспорт қилинар эди. (1850 йили Францияда 600 минг центнер жун тайёрланган бўлиб, шунинг ярмиси ингичка толали жун эди).

Франциянинг ташқи савдосида вино ва ароқ ҳам алоҳида ўрин тутади. Айниқса винонинг машҳур навларига Англия, АҚШ каби бойиб бораётган мамлакатларда эҳтиёж катта эди.

Наполеон I ҳукмронлиги йилларида амалга оширилган сиёсат натижасида ички бозорда монопол ҳуқуққа эга бўлган ишлаб чиқарувчилар кейин ҳам шу ҳолатнинг сақланиб қолиши учун ҳаракат қилдилар. Натижада бутун XIX асрнинг I ярмида Франция ҳукумати протекционизм сиёсатини олиб борди. Бу эса савдонинг ривожланишига салбий таъсир кўрсатди. Мамлакатга олиб кирила-

ётган саноат маҳсулотларидан тортиб чорва молларигача 70%дан 120% гача бож тўловлари ўрнатилган эди. Француз портларига кирган савдо кемаларига алоҳида солиқ жорий қилинган эди.

Сиёсий тузум. Ватерлоо яқинида Наполеон армияси тор-мор қилингандан сўнг тахтга инқилоб йилларида қатл қилинган Людовик XVI нинг укаси Людовик XVIII қайтиб келди. У билан барча рақибларидан ўч олишни истаётган минглаб зодагон-эмигрантлар ҳам қайтиб келдилар. Эмигрантлар феодал имтиёзларнинг ва йўқотилган мулкларнинг қайта тикланишини талаб қилдилар. Мамлакатда «оқ террор» бошланди. 70 мингга яқин одам қамокқа олинди, судлар сиёсий ишлар бўйича тўққиз мингдан ортиқ айблов ҳукмлари чиқардилар. «Юз кун» даврида Наполеон томонига ўтган маршал Ней ва бошқа кўпгина офицерлар отиб ташланди.

Бироқ Бурбонларнинг ҳокимиятга қайтиб келиши Францияда инқилобгача бўлган тартибларнинг қайта тикланишига олиб келмади. Вена конгрессининг қарорлари Людовик XVIII га мамлакатда конституцияни қўллаш, инқилоб ва Наполеон империяси даврларида ўрнатилган ижтимоий тузум асосларини сақлаб қолиш мажбуриятини юклаган эди. Тахтга қайтган Бурбонлар ва голиб аристократия ҳам эски тузумга қайтиш учун уриниш янги инқилобий портлаш келтириб чиқариши мумкинлигини тушунишар эдилар.

Буни Людовик XVIII ҳам яхши тушунарди. 60 ёшли қиролнинг ортиқча ташвишларга тоби йўқ ва бунинг устига касаллик туфайли ҳаракат қилишдан ҳам маҳрум эди. У ўз ҳокимиятининг шахсий эканлигига ва ҳуқуқларининг қонунийлигига ишонарди ҳамда шу асослар туфайли тахтда тинчгина ўтиргиси келарди. Қувғинлик йилларидаги давлатсиз қиролнинг саёз ҳаёти ҳам Людовикнинг жонига тегиб кетганди. Аммо ўша қувғин йиллари ҳам у ўз ҳокимиятининг қонунийлигига астойдил ишонарди. 1814 йил 5 апрель кунини Наполеон Бонапарт тахтдан воз кечгандан сўнг ярим тунда Людовикни уйғотишиб, «жаноб, сиз бундан буён қиролсиз», деганларида у ҳайратланиб, «ниме мен аввал қирол эмасмидим», деган сўзлар билан уйқуга кетган экан. Бу ўзининг тахтга бўлган ҳуқуқига қаттиқ ишонган одамнинг сўзлари эди. Людовик XVIII Бурбонларни билмайдиган янги авлод дунёга келган мамлакатни бошқариш қанчалар қийин бўлишини тушунарди. У шундан келиб чиқиб билардики, монархия энди ё конституция билан тўлдирилади ёки умуман бўлмайди. Шунинг учун у янги Франция вакиллари билан

келишувга борди, қирол ўзининг ҳуқуқига кўра подшолик қилади, фуқароларга эса у ўз ҳуқуқларини инъом этади. Людовик XVIII барча фуқароларнинг тенг ҳуқуқлигини ва инқилоб йиллари қўлга киритилган янги мулк эгаларининг ҳуқуқларини ҳам тан олди. «1814 йил хартияси» деб ном олган янги конституция Францияда конституцион монархия режимини ўрнатди. У қирол ҳокимиятини икки палатадан иборат қонунчилик корпуси билан чеклади. Бу қирол томонидан тайинланадиган пэрларнинг юқори палатаси ҳамда ёш ва мулк тўсиғи асосида сайланадиган куйи палатадан иборат эди. Сайлов ҳуқуқига 30 ёшга етган ва йилига 300 франк солиқ тўлайдиган эркаклар эга бўлдилар. Депутат бўлиб сайланиш ҳуқуқи эса 40 ёшдан ошган ва йилига камида 1000 франк солиқ тўлайдиган эркакларга берилди. Ўша пайтда Францияда 80–100 минг киши сайланиш ҳуқуқига эга эди.

Францияда асосан дворян ва буржуазиянинг юқори қисмидан иборат йирик ер эгалари ҳокимиятда турарди. Бу узоқ йиллик урушлар ва инқилоблардан сўнг бутун Бурбонлар монархияси ва фуқаролар тинчлигини мустаҳкамлаш сари қўйилган бир қадам эди. Наполеоннинг узоқ йиллик шахсий ҳукмронлигидан сўнг Франция ўз давлат тузуми бўйича ўша даврнинг илғор давлатлари – Англия ва АҚШ даражасига яқинлашди. Мамлакатда тинч эволюцион жараён учун имкониятлар кўпая борди. 1818 йили давлат бюджети устидан парламент назорати ҳақида қонун қабул қилинди, 1819 йили матбуот ҳақида либерал қонун чиқарилди.

Давлат ҳокимиятини мустаҳкамлашда Людовик XVIII эришган муваффақиятлар асосан ҳукумат аъзоларини тўғри танлаш туфайли юз берди. Дастлаб қиролнинг маслаҳатчиларига айланган Талейран ва Фуше тез орада истеъфога чиқдилар. 1816–1820 йиллари Франция сиёсатига катта таъсир кўрсатган шахслардан герцог Ришелье ва Деказ истеъфога чиққанларидан сўнг, ҳукуматда ультрароялистларнинг таъсири кучайди. Улар орасида ҳукумат бошлиғи Монморанси ва молия вазири граф Веллель катта кучга эга бўлди.

1830 йилги июль инқилоби. «Шарафли уч кун». 1824 йили Франция қироли Людовик XVIII вафот этди. У фарзандсиз эди, шунинг учун Франция тахтига Карл X номи билан унинг укаси, 67 ёшли граф д'Атрур келди. Енгилтак ва ўжар, илмга унчалик қизиқмайдиган бу шахс эмигрантлар қироли бўлишга сўз берди ва бўлди ҳам. Карл X дастлаб француз жамияти, хусусан париждликлар

томонидан илиқ кутиб олинди. Унинг дастлабки тадбирларидан сиёсий жиноятлар учун азият чеккан шахсларни авф этиш, цензуранинг бекор қилиниши кабилар одамларнинг олқишига ҳам сазовор бўлди. Аммо Карл X аста-секин эски тартибларга қайта бошлади. У жамиятнинг кенг қатламлари, шу жумладан юқори қатламларнинг ҳам манфаатларига зид бўлган қарорлар қабул қила бошлади. 250 та генераллар армиядан истеъфога чиқарилди; шаккоклик ҳақида қонун қабул қилиб, унга кўра муқаддас тухфаларни ҳақорат қилганлик учун ўлим жазоси белгиланди; «эмигрантлар учун миллиардлар» деб аталувчи қонун инқилоб йўлларида йўқотган мулклари учун собиқ эмигрантларга товон тўлашни кўзда тутди; Миллий гвардия тарқатиб юборилди. Натижада қиролга муҳолифатда бўлган либералларга консерваторларнинг ҳам бир қисми қўшилди.

1827–1830-йилларда депутатлар палатасига ўтказилган сайловларда муҳолифатдаги либераллар қаторасига икки марта ғалаба қозонди. Муҳолифатнинг норозилигини қиролнинг шахсий дўсти, «оқ террор»нинг илҳомчиларидан бири герцог Жюль де Полиньякнинг ҳукумат бошлиғи бўлганлиги айниқса кучайтирди. Депутатлар палатаси вазирларнинг истеъфосини талаб қилди. Мамлакатда сиёсий инқироз кучайиб бормоқда эди. Депутатлар палатасининг 145 аъзосидан фақат 42 таси Полиньяк тарафдорлари эди. Ана шундай шароитда Карл X конституцияга зид бўлган тўртта фармонни имзолади ва бу билан аслида давлат тўнтаришини амалга оширди. Депутатлар палатаси тарқатиб юборилди, сайлаш ҳуқуқи фақат катта ер эгаларигагина қолдирилди, матбуот эркинлиги бекор қилинди ва газета нашр қилиш учун олдиндан рухсат олиш тартиби киритилди. Карл X жараённинг тинч ўтишига умид қилган эди. Аммо эртаси кунёқ газеталардан бирида буржуазия вакиллари томонидан тузилган норозилик хати эълон қилинди. Унда: «Ҳуқуқий фаолият тартиби узиб қўйилди, зулм тартиби бошланди. Ҳукумат қонунчиликни бузди ва бу билан бизни бўйсунтириш бурчидан озод қилди», – дейилади.

26 июль куни кечкурун Пале-Роялда намойиш бошланди. «Яшасин партия! Йўқолсин вазирлар!», деган қичқириқлар эшитилди. Ўша кунёқ ишчиларнинг ғалаёни бошланди. Босмаҳона эгалари бўлган республикачилар ўз корхоналарини ёпиб қўйишди, ишчиларга Карл X амалга оширган давлат тўнтариши ишни давом эттиришга имкон бермайди, деб тушунтирилди. Шаҳар кўчалари бар-

рикадалар билан тўсила бошланди. Ишчилар, хунармандлар, майда дўкондорлар, талабалар ҳукумат қўшинлари билан жангга кирдилар. 28 июль куни эрталаб қўзғолончилар қурол-аслаҳа омборини, Ратушани, Париж Биби Марям ибодатхонасини эгалладилар, минораларда уч рангли байроқлар ҳилпирай бошладилар.

29 июль куни қўзғолончилар қиролнинг Тюильри саройини жанг билан ишғол қилдилар. Инқилоб уч кунда галаба қозонди. Карл X тахтдан воз кечди ва Англияга қочиб кетди. Аммо инқилоб тепасида турган буржуазия монархияни бекор қилишга шошилмади. Чунки инқилоб туфайли вужудга келган ҳолатда Франциянинг Европадаги йирик монархистик давлатлар, биринчи ўринда Англия ва Россия билан муносабатларининг кескинлашувини ҳеч ким хоҳламас эди. Шунинг учун 30 июль куни Париж кўчаларида манифест пайдо бўлди: «Карл X энди Парижга қайта олмайди, у халқ қонини тўкди, республикани эълон қилиш эса бизнинг Европа билан муносабатларимизга раҳна солади... Герцог Орлеанский – қирол-фуқаро, у уч рангли байроқ тарафдори... Француз халқи тахтни унга топширади».

Шундай қилиб Францияда ҳокимият қироллик сулоласининг кичик бўғин вакили Луи Филипп Орлеанскийга ўтди. Либераллар унинг қиёфасида Людовик XVIII бошлаган келишув сиёсатини давом эттиришга қодир одамни кўрдилар. 1830 йил 9 август куни Луи Филипп Орлеанский французлар қироли, деб эълон қилинди. Бурбонлар реставрацияси даврида пайдо бўлган либерал мухолифат вакиллари банкир Лаффит, Тьер ва Гизо ҳукумат тепасига келдилар. Булар асосан «молия аристократияси» – банкирлар, биржа «қироллари», кон, ўрмон ва катта ер эгалари эдилар.

Франциядаги 1830 йил июль инқилоби Европадаги инқилобий ҳаракатларнинг юксалишига таъсир кўрсатди. Ундан кейин Бельгияда, Италияда, баъзи герман давлатларида инқилоблар бўлиб ўтди.

Янги қирол, йирик ўрмон эгаси ва молиячи Луи Филипп бекорга «буржуа қироли» деб аталмас эди. У Орлеан герцоги Луи Филипп Жозефнинг ўғли бўлиб, француз инқилоби йилларида отаси сингари инқилобий қўшинлар қаторида туриб жанг қилган ва Филипп I Эгалите (Тенглик) лақаби билан машҳур бўлган, Вальми ёнидаги жангда қатнашган эди. Кейинчалик хиёнатда шубҳаланиб у ўз ватанини ташлаб кетишга мажбур бўлди, лекин ҳеч қачон унга қарши қурол кўтармади. Луи Филипп Швейцарияга қочди, у ерда гимназия

Ўқитувчиси бўлиб ишлади, кейин Англияга ўтди ва у ерда инглиз ҳукумати томонидан унга ажратилган нафақага яшади. Реставрация йиллари у Францияга қайтиб келди. Унинг оиласига тегишли бўлган ва ҳали сотиб улгурилмаган қасрлар унга қайтариб берилди. Луи Филипп тўлиқ буржуача ҳаёт кечирарди: мухолифат вакилларини қабул қиларди; ўз болаларини «Генрих IV коллежи»га ўқишга берди; ўзи Париж кўчаларида ёлғиз сайр қиларди, тўхтаб йўловчилар, оддий кишилар билан суҳбат қиларди, ишчилар, дўкондорлар билан қўл сиқишишни яхши кўрар ва ҳатто улар билан бир қадахдан май ичишдан ҳам қайтмасди. Бироқ буларнинг ҳаммаси ташқи ифодаларгина бўлиб, у қалбининг тубида ўта ҳукмронликни севувчи шахс эди ва инглизларнинг «қирол ҳукмронлик қилади, лекин бошқармайди», деган принципига ҳеч ҳам қўшилмасди. Луи Филипп ҳукмронлигининг дастлабки йилларида ўзининг асл мақсадларини яширган бўлса-да, амалда қиролнинг шахсий ҳукмронлигини ҳар тарафлама мустаҳкамлашга уринди. Янги қабул қилинган конституцияда қирол халқнинг таклифи билан ҳукмронлик қилиши кўрсатилган эди. Энди пэрлар палатаси ҳам қуйи палата аъзолари каби сайланишлари лозим эди. Сўз, матбуот, мажлислар эркинлиги эълон қилинган, сайловчилар учун ёш ва мулк тўсиғи пасайтирилганди. Мамлакатнинг сиёсий ҳаётига Июль монархияси киритган ўзгаришлар қирол ҳукмронлигини камайтириб, парламент тузумини мустаҳкамлади.

Июль монархиясининг инқироzi. 1830 йилги Июль инқилоби фитналар кўринишини олган фуқаролар келишмовчиликларини бошлаб берди, холос. Саноат тўнтариши, бахтга қарши, аҳоли ўртасида қашшоқликнинг кучайиши билан бирга амалга ошди. Французларнинг турмуш шароитларини ўрганиш натижасида юзага келган ҳужжатлардан бирида шундай жумлалар бор: «Тўқимачилик фабрикаларининг ишчи аёлларига вайрона чордоқлар уй ўрнини босади, у ерга ёруғлик деярли тушмайди, нам, қоронғу. Оилали шахтёрлар одатда битта ифлос хонада бутун оиласи билан яшайдилар. Энг биринчи навбатда арзон хоналарни излаганликлари учун улар кўпинча ёмон ёритилган, аксарият ҳолларда зах биноларда яшайдилар».

Франциянинг саноати энг тараққий этган шаҳарлари – Шел, Руан, Амьяк ва бошқаларда аҳоли яшайдиган кварталлар ачинарли аҳволда эканлиги замондошлари томонидан жуда кўп марта айтиб

ўтилган. Фабрикаларда иш куни одатда 12–16 соат давом этарди. Ишчи арзимаган айби учун ёки шунчаки бозорда аҳвол ўзгарганлиги туфайли (масалан, ишчи кучига талаб камайганлиги) исталган пайтда кўчага ҳайдалиши мумкин эди. Ёлланма ишчиларнинг аҳволи дахшатли тус олган 30–40-йиллар энг оғир бўлди. Шу йиллари айникса ишчилар онгида кўзғолон ғояси кучайди. Ишчи шоир Берто шундай деб ёзган эди:

*Туланг оғир меҳнат ҳаққини,
Ахир очдан ўлмоқда-ку халқ.
Ёки сизлар яна жанг куни,
«Яшамоқ ё курашиб ўлмоқ»,
Деган олов пуркалган гапни
Истайсизми дангал туришин.*

Лион ва Парижда инқилобий ҳаракатга отланган ишчилар меҳнатга ҳақ тўлашнинг яхшиланиши ва йиғилишлар эркинлигини талаб қилиб чиқдилар. Айникса, 1831 ва 1834 йиллари Лиондаги кўзғолончилар билан ҳукумат қўшинлари ўртасидаги жанглар шиддатли бўлди. 1831 йил 21 ноябрь куни Лион тўқимачилари кўчаларда баррикадалар курдилар, куролландилар ва кўтарилган қора байроқларга «Ишлаб яшамоқ ёки курашиб ўлмоқ!», деган шиорни битишди. Уч кун давом этган жанглардан сўнг Миллий гвардия ва ҳукумат қўшинларини чекинишга мажбур қилиб, ишчилар шаҳарни эгалладилар. Энди шаҳардаги тартиб ишчи назоратчилар томонидан кўриқланарди.

Ушбу воқеалар хусусида Лион прокурори Париждаги ўз бошлиғига «Бизнинг аҳолимизга барча – оқ-у қора фарқсиз кўринмоқда. Аҳоли оч, лекин босқинчилик қилмаяпти, у ғазабланган, лекин ўз ғазабидан фойдаланмаяпти... У ўч олишдан воз кечди ... Агар бузилган битта уйни ҳисобга олмасак, шахс ва мулк ҳурмат қилинмоқда». 26 ноябрдаёқ шаҳарда бир меъёрдаги ҳаёт тикланди, 27 ноябрда театрлар очилди.

Аммо 3 декабрь куни шаҳар префекти томонидан кўзғолонни бостириш учун Париждан 20 минг кишилик қўшин чақирилди. Армия шаҳарга қаршиликсиз кирди. Кўзғолончиларни жазолаш масаласи кўндаланг бўлганда, судьялар ҳайратга тушдилар. Суд жараёнида тўқимачилар муҳтожлигининг шундай тафсилотлари очилдики, судланувчилар оқлаб юборилди.

Лион кўзғолонидан кейин Гренобль, Сент-Этьенн, Марсель каби бошқа шаҳарларда ҳам кўзғолонлар бошланиб кетди. Бу кўзғолонлар республикачилик ҳаракатининг кенг ёйилишига туртки бўлди.

Инқилобий мафқурининг шаклланишида матбуотнинг роли жуда катта бўлди. Июль монархияси йилларида Францияда 700 номдаги газета ва журналлар нашр қилинаётган эди. Ҳукумат эркин матбуотга қарши ростакамига кураш бошлади. 1830 йили хартия билан кафолатланган «Матбуот эркинлиги» амалда йўқ қилиб ташланди. Илғор журналларни камоққа олиш, таъқиб қилиш доимий ҳол бўлиб қолди. Бир йил ичида журналистлар устидан 23 та суд процесси ўтказилиб, 3 киши қамалди, 7 минг франк жарима олинди, «Каликатюр» журналининг масъул муҳаррири Карл Филипп 13 ой қамоқда ётди, бу эса журналистнинг обрўсини янада ошириб юборди. Республика тузуми ва умумий сайлов ҳукуки учун кураш зарарлигини эълон қилган ҳукуматга қарши бўлган «Трибюн» газетаси 4 йил ичида 111 марта суд процессига тортилди, 157 минг франк жарима тўлади. Айниқса 1835 йил «сентябрь қонунлари» демократик матбуот учун катта таҳдид бўлди. Унга биноан қирол ва вазирларни ҳақорат қилганлик учун жуда катта жарима ўрнатилган эди. Шунга қарамадан, чақириқлар ва кўзғолон давом этди.

1834 йилнинг апрелида лионлик тўқимачилар яна бош кўтардилар. Бу сафар баррикадалар устида қизил байроқлар ҳилпиради ва ишчилар фақат иш эмас, республика тузумини ҳам талаб қилдилар.

Қизғин жанглар олти кун давом этди. Ҳукумат қўшинлари артиллериядан фойдаланиб кўзғолонни бостирди. Лекин Лион тепаликларида яна узоқ вақт ипчи кварталларига қаратилган тўплар турди.

Лион кўзғолони ортидан бошқа шаҳарларда ҳам ишчилар кўзғолони бўлиб ўтди ва ҳамма жойда улар шафқатсиз бостирилди. Лионда 350 киши ўлдирилди. 1834 йилнинг апрелида генерал Бюто Парижнинг Маре кварталларидаги исённи бостириш жараёнида бир уйнинг барча аҳолисини ўлдиришга буйруқ берди. Бечораларни ухлаб ётишганларида, тўғридан-тўғри тўшақда ўлдирдилар. Болалар ва аёллар ҳам ўлдирилди.

Ҳокимиятнинг халқчил эмаслиги мамлакатда республикачилик ҳаракатининг кучайишига олиб келди. 1837 йили «Йил фасл-

лари» яширин жамияти тузилди. Унинг раҳбарларидан бири қобилиятли журналист, ажойиб ташкилотчи Огюст Бланки эди. У ўз дунёқарашига кўра коммунист-хаёлпарастлардан бўлиб, фитна йўли билан капиталистик тузумни йўқотиш мумкинлигига ишонарди. 1837 йили у бошчилигидаги бир гуруҳ фитначилар кўзғолон кўтаришга ва Парижда ҳокимиятни эгаллашга уриниб кўрдилар. Халқ беҳабар бўлганлиги ва қўллаб-қувватламаганлиги учун полиция бу ҳаракатни осонгина бостирди. Суд Бланкини умр-бод қамоқ жазосига ҳукм қилди.

Шу йиллари француз ишчиларига Прудон таълимоти ҳам катта таъсир кўрсатди. Майда ҳуиармаиднинг ўғли Пьер Жозеф Прудон (1809–1865) аввал ҳарф терувчи, кейин хизматчи даражасига кўтарилди ва 1840 йили «Хусусий мулк нима?» деган машҳур китобини нашр қилдирди. У буржуазияни қаттиқ танқид қилди ва капиталистик мулкни талончилик деб эълон қилди. Прудон майда хусусий мулкчиликда адолатли жамиятнинг асосларини кўради. У ўзининг «Қашшоқлик фалсафаси» (1846) номли асарида коммунизмни қоралади ва пролетариатнинг инқилобий, синфий курашини, стачкаларни ва касаба уюшмаларининг ҳаракатларини кераксиз деб ҳисоблади. У капиталистик эксплуатацияни тинч йўл билан, соф иқтисодий ислоҳотлар орқали йўқ қилиш мумкин, дейди. Прудонизм ўз даврида Европада кенг тарқалган гоёлардан бири бўлиб, коммунистик инқилобий ҳаракатга қарши курашда маълум роль ўйнади.

Июль монархиясининг инқирози. Мамлакатда тобора кучайиб бораётган тартибсизликларни бостириш мақсадида Луи Филипп жазо қонунчилигини кучайтирди. 1840 йили амалда ҳукумат бошлиги қилиб тайинланган тарихчи ва сиёсий арбоб Гизо бутун ички ва ташқи сиёсатини мамлакатда бошланаётган инқилобнинг олдини олишга қаратди. Халқаро майдонда Франциянинг яққаланишига барҳам бериш учун Австрия империяси билан яқинлашишга ҳаракат қилди. Бунинг учун француз дипломатияси 1846 йилги Краков кўзғолонининг бостирилишини маъқуллади, итальян халқининг миллий-озодлик ҳаракатини бостиришда Габсбурглар империяси билан ҳамкорлик қилди. Англия билан иттифоқ тузишга уриниб, Миср, Сурия ва Марокашда инглизларга ён берди. Айни пайтда Франция Жазоирни босиб олишни давом эттирди. 1847 йилга келиб Жазоир французлар томонидан тўлиқ

забт этилди. Аммо жазоирликларнинг миллий-озодлик ҳаракати тўхтамади.

1840-йилларда ҳукуматнинг иктисодий сиёсати муваффақиятли бўлди. Бош вазир Гизонинг «Меҳнат ва тенг ҳамкорлик йўли билан бой бўлинг, шунда сизлар ҳам сайловчи бўласизлар!», деган сўзлари империянинг широгига айланди. Бироқ саноатнинг юксалиши, мавжуд тузумни мустаҳкамлай олмади, аксинча унга хос бўлган қарама-қаршилиқларни кучайтирди. Халқ орасида инқилобий ҳаракатнинг, норозиликнинг ўсишини тўхтатишнинг иложи бўлмади.

1848–1849 йиллардаги инқилоб. Иккинчи республика. Умуман Европа, хусусан Франция тарихида Наполеон урушларидан то 1848–1849 йиллардаги инқирозгача бўлган даврда ҳукуматнинг инкилобларга қарши туришда бунчалар лаёқатсизлиги очиқ намоён бўлган бошқа ҳолатни топиш қийин.

XIX аср 40-йилларида Франция саноат тараққиётида маълум ютуқларга эришди. Мануфактура ва ҳунармандчилик ишлаб чиқариши ўрнига капиталистик фабрикалар пайдо бўлди. Йирик машинали ишлаб чиқариш даври келди. Бу жараён чуқурлашган сари унинг асосий оқибатлари кўзга ташлана бошлади:

а) ишчилар билан буржуазия ўртасидаги зиддият кучайиб борди;

б) ишчилар ҳамда буржуазиянинг Июль монархиясидан умумий норозилиги кучайди.

Саноат буржуазияси молия аристократиясининг сиёсий монополиясига, ишчилар эса йўқчиликка бошқа чидай олмасликларини билдирдилар. Мамлакатни инқилобга олиб келган икки фалокат 1847 йили бирлашди: биринчи фалокат қурғоқчилик, иккинчиси эса жаҳон савдо-саноат инқирози эди.

Шундай мураккаб шароитда мухолифатдаги буржуазия вакиллари сайловчилар учун ўрнатилган мулкий чегарани пасайтиришни талаб қилиб чиқдилар. Улар шу йўл билан қуйи палатани эгаллаб олишни мақсад қилган эдилар. Ҳукумат ҳам бу мақсадни яхши тушунарди ва шу сабабли ҳеч қандай ислохотларга рози бўлмади. Мухолифатдаги буржуазия норозилик билдирди, бироқ иш газетадаги танқид ва махсус уюштирилган зиёфатлардан нарига ўтмади. Навбатдаги зиёфат 1848 йил 22 февралга белгиланган эди. Ҳукумат мухолифатчиларнинг зиёфати халқнинг эътиборини ўзига тортиши ва норозилиқларга сабаб бўлиши мумкин, деб ҳисоблаб, зиёфатга

рухсат бермади. Кейинги вокеалар эса тўлиқ кутилмаганда юз берди.

22 февраль – бекор қилинган зиёфат куни Париж атропофидаги ишчилар сайлов ислохотини талаб қилдилар ва Гизо ҳукуматига қарши намоишга чиқдилар. Бундай намоишларни бостиришнинг ҳадисини олган ҳукумат яна қўшинга буйруқ берди. Отлик ва пиёда аскарлар нон ва ислохот талаб қилаётган қуролисиз намоишчиларга қарши ҳужум уюштирдилар. Бунга жавобан бутун Париж баррикадалар билан ўраб олинди. Кураш кейинги кун тўлиқ давом этди. Ўз тахтини сақлаб қолишга умид қилган Луи Филипп Гизони истеъфога чиқаради ва ислохотларга розилик беради. Аммо энди жуда кеч бўлган эди. Қонли тўқнашувлардан сўнг қўзғолончилар Тюильрини, қирол саройини эгаллаб оладилар. Қирол тахтдан воз кечиб, қочиб қолган эди. Унинг тахтини ҳовлига олиб чиқиб, катта гулханда ёқиб юбордилар. Франция иккинчи бор республика бўлиб қолди.

Қўзғолончиларнинг тазйиқи остида депутатлар палатаси аъзолари муваққат ҳукуматни сайладилар. Унга буржуа республикачилари, майда буржуа демократлари ва социалистлар кирдилар. Ҳукуматдаги асосий раҳбар лавозимлар буржуа республикачиларига насиб этди. Адвокат Дюпон муваққат ҳукумат раиси, шоир ва тарихчи Ламартин ташқи ишлар вазири, амалда ҳукумат бошлиғи лавозимларини эгалладилар. Майда буржуа демократи Ледрю-Роллен ички ишлар вазири бўлди. Социалистлар Луи Блан ва Альбер портфелсиз вазирлар лавозимлари билан кифояландилар.

25 февраль куни эрталаб Муваққат ҳукумат йиғилган шаҳар ратушаси олдида тўпланган оломон ва демократ-социалист доктор Распайль раҳбарлигидаги ишчилар вакилларининг талабига биноан Франция расман республика деб эълон қилинди. Бир неча кундан кейин махсус декрет билан 21 ёшга тўлган барча эркакларга умумий тенг сайлов ҳуқуқлари берилди. 26 февраль куни «ишчилар учун ҳукумат комиссияси» тузилганлиги эълон қилинди. Комиссия раиси Луи Блан, унинг муовини этиб Александр Альбер тайинланди. Комиссия ишчиларнинг аҳволини яхшилаш бўйича тадбирлар ишлаб чиқиш билан шуғулланиши лозим эди.

Муваққат ҳукуматнинг декрети билан 2 мартдан бошлаб иш куни 1 соатга қисқартирилди (Парижда 11 соатдан 10 соатга, бошқа жойларда 12 соатдан 11 соатга қисқартирилди). Ишсизларни иш билан таъминлаш мақсадида миллий устахоналар деб аталган гуруҳлар

ташқил қилинди. Бу устахоналарда ишчилар кунига 2 франкка ободонлаштириш ишлари билан шуғулланар эди. Аммо иқтисодий инкироз шароитида ишсизлар сони борган сари ошиб борди ва бундай устахоналар бу ердаги меҳнат унумдорлигининг ўта пастлиги туфайли ўзини оқламади.

Республикачилик тузумига эришган ишчилар ўша даврнинг таъбири билан ижтимоий республикани, яъни, муносиб ҳаёт кечирish учун етарли даражада ойлик маошга эга бўлишни, таъминланган кексаликни, болалари учун умумий таълимни ва шу кабиларни орзу қилишганди. Аммо орзулар сароб бўлиб чикди. 1848 йил 4 май куни очилган Таъсис мажлиси февраль инқилобининг ижтимоий орзуларини оқламади. У республиканинг фақат буржуача бўлишини тўғридан тўғри эълон қилди.

Ишчилар яна кўзғалди. Аммо энди февралдагидек буржуазия билан бирга эмас, унга қарши кўзғалди. Июнь кўзғолонининг тарихий аҳамияти шундаки, унда биринчи марта буржуазия билан пролетариатнинг қарама-қаршилиги яққол намоён бўлди. Бу икки синф бугунги кунда илғор Европа давлатларида, Шимолий Америкада ва баъзи Осиё давлатларида бўлганидек, иккаласини ҳам қаноатлантирадиган ижтимоий тузумнинг мумкинлигига ишонч ҳосил қилишлари учун бу қарама-қаршилик яна юз йиллар давом этиши, қанча жанглар бўлиши ва қанча қурбонлар берилиши лозим эди.

Франциядаги июнь кўзғолони ҳали бу қарама-қаршиликнинг бошланиши эди. Кўзғолонга сабаб минглаб ишсизларнинг кун кўришини таъминлаб турган миллий устахоналарнинг ёпилиши бўлди. Бунга қарши 23–26 июнь кунлари бўлган кўзғолонда 50 минг киши ўлдирилди, 15 мингдан кўпроқ киши судсиз сургун қилинди. Кўзғолонни бостиришга масъул бўлган генерал Кавеньяк ҳеч кимни, болалар ва аёлларни ҳам аямасликни буюрди. Кўзғолон яқунлангандан кейин ҳам 3 мингдан зиёд киши шафқатсизларча отиб ташланди, мурдалар эса Сена дарёсига улоқтирилди. Таққослаш учун шу йил февраль инқилоби кунларида 5 минг киши ҳалок бўлган эди.

Таъсис мажлиси янги конституция лойиҳасини муҳокама қилишни қайтадан бошлаганда ҳали террор давом этаётган эди. 1848 йилги конституция Францияни республика деб эълон қилди ва унинг шиори қилиб «ойла, меҳнат, мулк ва ижтимоий тартиб»

деган иборалар олинди. II Конституция бошқарувнинг барча эски усуллари, муниципалитет, суд ва армияни сақлаб қолди. Киритилган қандайдир ўзгаришлар жамиятнинг мазмунига эмас, кўпроқ шаклига тегишли эди.

Киритилган янгиликлардан энг муҳими февраль инқилоби эълон қилган эркакларнинг, умумий тенг сайлаш ҳуқуқининг қонунлаштирилгани бўлди. Таъсис мажлиси уни бекор қилишга журъат қилмади, аммо унга бир жойда яшашнинг олти ойлик муҳлати билан чегара ўрнатди. 1850 йили бу чегара уч йил қилиб белгилангандан ва уни аниқлашнинг турли хил бюрократик усуллари ўрнатилгандан сўнг уч миллионга яқин киши, асосан батрақлар, кунлик ва мавсумий ишчилар сайлов жараёнидан чиқариб ташланди.

Таъсис мажлиси конституциянинг ҳар бир моддасини тантанали демократик жумлалар билан бошлаб, шу жумладан, кейинроқ ўрнатилган чеклашлар ҳақида огоҳлантиришни унутмайди. Масалан, 2-боб 9-моддасида: «Таълим бериш эркин. Таълим беришнинг эркинлигидан қонунда кўзда тутилган шартлар асосида ва давлатнинг назорати остида фойдаланиш мумкин», дейилади.

Ҳокимиятнинг бўлиниш принципига амал қилган Таъсис мажлиси қонунлар ишлаб чиқиш ва қабул қилишни бир палатали Миллий мажлисга, ижро ҳокимиятини эса президентга топширади. Президент ва Миллий мажлисни сайлаш учун бир хил тартиб-умумий сайлов ўрнатилди. 1848 йил декабрда ўтказилган президентлик сайловларида 7 миллион 300 минг сайловчидан 5 миллион 400 мингтаси Луи Наполеонга овоз беришди ва у Франция президенти этиб сайланди. Дехқонлар Наполеон номи билан Франциянинг аввалги буюклиги қайтишига, солиқларнинг камайтирилишига умид боғлаб унга овоз бердилар. Ишчилар эса президентликка бошқа бир номзод – қонхўр Кавиньяк сайланмаслиги учун Наполеонни қўлладилар. Йирик буржуазия «монархияга ўтиш учун бир босқич» сифатида Наполеонни қутлади.

Конституцияга кўра президент тўрт йил муддатга сайланади ва қайта сайланиш ҳуқуқига эга эмас. Тўрт йиллик муддат тугагандан кейин Наполеоннинг президентлиги, улуғворлиги, мамлакатдаги таъсири ва обрўси ҳам йўқолиши керак эди. Наполеон бундай тақдирдан қутилишга ва «беъмани» конституцияни ўзгартиришга қарор қилди.

Ўйланган давлат тўнтаришига қаршилиқ қилиши мумкин бўлган барча кишилар ҳокимиятдан узоқлаштирилди ва ўзининг принципсизлиги, таъмағирлиги ва баднафслиги билан ишга кўмаклашадиганлар ҳокимиятга яқинлаштирилди. Айниқса, бу ишга ҳарбийларни жалб қилишга алоҳида эътибор қаратилди. Париж гарнизони тўлиқ янгиланди. Полициячилардан тузилган махсус отрядга 78 кишини қамокқа олиш буйруғи берилди, улардан 16 киши Миллий мажлисдаги муҳолифатчиларнинг йўлбошчилари эди.

1851 йил 2 декабрь куни эрталаб президент «француз халқи номи билан» Миллий мажлисни тарқатиб юборганлиги эълон қилинди.

Яна бир прокламациядан шуни уқиш мумкин эдики, тўнтариш давлат тузумидаги қуйидаги ўзгариш учун амалга оширилган экан: президент 10 йил муддатга сайланади; давлат кенгаши қонунлар ишлаб чиқади; вазирлар президентнинг хохиши билан тайинланади ва ишдан олинади.

Умумий сайлов ҳуқуқи билан безатилган республика кўриниши остида битта шахснинг диктатураси эълон қилинган эди. Янги диктатуранинг бошланиши қонли тўқнашув билан нишонланди: пиёда ва отлик қўшинлар йиғилган оломон устига бостириб борди, икки мингга яқин киши ҳалок бўлди. Бутун Франция бўйлаб республикачиларга ана шундай зарба берилди.

1852 йил январда янги конституция тасдиқланди. Унга биноан бошқарув тизимининг марказида президент бўлиб, у ҳам қонунчилик, ҳам ижро ҳокимиятларининг устида турарди. Суд ҳукми унинг номи билан ўқиларди, армия ва полиция унинг измида эди, у декретлар чиқарар ва қонунларни тасдиқларди. 1852 йил ноябрда Наполеон лавозим билан ҳокимият ўртасидаги номуносибликни бартараф қилди. Аввал сенат, кейин плебисцит уни Наполеон III номи билан Франция императори деб эълон қилди. Реал ҳокимият молия ва саноат буржуазиси қўлига ўтди. Ҳали ҳеч қачон улар учун бундай қулай шароит яратилмаган эди.

Франция-Пруссия уруши. *Францияда Учинчи республиканинг таъсис этилиши.* Иккинчи империя 1870 йилгача мавжуд бўлди. 1870 йил 19 июлда бошланган Франция-Пруссия уруши дастлабки жанглardanок Франция ҳукумати ва армиясининг яроқсизлигини кўрсатди. Франция ҳукумати Пруссияга қарши уруш эълон қилар экан, ташқи душман устидан қозонилган ғалаба тобора чуқурлашиб

бораётган ички сиёсий инкирозни бартараф этади, дея режалаштирган эди. Хукумат урушга деярли тайёрланмади ва у Пруссия устидан ғалаба қозониш учун ҳали Наполеон Бонапарт замонидан бери келаётган Франция армиясининг обрўсигина етарли, деб ҳисоблашган шекилли. Аслида Германиянинг бирлашиши йўлида ягона тўсик деб Наполеон III бошчилигидаги Франция ҳукуматини билган Бисмарк бошчилигидаги Пруссия ҳукумати ҳам урушга интилаётган эди. Бўшаб қолган испан тахтига шахзода Леопольд Гогенцоллерн номзодининг кўрсатилиши урушнинг бошланишини тезлаштирди. Август ойида бўлиб ўтган дастлабки учта жангдаёқ немислар Эльзаснинг бир қисми ва Лотарингияни эгаллаб олдилар. Парижда эса Наполеон III сиёсатидан ва урушнинг боришидан норози бўлган мухолифатнинг чиқишлари бошланиб кетди.

Бир неча ғалабалардан сўнг немислар Мез дарёсига чиқдилар ва у ерда қаршилик қилаётган маршал Мак-Магон армиясини тормор қилди. Французлар орқага, Седан атрофига улоқтириб ташланди. 1870 йил 1 сентябрда бу ерда XIX асрнинг энг йирик артиллерия жанги бўлиб ўтди. Седан остоналаридаги жангда француз кўшинларидан 3 минг ўлдирилди, 14 минг ярадор бўлди, 3 минг Бельгия ҳудудида қуролсизлантирилди, 83 минг солдат ва офицерлар Наполеон III бошчилигида асир олинди. 2 сентябрь куни император топшириғига биноан оқ байроқ кўтарилиб, генераллар Вимпфен ва Мольтке французлар армиясининг таслим бўлганлиги ҳақидаги актни имзоладилар. Бу ҳалокат бутун Парижни оёққа турғазди. Халқ Қонун чиқарувчи мажлис биносига бостириб кирди. Халқнинг бевосита тазйиқи остида империяни бекор қилиш ва республикани тиклаш ҳақида декрет қабул қилинди. Бу воқеа 1870 йил 4 сентябрда юз берди. Францияда Учинчи республика таъсис этилди.

Ҳокимият ўзларини «миллий мудофаа» ҳукумати деб атаган бир гуруҳ сиёсатчилар ва ҳарбийлар қўлига ўтди. Янги ҳукумат ўзининг бутун эътиборини Пруссия билан келишишга қаратди, чунки иқтисодий вайронгарчилик, омманинг қашшоқлиги натижасида вужудга келган инқилобий ҳолатдан кўрққанидан у ҳар қандай ён беришлар эвазига бўлса ҳам келишишга тайёр эди. Айтиш лозимки кейинчалик ҳукуматнинг бекорга кўрқмаётганлиги маълум бўлди.

Париж Коммунаси. Олти ойдан буён прусслар армияси томонидан қамал қилинган Париж шахрининг ишсизлик ва очликдан

азоб чекаётган аҳолиси 1871 йил 18 март куни кўзғолон бошлади. Миллий гвардияга бирлашган пролетариат Коммунани таъсис қилди ва унда 1848 йилги инқилобда амалга ошмай қолган орзулари – ижтимоий республика принципларини ўрнатмоқчи бўлдилар.

Муваққат ҳокимият Миллий гвардия Марказий қўмитаси қўлига ўтди. Шароитнинг мураккаблигини охиригача англаб етмаган Тьер ҳукумати қўшни Версалга қочиб ўтди. Икки куч: бир томондан, пролетариат қўлига ўтган Париж, иккинчи томондан, буржуа Францияси фуқаролик уруши ҳолатига тушиб қолди. Ўзларининг социалистик тамойиллари тантана қилишини истаган Париж пролетариати уларга душман бўлган давлатнинг асосларини буза бошлади. Коммуна доимий армияни йўқ қилди. Буржуа суди ҳам бекор қилинди. Черков давлатдан ажратилди. Раҳбар органларнинг сайлаб қўйилиши ҳақидаги декрет билан Коммунани тан олмаган эски амалдорларнинг ҳаммаси лавозимларидан бўшатилади. Кун тартибига Коммуна томонидан вайрон қилинган давлат аппаратини нима билан алмаштириш масаласи қўйилди. Миллий гвардия Марказий кенгаши ишни Коммуна кенгашига сайловлар ўтказишдан бошлади. Бу сайловлар шаҳар округлари бўйича, умумий тенг сайлов ҳуқуқи асосида ва фикрларнинг мутлақо эркинлиги ҳолатида ўтказилди. Депутатларнинг ярмини ишчилар ташкил қилди. Коммуна кенгашида бош ролни илгари ҳақиқий инқилобчи бўлган, аммо мамлакатни социалистик қайта қуриш муаммоларини жуда мавҳум тасаввур қиладиган бланкичилар ўйнади. Коммуна кенгаши, ўша давр кишиларининг образли қилиб айтишича, парламентар эмас ишчи корпорация эди. Коммуна фақат қонун чиқарувчи ёки ижро ҳокимияти эмасди, у иккала ҳокимиятни ҳам ўзида мужассамлаштирган орган эди. Ҳокимиятнинг бўлиниш принципи ҳақида гап ҳам бўлиши мумкин эмасди.

Қонунларни ижро қилиш, Коммуна кенгашининг сиёсатини юргазилди 10 та комиссияга топширилди, шулардан 9 таси қатъий белгиланган ваколатларга: молия, маориф, адлия, ташқи алоқалар, меҳнат, ижтимоий хизматлар, муҳофаза, ижтимоий хавфсизлик каби-ларга эга эди. Мувофиқлаштирувчи марказ роли барча комиссиялар вакилларида тузилган махсус Ижро комиссиясига топширилди. Айни пайтда Коммуна бошқарувнинг энг маъқул усулини излашда ва ўз аппаратини такомиллаштиришда давом этди. Охир-оқибатда қуйидаги принцип ўрнатилди: муҳокама жараёни коллегиял, жа-

вобгарлик эса бир кишида. Шунинг билан бирга бюрократизм ва амалдорларнинг зўравонлигига йўл қўймасликка алоҳида эътибор қаратилди. Декретлардан бирида айтиладики, амалдорларнинг ойлик маоши юқоридан пастгача ишчининг ойлик маошидан ошмаслиги керак. Сайланиб қўйиш, ҳисобдорлик, лавозимдаги шахсларнинг алмашинуви давлат қурилишининг муҳим принциплари бўлиб қолди.

Коммуна Франциянинг давлат тузилишини қайта қуриш режасини ишлаб чиқди ва эълон қилди. Режа «Француз халқига декларация» деб аталди. Бу жуда қисқа, аммо принциплари аниқ ҳужжат эди. Унга кўра Франция Париж Коммунаси типдаги эркин коммуналарни бирлаштирган республика бўлиши лозим, шаҳарлар ва энг кичик қишлоқлар ҳам ўз-ўзини бошқаришнинг тўла ҳуқуқига эга бўлиши ва бу ҳуқуқлар қўшни коммуналарнинг шундай ҳуқуқлари ва мамлакат манфаатлари билангина чегараланиши мумкин. Коммуна бир декрет билан умумий фаровонликка эришиш мумкин эмаслигини яхши тушунарди. Ўзгаришларнинг бутун бир даври олдинда турганди.

Коммуна 16 апрелдаги декрети билан Меҳнат ва алмашинув комиссиясига капиталистлар томонидан ташлаб кетилган корхоналарни ишчиларнинг кооператив жамиятлари қўлига топширишнинг усуллари белгиланиш топширди. Бунда компенсация тўловлари истисно қилинди. Бошқа бир акт – Лувр устахоналарининг устави билан ишлаб чиқариш устидан ишчи назорати ўрнатилди. Ишчилар манфаатларига хизмат қилган бошқа тадбирлар ичида новвойларнинг кечаси ишлашини бекор қилиш, ойлик маошдан жарима ва чегирмалар ушлаб қолишни тақиқлаш, ломбардларга қўйилган мебель, кийим-кечак ва меҳнат қуролларини қайтариш кабиларни айтиш мумкин.

Тадбирларнинг алоҳида гуруҳи судлар фаолияти ва жамоат хавфсизлигини таъминлашга қаратилган.

Реакцион матбуотни ёпиш тўғрисидаги Коммуна декрети қизғин баҳсларга сабаб бўлди. Кечагина матбуотнинг тўла ва чекланмаган эркинлигини ёқлаб чиққан кишиларга бу декретни қабул қилиш осон эмасди. Улар бунда «принципларга хиёнатни» кўришди.

Тараққиёт шу тариқа Коммуна арбоблари олдида инкилоб ва демократия, демократия ва диктатура муаммоларини қайта-қайта қўяверди.

Сиёсат ва тактика масалаларида Коммуна аъзолари кўрсатган қатъиятсизлик ва иккиланишлар марксистик адабиётда кўплаб мараотаба таҳлил қилинган ва қаттиқ танқид остига олинган. Аммо бугун айтиш лозимки, бундай ҳолатлар ҳақиқий озодлик ҳаракатининг юксак маънавий идеаллар ва ахлоқий принципларга содиқлигини ҳам кўрсатиб туради.

Коммунанинг қайғули интиқоси барчага маълум. 72 кунлик қизгин фаолиятдан сўнг 28 май куни у қулади. 30 минг киши ўлдирилди. 50 минг киши қамалди, сургун қилинди. Умумий ҳисобда Париж ўзининг 100 минг ўгил-қизларидан айрилди.

Коммуна галаба қилиши мумкинмиди? Албатта йўқ. Иккита армия – француз ва немис армиялари томонидан ўраб олинган Коммунанинг ҳалокати муқаррар эди.

Коммунадан нима қолди? Хотира ва озодлик учун курашнинг аччиқ тажрибаси.

Францияда Учинчи республиканинг ўрнатилиши. 1870 йилдаги инқилоб ва айниқса Париж Коммунасининг 72 куни Францияда республика тузумини узил-кесил ўрнатди. Монархияга қайтиш энди мумкин эмасди; халқ ва буржуазиянинг қатта қисми бирон бир шаклдаги монархияни бошқа хоҳламасди. Аммо 70-йиллар бошидаги Франция сиёсий ҳаётидаги ўзига хос мантқиқсизлик шундан иборат эдики, монархияга қарши қайфиятдаги мамлакатда ҳокимият амалда монархиячилар қўлида эди. Улар Францияда монархия режимини тиклаш ниятларини яшириб ҳам ўтирмасдилар.

1870 йил февралда сайланган Миллий мажлиснинг ваколати жуда тор сиёсий масалани – ғолиб Германия томонидан таклиф қилинаётган тинчлик сулҳини тасдиқлаш билан чегараланган эди. Германияга Эльзас ва Лотарингияни бериб, беш миллиардлик контрибуция тўлаш мажбуриятини олиб, Миллий мажлис шармандала бўлсада, тинчликка эришди. Шундан сўнг унинг асосий вазифаси янги конституцияни ишлаб чиқиш бўлди. Бу ишга тўрт йил вақт сарфланди. Кўпчилик депутатлар конституциявий бўлса-да, монархияни тиклаш тарафдорлари эди. Лекин улар ишчилар, умуман республикачиларнинг бунга муносабатидан чўчир эдилар. Бундан ташқари учта даъвогар: легитимистлар, орлеанистлар ва бонапартчиларнинг мавжудлиги ҳамда ўзаро кураши шароитни янада мураккаблаштираётган эди. Охир оқибатда ҳукумат бошлиги Тьер ҳам республикани ёқлашга мажбур бўлди. «Бир вақтда учта даъвогарни

тахтга чиқаришнинг иложи бўлмагандан сўнг» майли республика бўлсин, деди у. 1873 йил 24 майда Тьерни истеъфога чиқаришди ва ўрнига ҳукумат бошлиғи этиб генерал Мак-Магон сайланди. Кекса генерал на ўтқир ақлга ва на ҳарбий иқтидорга эга эди. «Франциядаги энг буюк эшак», дейишганди у ҳақда замондошлари.

1875 йилнинг бошига келиб Мак-Магон ва ўнг партияларнинг ҳаракатига қарамасдан Миллий мажлиснинг кўпчилик аъзолари республикани тан олишга хоҳиш билдираётган эди.

Республикани эълон қилиш таклифи яна рад этилгандан сўнг, эртасига, 29 январь куни Миллий мажлис тарихчи Валлон томонидан киритилган «конституциявий тузатиш»ни қабул қилди. Унга биноан: «Республика президенти... 7 йил муддатга тайинланади». Валлон ўз нутқида: «Мен республикани эълон қилишни таклиф қилмаяпман, мен ҳозир мавжуд бўлган республикачилик ҳукуматини давом эттиришни таклиф қилаяпман» холос, деди. Валлон монархистик тўнтариш учун ўрин қолдирган эди. Умуман 1875 йил конституциясини қабул қилганлар уни вақтинча деб ўйлашганди. Шунга қарамасдан 30 январда фақатгина битта овоз устунлик билан (353 овоз рози, 352 овоз қарши) қабул қилинган Учинчи республика конституцияси то Иккинчи жаҳон уруши бошлангунга қадар, 60 йилдан зиёдроқ амалда бўлди.

XIX асрда Франциянинг давлат тузилиши

Бошқарув шакли	Даври	Ўзгариш сабаби
Биринчи республика	1792–1804	Наполеон I тўнтариши
Биринчи империя	1804–1815	Наполеон I мағлубияти
Абсолют монархия	1815–1830	Вена конгресси
Чекланган монархия	1830–1848	Инқилоб
Иккинчи республика	1848–1852	Инқилоб
Иккинчи империя	1852–1870	Наполеон III тўнтариши
Учинчи республика	1870–1940	Инқилоб

Учинчи республика конституцияси Биринчи ва Иккинчи республикаларникига нисбатан камроқ демократик эди. Бу ҳол конституция қабул қилинган шароитдан, уни ишлаб чиққан ва қабул қилган Миллий мажлис таркибидан, конституцияни ишлаб чиқиш жараёнида халқнинг иштироки чекланганлигидан келиб чиққанди. Конституция икки палатали парламентни ва умрбод сенаторлик институтини қисман жорий қилди, ижро ҳокимиятининг ролини оширди,

парламент ва ҳукуматнинг ўрнашган жойи қилиб Версални белгилади.

Иқтисодий тараққиёт. 1875 йилги Франция конституциясининг характери охир оқибатда мамлакатнинг иқтисодий ва ижтимоий ҳаётида юз берган ўзгаришлар билан белгиланади.

Улар орасида йирик машина саноатига ўтишнинг яқунланганлиги (ёки деярли яқунланганлиги) алоҳида аҳамият касб этиб, у янги тарихий даврнинг кириб келаётганлигидан дарак беради.

Францияда саноат тўнғариши натижалари

Соҳа / йиллар	1830	1870
Аҳоли сони (млн киши)	32	38
Темир йўлларнинг узунлиги (км)	37	17929
Буғ двигателлари сони (дона)	2000	27000

Бутун XIX аср давомида Франция саноат ишлаб чиқаришнинг даражаси бўйича Англиядан кейин иккинчи ўринни эгаллаб келди. Аср охирига келиб эса ёш капитализм мамлакатлари бўлган АҚШ ва Германиядан ҳам ортда қолиб кетди. Тараққиёт даражасининг секинлашуви XIX аср охиридаги Франция иқтисодиётининг белгиларидан бирига айланди.

Расмий статистика маълумотларига қараганда, аслида XIX аср охирида ҳам Франция аграр-индустриал мамлакат бўлиб қолаётган эди. Унинг қишлоқ аҳолиси 1876 йили 67,9% ни, 1896 йили эса 60% ни ташкил қилган. Франция нисбатан қолоқ қишлоқ хўжалиги ва тараққиёт суръатлари секинлашган саноатга эга бўлишига қарамадан, XIX аср охирида жуда катта молия капиталига эгалик қилаётган эди. Ҳали аср ўрталаридаёқ сезиларли қудратга эришган француз банклари аср охирига келиб жуда катта капитал ва аҳоли турли қатламларининг жамғармаларини сақлаётган эди. Француз капиталистларига қаршли қимматбаҳо қоғозларнинг умумий қиймати 1869 йили 33 млрд франк бўлган бўлса, 1906 йилга келиб улар қиймати 85–100 млрд франкка етди. Француз капиталистлари маблағларини унга муҳтож бўлган Франция саноатига эмас, чет элларда жойлаштиришни афзал кўрарди. 1869 йилдан 1890 йилгача ўтган 20 йилда четга чиқарилган француз капитали икки карра орди ва 20 млрд франкни ташкил қилди.

Франция иқтисодининг ривожланишидаги бу ўзига хослик мамлакатнинг ижтимоий тараққиётига ҳам ўз таъсирини кўрсатди ва

Учинчи республикада сиёсий курашнинг йўналишини белгилаб берди.

XX аср бошларида Франция (1900–1914 йиллар). XX аср бошларида Франция узил-кесил монополистик капитал ҳукмрон бўлган, капитализм тараққиётида империализмга хос белгилар асосан шаклланган мамлакатга айланди. Бу йиллари Францияда ишлаб чиқаришнинг концентрациялашуви тезлашди, монополиялар сони ўсди. Монополиялар мамлакат хўжалик ҳаётининг асосига айланди. «Шнайдер-Крезе» концерни ҳарбий саноатнинг асосий корхоналарини бирлаштирди. Кимё саноатида «Сен-Гобен» йирик монополистик компания бўлиб олди. Саноатнинг бошқа соҳаларида ҳам йирик монополистик бирлашмалар пайдо бўлди.

Айни пайтда янада жадалроқ суръатлар билан банкларнинг концентрациялашуви, уларнинг саноат билан қўшилиб кетиш жараёни ва молия капиталининг шаклланиши юз берди. Молия олигархияси мамлакатнинг иқтисодий ва сиёсий ҳаётида асосий кучга айланди. Четга товар эмас капитал чиқаришнинг устуворлик тенденцияси XX аср бошларида янада жадаллашди. Француз молия олигархияси чет эл бозорларини бўлиб олишда, унинг учун курашда, ҳарбий-сиёсий иттифоқлар тузишда ва бевосита урушни тайёрлашда фаол иштирок этди.

1897 йили бошланган иқтисодий ўсиш саноатнинг ҳамма жабҳаларини, айниқса металлургияни қамраб олди. Томаснинг чўян эритиш соҳасидаги ихтироси туфайли Лотарингия саноат райони тез ривожланди, чўян қуйиш ва металл прокатининг янги заводлари пайдо бўлди. Ҳукумат томонидан юргизилган протекционистик сиёсат ҳам Франция саноатининг ривожланишига катта таъсир кўрсатди.

1900 йили бошланган инқироз француз иқтисодиётининг ўсишини вақтинча тўхтатиб қўйди. Инқироз биринчи навбатда металлургия соҳасига таъсир кўрсатди. 1900 йилдан 1901 йилгача чўян ишлаб чиқариш 12% га, темир рудасини қазиб олиш 11,1% га, пўлат ишлаб чиқариш эса 9% га тушиб кетди. Инқироз умумжаҳон миқёсида бўлганлиги учун Франция товарларига, ҳатто чет эл бозорларида деярли рақобатга эга бўлмаган энгил саноат маҳсулотларига ҳам талаб пасайиб кетди. Парижнинг энг харидоргир товарлари – зеб-зийнат ва ҳашам буюмларини (Париж модалар маркази эди), бежирим шиша ва чинни

маҳсулотларини, сунъий гуллар ва санъат асарларини четга чиқариш ҳам кескин камайди.

Қисқа муддатли депрессиядан сўнг 1905 йили иқтисодиётда янги кўтарилиш даври бошланди: француз металлургия саноатини қайта жиҳозлаш жараёни ва корхоналарнинг янги техникадан фойдаланишга ўтиши жадаллашди. XX аср бошидаги иқтисодий юксалиш ташқи савдонинг, айниқса молия операцияларининг ошишига олиб келди.

1907 йили бошланган жаҳон иқтисодий инқирози Францияга бошқа йирик капиталистик мамлакатларга қараганда камроқ таъсир кўрсатди. 1909–1914 йиллари эса Францияда саноат, хусусан, металлургия маҳсулотлари ишлаб чиқариш сезиларли даражада ўсди. У қуйидагича эди (минг тонна ҳисобида):

	1909 йил	1913 йил
чўян	3 574	5 207
пўлат	3 040	3 600
алюминий	6,1	13,5

Саноатни электрлаштириш жадал ривожланди. 1913 йилга келиб Альп водийсида қатор электрометаллургия ва электрокимё заводлари барпо қилинди. Саноатдаги ривожланиш ва концентрация жараёнига қарамасдан Франция ҳали бу борада бошқа капиталистик мамлакатлардан ортда қолаётган эди. У аграр-индустриал давлат бўлиб, 1911 йили аҳолисининг 56% и кишлоқ жойларда яшарди, 40% аҳоли кишлоқ хўжалигида, 35,8% и эса саноат соҳасида фаолият юритарди. Қишлоқ хўжалиги анча секин ривожланаётган бўлиб, 1914 йилги уруш арафасида буғдой ҳосилдорлиги бўйича Франция Европа мамлакатлари орасида ўнинчи ўринда эди. Чорвачиликда ҳам худди шундай ортда қолиш ҳолати кузатилаётганди. Бундай колоқликнинг, айниқса саноатда, сабаби юқорида айтилганидек, Францияга хос бўлган четга капитал чиқаришнинг юқори даражаси эди. 1908 йили Франция иқтисодига йўналтирилган умумий маблағ 9,5 млрд франк, чет эл облигациялари ва қимматбаҳо қозғолирига қўйилган маблағ эса 104,4 млрд франкни ёки 10 баробардан кўпроқни ташкил қилди. 1914 йили четга чиқарилган француз капиталининг умумий ҳажми 60 млрд франкни ташкил қилди.

Франция иқтисодиётига ҳарбий харажатларнинг ўсиши ҳам салбий таъсир кўрсатди. Бундан айниқса аҳоли қаттиқ азият чекди.

Агар Франциянинг ҳарбий харажатларини аҳоли жон бошига 100% деб оладиган бўлсак, бошқа давлатларнинг харажатлари унга нисбатан қуйидагича: Англияда – 82%, Германияда – 72%, Италияда – 40%, Австро-Венгрияда – 22% ва Россияда – 32% ни ташкил қилади. Аҳолидан олинадиган солиқлар ҳам Европанинг бирорта давлатида Франциядагичалик катта эмасди. Бу ерда солиқлар Англиядагидан 1/5 марта, Германиядагидан эса 1/3 марта юқори бўлиб, бундай юқори солиқларнинг сабаби тўхтовсиз ўсиб бораётган ҳарбий харажатларда эди. Табиийки ушбу ҳолатдан норози бўлган қатлам 1902 йилги сайловларда сўл партияларга овоз берди ва Эмиль Комб бошчилигидаги радикаллар¹ ҳукуматга келдилар. Комб ҳукумати ўзининг асосий вазифаси қилиб клерикализмга² қарши курашии белгилади. Католик ташкилотларнинг фаолияти анчагина хавфли миқёс касб этаётганлиги жамиятни ташвишга солаётган эди. Уларга қарашли кўчмас мулклар сўнгги йигирма йил ичида 350 млн франкка кўпайди ва 1900 йили 1 млрд франкдан ошиб кетди. Дунёвий мактабларга нисбатан диний мактабларда ўқувчилар сонининг ошиб кетаётганлиги ҳам ҳукуматни ташвишлантираётган эди.

1902 йил 27 июнда ҳукумат конгрегациялар³ томонидан асос солинган 125 та мактабий ёпиш ҳақида декрет эълон қилди. Бу асосан роҳибалар томонидан бошқариладиган қизлар мактаблари эди. 10 июлда диний ташкилотларнинг яна 3000 мактабини 8 кун ичида ёпиш тўғрисида қонун қабул қилинди. 54 та эркаклар конгрегациялари тарқатиб юборилди. 1904 йил 7 июлда Комб ҳукумати мамлакатда конгрегационистик таълимни бутунлай тугатиш тўғрисида қонун қабул қилди. Шу йил октябрда эса ҳукумат черковни давлатдан ажратиш тўғрисидаги қонун лойиҳасини киритди.

Амалга оширилган тадбирларнинг жамият учун нечоғлиқ фойдалигига қарамасдан, реакцион кучлар томонидан танқидга учраган Комб ҳукумати 1905 йил январда истеъфога чиқди.

Айтиш лозимки, Учинчи республиканинг характерли жиҳатларидан бири кўппартиявийлик ва парламентда муқим устун-

---

¹ *Радикал* – туб ва кескин чора-тадбирлар кўриш тарафдори. Қисман демократик ислохотлар ўтказишни талаб қиладиган сўл партиялар тарафдорлари.

² *Клерикализм* (лотинча clericalis-черковга оид) – ижтимоий ҳаётнинг турли соҳаларида черковнинг ролини оширишга интилувчи ҳаракат.

³ *Конгрегация* – (лотинча congregation – иттифок, уюшма) – католикларда орден мақомига эга бўлмаган монахлик уюшмаси. Ҳозирги кунда Рим куриясида 9 та конгрегациялар мавжуд.

ликка эга партиянинг йўқлиги. Шунинг натижасида ҳукуматда ҳам барқарорлик йўқ эди. Ҳукуматларнинг ўрғача фаолият муддати 8 ой бўлган. 1875 йилдан 1914 йилгача бўлган 39 йил ичида 48 та ҳукумат алмашди.

Аср бошида бир неча ҳукуматлар таркибида ташқи ишлар вазирлигини Теофиль Делкассе бошқарди. У мўътадил республикачилардан эди. Делкассе ўзининг бутун фаолияти ва маҳоратини (у яширин дипломатиянинг устаси саналарди) Англия ва Россия билан муносабатларни яхшилашга, Германиянинг тобора кучайиб бораётган даъволарига қарши кучларни сафарбар қилишга қаратди. Унинг даврида Антантанинг асоси яратилди. 1904 йил 8 апрелда Англия билан шартнома имзоланиб, унга кўра Миср устидан Англия, Марокаш устидан эса Франция назорати эътироф этилди (Миср ва Марокаш ҳақида декларация) ва Сиам (Тайланд) Менам дарёси бўйлаб Англия ва Франция таъсир зоналарига ажратилди (Сиам, Мадагаскар ва Гибрид ороллари ҳақида декларация). Ушбу ҳолатдан Германиянинг норозилиги туфайли ва унинг талаби билан 1906 йил 15 январдан 7 апрелгача Альхесирасс конференцияси бўлиб ўтди. Унда 11 та Европа давлатлари, АҚШ ва Марокаш вакиллари иштирок этишди. Конференция Марокашнинг формал мустақиллигини тан олди ва барча давлатлар учун иқтисодий очиқ зона деб таъкидлади. Бироқ Россия ва Англия томонидан қўллаб-қувватланган Франция «молиявий ва ҳарбий ишларда устун ва раҳбар ролга» ҳамда Марокаш полициясига раҳбарлик қилиш ҳуқуқига эга бўлди.

1906 йил октябрда Франция президенти Арман Фалльер бош вазир этиб 65 ёшли «кекса дебютант» Жорж Клемансонни тайинлади. Клемансо ўша даврда Франциянинг энг йирик сиёсий арбоби эди. Ишчилар ҳаракатининг юксалиши ва ишчилар намоёнчилигининг бостирилишлари ҳам унинг даврига тўғри келади. 1909 йил июлда Клемансоннинг ўрнига ҳукумат бошлиғи лавозимига келган Аристид Бриан ҳам социалистлардан эди. Унинг даврида бошланган Марокаш масаласидаги Германия билан келишмовчиликлар 1911 йил 4 ноябрда Берлинда имзоланган икки томонлама келишув билан яқунланди. 1912 йили Испания билан ҳам Марокаш бўйича келишув имзоланди. Шундан сўнг 1911 йили Брианнинг ўрнига келган Кайо ҳукумати ҳам истеъфога чиқиб, ҳокимиятга Раймон Пуанкаре келди. У бевосита Францияни урушга тайёрлаш билан шуғулланди. 1912–1913 йиллари армия қайта ташкил қилиниб, унинг сони оширилди. 1913 йили Франция армиясининг сони 31,6%

га ошди, ҳарбий харажатлар ҳам 1910 йили 936 млн франк бўлган бўлса, 1913 йили 1 млрд 200 млн франкни ташкил қилди. Бу пайтга келиб урушнинг муқаррарлиги энди ҳеч кимда шубҳа уйғотмай қўйган эди.

* * *

XIX асрда ҳеч бир халқ французларчалик кўп урушларда қатнашмади, бошқа бирорта европалик миллат французлардек кўп инқилобни амалга оширмади. Натижада XX аср бошларига келиб Франция дунёнинг энг қудратли давлатлари қаторига кирсада, инқилоблар ва урушлардаги жуда катта йўқотишлар туфайли ривожланиш суръатлари тобора пасайиб бораётган эди. Бу ҳол айниқса Биринчи жаҳон урушида яққол кўзга ташланиб қолди.

III боб бўйича саволлар

1. 1799 йил Наполеон томонидан амалга оширилган давлат тўнтаришининг моҳияти нимада?

2. Буюк француз инқилоби давридаги «Озодлик, Тенглик, Биродарлик» шиорларининг «Озодлик, Тенглик, Хусусий мулк» шиорлари билан алмаштирилиши Наполеон ички сиёсатида қандай ўзгаришларни англатарди?

3. Наполеон даврида қабул қилинган қонунлар Франциянинг иқтисодий ривожланиши учун қандай аҳамиятга эга бўлди?

4. Наполеон армиясида ватанпарварлик руҳининг юқори бўлишини қандай омиллар таъминлади?

5. Наполеон империясининг ички ва ташқи сиёсатини таҳлил қилиб, 1809 йилдан кейинги кучсизланиш сабаблари нимада дейиш мумкин?

6. Наполеон мағлубиятининг асосий сабаблари нимада эди? Вена конгрессининг қарорлари асосан нималарга қаратилди?

7. Вена конгресси Европада ўрнатган сиёсий тизимнинг асосий таянчи нимада эди?

8. Франциядаги саноат тўнтаришининг қандай ўзига хос жиҳатлари мавжуд ва Англиядаги саноат тўнтаришидан қайси жиҳатлари билан фарқ қилади?

9. Францияда Реставрация даври сиёсий тизимининг Империя даври сиёсий тизимидан қандай фарқи томонлари бор?

10. 1848 йилги инқилобнинг асосий сабаблари нимада? Инқилоб қандай оқибатларга олиб келди.

11. Франция-Пруссия уруши қандай оқибатларга олиб келди? Париж коммунаси ва Францияда Учинчи республиканинг ўрнатилишига нималар сабаб бўлди?

12. XX аср бошларида капитализм ривожланишининг қайси жиҳатлари Францияга хос эди?

IV БОБ. XIX АСР – XX АСР БОШЛАРИДА БУЮК БРИТАНИЯ

XIX асрнинг I ярмида Буюк Британия. Иқтисодий тараққиётнинг асосий йўналишлари. XIX асрнинг дастлабки ўн йили Англияда капитализмнинг жадал тараққиёт даври бўлди. Авваллари енгил саноат, биринчи навбатда тўқимачилик ва айниқса унинг янги соҳаси бўлган ип газлама саноати жадал суръатлар билан ривожланган эди. Эндиликда саноатнинг бошқа соҳалари, жумладан, оғир саноатда муваффақиятларга эришилди. Армия учун артиллерия қуролларига давлат буюртмалари металлургия соҳасининг ривожини учун катта тurtки бўлди. Механик кучдан кенг фойдаланиш тобора оммалашиб борди: 1810 йили Англия саноатида 5 мингта буғ машиналари ишлатилган бўлса, кейинги 15 йилда улар сони уч баробарга ошди. Машинасозлик, айниқса 1824 йили парламент Англиядан ташқарига машиналар олиб чиқишга қисман рухсат бергандан сўнг, жадал ривожланди. 1811 йилга келиб савдо ва саноат соҳасида Англия аҳолисининг 44%и банд эди. Саноат пролетариатининг сони ҳам тез ўсиб борди. Машинали ишлаб чиқариш билан рақобатга бардош бера олмаган, хонавайрон бўлган майда ишлаб чиқарувчилар ишсизларнинг сонини тўлдириб борганлиги натижасида ишчиларнинг иш ҳақи ишлаб чиқаришга пропорционал равишда ўсиб бормади. Кам иш ҳақи тўланадиган аёллар ва болалар меҳнатидан фойдаланиш кенг тарқалган эди. Ҳукумат ҳали ҳамон давом этаётган луддчиликка қарши кескии кураш олиб борди. 1813 йили машиналарни бузганлик учун ўлим жазоси белгиланди.

1820-йилларнинг бошларига келиб Англия Наполеон урушлари оқибатида келиб чиққан иқтисодий қийинчиликларни енгиб, саноат тараққиёти даврига чиқиб олди. Англия товарлари учун кенг маҳсулотлар бозорига айланган Лотин Америкаси мамлакатлари ҳисобига экспорт анча ўсди.

Иқтисодий конъюктуранинг яхшиланиши мамлакатда сиёсий вазиятнинг ҳам юмшашига олиб келди. Сўл кучлар, айниқса уларнинг асосий вакили бўлган, 1822 йилдан ҳукуматда ташқи ишлар вазири лавозимини эгаллаган Жорж Каннинг (1770–1827) баъзи ислохотларнинг амалга оширилишига эришди: ғалла ва саноат хомашёсига бож тўловлари пасайтирилди, товарларни четга олиб

чиқиш қоидалари енгиллашди. Жиноят қонунчилиги ҳам қайта кўриб чиқилиб, баъзи жиноятлар учун жазо енгиллаштирилди.

Шу даврдаги муҳим ислоҳотлардан бири ишчиларнинг турли хил иттифоқларга бирлашишларини қатъиян тақиқловчи 1799 йилги қонуннинг бекор қилиниши бўлди. Янги қонун қасаба уюшмалари – тред-юнионлар фаолиятига рухсат берди. Бу ишчилар ҳуқуқларини ҳимоя қилиш, фуқаролик жамиятини шакллантириш борасида қатта қадам бўлди.

1825 йили Англияда капитализм тарихида биринчи марта саноатнинг циклли инқирози юз берди. У Англия иқтисодиётининг деярли барча соҳаларини қамраб олди. Натижада мамлакатдаги сиёсий вазият яна кескинлашди. Сиёсий курашлар марказида парламент ислоҳоти масаласи турарди. Бу талаб умумий сайлов ҳуқуқлари ва бошқа сиёсий эркинликлар учун кураш олиб бораётган сўл радикал кучлар томонидангина қўйилаётган эмасди. Парламент ислоҳотларини, албатта радикалларникига нисбатан чекланганроғини, саноат буржуазияси вакиллари ҳам талаб қилаётган эдилар. Феодал аристократиянинг ҳукмронлиги, буржуа инқилобидан сўнг шаклланган тузум манфаатларини ҳимоя қилаётган бўлса-да, жамиятнинг янги ҳолатига аллақачон мос келмаётган эди. Саноат буржуазияси энди мамлакатни бошқаришда бевосита иштирок этиш талаби билан чиқди. Бу талабга кўра мамлакатдаги сайлов тизими шундай ислоҳ қилиниши лозимки, натижада парламент устидан назорат тўлиқ буржуазия қўлига ўтиши керак эди. Қонуннинг бошчилигидаги ҳукумат ўтказган ислоҳотлар бу асосий масалани ҳал этмаганди. Унинг ўлимидан сўнг ҳокимиятга келган Артур Веллингтон (1769–1852) бошчилигидаги ўнг тори вакиллари Англиядаги тизимни мукамал деб ҳисоблаб, ҳеч қандай ўзгаришларни лозим топмади. Натижада парламент ислоҳотлари учун кураш янада кескин тус олди.

Буржуазия мафқураси ва унинг вакиллари. Буржуа сиёсий иқтисодининг йирик вакилларида бири Давид Рикардо (1772–1823) ўз асарларида капиталистик жамиятнинг асосий қонунларини таҳлил қилишга ҳаракат қилди. У ҳар қандай қийматнинг асосида товар ишлаб чиқариш учун сарфланган меҳнат ётади, деган назарияга асосланиб, ишчиларнинг иш ҳақини пасайтириш капиталистнинг даромадини оширади дея таъкидлайди. Шу сабабли ишчилар билан капиталистлар манфаатлари бир-бирига зиддир, дейди у. Ри-

кардо капиталистик жамиятни ислоҳ қилиш орқали уни мукаммаллаштириш, зиддиятларни йўқотиб бориш лозим, чунки бу абадий жамият, зеро унинг асосини ташкил қилувчи шахсий манфаат тараққиётнинг ягона ҳаракатлантирувчи кучидир, дейди.

Ўша пайтда жамиятнинг катта қисмини, айниқса сўлларни ғазабга келтирган фикрлар Томас Мальтус (1766–1834) асарларида пайдо бўлади. У 1798 йили нашр қилинган «Аҳоли кўпайиши қонунини ҳақида тажриба» асарида капиталистик жамиятда кўпчилик аҳолининг қашшоқлиги жамиятдаги иқтисодий ва сиёсий тенгсизлик оқибати эмас, табиий шароитнинг натижаси эканлигини исботлашга ҳаракат қилди. Мальтус томонидан таклиф қилинган «табиий» биологик қонунга кўра аҳоли сони геометрик прогрессия бўйича (яъни, 1,2,4,16 ва ҳ.к.), яшаш воситалари эса арифметик прогрессия бўйича (1,2,3,4,5 ва ҳ.к.) кўпайиб боради. Натижада аҳолининг ҳаддан ошиб кетиши ва табиий равишда катта қисмининг қашшоқлашуви юз беради. Унинг таълимотидан ўнглр ҳам сўллар ҳам ўз назарияларини исботлаш учун фойдаланишга ҳаракат қилдилар. Натижада турли даврларда «аҳолининг мутлақ кўпайиб кетиши», «ҳаётий кенглик»нинг зарурлиги, «аҳолининг оптимал сони», «геокенглик» ва «геосиёсат» каби тушунчалар пайдо бўлди. Мальтусчилик ва ундан келиб чиқадиган ғайриинсоний хулосалар ўз даврида Ш. Фурье, П. Леру, П. Прудон, К. Маркс, Д.И. Менделеев сингари олимлар томонидан танқид қилинган.

Виктория даврининг бошланиши. 1837 йили ганноверликлар сулоласининг сўнгги эркак вакили вафот этди ва тахтга ўн тўққиз ёшли Виктория (1819–1901) ўтирди. Ўшанда бу тортинчокдай бўлиб кўринган қизча 64 йил тахтда ўтиради деб ҳеч ким ўйламаган эди. Тарихга «Виктория Англияси», «Виктория даври», «викторианча ахлоқ» ва ҳатто «викторианча архитектура» тушунчалари кириб, фақат Британияда эмас, Канадада, Австралияда, Ҳиндистонда ва ҳатто АҚШда ҳам кенг қўлланилади. Шу камгап, тўладан келган, унча чиройли бўлмаган аёл Англия ўз қудрагининг энг чўққисига чиққанда унинг рамзига айланади деб ким ҳам ўйлабди?

Тажрибасиз қизча бўлиб тахтга келган Виктория унга ҳомийлик қилган лорд Мелборн раҳбарлигида парламент анъаналарини ва конституция одатларини жуда тез ўзлаштириб олди. Аста-секин унинг характеридаги қатъиятлик, ҳукмини ўтказа олиш ва шаддоқлик сингари сифатлари намоён бўла бошлади. У қироллик

хокимияти ҳуқуқларини жуда юқори қўйди ва ҳеч кимга унга таҳдид қилиш имконини бермади. У парламент билан зиддиятга бормади, отаси Георг III ва амакиси Георг IV сингари унинг ваколатларига таҳдид қилмади, бир неча бор қаттиқ хўрсиниш билан ўзига унчалик ҳам ёкмаган Гладстонни давлатнинг энг юқори лавозимига тайинлади; аммо барча бош вазирлар унга хатини «Тавозе билан бўйсуниб, ўз бурчимни бажарган ҳолда...», деб бошлашарди ва тик туриб ҳисобот берардилар. У турмуш ўртоғи Альберт Саксен-Кобург-Готскийни ҳам ўзи танлаганди. Улар кўп фарзандли, намунали инглиз оиласи бўлишди. Эри вафот этгандан кейин Виктория қирқ йил мобайнида мотам тутди.

Қиролича фуқаролик ва оилавий энг яхши фазилатларнинг рамзига айланди. У амакиси даврида дарз кета бошлаган монархликнинг обрў-эътибори ва нуфузини юқори кўтарди. Унинг образи империянинг қудрати ва буюклигида намоён бўла бошлади. Қиролича Европанинг деярли барча монархлик уйлари билан фарзандлари ва жиянларининг никоҳлари орқали қариндош тутинди. Унга, туғилганида Наполеон урушларидан кейин Европада обрўси жуда юқори бўлган рус подшоси Александр I шарафига Александриде-Виктория дея исм берилган эди. Бу исм охириги марта Викторияга тож кийдириш маросимида айтилди. Кейин қиролича Россияни Англиянинг асосий рақиби деб ҳисоблаб, бу исмни бутунлай ўчириб ташлади. У тахтга оғир пайтда, ташқи савдо масаласи бўйича сиёсий мунозаралар кучайган, мамлакатда капитализм ўз ривожининг жадал палласига кирган пайтда келди ва мамлакат олдида турган вазифаларни муваффақият билан ҳал қилиб борди.

ХІХ аср ўрталарида Англия. Саноат тўнтаришининг якунланиши. ХІХ аср 30–40-йиллари Англия тарихида капитализмнинг жадал ривожланиш даври ҳисобланади. Бу ерда бошқалардан олдинроқ саноат тўнтариши ўзининг якунловчи босқичига ўтди ва шу ҳол Англияни капиталистик дунёнинг энг ривожланган мамлакатига айлантirdи. Бу даврга келиб Англия саноатининг асосий тармоқларида фабрикали ишлаб чиқариш узил-кесил ғалаба қозонди. Ҳали 1830 йилда ҳатто энг ривожланган тўқимачилик саноатида ҳам қўл кучига асосланган станоклар сони механик станоклар сонидан уч баробар зиёд эди. Кейинги 20 йил ичида қўлда мато тўқиш мутлақо йўқ бўлиб кетди. Худди шундай жараён ишлаб чиқаришнинг бошқа соҳаларида ҳам юз берди. Буига бирин-кетин

амалга оширилган техник ихтиролар имконият яратди. Жумладан, тўқимачилик саноатида ип йигириш жараёнини механизациялаш имконини берувчи сельфактор (автомат) деб аталувчи мослама катта роль ўйнади. Тўқимачилик саноатида 1834–1850 йиллари буғ двигателларининг умумий қуввати 3,5 мартага ошди. Ишлаб чиқаришнинг концентрациялашуви жадаллашди, фабрикаларнинг майдони кенгайди. Шу йиллари Англияда саноат ривожланишининг бошқа бир муҳим жиҳати оғир саноатнинг жадал ўсиши бўлди. 1830 йилдан 1847 йилгача металл ишлаб чиқариш 3 мартага кўпайди. 1828 йилдан бошланган рудаларни эритишда иссиқ ҳаво пуркаш усулини қўллаш 1 тонна металл олиш учун сарфланадиган ёқилғини 3 мартага камайтирди ва Англияда кўп бўлган паст навли тошкўмирдан ҳам фойдаланиш имконини яратди. Шу пайтгача четдан келтириладиган металлга боғлиқ бўлган Англия саноати энди уни кўплаб четга чиқара бошлади. 1826 йилдан 1846 йилгача, 20 йил ичида Англиядан четга темир ва чўян чиқариш 7,5 мартага ошди. 1839 йили Франция, Бельгия ва Пруссияда олинганидан Англияда 4 ҳисса кўпроқ кўмир қазиб олинди.

Англияда саноат ривожланишининг бу даври учун машинасозлик ва станоксозликнинг тез ривожланиши характерлидир. Аниқ ва юқори унумли рандаловчи, токарлик, фрезерлик, штампловчи ускуналарнинг яратилиши меҳнат шароитини яхшилаб, маҳсулот сифатини оширишга хизмат қилди. Сифати ва нархининг арзонлиги бўйича Англия станоклари ва машиналари билан рақобатлашадигани йўқ эди. Англия бутун дунёга машина ва станоклар етказиб берувчи давлатга айланди.

Англия иқтисодиёти учун транспорт коммуникацияларининг, айниқса темир йўлларнинг қурилиши катта аҳамият касб этди. 1830 йилдан кейин темир йўллар қурилиши тезлашди. 1850 йилга келиб темир йўлларнинг умумий узунлиги деярли 10 минг км га етди. Темир йўллар Англия иқтисодиётининг бир бутун бўлиб бирлашишида муҳим роль ўйнади ва мамлакатнинг чекка ҳудудларини ҳам жаҳон савдосига жалб қилди.

Саноат тўнтаришининг яқунланиши Англияни жаҳон саноат ишлаб чиқариши ва савдосида биринчи ўринга олиб чиқди. 1830 йилдан 1850 йилгача четга товар чиқариш 4 марта ошди. Четга олиб чиқиладиган товарларни тўлиқ фабрикада тайёрланган тайёр маҳсулотлар ташкил қилса, мамлакатга олиб кириладиган товарлар

фабрикалар учун хомашё ва аҳоли учун озик-овқат маҳсулотларидан иборат эди. Англия «дунё устахонаси»га айланди.

Саноат тараққиёти шаҳар аҳолиси сонининг ўсишига олиб келди. 1851 йили Англия аҳолисининг 1/3 қисми йирик шаҳарларда яшарди. Шу даврда Франция аҳолисининг фақат 10,5 фоизини йирик шаҳарлар аҳолиси ташкил қиларди.

Қишлоқ хўжалигида ерларнинг лендлордлар қўлида концентрациялашуви юз берди. Натижада 30-йилларнинг ўрталарига келиб 35 минг йирик ер эгалари қўлида умумий ерларнинг ярмига яқини тўпланди.

Саноат тўнтариши яқунланган сари унинг ижтимоий оқибатлари ҳам кўзга ташланиб борди. 1800 йили бошланган аҳолини муттасил рўйхатга олиб бориш жараёнида унинг тез ўсиб бораётганлиги аниқланди: Англия аҳолиси 1801 йили 10,9 млн кишини (Ирландиясиз), 1831 йили 16,5 млн, 1851 йили эса 21 млн кишини ташкил қилган. XIX асрнинг ўрталарига келиб Англияда ишчилар аҳолининг энг кўп сонли қатламига айланди.

Машиналарнинг кенг қўлланилиши хунармандчиликни тўлик сиқиб чиқарди. Аммо бўшаб қолган ишчи кучларининг ҳаммаси ҳам саноатда ўз ўрнини эгаллай олмади. Натижада жуда кўп сонли ишсизлар армияси пайдо бўлди. Бу эса ишчиларнинг иш куни ва иш ҳақига бевосита таъсир қиларди. Саноатда иш куни 12-14 соатни ташкил қилар, иш ҳақи эса зўрға кун кўриш учун етарли эди. Бу ҳол ишчиларнинг кўплаб намоийшларига сабаб бўлди ва бутун аср давомида улар курашининг асосий мазмунига айланиб қолганди.

Парламент ислохотлари учун курашаётган саноат буржуазияси ҳам ишчиларни сиёсий фаолиятга жалб этишдан манфаатдор эди. 1830 йилги Франция инқилоби таъсирида Англиядаги парламент ислохотлари тарафдорлари ҳам фаоллашиб қолдилар. Узоқ курашлар ва тортишувлардан сўнг 1832 йил июнда ислохот тўғрисида билль тасдиқланди. 1832 йилги парламент ислохоти натижасида инглиз саноат буржуазияси «сиёсий жиҳатдан ҳам ҳукмрон синф сифатида тан олинди». Бу ислохотнинг асосий натижаси, Англия буржуазиясининг йирик ғалабаларидан бири эди.

Чартистлар ҳаракати. 1836 йили бир гуруҳ ишчи ва хунармандлар «Ишчиларнинг Лондон ассоциацияси»ни ташкил қилдилар. Бу ассоциация ишчилар ҳаракатининг сиёсий дастури-ни ишлаб чиқишни мақсад қилиб олди. «Халқ хартияси» (хартия

инглизчасига – «чартер») ном олган ушбу дастур Англияда сиёсий тузумни босқичма-босқич демократизациялашни назарда тутган эди. Хартия олтита талабни олдинга сурди: умумий сайлов ҳуқуқи (эркаклар учун), парламентнинг ҳар йили қайта сайланиши, депутатларни сайлашда ёпик овоз бериш, вакилларнинг тўғри тақсимланишини таъминлаш учун мамлакатни тенг сайлов округларига бўлиш, сайловлардаги мулкий чегарани ва депутатларга маош тўлашни бекор қилиш. Кенг жамоатчилик хартия талабларини қўллаб-қувватлади.

1839 йил 7 майда чартистларнинг талаблари кўриб чиқиш учун парламентга топширилди. Парламент чартистларнинг талабларини қабул қилишни маъқул топмади. Бунга жавобан Бирмингем ва Ньюпорт шаҳарларида уюштирилган галаёнларнинг ташкилотчилари ҳукумат томонидан қаттиқ жазоланди: суд уларни қамок жазосига, сургунга ва каторгага ҳукм килди.

Чартистларнинг 1838 йилги «Халқ хартияси» талаблари:

21 ёшга тўлган эркаклар учун умумий сайлов ҳуқуқи
Тенг сайлов округлари
Парламент аъзоларининг ҳар йили қайта сайланиши
Парламент аъзоларига ойлик маош тўланиши
Сайловларда ёпик овоз берилиши
Сайловларда мулк чегарасининг бекор қилиниши

Унча узоқ давом этмаган жимликдан сўнг 1842 йили апрелда парламентга чартистларнинг 3,3 млн киши томонидан имзоланган иккинчи петицияси топширилди. У мазмунига кўра биринчисидан аниқроқ ва талабчанроқ руҳда эди. Хусусан, «Жаноби олиялари, – дейилади петицияда қиролича Виктория ҳақида, – бир кунда 165 ф.ст. даромад олади, айни пайтда минглаб ишчилар оилалари кунига жон бошига 3,7 пенс билан кифояланмоқда».

Парламент бу сафар ҳам петиция талабларини қондиришни рад этди.

1843 йилга келиб инқирознинг чекиниши, иқтисодий конъюктуранинг яхшиланиши натижасида чартистлар ҳаракати ўзининг оммавий характерини йўқотди.

Эркин савдо ва фабрика қонунлари. 1846 йилдан ҳукумат эркин савдо дастурини ҳаётга татбиқ этишни бошлади. Мамлакатга олиб келинадиган товарлардан, биринчи навбатда, озиқ-овқат ва

хомашё маҳсулотларидан олинадиган божларнинг тариф ставкалари кескин туширилди. Мустамлакалардан товар олиб келишни қийинлаштираётган ва қимматлаштираётган навигация акти ҳам бекор қилинди. Бу тадбирлар Англия фабрика маҳсулотларининг нархини пасайтириб, четга товар чиқаришни рағбатлантирди. Натижада Англия капиталининг фаолият доираси кенгайиб, мамлакатда ишлаб чиқарилган товарлар билан янги-янги бозорларни забт этиш ва Англияни жаҳоннинг савдо марказига айлантириш имконияти пайдо бўлди. Эркин савдони жорий этиш натижасида хомашё ва озиқ-овқат маҳсулотлари нархининг пасайиши Англия саноат буржуазиясига жуда катта фойда келтирди. Озиқ-овқатлар нархининг пасайиши аҳолининг барча қатламлари учун фойдали бўлди ва чартистлар ҳаракатини янада сусайтириб, мамлакатдаги сиёсий вазиятни анча юмшатди. Бу ва бошқа бир қатор тадбирлар ишчиларнинг меҳнат шароитларини ҳамда аҳолининг яшаш тарзини янада яхшилаш имконини яратди. Хусусан, 1844 йили парламент акти билан 13 ёшгача бўлган болаларнинг иш куни, уларга ўқиш учун имконият яратиш мақсадида, 6,5 соат қилиб белгиланди. 1842 йили 10 ёшдан кичик болалар ва аёллар учун ер ости шахталарида ишлаш тақиқланди. 1847 йили аёллар ва балоғатга етмаганлар учун ўн соатлик иш кунини ўрнатувчи қонун қабул қилинди. Шу йиллари ушбу қонунларнинг бажарилиши устидан назорат ҳам кучайтирилди: фабрика инспекторларининг сони оширилди, уларнинг функция ва ҳуқуқлари анча кенгайтирилди.

Мустамлакачилик сиёсати. XIX асрнинг иккинчи чорагидан бошлаб Англия Ер шарининг барча қитъалари ва барча денгизларида фаол босқинчилик сиёсатини олиб борди. Ҳиндистонда ўзининг мустамлакачилик фаолиятини кенгайтириб, 1843 йили Синд водийсини, 1846 йили Кашмирни босиб олди. Шу йиллари инглиз мустамлакачилари Афғонистонга қарши босқинчилик урушини олиб бордилар, ammo афғон халқининг мардонавор қаршилигига учраб, 1842 йили Афғонистон амири билан сулҳ тузишга ва вақтинча бу мамлакатни босиб олишдан воз кечишга мажбур бўлдилар. Хитойда биринчи афюн урушлари (1839–1842) натижасида инглизлар Гонконгни босиб олдилар ва Хитойдаги Цин ҳукуматини чет эл, аввало Англия савдоси учун (жумладан, афюн олиб кириш учун) қатор портларни очишга мажбур қилди. Дунёнинг бошқа жойларида ҳам Англияга қарашли ҳудудлар кенгайиб борди: 1840 йили Янги Зе-

ландия, 1842 йили Борнео оролининг шимолий қисми, 1843 йили Жанубий Африкадаги бир қатор ҳудудлар босиб олинди. XIX аср ўрталарига келиб Англия дунёнинг энг катта мустамлакачи империясига айланди. Унинг мустамлакалари ҳудуди 2 млн кв км дан зиёд, аҳолиси эса 100 млн кишини ташкил қиларди.

Британия империяси таркибидаги мустамлакаларни уч турга ажратиш мумкин.

Биринчисига Канада, Австралия ва Янги Зеландия киради. Буларнинг аҳолиси асосан Англиядан кўчиб келганлардан иборат. Дастлаб бошданок бу ерлар бошқа мустамлакаларга нисбатан анча қулай шароитда бўлиб, бошқалардан олдин аввал маъмурий, кейин эса сиёсий автономия режими ўрнатилди. Бу типдаги мустамлакалар ичида Канада биринчи бўлиб ўзини ўзи бошқариш ҳуқуқини олди.

Иккинчи тип мустамлакалар ичида Ҳиндистон ўзининг қадимий маданияти, дини, урф-одатларига ва кўпмиллионли халқига эга бўлган мамлакат бўлса-да, унинг ҳолати бошқача эди. Бу ерда Ост-Индия компанияси тўла ҳокимиятга эга бўлиб, ундан мамлакатни, ҳинд халқини талашда кенг фойдаланди. 1857 йилдаги сипоҳилар қўзғолони ва ҳинд халқининг мардонавор кураши натижасида Англия ҳукумати Ҳиндистонни бошқариш тизимини ўзгартиришга мажбур бўлди. Ост-Индия компанияси тугатилди. Ҳиндистондаги маъмуриятнинг ягона бошлиги Ҳиндистон ишлари бўйича вазирлик томонидан тайинланадиган генерал-губернатор деб эълон қилинди. Аслида деярли ҳеч нарса ўзгармади. Аксинча, Англия қироличаси Викториянинг «Ҳиндистон императори» деб эълон қилиниши (1877) қадимий ҳинд халқи учун ҳақоратли бўлди.

Жанубий Африкадаги инглиз мустамлакалари ҳам ўзига хос равишда ривожланарди. Инглизлар XIX аср бошларида французлар билан уруш жараёнида бу ерлардаги Голландияга қарашли ҳудудларни эгаллаган эди. Ўша пайтдаги номи Эзгу Умид бурни бўлган бу мустамлака ўзларини бурлар деб атовчи (бур-голландчасига «деҳқон» дегани) голландияликлар томонидан ўзлаштирилган эди. Бурлар маҳаллий қора танли аҳолининг ерларини забт этиб, ўзларини қулларга айлантиришганди ва асосан чорвачилик билан шуғулланувчи фермаларда ишлашга мажбур қилишганди. Бурлар дастлаб инглизлар ҳукмронлигини қаршиликсиз қабул қилди, аммо бурларнинг ерлари устидан назорат ўрнатишга ва бу ерда Англия қонунларини жорий қилишга бўлган уринишлар бурларнинг кучли

норозилигига сабаб бўлди. Улар 1836 йили ёппасига шимолга, Оранж дарёси ортига кўчиб ўтиб, у ерда Оранж республикасини, кейин эса Вааль дарёсидан ўтиб, Трансвааль республикасини ташкил қилдилар. 1838 йил 16 декабрда бурлар маҳаллий зулу қабиласини қирғин қилди («Қонли дарё ортидаги жанг» деб номланади тарихда). Бурларнинг кўчишидан инглизлар янги ерларни эгаллашда фойдаландилар. Улар Ҳинд океани қирғоқларида бурлар томонидан тузилган Наталь республикасини 1843 йили аннексия қилди. Оранж республика бурлари жиддий қаршилик кўрсатганликлари туфайли 1852 йили Англия унинг мустақиллигини тан олишга мажбур бўлди.

Англия мустамлакаларининг учинчи типига Ирландия киради. XII асрда забт этилган ва Кромвель кўшинлари томонидан иккинчи бор забт этилиш жараёнида оммавий қирғиннинг даҳшатларини бошдан кечирган бу мамлакат 1800 йилдан буён «Буюк Британия Бирлашган Қиролигининг» ажралмас қисми ҳисобланади.

XIX асрнинг иккинчи ярмида Англия. XIX аср 70-йилларидан Англия жаҳон саноат ишлаб чиқаришидаги монопол ўрнини йўқота борди. Дунё устахонаси мақомини йўқотаётган бўлса-да, Англия ҳали жуда катта мустамлакаларга эга, денгизда ҳукмронликни, жаҳон савдосида воситачиликни, суғурта ва банк ишларида етакчиликни эгаллаб келаётган эди. Бу ҳол мамлакатни аввалгидек катта фойда билан таъминлаб турарди. Жаҳон иқтисодиётида Англия мақомининг ўзгариши, у ўзининг саноатдаги гегемонлигини йўқотишидан анча олдин бошланган эди. Бу ерда иқтисодий тараққиётнинг суръати сусайди; 70-йиллардан бошлаб Англия капиталидан мамлакат ичкарасида кам фойдаланилди, энг фойдали соҳа капитални четга жойлаштириш бўлиб қолди.

Айни пайтда бир қатор Европа мамлакатлари ва АКШда саноат тўнтариши яқунланди. Ушбу мамлакатлардаги саноат тўнтариши Англиядагидан анча кеч бўлганлиги сабабли юқори техник асосда амалга оширилди. XIX асрнинг ўрталарида кўплаб Европа давлатларида олиб борилган фритредер¹ сиёсат протекционизмнинг янги тўлқини билан алмашди ва бу ҳол ушбу мамлакатларда саноат ишлаб чиқаришини оширди, натижада инглиз товарларига талаб пасайиб кетди. Чет эл тадбиркорлари ўз мамлакатларида саноатни

¹ *Фритредер сиёсат* – (ингл. Free trade – эркин савдо) – савдо эркинлиги ва давлатнинг хусусий тадбиркорлик соҳасига аралашмаслигини эълон қилувчи иқтисодий сиёсат, иқтисодий назария ва ҳўжалик амалиётининг йўналиши.

яратиш учун Англия ускуналарини инглизларнинг ўзидан олган қарзлар эвазига сотиб олишар эди. 70–80-йилларда ҳали ишлаб чиқаришнинг умумий ҳажми ва маҳсулотнинг мутлақ ўсиши бўйича Англия устунликни сақлаб турган бўлсада, ривожланиш суръатлари бўйича АҚШ ва Германия ундан олдинлаб кетган эди.

Бунинг асосий сабабларидан бири Англиянинг завод ва фабрикаларидаги ускуналар анча эски, илгари катта маблағ сарфланганлиги учун тадбиркорлар уларни янгилаш эҳтиёжини ҳали сезмаётган эди. Бошқа мамлакатларда эса йирик саноат янги ва шунга яраша энг сўнги русумли ускуналар билан таъминланганди. Техникадаги қолоқлик тез орада ишлаб чиқаришнинг ҳажмида ҳам акс этди. АҚШ пўлат эритиш, чўян ишлаб чиқариш ва кўмир қазиб олиш бўйича Англиядан олдинлаб кета бошлади, Германия савдо соҳасида катта рақобатни вужудга келтирди. 90-йилларга келиб немисларнинг арзон товарлари Англия ва унинг мустамлакалари бозорларига кириб келди.

1878–1879 йиллардаги инкироз ўзининг миқёси ва давомийлиги билан Англия бошдан кечирган инкирозлар ичида энг оғири бўлди. Бу инкироздан кейин ҳали одатдаги кўтарилиш юз бермасдан туриб, 1882 йил охиридан Англия иқтисоди навбатдаги инкирозга тортилди ва у 1883 йили умумий инкирозга айланди. 1888 ва 1889 йиллар иқтисоднинг кўтарилиши ва жонланиши таъсири остида ўтди, аммо 1890 йили жаҳон молия инкирози бошланиб, ортидан Англияда янги иқтисодий инкироз бошланди ва 1892–1893 йиллари энг оғир тус олди; 1894 йили депрессияга айланди. Ҳатто иқтисод яхшилана бошлаган 1889 йили фақат Лондон шаҳрида расмий рўйхатга олинган 1 млн 300 минг ишсиз бор эди.

**Англия экспортининг структураси қуйидагича эди
(млн ф.ст. ҳисобида)¹**

	1875	1894	1914
Умумий ҳажми	223	216	431
Кўмир	10,1	18,6	42,2
Темир ва пўлат	25,8	18,7	41,2
Машина ва ускуналар	4,3	1,8	6,5
Пахта ип	13,2	9,3	12,0
Пахта газлама	58,6	57,3	103,3

¹ *Трещёткина И.Г.* Всемирная история в таблицах и схемах. – СПб.: ООО «Виктория плюс», 2011. С.41.

Йигирма йил (1875–1895) давом этган аграр инқироз даврида Англияда қишлоқ хўжалик маҳсулотларининг нархи икки баробар тушиб кетди. Бу кўплаб майда ва ўрта ҳол фермерларнинг хонавайрон бўлишига, қишлоқ аҳолиси даромадларининг кескин камайиб кетишига олиб келди. Ишсизларнинг янги оқими шаҳарларга келиб, у ердаги харобаларни тўлдирди. Аграр инқироз 90-йилларнинг иккинчи ярмида, лендлорлар рента ҳақини 25% га қисқартиргандан, ғаллачилик эса интенсив ривожланаётган чорвачилик ва паррандачилик учун ем-хашак базасига айлантирилгандан сўнг енгиб ўтилди.

Англия саноат ишлаб чиқаришида ортда қолган сари четга капитал чиқариш катта аҳамият касб этиб, фойда олишнинг муҳим манбаларидан бирига айланиб борди. Англиянинг чет элларга қилган инвестицияси 70-йиллари йиллик ўртача 22 млн ф.ст. бўлса, 80-йилларнинг охирига келиб 103 млн ф.ст. га етди. Бу ҳол Англияда капитализмнинг судхўрлик тенденциялари ривожланиб, техник тараққиёт ва ишлаб чиқаришни ташкил қилишнинг ортда қолишига олиб келди.

Янги мафқуранинг пайдо бўлиши. Иқтисодда империалистик белгиларнинг кучайиши жамиятнинг мафқурасида ҳам ўз аксини топди. 60-йилларнинг охиридан бир қатор олимлар жамиятнинг янги иқтисодий ҳолатига мос мафқуравий тизимларни таклиф қила бошладилар. Шундайлардан бири Чарльз Дилк (1843–1911) ўзининг «Янада Буюк Британия» номли асарида кўчкинчи инглизлардан ташкил топган мустамлакаларда (Канада, Австралия, Янги Зеландия, Жанубий Африка) буржуазиянинг ҳуқуқларини кенгайтиришни, амалда уларни мустамлакаларни бошқаришга шерик қилишни таклиф қилди. Дилкнинг фикрича бу Англиянинг дунёдаги етакчилик ролини сақлаб қолишга ёрдам берар экан. Шу билан бирга Дилк «эркин савдо» ўрнига Англияни ва бутун Британия империясини чет давлатлар рақобатидан ҳимоя қилишга қаратилган «адолатли савдо»ни жорий қилиш зарур деб ҳисоблайди.

1883 йили Жон Силининг (1834–1895) «Англия экспансияси» номли китоби нашр қилинди. Бу китоб мустамлакачилик ғояларини («Империя федерацияси» каби) тарқатиш мақсадида тарғибот жамиятларининг ташкил топиши учун туртки бўлди. Бу даврнинг идеологлари мустамлакачилик ғояларини «империяни кутқариш», «ишчиларнинг ижтимоий ҳуқуқлари» каби шиорлар билан кўшиб

олиб бордилар. XIX аср охирида Англия мустамлакачилик экспансиясининг фаолларидан бири Сесил Родс (1853–1902) ўз мафкура-сининг мақсадини очик билдириб: «Империя – қорин масаласи. Агар фуқаролар урушини хоҳламасангиз, сиз империалист бўлишингиз керак», – деган эди.

Партиялар ўртасидаги кураш. 1868 йилдан 1874 йилгача ҳокимиятда Уильям Гладстон (1809–1898) бошчилигидаги либераллар партияси турди. Улар ўзларининг ички ва ташқи сиёсатлари-ни Англиянинг иқтисодий гегемонлиги абадийлигидан келиб чиқиб қурдилар. Либераллар Англия ягона йирик саноат мамла-кати ва халқаро сиёсатда ҳам ҳал қилувчи роль ўйнаши керак, деб ҳисобладилар. Шундан келиб чиқиб, Англия бошқа давлатлар би-лан узоқ муддатли иттифоқ тузмаслиги ва ҳеч қандай блокларга аъзо бўлмаслиги керак. Бундай ташқи сиёсат кейинчалик «ажойиб изоляция» сиёсати номини олди.

Гладстон ҳукумати бир қатор ижтимоий ва сиёсий ислоҳотларни ҳам амалга оширди. 1871 йили қабул қилинган қонун касаба уюш-маларига юридик шахс ҳуқуқини берди. 1872 йилдан жамоа палата-сига сайловлар ўтказишда ёпиқ овоз бериш усули жорий қилинди.

Буюк Британияда ўтказилган сайлов ислоҳотлари

1819 йил	«Питерлоодаги жанг»	Манчестер яқинида полиция парламент ислоҳотини талаб қилган демонстрация-ни ҳайдаб юборди, 15 киши ҳалок бўлди
1832 йил	Парламент ислоҳоти ҳақидаги 1- билль	Сайловчилар сони 2 марта оширилди, аммо кўпчилик сайлов ҳуқуқини олмади
1867 йил	Парламент исло-ҳоти ҳақидаги 2- билль	Сайловчилар сони ишчилар ҳисобига 1 млн кишига оширилди
1887 йил	Парламент ислоҳоти ҳақидаги 3- билль	Ишчиларнинг энг қуйи қисми – шахтёр-лар ва батрақларга ҳам сайлов ҳуқуқи бе-рилди

Аммо бу чекланган ислоҳотлар либералларга жиддий му-ваффақият келтирмади. 1874 йилги парламент сайловларида либе-рал партия маглубиятга учради ва ҳукуматга Бенжамин Дизраэли (граф Биконсфилд; 1804–1881) бошчилигидаги консерваторлар кел-ди. Консерваторларнинг ички сиёсати либералларнинг «масъулият-

сиз индивидуализм»ига қарши кураш шиори остида олиб борилди. Консервагорлар ижтимоий қонунчилик борасида бир қатор ишларни амалга оширди. Ишчилар учун ҳақоратли бўлган «хўжайинлар ва хизматкорлар» ҳақидаги қонун 1875 йили «тадбиркорлар ва ишчилар» тўғрисидаги қонун билан алмаштирилди. Унга биноан энди ёлланма ишчи билан иш берувчи ўзаро шартнома имзолаб, томонлар тенг ҳуқуқий муомалага киришадилар. Шу йили 10 ёшдан кичик болаларни ишга ёллашни тақиқловчи қонун қабул қилинди, ҳафталик иш куни барча учун 57 соатдан ошмаслиги белгилаб қўйилди. Аини пайтда ҳукуматнинг роли ва аҳамиятини кучайтириш борасида ҳам қатор қонунлар қабул қилинди, янги вазирликлар ташкил этилди, барча масалалар бўйича қонунчилик ташаббуси ҳукумат қўлида тўпланди.

Ташқи сиёсатда мамлакат манфаатларидан келиб чиқиб фаолият олиб борилди. 1875 йили Миср ҳукмдори Исмоил I (1830–1895) Англия ҳукуматига Сувайш каналининг 45% акцияларини сотишга мажбур қилинди ва майда акциядорлардан олинган акциялар билан қўшиб инглизлар Сувайш каналининг назорат пакетини қўлга киритдилар.

Дизраэли Виктория шахсини «демократик торизм» сиёсатининг муҳим элементига айлантириш, Англиянинг халқаро обрўсини ошириш сари йўл тутди. Бундай ташқи сиёсат жиддий ҳаракатдан ташқари катта маблағ ҳам талаб қилар эди. Шу муносабат билан танқидга учраган консерваторлар 1880 йилги сайловларда ютқазиб қўйди. Ҳокимиятга яна Гладстон бошчилигидаги либераллар келди. Улар фаолиятидаги оғир муаммо Ирландия масаласи бўлди. 70-йилларнинг охирига келиб умумевропа аграр инқирози сабабли Ирландиядаги аҳвол жиддий кескинлашди. Лендлордлар томонидан арендаторларнинг оммавий қувилиши янгидан бошланди. 1879 йили ирланд деҳқонлари «Ер лигаси» деган ташкилот туздилар. Бу ташкилотга 250 мингдан зиёд киши аъзо бўлиб, улар арендаторларнинг қувилишига жавобан помешчикларнинг мол-мулкларига ўт қўйиш, уй ҳайвонларини йўқ қилиш, баъзан эса помешчик ёки унинг ёрдамчисини ўлдириш билан шуғулландилар. Помешчик-капитан Чарльз Бойкот (1832–1897) номидан олиниб бойкот деб аталаётган қаршилик кўрсатиш усули кенг тарқалди.

Бу даврда Ирландиядаги либерал буржуазиянинг тан олинган йўлбошчиси уларнинг парламентдаги етакчиси Чарльз Пар-

нелл (1846–1891) бўлиб колди. Парнеллнинг деҳқонлар орасидаги обрўси унга миллий-озодлик ҳаракатига раҳбарлик қилиш имкони-ни берди. Парнелл Британия империяси доирасида Ирландия учун ўзини ўзи бошқариш ҳукуқини талаб қила бошлади.

Гладстон ҳукумати эса илгари берган ваъдасига биноан Ирландияга ўзини ўзи бошқариш ҳукуқини бериш ўрнига асосан помещиклар учун фойдали бўлган ер тўғрисида янги қонун лойиҳасини таклиф қилди. Бунга жавобан «Ер лигаси» ташкилоти бойкот қилишни кучайтирди. 1881 йил кузида Гладстон ҳукумати келишув таклиф қилди. Унга биноан ирландлар рента тўловини давом эттирадилар ва бойкот қилишни тўхтатадилар, эвазига Англия ҳукумати Ирландиянинг қамал ҳолатини бекор қилади, помещиклар эса арендаторларнинг қарзларидан воз кечадилар. Парнелл ушбу шартлар асосида келишувга розилик билдирди. Гладстон ва Парнелл келишувидан сўнг Ирландияда террористик гуруҳлар фаолияти яна жонланди. 1882 йили Ирландия ишлари бўйича вазир Фредерик Кавендиш (1836–1882) ва унинг ёрдамчиси Бэрк ўлдирилди. Ҳукумат эса оммавий жазолашларни бошлади. Натижада «Ирландия масаласи» фақат Гладстон ҳукуматини эмас, умуман либерал ҳаракатнинг ҳам обрўсини тушириб юборди. Бу ҳол 1885 йили либераллар партиясининг бўлинишига олиб келди. Жозеф Чемберлен (1836–1914) бошчилигидаги либерал-юнионистлар консерваторлар билан бирлашди. Натижада ҳукуматга келган консерваторлар йигирма йил уни бошқардилар.

XIX – XX аср бошларида Буюк Британиядаги сиёсий партиялар

	Либераллар	Консерваторлар
Таркиби	Саноат ва савдо буржуазияси	Йирик ер эгалари
Сиёсий дастури	Мамлакат сиёсий тизимида либерал ислохотлар ўтказиш, сайлов ҳукуқларини кенгайтириш	Ўз иқтисодий манфаатларини ҳимоя қилиш мақсадида мамлакатдаги мавжуд сиёсий тузумни сақлаб қолиш
Ижтимоий-иқтисодий дастури	Либерал ижтимоий ва иқтисодий ислохотларни амалга ошириш	Мавжуд тузумни консервация қилиш

Англия мустамлакачилик экспансиясининг янги тури бошланди. Британия империясининг ҳудуди 1884 йилдан 1900 йилгача 9,6 млн кв км га, ёки 30% га кенгайди, аҳолиси бир ярим марта кўпайди.

Ишчилар ҳаракати. XIX аср 60-йиллари охири – 70-йиллари бошидаги иктисодий юксалиш ишчиларга ўз аҳволларини яхшилаш учун курашиш имконини туғдирди. Касаба уюшмаларининг иш вақтини қисқартириш ва ўз фаолиятларини легаллаштириш учун кураши улар сафларининг сезиларли кенгайишига олиб келди. Ўша даврда ишчиларнинг фаолиятига катта таъсир кўрсатган ижтимоий фикрнинг йўналишларидан бири «фабианлик»¹ эди. Фабианлик жамияти 1884 йилнинг бошида ташкил топди. Фабианлар инқилобий ҳаракатга кескин қарши чиқиб, кўплаб ишчиларни ҳам бу йўлдан қайтаришга ҳисса қўшдилар. Фабианлар жамиятининг аъзолари орасида Беатриса (1858–1943) ва Сидней (1859–1947) Вебблар ва таниқли ёзувчи Бернард Шоу (1856–1950) каби машҳур кишилар бор эди. Фабианлар жамиятдаги муаммоларни ҳал қилиш йўллари инқилобий ҳаракатдан эмас, ислоҳотчиликдан излаш лозим, деб ҳисоблашардилар.

1881 йили Лондонда «Демократик федерация» деб номланган ташкилот вужудга келди. У дастлаб зиёлиларнинг кичик гуруҳи сифатида фаолият юритиб, 1884 йилдан «Социал-демократик федерация» номини олди. Бу ташкилот ҳам социал-демократик ғояларни тинч ислоҳотлар йўли билан амалга ошириш тарафдори эди.

1893 йили Мустақил ишчи партия ташкил топди. Янги партия ташкилотчилари уни Европадаги марксистик позицияда турган социалистик партиялар билан адаштирмасликлари учун партия номига «социалистик» сўзини қўшмасликни маъқул кўрдилар. Партиянинг раҳбари кончи Жеймс Гарди (1856–1915) бўлди. Партиянинг кучи касаба уюшмалари билан алоқаси яхшилигида эди. Уларнинг йирик ғалабаларидан бири тред-юнионларнинг 1893 йилги конгресси томонидан сайловолди кураши учун пул маблағлари ажратиш ҳақидаги қарори бўлди.

XIX аср охири – XX аср бошларидаги инқирозлар, континентал Европа давлатларида инқилобий ҳаракатнинг юксалишига қарамасдан Англия ишчилари ўзларининг анъанавий тред-юнионистик қарашларини сақлаб қолдилар.

«Ажойиб давр». 1901 йили 64 йил ҳукмронлик қилган қиролича Викториа вафот этди. 1901–1914 йилларни Англия тарихида «Ажо-

¹ *Фабианлик* – бу йўналиш ўзининг жангда кутиш тактикаси билан машҳур бўлган Қадимги Рим саркардаси Фабия Кункатор («Сусткаш») номидан олинган.

йиб давр» дейишади. Вафот этган қиролича ўрнига унинг катта ўғли, 60 ёшли Эдуард VII тахтга келди. Инглизлар ўз қиролларини ёқтириб қолдилар. Уни «қиролларнинг яхшиси, марҳаматлиларнинг энг сараси» деб атадилар. Эдуард VII инглиз дипломатиясида хукмронлик қилган «ажойиб изоляция» сиёсатини тугатди. Қирол сиёсатининг муваффақияти деб Англия билан Франция ўртасидаги муносабатларнинг илиқлашувини айтиш мумкин.

1903 йили Парижга ташриф буюрган Эдуард VII французларни маҳлиё қилди ва бу ташриф 1904 йили Англия билан Франция ўртасида ҳарбий иттифоқ тўғрисида имзоланган ва Антанта¹ номи олан шартноманинг тузилишида катта роль ўйнади. 1907 йили Англия билан Россия ўртасида бу икки давлатнинг Ўрта Шарқдаги муносабатларини тартибга солувчи келишув имзоланди. 1908 йили эса Россия билан Германия ўртасидаги яқинлашувнинг олдини олиш учун Эдуард VII Николай II билан учрашди. Европанинг хукмрон сулолалари билан қариндошлик алоқалари ва қиролнинг шахсий хислатлари кўплаб муаммоларни Англия фойдасига ечиш имконини берди.

Эдуард VII 1910 йили вафот этди. Қиролни сўнгги йўлга минглаб лондонликлар билан бирга 9 та европалик монархлар кузатиб кўйдилар. Тобут ортидан Буюк Британиянинг янги қироли Георг V ва Германия кайзери Вильгельм II борди. Орадан тўрт йил ўтиб улар фронтнинг икки томонида бир-бирига қарши турадилар.

1906 йили бўлиб ўтган сайловларда консерваторлар мағлубиятга учради. Шу вақтдан то 1916 йилгача ҳокимиятда либераллар бўлиб, улар «синфли жамият» қуриш мақсадида мўтадил ислохотларни амалга оширдилар. Бу ислохотларнинг муаллифи ва ташаббускори истеъдодли сиёсатчи Дэвид Ллойд Жорж (1863–1945) бўлди.

Қандай ислохотлар синфий жамият қуришда ёрдам бериши мумкин эди? Тадбиркорларга тред-юнионлардан стачкалар пайтида келтирилган зарарни қоплаш талаби тақиқланди; ишлаб чиқаришдаги бахтсиз ҳодисалардан зарар кўрганлар учун тадбиркорлар ҳисобидан нафақа, шунингдек, 70 ёшга етган кексалар учун қариллик нафақаси тайинлаш жорий қилинди ва шахтёрлар учун 8 соатлик иш куни ўрнатилди. 1911 йилги қонунга кўра касаллик ва ишсизликни суғурта қилиш татбиқ этилди.

---

¹ Антанта – французча entente – самимий розилик сўзидан олинган.

Ллойд Жорж лордлар палатасининг «veto» ҳуқуқини чекловчи қонуннинг қабул қилинишига эришди. Энди лордлар палатаси жамоа палатаси томонидан қабул қилинган қонунни фақат икки марта рад этиши мумкин эди. Агар жамоа палатаси шу қонунни учинчи марта қабул қилса, у ўз-ўзидан кучга кирарди. Айна пайтда урушга тайёрланаётган ҳукумат қуролланишга катта маблағ ажрата бошладди.

Шу йиллари Ирландияда «Ирландия – ирландияликлар учун» шиори остида ўтган гомруль учун ҳаракат бошланди. Либераллар ҳукумати 1912 йили парламентга гомруль ҳақида қонун қабул қилиш таклифини киритди. Лордлар палатаси таклифни рад этди. Ольстерлик протестантлар ҳам гомрулга қарши курашдилар. Ирландия қуролли лагерга айланди. Фуқаролар уруши етилиб келаётган эди.

Шу пайтда Биринчи жаҳон уруши бошланиб кетди. Мамлакат ичкарасидаги зиддиятларни енгиш лозим эди. Жамоа палатаси гомруль тўғрисидаги қонунни қабул қилди ва у кучга кирди.

Британия халқи катта уруш хавфи олдида бирлашди.

* * *

XIX аср кўп жиҳатдан Буюк Британия асри бўлди. Бу ерда биринчи бўлиб ҳуқуқий давлат ва фуқаролик жамияти асослари яратилди. Фан ва техник тараққиёт саноат тўнтаришига олиб келди ва Англия «дунё устахонасига» айланди. Тўхтовсиз урушлар олиб борган инглизлар Ер юзи аҳолисининг чорак қисмини бирлаштирган улкан империяни яратдилар.

IV боб бўйича саволлар

1. XIX аср биринчи чорагида Англия саноатида юз берган тизимли ўзгаришлар қандай оқибатларга олиб келди?

2. Шақлланган инглиз буржуа мафқурасининг қандай алоҳида хусусиятларини ажратиб кўрсатиш мумкин?

3. Виктория давридаги Англия тараққиётининг қайси жиҳатларини ажратиб кўрсатиш мумкин?

4. Англияни «дунё устахонасига» айланттирган саноат тўнтариши ички ва ташқи савдонинг ривожланишига қандай таъсир кўрсатди?

5. Чартистларнинг асосий талаблари жамиятда қандай ўзгаришларни амалга оширишга қаратилган эди? Эркин савдо сиёсати деганда нимани тушунасиз?

6. Британия мустамлакаларини қайси турларга ажратиш мумкин ва уларнинг метрополия билан муносабатларида қандай фарқлар мавжуд эди?

7. XIX аср иккинчи ярмида Англиянинг иқтисодий лидерликни йўқотиши унинг ташқи сиёсатида қандай ўзгаришларга олиб келди?

8. XIX асрда Буюк Британияда ўтказилган сайлов ислохотлари ижтимоий-сиёсий тизимда қандай ўзгаришларга олиб келди? Англияда шакланган конституциявий монархиянинг моҳияти нимада?

9. XIX асрда Англияда шакланган сиёсий партиялар – либераллар ва консерваторларнинг сиёсатидаги асосий фарқлар нимада? Партиялар ишчилар ҳаракатида қандай роль ўйнади?

10. Қирол Эдуард VII сиёсати Англиянинг халқаро аҳволига қандай таъсир кўрсатди? Бу давр нима учун «ажойиб давр» деб аталади?

V Б О Б . XIX АСР – XX АСР БОШЛАРИДА ГЕРМАНИЯ¹

Вена конгрессидан сўнг Герман иттифоқидаги ҳолат. 1815 йил 8 июнда Вена конгрессида имзоланган акт 34 та мустақил давлат ва 4 та эркин шаҳарлар – Бремен, Гамбург, Любек, Майн бўйидаги Франкфуртдан иборат Герман иттифоқини тузишни кўзда тутган эди. Учта чет эл монархлари – Англия, Дания ва Нидерландия қироллари ҳамда уч герман давлатлари – Ганновер, Гольштейн ва Люксембург князлари Герман иттифоқининг аъзолари деб тан олинган эди. Иттифоқнинг энг катта давлатлари Австрия билан Пруссия бўлиб, ушбу давлатлар ерларининг бир қисми – Австрия таркибига кирувчи Венгрия қироллиги, Ломбардо-Венециан қироллиги ва Галиция ҳамда Пруссияга қарашли Шарқий Пруссия ва Познань янги ташкил қилинган Иттифоқ таркибига киритилмади. Масаланинг бундай ҳал қилиниши Австрия билан Пруссиянинг Герман иттифоқидан мустақиллигини ошириб, Германиянинг бирлашиши йўлида қўшимча қийинчиликлар туғдирар эди. Иттифоқнинг олий органи Иттифоқ сейми бўлиб, у Майн бўйидаги Франкфурт шаҳрида жойлашди. Герман иттифоқи мустақил давлатларнинг конфедерацияси кўринишида бўлиб, иттифоққа кирувчи давлатлар орасида узвий боғлиқлик йўқ эди. На умумий қонунчилик, на умумий армия, на умумий молия, на дипломатик ваколатхоналар мавжуд эмасди. Австрия вакили Герман иттифоқининг доимий раиси саналарди. Шу тариқа Германиянинг бирлашиши масаласи ўз ечимини топмади.

¹ Герман давлатлари, 1871 йилдан кейин Германия империяси.

Иқтисодий ривожланиш. Мамлакатнинг сиёсий тарқоқлиги, феодал ва ярим феодал муносабатларнинг ҳукмронлиги капиталистик муносабатлар асосларининг шаклланиши ва ривожланишига тўсқинлик қилаётган эди. Германиядаги эски зодагонлар 1848 йилги инкилобгача ўз имтиёзларининг асосий қисмини сақлаб қолдилар. Деярли барча герман давлатларида ерга эгалик қилишнинг феодал тизими устувор эди. Фақат француз инкилоби таъсири остида феодал тартиблар бекор қилинган Пруссиянинг Рейн вилоятида, Ғарбий ва Жануби-Ғарбий Германиянинг кичик давлатларида деҳқонлар феодал мажбуриятларни деярли бажармасдилар. Феодал тартиблар ҳали кучли сақланиб қолаётган давлат Пруссия бўлиб, бу ердаги феодал тартиблар капиталистик муносабатларнинг шаклланиши ва ривожланишига тўсқинлик қилаётган эди.

Герман иттифоқи давлатлари ўртасидаги мавжуд божхона тўсиқлари, ягона валюта тизими, ўлчов бирликлари ва тадбиркорлик тўғрисидаги қонунчиликнинг йўқлиги миллий бозор ва саноатнинг ривожланишига салбий таъсир кўрсатди. Шунга қарамасдан, 1816–1847 йиллари Германия капитализм тараққиётида маълум ютуқларга эришди. 1822 йили бутун Германияда бор-йўғи иккита буғ машинаси ишлаган бўлса, 1847 йили улар сони 1139 тага етди. Тоғ-кон ва кимё саноати айниқса катта ютуқларга эришди ва муҳим техник ихтиролар бунга ижобий таъсир кўрсатди. Немис капиталистлари инглизлар ва французларнинг қўплаб техник ютуқларидан унумли фойдаландилар.

Саноатнинг ривожланиши шаҳар аҳолисининг ўсишига олиб келди. 1816 йилдан 1848 йилгача Берлин аҳолиси 85% га, Золинген аҳолиси эса 130% га ўсди. Капиталистик тараққиёт учта худудда: Рейн-Вестфалия, Силезия ва Саксонияда катта муваффақиятларга эришди. Капиталистик ишлаб чиқариш ривожланган сари унинг Германия тарқоқлиги ва реакцион, монархистик тартиблар билан зиддияти кучайиб борди.

Бирлашиш учун кураш. Наполеон урушларининг якунланиши Германияга узоқ қутилган тинчликни олиб келганлигига қарамасдан, немис халқининг турли қатламлари норозилик учун етарли асосга эга эдилар. Немис давлатларининг иқтисодиёти ҳамма ерда издан чиққан, 1816 йилги қурғоқчиликдан сўнг қимматчилик, 1817 йили эса айрим жойларда очарчилик бошланган эди. Бозорлар инглиз моллари билан тўлдирилган, чунки ёмон жиҳозланган фаб-

рикалар чет элларники билан рақобатлаша олмасди. Феодал тузумни йўқотишга қаратилган аграр қонунчилик тадрижий равишда амалга оширилмаганлиги сабабли немис кишлоғидаги рақобатлашаётган синфларни келиштира олмади. Германиянинг бирлашуви ва демократизациялашуви йўлидаги асосий тўсиқ Пруссиядаги феодал-монархистик тузум эди. Пруссия қироли Фридрих-Вильгельм III 1815 йил 22 майда, Наполеон Эльба оролидан қайтган пайтда, эълон қилган декларациясида баён этилган конституция инъом этиш ҳақидаги ваъдасини бажармади. Сиёсий ислоҳотлар таркиби олиймаком амалдорлардан иборат Давлат Кенгашини ва жойларда дворянларнинг ландтагларини ташкил қилиш билан чекланди. Ландтаглар жуда тор ваколатларга эга эди. Уруш даврида ўзини кўрсатган Штейн, Гнейзенау, Бойен сиёсий фаолиятдан четлатилдилар.

Урушдан кейинги дастлабки йилларда кўпчилик немислар Иттифоқ сейми мамлакатни иктисодий бирлаштириш учун, Иттифоқ таркибига кирувчи давлатларда либерал конституциялар қабул қилиниши учун ҳаракат қилади, деб ишонган эдилар. Аммо бундай бўлмади. Мамлакатни бирлаштириш йўлида биринчи қадамни 1818 йили Пруссия қўйди. Қиролликда шу йили ички божхоналар йўқ қилинди, аммо бу Германияни бирлаштириш муаммосини ҳал қила олмасди. Германияни бирлаштириш ва демократизациялаштириш тарафдорлари муаммонинг бошқа ечимини излай бошладилар. Дастлаб майда буржуазия орасидан чиққан талаба ёшларгина демократик талаблар билан чиқдилар. Ёшлар орасида монархлар, амалдорлар ва полициячиларнинг ўзбошимчалигидан халос бўлган бирлашган ва кучли демократик Германия ҳақида орзулар кенг тарқалди.

1817 йил кузида талаба-ёшлар Реформациянинг 300 йиллигини ҳамда яқингинада французлар зулмидан озод бўлинганликни нишонлаш мақсадида 17 октябрь, Лейпциг жанги куни йиғилиш қилдилар. Ташкилотчилар полицияга намойишни тарқатиш учун божхона яратмаслик мақсадида сиёсий мавзуларни кўтармасликка ҳаракат қилдилар. Аммо талабалар полициянинг ўзбошимчалигига қарши йиллар давомида йиғилган норозиликларини ҳар қандай йўл билан изҳор қилишга тайёр эдилар. Шу куни ярим тунда ташкилотчилар учун мутлақо кутилмаган ҳолда гулхан ёқиқиб, унда реакциянинг турли тимсоллари – австриялик капраллар қуроли бўлган таёқ,

гессен аскарларининг қамчилари, офицерлар корсети ва улар кетидан турли реакцион ёзувчиларнинг асарлари ҳамда «Жандармерия кодекси» ёқиб юборилди. Бу воқеалар ва булар ортидан юз берган реакцион драматург Коцебунинг ўлдирилиши, вазир Ибелга қарши суиқасд қилиниши Австрия бош вазири Меттернихга талабалар орасидаги «ҳаддан ташқари либерализм» ва «исён руҳига» қарши кампания бошлаш учун асос бўлди. 1819 йил августда Карлсбадда (Карлови Вари) герман давлатлари бошлиқлари ва вазирларининг йиғилиши инқилобий ҳаракатларга қарши тадбирлар режасини ишлаб чиқди. «Карлсбад қарорлари» деб аталган ушбу ҳужжат барча герман давлатларига татбиқ қилиниб, ваҳшиёна террор кўринишини олди. 1824 йили Карлсбад қарорларининг муддати номаълум вақтгача узайтирилди.

Немис тарих фалсафаси мактаби. Г. Гегель. Немис тарих фалсафаси мактаби дунёга И. Гердер, В. Гумбольдт, Г. Гегель, И. Кант, А. Шопенгауэр, Г. Риккерт, Ф. Шлейермахер, В. Дильтей, В. Виндельбанд, Э. Трельч каби бир қатор ажойиб олимларни етиштириб берди. Немис мактаби вакиллари француз ва инглиз Маърифатчилигида маданий ўзликни йўқотишнинг хавфини кўрганлиги учун асосан унга қарши ғоялар таъсири остида шаклланди. Немис мактаби ўзининг диний-мистик характери билан ажралиб туради ва шу сабабли маданиятнинг «индивидуаллик мистерияси¹ олдинги ўринга чиқади»². Немис классик фалсафасининг энг юқори чўққиси Гегель ижоди ҳисобланади.

Георг Вильгельм Фридрих Гегель (1770–1831) Штутгарт шаҳрида йирик амалдор оиласида дунёга келган. Тюбинген теология институтида ўқиган. Бир муддат оилавий ўқитувчи бўлиб ишлаган, Нюрнбергдаги гимназияда директорлик қилган. 1801 йили Йен университетида ўқитувчи бўлиб ишга ўтади. Бу пайтда у Шеллинг билан ҳамкорликда «Танқидий фалсафий журнал» нашр қилди. Гегель 1816 йилдан Гейдельберг университети, 1818 йилдан эса Берлин университети профессори, бир қанча вақт унинг ректори бўлиб ишлайди. Гегель ўз ижодида Кант, Фихте, Шеллинг томонидан илгари сурилган диалектик ғояни давом эттирди. У биринчи бўлиб бутун табиий, тарихий ва маънавий оламни тўхтовсиз ривожланиш жараёнида тасвишлаб берди. Гегель диалектиканинг асосий қонун ва

¹ *Мистерия* – ўрта асрларда диний мавзудаги драма шундай аталган.

² Қ а р а н г: *Философия истории*. // Под ред. А.С.Понарина. – М., 1999. С.161.

категорияларини очди ва уларни объектив идеализм позициясидан асослаб берди. У диалектикани билишнинг усули сифатида метафизикага қарши қўйди.

Гегель Кант агностицизмга¹ ва априоризмга² қарши чиқди. У моҳият ва ҳодиса ўртасида метафизик узилиш борлиги ҳақидаги Кант фикрига қўшилмади. Гегельнинг фикрича ҳодиса моҳиятдан кам бўлмаган даражада объективдир. Гегель ўзининг қарашларини «Руҳ феноменологияси», «Мантиқ фани», «Фалсафа фанлари энциклопедияси», «Хуқуқ фалсафаси», «Фаласафа тарихидан маърузалар», «Эстетикадан маърузалар», «Тарих фаласафасидан маърузалар» каби асарларида асослаб берди. Унинг дунёқараши кўп жиҳатдан француз буржуа инқилоби таъсири остида шаклланди ва буржуа жамиятининг асосий зиддиятларини ўзида акс эттирди.

Гегель фалсафаси XVIII аср охири – XIX аср бошларидаги немис классик фалсафасининг яқуни ва чўққиси бўлди.

Франциядаги 1830 йил июль инқилобининг Германияга таъсири. Реакция кучларининг вақтинча ғалабаси Герман иттифоқида инқилобий-демократик ҳаракатнинг асосларини йўқ қила олмади. Шу сабабли Франциядаги инқилоб, Бурбонларнинг қувилиши ва янги буржуа монархиясининг ташкил қилиниши Германияда ҳам кенг халқ оммасини ҳаракатга келтириб юборди. Кургессен ва Брауншвейгда омманинг сиқуви остида монархлар тахтларидан воз кечиб, ўрнига янгилари келдилар. Ганноверда ҳукумат кўзғолонларни бостиришга эришди, аммо конституциявий тартиблар жорий қилишга мажбур бўлди. Халқ чиқишлари Саксонияда ҳам қиролни маълум ён беришларга мажбур қилди.

Июль инқилобининг таъсири айниқса Эльзас билан чегарадош бўлган Бавариянинг Пфальц ҳудудида алоҳида намоён бўлди. 1832 йил 27 майда демократик муҳолифат вакиллари Гамбах шаҳрида оммавий сиёсий намойиш уюштирдилар. Унда Германиянинг турли вилоятларидан 30 мингдан зиёд киши ҳамда поляк ва француз эмигрантлари иштирок этдилар. Сўзга чиқувчилар Германиянинг бирлашишини, республиканинг эълон қилинишини ва Европада федератив республика тузишни талаб қилдилар. Худди шундай на-

---

¹ *Агностицизм* – объектив дунёни ва унинг қонуниятларини билиш мумкинлигини инкор этувчи идеалистик фалсафий таълимот.

² *Априоризм* – тажрибага, фактларга асосланмаган, тажрибадан катъи назар олинган ғояни онгда азалдан мавжуд ҳисобловчи таълимот (лотинча a priori – азалдан мавжуд дегани).

мойишлар Жануби-Ғарбий Германиянинг бошқа шаҳарларида ҳам бўлиб ўтди. Гамбахга қўшин киритилиб, намойишнинг фаол иштирокчилари қамокқа олинди. 1832 йил 28 июнда Иттифоқ сейми матбуот эркинлигини, сиёсий иттифоқлар, халқ йиғинларини ва бошқа бир қатор эркинликларни бекор қилиш ҳақида қарор қабул қилди. Иттифоқ сеймининг реакцион тадбирлари демократик зиёлилар ва талабалар томонидан кескин норозиликлар билан кутиб олинди. Таъқиб ва қатағонлар натижасида иккилобий элементларнинг Германиядан эмиграцияси бошланди. Улар чет элларда ҳам иккилобий фаолиятларини тўхтатмадилар ва у ердан туриб Германиядаги ҳолатга таъсир ўтказишга уриндилар. 1834 йили Швейцарияда «Ёш Германия» ташкилоти тузилиб, улар Германияни бирлаштириш ва республика тузумини ўрнатишни мақсад қилиб қўйдилар.

Франциядаги Июль инқилобидан ва Англияда 1832 йилги ислоҳотдан кейин буржуазия эришган иқтисодий ва сиёсий муваффақиятлар немис буржуазияси орасида, айниқса Пруссияда мухолифатчилик кайфиятининг ўсишига туртки бўлди. Пруссия буржуазиясининг раҳбарларидан бири фабрикант Давид Ганземан эди. Немис буржуазиясининг сиёсий платформаси мўътадил бўлиб, уларнинг дастурида умумпрусс вакиллик органининг йиғилишини чақириш, Германия божхона иттифоқини ташкил қилиш, юнкерларнинг¹ ҳуқуқий ва бошқа имтиёзларини бекор қилиш каби талаблар олға сурилган эди. Ганземан ва бошқалар монархияни бекор қилиш тарафдори бўлмасдан, аксинча, мамлакатни бирлаштира оладиган қудратли монархия тарафдори эдилар.

Буржуа мухолифатчиларининг сиқуви остида Пруссия 1818 йили тўққизта немис давлатлари билан Божхона иттифоқини ташкил қилиш тўғрисида шартнома имзолаган эди. 1834 йилга келиб Иттифоқ 23 млн аҳолига эга бўлган 18 та давлатни бирлаштирди. Шимолий денгизга чиқиш йўлига эга бўлган ва Англия билан савдодан катта фойда оладиган давлатлар Иттифоқ таркибига кирмади. Иттифоқда асосий роль Пруссияга тегишли эди. Божхона иттифоқининг ташкил қилиниши ички бозорнинг кенгайиши ва немис саноатининг ривожланишига катта таъсир кўрсатиб, Германиянинг бирлашуви жараёнини тайёрлади. Аммо бу ҳол радикал кайфиятдаги майда буржуазия ва зиёлиларни қаноатлантирмас эди.

¹ Юнкер – йирик феодал, помещик.

Уларнинг қарашлари айниқса Людвиг Берн ва Генрих Гейне ижодида ўз аксини топган.

1848 йилнинг баҳорига келиб Германия 38 та майда мустақил давлатларга бўлиниб кетган эди. Шулардан 20 тасининг орасида божхона чегаралари мавжуд бўлиб, улардан товар олиб ўтиш шу товарни Америкага элтишдан қиммат турарди. Иқтисодий инқироз немис халқининг аҳволига оғир таъсир кўрсатди. 1847 йилга келиб Пруссиянинг давлат хазинаси бўм-бўш эди. Қирол Фридрих Вильгельм IV пул сўраш учун асосан дворянлардан иборат бўлган ландтаг¹ йиғилишини чақиришга мажбур бўлди. Қирол йиғилганларга мурожаат этиб: «Мен бизнинг самодаги худомиз билан мамлакатимиз ўртасида қандайдир ёзиб ташланган қоғоз варақлари бўлишига (конституцияни назарда тутиб – Ш.Э.) йўл кўймайман», – деди. Йиғилганлар қиролга кредит беришдан бош тортдилар ва йиғилиш шу куни тарқатиб юборилди.

Франция ва Италиядаги инқилобий жараёнлар Берлинда ҳам кўзғолонни тезлаштириб юборди. 18 март куни шаҳарда баррикадалар қад кўтарди. Кўнғироқ чалиниб, Берлин атрофидан минглаб хунарманд ва ишчилар шаҳар марказига йиғилдилар. Йиғилганларга қарши қўшин ташланиб, жангларда 400 дан зиёд киши ўлдирилди, мингдан зиёд киши ярадор бўлди.

Қирол либерал буржуазия вакиллари билан вақтинчалик келишувга рози бўлди. Ушбу келишувнинг маҳсули сифатида янги ҳукумат тузилди: Ганземан молия вазири, рейнлик либераллар раҳбари Кампгаузен эса бош вазир этиб тайинланди. Бундан ташқари, қирол қўшинларни пойтахтдан чиқарди ва миллий гвардиянинг тузилишига розилик берди. Шу тариқа Берлинда кўзғолон ғалаба қозонди. Германиянинг кўплаб бошқа шаҳарларида ҳам бошланган кўзғолонлар ғалаба билан яқунланди. Айрим кишлок жойларда ҳам деҳқонлар кўзғолон кўтариб, феодал мажбуриятларни бажаришдан бош тортдилар. Мамлакатнинг жануби-ғарбида деҳқонлар феодал ҳуқуқларнинг бекор қилинишига эришдилар. Силезия ва Познанда деҳқонлар кўзғолонлари миллий-озодлик ҳаракати тусини олди.

Франкфурт парламенти. 1848 йилги немис инқилобининг асосий муаммоси Германияни бирлаштириш масаласи эди. Муҳолифатчи томонлар ўртасидаги кураш ҳам шу масала атрофида бўлди.

¹ Ландтаг – табақали – вакиллик органи.

Либерал буржуазия вакиллари Германияни иккита кучли немис давлатлари – Австрия ва Пруссиянинг бири атрофида бирлаштириш режасини таклиф қилдилар. Бу йўл ижтимоий иқтисодий соҳаларда катта ўзгаришларга олиб келмасдан, конституциявий монархиянинг ўрнатилиши билан чекланишни кўзда тутарди.

Шундай ҳолатда 1848 йил 18 май куни Муқаддас Павел ибодатхонасининг кўнгироқлари жаранги остида Майн бўйидаги Франкфурт шаҳрида Германиянинг барча аҳолиси томонидан сайланган умумгерман парламенти – Франкфурт миллий мажлисининг биринчи йиғилиши очилди. Парламент депутатлари фуқароларнинг демократик ҳуқуқлари эълон қилинган умумгерман конституциясининг лойиҳасини ишлаб чиқдилар. Империя тахтига Пруссия қироли Фридрих-Вильгельм IV ни таклиф қилишди, аммо у писанд қилмасдан бу таклифни рад этди. Обрўсини йўқотган парламент 1849 йил июнда қувиб юборилди. Қирол март воқеаларидан сўнг ташкил қилинган прусс Миллий мажлисини ҳам тарқатиб юборишни буюрди.

Шунга қарамасдан, қирол Фридрих-Вильгельм IV фармон эълон қилиб, унга кўра мамлакатда табақавий тизимни ва қиролнинг veto ҳуқуқини мустаҳкамловчи, юқори мулкый ценз билан чегараланган сайлов ҳуқуқини жорий қилувчи конституция «инъом» этилди.

Германияда инқилоб ўз олдига қўйган вазифа – немис давлатларини бирлаштиришни амалга ошира олмади. Инқилоб мағлубиятга учраган бўлсада, унинг таъсирида мамлакатда капитализмнинг ривожланишига олиб келган ижтимоий ўзгаришлар амалга оширилди.

Иқтисодий ривожланиш. Инқилоб немис давлатларининг кейинги иқтисодий ривожланишига анчагина таъсир кўрсатди. Буржуа инқилоблари ғалаба қозонган бошқа Европа мамлакатларига нисбатан Германияда капитализм, айниқса қишлоқ хўжалигида, ўзгача йўл билан қарор топди. Бу йўл тарихда капитализм ривожланишининг «пруссча» йўли номини олган. Пруссча йўлнинг характерли жиҳати шундаки, крепостной помещик хўжалик шакли капиталистик хўжаликка жуда секинлик билан ўсиб ўтади. Ҳукумат қатор ислохотларни амалга ошириб, уларда феодал имтиёзларнинг бекор қилиниши помещиклар учун ҳам маъқул бўлган иқтисодий ва сиёсий компенсациялар орқали амалга оширилди. 1850 йилги «Помещиклар ва деҳқонлар ўртасидаги муносабатларни тартибга солиш тўғрисида»ги фармон фақат иккинчи даражали феодал

қарамликларнигина бепул бекор қилди. Асосий қарамликлар эса со-тиб олинishi керак эди. Бу ислохотлар, арзон ишчи кучи ва кулай конъюнктура шартлари, юнкер хўжаликларининг мусаҳкамланиши-га олиб келди.

Инкилобдан кейинги ўн йил саноат учун ҳал қилувчи йил-лар бўлди. Ёш буржуазия бутун ўзининг кучини ишлаб чиқариш соҳасига йўналтирди. Халқаро доирадаги саноатчилар пайдо бўлди. Улардан XIX аср 50–60-йилларида дунёда энг йирик ҳисобланган локомобиль заводининг эгаси Борзиг, кўплаб давлатларни курол билан таъминлаб турган Альфред Крупп, денгиз кабеллари ва телеграф симларининг эгалари Сименс ва Гальске, темир йўллар курувчиси фон Унру ва бошқалар жуда машхур эди. Бироқ немис давлатларининг саноат тараққиётидаги муваффақиятлари анча нисбий эди. Пруссияда 1852 йилги аҳолини рўйхатга олиш нати-жалари бўйича 17 миллион мамлакат аҳолисининг 12 миллио-ни қишлоқларда яшарди, 984 та шаҳарнинг фақат 12 тасида 100 мингдан зиёд аҳоли яшарди, 500 та шаҳарлар аҳолиси ҳар бири 2,5 мингдан ошмасди. Провинцияларда ҳам саноат ишчилари сони 11% дан 37% гачани (бу фақат Бранденбургда, йирик машинасозлик марказига айланган Берлин шаҳри ҳисобига) ташкил қиларди.

Пруссия ва Австрия ўртасида Германия иттифоқида етак-чилик учун кураш. Немис давлатларининг бошлиқларида Герма-нияни бирлаштиришнинг уч хил режаси мавжуд эди. Биринчиси, «кичик герман иттифоқи» деб аталган, немис ерларининг Пруссия етакчилигида Австриясиз бирлашуви, иккинчиси, «буюк герман иттифоқи» деб аталган ва Австрия етакчилигида барча немис дав-латларининг бирлашуви ва ниҳоят, учинчиси, Австрия, Пруссия ва қолган немис давлатлари иттифоқининг мустақил мавжудлиги.

Миллий қарама-қаршиликлар ва миллий-озодлик ҳаракатлари гирдобида қолган Австрия-Германия иттифоқи монархлари ичи-да етакчилик ролини йўқотиб борди. Ўз худудида қаттиқ тартиб ўрнатган Пруссия эса аксинча, немис давлатлари орасида ўз таъси-рини ошириб борди. Австриянинг ички ва ташқи қийинчиликларидан фойдаланган Пруссия 1849 йили майда ўз ташаббуси билан Бер-линда Германия иттифоқини қайта ташкил қилиш масаласи бўйича Австрия, Бавария, Саксония ва Ганновер вакиллари иштирокида кенгаш чақирди. Пруссия томонидан таклиф қилинган лойиҳага кўра унга ҳарбий ишлар ва ташқи алоқалар олиб бориш ҳуқуқи бе-рилади, қолган функциялар эса немис давлатлари монархларининг

Йиғилиши томонидан олиб борилади. Австрия ва Бавария вакиллари ушбу лойиҳага кескин қарши чиқдилар ва норозилик рамзи сифатида Берлинни тарк этдилар. Пруссия Саксония ва Ганноверни юкоридаги лойиҳа шартлари асосида «уч қирол униясини» имзолашга рози қилди. Франкфурт йиғилишида ушбу уния дастури умуммиллий дастур сифатида қабул қилинди ва унга яна 28 та немис давлатлари қўшилдилар. 1850 йил мартда парламентга сайлов ўтказилди ва депутатлар иш бошладилар. Аммо Пруссия томонидан ташкил қилинган сиёсий тизимни Австрия бузиб ташлашга эришди. 1850 йили майда Майн бўйидаги Франкфурт шаҳрида немис давлатларининг вакиллари энди Австрия етакчилигида йиғилдилар ва эски сеймни тиклашга қарор қилдилар. Франкфурт кенгаши бундан буюн сеймда Австрия ва Пруссия навбатма-навбат раислик қилади деб қорор қилди.

Бу келишувчанлик руҳидаги қарор Пруссияни қаноатлангирмади ва Фридрих-Вильгельм сафарбарлик эълон қилди. Бироқ Россия ўтказган босим натижасида 1850 йил ноябрда Пруссия ташқи ишлар вазири барон Мантейфель Пруссиянинг тўлиқ таслим бўлишини англатувчи Ольмюц келишувини имзолади. Унга кўра Пруссия ўз қўшинини тарқатиб юбориш, униядан воз кечиш ва эски сеймни тан олиш мажбуриятини олди. Икки йилдан кейин Шлезвиг-Гольштейн муаммоси ҳам ҳал қилинди. Англия, Россия, Франция ва Швеция томонидан имзоланган Лондон протоколига кўра бу ерда тахтга ворислик ҳуқуқини Дания шаҳзодаси Христиан Глюксбургский олди; Пруссия қўллаб-қувватлаган герцог Августенбургский 2,5 млн талер пул эвазига ўз даввосидан воз қечди. Аммо Пруссия масалани охиригача ҳал қилинган деб ҳисобламади.

Пруссиянинг Германияда етакчилик қилиш учун ҳаракати амалга ошмай қолди. Ольмюц келишуви узоқ вақт прусс юнкерлари учун хўрлик ва ҳақорат рамзи бўлиб қолди, фаол ташқи сиёсат юритиш истагини сўндирди. Бунинг устига, 1856 йилги Париж конгрессида барча қарорлар қабул қилингандан кейин барон Мантейфелнинг конгресс йиғилишига таклиф қилиниши Пруссиянинг иккинчи даражали давлат эканлигига яна бир ишора бўлди.

Вильгельм I ва Бисмарк. XIX аср 60-йилларида мамлакат бошқарувига янги кучлар келади. 1858 йили Фридрих-Вильгельм IV вафот этгандан сўнг тахтга унинг укаси Вильгельм I (1797–1888) келади. Янги қирол 60 ёшга кирган, сиёсий зийрак бўлмасада, яхшигина

амалиётчи эди ва барча масалаларни Пруссия учун фойдалилигига қараб ҳал қиларди. Пруссиянинг буюклигини барча масалалардан юқори қўйган Вильгельм I кучли армияни яратишга интилди. Ёшлигидан ҳарбий хизмат учун тарбияланган қирол армияга алоҳида муҳаббат билан қарарди. Ўз сиёсий қарашларига кўра ўта реакцион бўлган Вильгельм I Германияни бирлаштириш масаласини фақат қуролли йўл билан ҳал қилиш мумкин, деб ҳисобларди.

Бу масалаларни ҳал қилиш учун қиролга кучли канцлер лозим эди ва у ўз нигоҳини Бисмаркга қаратади.

Бисмарк, Отто Эдуард Леопольд фон Шёнхаузен (1815–1898) (кейинчалик граф, князь ва герцог) бранденбурглик қадимий дворянлар авлодига мансуб эди. У иккита университетда ҳуқуқшунослик таълимини олган ва агрономия курсини тинглаганидан кейин дастлаб ҳарбий хизматга кирди, сўнгра қишлоқда жойлашиб помешчик бўлди, хўжалик билан шахсан шуғулланди. У жўшқин мижозли, саркаш ва жанговар характерли киши эди. Баланд бўйли, бақувват, ўз қарашларини ҳимоя қилиш учун дарҳол муштини ёки қуролини ишга солишга қодир бу одам замондошларида кучли таассурот қолдирган. Бисмарк 1848 йилги инқилоб пайтида қиролни ҳимоя қилиш учун ўз деҳқонлари билан исёнчиларга қарши чиқишга чоғланганлиги ва ўзининг консерватив қарашлари билан ҳукмрон доираларнинг эътиборини жалб қилди. У реал ҳолатни тўғри баҳолай оларди. Бисмарк деҳқонлар, ҳунармандлар ва майда савдогарлар консерватив сиёсатнинг таянчи ҳисобланади, улардаги ғайрикапиталистик кайфиятдан империя душманларига қарши курашда фойдаланиш мумкин, деб ҳисоблайди.

Бирлашган ва қудратли Германияни яратиш учун Бисмарк ўзи ёқтирган ва қадрлаган нарсалардан воз кечиши, буржуазия ва ҳатто демократлар билан ҳам вақтинча келишувга бориши, фойдаси тегмай қолганда ҳеч қандай хижолатсиз ўзининг кечаги иттифоқчиларидан юз ўгириши мумкин эди.

Шундай қарашларга эга бўлган 47 ёшли сиёсий арбоб Бисмарк 1862 йил 23 сентябрда Пруссиянинг вазир-президенти лавозимига тайинланди.

Бисмарк амалдорларни ёқтирмас, зиёлиларга нисбатан эса қалбининг тўрида нафрат туйиб юрарди. Ўз сиёсий фаолиятини буржуазияга қарши юнкерлар тарафдори бўлиб бошлаган Бисмарк, буржуазия реал кучга айланаётганлигини англагандан сўнг у билан

келишишни лозим топади. У жамоатчилик кенг қатламларининг қўллашига эришишни зарур деб ҳисобларди. Бисмарк канцлер бўлгандаи сўнг ўзининг бош мақсади – Германиянинг бирлиги сари дадил қадамлар ташлади ва «темир иродали канцлер» лақабини олди.

Германиянинг бирлашиши. Бисмарк Пруссия ҳукуматининг бошлиғи бўлгандан кейинги биринчи оммавий чиқишида ўзининг дастурини эълон қилиб, Вена трактати томонидан ўрнатилган чегара Пруссияни қаноатлантирмаслигини билдирди ҳамда «бугун даврнинг буюк муаммолари нутқлар ва кўпчиликнинг қарорлари билан эмас, қурол ва қон билан ҳал қилинади», деди. У шунингдек, Пруссия ва Австрия ўртасидаги муносабатлар ҳам қониқарли эмаслигини билдириб, агар бу муносабатлар яхшиланмаса, Пруссия Австриянинг душманлари билан келишишга мажбурлигини айтди. Бу шунчаки сиёсий ўйин эмаслиги тезда маълум бўлди.

1862 йили Польшада қўзғолон кўтарилди ва Европа давлатлари рус-поляк муаммоларига аралаша бошладилар. Австрия Англия ва Францияни қўллаб Россияга қарши чиқди. Пруссия эса намойишкорона Россия билан Альвенслебен сулҳини имзолаб, ўзининг кейинги ҳаракатлари Россия томонидан қўлланилишини кафолатлаб олди.

Бисмаркнинг кейинги ҳаракати Данияга қарши қаратилди.

1863 йил ноябрда Дания қироли ўз конституциясининг Шлезвиг ва Лауенбургга ҳам татбиқ этилишини эълон қилди ва бутун Германияни жазавага солган ушбу қарордан икки кун кейин оламдан ўтди. Унинг ўрнига 1852 йилги Лондон протоколига биноан шаҳзода Глюксбургский келди. Тахтга бўлган ўз ҳуқуқларини енгилтақларча сотган герцог Августенбургскийнинг ўғли ҳам энди ўз даъвосини янгилади. Бисмарк вужудга келган ҳолатдан зудлик билан фойдаланишга қарор қилди. У 1849 йилги хатони ҳисобга олиб, бу сафар ёлғиз ҳаракат қилмаслик учун Австрияни ҳам Шлезвиг ва Гольштейнни биргалиқда босиб олишга кўндирди. 1863 йил февралда австро-прусс қўшинлари Шлезвиг ва Гольштейн ҳудудига бостириб кирди. Дания қўшинлари мағлубиятга учради. 1864 йил 30 октябрда имзоланган тинчлик сулҳига кўра Шлезвиг, Гольштейн ва Лауенбург Австрия ва Пруссиянинг ҳамкорликдаги мулки деб эълон қилинди. Ерларга эгалик қилиш бўйича иккала давлат ўртасида вужудга келган келишмовчилик 1865 йил 14 августда Гольштейн конвенцияси орқали ҳал қилинди: Шлезвиг ҳудуди Пруссия

томонидан, Гольштейн – Австрия томонидан бошқариладиган бўлди; Лауенбургни эса Пруссия 2,5 млн талерга сотиб олди; Килда Пруссия бошқаруви ўрнатилди.

Кейинги ярим йилни Бисмарк Австрияга қарши уруш бошлаш учун мамлакат ичкарасида ва чет элларда қулай муҳит яратишга сарфлади. Иттифоқчи ҳам топилди – Италия. У Австрия таркибига кирувчи Венецияни эгаллаш иштиёқида эди. 1866 йил 8 апрель кuni Пруссия билан Италия ўртасида шартнома имзоланди ва унга кўра Пруссия уч ой ичида уруш бошлайдиган бўлди. Берлин билан Вена ўртасидаги муносабатлар борган сари чигаллашиб бир-бирига таҳдидли ноталар юборишгача бориб етди. 1866 йил 28 февралда Пруссия давлат кенгашида сўзга чиққан қирол Вильгельм ҳар қандай йўл билан, ҳатто уруш билан бўлса-да, Австрияга ўз ўрнини кўрсатиб қўйишини айтди. Австрия императорининг атрофидагилар худди шу гапларни Пруссияга нисбатан айтдилар.

1866 йил 10 март кuni Австрия, 24 март кuni эса Пруссия герман давлатларига мурожаат қилиб, бир томоннинг ҳарбий тайёргарлиги қарши томонни ўз қўшинларини жанговар ҳолатга келтиришга мажбур қилади, дейишди. 12 июнда Австрия томони дипломатик муносабатларни узганлигини эълон қилди. Бу ҳол Бисмаркни уруш эълон қилишдек оғир ҳолатдан қутқарди. 14 июлда Иттифоқ сеймида Австриянинг Пруссияга қарши иттифоқ қўшинларини сафарбар қилиш ҳақидаги таклифи кўпчилик томонидан қувватланди. 16 июль кuni Пруссия Саксония, Ганновер ва Гессенга қўшин киритди. Фақат ганноверликлар жиддий қаршилик кўрсатишди, холос. Шу тариқа кечаги икки иттифоқчи, икки немис давлати ўртасида уруш бошланди.

Урушнинг асосий жанги Садова қишлоғи ёнида бўлиб, унда австрияликлар армияси тор-мор қилинди. Французлар воситачилигида 1866 йил 26 июлда Никольсбургда яраш, 23 августда Прагада тинчлик сулҳи имзоланди.

Шимолий герман иттифоқининг ташкил топиши. Бисмарк Австрия билан бир пайтда герман давлатлари билан ҳам музокара-лар олиб борди. Бу музокараларнинг натижаси сифатида 1866 йил августда 22 та немис давлатлари Пруссия билан Шимолий герман иттифоқини тузиш тўғрисида шартнома имзоладилар. Берлинга йиғилган ушбу давлатларнинг вакиллари икки ой ичида янги конституция лойиҳасини ишлаб чиқдилар. Умумий сайлов ҳукуқи

асосида сайланган Таъсис мажлиси конституцияни маъқуллади ва у 1867 йил 1 июлдан кучга кирди. Иттифоққа кирган барча давлатлар ўзларининг монархияли тузилишини, сулоласини, ҳукуматини, армия, қонунлар ва суд тизимини сақлаб қолдилар. Шимолий герман иттифоқининг давлат бошлиғи президент бўлиб, бу лавозимга доимий равишда Пруссия қироли тайинланади. Шимолий герман иттифоқи ўзининг конституцияси, парламенти ва вазирлар ҳамда давлатлар вакилларида ташкил топган Иттифоқ кенгашига эга эди. Пруссиянинг аҳолиси қолган немис давлатлари аҳолисидан тўрт марта кўп бўлганлиги сабабли парламент депутатларининг ҳам кўпчилигини пруссияликлар ташкил қиларди ва бу ҳол Пруссиянинг Иттифоқдаги етакчилик ролини таъминларди.

Бисмаркнинг муваффақиятлари жамиятнинг барча қатламлари орасида унинг обрўсини ошириб юборди. Либералларнинг бир қисми Миллий партияни ташкил қилдилар. Миллий-либераллар эса Германияни «қурол ва қон» билан бирлаштириш ўзини оқлади деб ҳисоблаб, Бисмаркни қўллаб-қувватлашга қарор қилдилар. Энди «темир иродали канцлер» консерваторларга ҳам, либералларга ҳам таяниши мумкин эди.

Гогенцоллернларнинг қизил ҳошия билан безатилган оқ-қора байроғи остида Шимолий Германия бирлаштирилди. Ягона немис миллатининг ривожланиши йўлидаги барча тўсиқлар олиб ташланди, иқтисодий ва маданий тараққиётга тўсиқ бўлаётган феодал тарқоқлик энди йўқ қилинди. Бу масала «қурол ва қон» билан ҳал қилинганлиги, бу ишнинг тепасида демократиянинг ҳар қандай кўринишига қарши бўлган Бисмарк турганлиги сабабли Европанинг марказида агрессив кайфиятдаги ҳарбий-бюрократик монархия вужудга келди дейиш мумкин бўлади.

Франция-Пруссия уруши пруссияликларнинг ғалабаси билан яқунлангандан сўнг (уруш ҳақида Францияга багишланган бўлимда танишгансиз) 1871 йил январда Пруссия императори Вильгельм I Версаль саройининг серҳашам ойнабанд залида Германия императори деб эълон қилинди. Мамлакатни бирлаштириш учун олиб борилган узоқ кураш яқунланди ва уни Бисмарк яқунлади.

XIX аср охири – XX асрнинг бошларида Германия империяси. «Қўёш остидан жой» учун кураш. Немислар тантана қиларди. Бисмарк мамлакатни бирлаштиришни уддалади. Жанубий герман давлатлари билан шартномалар имзоланди. Германия империя-

си таркибига ўз автономияларини сақлаб қолган 22 та монархия ва эркин шаҳар мақомларини сақлаб қолган 3 та шаҳар кирди. Агар Германия империясининг харитасига назар солсак, империя худудининг 2/3 қисмини, аҳолининг эса 60% ини Пруссия ташкил қилади. Бу ҳолат Пруссиянинг империядаги етакчилик ролини таъминларди. Бироқ Вильгельм I Бисмаркка ёзганидек, Пруссия фақат «худудининг катталиги ёки қудрати билангина эмас, аввало маънавий ривож ва ўз армиясининг кучи билан империяга бош бўлди».

1871 йил баҳорда биринчи империя рейхстаги конституция қабул қилди. Конституция Пруссиянинг империядаги етакчилик ролини мустаҳкамлади. Унга биноан фақат Пруссия қиролигина Германия империясининг императори бўлиши мумкин эди. Император катта ҳуқуқларга эга бўлди. У қуролли кучлар бош қўмондони ҳисобланади, уруш ва тинчлик масалаларини ҳал қилади, ҳукумат бошлиғини (канцлерни) тайинлайди ва ишдан олади ҳамда қонун чиқарувчи ҳокимият ҳам унга тегишли.

Империянинг олий вакиллик органлари Иттифоқ Кенгаши ва Рейхстаг эди. Рейхстаг «умумий сайлов ҳуқуқи» асосида 5 йилга сайланади. Ҳарбий хизматчилардан ташқари 25 ёшга тўлган барча эркаклар сайлов ҳуқуқига эга эдилар. Иттифоқ Кенгаши сайланмасди, у барча немис монархиялари ва эркин шаҳарларининг вакилларидан ташкил топганди. Канцлер Кенгаш раиси ҳисобланарди.

Рейхстагга барча сиёсий партияларнинг вакиллари ҳам кирган бўлиб, улар орасида кўплаб келишмовчиликлар мавжуд эди. Бундан ташқари кўплаб немис давлатларининг бошлиқлари бирлашишга охирги имкониятларигача қарши турдилар, шу сабабли Рейхстаг ва Иттифоқ Кенгашини бошқариш ва тегишли қарорларни қабул қилдириш учун Бисмаркнинг маҳорати ҳамда қатъияти жуда зарур эди. Бу даврга келиб Бисмарк уста сиёсатчи даражасига кўтарилган, сиёсий нотиклик санъатини мукамал эгаллаган ва «Кучли ҳамма вақт ҳақ!» деган сўзларни ўз ҳаракатининг шиорига айлантирган эди.

1871 йидан 1878 йилгача «либерализм даври» деб аталди. Бу янги шароитда ҳаётни қайтадан куриш учун фаол ҳаракат даври эди. Бу даврда темир йўлларни бошқаришнинг ягона тизими, ягона валюта – марка жорий қилинди, империя банки ва империя суди иш бошлади.

Империя армиясини яратишга катта аҳамият қаратилди. Армиянинг умумий сонини аниқлаш борасида кескин баҳслар бўлди. Мольтке¹ 400 минг кишилик армияни талаб қилди, рейхстаг депутатлари бундай катта армия жуда қўп маблағ талаб қилади деб, бу сонга рози бўлмадилар. Аммо Мольткедек обрўли киши ўз айтганини қилмасдан қўймасди.

Шу тариқа Германия империясининг армияси вужудга келди. Янги «туғилган» армия энди империя учун «куёш остида жой» эгаллаши лозим эди.

Империянинг жадал иқтисодий тараққиёти. 70–80-йилларда Германиянинг жадал ривожланганлиги, унинг саноат моллари барча қитъалардаги бозорларга кириб борганлиги яхши маълум. Хўш, бундай муваффақиятнинг сири нимада эди?

Энг аввало бу мамлакатнинг бирлаштирилиши ва натижада ягона ички бозорнинг шаклланишидир. Божхона чегаралари йўқ бўлди, ягона пул бирлиги, оғирлик ва узунликнинг ягона ўлчов тизими жорий қилинди. Аммо Францияни таламаганда эди, иқтисоднинг бундай тез ривожланиши юз бермаган бўларди. Гап шундаки, француз-прусс уруши даврида Германия Франциянинг энг ривожланган 35 та департаментини босиб олди ва у ердаги корхоналарнинг ускуналарини ва транспорт воситаларини олиб кетди. Мағлуб бўлган Франция Германияга жуда катта контрибуция – 5 млрд франкни бор-йўғи уч йил ичида тўлади. Тинчлик сулҳи шартларига кўра Германия темир рудаларига бой бўлган Эльзас билан Лотарингиянинг бир қисмини ҳам олди. Лотарингия рудаси Саар тошқўмири билан қўшилиб оғир саноатнинг ривожланиши учун кенг имкониятлар яратди. Бундан ташқари немис тадбиркорлари бошқа мамлакатларнинг тажрибасини муваффақиятли қўллади, энг илғор технологияларни, фан ва техниканинг энг янги ютуқларини жорий қилди. Саноатнинг жадал милитаризациялаштирилиши² ҳам саноат тўнтаришининг яқунланишини жадаллаштирди. «Биз ўз даражамизга ақлимизнинг эмас, қиличларимизнинг ўткирлиги билан

---

¹ *Граф Мольтке Хельмут Карл* (1800–1878) – фельдмаршал, ҳарбий идеолог, Бисмаркнинг сафдоши, Вильгельм I нинг устози ва дўсти. Унинг кўмондонлигида Пруссия армияси Садова ёнида австрияликларни, Седанда эса французларни мағлуб этган.

² *Милитаризация* – иқтисодий ва сиёсий ҳаётнинг босқинчилик ташқи сиёсатга бўйсундирилиши.

эришганмиз», – деб ёзган эди фельдмаршал фон дер Гольц. Фақат ҳарбийлар эмас, кўпчилик сиёсатчилар ҳам шундай ўйлашардилар. Франциядан олинган контрибуциянинг ҳам катта қисми корхоналарга берилган ҳарбий буюртмаларни тўлашга сарфланди.

Аммо хўжалик ҳаётида салбий жиҳатлар ҳам мавжуд эди.

Грюндерлик ёки қаллоблик даври. Жадал иқтисодий ўсиш даврини олимлар «грюндерлик»¹ даври деб аташган. 1871 йилдан 1875 йилгача мамлакатда жуда кўплаб саноат компаниялари ва банклар пайдо бўлди. Худди немисларни капитал жамғариш, энгил бойлик ортидан қувиш жазаваси қамраб олгандек туюларди. Янги қабул қилинган қонунга кўра акциядорлик жамиятини ташкил қилиш учун давлатнинг лицензияси² талаб қилинмас эди. Ҳар бир немис, Францияни мағлуб этдикми, демак, омад бизга бир умрга келди, деб ҳисоблашарди. Бойлик кўпчиликини – миллионерлар ва хизматчиларни, банкирлар ва нафақачиларни, помещчиклар ва камбағалларни кўзини кўр қилиб қўйганди. Биржа хабарлари кўпчилик немисларнинг доимий китобига айланди. Ҳамма, ҳатто бой уйларнинг хизматчилари ҳам «қора кунга» йигиб қўйган пуллари яқинда жойлашган банкларга олиб бориб, қайсидир компаниянинг акцияларини сотиб олишга интиларди (улар шунинг ўзи «қора кун» эканлигини тушунмасдилар). Арзон кафеларнинг мижозлари ҳам бир финжон қаҳва устида темир йўл компанияларининг ишларини муҳокама қилишарди. Кўплаб акциядорлик компаниялари учар қаллоблар, товламачи фирибгарлар томонидан ташкил қилинган бўлиб, 1873 йили мамлакатни қамраб олган инкироз пайтида буларнинг барчаси қасодга учради. Юз минглаб немислар ўз жамгармаларидан айрилдилар. Берлинда ўз жонига қасд қилиш ҳоллари кескин ошиб кетди. Кўпчилик энгил бойликни орзу қилган кишилар ҳатто бошпанасиз қолдилар. Аммо йирик корхоналар хонавайрон бўлган майдалари ҳисобига янада кучайди. 15 йиллик тургунликдан кейин саноатнинг жадал ривожланиши бошланди.

Иқтисодий ривожланишнинг янги белгилари. XIX аср 90-йилларида Германия катта иқтисодий сакрашни амалга оширди. Саноат ишлаб чиқаришнинг умумий ҳажми бўйича агар 1870 йили жаҳонда тўртинчи ўринда бўлса, 1880 йили учинчи, 1913 йили эса АҚШдан

¹ Грюндерлик (немисча grunden сўзидан олинган) – ташкил қилмоқ, асос солимоқ.

² Лицензия – бирон бир фаолият тури учун олинадиган ҳуқуқ, рұхсатнома.

кейин иккинчи ўринга чиқиб олди. 1876–1913 йиллари саноат ишлаб чиқаришининг ривожланиш индекси 4,2 марта ошди¹. Йирик саноат банклари ва корпорацияларни ташкил қилиш жараёни давом этди. Улардан баъзилари монополияларга айландилар. Йирик корпорациялар энг аввало оғир саноатда ташкил қилинди. 1886 йили Рейн-Вестфалия чўян қуйиш картели тузилди, 1893 йили Рейн-Вестфалия тошқўмир синдикати пайдо бўлди.

1904 йили тузилган Пўлат картели ва 1911 йили ташкил қилинган Чўян картели 1914 йилга келиб мамлакатда ишлаб чиқилган кўмир ва пўлатнинг 98% ини назорат қиларди. Саноатнинг янги – кимё ва электротехника соҳалари ривожланди. Иккита гигант корпорациялар – ЯЭЖ (Ялпи электрлаш жамияти) ва «Симменс, Гальске ва Шукерт» ўзаро келишув имзолаб, электротехник ишлаб чиқаришни тўлиқ назорат қилади. 1913 йилга келиб мамлакатда 600 га яқин картеллар мавжуд эди. Ҳатто Крупнинг курол-аслаҳа, локомотивлар, темир йўл рельслари ишлаб чиқаришга эгалик қилган қудратли фирмаси ҳам 1903 йили акциядорлик жамиятига айлантирилди ва кайзер Вильгельм II нинг ўзи ҳам унинг пайчиси бўлди. Йирик корпорацияларни ташкил қилишда банкларнинг роли катта бўлиб, улар катта фирмаларга узоқ муддатли кредитлар берар ва бу фирмаларни ўз назоратига оларди. Банклар орасида ҳам концентрациялашув жараёни кетарди. 1910 йилга келиб Берлиннинг 9 та йирик банклари мамлакатдаги пул жамғармаларининг ярмини ўзларида жамлаган эди. Ички савдо ривожланиб, бунга темир йўллар ва кемалар қатнови катта туртки бўлди. Немис товарлари ва капитали чет элларга йўналтирилди. Дастлаб немис товарлари харидорларни жалб қилмасди ва тадбиркорлар алдов йўлига ҳам ўтганди – ўз молларига инглизларнинг товар белгиларини қўярдилар. Аммо аста-секин товарларнинг сифати яхшиланиб, улар ўз харидорларига эга бўлиб борди. Германия тадбиркорлари ва банкирлари чет элларда темир йўллар қурилишига, масалан, Бағдод темир йўли қурилишига маблағ киритдилар. Саноатнинг битта ёки бир нечта соҳасини назорат қилувчи саноат магнатлари ва уддабурон банкирлар пайдо бўлдилар.

Қишлоқ хўжалиги. Мамлакатда ҳайдаладиган ерларнинг деярли учдан бир қисми прусс юнкерларининг қўлида жамланган эди. Ҳар бир помешчик ерларининг ўртача ҳажми 100 гектарни ташкил қилса, 154 та оиланинг ҳар бири 5 минг гектар ерга эгалик

---

¹ Қаранг: Хидаятов Г.А. Дипломатия XX века. – М., 2011. С.12

қиларди. Албатта бундай ҳолатда миллионлаб деҳқонлар жуда кам ер парчаси билан қаноатланишга мажбур эди. Деҳқонларнинг учдан бир қисмини «мустақил хўжайинлар» ташкил қиларди. Улар орасида, айниқса Германиянинг жануби ва жануби-ғарбида бой деҳқонлар ҳам бор эди. Албатта бундайлар кўп эмасди, «мустақил хўжайинлар»нинг асосий қисми бутун оиласи билан қилинадиган оғир меҳнат эвазига зўрға кун кечиришарди. Кўплаб деҳқонлар эса кўшимча ишсиз кун ҳам кечира олмасди. Қишлоқда табақалашув жараёни жадал кетаётган эди. Кўплар шаҳарга кетишга мажбур бўлди. Агар 1871 йили Германия аҳолисининг 1/3 қисми шаҳарларда яшаган бўлса, 1910 йилга келиб 2/3 қисми шаҳарларда яшарди.

Германия индустриал мамлакатга айланди.

Мухолифатга қарши кураш. Империянинг ташкил қилиниши айрим муаммоларни ҳал қилган бўлса, янгиларини пайдо қилди. Мамлакатда кўплаб норозилар бор эди. Бундайлар биринчидан, майда немис давлатларининг дворянлари бўлиб, улар даромад келтирувчи амалларни эгаллай олмаганларидан норози эдилар. Иккинчидан, мамлакатнинг жануби ва ғарбида катта таъсирга эга бўлган католик черкови Пруссияда шундай таъсирга эга эмасди. Албатта мухолифатнинг асосий қисмини социалистлар ташкил қиларди.

Бисмарк биринчи зарбани католик черкови руҳонийларига қарши қаратди. Бу кураш «культуркампф» (маданият учун кураш) номини олди. Католик черковига қарши қаратилган бир қатор қонунлар қабул қилинди: черков амалларига тайинлашни давлат тасдиқлайдиган бўлди, католик руҳонийлари бошланғич мактабни назорат қилиш ва унда дарс бериш ҳуқуқидан маҳрум этилди, уларга сиёсий ташвиқот билан шуғулланиш тақиқланди, никоҳни, туғилиш ва ўлимни қайд қилишнинг фуқаролик усули жорий қилинди, иезуитлар ордени Германиядан қувиб чиқарилди. Аста-секин католик черковига қарши қувғин сусайди, католик черковининг ўзи ҳам марказий ҳокимиятга қарши чиқмай қўйди.

Германия социал-демократик партиясининг (ГСДП) ташкил топиши. Саноатнинг ўсиши ишчилар сонининг ошишига ҳам олиб келди. XIX аср 70-йилларида касаба уюшмаларининг фаоллиги ошди ва уларнинг асосий қисми социал-демократлар таъсири остида эди. Касабачилик ҳаракатининг энг қизғин даври 90-йилларга, иқтисодий юксалиш даврига тўғри келди. Бу ҳаракатга 1869 йили Эйзенах шаҳрида ишчиларнинг умумгерман съездида Вильгельм

Либкнехт ва Август Бебель раҳбарлигида ташкил қилинган Германия социал-демократик ишчи партиясининг таъсири кучли эди. Бундан ташқари 1863 йили Фердинанд Лассаль томонидан ташкил қилинган Умумгерман ишчилар иттифоқи ҳам маълум таъсирга эга эди. 1875 йили Тюрингиядаги Гота шаҳрида бўлиб ўтган бирлаштирувчи съездда ягона Германия социал-демократик партияси ташкил қилиниб (ГСДП), унда «Гота программаси» деб аталган, тинч йўл билан, ишлаб чиқариш ишчилар бирлашмаларини ташкил қилиш орқали, «озод халқ давлатини» тузишни мақсад қилиб қўйган дастур қабул қилинди. Партиянинг таъсири ортиб борди ва 1877 йили рейхстагга ўтказилган сайловларда 12 та депутатлик ўринларини эгаллади.

Бисмарк социал-демократлар жамоат тартибига хавф солади деб ҳисоблаб, уларни ёмон кўрарди. Уларга қарши кескин курашни бошлаш учун 1878 йили Вильгельм I га қарши уюштирилган иккита суиқасд баҳона бўлди. Иккинчи суиқасд натижасида кекса қирол оғир ярадор бўлди ва бу кўплаб немисларни газабга келтирди. Аслида қиролга қарата ўқ узганлар ГСДП аъзоси бўлмасаларда, қандайдир социалистик рисоаларни ўқиган бўлиб чиқдилар. 1878 йил октябрда рейхстаг Бисмарк томонидан таклиф қилинган «Социал-демократларнинг ижтимоий хавfli интилишларига қарши қонун»ни қабул қилди. Қонун вақтинча 2,5 йилга қабул қилинган эди. Аммо у бир неча марта узайтирилиб, ГСДП 12 йил тақиқ остида бўлди. Қонун Германияда социал-демократларнинг фаолиятини ҳеч қандай истисносиз тақиқлаганлиги сабабли уни «Социалистларга қарши истисносиз қонунлар» деб атадилар. Қонундан фақат социал-демократларга қарши эмас, умуман ишчилар ҳаракатига қарши фойдаланилди. ГСДП чет элларда фаолият юрита бошлади. Партиянинг газетаси «Социал-демократ» Цюрихда (Швейцария) нашр қилиниб, Германияга яширинча олиб келинар эди.

Янги курс. Социал-демократларга қарши фақат репрессив усуллар билан кураш мамлакатда тинчлик ўрнатилишига олиб келмаслигини Бисмарк яхши тушунарди ва у ишчилар тўғрисида қонунлар жорий қилиш, ислохотлар ўтказиш лозим деб ҳисобларди. Бироқ рейхстагга ўтирган тadbиркорларнинг қаршилигини енгиш ҳам осон эмасди. Ҳар қалай Бисмарк буни уддалади. XIX аср 80-йилларида учта асосий қонун – ишчиларнинг касал бўлиш ҳолатларини, ишлаб чиқаришда олинган жароҳат ҳолларини ҳамда қариллик ва

меҳнатга яроқсизлик ҳолларини суғурталаш тўғрисида қонунлар қабул қилинди. Охириги қонун бўйича 70 ёшга етган ишчиларга давлат ҳисобидан қарилик нафақаси тўлаш кўзда тутилади. Ҳали ишчилар тўғрисида қонунлар учун кураш бораётган пайтда рейхстагда император Вильгельм I мурожаати ўқиб эшиттирилди. Унда давлат жамиятнинг барча қатламларига хизмат қилади, дейилган эди. Германия империяси ва Бисмаркнинг реакционлигига қарамасдан бу мамлакат кенг ижтимоий қонунлар қабул қилинган биринчи давлат бўлиб қолди.

1888 йил 9 март куни император Вильгельм I вафот этди ва бу билан бутун бир давр – Германияни бирлаштириш учун кураш даври тугади. Императорлик курсисига Вильгельм I нинг набираси Вильгельм II (1859–1941) ўтирди. Замондошларининг айтишларига қараганда у баландпарвоз гапларни ва керилиб туришни ёқтирарди, доимо эътиборда бўлишга ҳаракат қиларди. Саройда тарқалган гапларга қараганда, бунинг учун у «тахтда император, тўйда куёв ва мотам маросимида марҳум бўлишга ҳам тайёр эди». Вильгельм II ҳаммага ўргатишни ва насихат қилишни ёқтирарди. Унинг қарашлари анча реакцион эди. Бир сафар у рекрутларга қарата, агар мен буюрсам оталарингиз ва ака-укаларингизга қарата ҳам ўқотишингиз лозим, деган эди. Конституцион давлатнинг бошлиғи бўлишига қарамасдан «Қандай хоҳласам шундай буюраман!», деган шiorга амал қиларди. Фуқаролар императорга ҳадиксираб қарашар ва «таваккалчи одам» деб ҳисоблашарди.

«Янги курс»дан «жаҳон сиёсати» сари. Янги императорнинг характеридан шу маълум бўлдики, у Бисмарк билан ишлаб кета олмайди. Император ўзини «худонинг марҳаматига кўра» давлат бошлиғи деб ҳисоблаб, бу ҳокимиятни ҳеч ким билан, ҳатто ўзи ҳурмат қилган Бисмарк билан ҳам бўлишишни хоҳламасди. Унга «шахсий бошқарув» тизими зарур эди. 1889 йили Бисмаркнинг рейхстагга киритган «социалистларга қарши истисноли қонунларни» доимийга айлантириш тўғрисидаги таклифи депутатлар томонидан рад этилди ва император ҳам уни қўлламади. Бундан ўзини ҳақоратланган деб ҳисоблаган Бисмарк истеъфога чиқаришларини сўради. Унинг истеъфоси қабул қилинди.

Кекса канцлер истеъфога чиққанидан кейин империя фаол мустамлакачилик сиёсатини юрита бошлади. 80-йиллари, ҳали Бисмарк давридаёқ узоқ ерларни босиб олиш бошланган эди. Бу пайтда Англия ва Франция катта мустамлака ҳудудларига эгалик қиларди.

XIX аср 80-йилларида Германия Африка қитъасидаги Тогони, Камеруннинг катта қисмини, Жануби-Ғарбий ва Шарқий Африканинг бир қисмини босиб олди. Гвинеянинг шимолий қисмида Германия байроғи ҳилпиради, кейин эса Маршалл ороллари босиб олинди.

Мустамлакачиликнинг кейинги йўналиши Узоқ Шарқ бўлди. Хитой императорининг ҳукумати Германия билан Шаньдун вилоятига 99 йилга ижарага бериш ҳақидаги шартномани имзолашга мажбур қилинди.

90-йилларнинг бошларига келиб Германиянинг мустамлакалари 2,9 млн кв км ҳудудга ва 12 млн аҳолига эга бўлиб, бу унинг ўз ҳудудидан беш марта катта, аммо Англия мустамлакаларидан қарийб 12 марта кичик эди. (Англия мустамлакалари 33 млн кв км ҳудудга ва 393 млн аҳолига эга эди)¹. Вильгельм II бундай «адолатсизликдан» қаттиқ изтироб чекарди. Саноат корпорациялари хомашёга, империя эса эътибор ва нуфузга муҳтож эди.

Вильгельм II нинг «янги курси» бу Европада ҳукмронликка интилиш, Африка, Осиё ва Океанияда таъсир доираларини қайта бўлиш, Болқонда, Яқин, Узоқ ва Ўрта Шарқда мустақкам ўрнашиб олиш учун кураш курси эди. Бу сиёсат «Дранг нах Остен» (Шарққа шиддатли юриш) номини олди. 1900 йили кайзер ўз аскарларини Хитойдаги халқ қўзғолонини бостириш учун жўнатди. У Марокаш-ни эгаллашга даъво қилди, бу эса Франция билан келишмовчиликларга олиб келди. Ҳарбий флотнинг шиддат билан яратилиши Англия билан муносабатларни кескинлаштирди. Ташқи сиёсатни олиб боришда Вильгельм II 1900 йилдан 1909 йилгача канцлер лавозимини эгаллаб турган фон Бюловга таянади. Канцлернинг вазифаси фаол ташқи сиёсат юритишдан ташқари мамлакат ичкарисида таъсири кучайиб бораётган социал-демократларга қарши курашдан ҳам иборат эди.

1912 йили 250 минг кончиларнинг иш ташлашлари бўлиб ўтди. Шундан кейин бутун мамлакат бўйлаб шахтёрларнинг намойишлари бошланиб кетди. Ишчиларнинг катта қисми касаба уюшмаларига бирлашдилар. ГСДП Европа қитъасидаги энг оммавий ва катта таъсирга эга социал-демократик партиёга айланди. 1913 йили партиа аъзоларининг сони 1 млн кишига етиб, уларнинг катта қисми социал-реформизм ғоялари таъсири остида эди ва Эдуард Бернштейн таълимотига эргашардилар. 1912 йилги парламент сайловларида

¹ Қаранг: *Хидаятов Г.А.* Дипломатия XX века. - М., 2011. С.12.

социал-демократлар сайловчиларнинг 4,5 млн овозини олди ва бу уларга рейхстагда 110 та ўринни таъминлади. Бу социал-демократиянинг жуда катта муваффақияти эди.

Германиянинг консерватив доиралари социализм ғояларига пангерманизм¹ ва шовинизмни² қўйдилар. Империяда яхудийлар, поляклар каби кам сонли миллатлар ҳам яшарди. Германия бошдан кечираётган барча қийинчиликларда яхудийларни айбловчи мақолалар пайдо бўлди. Поляк миллатига нисбатан мажбурий немислаштириш сиёсати юритилиб, поляк тилидаги мактаблар ва костёллар³ ёпилди. Бу айниқса Пруссияда кучли намоён бўлди. Эльзас ва Лотарингияга қарши фитна ва игволар кучайди. Немис халқига Франциянинг асосий душман эканлиги, шу сабабли куrollаниш зарурлиги ҳар куни сингдириларди.

Германия империяси катта урушга тайёрлана бошлади.

* * *

300 дан зиёд майда давлатларга бўлиниб кетган ва бир-бирига «қумдан тўқилган арқон» билан боғланган «Герман миллатининг Муқаддас Рим империяси» XIX асрда немис миллатининг катта қисмини бирлаштирган замонавий давлатга айланди. Аср охирига келиб Германия энг ривожланган давлатлар қаторидан ўрин эгаллади ва мустамлакалардан ўз иқтисодий қудрати ва сиёсий мавқеига мос улуш талаб қила бошлади. Буни эса катта урушсиз ҳал қилишнинг иложи йўқ эди.

V боб бўйича саволлар

1. Вена конгресси натижасида Германиянинг бирлашиши учун қандай қўшимча тўсиқлар пайдо бўлди?
2. Герман давлатларини бирлашиш сари йўл тутишга мажбур қилаётган қандай объектив сабаблар мавжуд эди?
3. Немис буржуа мафқурасининг шаклланишида Гегель фалсафаси қандай роль ўйнади?
4. 1830-йиллардаги инқилобий воқеалар натижасида Герман давлатларида қандай ўзгаришлар юз берди?

¹ *Пангерманизм* – дунёда герман ирқи ҳукмронлигининг ўрнатилишини, Германия империяси худудининг бошқалар ерлари ҳисобидан кенгайтирилишини талаб қилувчи реакцион таълимот.

² *Шовинизм* (фр. chauvinisme) – бир миллатнинг бошқалардан устунлигини тарғиб қилувчи ўта миллатчилик таълимоти.

³ *Костёл* – полякларда католик черков биноси шундай аталади.

5. Германияда 1848 йилги инқилоб қандай натижа билан якунланди?
6. Капитализм тараққиётининг «пруссча» йўли қандай жиҳатлар билан характерланади?
7. Пруссиянинг юксалиши ва Германиянинг бирлашишида Бисмарк қандай роль ўйнади?
8. Австрия ва Пруссия ўртасидаги уруш қандай натижа билан якунланди ва у Герман давлатларининг бирлашишига қандай таъсир кўрсатди?
9. Шимолий Герман иттифоқининг ташкил қилиниши ягона немис миллатининг ривожланиши учун қандай аҳамиятга эга бўлди?
10. XIX аср охири – XX аср бошларида Германия жадал иқтисодий ривожланишининг омиллари нимада эди?
11. Вильгельм II нинг «янги курси» империя олдида турган қандай муаммоларни ҳал қилишга қаратилган эди?

VI Б О Б . XIX АСР – XX АСР БОШЛАРИДА АВСТРИЯ ИМПЕРИЯСИ

XIX аср биринчи ярмида империянинг сиёсий ҳолати. Габсбурглар империясини инқилобий бўҳронлар ва Наполеон урушлари қаттиқ титратганига қарамасдан, кўпчилик кутганидек парчаланиб кетмади, империя сақланиб қолди. Деярли ҳамма жангларда мағлубиятга учраган Габсбурглар тинчлик сулҳига эришдилар ва ҳатто XIX асрнинг иккинчи ўн йиллигида Европа давлатларининг инқилобга қарши ҳаракатларига бошчилик ҳам қилди. Ҳали ҳеч қачон Австриянинг халқаро аҳволи Вена конгресси ва «Муқаддас иттифоқ» давридагидек мустаҳкам бўлмаганди. Империя Европадаги феодал-монархияли тартиблар ва абсолютизм режимларининг асосий таянчларидан бирига айланди. Меттерних бошчилик қилган Австрия дипломатиясининг асосий вазифаси империя ичкарасида ва ундан ташқарида мавжуд тартибларни сақлаб қолишдан иборат бўлиб қолди. Шунга қарамасдан на сиёсий, на иқтисодий ва на молиявий жиҳатдан Австрия урушдан олдингига қараганда кучаймаган эди. 1815–1847 йиллари Европадаги халқаро муносабатларда империя ўйнаган роль феодализмдан капитализмга ўтишнинг жуда оғир таназзулини бошдан кечирган мамлакатнинг ички имкониятларига мутлақо мос келмасди. Габсбурглар империясида феодализмнинг инқирози ва капиталистик ишлаб чиқариш шаклларининг пайдо бўлиш жараёнида айниқса Шимолий Италия ва Венгрияда миллий-озодлик ҳаракатлари янада кескинлашди. Янги инқилоб

хавфидан кўркиб қолган ва ҳар қандай ислоҳотларга душманлик кайфиятида бўлган ҳукмрон доиралар қандай қилиб бўлсада мавжуд тартибларни сақлаб қолишга интилдилар. Ана шу асосда Меттерних тизими номини олган, моҳияти империянинг бўйсундирилган битта халқини бошқаси ёрдамида итоатда ушлаб туришдан иборат бўлган бошқарув тизими шаклланади.

1835 йили император Франц I вафот этиб тахтга Фердинанд I келиши билан Меттернихнинг ҳокимияти янада кучайди. Агар Франц даврида Меттерних ҳокимиятни у билан бўлишган бўлса, янги император даврида амалда Меттернихнинг ўзи якка ҳукмронлик қилди. Унинг саъй-ҳаракатлари билан Австрия полициячилик режими ўз тақомилига етди. Полиция таъқиби, хуфия судлар, хусусий ёзишмаларнинг назорати (хатларнинг очиб ўқиши) Австрия ҳаётида оддий ҳол бўлиб қолди. Узоқ йиллар империяда сиёсий ва маънавий зулм муҳити ҳукмрон бўлиб қолди. Шунини айтиш лозимки, ҳатто император Иосиф II нинг ёзганлари ва у ҳақда ёзилган асарлар ҳам полиция амалдорларига шубҳали туғилганда уларни нашр қилиш тақиқланарди. Венгрияда муҳолифатдаги кучлар очик ҳаракат қилаётган, муҳолифатчи партиялар йўлбошчилари Давлат кенгаши минбаридан дадил нутқлар сўзлаётган, газеталар саҳифаларидан очик чақириқлар билан мурожаат қилаётган бир пайтда, Австриянинг ўзида қатъий полициячилик режими ҳукмронлик қиларди. Меттерних Австрияси на сиёсий партияларга, на муҳолифатчи матбуотга, на ижтимоий фикрга ва на ижтимоий сиёсий ҳаётга эга эмасди.

Иқтисоднинг ривожланиши. Саноат тўнтаришининг бошланиши. 1811 йилдан 1825 йилгача Австрия иқтисодиёти чуқур инкирозни бошдан кечириб, бу инкироз Наполеон урушлари ва қитъа қамали яқунлангандан кейин Австрия товарлари учун бозор конъюктурасининг кескин ёмонлашуви билан боғлиқ эди. 1830 йилдан секин иқтисодий кўтарилиш бошланди.

XIX асрда Австриянинг Европадаги сиёсий таъсири ошганлиги унинг иқтисодий салоҳияти кучайишига олиб келмади. Аксинча, унинг капиталистик тараққиёт йўлига кирган илгор мамлакатлардан ортда қолиши тобора сезиларли бўлиб борди. XIX асрнинг биринчи ярмида империя тўлиқ аграр мамлакат бўлиб қолаверди. Аҳолининг асосий қисми қишлоқ ва ўрмон хўжалиги билан банд бўлиб, феодал муносабатлар ва деҳқонларнинг қарам ҳолати капитализм

тараққиётига тўсиқ бўлаётган эди. Мануфактуралар ва савдонинг ўсишига цехлар тизими ҳамда кўплаб ички божларнинг мавжудлиги ҳам халақит берарди. Франц I норозилик ва ғалаёнга мойил бўлган ишчиларнинг бирлашишидан қўрқиб, пойтахтда янги мануфактуралар ва фабрикалар очишни тақиқлади. Миллатнинг маънавий тараққиётига эса қатъий цензура йўл қўймасди. Лессинг, Шиллер, Гёте асарлари ва бошқа кўплаб жаҳон мумтоз адабиётининг намуналари тақиқ қилинган эди. Мактаб тўлиқ руҳонийлар назорати остига қўйилганди. Империянинг кенг ҳудудидаги халқлар устидан сиёсий ва маънавий зулм кўп жиҳатдан Меттернихнинг сайъ-ҳаракатлари орқали ўрнатилган бўлиб, у айниқса Фердинанд I (1835–1848) даврида чексиз ҳокимиятга эришган эди.

Шунга қарамасдан капиталистик муносабатларнинг шаклланиши Австриядаги қоқоқ давлатчилик асосларини аста-секин емириб борди. 30–40-йилларда империянинг нисбатан ривожланган қисми — Қуйи Австрия ва Чехияда саноат тўнтариши бошланиб кетди. Брнодаги рўмол тўқийдиган фабрикада 1816 йили Англиядан келтирилган дастлабки буғ машинаси ўрнатилди. 20-йиллар охирида жами машиналар сони 11 та, 40-йилларда 30 та бўлса, XIX аср ўрталарига келиб улар сони 900 тага етди. 30–40-йилларга келиб кўмир қазиб олиш 20-йилларга нисбатан 4 марта, чўян эритиш эса 2 марта ошди. Австрияда темир йўллар қуриш Англиядаги билан деярли бир пайтда, яъни 1828 йили бошланган бўлсада, 1846 йилга келиб бор-йўғи 148 км ни ташкил қиларди. 1830 йили Венани Венгриянинг Пешт шаҳри билан боғловчи империядаги биринчи доимий пароход линияси ишга туширилди.

Худди шу йиллари ноқулай шароитга, иқтисодий қоқоқликка қарамасдан Венгрия, Трансильвания ва Словакияда иқтисодий ўсиш кузатилади. Венгриянинг Трансильвания ва Хорватия билан биргаликда саноат ишлаб чиқаришида жами аҳолининг 5% га яқини банд эди. Картошка, тамаки сингари техник экинлар майдонининг кўпайиши, агротехника шароитларининг яхшиланиши, янги экин майдонларининг очилиши қишлоқ хўжалиги капиталистик тараққиёт йўлидан бораётганлигини билдирар эди. 40-йилларда пайдо бўлган дастлабки банклар ва омонат кассалари қишлоқ хўжалигининг кредитларга бўлган эҳтиёжини қондира олмас эди. Айнан шу ҳолат қишлоқ хўжалигида ёлланма меҳнатнинг пайдо бўлишига, помешчик ерларида техника ва механизмларнинг жо-

рий қилинишига тўсқинлик килаётган эди. Ерга эгаликнинг феодал мулкчилиги шакли мавжудлиги помещчик-дворянларга ўз ерларида интенсив ишлаб чиқаришни жорий қилиш учун кўчмас мулкка ссуда олиш имкониятини бермасди. Натижада деҳқонларни феодал эксплуатация қилиши кучайди.

«Март арафаси даври». Францияда Июль монархияси ағдарилгандан сўнг Австрияда ҳам феодал-монархия тузумининг инқирози яққол сезилиб қолди. Австрия тарихида «март арафаси даври» деб аталган 1848 йилги инқилобдан олдинги икки ўн йиллик ижтимоий-сиёсий кўтаринкилик ва жамият маънавий ҳаётининг фаоллашуви даври бўлди. Ҳукмрон доиралардан ташқари жамиятнинг барча қатламлари чуқур ижтимоий ўзгаришлар ва кескин сиёсий ислохотлар зарурлигини ҳис этишаётган эдилар.

Париждаги Июль инқилобидан сўнг ва Польшада бошланган кўзғолон таъсирида унга туташ бўлган Шимоли-Шарқий Венгрияда ғайрифеодал галаёнлар бошланиб, бунга вабо тарқалиши бевосита баҳона бўлди. Словак, русин ҳамда влаш деҳқонлари қатнашган «вабо галаёни» билан бир пайтда поляк кўзғолончиларига ёрдам ҳаракати ҳам авж олди. Венгрияда миллий буржуазия ролини ўз қўлига олган ўртача ер эгалари бўлган помещчиклар кўп миллионли деҳқонларни озод қилиш орқалигина мамлакат мустақиллигига эришиш ва буржуа ислохотларини амалга ошириш мумкинлигини яхши тушунардилар.

30-йиллар бошларида Венгриядаги «ислохотлар даври»нинг (1830–1840) ёрқин намояндаларидан бири Иштван Сечени буржуа ислохотларининг кенг дастурини ишлаб чиққан бўлиб, бу дастур крепостнойликни бекор қилиш, баршчинани ёлланма меҳнат билан алмаштириш, цехлар тизимини тугатиш, миллий саноатни қўллаб-қувватлаш, кредит ташкилотларининг кенг тармоғини ва Миллий банкни ташкил қилиш каби дадил ўзгаришларни кўзда тутарди. Айни пайтда у аристократия ва йирик ер эгаларининг иқтисодий позициясини ҳамда венгер дворянлари билан Габсбурглар хонадони иттифоқини сақлаб қолиш зарур деб ҳисобларди. 40-йилларда ҳаракатнинг тан олинган йўлбошчиси камбағал дворянлардан чиққан адвокат Лайош Кошут бўлиб қолди. У Сеченига қараганда қатъиятли ва журъатли бўлиб, Вена саройидагилар ва аристократия билан муносабатларнинг кескинлашувидан чўчимасди. Шоир Шандор Петефи ва крепостнойнинг ўғли, меҳнаткаш халқнинг ашад-

дий химоячиси, француз инкилобининг ихлосманди Михай Танчич бошчилигида ҳаракатнинг инкилобий-демократик қаноти шаклланди.

Венгрияда ислохотлар учун ҳаракатнинг кучи ва кўлами, самарадорлиги унинг яхши ташкил қилинганлиги, мустақиллик ва эрксеварлик тарихий анъаналарига таянганлигидагина эмас, сиёсий ташкилот ва сиёсий фаолиятнинг ошкор шакллари – инкилоб арафасида ғайриавстрия ва ғайрифеодал ҳаракатнинг ошкор шаклларига айланган Давлат кенгаши ва комитетлар йиғилишларидан ҳам фойдаланганликларида эди. 40-йилларда ҳаракат Давлат кенгаши томонидан қатор буржуа ислохотларини жорий қилишга, жумладан, венгер тилига расмий тил мақомини беришга эришди. Албатта бунда мамлакат аҳолисининг ярмини ташкил қилган румин ва славян халқларининг манфаатлари инобатга олинмади.

Австрия империясидаги славян халқларининг «Миллий уйғониш» даври. Империя таркибига кирувчи халқлар борган сари қатъийлик билан буржуа эркинликлари ва миллий тенгликни талаб қила борди. XIX асрнинг биринчи ярми, айниқса 30–40-йилларда капиталистик муносабатларнинг шаклланиши, аҳоли саводлилиқ даражасининг ошиши айрим халқларнинг замонавий миллат бўлиб шаклланишини тезлаштирди. Австрия ва Венгриядаги жанубий славянлар, чехлар, руминлар, словаклар тарихида Миллий уйғониш деб аталган давр келди. Моҳияти билан феодал тартибларга қарши бўлган миллий ҳаракатлар бошланиб кетди. Миллий ғоялар асосида шаклланган Уйғонишга Европа Маърифатчилиги, «маърифатли абсолютизм» ва унинг австрияча кўриниши бўлган «йозефинизм» катта таъсир кўрсатди.

Миллий уйғонишнинг биринчи даврида (XVIII аср охири – XIX аср 20-йиллари) чехларда ҳам, словакларда ҳам миллий ҳаётга қизиқиш уйғонди: миллий адабий тил ривожланди ва кенг тарқалди, миллий адабиёт, театр, умуман миллий маданият гуллаб-яшнади. Бунда бир қатор маърифатпарварлар – чехлар ва бошқа славянларнинг тили ва маданиятига бағишланган асарлар муаллифи Йозеф Домбровский (1753–1829), файласуф-олим, чехча-немисча луғат ва чех адабиёти дарсликлари муаллифи Йозеф Юнгман (1773–1847) каби олимларнинг хизматлари катта бўлди.

Маърифатпарварларнинг фаолиятида умумславян бирдамлиги ғоясини тарғиб қилиш муҳим ўрин тутди. Улар славянликнинг

кучи ва қудратига чин дилдан ишонардилар, Россиянинг ёрдамига умид боғлардилар (аммо бу ёрдам доим ҳам беғараз эмасди). Словак маданиятининг энг йирик намояндаси Ян Коллар (1793–1852) ўзининг чех тилида ёзилган (чунки ҳали словак адабий тили йўқ эди) «Шон-шараф қизи» асарида славянларнинг шонли ўтмиши, Ян Гус, Жижка, Костюшко, Минин ва Пожарский каби қаҳрамонларини куйлайди. У ягона «славян халқи» гоёсини ҳимоя қилади, словакларни «чехословак халқи»нинг ажралмас қисми сифатида қарайди, словаклар ва бошқа славян халқларининг мустақил миллий-маданий тараққиёт ҳуқуқини тан олмайди. Коллар капитализм даврида халқлардан замонавий миллатлар шаклланаётганлигини, ўз халқи словаклар ҳам шу йўлга кирганлигини тушуна олмайди. Шундай бўлсада 40-йиллари мустақил словак адабий тилини яратиш борасида бир қадар олга силжиш юз берди, католиклар билан протестантлар ўртасида ҳамкорлик кўзга ташланди. Миллий ҳаракат сиёсий жиҳатлар кашф эта бошлади.

Людовит Штур (1815–1856) лаёқатли миллий йўлбошчига айланди ва ўз маслакдошлари билан бирга словак адабий тилини яратиш учун ҳаракат бошлади. Штур ва унинг сафдошлари ўртасловак халқ тилида китоблар нашр қила бошладилар, 1845 йилдан эса «Словак миллий газетаси»ни чиқариб, унда пайдо бўлаётган словак буржуазиясининг миллий дастури шакллантирилди. Словаклар ва империядаги бошқа халқларнинг миллий ҳаракатига можорларнинг улар тилини мажбуран немислаштиришга қарши чиқишлари, айниқса, ўрта аср лотин тили ўрнига қиролликнинг расмий тили сифатида венгер тилининг қабул қилиниши катта таъсир кўрсатди. Бироқ бу жараёнда можорлар ўз она тилларининг тақдири учун курашаётган бошқа халқларнинг манфаатларини инобатга олмади. Энди можорлаштириш хавфи олдида славянлар, валахлар ва бошқаларнинг миллий ҳаракатларида жипслашиш ҳамда ўзларини можорлар ҳаракатига қарши қўйиш жараёни бошланди. Бу ҳол уларни Австрия империясидаги барча халқларнинг асосий душмани – габсбургларнинг феодал абсолютизмга қарши ягона фронт бўлиб бирлашишига халақит берди.

1848–1849 йиллардаги инқилоб арафасида миллий маданият ривожига, миллий ўзликни англашда, миллий савдо-саноат буржуазиясини жипслаштиришда катта муваффақиятларга эришган чех ерларида ҳам юқоридагига ўхшаш ҳолат мавжуд эди. Бироқ Чехия ва

Моравияда аҳолининг анчагина қисмини немислар ташкил қилиб, уларнинг манфаатлари иқтисодий соҳада, тил ва маданиятда чехларники билан зид келди ва иккала халқ либерал-демократик кучларининг феодал-абсолютизм режимига қарши бирлашишига ҳалақит берди.

Австрия ва Венгрияда 1848 йил инқилоби. 1846 йилги инқироз ва уч йил қаторасига (1845–1847) давом этган қурғоқчилик империя учун ҳалокатли оқибатларга олиб келди. Пулнинг қадрсизлаиши, қимматчилик, нон ва асосий маҳсулотга айланган картошка нархининг ошиши, мисли кўрилмаган ишсизлик империяда жуда қалтис вазиятни вужудга келтирди. 1848 йил февралда Парижда бошланган инқилобий воқеалар ҳақидаги хабар 29 февраль кунини Венага етиб келди ва кўп марта бўлгани сингари бу сафар ҳам Австрия жамиятини жунбишга келтирди. Март ойининг бошида Қуйи Австрия ландтаги (парламенти) ва «Саноат иттифоқи» буржуа ташкилоти ислохотлар ўтказиш, цензуранинг бекор қилиш, умумавстрия парламентини чақириш талаби билан чиқди. Австрияда инқилоб 13 март кунини веналик камбағаллар, талабалар ва бюргерларнинг стихияли намоёнликлари ва митинглари билан бошланди. Парламент атрофидаги кўчаларни тўлдирган минглаб одамлар Меттернихнинг истеъфога чиқишини ва конституция эълон қилинишини талаб қилдилар. Сўзга чиққан Лайош Кошут ва бошқалар империяга конституция ва буржуа ислохотлари зарурлиги тўғрисида гапирдилар.

13 март кунини ҳукумат Венага қўшин киритди ва тўқнашувлар бошланиб кетди. Кечга яқин ишчилар ва талабалар томонидан баррикадалар қурилди. Талабалар кейинчалик машҳур бўлиб кетган Академик легионни ташкил қилишга киришдилар. Аскарларнинг бир қисми халққа қарата ўқ отишдан бош тортдилар. Императорнинг ўзи ҳам иккиланиб қолди. У талабаларга қурол тарқатишга рози бўлди, Миллий гвардиянинг тузилишига қаршилиқ қилмади ва Меттернихни истеъфога жўнатди. Бутун Европа учун нафрат рамзи бўлган реакцион режим бир кунда ағдарилди. Инқилоб дастлабки муҳим ғалабани қўлга киритди. Қайта ташкил қилинган ҳукумат таркибига либерал буржуазия вакиллари ҳам кирди.

Турли хил ижтимоий кучларнинг инқилобий лагерда вақтинчалик бирлашуви жуда тез ўтиб кетди. Буржуазия, айниқса унинг мулкдор қисми эришилган ютуқлардан қаноат ҳосил қилиб, энди шу ютуқларни ҳамда «қонунийлик ва тартибни» асрашга ҳаракат

килди. Ғалабадан рухланган куйи қатлам вакиллари эса меҳнат қилиш ҳуқуқи, билвосита солиқларни бекор қилиш, 10 соатлик иш кунини ўрнатиш, иш ҳақини ошириш каби талаблар учун курашни давом эттирди. Дехқонлар эса бекор қилинган мажбуриятлар учун помешчикка тўланадиган бадални бекор қилиш учун курашдилар. Ҳукумат конституция лойиҳасини тайёрлаган бўлиб, унда буржуа (матбуот, йигилишлар, сўз) эркинликларини эълон қилиш, икки палатали парламент ва унга масъул бўлган ҳукуматни тузиш кўзда тутилган эди. Императорда муҳим ҳуқуқ ва имтиёзлар: қуролли кучлар олий бош қўмондони, рейхстаг (парламент) қарорига вето қўйиш ҳуқуқи сақланиб қолди. Сайлов ҳуқуқи катта мулкый ценз билан чегараланган эди.

Абсолютизмни тиклашга қилинган бу ҳаракатга қарши веналик демократлар инқилобий орган – Миллий гвардия Сиёсий қўмитасини ташкил қилдилар. Ҳукумат қўмитани тарқатиб юборишни истаганда, халқ яна кўчага чиқди ва баррикадалар қура бошлади. Ҳукумат чекинишга мажбур бўлди. Эртаси куни қўмитани тарқатиш тўғрисидаги қарор бекор қилинди ва қўшинлар шаҳардан олиб чиқилди. Император кечаси яширин равишда пойтахтдан чиқиб кетди ва Альп тоғларининг баланд қисмида жойлашган, аҳолиси ўзининг художўйлиги ва қиролга содиқлиги билан машҳур бўлган Тироль провинциясига йўл олди. Вақтинчалик юзага келган кучлар тенглиги 26 май куни ҳарбий вазир граф Латур томонидан Академик легионни қуролсизлантиришга қилинган ҳаракат туфайли бузилди. Ён атрофдаги ишчилар талабаларга ёрдамга келдилар. Аскарларнинг бир қисми қўзғолончиларга ўқ отишдан бош тортди. Венада ҳокимият Адольф Фишхоф бошчилигидаги Ижтимоий хавфсизлик қўмитаси қўлига ўтди. Империя армиясининг асосий кучлари инқилоб билан камраб олинган Венгрия ва Италияда бўлганлиги ҳам Венада инқилобнинг ғалабасини енгиллаштирди.

Демократия ва реакция кучлари ўртасидаги тортишув минбарига айланган Австрия рейхстаги июлда ўз фаолиятини бошлади. Рейхстаг феодал-крепостной муносабатларни бекор қилиш тўғрисида қарор қабул қилди. Мажбуриятларнинг катта қисми бекор қилинди. Бироқ улардан энг оғирлари – оброк ва баршчина тўлов орқали бекор қилиниши лозим эди ва бу тўловнинг фақат 1/3 қисмини давлат ўз зиммасига олди. Ҳукумат тарафдорлари дехқон депутатлар ёр-

дамида инқилобий Италия ва Венгрияга қарши урушни молиялаш тўғрисидаги қарорни қабул қилишга эришдилар.

Инқилоб кўплаб мураккаб муаммоларни, жумладан, немис миллий масаласини кун тартибига кўйди. Австрия буржуазиясининг Германия бирлашиши масаласига ҳам муносабати зиддиятли эди. Австрияликларнинг немисча сўзлашувчи катта қисми ўзларини умумгерман этнососиал бирлигининг ажралмас қисми сифатида ҳис қилардилар. Австрия буржуазияси Габсбурглар сулоласи сингари янги бирлашган Германияда раҳбарлик ролига даъво қилар, у ердаги немис халқларининг хоҳиш-иродасига қарамасдан уларни кўпмиллатли империя таркибига кўшиб олишга тайёр эдилар. Шу сабабли Паульскирхда фаолият кўрсатаётган Франкфурт йиғинида австриялик делегатларнинг иштироки чехлар ва бошқа славян халқларининг норозилигини келтириб чиқарди. Австриянинг анъанавий рақиби – Пруссия ва бошқа герман давлатлари ҳам эътироз билдирдилар.

1848 йил июнда Прагада империя славян халқлари вакилларининг съезди бўлиб, улар империяни сақлаб қолиш учун, аммо унинг Германия таркибига киришига қарши овоз бердилар. Чех халқининг атоқли йўлбошчиси либерал Ф.Палацкий (1798–1876) Австриянинг чех ерлари билан бирга бўлгуси герман республикасига кўшилиши чехларнинг немис муҳитига бирикиб кетишига ва миллий ўзлигини йўқотишига олиб келади деб ўйлайди. Шу сабабли у славянлар монархияни қўллаб-қувватлаши, уни барча душманларидан, герман ва венгер инқилобидан ҳимоя қилиши зарур деб ҳисоблайди. Австрославизм доктринаси шундай туғилади. Австрия аскарларининг тинч намоёнчиликларга ҳужуми Прага қўзғолонига сабаб бўлди. Қўзғолон 1848 йил 17 июнда шафқатсиз бостирилди. Прагадан кейин қўзғолон Венада бошланиши керак эди. Италия шимолида инқилобнинг бостирилиши, Сардинияга қарши урушдаги муваффақиятлар ҳукуматнинг қатъиятини оширди. Австрия бош кўмондонининг ғалабалари Иоганн Штраусни «Радецкий марши»ни ёзишга илҳомлантирди, Австрия шеърятининг классиги Франц Грильпарцер эса кўмондонни мадҳ этувчи шеър ёзди. Бу ҳол жамиятнинг кайфиятида бурилиш юз берганлигидан далолат берарди. Венада ҳам кучларнинг аниқ бўлиниши юз берди. 23 август куни Миллий гвардиянинг буржуа қисми ижтимоий ишларда банд бўлган камбағалларнинг иш ҳақини пасайтиришдан норози

бўлиб чиққан ишчилар намоийишига қарши ўт очди; либерал буржуазия буржуа инқилобидан тўлиқ воз кечди. Аммо инқилоб ҳали мағлуб бўлмаган эди. Унинг охириги кўтарилиши империя пойтахти – Венадаги воқеалар билан боғлиқ бўлди.

Октябрнинг бошида веналик талабалар, ишчилар ва ҳунармандлар кўзғолон кўтарган Венгрия билан ҳамдардлик белгиси сифатида кўзғолонни бостириш учун жўнаб кетаётган қўшинларнинг олдини тўсдилар. Веналиклар ҳарбий вазирликнинг биносини эгалладилар, ёриткич симёғочга ҳарбий вазир граф Латурни осиб қўйдилар. Император саройи яна пойтахтни ташлаб чиқди ва бу сафар чехларнинг Ольмюц шаҳрида яширинди. Исён кўтарган Вена 22 октябрь куни Прага жаллоди генерал Виндишгрец ва хорват Бани Елачич қўшинлари томонидан қуршаб олинди. Шаҳар қаттиқ жанглардан сўнг 1 ноябрь куни таслим бўлди.

Венадаги кўзғолончиларга ёрдамга келаётган инқилобий Венгрия армияси тор-мор қилинди. Австрия инқилоби мағлуб бўлди, Венгриядан ўч олиш навбати келди. Бу вазифани енгиллаштириш учун 2 октябрь куни кичкина сарой тўнтариши амалга оширилди: қатъиятсиз Фердинанд истеъфога чиқарилиб, ўрнига ўн саккиз ёшли жияни Франц Иосиф (1848–1916) ҳокимиятга келди.

1848 йилги Венгрия инқилоби. «Кўзғол, мижор! Ватан чорлайди!», венгер шоири ва инқилобчи Шандор Петефи шундай ёзган эди.

Венгрия буржуа инқилоби Венадаги халқ ҳаракатидан бир кун кейин, 1848 йил 15 мартда бошланади. Пештдаги воқеалар Шандор Петефи бошчилигидаги бир гуруҳ радикал ёшлар раҳбарлигида юз берди. Уларнинг чақириғига кўра пештлик талабалар, ишчилар, ҳунармандлар нашриёт биносини эгаллаб, Петефи томонидан ёзилган «Миллий қўшиқни» ва унинг иштирокида инқилобчи демократлар томонидан тайёрланган дастурий ҳужжатни («12 банд») босиб чиқардилар. «12 бандда» буржуа эркинликларидан ташқари баршчинани бекор қилиш, миллий банкни жорий қилиш, империя қўшинларини мамлакатдан олиб чиқиш, венгер полklarини ватанига қайтариш, мустақил ҳукуматни тузиш, Венгрия билан Трансильванияни бирлаштириш талаблари ҳам олға сурилди. Намойишчилар инқилобчи-демократ Михай Танични турмадан озод қилдилар ва инқилобий ҳокимиятнинг органи сифатида Ижтимоий хавфсизлик кўмитасини туздилар. 17 март куни Венгрия давлат кен-

гашига бўйсунувчи биринчи мустакил ҳукумат шакллантирилди. Ҳукуматни муҳолифат йўлбошчиларидан бири граф Лайош Бат-тяни бошқарди, Лайош Кошут молия вазири лавозимини эгаллади. Австриядагига нисбатан радикал бўлган деҳқонларга оид ислоҳот амалга оширилди: баршчина ва черков десятинаси (черковга бериладиган ўндан бири) бекор қилинди, ҳайдаладиган ерларнинг ўндан бири деҳқонлар ихтиёрига берилди. Деҳқонларнинг 40% ини ташкил қиладиган собиқ крепостнойлар ҳеч қандай тўловларсиз тенг ҳуқуқли мулкдорларга айландилар. Улар учун бериладиган товон пули тўлиқ давлатнинг зиммасига юкланди. Аммо ерсиз ва кам ерли деҳқонлар аграр ислоҳотларнинг чуқурлаштирилишини, илгари помешчик томонидан олиб қўйилган ўз ерларининг қайтарилишини талаб қилдилар. Март-апрель ойларида бутун мамлакатни қамраб олган галаёнлар вақтида помешчикларнинг ерларини ўзбошимчалик билан эгаллаб олиш ҳоллари ҳам юз берди. Ҳукумат деҳқонларнинг битта, аммо фавқулудда муҳим талабини қондирди, яъни узум ҳосилидан олинадиган ўндан бир солиғини бекор қилди.

Март ойининг охирларида Вена саройи Венгрияни инқилоб туфайли қўлга киритган ютуқларидан маҳрум қилишга уриниб кўрди. Аммо Пешт аҳолисининг қатъий қаршилиги императорни инқилобий қонунларни тасдиқлашга мажбур қилди. Қиролликнинг барча аҳолиси буржуа эркинликлари ва ерга эга бўлдилар, аммо венгер бўлмаган аҳолининг миллий ҳуқуқлари тўғрисидаги масала кун тартибига ҳам қўйилмади. Шу сабабли венгер инқилоби тез орада ўз иттифоқчиларидан ажралди, австриялик реакционерлар эса миллатлараро уруш оловини ёқиш учун қўлларидан келган барча ҳаракатларни қилдилар. Натижада асосан серблар яшайдиган мамлакат жанубида қуролли тўқнашувлар бошланди. Серблар, трансильваниялик руминлар ва хорватларнинг миллий ҳаракатига раҳбарлик ўнг ёки мўътадил кучлар қўлига ўтиб, улар австриялик аксилинқилобчиларнинг иттифоқчиларига айландилар.

Венгрия ҳукуматига словакларнинг миллий ҳуқуқларини ҳурмат қилиш ва маҳаллий сеймни тузиш ҳақида мўътадил талаб топширилгандан сўнг ҳукумат словак миллий ҳаракатининг раҳбари, автрославизмнинг раҳнамози Людовит Штурни ва ҳаракатнинг бошқа раҳбарларини қамокқа олишни буюрди. Охир оқибатда словак йўлбошчилари габсбургчи аксилинқилобчилар билан бирлашдилар. Сентябрда улар томонидан ташкил қилинган Миллий кенгаш

Венгрия доирасида Словакиянинг мустақиллигини эълон қилдилар. Худди шу пайтда Венада кенгаш томонидан ҳарбий экспедициялар ташкил қилинди, аммо словак деҳқонлари миллий-ватанпарварлик тарғиботига учмадилар. Ундан ҳам муҳими улар венгерларнинг армиясини қўллаб-қувватладилар, сафларида чехлар кўпчиликни ташкил қилган ҳарбий экспедиция отрядлари эса осонлик билан тарқатиб юборилди.

Венгрияга қарши аксилинқилобий уруш 1848 йил сентябрда хорват Бани Елачич қўшинларининг Венгрия худудига бостириб кириши билан бошланди. Аммо мамлакат бошига тушган ҳалокатли хавф инқилобий кучларнинг янгидан кўтарилишига сабаб бўлди. Ташкилий ишларни Кошут бошчилигидаги Мудофаа қўмитаси ўз зиммасига олди. Инқилоб энди миллий-озодлик урушига айланди. Кошутнинг саъй-ҳаракатлари билан жуда қисқа муддатда ташкил қилинган ва қуроллантирилган янги армия сентябрнинг охирида хорватлар армиясини тўхтатди, кейин эса Австрия худудига улоқтириб ташлади. Қишдаги кампаниянинг баъзи муваффақиятсизликларидан кейин 1849 йил баҳорда венгерлар армияси император қўшинларига қатор талафотлар етказиб, яна Австрия чегараларига чиқдилар.

Империянинг аҳволи ҳалокатли бўлиб қолди. Чор Россиясининг қуролли интервенцияси Австрияни ҳалокатдан сақлаб қолди. Инқилобий Венгриянинг тақдирини фельдмаршал Паскевич бошчилигидаги 200 минг кишилик рус армияси ҳал қилди. Венгер қўшинларининг асосий қисми 1849 йил 13 август куни Вилагош деган жойда қуролларини ташладилар.

Австрия империяси 1849–1867 йиллари. Инқилоб бостирилгандан сўнг империяда *неоабсолютизм* номини олган режим ўрнатилди. Бироқ феодал-абсолютистик режим тикланмади, «эски тартибларга» қайтиш юз бермади. Неоабсолютизмнинг тўлиқ шаклланиши 1851 йили, император томонидан 1849 йили «инъом қилинган» Конституция бекор қилингандан сўнг амалга ошди. Крепостнойлик тикланмади. 50-йилларнинг бошларида қабул қилинган қонунлар умуман инқилобий ислохотларни тасдиқлади, аммо уларнинг амалга оширилиши деҳқонларнинг манфаатларига зид равишда асосан помешчикларнинг фойдасига олиб борилди, уларга ҳукумат томонидан жуда катта товон пуллари кафолатланди. Қишлоқ хўжалигини капиталистик ишлаб чиқариш усулига ўтказиш, ташқи савдо ривожланишига халақит бераётган чек-

ловларнинг бекор қилиниши, темир йўл ва пароход компанияларига ер участкалари, кон ва шахталарни сотиб олишда имтиёз берилиши иқтисоднинг жонланишига олиб келди. Кенг миқёсда темир йўл қурилиши бошланиб кетди. Натижада 60-йилларнинг охирига келиб уларнинг узунлиги 6 минг км га етди. Бироқ империянинг ички сиёсий ҳолатида, халқаро аҳволида барқарорлик етишмасди. Қрим уруши (1853–1856) кампаниясида Вена саройининг Россияга душманлик муносабати урушдан кейин унинг халқаро майдонда яққаланиб қолишига олиб келди. 1859 йили Австрия Франция ва Пьемонт билан бўлган урушда мағлубиятга учради ва ўзининг энг бой провинцияларидан бири – Ломбардияни беришга мажбур бўлди. Бу мағлубиятдан сўнг неоабсолютизм режими ҳам барбод бўлди.

Австрия конституциявий тажрибалар даврига кирди. Аммо 1860 ва 1861 йиллари эълон қилинган конституциялар лойиҳалари жудаям мўътадил бўлиб, либерал буржуазияни қаноатлантормас эди. Лойиҳалар Венгрияда ҳам кескин қаршиликларга учради. Мўътадил сиёсатчи Ференц Деак бошчилигида венгер дворянлари «султ қаршилик» эълон қилиб, Австрия ҳукумати билан ҳамкорлик қилишдан бош тортдилар ва 1848 йилги конституциянинг тикланишини талаб қилдилар. 1866 йилги австро-прусс уруши натижасида Австрия Германиядан тўлиқ чиқиб кетишга мажбур бўлгандан сўнг ҳукумат Деак таклиф қилган шартлар асосида венгер мухолифати билан музокаралар бошлашга рози бўлди. 1867 йили февралда австро-венгер келишуви имзоланиб, империя давлатнинг ички ишларида мустақил Австро-Венгрия дуалистик монархиясига айлантирилди.

1871–1900 йилларда Австро-Венгрия. Австро-Венгриянинг сиёсий тараққиётида 1871 йилдан урта ҳолатни аниқ ажратиб кўрсатиш мумкин. 1878 йилгача мавжуд конституция мухолифлари эҳтиёжга бўйсундилар, Венгрия бу конституцияни қабул қилади: дуализм мустаҳкамланади. 1879–1896 йилларда Австрияда ҳукумат бошқаруви тизими ўзгариши натижасида Венгриянинг устуворлиги яққол кўриниб, дуализм узилишларсиз фаолият юритади. 1896 йилдан ҳукумат йўл қўйган қатор хатолар бутун империяда инқирозий ҳолатни юзага келтирди.

XX аср бошларида Австро-Венгрия. Мамлакат иқтисодиётининг нисбатан сустиги молия олигархиясининг шаклланишига халақит бермади. 1910 йилга келиб мамлакатда 4,4 млрд крон капиталга эга

бўлган 585 та акционерлик жамиятлари мавжуд эди. Банкларнинг даромади 1913 йилга келиб 1909 йилга нисбатан 41% га ўсди. Саноатнинг кўплаб соҳаларини монополистик капитал эгаллаб олди. Ташкил қилинган икки юзта картелларнинг олтитаси Ротшильд банкирлар уйига тегишли бўлиб, улар мамлакатда чўян ва пўлат ишлаб чиқаришни деярли тўлиқ эгаллаб олганди. Шкода акционерлик компанияси эса Чехиядаги барча ҳарбий, металлургия ва машинасозлик корхоналарини ўз қўлларида бирлаштирган ва Австро-Венгрия армиясини қурол-яроқ ва ўқ-дори билан тўлиқ таъминлар эди. Бироқ Австро-Венгрия иқтисодиёти кўп жиҳатдан чет эл капиталига, биринчи навбатда Германияга боғлиқ бўлиб қолаётган эди. 1905 йили мамлакат иқтисодиётидаги чет эл, биринчи навбатда немис ва француз, капиталининг умумий ҳажми 9 млрд 900 млн кронни ташкил қилди.

Бу даврда мамлакатда ижтимоий ва миллий зиддиятлар ҳам кучайди. Агар ижтимоий зиддиятларнинг кескинлашувига соф иқтисодий муаммолар сабаб бўлса, миллий муносабатлардаги кескинлашувга миллий онгнинг ўсиши, мамлакатни бошқаришдаги миллий тенгсизлик сабаб бўлаётган эди. Узоқ курашлар натижасида 1907 йили умумий сайлов ҳуқуқи тўғрисида қонун қабул қилинган бўлсада, амалда бу қонун миллий тенгсизликни ҳал қилмади. Масалан, австрияликлар мамлакат аҳолисининг 33% ини ташкил қилсада, рейхстагдаги умумий ўринларнинг ярмига яқинини, яъни 233 та ўринни эгаллади. Улар 40 минг сайловчидан битта депутат сайлагани ҳода, поляклар – 52 минг, чехлар – 55 минг, украинлар – 102 минг сайловчидан битта депутат сайлар эдилар.

Австро-Венгрия ҳукмрон доираларининг фикрига кўра, мавжуд ички зиддиятларни ҳал қилишнинг муҳим йўлларида бири Болқонда агрессив сиёсат олиб бориш ва жаҳон урушига тайёргарлик кўриш эди. Бу сиёсатнинг энг ашаддий тарафдорлари тахт вориси эрцгерцог Франц Фердинанд, бош штаб бошлиғи Конрад фон Гетцендорф ва ташки ишлар вазири Эрентал раҳбарлигидаги ҳарбий партия деб аталувчи гуруҳ эди. Бу гуруҳнинг режасига кўра Болқон давлатларини иқтисодий ва сиёсий жиҳатдан тўлиқ Австро-Венгрия империясига бўйсундириш лозим эди.

Шу режага мувофиқ Австро-Венгрия 1908 йили Босния, Герцеговина ва Санжакни босиб олди. Қолган барча Болқон давлатлари Германиянинг сиёсий таъсирига бўйсундирилди. Ҳали XIX аср

80-йилларида шакллантирилган ва Болқонни тўлиқ эгаллаб олишга қаратилган Германия ва Австриянинг «Дранг нах Остен» режаси амалга оширила бошланди.

Империя жадал қуролланишни ҳам давом эттирди. 1911 йили ҳарбий хизматга чақирилувчи контингент 40% га оширилди ва бунинг учун қўшимча 100 млн крон маблағ ажратилди. 1912 йил ёзда қабул қилинган ҳарбий қонун армиянинг сони ва қўшимча харажатларнинг янада оширилишини кўзда тутган эди. Умуман 1900 йилдан 1913 йилгача Австро-Венгриянинг ҳарбий харажатлари 70% га ошиб, 1913 йили 583 млн кронни ташкил қилди.

Болқон урушлари йилларида бир гуруҳ ҳарбийлар Сербияга қарши «чекланган» уруш олиб боришни таклиф қилдилар. Гап шундаки, 1903 йили бир гуруҳ серб офицерлари Германия тарафдори бўлган қирол Обреновични тахтдан ағдариб, унинг бутун қариндош-уруғларини қириб ташлади. Тахтга Россия ва Франция томонидан қўллаб-қувватланган Петр Қорагеоргиевич келди. Россиянинг минтақадаги мақоми ҳам ўзгарди: у пассив кузагувчидан Болқон сиёсатининг фаол иштирокчисига айланди. Натижада Германия томонидан қўллаб-қувватланган Австро-Венгрия Сербия чегараларида қўшин тўплай бошлади.

1914 йилга келиб Австро-Венгриянинг ҳукмрон доираларида империяни мустақкамлашнинг энг яхши йўли Болқонда агрессив уруш олиб бориш, деган фикр устивор бўлиб қолди.

* * *

XIX асрдаги урушлар ва инқилобларга, миллий-озодлик ҳаракатларига қарамасдан, кўплаб халқларни бирлаштирган Австро-Венгрия империяси Европа давлатлари тизимида ўз ўрнини сақлаб қола олди. Иқтисодий ислохотлар, саноат тўнтариши мамлакатнинг иқтисодий қудратини мустақкамлаб, уруш арафасида анча кучли армияни яратиш имконини берди.

VI боб бўйича саволлар

1. Меттерних дипломатиясининг асосий вазифаси нималардан иборат эди?

2. Меттерних даврида Австрияда шаклланган полициячилик режими давлатнинг сиёсий тараққиётига қандай таъсир кўрсатди?

3. XIX асрнинг биринчи ярмида Австро-Венгрия империясида иқтисодий ривожланишнинг ўзига хос томонлари нималардан иборат эди?

4. «Март арафаси даври»даги ислоҳотчилик ҳаракатлари ўз олдига қўйган мақсадларига кўра қандай характерга эга эди?

5. Империядаги славян халқларининг миллий уйғониши ва миллий манфаатларини ҳимоя қилишларида қандай муаммолар мавжуд эди?

6. 1848–1849 йиллардаги инкилобнинг сабаблари ва вазифалари нималардан иборат эди?

7. 1848–1849 йиллардаги инкилобдан кейин ўрнатилган неоабсолютизм режими империянинг ички ва ташқи сиёсатида қандай ўзгаришлар ва оқибатларга олиб келди?

8. XX аср бошларида империя ташқи сиёсатида Болқон муаммоси қандай ўрин эгаллайди?

VII БОБ. XIX АСР – XX АСР БОШЛАРИДА ИТАЛИЯ

XIX асрнинг бошларида Италия. XVIII асрнинг охиридан бошлаб итальян жамиятининг илғор кучлари янги, ягона ва мустақил Италия учун очиқ сиёсий курашга киришдилар. XVIII охиридан 1870 йилгача давом этган ва Рисоржименто (Уйғониш) номини олган бутун бир давр бошланди. Рисоржименто учун бошланиш нуқтаси Буюк француз инқилоби бўлди. Айнан инқилоб йиллари Апеннин яриморалининг турли қисмларида бошланган, республикачилик, феодал тартибларга ва австрияликларга қарши шиорлар остида бирлашган озодлик ҳаракатларига италиялик ватанпарварлар бошчилик қилдилар.

1790-йилларнинг иккинчи ярмидан Италияга қўшни Франциянинг таъсири кучайди. 1796 йили Францияга қарши коалиция кучларига зарба бериш учун Италия худудига Наполеон Бонапарт бошчилигидаги француз қўшинлари киритилди. 1797–1799-йиллари французларнинг ёрдамида ва уларнинг қўллаб-қувватлаши билан Италия худудида тўртта мустақил республика эълон қилинди. Бироқ босқинчилар томонидан Италияни талаш ҳам бошланди: итальянлар француз қўшинларини боқишлари ва таъминлашлари лозим эди. Италиядан Францияга санъат асарлари ва бошқа маданий бойликлар ташиб кетилди. 1799 йили антифранцуз коалиция қўшинлари французларни Италиядан ҳайдаб чиқди, кўп вақтга бўлмаса-да ҳамма жойда монархия тузумлари тикланди.

1800 йили француз интервенциясининг янги даври бошланиб, натижада Италия ўн беш йилга Наполеон империясининг ҳукмронлиги остида қолди. Шимолий ҳудудларнинг бир қисми бевосита империя таркибига қўшиб олинди, қолган ҳудудларда, Наполеон ташкил қилган давлатларда, унинг қариндошлари ва яқинлари ҳукмронлик қилдилар. Франция таъсири остида Италияда капитализм ривожини тезлаштирган муҳим ўзгаришлар амалга оширилди. Саноат, ҳунармандчилик ва савдога тўсиқ бўлиб турган цех чеклашлари ва ички божхона солиқлари бекор қилинди, ўз даври учун илғор бўлган Наполеон қонунлари, биринчи навбатда, Фуқаролик кодекси жорий қилинди, дворянлар ва руҳонийларнинг феодал имтиёзлари бекор қилинди, черков ерлари секуляризация қилинди ва сотилди. Булар албатта француз истилосининг салбий оқибатларини камайтирмади, унинг оғирлиги аввало деҳқонлар, шаҳар камбағаллари, шаклланаётган буржуазия вакиллари, ватанпарвар ва прогрессив кайфиятдаги дворянлар зиммасига тушди. Тўғридан-тўғри иқтисодий талашдан ташқари Италия мажбуран қитъа қамалига қўшилди, аҳоли Наполеон армиясига оммавий сафарбар қилинди, француз Маърифатчилиги ва инқилобий мафкура таъсирида уйғонган итальян зиёлиларига қарши полициячилик усуллари қўлланди. Француз истилочилик режимидан норозилик, Италиянинг ўзидаги миллий ва ижтимоий муаммоларни ҳал қилишга интилиш асосида XIX асрнинг бошларида Апеннин яриморотида, айниқса Неаполитан қироллигида, карбонарийларнинг ҳаракати вужудга келиб, Рисоржименто тарихига арзигулик ҳисса қўшдилар. Карбонарийлар 1812–1813 йиллари Неаполитан қироллигининг Калабрия ва Абрүцца провинцияларида кўзғолонлар уюштирдилар. Бу кўзғолонлар ўзининг антифранцуз ва антибонапаргчи йўналиши ҳамда қўлами билан ҳукмдорларни талвасага солиб қўйди.

Наполеон ҳокимиятининг ағдарилиши билан карбонарийлар ҳаракати Жанубий Италия чегараларидан чиқиб, бутун Апеннин яриморотига тарқалди. Реставрация даври Италия учун жиддий ортга чекиниш бўлди: яриморолдаги барча давлатларда монархларнинг абсолют ҳокимияти тикланди; барча жойларда реакцион тартиблар ўрнатилди; инқилоб ва Наполеон даври олиб келган барча янгиликларни йўқ қилишга интилаётган дворянлар ва руҳонийлар яна ҳукмрон кучга айланди. Наполеоннинг ағдарилиши Италияга миллий-озодлик олиб келмади, французлар зулми австрияликлар

зулми билан алмашди холос. Барча итальян давлатлари Австрияга маълум даражада қарам бўлиб қолди, Италиянинг энг бой Ломбардо-Венеция вилояти Вена конгрессининг қарорига кўра автономия ҳуқуқи билан Австрия империясининг таркибига киритилди.

1815 йили эълон қилинган Ломбардо-Венеция қироллиги амалда ҳеч қандай автономияга эга бўлмасдан, тўлиқ империя ҳукмронлигига бўйсунган эди. Мамлакатни австрияликлар бошқарар, Италия ҳудудида жойлашган австриялик кўшинлар ва ҳар нарсага қодир Австрия полицияси италиялик фуқаролар ҳаётининг ҳамма жабҳаларига кириб борган эди. Шу билан бирга, айтиш лозимки, қиролликда, айниқса Ломбардиянинг пойтахти Миланда, Наполеон ағдарилган дастлабки йилларда аҳоли ўртасида австрияликларга қарши кайфият шаклланмади, аҳоли узоқ давом этган урушларнинг тўхтаганидан енгил тортди, холос. Аммо тез орада австрияликлар ҳукмронлигининг салбий томонлари кўзга ташлана бошлади. Италияликлар на судларда, на маъмурий органларда ва на армияда бирон бир арзигулик мансабларга эга бўлолмасди. Матбуотда катъий цензура ўрнатилган бўлиб, ҳар қандай миллий-либерал ғоялар таъқиб қилинар эди. «Аввало ломбардияликлар итальянлар эканликларини унутмоғи керак», деган эди Австрия императори Франц I. Буларнинг ҳаммаси шунга олиб келдики, Ломбардияда миллий-озодлик ҳаракати бошқа вилоятлардагига қараганда кучлироқ ривожланди ва ўз сафларига либерал кайфиятдаги маданият арбобларини ҳамда махфий инқилобий ташкилотларнинг иштирокчиларини бирлаштирди.

Шимолӣ Италияда карбонарийлар ҳаракати кенг қулоч ёймади. Жанубий ва Марказий Италияда аҳоли австрияликлар зулмидан қаттиқ азият чекканлиги сабабли карбонарийлар бу ерда машҳур бўлиб, муҳолифатнинг асосий кучини ташкил қиларди.

XIX аср 20–30-йилларидаги инқилоблар. XIX асрнинг учинчи ўн йиллиги Испания ва Португалиядан Россиягача – бутун Европада инқилобий ҳаракатнинг юксалиши билан бошланди. Испаниядаги инқилоб кетидан Жанубий Италиянинг кичик бир шаҳарчаси Нолада кўзғолон бошланди. Инқилоб бир ҳафта ичида Неаполитан қироллигининг қитъада жойлашган қисмидан зафарли одим билан ўтди. «Истибдод ағдарилди, золимлар ҳалок бўлдилар, зодагонлар зулми энди йўқ!», деб қуйланувчи карбонарийлар гимни остида ҳамма жойда 1812 йилги Испания ва 1791 йилги Франция консти-

туцияларига асосланган конституциялар эълон қилинди. Қирол Фердинанд конституцияни тасдиқлашга мажбур бўлди. Айти пайтда мамлакатда ҳокимият карбонарийларнинг радикал қисми қарашларига қўшилмайдиган мўътадил кучлар қўлида тўпланган эди.

Шундай шароитда, 1821 йил февралда, австрияликларнинг интервенцияси бошланди. Бу пайтда неаполликлар армияси ҳимояга ҳали яхши тайёр эмасди. Бундан ташқари халқ оммасининг инқилоб тақдирига энди бепарқ бўлиб бораётганлиги ҳам ҳимоянинг муваффақиятига халақит бераётганди. 7 март куни Риет шаҳри яқинидаги жангда неаполликлар армияси мағлубиятга учради, 23 март куни эса Неаполга австрияликлар армияси кирди ва абсолют монархия тикланди. Инқилоб қатнашчилари, биринчи ўринда, кўзга кўринган карбонарийлар даҳшатли жазоланди.

Неаполь воқеаларидан сўнг Италиянинг шимолида – Сардиния қироллигининг маркази бўлган Пьемонтда инқилобий ҳаракатлар бошланиб кетди. Агар Неаполь қўзғолонининг асосий талаби конституция жорий қилиш бўлса, бу ерда аввало бутун Шимолий Италия учун миллий мустақиллик талаб қилинди. 1821 йил 9 мартдан 10 га ўтар кечаси Александрия шаҳрида ҳам қўзғолон бошланди. Унга карбонарийлар – Пьемонт армиясининг офицерлари бошчилик қилдилар. Конституция эълон қилинди, муваққат ҳукумат тузилиб, у Пьемонтнинг пойтахти Турин шаҳрида жойлашди.

Пьемонтдаги инқилоб ўз характерига кўра ҳарбий тўнтаришга яқин эди. Ҳаракатда халқ оммаси деярли иштирок этмади. Неаполда бўлгани сингари туриналик раҳбарлар ҳам мамлакатни австрияликлар босқинидан ҳимоя қила олмадилар, ҳатто армия ҳам уларни қўлламади. Қирол Виктор Эммануиль I га содиқ қолган ҳарбий қисмлар австриялик қўшинлар билан биргаликда Новар шаҳри яқинида конституция кучларини мағлубиятга учратди ва 1821 йил 10 апрель куни ҳеч қандай қаршиликларсиз Туринга кириб келдилар. Шу куни австрияликлар Александрияни ҳам эгалладилар.

1820–1821 йиллардаги инқилобдан кейин расман тарқатиб юборилганлигига ва қаттиқ таъқибларга қарамасдан карбонарийлар ҳаракати яна авж олди. 1830 йилги Франциядаги Июль инқилобидан сўнг жонланган Марказий Италия карбонарийларининг инқилобий ҳаракати жуда тезда сўнди. Марказий Италиядаги мағлубият энди карбонарийлар ҳаракатининг мақсадлари

янги шароитдаги кураш талабларига жавоб бермаслигини кўрсатди. Айниқса, Италиянинг бир қисмидаги ҳаракат бошқа қисмидаги мухолифат кучлар билан боғланмаган ҳолда муваффақиятга эриша олмаслиги аён бўлиб қолди. Буни гегуэлик ёш юрист ва филолог Жузеппе Мадзини яхши тушунди ва тез орада умумиталия демократик ҳаракатининг лидерига айланди. У карбонарийлар ташкилотининг фаолиятида қатнашганлиги учун 1831 йили Италиядан сургун қилинди. Франциянинг Марсель шаҳрида жойлашган Мадзини «Ёш Италия» деб аталган ягона умумиталия инқилобий ташкилотини тузди. Ташкилотнинг энг муҳим талаби ягона Италия давлатини тузиш бўлиб, Мадзинининг фикрича, бусиз италияликларни бир миллатга бирлаштириш ва австрияликлар зулмидан озод қилиш мумкин эмасди. Бўлғуси ватанини Мадзини республика тарзида тасаввур қиларди ва унда сиёсий эркинликлар, фуқаролар тенглиги ва умумий сайлов ҳуқуқи жорий қилинган бўлиши лозим.

Мадзини ва сафдошларининг фикрича, бу дастурни «халқ билан ва халқ учун» амалга ошириладиган инқилоб орқалигина ҳаётга татбиқ этиш мумкин. Айни пайтда халқ оммасига муносабатда Мадзини қарашларидаги зиддият ёрқин намоён бўлади: бир томондан, мамлакатни бирлаштириш учун курашда асосий куч сифатида халқ оммасига таянади, бошқа томондан, миллий кураш қуйи табақаларнинг ижтимоий тенглик учун курашига айланиб кетишини истамайди. У Италия инқилобининг асосий вазифаси бўлган аграр масалани ҳал қилишда ўзининг аниқ фикрига эга эмасди. Мадзини томонидан халқ манфаатлари йўлида киритилган деярли барча таклифлар шаҳарликларнинг аҳволини энгиллаштиришга қаратилган бўлиб, қишлоқ аҳолиси манфаатларини назарга олмасди.

Мадзинининг Италияни озод қилиш ва бирлаштириш ишига чексиз садоқати, фидокорлиги ва тарғиботчиликдаги усталлиги «Ёш Италия» таъсирининг бутун Апеннин яриморали бўйлаб тез ёйилишига имконият яратди. Мадзини ва унинг сафдошлари маҳаллий фаолларни умумиталия инқилобини тайёрлаш ишига йўналтирди. Бироқ 1833–1834 йилларда қўзғолонга уринишнинг барбод бўлиши, 40-йиллар бошларидаги инқилобий ҳаракатларнинг амалга ошмаганлиги Мадзини ва бошқа итальян демократларини Италияда яқин орада инқилобни амалга ошириб бўлмаслигига ишонтирди.

30-йилларнинг ўрталаридан итальян миллий-озодлик ҳаракатида муътадил-либерал оқим олдинги ўринга чиқади. Муътадил либе-

раллар Италия учун ягона маъкул йўл юқоридан амалга оширила-
диган ислохотлар деб ҳисоблайдилар.

Иқтисодий тараққиёт. Либералларнинг дастурларида асо-
сий этибор иқтисодий соҳада амалга оширилиши лозим бўлган
ўзгаришларга қаратилади. XIX аср 20–30-йилларида Апеннин оро-
лининг айрим вилоятларида, биринчи навбатда Шимолий Италияда
ижтимоий-иқтисодий ривожланишнинг бир қадар жадаллашиши
юз берди. Ломбардия ва Пьемонтнинг серҳосил далаларида анъана-
вий деҳқон хўжаликлари ва помешчиклар ерлари билан бир қаторда
янги агротехникаларни қўллаётган тадбиркорларнинг йирик
хўжаликлари ҳам пайдо бўлди. Бу хўжаликларда доимий қишлоқ
хўжалигида банд бўлган ёлланма ишчилар қатлами шаклланди.
Қишлоқ хўжалигида ҳам товар ишлаб чиқариш аста-секин етак-
чи ўринга чиқиб борди. Шимолий вилоятлардаги деҳқонларнинг
аҳволи жанубдагиларникидан кўп ҳам фарқ қилмасди: уларнинг
тақдирига қашшоқлик, очлик, эпидемиялар ва жаҳолат битилган
эди.

Шимолий Италияда қишлоқ хўжалигининг ривожланиши бу
ерда саноатнинг, айниқса ипак, жун ва пахтадан газламалар
тўқийдиган корхоналарнинг пайдо бўлишига олиб келди. Ҳали
ҳам ўз ўрнини сақлаб келаётган тарқоқ мануфактура билан бир
қаторда марказлашган корхоналар шаклланди, техник янгиликлар
жорий қилинди, машинасозликнинг куртаклари пайдо бўлди. XIX
аср 30–40-йилларидаги ушбу янгиликлар Италияда саноат тўн-
таришининг бошланиши бўлди.

Асосан қашшоқлашган деҳқонлар ва хунармандлардан таш-
кил топган пролетариат ҳали кам сонли эди. Шаҳар аҳолисининг
кўпчилигини хунармандлар, кичик устахоналарнинг ишчилари ва
майда сотувчилар ташкил қиларди. Уларнинг меҳнат ва яшаш ша-
роитлари жуда оғир бўлиб, ишлаб чиқаришнинг янги соҳаларида
болалар ва аёллар меҳнатидан кенг фойдаланилар эди. Шимолий
Италиянинг шаҳар ва қишлоқларида капиталистик муносабат-
ларнинг ривожланиши саноат доираларининг ва ўрта қатламнинг,
айниқса эркин касб эгаларининг кўпайишига ҳамда мавқеининг
мустаҳкамланишига олиб келди. Дворянларнинг ҳам қиёфаси
ўзгарди: улардан бир қисми касодга учраб, мол-мулки бўлиниб
кетди. Аммо кўпчилиги янги шароитга муваффақиятли мослашиб
олдилар.

Марказий ва Жанубий Италиянинг иқтисодиёти шимолниқига қараганда анча қоқоқ эди. Бу ерда феодал қоқдиқлари шимолдагига қараганда кўпроқ сақланган бўлиб, капитализм тараққиётига тўсқинлик қилаётган эди. Ишлаб чиқариш асосан касабачилик даражасида қолаётган бўлсада, товар-пул муносабатлари айнан қишлоқда ўзига йўл очиб борди.

XIX аср 30-йиллар охири 40-йиллар бошларида мўътадил либераллар фаолияти. Италиянинг жадал иқтисодий ривожланишига халақит бераётган қоқоқлик ва тарқоқликка барҳам бериш эҳтиёжини мўътадил-либераллар оқимининг узоқни кўра олган арбоблари тушунардилар. Уларнинг кўпчилиги ўзлари катта ер эгалари ва тадбиркорлар эдилар. Масалан, итальян либералларининг етакчиси, кейинчалик мамлакатни бирлаштиришда катта роль ўйнаган граф Камилло Кавур 30–40-йилларда ўзининг Пьемонтдаги ер мулкларида илғор агротехникага асосланган кўптармоқли товар хўжалиги ташкил қилиб, бозорга жун, шоли, майин жунли қўйлар ва бошқа маҳсулотлар етказиб беради. У эркин савдо тамойилининг толмас тарғиботчиси бўлиб, бу тарқоқ Италия шароитида давлатлар ўртасида божхона чегараларини йўқ қилиш учун курашни англатарди. Кавур бутун Италия бўйича ягона узунлик, оғирлик ўлчов бирликлари, ягона пулни жорий қилиш тарафдори эди. 30-йиллар охирида мамлакатда биринчи темир йўл линияси пайдо бўлди. Кавур бошқа акциядорлар қатори темир йўл қурилишига капитал жалб қилиш билан фаол шуғулланди.

Халқ оммасининг қашшоқлиги, қоқоқлиги ва билимсизлиги Италия иқтисодининг ривожланиши учун катта тўсиқ эканлигини тушунган мўътадиллар, уларнинг фикрича, ижтимоий муаммоларни ҳал қилишга ёрдам берадиган бир қатор тадбирларни амалга оширдилар. Жумладан, Пьемонтда, Тосканада қишлоқ ва шаҳар меҳнаткашлари учун мактаблар очилди; бир қатор районларда камбағаллар учун омонат кассалари, камбағалларнинг болалари учун меҳрибонлик уйлари очилди. 1839 йилдан 1847 йилгача тўққиз марта бўлиб ўтган олимларнинг умумиталия конгресслари мўътадил-либерал оқим дастурларининг шаклланиши жараёнида муҳим роль ўйнади. Бу конгрессларда сиёсий муаммолар муҳокама қилинмаганлигига, баҳс фақат иқтисодни ва табиий фанларни ривожлантириш устида бўлганлигига қарамасдан, олимларнинг бу учрашувлари мўътадил-либерал кучларнинг жипслашувига олиб келди.

Муътадил либералларнинг матбуотда, олимларнинг конгрессларда чиқишлари, божхона иттифоқини тузишга, умумиталия темир йўл тармоғини яратишга ва бошқа иқтисодий ўзгаришларни амалга оширишга қаратилган ҳаракатлари аслида бош сиёсий мақсад – миллий бирлашиш мақсадини кўзлаган эди. Италиян либераллари миллий муаммони, италиянларнинг миллий онгини юксалтириш муаммосини ҳал қилишни миллий давлатни тузишнинг муҳим шартларидан бири деб ҳисоблардилар. Ушбу мавзу италиян либералларининг йирик намояндаси Винченцо Жоберти асарларида кенг ёритилиб, у бирлашган Италияни «қон тўкишларсиз, галаёнларсиз, инкилобларсиз», монархларнинг ўз хоҳиши билан тузилган алоҳида давлатларнинг федерацияси тарзида тасаввур қилади.

Бу даврда Австрияга қарши чиқишларнинг сони ортиб, уларнинг оҳанги тобора қатъий ва жанговар бўлиб борди. 1846–1847 йиллари либерал йўналишдаги рисолалар, газета ва журналлар Австрияга қарши умумиталия урушига қақриқлар билан чиқади.

1846 йил ёзида Папалик тахтига Пий IX нинг келиши билан либерал кучларнинг ислоҳотларга бўлган умидлари қайта уйғонди, чунки олдинги жаҳолатпараст Папа Григорий XVI нинг сиёсати мамлакатни тўлиқ иқтисодий тушкунлик ҳолатига олиб келган эди. Янги Папа ислоҳотлар йўлини танлашга мажбур бўлди.

Италияни бирлаштириш учун кураш. 1848–1849 йилларда Апеннин яриморали. 1846 йилдан италиян давлатларида вужудга келган ижтимоий-иқтисодий ва сиёсий инқироз 1848–1849 йиллари инкилобий тўлқинга айланди ва Европадаги инкилобнинг муҳим бўғини бўлиб қолди. Миллий-озодлик ва мамлакатни бирлаштириш учун кураш деҳқонлар оммаси ва шаҳар камбағалларининг чиқишлари билан қўшилиб кетди. Шу билан бирга феодал-мустабид кучларга қарши матонатли курашда либерал ва демократик доиралар парламент сиёсий органларини тузишни, фуқаролик ҳуқуқлари ва сиёсий эркинликлар берилишини талаб қилдилар. Жамиятнинг барча кучлари – либерал дворянлар ва тадбиркорлар, талабалар, хунармандлар ва пролетар омма, деҳқонлар ва қашшоқлар ҳаракатга келдилар. Ўз хоҳишларидан қатъи назар монархлар ҳам мамлакатни озод қилиш учун курашга қўшилдилар. Шу сабабли инкилобий лагерда ички зиддиятлар кучайиб, ҳаракатда мантиқсизлик, поймапойлик, курашнинг турли шакллари танлаш ва шунга мос натижа кўзга ташланади.

Апеннин яриморотидаги вазият Европа давлатларининг аралашуви ва тўғридан-тўғри интервенцияси оқибатида янада мураккаблашди. Германиядаги сингари мамлакатнинг таркоқлиги, турли худудлардаги инқилобий кучларнинг ҳар хил пайтда чиқишлари уларни бирин-кетин бостиришни осонлаштирди.

Инқилоб 1848 йил 12 январь куни Сицилиянинг маъмурий маркази Палермо шаҳрида халқ кўзғолони билан бошланиб, кейин оролнинг бошқа шаҳар ва қишлоқларига тарқалди. Деярли қуролсиз аҳолининг кучли қирол аскарлари билан қонли тўқнашувлари армияга озик-овқат етказишни бойкот қилиш, телефон тармоқларини ишдан чиқариш ва йўлларни тўсиш кабилар билан қўшиб олиб берилди. Ҳамма жойда деҳқонларнинг ҳукуматга, шунингдек, катта ер эгаларига қарши кураши бошланиб кетди. Неаполлик қўшинлар январнинг охирида оролдан чиқиб кетишга мажбур бўлдилар. Сицилияда Муваққат либерал ҳукумат тузилди ва у амалда Бурбонларнинг таъсиридан чиқди.

Сицилиядаги воқеалар Неаполь қироллигида, айниқса Калабрия ва Неаполь шаҳрининг ўзида ҳам кўзғолон ва намоёнлар бошланиши учун туртки бўлди. Қирол Фердинанд II 1848 йил 29 январь куни конституция инъом этишга мажбур бўлди ва унга биноан икки палатали парламент тузилди ҳамда Сицилиянинг чекланган автономияси тан олинди. Неаполь қироллигидаги бу ўзгаришлар Пьемонт, Папа вилояти ва Марказий Италия герцогликларидаги либералларни тўлқинлантириб юборди. Ҳамма жойлардаги чиқишларда либераллар мустақиллик ва мамлакатни бирлаштириш учун курашга чорлаб, фуқаролик эркинликлари ва конституцияни жорий қилиш талабларини олға сурдилар. Бу кураш натижасида 1848 йил февраль-март ойларида Папа вилояти, Тоскана ва Пьемонтда конституция жорий қилиниб, парламентлар сайланди ва либерал ҳукуматлар тузилди.

1848 йил мартда Венада юз берган инқилоб ҳақидаги хабар Ломбардия ва Венеция вилоятида австрияликларга қарши халқ ҳаракатига катта туртки бўлди. 1848 йил 17 мартда Венецияда кучли норозилик намоёнлиги билан австрияликларга қарши бошланган кураш, март ойининг охирида Венеция республикасини эълон қилиш ва муваққат ҳукумат тузиш билан якунланди. Ҳукумат бошлиғи этиб Рисоржиментонинг кўзга кўринган намоёндаси Д.Манин тайинланди. Бутун Венеция вилояти бўйлаб бошланган кучли халқ

ҳаракати натижасида австрияликларнинг қуроли кучлари шимолга, Австрия чегараларига чекинишга мажбур бўлди. Австрияликларнинг Шимолий Италиядаги асосий таянчи – Милан шаҳри аҳолиси ҳам инқилоб солномасига ўз қаҳрамонликларини битдилар. 18–22 март кунлари (Миланнинг «беш куни») бутун шаҳар баррикадалар билан ўраб олинди. Австриялик Габсбургларнинг содиқ хизматкори кекса маршал Радецкий қўмондонлигидаги кўпнинг кишилик гарнизон катта талафот кўрди ва 22–23 март кунлари шаҳарни ташлаб чиқди, Милан озод қилинди. Шунингдек, халқ ҳаракатининг кучли босими остида ва қонли жанглар натижасида австрияликлар Ломбардия, Парма ва Моденани ҳам ташлаб чиқдилар. Австрия зулмига қарши курашдаги бу муваффақиятлар бутун Италияни тўлқинлантириб юборди. Италиядаги воқеалардан хабар топган Жузеппе Гарибальди Жанубий Америкадан ўзининг ишончли сафдошлари – «қизилкўйлаклилар» отряди билан етиб келди. Ниццада туғилган, касби бўйича денгизчи Гарибальди ёшлигидан инқилобий ҳаракатга кўшилди. 1834 йили республика ўрнатиш учун Генуяда бошланган кўзғолон муваффақиятсизликка учрагандан сўнг у ватанини тарк этишга мажбур бўлди ва сиртдан ўлим жазосига маҳкум этилди. Анча сарсонгарчилик ва машаққатлардан кейин Гарибальди ўн йилдан кўпроқ вақт Жанубий Америкада мустақиллик ва озодлик учун курашди. 1848 йилга келиб унинг номи таниқли ва машҳур эди. У ўзини иқтидорли саркарда, партизанлар урушининг устаси, ўта жасур ва айни пайтда жозибали шахс сифатида намоён қилди. Оташин ватанпарвар, Италияни чет элликлар зулмидан озод қилишга қатъий аҳд қилган Гарибальди, ватанига қайтгандан сўнг бир пайтлар уни ўлим жазосига ҳукм қилган монархия билан ҳамкорлик қилишни мумкин деб ҳисоблайди.

Италия монархлари, биринчи навбатда Пьемонт қироли Карл Альберт мураккаб ҳолатда қолган эди. Озодлик учун курашдан четда туриш обрўни тўқиш ва Савойя сулоласининг орзу қилиб қутилган мақсади – Пьемонт етакчилигида бутун Шимолий Италияни бирлаштириш имкониятини йўқотиш дегани эди. Карл Альбертни «иккиланувчи қирол» деб атаётган бошлагандилар, у Австрияга уруш эълон қилишга қарор қилди. 1848 йил 24 март куни у Ломбардия ва Венеция аҳолисини Пьемонт кўшинлари «уч рангли Италия байроғи ва Савойя герби остида» миллий бирлашиш иши учун ушбу вилоятлар ҳудудига кириши ҳақида огоҳлантирди. Биринчи мустақиллик

уруши шу тариқа бошланиб, 1848 йил августгача давом этди. Австрия империясига қарши уруш ҳаракатларида Пьемонт қироллик қўшинлари билан бирга Папа вилояти, Тоскана, Неаполь қироллиги ҳарбий кучлари ҳам иштирок этдилар. Ҳар томондан келиб қўшилган кўнгиллиллар, айниқса машҳур генерал Гарибальди бошчилигидаги сицилияликлар ҳамда Ломбардия ва Венеция республикаси ҳарбий қисмлари урушда сезиларли роль ўйнади. Куролли кучларга умумий қўмондонликни Пьемонт раҳбарлари амалга оширдилар.

Бироқ уруш ҳаракатларининг бориши итальян коалицияси учун ноқулай келди. Пьемонт армиясининг урушга тайёр эмаслиги ва қўмондонликнинг қатъий ҳаракатлар учун ўқувсизлиги кўриниб қолди. Кўнгиллилларнинг ўзбошимчалигидан хавфсираган пьемонтлик генераллар Гарибальди отрядларини ҳал қилувчи жанглардан узоқроққа, тоғли ҳудудларга жўнатиб юборди. Шунга қарамадан гарибальдичилар душманнинг сон жиҳатидан устун кучларини мағлубиятга учратдилар. Аммо Австрия қўшинларини тор-мор қилиш ва Италиядан қувиб чиқиш учун қулай шароит бой берилди.

Бу вақт ичида Радецкий Австриядан қўмак олиб, фаол ҳарбий ҳаракатларга киришди. 1848 йил 22 июль куни Кустоцца яқинида қироллик қўшинлари жиддий мағлубиятга учрадилар. Тушкунликка учраган қўшинлар тартибсиз равишда Миланга чекиндилар. Карл Альберт ҳеч ким кутмаган ҳолда шаҳарни жангсиз топширишни маъқул кўрди, 8 августда эса Австрия қўмондонлиги билан фойдасиз сулҳ имзолади. Шу тариқа мустақиллик учун биринчи уруш шармандаларча яқунланди. Фақат Венеция республикаси сулҳни тан олмасдан курашни давом эттирди. Ҳамма жойда инқилобчиларни жазолаш авжига чикди. Неаполь қироллигида конституцион ислохотлар амалда бекор қилинди. Аҳвол яна шу билан мураккаблашдики, қатор Европа мамлакатларида инқилобий ҳаракатлар сўниб бораётган эди. Демократик лагерда эса инқилоб ишини ўз қўлларига олиш учун интилиш кучайди. Бунга Ж. Мадзини ва Ж. Гарибальди, тосканиялик демократ Д. Монтанелли, федерализм тарафдори К. Каттанео ва бошқалар хайрихоҳ эдилар. 1848 йил октябрда Тосканада кўпчилиги демократлар бўлган ҳукуматнинг тузилиши инқилобнинг янги босқичини бошлаб берди. Ҳукуматга анчагина обрўга эга бўлган, умумиталия таъсис мажлисини чақириш учун курашаётган Монтанелли бошчилик қилди.

Шу даврдан то 1849 йил кузигача Тоскана демократик кучларнинг таянчига айланди. 1849 йил февралда Тосканада триумвират кўринишидаги Муваққат ҳукумат тузилиб, унга ёзувчи Ф. Гуэррацци (Гверрацци), ҳуқуқ профессори Д. Монтанелли ва публицист К. Манчини кирдилар.

Папа Пий XII нинг мустакиллик учун урушга қарши чиқиши, ислохотлар йўлидан воз кечиши Рим ва Папа вилоятининг ватанпарвар кайфиятдаги аҳолиси ўртасида унинг обрўсини тушириб юборди. Воқеалар оқими унинг назоратидан чиқиб кетаётганлигини сезган Папа пойтахтни яширин равишда тарк этди ва Неаполь қиролигидаги Гаёт кўрғонидан ўзига жой топди. У мамлакатнинг сиёсий бирлашишига қарши чиқди ва бу билан ватанпарвар кучларнинг душманига айланди.

Пий XII қочиб кетгандан сўнг Мадзини Римда республиканинг эълон қилинишига эришди. Римга етиб келган Ж. Гарибальди ҳам шу позицияни эгаллади. Шу билан бирга у Австрияга қарши уруш ҳаракатларини қайта бошлашга ҳам алоҳида эътибор қаратди. Демократларнинг босими остида Таъсис мажлисига сайловлар ўтказилди. 1849 йил 8 февраль куни депутатлар биринчи мажлисдаёқ Папани дунёвий ҳокимиятдан маҳрум этиш тўғрисида конун қабул қилиб, Римни республика деб эълон қилдилар. Кейин 1849 йил февраль-апрель ойлари ичида қатор прогрессив ислохотлар ўтказди, жумладан, черков ерлари национализация қилиниб, бир қисми кичик арендаторларга ва камбағал оилаларга бўлиб берилди, саноатчи ва савдогарлар учун прогрессив солиқ ўрнатилди, туз ва тамаки монополияси бекор қилинди, мактабни черковдан ажратиш тўғрисида декрет қабул қилинди ва шу қабилар. Бироқ Римда ижтимоий-иқтисодий аҳволнинг борган сари оғирлашиши, айниқса Папа вилоятидаги воқеаларга чет давлатларнинг очиқ-ойдин аралашуви демократик лагерь фаолиятини мураккаблаштирди.

Айни пайтда Пьемонт ҳукумати яраш сулҳини бекор қилиб, 1849 йил 20 март куни Габсбурглар империясига қарши янгидан уруш бошлади. Аммо бу сафар ҳам муваффақият австрияликлар томонда бўлди. 23 март куни Новар ёнидаги жангда пьемонтликлар армияси мағлубиятга учради. Қирол Карл Альберт тахтдан воз кечди ва ҳокимиятга унинг ўғли Виктор Эммануил келди. Фақат янги қиролнинг «инқилобчи демократлар партиясини жиловлашга» берган ваъдаси туфайли Австрия Пьемонт учун яраш сулҳи шартларини

енгиллаштирди, аммо ўзи учун назоратдаги Апеннин ҳудудларида ҳаракат эркинлигини амалда таъминлади.

Урушнинг якуни Италиянинг кўплаб вилоятлари учун фожиага айланди. 1849 йил 11 апрель куни Флоренцияда (Тоскана) аксилинқилобий тўнтариш амалга оширилди. Австрия ҳукумати бу герцогликни эгаллаб олиб, тахтга ўз одами Леопольд II ни ўтказди. 1849 йил май ойига келиб Сицилиядаги озодлик ҳаракати бостирилди ва неаполлик Бурбонлар ҳокимияти тикланди.

1849 йил баҳоридан бери қаршилик кўрсатиш ҳаракатининг охириги ўчоқлари бўлиб Рим ва Венеция қолаётган эди. Рим республикаси тўла қуршовда қолган бўлиб, унга қарши Неаполь қироллиги, Австрия, Испания ва Франциянинг қуролли кучлари турарди.

Римда фавкулудда ваколатларга эга бўлган триумвират (Ж. Мадзини, А. Саффи, К. Армеллини) тузилди. Май-июнь ойларида шаҳарни ҳимоя қилиш учун шиддатли жанглар бўлиб, уларда Ж.Гарибальди ўз отряди билан жонбозлик кўрсатди. Шундай бўлсада, 1849 йил 3 июль куни Удино армияси шаҳарга кириб келди ва француз милтиғининг кучи билан Папа ҳокимияти тикланди. Венеция ҳам оғир камал шароитида 1849 йил августгача Австрия қўшинлари ва флоти билан жанг олиб борди. 22 август куни Венеция таслим бўлди – инқилобнинг охириги таянчи қулади. Ҳамма жойда ҳарбий-дала судлари ва сиёсий трибуналларнинг ғазаблари авжига чиқди. Инқилобнинг кўплаб кўзга кўринган арбоблари, шу жумладан, Ж.Мадзини ва Ж.Гарибальди ҳам чет элларга чиқиб кетишга мажбур бўлдилар. Тинчлик шартномасига кўра Австрия ўзига Ломбардия ва Венеция вилоятини қайтарди, шунингдек, Тоскана ва Папа вилоятининг шимолида ўз таъсирини тиклади.

Инқилоб ўз олдига қўйган вазифалар – мамлакатни озод қилиш ва бирлаштиришни, ижтимоий ўзгаришлар ва демократик тартиблар ўрнатишни амалга оширмасдан мағлубиятга учради. Аммо у феодал тартиблар ва абсолют режимлар асосларини анча заифлаштирди.

Рисоржисментонинг ҳал қилувчи жанглари. Италия қироллигининг ташкил қилиниши. Сиёсий ва маънавий ҳаётдаги зўравонлик иктисодий қийинчиликлар билан кўшилиб кетди. Ҳарбий ҳаракатлар олиб борилган кўплаб вилоятлар вайроналар остида қолган эди. Ҳамма жойда солиқлар оширилиб, бу ижти-

мой зиддиятларни янада кучайтирди. Дехқонларнинг норозилик чиқишлари деярли тўхтамади.

1848–1849 йиллардаги инқилоб сабоқларини танқидий таҳлил қилиш жараёнида демократлар билан мўътадиллар ўртасида миллий мустақиллик ва мамлакатни бирлаштириш учун курашнинг усуллари, бу жараёнда черков, монархия ва халқ оммасининг роли, миллий ва ижтимоий вазифаларнинг мутаносиблиги тўғрисида баҳс-мунозара авж олиб кетди. Янги инқилоб тўғрисида орзу қилаётган Ж.Мадзини, ўзининг кўзғолончилик тактикасига содик қолди. Унинг саяё-ҳаракатлари билан 1853 йили Миланда бошланган кўзғолон тўлиқ мағлубият билан яқунланди. 1857 йили Сицилияга уюштирилган ҳарбий экспедиция ҳам муваффақиятсизликка учради. Мадзини мустақиллик ва мамлакатни бирлаштириш иши либераллар ва монархиячи доираларсиз, фақат демократлар раҳбарлигидагина муваффақият қозониши мумкин, деб ҳисоблайди. Шу даврдан бошлаб у энди шаклланиб келаётган ишчилар ҳаракатига ҳам қизиқиш билдиради ва ундан мустақиллик учун кураш йўлида фойдаланишни режалаштиради.

Мадзинизмдан ҳафсаласи пир бўлган демократларнинг бир қисми Италияда инқилобий ҳаракатнинг истиқболига турлича ёндошиб, сенсимонизм, анархизм, федерализм йўналишларини маъқул кўрдилар. Демократларнинг бошқа бир қисми, жумладан Ж. Гарибальди, миллий мустақиллик ва мамлакатни бирлаштириш ишига биринчи даражали масала деб қарайдилар. Улар Мадзини ва унинг тарафдорларидан фарқли равишда, демократларнинг либераллар ва Савойя монархияси билан яқин иттифоқи зарурлигини тушуниб етдилар. 1857 йили Пьемонт либералларининг ташаббуси билан ташкил қилинган «Миллий жамият» вице-президенти этиб Ж. Гарибальди сайланди.

XIX асрнинг 50-йиллари либерализмнинг асосий маркази Пьемонт бўлиб қолди. Инқилобий ғалаёнларнинг тақрорланишидан чўчиган қирол Виктор Эммануил ҳам либераллар билан ҳамкорлик қилишни маъқул кўрди. Либерал оқимнинг кўзга кўринган вакили Бензо Камилло Кавур 1852 йилдан то умрининг охиригача (1861 йил) Пьемонтнинг премьер-вазири бўлди. Ажойиб сиёсатчи, парламент келишувларининг устаси бўлган Кавур, парламентдаги либерал кўпчиликка таяниб, реакцион кучларнинг қиролга босимини тўхтата олди. Италиянинг ўша даврдаги бошқа арбобларига нис-

баган у давлат учун кучли иқтисодийнинг муҳимлигини тушуниб етди. 50-йиллари Пьемонтда темир йўллар, ирригация каналлари ва порт иншоотлари қурилиши бошлаб юборилди. Савдо флоти, қишлоқ хўжалиги, тўқимачилик саноатини ривожлантириш учун қулай шароит яратилди. Пьемонтнинг ташқи савдо алоқалари кучайди.

Савойя монархиясининг сулолавий манфаатларини миллий-озодлик ва Италияни бирлаштириш иши билан мувофиқлаштиришга интилган Кавур, ташқи сиёсатда Австрияга қарши курашда кучли давлатларнинг қўллаб-қувватлашига эришиш учун ҳаракат қилди. Шу мақсадда Пьемонт 1853–1856 йиллардаги Крим урушида Англия, Франция ва Туркия томонида ўзининг 15 минг кишилиқ қўшини билан Россияга қарши урушда қатнашди. Кавур Париж конгрессида сўзга чиқиб, Италия масаласини ҳал қилиш борасида ўз дастурини баён қилди. Шу пайтдан бошлаб Пьемонт Европада ўз таъсирини кучайтиришга ҳаракат қилаётган Франция билан яқинлашди. 1859 йил июлда Пломбьерада Кавурнинг Луи Наполеон билан махфий учрашуви бўлди. Учрашувда Луи Наполеон Австрияга қарши урушда қатнашишга, Пьемонт етакчилигида Шимолий Италияни бирлаштиришга ва Папа бошчилигида Италия конфедерациясини тузишга розилик билдирди ва қўллаб-қувватлашга ваъда берди. Бунинг эвазига Пьемонт ўзига қарашли Ницца ва Савойяни Францияга бериши лозим эди. Шу тариқа урушга тайёрлана бошланди. Сардиния армияси жанговар тайёргарлик ҳолатига келтирилди. Пьемонт билан Австрия муносабатлари кескин ёмонлашди. 1859 йил 23 апрель куни Австрия қатъий оҳангда Пьемонт армиясини қуролсизлантиришни талаб қилди ва бу билан урушнинг бошланиши учун баҳона яратиб берди. Навбатдаги Италия-Австрия урушида ҳам Пьемонтга бутун Италиядан келган кўнгиллилар ёрдам берди. Кўнгиллилар қисмларига жамиятда катта обрўга эга бўлган Ж. Гарибальди бошчилик қилди. Кўнгиллиларнинг жасоратлари туфайли Альп олди ҳудудидаги бир қатор истехком шаҳарлар олинди. 1859 йил 4 июнда француз ва пьемонтликлар қўшинлари Мажента ёнидаги жангда австрияликларга қаттиқ талафот етказди. 8 июнь куни Милан озод қилинди, 24 июнда эса Соль-Ферино ва Сан-Мартино остоналарида йирик жанглар бўлиб, бу сафар ҳам австрияликлар мағлубиятга учрадilar. Иттифоқчи қўшинларнинг Венеция вилояти томон юришлари учун имконият пайдо бўлди.

Австрияга қарши ҳарбий ҳаракатлардаги муваффақиятлар Тоскана ва Эмилиядаги халқ кўзғолонларини илҳомлантирди. Бу ерларда муваққат ҳукуматлар тузилиб, улар ўз хоҳиши билан Пьемонтга қўшилишга тайёр эканликларини билдирдилар. Ҳамма жойда ватанпарварлик кайфияти юксалиб борди. Шундай шароитда Франция императори Наполеон III Италияни бирлаштириш ишига қаттиқ талафот етказди. У 1859 йил 11 июль куни Австрия императори билан бўлган учрашувида яраш сулҳи таклиф қилди ва Виллафранки деган жойда вақтинча сулҳ имзолади. Ушбу сулҳга биноан Австрия Ломбардияни, кейинчалик Пьемонтга бериш учун Франция ихтиёрига ўтказди, аммо Венеция вилоятини ва бошқа таъсир зоналарини ўзида сақлаб қолди. Мустақиллик учун навбатдаги (учинчи) уруш шундай яқунланди.

Мамлакатда Австрияга қарши ҳаракат янги куч билан бошланди. Ж. Гарибальди қурол сотиб олиш учун «Минг милтик» деб аталган хайрия фондини ташкил қилди. Мадзини зудлик билан эмиграциядан қайтиб келди. Сицилиядаги кўзғолончиларни қўллаб-қувватлаш учун демократик кучлар ҳарбий экспедиция ташкил қилдилар. Экспедиция тайёрланаётганлиги ҳақидаги хабар Виктор Эммануилни шошириб қўйди. Жанубдаги мавжуд ҳолатнинг (статус-кво) бузилиши Англия ва Франция билан дипломатик мураккабликларни келтириб чиқарса, Гарибальди ва демократларнинг фаоллашуви монархия учун реал хавф туғдирар эди. Гарибальдининг Савойя сулоласига хайрихоҳлигини билдириб, экспедицияни «Италия ва Виктор Эммануил» шиори остида уюштирганлиги ҳам қиролни тинчлантира олмади.

1860 йил майда 1200 нафар кўнгиллилар Сицилияга келиб тушди. Уларга кавалерия қисмлари, артиллерия ва полициядан ташқари 5 минг кишилик Неаполь қироли қўшинлари қарши турарди. Шунга қарамасдан жангчиларнинг шижоати, маҳаллий аҳолининг ёрдами ҳамда Гарибальдининг ҳарбий таланти туфайли кўнгиллилар Калатафима ёнидаги жангда ғалаба қозондилар (Бу ғалаба билан Гарибальди умрининг охиригача фахрланиб юрган). Кейин кўнгиллилар Сицилиянинг маркази Палермо шаҳрини эгаллади. Тез орада бутун орол қирол қўшинларидан озод қилинди, Гарибальди у ерда инқилобий диктатура режимини ўрнатди.

Сицилиядаги воқеалар Неаполь қироллигидаги инқирозни янада чуқурлаштирди. Франческо II нинг вафотидан сўнг тахтга келган

қирол ислохотлар лозимлигини ҳис қилмаётган эди. Қиролликда черков ва абсолютизм тарафдорларигина катта фаоллик билан ҳаракат қилишарди. Айни пайтда либераллар ва демократларнинг махфий ташкилотлари ҳам фаолият юритаётган эди. 1860 йил ёзда Гарибальди қўшинлари Калабрияга келиб тушди, ҳолдан тойган қирол қўшинлари деярли қаршилик кўрсатмади ва кўнгиллилар Неаполга йўл олишди. Уларга шимолдан, Сицилиядан, Неаполь қироллигининг барча вилоятларидан кўнгиллилар келиб қўшилди. Неаполь жангсиз эгалланди, кейин эса Вольтурно ёнидаги жангда ҳукумат қўшинларининг қолган қисми тор-мор қилинди. Бу галаба Бурбонларнинг ва қиролликнинг тақдирини ҳал қилди.

Ж. Мадзини ва демократик лагернинг бошқа вакиллари Гарибальдига диктаторлик ваколатларини сақлаб туришни ва пайтдан фойдаланиб Папа вилоятини, кейин эса Венецияни озод қилишни қатъий маслаҳат бердилар. Айни пайтда Пьемонтнинг тутган позицияси туфайли вазият ниҳоятда кескин эди. Гарибальди қўшинлари олға силжишнинг олдини олиш мақсадида Пьемонтнинг мунтазам қўшинлари Папа вилоятига бостириб кириб, Марка ва Умбрияни озод қилдилар, сўнгра шимолдан Неаполь қироллиги худудига кирдилар.

Гарибальдининг қатъий талабига кўра плебисцит ташкил қилинди ва 1860 йил 21 октябрь куни Неаполь қироллигининг кўпчилик аҳолиси Пьемонтга қўшилиш учун овоз бердилар. Виктор Эммануил Гарибальди ҳамроҳлигида Неаполга тантанали кириб келди, Франциск II эса Папа вилоятига қочиб кетди. Гарибальдининг Жанубий Италияда ўзини Виктор Эммануилнинг ноиби этиб қолдириш тўғрисидаги илтимоси Кавур томонидан рад этилди. Шундан сўнг таклиф қилинган барча унвон ва мукофотлардан воз кечиб, Гарибальди 1860 йил ноябрда кичик бир орол Капрерага жўнаб кетди. Гарибальди қўшинлари қирол томонидан тарқатиб юборилди.

1861 йил февралда Турин шаҳрида Италия парламенти иш бошлади ва 14 март куни Виктор Эммануил Италия қироли деб эълон қилинди. Бу билан Рисоржиментонинг асосий вазифаларидан бири – мамлакатни бирлаштириш ҳал қилинди. Тўғри Папа вилояти ва Венеция ҳали бу давлат таркибига кирмай қолди. Германиядан фарқли равишда Италия озодлиги учун курашаётган кучларда ички қарама-қаршиликлар катталиги сабабли Рисоржиментонинг

ижтимоий вазифалари бажарилмай колди ҳамда Папа вилояти ва Венецияни озод қилиш масаласи ортга сурилди.

Италияни бирлаштиришнинг яқунланиши. 1866 йили Европада вужудга келган шароит Италия учун жуда қулай бўлди: Пруссия билан Австрия ўртасида Шлезвиг ва Гольштейн ҳудудлари учун уруш бошланди. 1866 йил ёзида Пруссия армияси Австрияга бостириб кирди, айти пайтда итальянлар армияси ҳам австрияликларга қарши уруш бошлади. Австрияликлар Садова кишлоғи ёнидаги жангда прусслар армиясидан мағлубиятга учради ва Франц-Иосиф Венециядан воз кечишга мажбур бўлди.

Римда Папанинг дунёвий ҳокимияти фақат француз солдатлари ёрдамида сақланиб тургани, холос. 1870 йил ёзида француз-пруссия уруши бошланди. Урушда Наполеон III армияси мағлубиятга учради, унинг империяси кулади, Римга йўл очилди. Италия армияси, унинг ортидан қирол Виктор Эммануил II «Мангу шаҳар»га кириб келди. Италияни бирлаштириш яқунланди. 1871 йил 3 октябрда ўтказилган референдум натижаларига кўра Рим Италия таркибига қўшилди ва бирлашган қиролликнинг пойтахти бўлиб қолди.

1874 йили парламент депутати бўлган Гарибальди тантанали равишда Римга кириб келди. Афсонавий қаҳрамонни шаҳар аҳолиси муносиб кутиб олди.

Италияни бирлаштириш жараёнида иккита масала – мамлакатнинг шимоли-шарқини австрияликлардан озод қилиш ва миллий давлатни ташкил қилиш ҳал қилинди.

Ислохотлар ва мустамлакачилик даври. Бирлашган Италия анча камбағал давлат эди. Оғир саноат деярли мавжуд эмас, қишлоқларда феодал муносабатлар ҳукмрон, аҳолининг катта қисми саводсиз, сиёсий ҳаётда эса абсолютизм, черков ва аристократия ҳукмрон эди.

Италия ҳукмдорлари мамлакатни Англия ва Франция сингари «буюк давлат» қилишни, худди улардагидек давлат ташкилотларига, армия, флот ва албатта мустамлакаларга эга бўлишни истар эдилар. Буни амалга оширишнинг йўллари тўғрисида кўпгина қарама-қарши фикрлар мавжуд бўлсада, ғоя ўзига барчани бирдай жалб қилганди.

Шундай қилиб, империяни «қуриш» бошланди.

Италияда сиёсий тузум конституцион монархия тарзида шакланган эди. Конституцияга кўра қирол Виктор Эммануил II икки

палатали парламент – Сенат ва депутатлар палатаси билан бирга ҳокимиятга эгалик қиларди. Депутатлар палатаси 25 ёшдан катта бўлган, ўқиш ва ёзишни билган ҳамда маълум мулкка (мулккий ценз) эга бўлган эркаклар томонидан сайланарди. Шу сабабли мамлакатнинг 27 миллионлик аҳолисидан фақат 2% игина (60 мингга яқин) сайлаш ҳуқуқига эга эди.

Конституцияда барча фуқароларнинг қонун олдида тенглиги, шахсий эркинликларнинг кафолатланганлиги, яшаш жой дахлсизлиги, матбуот эркинлиги, тинч йиғилиш ҳуқуқи тўғрисида қоидалар акс этганди. Ижро ҳокимияти тўлиғича монархга тегишли бўлиб, қўшинларга қўмондонлик қилиш, уруш эълон қилиш ва сулҳ тузиш ҳуқуқларига фақат у эга эди.

Италияда ягона дин христиан динининг католик мазҳаби эди. 1871 йил қирол имзолаган қонунга кўра Папа шахси муқаддас ва дахлсиз деб эълон қилинган, унинг саройи харажатлари учун давлат хазинасидан маблағ ажратилиши кўзда тутилган ҳамда Папага бошқа давлатлар билан дипломатик муносабатлар ўрнатиш ҳуқуқи ҳам берилган. Папанинг мулки Ватикан ва Латеран саройлари билан чегараланди. Бироқ Папа ҳудудий чекланганлик тўғрисидаги қонунни тан олмади ва ўзини «маҳбус» деб эълон қилди.

Италияда сиёсий партияларни ташкил қилиш жараёни бошланди. Сиёсий йўлбошчилар орасида илгари қизғин инқилобий фаолият билан шуғулланган Франческо Криспи (1818–1901) айниқса машҳур эди. У ёшлигида республикачи бўлган, 60-йиллари эса Гарибальдининг сафдошига айланганди. Аммо кейинчалик унинг сиёсий қарашлари яна ўзгариб, монархия тарафдорига айланди. Шунга қарамадан Криспи кенг ислохотлар тарафдори бўлиб қолаверди. У аҳолининг сайлаш ҳуқуқини кенгайтиришни, депутатларга маош тайинлашни, ўлим ҳукмини бекор қилишни таклиф қилди. Ички ишлар вазири бўлгандан кейин Криспи қурулганиш пойғасини авж олдирди. У Франция ва Рим Папасини Италиянинг душманлари деб ҳисоблар ва Германия билан яқинлашишга ҳаракат қиларди. Бош вазир бўлгандан сўнг у Бисмарк билан учрашди ва 1888 йили бу собиқ гарибальдичи Пруссиянинг олий мукофоти – «Қора бургут» орденига сазовор бўлди.

Капитализм тараққиёти. Италия бирлашгандан кейин ҳам капитализм тараққиёти жуда секин кечди. Бунинг бир қатор сабаблари бор эди.

Мамлакатда йирик ер эгаллиги ва деҳқонларнинг ерсизлиги сингари феодал қолдиқлар сақланиб турганди. Аҳолининг аксариятини ташкил қиладиган деҳқонларнинг харид қобилияти жуда пастлиги сабабли саноат молларига эҳтиёж ҳам кам эди. Саноат буржуазияси жуда кучсиз бўлиб, Италия моллари Англия, Франция ва Германия товарлари билан рақобатлаша олмасди. Бу сабабларга яна табиий манбаларнинг етишмаслигини ҳам қўшиш мумкин. Иқтисодийнинг ривожланишига сиёсий беқарорлик, халқнинг камбағаллиги, саводсизлиги ва умумий ғазабни оқибатида келиб чиқадиган қонли кўзголлар ҳам тўсиқ бўлаётган эди.

Қишлоқ хўжалиги ривожини. Агар қишлоқ хўжалигида капитализм тараққиёти ҳақида гап кетса, аввало бу жараён Шимолӣ Италияда юз бераётган эди. Йирик арендаторлар батраклари ва ёлланма ишчилар меҳнатидан фойдаланарди. Ерларидан айрилиб арендаторларга айланган деҳқонлар ҳосилнинг 3/4 қисмигачасини ер эгаларига берардилар. Батраклари меҳнатидан кенг фойдаланилар эди. Камбағал деҳқонлар даҳшатли қаншоқ шароитда, уй ҳайвонлари билан бирга ертўлалар ва горларда яшашарди. Кейинги ўн йилликда қишлоқда капитализм тараққиёти деҳқонларнинг тўлиқ касод бўлишига олиб келди. Еридан, яшаш жойидан айрилган деҳқонларни шаҳар ҳам иш билан таъминлай олмасди. Кўпчилиги эмигрант бўлиб чет элларга кетишга мажбур бўлдилар.

Шунга қарамасдан, 1896 йилдан 1914 йилгача қишлоқ хўжалиги ривожини баъзи муваффақиятларга ҳам эришилди. Қишлоқ хўжалигини учта асосий йўналиш ажралиб чиқди: ғалла етиштириш; зайтун, узум, цитруслари етиштириш ва қайта ишлаш; чорвачилик ва у билан боғлиқ хунармандчилик.

Аста-секинлик билан қишлоқ хўжалигини банд аҳолининг сони камайиб, 1901 йили умумий аҳолига нисбатан 60% дан 1911 йили 55% га тушди.

Индустриаллаштириш жараёнини давлатнинг роли. Давлат бюджетининг тақчиллиги саноатнинг ривожини тўсиқ бўлаётганлигига қарамасдан, XIX аср 90-йиллари охирига келиб ривожланиш кўзга ташланди. Маълумки, бу давр умуман капиталистик дунёнинг жадал ривожланиш даври бўлиб, бу жараёндан Италия ҳам четда қолмади. Индустраллаштириш жараёни давом этди. Чет эл капитали ёрдамида ва протекционистик бож солиқлари натижасини оғир саноат жадал

ривожланди. Милан, Генуя, Турин каби саноат марказлари вужудга келди. 1900 йилдан Биринчи жаҳон уруши бошланишига қадар саноат корхоналари ва ишчилар сони икки марта ошди. Биржа ва банклар ҳам кўпайди. Италияда капитализм ривожининг ўзига хос томони давлатнинг иқтисодий ҳаётга фаол аралашуви бўлди. Давлат тамакини қайта ишлаш, туз қазиб олиш ва хинин (безгак дори) сотиш, темир йўллар қуришни ўз монополиясига айлантирган ҳамда давлат суғуртасини жорий қилган эди. Ҳарбий ва денгиз ишлари вазирлиги бир қатор ҳарбий заводлар фаолиятига раҳбарлик қиларди. Хусусий тадбиркорларда маблағ етишмаслиги давлатнинг иштироки билан қопланарди.

Халқаро корпорациялар билан рақобат Италияда ишлаб чиқаришнинг концентрациялашуви ва акционерлик жамиятлар тузилиши жараёнини тезлаштирди.

Саноат тараққиёти. Саноатнинг жадал ривожланиши аввало шимолда юз бераётган эди. Бу ерда металлургия, машинасозлик, кемасозлик ва тўқимачилик саноати ривожланди. Энг йирик пўлат куйиш заводлари «Фалк» фирмасига қарашли эди. 1908 йили аниқ приборлар, тикув машиналари ва шу каби маҳсулотлар ишлаб чиқарувчи «Оливетти» фабрикаси ўз фаолиятини бошлади. Италия ўз турбиналарини ишлаб чиқара бошлади. 1907 йили 300 га яқин кемалар сувга туширилди.

XX аср бошларида йирик корпорациялар тузиш давом этиб, уларнинг кўпчилиги ўз соҳаларида монопол ўринни эгалладилар. Шундай корпорациялар машинасозликда – «Терни» ва «Орландо», электротехникада – «Эдисон», кимё саноатида – «Пирелли» ва «Монтекатини», автомобилсозликда – «Фиат», «Спа», «Ланча» эди.

Мамлакатнинг йирик банклари иқтисодийнинг илғор соҳаларини ўзига бўйсундириб, банк капитали билан саноат капитали бирлашишига ва молия олигархиясининг пайдо бўлишига кўмаклашди («Италия тижорат банки», «Рим банки» ва бошқалар).

Машинасозликдаги янги ҳодиса автомобилсозлик саноати бўлди. Бу соҳа жаҳон бозорида ҳали катта рақобатга эга бўлмаганлиги сабабли италиялик тадбиркорлар олдида кенг имкониятлар эшиги очилаётган эди. Аграр буржуазия орасидан чиққан Жованни Анъелли буни биринчилардан бўлиб тушунди. У ўзининг барча имкониятларини, орзу умидларини шу соҳа билан боғлаб, 1899 йили Турин шаҳрида «Фиат» автомобилсозлик фирмасига асос солди. 1904

йили «Фиат» 250 дан ортиқ автомобиллар ишлаб чиқарди ва жаҳон бозорига чикди.

Мамлакатда йирик буржуазия билан акционерлик жамиятларини тузишда иштирок этаётган феодал аристократия ўртасида ишчан ҳамкорлик вужудга келди. Италияда оёққа тураётган ёш буржуазия учун ташқи бозорни эгаллаш ҳаёт-мамот масаласи бўлиб қолганди. Мамлакатга кўплаб миқдорда дон, кўмир, саноат ускуналари олиб кириляётган, четга товар чиқариш эса кескин ортда қоляётган эди. Шу сабабли ҳукумат ва саноат корпорациялари XX аср бошида «тинч иқтисодий кириб бориш» шиорини илгари сурдилар. Италия товарлари ва капиталининг асосий қисми Шимолий Африкага, Болқонга, Кичик Осиёга ва Ғарбий ярим шардаги мамлакатларга йўналтирилди.

1914 йилга келиб Италия илғор капиталистик мамлакатларни кувиб етишдан анча йирик бўлсада, ҳар қалай 1900 йилдан 1914 йилгача саноат маҳсулотларини ишлаб чиқариш икки марта кўнайди. Италия индустриал мамлакатга айлана бошлади.

«Ўзи хоҳламаган ҳолда унга етказган зарарлар» учун кечирилиб, Рим черкови билан ярашган Виктор-Эммануил 1879 йили вафот этди. Папа уни барча гуноҳларидан фориғ қилди. Янги қирол Умберто I (1844–1900) мамлакатни бошқаришга яхши тайёр эмасди, аммо отаси сингари унинг ҳам янги худудларни босиб олишга иштиёқи баланд эди. Франциядан Савойя ва Ниццани тортиб олиш мақсадида Германия ва Австрия билан Учлар иттифоқига бирлашди, бу эса жаҳон уруши сари ташланган катта кадам бўлди.

1900 йили Умберто I отиб ўлдирилди. Унга ўқ узган анархист Гаэтано Бреши «кўплаб адолатсизликлар учун ўч олиш мақсадида» атайлаб АҚШ дан келган эди. Судда у: «мажбурий эмиграциядаги оғир ҳаётим учун ўч олдим», – деди. Италияда ўлим жазоси бўлмаганлиги сабабли Брешини суд умрбод қамоқ жазосига ҳукм қилди. Брешининг сўзларини тушуниш учун Италияда ишчиларнинг аҳволига эътибор қаратмоқ лозим. Италия аҳоли жон бошига даромад даражаси бўйича Ғарбий Европада охириги ўринлардан бирини эгалларди. Иш куни эса 12–13 соатни ташкил қиларди. Қишлоқ хўжалигига ихтисослашган мамлакатнинг жануби илғор шимол учун хомашё базасига, ўзига хос «мамлакат ичидаги мустамлакага» айланди.

Италияда иш ўринлари етишмаслиги сабабли итальян жамиятининг ўзига хос хусусияти оммавий эмиграция бўлиб қолди. 1901 йилдан 1914 йилгача АҚШ, Бразилия, Аргентина ва бошқа давлатларга 7,5 млн киши мамлакатдан чиқиб кетди. Лекин ҳамманинг ҳам кетиш имконияти йўқ эди. Қолган аҳоли орасида норозилик кучайди, деҳқонлар қўзғолонлари, иш ташлашлар, намоёнлар бутун мамлакатни тўлқинлантириб юборди.

Янги келган қирол Виктор-Эммануил III мамлакат ва жаҳон тарихидаги энг бўронли даврда Италияни 46 йил бошқарди. Тахтга келганда у ёш, маълумотли ва ақл-фаросатли бўлиб, мамлакатда ижтимоий тенгсизлик хавф солиб турганини яхши тушунар эди. Шу сабабли тахтга ўтиргандан бир неча кун ўтгач, қирол мамлакатда тинчликни тиклаш ва «яхши ниятли барча кишиларни бирлаштириш»га эришмоқчи эканлигини маълум қилди.

Биринчи жаҳон уруши арафасидаги Италиянинг сиёсий ҳаётида катта роль ўйнаганлардан бири Жованни Жолитти (1842–1928) бўлди. У 1901–1903 йиллари ташқи ишлар вазири, 1903–1914 йиллари Вазирлар Советининг раиси лавозимларини эгаллаган. Унинг мамлакат ҳаётидаги ўрни шунчалар катта эдики, тарихда «Жолитти даври» умумий қабул қилинган атамага айланди. 1882 йили парламентга депутат қилиб сайланган Жолитти, Италияни индустриал давлатга айлантирадиган сиёсий ислохотлар даври келди, деб ҳисоблайди. 1903 йили ҳукумат бошлиғи бўлган Жолитти кейинги фаолиятини ана шу ғояни амалга оширишга бағишлади. У савдо ва хусусий тадбиркорликнинг ривожланиши учун энг қулай шароитларни яратишга, шу билан бирга хўжалик ҳаётида давлатнинг ролини оширишга (давлат хусусий компаниялардан темир йўлларни сотиб олди) интилди. Жолитти давлат бюджетини мустаҳкамлашга ва чет эллардан қарзни камайтиришга эришди. Жамиятни демократлаштиришда ҳам Жолиттининг хизматлари катта эди.

Ташқи сиёсатда Жолитти ҳукумати «бошқалардан кам бўлмаслик» учун ҳаракат қилди. Ички бозорнинг торлиги инглиз, француз ва немис товарлари билан рақобат итальян саноатчиларини мустамлакалар босиб олишга чорлади. Ҳали XIX аср 70-йилларида Италия ҳукумати Тунисни босиб олишга ҳаракат қилган эди, ammo уни Франция эгаллаб олди. Италиянинг ҳукмрон доиралари кучли мустамлакачи империяларга, уларнинг жаҳон бозоридаги таъсирига ҳасад билан қарашардилар. Улар Италияни «бошқа-

лардан кам бўлмаган» мустамлакачи империяга айлантиришни хоҳлаб, уруш йўлини тутдилар. Уларнинг мақсади – мустамлака, ҳар қандай йўл билан мустамлакага эга бўлиш. Тезлик билан армия ва флот мустаҳкамланди, қўшинлар сони оширилди, жуда катта «Дулио» ва «Лепанто» броненосецлари қурилди.

1880-йиллари мустамлакачилик урушларининг асосий йўналиши Шимоли-Шарқий Африка бўлди. 1885 йили италянлар Африканинг Қизил денгиз қирғоқларидаги Массауа шаҳрини босиб олди. Шу тариқа биринчи мустамлака – Эритрея эгалланди. Яна уч йилдан сўнг Италия Сомалини ўз протекторати деб эълон қилди. Бу ҳали бошланиши эди. Боскинчиларни энди Эфиопия (Абиссиния) жалб қиларди. 1895 йили Италия Эфиопияга бостириб кирди ва узоқ давом этган мустамлакачилик уруши бошланди. Криспи бошчилигидаги ҳукумат қатъий ҳаракат қилди. Экспедицияга Эритрея губернатори генерал Баратьери қўмоидон қилиб тайинланди. 1896 йил 1 август куни Адуа яқинидаги жангда Италия армияси эфиопияликлардан қакшатқич мағлубиятга учрадилар. Беш минг киши ҳалок бўлди, кўплаб жангчилар яраланди ва асирга тушдилар. Бу мағлубият Италияда жуда катта миллий шармандалик деб қабул қилинди. Баратьери судга берилди, Криспи истеъфога чиқди.

Италия қўшинлари Хитойда «боксчилар кўзголови»ни бостиришда қатнашдилар. Аммо энди Шарқий Ўрта ер денгизи давлатлари – Албания, Черногория, Ливия, кейин Туркияга «тинч кириб бориш» (иктисодий) сиёсати юритилди. Бу мамлакатларда ўз таъсирини оширишга ҳаракат қилаётган Германия ва Австро-Венгрия ҳукуматлари Италиянинг ушбу режасидан норози эди. Шу сабабли иттифоқчилар билан муносабатлар кескинлашди. Виктор-Эммануил III Германияни ва Вильгельм II ни ёқтирмасди.

Қирол Учлар иттифоқида иштирокини сақлаб қолди, аммо Англияга қарши ҳаракатларда қатнашмаслигини таъкидлади. Шу пайтда Учлар иттифоқига қарши Антанта тузилади. Италия Россия, Франция ва кейин Англия билан Ўрта Ер денгизи қирғоқларидаги «бўш ерларни» бўлиб олиш тўғрисида келишувни имзолади. Виктор-Эммануил III Антанта давлатлари билан яқинлашар экан, Германия ва Австро-Венгрия билан ҳам иттифоқчилик муносабатларини узишни истамасди. Бу жуда оғир дипломатия эди.

Айни пайтда миллатчилар мустамлака ҳудудларни босиб олишга чақирардилар. Бу аслида урушга чақирик эди. 1911 йили Италия

ҳукумати Ливияни босиб олишга қарор қилиб, Усманийлар империясига уруш эълон қилди (Ливия Усманийлар империяси таркибида эди). Турклар музокаралар бошлашни таклиф қилди. Аммо Жолитти ҳукумати, Италия маданиятли мамлакат бўлганлиги учун босиб олинган ерларга «цивилизация олиб келади» деб ҳисоблаб, урушни давом эттирди. Бир йилдан сўнг Туркия Ливияни Италияга беришга мажбур бўлди. Мустамлакачилик уруши мамлакатнинг молиявий ҳолатига ёмон таъсир қилди, иқтисодий аҳвол оғирлашди. Бу 1913–1914 йиллари меҳнатқашлар ғалаёнларининг янги тўлқинини бошлаб берди. Энди Жолиттининг либерал, ислохотчилик сиёсати халқни ҳам, буржуазияни ҳам қаноатлантирмас эди. 1914 йили баҳорда у истеъфога чиқди. Италия либерализми даври, «Жолитти даври» шундай якунланди.

1914 йил ёзида бошланган ғалаёнларда 1892 йили ташкил қилинган Италия социалистик партияси етакчи роль ўйнади. Аммо 1914 йил 7 июнда Анкондаги ишчилар намоёиши ўққа тутилгандан кейин бошланган умумий иш ташлашларда бу партиянинг ташкилотчилик роли етишмади. Нагижада ишчилар ҳаракати стихияли йўлга ўтиб, ҳарбийлар билан тўқнашувда кўплаб одамлар ҳалок бўлди. Ҳаракатга бошчилик қилган Умумий меҳнат конфедерацияси тўполонларни тўхтатди. Ҳарбий трибуналлар ишчилар устидан суд жараёнларини бошлади. 1914 йил 1 августда Биринчи жаҳон уруши бошланганда Италияда ички ҳолат ҳам анча нотинч эди.

* * *

Мамлакат бирлашгандан сўнг Италия конституцион монархия йўлини танлади. Италия капитализми бир қатор ўзига хос жиҳатларга, биринчи навбатда, иқтисодда давлат секторининг кучли ролига эга эди. Ички бозорнинг суст тараққий этганлиги ҳукмрон доираларни босқинчиликка, мустамлака империясини тузишга чорлади. Бу интилиш мамлакатни Биринчи жаҳон урушида фаол иштирок этишга олиб келди.

VII боб бўйича саволлар

1. Наполеон тахтдан ағдарилгандан сўнг Италия миллий-озодлик ҳаракатида қандай ўзгаришлар юз берди?

2. 1820–1830-йиллардаги инқилобий ҳаракатлар муваффақиятсизликларининг сабаблари нимада?

3. Италия кишлоқларида капиталистик таракқиётнинг қандай ўзига хос томонлари мавжуд эди?

4. Италия мўътадил либераллари мамлакатни бирлаштириш, миллий давлат ташкил қилиш учун қандай ислохотларни зарур деб ҳисоблардилар?

5. 1848–1849 йиллардаги инқилобнинг бостирилиши Италияда миллий-озодлик ҳаракатига қандай таъсир кўрсатди?

6. 1861 йил Италия қироллигининг эълон қилинишида Гарибальди ва Кавур қандай роль ўйнади? Улар ўртасидаги келишмовчиликнинг сабаби нимада эди?

7. Италияни бирлаштиришнинг яқунланиши қандай асосий масалаларни ҳал қилди?

8. Мустақилликдан кейинги қандай тадбирлар Италияни иқтисодий юксалишга олиб келди?

VIII БОБ. XIX АСР – XX АСР БОШЛАРИДА ИСПАНИЯ

XIX аср Испания тарихини қизиқарли, айти пайтда зерикарли фитналар занжиридан, комедия ва драмалардан иборат деб ҳисоблашади, баъзи испан тарихчилари¹. Бунга асос бўлган воқеалар ва уларнинг характерли томонларини қараб чиқамиз.

Испания француз босқини ва унга қарши кураш йилларида. 1807 йилга келиб Испаниядаги француз кўшинларининг сони 50 минг кишига етди. Воқеаларнинг кейинги ривожидан хавфсираган қирол оиласи ва биринчи вазир Мануэль Годой Жанубий Америкага қочишга чоғланди. Аммо бундан хабар топган халқ 1808 йил 19 март куни испан қиролларининг ёзги қароргоҳи Аранхуэсда кўзғолон кўтарди. Натижада қирол Карл IV ўғли Фердинанд фойдасига тахтдан воз кечди. Тахтга Фердинанд VII келди.

Бу орада (апрель ойида) Наполеон Испанияга ташриф буюрадиган бўлди ва қирол оиласи Годой ҳамроҳлигида унга пешвоз чиқиш учун Франция ҳудудидаги чегара шаҳар Байоннага келди. Бундай қулай вазиятдан айёрона фойдаланган Наполеон аввал Фердинанднинг тахтга келишини қонунсиз деб эълон қилди ва тахтга Карл IV нинг ўзини қайтарди. Аммо у ҳам ўша кунгун Наполеон фойдасига тахтдан воз кечганлиги тўғрисидаги хужжатни имзолашга мажбур қилинди. Наполеон укаси Жозеф Бонапартни Испания қироли деб эълон қилди.

¹ Қ а р а н г : Пьер Вилар. История Испании. – М., 2006. С. 91.

Испан қиролларининг розилиги билан мамлакат устидан Наполеон назоратининг ўрнатилиши испан халқи учун маъқул тушмади. Байоннага Испаниянинг бутун қироллик оиласини тўплаган Наполеон ҳали Испанияда қолган Карл IV нинг кичик ўглини ҳам олиб келишни буюрганида, минглаб халқ унинг олдига чиқди ва 2 май куни французларга қарши кўзғолон бошланди. Кўзғолонни бостиришда Мадриддаги 25 минг кишилик француз кўшинлари қатнашди. 3 май куни кўзғолон бостирилди. Даҳшатли ўч олиш бошланди. Минглаб кишилар отиб ташланди. Мадриддаги Пуэтра дель Соль («Қуёш дарвозаси») майдонида кўзғолончиларни отиш жараёни буюк испан рассоми Ф.Гойянинг машҳур асарида тасвирланган.

Ҳали мағлубият нималигини билмайдиган Наполеон Мадриддаги воқеаларга катта эътибор бермади. У Испаниянинг юқори доира вакиллари Байоннага йиғиб, уларга испан конституциясини ёздирди. Конституция Наполеон тафаккурининг маҳсули бўлиб, унда парламент тузиш, ички божхоналарни бекор қилиш, қонунлар кодексини жорий қилиш, қийноққа солишларни бекор қилиш каби бир қанча ўзгаришлар кўзда тутилган эди. Конституция катта прогрессив аҳамият касб этсада, кўплаб испанларнинг диний-монархистик қарашларига мос келмас эди. Фердинанднинг тахтдан ағдарилиши, чет элликнинг қирол деб эълон қилиниши, ҳарбий оккупация ва испан анъаналарининг бузилиши шунга олиб келдики, халқ мамлакат мустақиллигини тиклаш ва Фердинандни тахтга қайтариш учун босқинчиларга қарши кўзғолонга кўтарилди. Испан провинциялари бирин-кетин халқ лашкарларини тузиб, босқинчиларга қарши мардонавор кураша бошладилар. Ватанпарварлик ҳисси ва жасорат шу даражада кучли эдики, ёмон қуролланган ва тайёрланмаган халқ лашкарлари бутун Европани эгаллаган француз кўшинларидан устун кела бошлади. Сарагоса шаҳрининг ҳимояси афсонага айланиб кетди. Унинг ҳимоячилари ҳақиқатдан охириги тирик одам қолгунча курашдилар. Француз маршали Ланн Наполеонга юборган ахборотида Сарагоса ҳимоячиларидек жасоратли жангчиларни ҳали ҳеч қачон кўрмаганман, деб ёзган эди. Испаниянинг жанубида ҳам Жерон шаҳрини ҳимоя қилганлар шундай жасорат билан курашдилар. Байлен шаҳри яқинида йирик француз гарнизони таслим бўлди.

Ўз маршаллари ва генералларининг ҳаракатларидан норози бўлган Наполеон Испанияга қарши қўшинларини шахсан ўзи бошқаришга қарор қилди. У Испания пойтахтини эгаллашга муваффақ бўлди. Наполеон шу ерда инквизицияни ва помешчикларнинг ҳуқуқларини бекор қилиш, монастирларни ёпиш тўғрисида декрет имзолади. Аммо халқ ўз душманлари қўлидан ҳеч қандай енгиллик олишни истамади ва урушни давом эттирди. Уруш Испанияда герилья деб аталган партизанлар уруши кўринишини олди. Французлар Испанияга 300 минг кишилиқ қўшин жўнатди, аммо халқ руҳини синдира олмади. Кейинчалик Россияда яқунланган «Буюк армиянинг» ҳарбий мағлубияти Испанияда бошланган эди.

Кадис конституцияси. Мустақиллик учун уруш билан бир вақтда мамлакат тарихида биринчи инқилоб ҳам бошланиб кетди. Қироллик оиласининг барча аъзолари французларда асирда эди. Мамлакатни бошқараётган Марказий хунта¹ душманга қарши курашда қатъият кўрсатмади ва мамлакатда кутилган ўзгаришларни амалга оширмади. Натижада ундан халқнинг норозилиги ортиб борди. Монархияни конституцион режим билан алмаштиришни истаган прогрессив кучлар 1810 йили кортесларга (парламент) сайловлар ўтказди ва конституцияни ишлаб чиқиб, 1812 йил март ойида қабул қилди. Парламент Кадис шаҳрида йиғилганлиги учун (пойтахт Мадрид французлар қўлида эди) конституция Кадис конституцияси номини олди.

Кадис конституцияси халқни ҳокимиятнинг бирдан бир ва олий манбаи деб эълон қилди. У ҳокимиятнинг бўлинишини кўзда тутилган бўлиб, бир-биридан мустақил – қонун чиқарувчи орган (парламент), ижро ҳокимияти (қирол ва ҳукумат) ҳамда суд ҳокимиятини белгилаб берди. Қонунчилик ҳокимияти бир палатали кортесларга тегишли бўлиб, улар 25 ёшга тўлган барча эркаклар томонидан сайланар эди. Ҳукуматни қирол шакллантиради, аммо у парламентдаги кўпчиликнинг ишонч вотумини олиши керак бўлади. Кортеслар бир йилда камида уч ой йиғилиш ўтказадилар, қирол муддатидан олдин парламентни тарқатиб юбора олмайди, бироқ парламент қабул қилган қарорлар ҳам қирол тасдиғидан ўтиши лозим эди. Қабул қилинган конституция прогрессив аҳамиятга эга бўлиб, узоқ йиллар

---

¹ *Хунта* – Испания ва Лотин Америкаси мамлакатларида турли бирлашмалар ва гуруҳлар шундай аталади.

кўплаб мамлакатларнинг инқилобчилари учун намуна бўлиб хизмат қилди.

Наполеон Россияга ҳужум қилиши билан Испания Россиянинг иттифоқчисига айланди. 1812 йили Великие Луки шаҳрида икки давлат ўртасида Наполеонга қарши урушда иттифоқчилик ва дўстлик тўғрисида шартнома имзоланди. 1813 йили француз кўшинлари испанлар ва уларнинг иттифоқчиси бўлган англизлар томонидан тор-мор қилинди. Испания ерлари босқинчилардан озод қилинди. Мустақиллик учун олиб борилган қаҳрамонона кураш якунланди. Франциядаги асирликдан қирол Фердинанд VII қайтиб келди. Испанлар уни халқ ҳимоячиси деб атаганди, ammo тез орада улар хато қилганлиги маълум бўлди.

Испанияда XIX асрдаги ички сиёсий курашлар. Фердинанд VII нинг (1814–1833) сиёсати золимона ва омадсиз эди. У тахтга қайтиши билан кортесларни тарқатиб юборди, 1803–1813 йиллари Испанияда қабул қилинган барча қонунларни ва Конституцияни бекор қилди, ўзини абсолют монарх деб эълон қилди, инквизиция ва барча монастырларни тиклади, мамлакатга иезуитларни қайтарди, инқилобчиларни қатл эттирди ва турмаларга ташлади. Унинг режими мамлакатда нафрат уйғотди. 1812 йилги яратувчанлик ҳарака-тининг барбод бўлганлиги очиқ-ойдин кўриниб қолди; Испания мустамлака империяси мақомини узил-кесил йўқотди.

Мамлакатда аҳолининг турли қатламларини бирлаштирган либерал партия тузилиб, ҳукуматга қарши энг асосий куч армия бўлиб қолди. Ammo уларнинг чиқишлари 1820 йилгача бирон бир натижа бермади.

1814–1820 йиллари амалда мамлакатни сарой камарильяси¹ бошқарди. Генераллар ва партизанлар доимий кўзголон кўтарарди. Боготани даҳшатга солган генерал Морильо Колумбиянинг озод бўлишига қаршилиқ қила олмади. Машҳур «либерал уч йиллик» 1820 йилдан 1823 йилгача давом этди. Одатда тинч бўлган Кадис шаҳрида исён етилиб келаётган бўлиб, унинг ўчоғи мустамлакачи экспедицион корпус эди. Унинг бошлиғи полковник Рафаэль Риго

---

¹ *Камарилья* (испанча *samarilla*, *samarta* – сарой) – катта сиёсий таъсирга эга бўлган бир гуруҳ сарой аъёнлари. Ушбу термин Фердинанд VII даврида муомалага киритилган бўлиб, ўша пайтда амалда мамлакатни бошқарган бир гуруҳ сарой аъёнларига нисбатан салбий маънода қўлланилган.

Андалусияда Миллий армия тузиб, 1812 йилги конституция тикланганлигини эълон қилди. 1820 йил 7 март куни Мадрид аҳолиси курашга қўшилди. Бу ердаги ҳарбий қисмлар ҳам кўзғолончиларни қўллаб чиқдилар. Қўрқиб кетган қирол 10 март куни конституция тикланганлиги тўғрисидаги декретга имзо чекди. Буржуазия «1812 йил кишилари» қайтганлигини қизгин қутлади. Улар инквизиция трибунали биносида қамоқда ётган кишиларни озод қилди ва қиролни бир қатор прогрессив декретларни имзолашга мажбур қилди.

Аммо Мадридда «эксальтадос»¹ тарафдорларининг фаол ҳаракати туфайли «модерадос»² ҳукумати инқирозга учради. 1822 йил июлда қирол Мадридда мустабид, келишмайдиган «апостоллик» регентлик жорий қилиб, монархияни тиклашга уриниб кўрди. Қирол бу билан Европани чўчитмоқчи эди, холос. Бу иш амалга ошмагандан сўнг у чет элнинг ёрдамисиз инқилобни бостириш мумкин эмаслигига амин бўлди. Вена конгрессида Шатобриан Испанияга бостириб киришнинг зарурлиги ҳақида гапирди. Муқаддас иттифокнинг қарорига кўра француз қўшинлари (тахминан 100 минг киши) Испания худудига киради. Босқинчилар ёрдамида ўзининг барча ҳуқуқларини тиклаган қирол Фердинанд VII либерал қонунларни тўлиқ бекор қилди.

1823 йилдан 1833 йилгача бўлган воқеалар Испания тарихида «шармандали ўн йиллик» деб аталади (испан либераллари шундай аташган). Рафаэль Риго ва унинг тарафдорлари қатл қилинди. Риго ўлимни матонат билан қабул қилди. «Мен, – деди у, – ҳаётдан рози бўлиб ўлаяпман, чунки биламанки, ватанпарварларнинг тўкилган қони келажакдаги қаҳрамонликлар учун ўзининг ижобий таъсирини кўрсатади».

1825 йили халқ орасида жудаям машхур бўлган партизан Эмпесинадо, 1826 йили Басан, 1831 йили Фердинанд VII ҳукуматига қарши кўзғолонга тайёрланаётган гуруҳ топшириғига кўра «Қонунийлик, Озодлик, Тенглик» шиорини олға сурган Торрихос ва Мариана Пинедра ҳам отиб ташланди.

---

¹ *Эксальтадос* (испанча *exaltados* – завқли, қувноқ) – 1820–1823 йилларда ҳаракат қилган испан сўл либераллар партияси.

² *Модерадос* (испанча *moderados* – мўътадиллар) – 1820–1868 йиллари зодагонларнинг бир қисми ва буржуазияни бирлаштирган ўнг либераллар партияси.

XIX аср бошларида Испанияда бўлиб ўтган инқилоблар унинг ижтимоий-иқтисодий тизимида жиддий ўзгаришларга олиб келмади. 1823 йилнинг охирида француз кўшинлари ёрдамида мамлакатда феодал-мустабид тузум тикланди. Инқилоб йилларида амалга оширилган барча прогрессив ислохотлар бекор қилинди. Испания аввалгидек қолоқ аграр мамлакат бўлиб қолаверди. Кучли феодал қолдиқлар саноат ва савдонинг ривожланишига тўсиқ бўлаётган эди. Айрим ҳудудларда қадимги *фуэрос* (махаллий эркинликлар), уларга бириктирилган иқтисодий ва сиёсий имтиёзлар сақланиб қолаётган эди.

1833 йили қирол Фердинанд VII вафот этди. Унинг васиятига биноан кортеслар унинг уч ёшли қизи Изабеллани қиролича, онаси Мария-Кристинани эса регент дея тан олдилар. Бироқ мархум қиролнинг укаси Дон Карлос бурбонларнинг қадимги анъаналарига ва «Сали ҳақиқатига» асосланиб, васиятни тан олишдан бош тортди ҳамда ҳокимиятни эгаллаш мақсадида кўзғолон кўтарди. Тарихда карлосчилар уруши деб ном олган ўзаро уруш бошланди. Мария-Кристина ҳукумати капиталистик тараққиёт билан боғланган зодагонларнинг манфаатларини ҳимоя қилди. Дон Карлос атрофида абсолютизм тарафдорлари бирлашди. Биринчи карлосчилар уруши етти йил давом этиб, асосан Испаниянинг шимолини ҳамда Наварра, Каталония ва Валенсияни қамраб олди. Кўзғолончилар Мадридга фақат бир марта, 1838 йили хавф солдилар. Бундай шароитда Мария-Кристина либераллар билан ҳамкорлик қилишга мажбур бўлди. 1834–1835 йиллари ҳукуматни Маргинес де Ла Роса бошқарди. У 1834 йили Мария-Кристинанинг ҳокимиятини мустаҳкамловчи «Қироллик статути» деб аталувчи консерватив конституцияни жорий қилди. 1835 йили ҳукумат бошлиғи этиб Риегонинг сафдоши Хуан Мендисабаль тайинланди. У бир қатор прогрессив ислохотларни амалга оширди. 1836 йили бир гуруҳ катта офицерлар 1812 йилги Кадис конституциясини қабул қилдиришга эришдилар. Бироқ Мария-Кристина 1837 йили уни мўътадил «статут» билан алмаштирди. Аммо бутун халқнинг талабига кўра Мария-Кристина барча ваколатларидан маҳрум қилинди ва 1839 йили Францияга қочиб кетди. Регент қилиб генерал Эспартеро тайинланди.

Бу орада 1843 йили қиролича Изабелла II балоғат ёшига етади. Бундан модератос ҳукумати фойдаланиб қолди. Гонсалес Браво ва

Нарваэ «фуқаролик гвардияси» (1843) ва 1845 йил Конституцияси каби ҳокимиятни бошқаришнинг шундай воситаларини яратдики, улар ижро ҳокимиятига жуда катта имкониятлар берди. Натижада ҳокимиятда турган гуруҳнинг таниш-билиш ва порахўрликка берилиши, маънавий тубанлашиш жараёни юз берди. Улардан кейин ҳокимиятга қайтган Эспартеро ва «Либерал иттифоқ» лидери О’Доннели Андалусиядаги халқ ғалаёнларини бостира олмаганликда айбланиб, ҳокимиятдан четлатилди. Шундан сўнг бирин-кетин ҳокимиятга келиб кетган турли партия вакиллари мамлакатдаги аҳволни ўзгартирмади. Амалда ҳокимиятни қироличанинг кўплаб жазманлари бошқарди. Улардан бири, ҳукуматни бошқарган Сан Луис 1854 йили декрет имзолаб, хазина бўшаб қолганлиги туфайли аҳолидан солиқларни олти ой олдин йиғишни буюрди. Илгари ҳеч қачон бундай бўлмаганди. Бунинг устига ўзининг жўшқин ва беҳаё шахсий ҳаёти туфайли эл оғзига тушган қиролича кўпчилик томонидан тахт учун «номаъқул» деб топилди. Мадрид, Барселона, Валенсия ва мамлакатнинг бошқа йирик шаҳарларида инқилобий хунталар ташкил қилиниб, конституция жорий қилиш учун кураш бошланди. Қиролича 1868 йил 30 сентябрь куни Францияга қочиб кетди. 18 октябрь куни Муваққат ҳукумат ташкил қилиниб, унга раҳбарлик қилган Серрано ва Прим кортеслар йиғилишини чақиради. Анчагина демократик бўлган ва айни пайтда монархияни маъқуллаган янги конституция ишлаб чиқилди. Тахтга Италия қиролининг ўғли Амадей Савойский таклиф қилинди. Амадей Испанияга келган куни генерал Прим ўлдирилди. Қарама-қарши гуруҳлар ўртасидаги ҳокимият учун кураш, фитна ва иғволар билан кўшиб олиб борилди. Чет эллик қиролни карлосчилар тан олишни истамадилар, тахтга дон Карлоснинг ўғли – кичик дон Карлосни ўтқазиб учун 1872–1876 йиллари кураш олиб борди. Республикачилар бўлса, монархия ўрнига республика эълон қилинишини талаб қилдилар. Оқибатда ёлғизланиб қолган Амадей Савойский 1873 йил февралда тахтдан воз кечиб, Италияга қайтиб кетди. Кортеслар олдида қандай давлат тузумини ўрнатиш масаласи турарди. Депутатларнинг аксариятини монархистлар ташкил қилсада, парламент биносини ўраб олган халқ босими остида 1873 йил 11 февраль куни Испания республика деб эълон қилиниб, федерализм сари йўл тилади, каталониялик Пи-и-Маргалль президент қилиб сайланди. Бироқ қучсиз марказий ҳокимиятдан норози бўлган ва мамла-

катнинг бўлиниб кетишидан хавфсираган кучлар генерал Павия бошчилигида 1874 йил 3 январь куни кортесларни тарқатиб юборди. Муваққат диктатура Реставрация учун асос тайёрлади. Изабелланинг ўгли Альфонс XII тажрибали устози, «либерал консерватор» Кановас дель Кастильо ҳамроҳлигида 1874 йил декабрда Англиядан етиб келди ва Испания қироли деб эълон қилинди.

Реставрация даври (1875–1917) «turno politico» билан характерланади: ҳокимиятда икки партия – консерваторлар ва либераллар бир-бирини алмаштириб турди. Мухолифатда бўлган карлосчилар ва республикачилар реал кучга эга эмасдилар. Сўзсиз ўта қобилиятли бўлган Кановас инқилобий бўҳронли олти йилдан сўнг Испанияда демократик бўлмасада, барқарор ва бардавом сиёсий тизимни жорий қила олди. 1885 йили ёш қирол вафот этди. Қиролича қирол вафотидан сўнг туғилган ўглига регент бўлиб қолди.

Икки йирик партия вакиллари келишувга эришиб, либерал Сагаста ҳукуматга бошлиқ бўлди. Аммо ҳукуматнинг барча ҳаракатлари ҳалокатнинг олдини ололмади. Испания Кубанинг ўз мустақиллигини эълон қилишига ва Филиппиндаги кўзғолонга қаршилик қилолмади, АҚШнинг аралашуви эса аслида Испаниянинг қанчалар кучсиз ва иложсиз эканлигини намоиш қилди. Қачонлардир энг йирик бўлган мустамлака империясининг шармандаларча барҳам топиши Испанияда зиёлилар мухолифатининг ҳамда Каталония аҳолиси ва баскларнинг фаоллашувиغا олиб келди. Катта ўзгаришлар даври келди.

Альфонс XIII ҳукмронлиги даврида (1902–1917) ҳам мамлакатда ижтимоий ва сиёсий танглик сақланиб қолди. Бир-бирни алмаштираган кўплаб ҳукуматлар мамлакатнинг асосий муаммоларини ҳал қила олмадилар. Испания шундай ҳолатда Биринчи жаҳон урушига кириб келди.

Демографик ва иқтисодий муаммолар. XIX асрда Испания катта йўқотишларга олиб келган урушларда қатнашмади; бу доимий демографик ўсишга оғир мослашиш даври бўлди. 1808 йили Испания аҳолиси 11 млн киши бўлса, 1857 йили – 15,5 млн, 1900 йили – 18,5 млн ва 1914 йили 21 млн кишига етди. Испаниядай камбағал мамлакат учун бу жуда юқори ўсиш эди. XIX асрда мамлакат аҳоли зичлиги даражаси шундай нуқтасига етдики, энди янги техник ва иқтисодий ёндашувларни жорий қилиш талаб қилинди. Аммо жорий қилиниши лозим бўлган капитализмнинг янги босқичи –

қишлоқ хўжалигини интенсив ривожлантириш, саноатни индустриализациялаш катта моддий, ҳуқуқий ва психологик тўсиқларга дуч келди. Амалга оширилган тадбирлар натижасида эришилган бир қатор муваффақиятларга қарамасдан, муаммо охиригача ҳал қилинмади. XIX асрнинг биринчи чорагида ҳайдаладиган ерлар 3 млн гектардан 5 млн гектарга етказилди, 1829 йилга келиб Испания донни экспорт қилувчи мамлакатга айланди.

XIX асрнинг ўрталарига келиб Испанияда иқтисодий ривожланишнинг суръати жадаллашди. Биринчи навбатда кончилик ва қайта ишлаш саноатини қамраб олган саноат тўнтариши бошланди. Енгил ва озиқ-овқат саноати, тўқимачилик, терига ишлов бериш, тамакичилик ва қанд пишириш соҳалари ҳам жадал ривожланди. 1848 йилдан бошлаб темир ва шоссе йўллари қурилиб, ташқи савдо ҳажми ҳам анча ўсди. Четга вино, цитруслар, зайтун ёғи, рангли металллар рудаси кабилар чиқарилиб, четдан кўмир, пахта ва машиналар олиб келинарди. Испаниянинг асосий савдо ҳамкорлари Франция, Англия, Германия, Португалия ва Куба эди. Ўсиш суръатларининг жадаллашуви ва прогрессив жараёнларга қарамасдан, Испанияда феодал муносабатлар ҳукмрон бўлиб, у ҳамон Европанинг энг қоқоқ давлатларидан бири бўлиб қолаётган эди: 70% ҳайдаладиган ерлар ишлов берилмасдан қолаётган бўлиб, ҳосилдорлик ҳам жуда паст эди. Помешчик ер эгалигини йўқ қилиш, ҳеч бўлмаса камайтириш масаласини ҳал этмай туриб, мамлакатни қоқоқликдан чиқариб бўлмасди.

Мамлакатда ишчилар сони ҳам ўсиб борди: 60-йилларнинг ўрталарида уларнинг сони 230 минг киши бўлиб, шундан 50 минг киши кончилик саноатида, 30 мингдан зиёд оғир саноатда ва 180 минг киши енгил саноатда банд эди. Қишлоқ хўжалигида 2,5 млн ёлланма ишчилар меҳнат қиларди. Уларнинг меҳнат шароити ўта оғир бўлиб, иш куни 14–16 соат давом этарди, ойлик маош минимум яшаш даражасини ҳам таъминламасди, аёллар ва болалар меҳнатидан ҳамма соҳаларда фойдаланиларди.

Испанияда буржуа инқилоблари ва буржуача ислохотлар охирига етказилмаганлиги сабабли капитализм жуда секин ва нотекис ривожланди. Капитализм тараққиёти пруссча йўлдан борди. Саноат жуда нотекис ривожланди: агар 1864 йилдан 1900 йилгача темир рудаси қазиб олиш 43 марта ошиб, 8,7 млн тоннага етган бўлса, уни қайта ишлаш саноати турғун ҳолатда қолаверди. Саноат ривожла-

нишининг бундай нотекислиги Испанияга чет эл, асосан Англия ва Франция сармоясининг кириб келиш оқибати бўлди. Чунки Испанияда қазиб олинадиган руданинг 90% и мамлакатдан ташқарига олиб кетилар эди. Испания борган сари Англия, Франция ва Германиянинг хомашё базасига айланиб бораётганди. Шунга қарамасдан, XX аср бошларида Испанияда ҳам йирик монополистик корхоналар пайдо бўлди: Испания металл конструкциялар жамияти (1902), Испания кемасозлик жамияти (1907), енгил саноатдаги қатор картеллар шулар жумласидан эди. Испания капитализмининг ўзига хос томони, унинг борган сари чуқурроқ кириб келаётган чет эл капиталига қарамлигида эди. 1915 йилга келиб Испания иқтисодиётига тўғридан-тўғри киритилган чет эл инвестицияларида инглизларнинг улуши 54% ни, французларники эса 34,5% ни ташкил қилган. Бу капиталларнинг асосий қисми кончилик саноатига ва темир йўлларга сарфланган эди.

* * *

XX аср бошларидан Испанияга Германия капитали ҳам кириб кела бошлади ва асосан қайта ишлаш, кимё саноати ва энергетика соҳаларига йўналтирилди. Кўзга ташланаётган шундай ўзгаришларга қарамасдан Биринчи жаҳон уруши арафасида Испания Европанинг аграр ва қолоқ, жаҳон сиёсатида учинчи даражали роль ўйнайдиган давлати бўлиб қолаверди.

VIII боб бўйича саволлар

1. Наполеон истилоси Испанияда буржуача муносабатлар ривожланиши учун қандай имкониятлар яратди? Истилочиларга қарши халқ жасоратининг манбаи нимада эди?
2. Кадис конституциясининг прогрессив жиҳатлари нимада эди? У испан халқининг мустақиллик учун курашида қандай роль ўйнади?
3. XIX аср бошларидаги халқ кўзғолонларининг муваффақиятсизлиги сабаблари нимада?
4. XIX асрдаги ички сиёсат, партиялар ўртасидаги кураш энг биринчи ва катта мустамлака империясининг барҳам топишига олиб келди. Бунинг асосий сабаблари нимада?
5. Испанияда капитализм ривожланишининг ўзига хос томонлари ва муаммолари нимада эди?
6. Нима учун XIX асрга келиб Испания Европанинг энг қолоқ давлатларидан бирига айланиб қолди?

IX БОБ. XIX АСР – XX АСР БОШЛАРИДА ПОРТУГАЛИЯ

1793 йили Португалия Испания ва Англия билан Францияга қарши шартнома имзолади ва португал қўшинлари Франция ҳудудидаги жангларда иштирок этди. Аммо Испания Франция билан сепарат сулҳ имзолади ва Португалияга оғир шартлар билан ультиматум қўйилди: португаллар Англия билан муносабатларини узиши, инглиз кемалари учун барча портларини ёпиши ва уларни испан ҳамда француз кемаларига очиб бериши, ўз провинцияларидан бирини гаров тариқасида Испанияга бериш ва бошқа шу каби талабларни бажаришлари шарт эди. Бу шартларни бажаришдан бош тортганлиги учун Португалияга испан ва француз қўшинлари бостириб кирдилар. Қирол оиласи ва сарой аъёнлари Бразилияга жўнаб кетди.

Француз инқилоби таъсирида Португалияда ҳам озодлик гоялари кенг тарқала бошлади. Франциянинг босқинчи қўшинлари Португалияни талаш билан бирга бу ерга инқилобий эркинлик руҳини ҳам олиб келдилар. Масонлик ташкилотлари сони ошиб, сиёсий адабиётлар оқими кўпайди. XIX аср 20-йилларига келиб Бразилия иқтисодиётининг қўлдан чиқиши, Португалия саноати ва вноси учун Бразилия бозорининг йўқотилиши ҳамда уруш ҳаракатлари кўшилиб, иқтисодий аҳволни оғирлаштирди. Испаниядаги инқилобий воқеалар ҳам сиёсий ҳолатга салбий таъсир кўрсатди.

1820 йил 24 августда Порту шаҳридаги артиллерия полки исён кўтариб, конституцион тузум жорий қилишни талаб қилди. Уларни Лиссабондаги қисмлар ҳам қўллаб-қувватлади. Муваққат ҳукумат – жунта – конституция қабул қилиш учун умумпортугал кортесларининг чақирилишини эълон қилди. 1822 йили қабул қилинган конституция Португалияда конституцион монархия тузумини ўрнатди ва барча португалларнинг эркинлигини ҳамда конун олдида тенглигини тантанали эълон қилди. Унинг бош принциплари ичида миллатнинг суверенитети ғояси ҳам бор эди. Бразилиядан қайтиб келган қирол Жуан VI қасамёд қилган 1822 йилги конституция, Португалия тарихида конституционализмнинг энг дадил кўриниши бўлди.

«Либерализм яқунларидан» норози бўлган қиролнинг кичик ўғли Мигель (1802–1866) бошчилигидаги бир гуруҳ абсолютчилар 1823 йил баҳорда исён кўтардилар. «Мигелчилар уруши» деб

аталган, 11 йил давом этган фуқаролар уруши шу тариқа бошланди. Мағлубиятга учраган Мигель қирол томонидан қувғинга ҳукм қилинди, аммо абсолютизм тарафдорлари ўз ғояларидан воз кечмадилар.

1826 йилги Хартия. 1828–1834 йиллардаги фуқаролар уруши. 1826 йили қирол Педро IV нинг (1798–1834) тахтга келиши Конституцион хартия эълон қилиниши билан нишонланди. Хартия 1822 йилги конституциянинг кўплаб принципларидан воз кечди ва асосан қирол ҳокимиятини мустақкамлашга хизмат қилди. Конституция жамият томонидан маъқулланмади ва уни жипслаштиришга хизмат қилмади. Уни абсолютизм тарафдорлари ҳам, либераллар ҳам тан олмадилар. Педро IV етти ёшли қизи фойдасига тахтдан воз кечиш, агар Мигель Хартияни тан олса қизини унга турмушга бериш эвазига қарама-қарши томонларни келиштираман деб ўйлаган эди. Мигель рози бўлганди, аммо Испания томонидан пул, қурол ва сиёсий ёрдам билан таъминланаётган унинг тарафдорлари ҳеч қандай шартларсиз қиролнинг абсолют ҳокимиятига қайтишни талаб қилдилар. 1828 йили Мигель Португалияга қайтиб келди ва қонуний қирол деб тан олинди. Либераллар мамлакатдан қочиб кетдилар ва ўз кучларини эмиграцияда бирлаштира бошладилар. Шу йилиёқ қиролга қарши барча Шимолий Португалия шаҳарларини бирлаштирган йирик марказ – Порту шаҳри бош кўтарди. Кўзғолонни бостириш Мигель тарафдорлари томонидан даҳшатли террор билан қўшиб олиб борилди. Мигель урушлари давомида мамлакат иккига – маркази Лиссабон бўлган Мигель тарафдорлари ва маркази Порту бўлган Хартия тарафдорларига бўлинди.

Португалия қирғоқларига 1832 йили 8 июль куни эмигрант-либераллар келиб тушиши билан фуқаролар уруши янгидан авж олди. 1834 йил 16 майда Ассейсейра ёнидаги жангда мигелчиларнинг мағлубияти билан фуқаролар уруши якун топди. Мигель яна мамлакатдан қувғин қилиниб, бошқа қайтиб келмади.

«Хартиячилар» ва «сентябрчилар» ўртасидаги зиддият. Конституция тарафдорларининг ғалабаси тўлиқ бўлмади, чунки 1822 йилги конституция жуда кескин деб ҳисобланиб, унинг ўрнига сайловчиларнинг ҳуқуқлари юқори мулк цензи билан чекланган янги конституция қабул қилинди. Конституционалистлар ичидаги келишмовчиликларга ва унинг натижасида юз берган

сиёсий нобарқарорликка қарамасдан, ижтимоий тараққиётда анча олдинга силжиш юз берди, эски тузумнинг кўплаб қолдиқлари бекор қилинди. 1834 йили феодал қолдиқларга қарши жиддий ислохотлар амалга оширилди.

1836 йил сентябрда Лиссабон гарнизони исён кўтарди. Уни сўл конституционалистлар, 1822 йилги Конституция тарафдорлари қўлладилар ва шундан кейин уларни «сентябрчилар» деб атай бошладилар. Исён янги инқилобга айланиб кетди. «Сентябрчилар» ҳукумат ташкил қилиб, уларнинг раҳбари Пасуш да Силва унга бош бўлди. Аммо либераллар даври узоққа чўзилмади: 1837 йил июлда «сентябрчилар» ҳукумати ағдарилди. Бир қатор исёнлар ва кўзғолонлардан кейин 1842 йили Порту гарнизонининг ҳарбийлари ҳокимиятга конституционалист, 1826 йилги Хартия тарафдори, «хартиячи» Кошта Кабрални чиқаришди ва у қатъий бошқарув режимини ўрнатди.

Кабрал диктатурасидан норозилик 1846 йил баҳорда очиқ намоён бўлди. Ҳукумат солиқларни оширишга ҳаракат қилди ва бу Португалиянинг шимолида деҳқонлар кўзғолонига олиб келди. Кўзғолонни кўплаб жойларда олқишладилар ва у бутун мамлакатга ёйилиб, 1846–1847 йиллардаги иккинчи фуқаролар урушига айланиб кетди. Кабрал ҳокимияти ағдарилиб, ўрнига келган «сентябрчилар» халқни тинчлантириш учун бир қатор либерал ислохотларни амалга оширдилар.

XIX аср ўрталарида Португалия. 1849–1851 йиллари Кабрал яна ҳокимиятга келди. Аммо ҳарбийларнинг 1851 йилги чиқишларидан сўнг ҳокимиятга Салдана бошчилигидаги мўътадил либераллар келди. Молиячилар ва тадбиркорлар томонидан қўллаб-қувватланган бу ҳукумат қашшоқлашган мамлакатни тиклашга киришди. «Тикланиш» ҳаракати ўнг «сентябрчилар»ни ва сўл «хартиячилар»ни бирлаштирди. Улар оғир шароитда фаолият юритдилар. Халқда солиқларни тўлаш учун ҳам имконият йўқ эди. Ҳукумат четдан, асосан Англиядан қарз кўтариб, давлат қарзларини чексиз оширди. Конституция маҳаллий ҳокимият органларининг ҳуқуқларини кенгайтириш, сайловчилар учун мулк цензини пасайтириш каби бандлар билан тўлдирилди. Уларнинг ҳаракатлари ўз натижаларини берди.

1854 йили Португалия аҳолиси 3,5 млн киши бўлса, 1870 йили 4 млн кишигача кўпайди. 1856 йили Португалияда биринчи темир

йўл қурилиши яқунланди. Паспортлар бекор қилинди, 1868 йили мустамлакаларда қуллик бекор қилинди. Тўпланиб қолган давлат қарзлари иқтисодий ўсишга тўсиқ бўлаётганига қарамасдан, айнан шу даврда бошланган ишлар Португалия иқтисодининг XIX аср охири чорагидаги жадал ривожини таъминлади. Бу даврда ҳам текис ривожланиш давом этганига қарамасдан, Португалия иқтисодининг Англия капиталига боғлиқлиги кучайиб борди. 1890 йили Мозамбикда ҳудудий ён бериш тўғрисида Англиянинг қатъий талабига рози бўлган Португалия ҳукумати мамлакат ичида обрўсизланиб қолди. Натижада бундан фойдаланган республикачилар 1891 йил 31 январь кuni Португа кўзғолон кўтариб, мамлакатни республика деб эълон қилди. Аммо халқнинг кенг қатламларида таянчга эга бўлмаганлиги учун тезда мағлубиятга учради. Шундан сўнг мамлакатда сиёсий барқарорлик йўқолди, ҳокимият тез-тез алмашиб, армияда исёнлар бўлиб турди.

1910 йил кузида республикачилар янги курулли кўзғолонга тайёргарликни яқунладилар. 4 октябрь кuni кечаси улар кўтарган кўзғолон ҳарбий қисм ва флот томонидан қўллаб-қувватланди. Лиссабонда уларга халқ оммаси қўшилди. Қирол қочиб кетди. Португалия инқилоби бошланди. 1910 йил 5 октябрда республика эълон қилинди. Муваққат ҳукуматни Т.Брага бошқарди. 1911 йил июнда Таъсис мажлиси йиғилиб, республика конституциясини қабул қилди. Черков давлатдан ажратилди, мустамлакаларга автономия ҳуқуқи, саноат ишчиларига 8 соатлик иш кuni эълон қилинди. Республика йилларида ишчилар ҳаракатлари ҳам кучайди. Бир қатор кўзғолонлар бўлиб ўтди. Республикачилар ҳукумати ташқи сиёсатда Англияга эргашди ва бу ҳол уни 1914 йил Биринчи жаҳон урушида иштирок этишга олиб келди.

* * *

Бир пайтлар Буюк географик кашфиётларни ва жаҳон мустамлака тизими шаклланишини бошлаб берган Португалия аллақачон жаҳон сиёсий тизимида арзигулик аҳамиятга эга бўлмаган давлатга айланиб қолган эди. Шунга қарамасдан, XIX аср охирида қилинган ҳаракатлар мамлакатда капитализмни ривожлантирди.

IX боб бўйича саволлар

1. 1822 йилги конституция Португалиянинг кейинги тараққиёти учун қандай аҳамиятга эга бўлди?
2. 1822–1834 йиллардаги фуқаролар урушида либералларнинг ғалаба қозониши мамлакатни сиёсий барқарорликка олиб келмади. Бунинг сабаби нимада эди?
3. XIX асрнинг ўрталарида Португалияда капитализм ривожланиши қандай даражада эди?
4. 1910 йили Португалияда республика эълон қилиниши ва конституция қабул қилиниши капиталистик тараққиёт учун янги имкониятлар очдими?

Х БОБ. XIX – XX АСР БОШЛАРИДА РОССИЯ ИМПЕРИЯСИ

XIX асрнинг биринчи ярмида Россия: ижтимоий-иқтисодий сиёсатнинг янги йўналишлари. Европадаги инқилоблар тарихидан сўнг бу драматик ҳодисаларнинг энг кучли факторларидан бири бўлган Россия империясини таърифлашни лозим топдик. Европанинг энг катта ва энг қоқоқ империяси янги даврга қандай қадам кўйди? Александр I ҳукмронлигининг охириги йиллари ва Николай I подшолигининг бошланишида Россия қандай аҳволда эди?

XIX асрга Россия мустабид давлат тузуми ва феодал-крепостной хўжалик тизими сақланган ҳолда келди. Худуди, аҳолисининг сони ва ҳарбий қудрати жиҳатидан Европада сўзсиз биринчи бўлган Россия иқтисодий жиҳатдан қоқоқлигича қолаётган эди. Фақат 5% помещчик ер хўжаликларида кўпдалали алмашлаб экиш, машиналардан фойдаланиш каби хўжалик юритишнинг замонавий усулларида фойдаланилмоқда эди. Мамлакат аҳолисининг кўпчилигини ташкил қиладиган деҳқонлардан олинадиган солиқлар помещчикларнинг асосий даромадини ва давлат бюджетининг ҳам асосий қисмини ташкил қиларди. 1800 йилга келиб Россия тараққиёт индекси бўйича Ғарбнинг илғор мамлакатларидан икки-уч марта орқада қолаётган эди. XIX аср бошларида Россияда урбанизация даражаси 5–7% дан ошмасди. Айти пайтда бу кўрсаткич Ғарбий Европа мамлакатларида 11–13%, Хитойда 7–8%, Ҳиндистонда 9–13%, Яқин Шарқда 14–16% ни ташкил қиларди. Саводлилиқ даражаси Ғарб мамлакатларидан 8–10 марта, Япония ва Хитойдан

3–5 марта паст эди¹. Шуларга карамасдан XIX аср давомида Россия янги кўриниш касб эта борди.

Ғарбнинг илғор мамлакатларидаи келаётган янги ғояларнинг таъсири жамиятда борган сари кўпроқ сезила борди. Бунинг натижасида Россиянинг иқтисоди кўпукладли характер касб этди, ижтимоий муносабатлар эса XVIII асрдагига нисбатан мураккаброк, зиддиятлироқ тус олди. Янги синф – буржуазия тез ўсди. Дворянларнинг ерга бўлган монополияси сусайди. 1801 йилдан ернинг эркин савдосига рухсат берилди. 1803 йили эса помещчикларга деҳқонларни пул эвазига озод қилиш, 1818 йили эса деҳқонларга завод ва фабрикалар қуришга рухсат берилди. Кейинчалик Россияда савдо уйларининг асосчилари, фабрикантлар ва саноатчилар бўлган машҳур кишилар деҳқонлар орасидан чиққан эди. Масалан, Троица-Сергиев монастирининг деҳқони И.П. Прохоров машҳур Прохоровлар сулоласига асос солди. Россиянинг энг яхши фабрикаларидан бири бўлган «Трехгорная Мануфактура» уларга қарашли эди. Машҳур «Никольская Мануфактура»нинг асосчиси Савва Морозов ўз эркини 17 минг рублга сотиб олган крепостнойлардан эди. Рябушинскийлар, Тучковлар, Вишняковлар ҳам келиб чиқиши деҳқонлардан эди. А.С. Вишняков XIX аср бошларида «Тадбиркорлик билимларини оммалаштириш» жамиятини тузди. Бу жамият аввал Москвада ҳисобчилар курсини, кейин тижорат билим юртини ва сўнгра эса тижорат институтини ташкил қилди. Бу институт ҳозирда машҳур Г.В. Плеханов номидаги Россия иқтисодиёт академияси. Бироқ XIX аср бошларида ерга ва деҳқонларга помещчик эгалиги мамлакатда саноат тараққиётига тўсиқ бўлаётган эди. Шахсан озод бўлмаган деҳқонларнинг меҳнати саноатда жуда унумсиз бўлиб, техник тараққиётни қийинлаштираётган эди.

Иқтисодиётнинг ривожланишига йўлларнинг ёмон аҳволи ҳам тўсиқ бўлди. Масалан, Волга бўйида етиштирилган дон фақат иккинчи йилигина Москвага етиб келарди. «Елизавета» деб аталган пароход 1815 йили пайдо бўлди. Петербург билан Царское Селони боғловчи темир йўл эса 1837 йили қурилди, холос. 1861 йилги ислохот арафасида Россияда 1500 чақирим темир йўллар мавжуд бўлиб, бу Англиядагидан 15 марта кам эди. Пароходлар сони ҳам 400 та бўлиб, булар жуда катта ҳудудга эга бўлган Россия учун ал-

¹ Қ а р а н г : *Фортунатов В.В.* История: Учебное пособие. Стандарт третьего поколения. Для бакалавров. – СПб.: Питер, 2012. С.253.

батта етарли эмасди. Аммо шунга қарамасдан XIX аср бошларида мамлакатда саноатнинг ўсиши кузатилади. Россия учун янги бўлган ишчилар сони ҳам 1 млн га яқинлашди. Ички савдо, айниқса империянинг миллий ўлкалари билан алоқалар кучайиб борди. Рус савдогарлари ўзлари учун янги бозорлар: Камчатка, Чукотка, Курил ва бошқа ороллари очдилар, Сахалин ва Ўрта Осиё билан савдо алоқалари кучайди.

Хуллас, XIX аср бошларида Россияда капиталистик уклад шакллана бошлашига қарамасдан, у қолақ аграр мамлакат бўлиб қолаверди. Шу билан бирга жамиятда янгиликлар зарурати тобора яққол сезила борди.

Шундай ҳолатда 1801 йили тахтга келган Александр I ёш, мағрур, либерал ғояларга хайрихоҳ ҳам эди. У 1808 йили ярмаркаларда деҳқонларни сотишни, 1809 йили эса уларни каторга қилишни тақиқлади.

1812 йилги уруш ҳам ислохотлар зарурлигини кўрсатди. Ғолиб Россиянинг феодал-крепостной ҳолати билан Ғарб мамлакатлари ўртасидаги фарқ яққол кўзга ташланиб қолди. Бунинг устига урушдаги галаба аҳоли орасида ва иқтисодда жуда катта йўқотишлар эвазига қозонилди. Оқибатда молиявий инқироз юз берди.

Жамиятда кескин ўзгаришларни истаётган қатламнинг кайфияти ҳукуматда ҳам ўз аксини топади. Император ва унинг баъзи вазирлари янги сиёсий йўллари излай бошлайди. Нагизжада ҳукуматнинг ижтимоий-иқтисодий сиёсатида, келажакка мўлжалланган режаларида буржуа жамиятига хос белгилар пайдо бўлади. Айнан шу сабабли дастлаб Эстландия, Лифляндия ва Курляндияда крепостной ҳуқуқ бекор қилинади. 1817–1819 йиллари ўта махфий ҳолатда крепостной ҳуқуқни бутунлай бекор қилиш режаси ишлаб чиқилди. Жамиятни ислох қилиш режалари устида Александр I га яқин ва либерал кайфиятдаги сиёсатчилардан А.А. Аракчеев, Д.А. Гурьев, Н.С. Мордвинов, М.М. Сперанскийлар шугулландилар. Бироқ улар томонидан тақдим этилган, кўп жиҳатдан буржуача характерга эга бўлган ислохот лойиҳаларидан бирортаси ҳам амалга оширилмади. XIX аср бошларида жаҳон цивилизациясига тезроқ қўшилиш учун Россияда пайдо бўлган имконият бой берилди. Аслида ислохотлар учун реал имкониятлар мавжуд бўлсада, ҳукумат ҳам, жамиятнинг ўзи ҳам ҳали кескин ўзгаришлар учун тайёр эмасди.

XIX аср 2-ярмида Россияда капитализмнинг ривожланиши ва ижтимоий муносабатларининг ўзига хос томонлари. XIX асрнинг ўрталарига келиб Россиянинг Ғарб мамлакатларига нисбатан қолоқлиги янада яққол кўзга ташланди. Бу пайтда капиталистик тараққиётнинг асоси бўлган акционерлик жамиятлари ва банклар Россияда амалда йўқ эди. Аммо буржуача тараққиёт йўлидаги бош тўсиқ ҳамон крепостной ҳуқуқ бўлиб қолаётган эди. Буни айниқса Россиянинг мағлубияти билан яқунланган Қрим уруши (1853–1856) яна бир бор ошкор қилди.

Самодержавие олиб борган иқтисодий ва ҳарбий сиёсатнинг бевосита натижаси шу бўлдики, халқнинг яшаш даражаси пасайиб кетди, иқтисод турғунликка юз тутди. Жамиятда ижтимоий ихтилофлар кучайди. Демократик интеллигенция деҳқонлар ғалаёнларига хайрихоҳлик билдирди. Қрим урушидан кейин Россиянинг халқаро обрўси тушиб кетганлигидан азият чеккан илгор дворянлар савдо-саноат буржуазияси билан бирлашиб, самодержавие ва крепостной ҳуқуқга асосланган анъанавий рус жамияти тарафдорлари бўлган консерватив кучларга қарши муҳолифатни ташкил қилдилар. Улар ўртасидаги кураш тобора кескин тус ола борди, чунки охиरोқибатда ҳокимият масаласи ҳал қилинаётган эди. Александр II Москва дворянларининг вакиллари олдида нутқ сўзлаб, деҳқонларга нисбатан ислоҳот ўтказиш ниятини асослар экан: «Яхши бўларди, бу ислоҳот пастдан бошлангандан кўра, юқоридан амалга оширилса», – деган эди.

Шундай шароитда ғарбчилар билан славянофиллар ўртасидаги эски тортишув, Европа цивилизациясига муносабат ва унинг тажрибасини Россияда қўллаш масаласида баҳс янгидан авж олди. Мамлакатда ислоҳотлар зарурлигини тушуниш ва уни қўллаб-қувватлаш кайфияти кучайди. Россиядаги тарихий жараёнларнинг ўзига хос томонларидан бири давлатнинг кучли ташкилотчилик ва ҳал қилувчи роли бўлди. Шу сабабли ислоҳотларни ўтказиш учун барча объектив асослар мавжуд бўлса-да, бу жараёнга давлатнинг қўшилиши ва ҳал қилувчи роль ўйнаши лозим эди. Николай I нинг катта ўгли Александр II тахтга ўтирган пайтда 37 ёшда бўлиб, давлат ишларига яхши тайёрланган эди. У бир неча йил деҳқонлар иши билан шуғулланувчи кўмита ишида қатнашган, реалист бўлганлиги учун ислоҳотлар зарурлигини тушунар эди. У крепостнойлик муаммосини ҳал қилиш бўйича тўпланган тажрибани тўғри баҳолай

олди ва шундан келиб чиқиб крепостной ҳуқуқни бекор қилиш тўғрисидаги қонун матнини ишлаб чиқиш учун Таҳрир ҳайъатини тузди. Ҳайъат ишининг нағижалари Россияда крепостной ҳуқуқни бекор қилиш тўғрисида 1861 йил 19 февралда чиқарилган подшо «Манифести»да ўз аксини топди. Ислоҳот деҳқонлар, помешчиклар ва ҳуқумат манфаатларини бирдай ҳисобга олган келишувчанлик руҳини ифода этди.

XIX аср 60–70-йилларида ўтказилган бошқа ислоҳотлар билан бирга (ер ислоҳоти, молия ислоҳоти ва бошқ.) крепостной ҳуқуқнинг бекор қилиниши мамлакатнинг янги – буржуача стратегик курсини белгилаб берди.

Ислоҳотлардан кейинги Россияда товар ишлаб чиқаришга мўлжалланган деҳқончиликнинг кенгайиши билан бирга эркин ишчи кучи бозори ҳам жадал ривожланди. Эски, патриархал деҳқон жамоаси ўрнига қишлоқ аҳолисининг иккита типи: буржуазия ва пролетариат пайдо бўлди. Аср охирига келиб йирик буржуазия, помешчиклар, юқори амалдорлар ва ҳарбийлар мамлакат аҳолисининг 2% ини, бадавлат ва ўртаҳол хўжаликлар эгалари – 18% ни, камбағал майда хўжалик эгалари – 29% ни, пролетар ва ярим пролетарлар – 51% ни ташкил қиларди. Ишчилар сони жадал суръатлар билан ўсди: 1863 йилдан 1908 йилгача 750 мингдан 1 млн 800 минг кишигача, ёки уч баробарга яқин ошди.

Тадбиркорлик кенг қулоч ёйди, хусусий саноат, савдо, темир йўл қурилиши ривожланди. Ички бозорнинг ривожланишида, мамлакатнинг янги ҳудудларини ўзлаштиришда, Россиянинг бепоён ҳудудларини ягона хўжалик тизимига бирлаштиришда темир йўлларнинг роли бекиёс бўлди.

Ислоҳотлардан кейинги Россиянинг характерли томонларидан бири тижорат тизимларининг ривожланиши бўлди. Акционерлик жамиятлари, биржалар тузиш жараёнлари жадал давом этди. Шу тариқа Россия ўзгара бошлади. Тарихий тараққиётнинг ўзига хослиги рус капитализмида ҳам ўз аксини топди.

Россияда саноат ҳудудий тақсимланиш бўйича ҳам, соҳалар бўйича ҳам нотекис ривожланганлиги ва ишлаб чиқаришнинг концентрациялашув даражаси юқорилиғи билан характерланар эди. 70-йилларнинг охирига келиб Россияда 4,5% йирик корхоналар умумий саноат маҳсулотларининг 55% ини берарди. 1866 йилдан 1890 йилгача 1000 ва ундан зиёд ишчига эга бўлган йирик корхо-

налар сони 2 марта, улардаги жами ишчилар сони 3 марта, умумий маҳсулот ҳажми эса 5 марта ошди. Бунда албатта Россия иқтисодидаги чет эл инвестициясининг роли катта эди. Бу ердаги арзон ишчи кучи, бой хомашё ресурслари, фойданинг юқори даражаси ва 80–90-йиллари чор ҳукумати томонидан олиб борилган сиёсат чет эл капиталини жалб қилиш учун қулай муҳит яратди. 1887 йилдан 1913 йилгача Россия иқтисодига киритилган чет эл капиталининг умумий ҳажми 1 млрд 783 млн рублни ташкил қилди, аммо унинг мамлакат хўжалигига кўрсатган таъсирини бирдай ижобий деб бўлмайди. Бир томондан, чет эл капитали ҳақиқатдан ҳам Россиянинг капиталистик тараққиётини тезлаштирди. Аммо бу қатор иқтисодий ён беришлар: паст бож тарифлари, маҳсулотни ишлаб чиқариш ва реализация қилиш учун яхши шароитлар яратиш орқали амалга оширилди. Бироқ чет эл капитали Россия иқтисодини ўз манфаатларига тўлиқ мослаштира олмади: мамлакат мустамлака ҳам, ярим мустамлака ҳам бўлмади. Бу Россияда капитализм ривожланишининг нисбатан юқори даражаси ва рус тадбиркорларининг яхши тарихий илдизга эга эканлигидан далолат беради.

Ислоҳотдан кейин Россия қишлоқ хўжалигида ҳам капитализм ривожланиши тезлашди. Жаҳон тажрибаси бу жараённинг иккита асосий варианти мавжудлигини намоён қилди. Биринчиси – феодал тизимларнинг аста-секин капиталистик ишлаб чиқариш усулига мослашиши; иккинчиси – фермер хўжалиқларини, эркин тадбиркорларни шакллантириш. Россияда иккала вариант ҳам мавжуд эди, аммо қишлоқ хўжалигида капитализмнинг ривожланишига кўплаб феодал қолдиқлар тўсиқ бўлаётган эди. Ривожланаётган капиталистик sanoat билан қоқоқ қишлоқ хўжалиги ўртасидаги қарама-қаршилик Россия капитализмининг ўзига хос томони ҳисобланади.

Россияда капиталистларнинг иккита асосий типи шаклланди. Биринчиси оилавий фирма асосидаги монополистлар бўлиб, бу тур вақти келиб тор доирадаги катта улуш эгаларининг акционерлик жамиятига айланган. Уларнинг эгалари Россияда машҳур бўлган тадбиркорларнинг сулоаларини ташкил қилди. Буржуача тадбиркорликнинг бу тури айниқса Москва савдо-саноат буржуазияси ўртасида кенг тарқалган эди.

Капиталистларнинг яна бир кўп сонли гуруҳи мавжуд бўлиб, уларнинг вакиллари асосан чекка ўлкаларда савдо фаолияти билан шуғулланганлар.

Саноат тўнтариши жараёнида XIX аср 80-йиллари охирига келиб Россияда капиталистик жамиятнинг асосий икки синфи — ишчилар ва йирик саноат буржуазияси шаклланди ва шу пайтгача иқтисодда устувор бўлиб келган савдо капиталининг вакиллари ни ортга суриб қўйди. XX аср бошларига келиб Россиянинг 125,6 млн кишилик аҳолисидан 1,5 млн ни йирик савдо-саноат буржуазияси вакиллари ташкил қилади. Йирик корхоналар фойдасининг 70% и уларга тегишли бўлиб, бу буржуазиянинг иқтисодий ҳукмронлигидан далолат беради. Аммо унинг жамиятдаги сиёсий роли ҳали етарли даражада муҳим эмасди. Россияда сиёсий ҳокимият ўз имтиёзларини ашаддий ҳимоя қилаётган абсолютизм вакиллари ва дворянлар қўлида эди. 1861 йилги ислохотдан сўнг помещик хўжалиги аста-секин бўлсада ўзининг патриархал характерини йўқотиб борди.

Дворянларнинг наслий ижтимоий қатлам сифатидаги ўрни бўшашиб борди. Бошқа қатлам вакилларининг ҳам дворянлик унвонига эга бўлиш ҳуқуқи билан наслий дворянлар ўзларининг ҳокимиятга бўлган монопол ҳуқуқини ҳам йўқотди. Дворянларнинг крепостной деҳқонлар устидан ҳукмронлиги бекор қилиниб, жойларда маҳаллий бошқарув ташкилоти — земстволар ташкил топгандан сўнг улар маҳаллий ҳокимиятда ҳам ўз мавқеларини йўқотдилар. Таълимнинг ислох қилиниши шу пайтгача дворянларгагина хос бўлган билим олиш ҳуқуқини энди оммалаштириб юборди.

Россияда буржуазия жуда катта иқтисодий қудратига қарамасдан ўзларининг Ғарбдаги сафдошларига нисбатан сиёсий султ ва абсолютизмга бўйсунувчан эди. Бунинг сабаби нимада?

Россиядаги абсолютизм шароитида савдо-саноат тадбиркорлиги давлат тизимларига қарам эди. Капитализмнинг узок ривожланиш жараёнида улар бир-бирига мослашиб ҳам бўлган эди. Россия буржуазиясини ўз корхоналарининг давлат буюртмалари билан таъминланиши, чоризмнинг мустамлакачилик сиёсати натижасида маҳсулотларни сотиш бозорига, арзон хомашёга, арзон ишчи кучи ва катта фойдага эга бўлиши тўлиқ қаноатлантирар эди. Бундан ташқари чоризм ўзининг кучли репрессив аппарати билан рус буржуазиясини тобора ўсиб келаётган инқилобий ҳаракатдан ва мустамлакалардаги миллий-озодлик ҳаракатидан ҳимоя қиларди. Бу ҳол Россияда буржуазиянинг жипслашув жараёнини, унинг жамиятдаги ўз ролини англаш жараёнини кечиктирди, сиёсий консерва-

тизм ва сиёсий сусткашликка олиб келди. Рус буржуазияси Фарбдаги сингари мамлакатда демократик ривожланиш жараёнининг лидери-га айланмади. Бу эса Россиянинг кейинги тақдирида машъум роль ўйнади.

XIX асрда Россиянинг сиёсий тараққиёти

XIX аср бошларида Россиянинг давлат тузуми ва уни янгилаш учун қилинган ҳаракатлар. Россия абсолют монархия тузуми билан XIX асрга кириб келди. Ҳокимият пирамидасининг чўққисида император турар эди. У қонунлар чиқарар ва уларнинг ижросини назорат қиларди, олий ҳакам эди ва молия тизимини ўз қўлида ушлаб турарди.

Бироқ мамлакатнинг ривожланиши, капиталистик тараққиёт элементларининг кўпайиши, феодал-крепостной тузумнинг инкирози ҳокимият тизимини ислоҳ қилиш масаласини олдинга сурди. Мамлакатнинг энг юқори ҳукмрон доиралари ҳам буни яққол ҳис эта бошладилар. 1801 йили Александр I ҳокимиятга келиши билан баъзи ислохотларни тайёрлаш бошланди.

1802 йили ҳокимиятни ташкил қилиш тизимида айрим ўзгаришлар қилинди: Петр I давридан бери мавжуд бўлган коллегиялар ўрнига бошқарувнинг янги органи – вазирликлар жорий қилинди: ташқи ишлар (1832 йилгача ташқи ишлар коллегияси сақланиб қолди); қуруқликдаги қўшинлар; ҳарбий-денгиз ишлари, молия, савдо, адлия, ички ишлар, халқ таълими ва бошқалар. Вазирликлар ижро ҳокимиятининг марказий органи бўлиб қолди. Вазирлар император томонидан тайинланар ва амалда фақат унга бўйсинарди. Александр I даврида шаклланган вазирликлар тизими айрим ўзгаришлар билан 1917 йилгача сақланиб қолди.

Мамлакат сиёсий тизимини ислоҳ қилишни тайёрлашда М. Сперанский лойиҳасининг алоҳида ўрни бор. У Александр I нинг топшириғига кўра мамлакатни буржуача қайта қуриш режасини ишлаб чиқди. У ҳокимиятнинг бўлиниш принципини жорий қилишни, вакиллик органи – Давлат Думасини ташкил қилиш орқали самодержавиени чеклашни, жойларда губерниялар думаларини тузишни тақлиф қилди. Унинг лойиҳасига биноан Россия парламентининг юқори палатаси Давлат Кенгаши бўлиши лозим

эди. М. Сперанский таклифларидан император фақат биттасини – Давлат Кенгашини қабул қилди.

Давлат Кенгаши 1810 йили таъсис этилган бўлиб, 1917 йил февраль инқилобига фаолият кўрсатди. Давлат Кенгашининг жорий қилиниши Россия давлат қурилишининг асосларини ўзгартирмади. 1802 йили вазирлар комитети пайдо бўлди, аммо унинг функциялари аниқ белгиланмаганлиги сабабли у доимий органга айланмади. Россиянинг давлат ташкилотлари тизимида Пётр I томонидан олий бошқарув ва суд органи сифатида тузилган Сенат муҳим ўрин эгаллайди. Александр I даврида Сенатнинг ҳуқуқлари анча қисқариб, у давлат бошқаруви масалалари билан шуғулланмайди ва фақат юқори суд инстанцияси сифатидагина сақланиб қолади.

XIX асрнинг биринчи чорагида жойлардаги тўлиқ ҳокимият император томонидан тайинланадиган губернаторлар қўлида мужассамлашади. Александр I подшолигининг дастлабки йилларида амалга оширилган давлат аппарати ислоҳоти самодержавие тузумининг моҳиятини ўзгартирмади. Наполеон билан бўлган урушда қозонилган ғалаба, француз инқилоби ғояларининг ижтимоий фикрга таъсири, Европадаги қатор давлатларнинг конституциявий тузумга ўтиши Россия олдига ҳам ислоҳотлар вазифасини қўйди.

1815 йили Польша қироллигига конституция инъом этилди. Варшавада биринчи Польша сеймининг очилишида нутқ сўзлаган Александр I конституцион тартибнинг келажакда бутун Россия ҳудудига жорий қилиниши ҳақида гапирди. Н. Новосельцов бошчилигидаги гуруҳ томонидан ўта махфий ҳолатда Россия конституциясини тайёрлаш бошланди. Лойиҳа 1820 йили тайёрланиб «Россия империясининг устав ёрлиғи» номини олди. Бу самодержавие давлатининг конституция лойиҳаси эди. Унинг 12-моддасида «Подшо барча фуқаролик, сиёсий, қонунчилик, ҳарбий ҳокимиятларнинг бирдан-бир манбаидир», дейилади. Айни пайтда моҳиятига кўра буржуача бўлган икки палатали парламент тузиш эълон қилинган бўлиб, монарх унда кўриб чиқилмаган қонунларни имзолаши мумкин эмасди.

Конституция лойиҳасининг ижтимоий масалалар бобида Россия империясининг фуқароларига инъом этиладиган фуқаролик ҳуқуқлари тўғрисида гапирилади. Лойиҳа Россия фуқароларига конституцион ҳуқуқларни бериш ҳақида эълон қилиш ва шуни амалга ошириш учун тайёрланган эди, аммо у эълон қилинмасдан

қолди. Ислохотлар ўрнига крепостнойлик ва мустабид тузумни мустаҳкамлаш йўлига ўтилди. Декабристлар қўзғолони бостирилгандан сўнг император Николай I абсолютizmни янада мустаҳкамлаш йўлини тутди. Николай I ҳукмронлиги даврида давлат ҳаётининг барча жабҳаларида бюрократлашув кучайди, давлат аппаратининг ҳажми кенгайиб, таъсири ошди, мамлакат ҳаётини милитаризациялаш кучайди, Давлат кенгаши ва Сенатнинг аҳамияти сусайди.

1856 йили Николай I вафот этди ва тахтга Александр II келди. Шу йилни замондошлари «илиқлик» йили деб атадилар. Ҳақиқатдан ҳам цензура сусайиб, ошкоралик жамият ҳаётининг муҳим факторига айланиб қолди. Университетларда жорий қилинган турли тақиқлар бекор қилинди, чет эл паспортларини эркин олишга руҳсат берилди (1856 йилдан 1859 йилгача чет элга чиқиш тўрт марта ошди), армия қисқартирилди. 1856 йил августда Александр II тахтга ўтириши билан амнистия эълон қилиниб, барча сиёсий маҳбуслар – тирик қолган декабристлар, петрашевскийчилар, 1831 йилги поляк қўзғолони қатнашчилари – жами 9 минг киши озод қилинди. Александр II ислохотларни тайёрлаш ва деҳқонларни озод қилиш лозимлиги ҳақида эълон қилди.

1861 йил 19 февралда Россияда крепостной ҳуқуқ бекор қилиниб, мамлакатни бошқаришда қатор ўзгаришлар амалга оширилди. Бу ислохотлар ичида энг муҳими маҳаллий бошқарув тизимини ислоҳ қилиш бўлди. Н.А. Милютин бошчилигидаги комиссия томонидан ишлаб чиқилган лойиҳа асосида 1864 йил 1 январда император Александр II «Губерния ва уездлар земство ташкилотлари ҳақида қоидалар»ни тасдиқлади. Земство ислохоти аҳоли барча қатламларининг иштирокига асосланган вакиллик органини жорий қилди. Ташкил қилинган маҳаллий бошқарув органларининг ўзига хос томони шунда эдики, улар ҳар қандай сиёсий фаолиятдан маҳрум қилиниб, фақат маҳаллий миқёсдаги хўжалик ишлари билан чегараланган эди. Шунга қарамадан земстволар мамлакат сиёсий ҳаётида муҳим роль ўйнади, уларда либерал қарашлар кенг қулоч ёйди.

Земство ислохотидан сўнг, 1870 йили шаҳарлар ислохоти бошлаб юборилди. Россиянинг 509 та шаҳрида янги ўз-ўзини бошқарув органлари – шаҳар думалари ташкил қилинди. Сайловчилар учун маълум мулкый тўсиқ ўрнатилган бўлишига қарамадан, аҳолининг кўпчилиги қисми сайлов ҳуқуқига эга бўлишди. Думалар фаолияти

соғлиқни сақлаш, халқ таълими ва шаҳар ҳаётининг бошқа масалалари билан чегараланган эди.

Энг аҳамиятли буржуа ислоҳотларидан бири 1864 йилги суд ислоҳоти бўлди. Бир қатор ҳуқуқшунослар томонидан тайёрланган янги уставга биноан судларнинг табақасизлиги ва нисбатан мустақиллиги таъминланди, судловнинг ошқоралиги ва суд жараёнидаги музокараларда томонларнинг тенг иштироки жорий қилинди. 1864 йилги суд уставлари адвокатура, суд терговчилари институтларини киритди. Округ судларининг раислари ва аъзолари ҳамда суд терговчилари олий юридик маълумотга эга бўлишлари шартлиги белгилаб қўйилди.

Мамлакат ҳаёти учун 1863 йилги университет, 1864 йилги мактаб ва 1865 йилги матбуот ислоҳотлари ҳам катта аҳамиятга эга бўлди. Масалан, университет ислоҳоти уларнинг маъмурий-хўжалик фаолиятини кенгайтириш, академик муаммоларни ҳал этишда профессор-ўқитувчилар ва талабаларга мустақиллик бериш билан бирга ижтимоий фаолликнинг ҳам ошишига олиб келди, талабаларнинг турли хил тўғарақлар, ассоциациялар ва клубларга бирлашишлари учун имконият яратди.

Матбуот ислоҳоти эса катта ҳажмдаги китоблар ва «қалин» журналлар учун дастлабки цензурани бекор қилди ва уни фақат энг оммавий матбуот учунгина сақлаб қолди. Бу либерал матбуотни ривожлантириш учун катта туртки бўлди.

1874 йили либерал ислоҳотларнинг сўнггиси – ҳарбий ислоҳот бошланди. Мамлакатда умумий ҳарбий мажбурият жорий этилиб, ҳарбий бошқарув тизими қайта қурилди. Армияда тан жазоси бекор қилиниб, 1864 йилги суд ислоҳотининг руҳига мос ҳарбий судлов устави қабул қилинди. Ислоҳот офицерлар тайёрлаш тизимига ҳам қатор ўзгаришларни киритди: кичик офицерлар тайёрлайдиган юнкерлар билим юртлари ҳамда ўрта ва олий кўмондонлар тайёрлайдиган ҳарбий академиялар ташкил қилинди. Энг асосий ўзгаришлардан бири 1874 йили кўп йиллик рекрутчилик хизмати ўрнига умумий ҳарбий мажбурият эълон қилинди. Унга биноан 20 ёшга тўлган соғлом йигитлар қайси табақага мансублигидан қатъи назар ҳарбий хизматга чақирилиши белгилаб қўйилди. Оиладаги ёлғиз ўғил фарзанд, оиланинг ёлғиз боқувчиси ва акаси ҳарбий хизматда бўлганлар ҳарбий мажбуриятдан озод этилди.

Бу ислоҳот Россияни буржуача монархияга айлантириш йўлида ташланган катта қадамлардан бўлди. Аммо либерал тузум жамиятда инқилобий кайфиятнинг кучайишига ҳам сабаб бўлди. Натижада 1881 йили 1 март куни «Халқ эрки» ташкилотининг аъзолари томонидан Александр II ўлдирилди. Бу аянчли ҳодиса Россияда ислоҳотлар йўлиниги узилишига олиб келди. 1881 йил 8 март куни Вазирлар кенгаши Харьков губернатори М.Т. Лорис-Меликов бошчилигидаги комиссия томонидан тайёрланган конституция лойиҳасини рад этди. Шу йили 29 апрелда эса «Самодержавиенинг мустақамлиги тўғрисида» манифест эълон қилинди. Мамлакатда шу пайтгача ўтказилган ислоҳотлардан ортга чекиниш жараёни бошланди. 1881 йил 14 августда «Давлат хавфсизлиги ва жамият осойишталигини ҳимоя қилиш чоралари тўғрисида қоидалар» эълон қилиниб, унга биноан исталган ҳудудда фавқулодда ҳолат жорий қилиниши, ҳар қандай фуқаро қамоққа олиниши, судсиз беш йилгача сургун қилиниши ва ҳарбий судга топширилиши мумкин эди. Маҳаллий ҳокимият ўқув юртларини, савдо ва саноат корхоналарини, матбуот органларини ёпиш, земство ва шаҳар думаларининг фаолиятини тўхтатиш ҳуқуқини олди. Уч йилга «вақтинча» деб эълон қилинган бу «қоидалар» ҳар уч йилда янгиланиб, то 1917 йилгача амалда бўлди.

Хуллас, XIX асрнинг охирларида амалга оширилган тадбирлар, ислоҳотларга қарши ҳаракатлар Россияда демократик ўзгаришлар йўлини йўққа чиқарди. Россия Европанинг демократик ҳамжамиятига қўшилиш учун яна бир имкониятни бой берди. Мамлакат мустабид монархия бўлиб қолаверди. Россия империясининг асосий қонунлари 1-моддасида шундай ёзилган эди (1892 йил): «Бутунроссия императори мустабид ва чекланмаган монархдир. Унинг олий ҳокимиятига фақат кўрқинч учун эмас, балки виждонан бўйсунуш худонинг иродасидир».

Ижтимоий ҳаракатлар. Россиянинг ижтимоий фикр тарихида XIX аср алоҳида ўрин тутди. Бу даврда феодал крепостной тузумнинг бузилиши ва айниқса капиталистик муносабатларнинг ўрнатилиши тезкор суръатлар билан олиб борилди. Мамлакатда қатъий ўзгаришлар зарурлигини англаш, уларни амалга ошириш йўллари излаш жараёни бошланди. Аммо ўзгаришларни амалга ошириш йўллари тўғрисида самодержавие билан бошқа кучларнинг тасаввурлари турлича эди. Шунинг учун бу даврда Россия-

даги ижтимоий фикр ва ижтимоий ҳаракатларнинг учта оқимини ажратиб кўрсатиш мумкин: консерватив, либерал ва инқилобий оқимлар.

Консерваторлар мавжуд тузумнинг асосларини ўзгаришларсиз сақлаб қолишга интилсалар, либераллар ҳукуматни ислоҳотлар ўтказишга мажбур қилиш учун унга тазйиқ ўтказади ва инқилобчилар эса куч ишлатиш йўли билан мавжуд сиёсий тузумни ўзгартириш орқали мамлакатда ислоҳотлар ўтказиш пайида эдилар. XIX асрнинг бошларидаги ижтимоий ҳаракатларнинг характерли томони шуки, бутун либерал ва инқилобий ҳаракатда дворянлар асосий роль ўйнайдилар. Россияда ислоҳотлар ўтказишнинг тарафдорлари ва унга қарши кучлар ўртасидаги кураш ҳам шу дворянлар қатлами доирасида юз бераётган эди. Рус буржуазияси бу давр ижтимоий ҳаракатида фаол иштирок этмайди, чунки капиталнинг дастлабки жамғарилиши даврида буржуазия асосан бойлик йиғиш қайғуси билан банд эди.

Декабристлар ҳаракати. 1812 йилги урушдан кейин дворянлар орасида шаклланган ижтимоий-сиёсий оқим тарихда декабристлар ҳаракати деб ном олди. Декабристлар ўзларини «1812 йил фарзандлари» деб атаганлар, чунки уларнинг аксарияти 1812 йилги уруш қатнашчилари эдилар ва ғалабанинг қимматини жуда яхши билишарди. Бундан ташқари урушда улар Ғарб мамлакатларидаги илғор ҳаёт тарзи, француз маърифатпарварларининг инсонпарварлик ғоялари билан танишдилар. Бу уларни Россияда ислоҳотлар ўтказиш зарурлигига яна бир бор ишонтирди. 1816 йили ёш дворян офицерларнинг биринчи махфий ташкилоти – «Кутқарув иттифоқи» тузилди. Бу ташкилот кам сонли бўлиб, ўз олдида крепостной тузумни йўқ қилиш, мустабид тузумга қарши курашишни мақсад қилиб қўйган эди. 1818 йили Москвада «Кутқарув иттифоқи» негизида «Фароғат ҳаёт иттифоқи» тузилди. Бу ташкилот жамиятда крепостной ҳуқуқ ва мустабид тузумга қарши фикрни шакллантириш вазифасини ўз олдида мақсад қилиб қўяди. Ушбу вазифани амалга оширишга ўн йил ажратилган бўлиб, декабристлар француз инқилобининг даҳшатли хатоларини такрорламаслик учун тўнтаришни қон тўкишларсиз амалга ошириш лозим, деб ҳисоблашарди. Аммо ҳукуматнинг ислоҳотлар йўлидан воз кечиши декабристлар тактикасининг ўзгаришига олиб келди. 1821 йили Москвада бўлиб

ўтган съездда подшо ҳокимиятини инқилобий йўл билан ағдариб ташлашга келишиб олинди.

Декабристлар ҳаракати негизда 1821–1822 йиллари Жанубий ва Шимолий ташкилотлар тузилди. Шимолий ва Жанубий жамиятлар аъзоларининг қарашларидаги фарқ П.И. Пестель томонидан ёзилган «Рус ҳақиқати» ва Н. Муравьёв томонидан ёзилган «Конституция» деб аталган дастурларда намоён бўлди. Н. Муравьёвнинг «Конституция»сига биноан Россияда конституцион монархия ўрнатилиши, ижро ҳокимияти императорга, қонун чиқарувчи ҳокимият эса икки палатали парламентга берилиши лозим эди. П.И. Пестелнинг «Рус ҳақиқати» бўйича эса Россия республика деб эълон қилиниши ва ҳокимият Муваққат инқилобий ҳукумат кўлига ўтиши кўзда тутилган эди.

1825 йил 14 декабрда Санкт-Петербургнинг Сенат майдонида ва 20 декабрда Чернигов пиёдалар полкида кўтарилган қўзғолонлар ҳукумат кўшинлари томонидан бостирилди. Чор ҳукумати кўзғолончиларни қаттиқ жазолади. Аммо декабристларнинг ғоялари бир неча авлод онгида эркин тафаккурнинг шаклланишига хизмат қилди. Декабрчилик ижтимоий ҳаракатнинг турли йўналишлари – либерализмдан то ультраинқилобийгача бўлган турларини ўзида мужассамлаштирди ва Россияда ижтимоий ҳаракатнинг кейинги тараққиётига катта таъсир кўрсатди.

Декабристлар кўзғолони бостирилгандан сўнг уларнинг ишини давом эттиришга уриниш муваффақият қозонмади. 1820–1830-йиллардаги талабалар тўғарақлари кам сонли эди ва тезда барбод қилинди. XIX аср 40-йилларида иккита ғоявий оқим вужудга келди: ғарбчилар ва славянофиллар. Бу икки оқим тарафдорлари ҳам подшо Николай I замонини танқид қилар, ўзларини ватанпарвар ҳисоблаб, Россиянинг буюк келажига ишонар эдилар. Улар айниқса крепостной тузумга ашаддий қарши эдилар.

Славянофиллар Россия ўзига хос тарихий тақдирга эга деб ҳисоблашар, уни Ғарб цивилизациясига қарши қўйишарди. Уларнинг таълимоти расмий халқчиликнинг учта принципига асосланади: православлик, самодержавие, халқчиллик.

Ғарбчилар славянофиллардан фарқли ўлароқ, рус ҳаётининг ўзига хослигини қоқоқлик деб ҳисоблашарди. Уларнинг нуқтаи назарларича, Россия узок вақт гўёки тарихдан ортда қолди. Пётр I нинг асосий хизмати Россиянинг қоқоқликдан цивилизацияга ўтишини

тезлаштирганлигидадир. Ғарбчилар учун Пётр I ислохотлари Россиянинг жаҳон цивилизациясига қўшилиш жараёнининг бошланиши бўлди.

1840–1890-йиллардаги инқилобий – демократик ҳаракат. XIX аср 30–40-йиллари рус ижтимоий-сиёсий ҳаётида инқилобий – демократик мафкуранинг шаклланиш даври бўлди. Унинг асосчилари В.Г. Белинский ва А.И. Герцен бўлдилар. Улар славянофилларнинг қарашларига кескин қарши чиқдилар, Ғарбий Европа билан Россиянинг тарихий тараққиётидаги умумийликни исботлашга ҳаракат қилдилар, Ғарб билан иқтисодий ва маданий алоқаларни мустаҳкамлашга чақирдилар, Ғарбнинг фан, техника ва маданий тараққиётидаги илғор ютуқлардан Россияда фойдаланишни муҳим деб ҳисобладилар.

XIX аср 60–70-йилларида Россияда «народниклик» деб ном олган ҳаракат шаклланади. Бу ҳаракатнинг асосий йўлбошчилари М.А. Бакунин, П.Л. Лавров, П.Н. Ткачёв бўлиб, улар народникликдаги учта асосий оқимни: анархистик, ташвиқотчилик, фитначиликни акс эттирадилар. М.А. Бакунин деҳқонлар инқилобга тайёр, фақат зиёлилардан чиққан қаҳрамон уларни инқилобга чақириши лозим, деб ҳисоблайди. П. Лавров эса деҳқонлар инқилобга тайёр эмас, шунинг учун маълумотли кишилардан ташвиқотчиларни бу ишга жалб қилиш керак, улар эса узоқ тушунтириш орқали деҳқонларни инқилобга тайёрлашлари лозим, деб ёзади. П.Н. Ткачёв фитна йўли билан озчилик томонидан инқилобни амалга ошириш мумкин, деб ҳисоблайди. XIX аср 80–90-йилларида народниклик ҳаракатида ислохотчилар кучаяди, либералларнинг таъсири ошади. XIX аср охирига келиб народниклар билан марксистлар ўртасидаги тортишув авжига чиқади. Народниклар марксизмни Россия шароити учун татбиқ этиб бўлмайдилар, дейдилар. 1901 йили народникларнинг вориси сифатида социал-революционер (эсер)лар партияси тузилади. Эсерлар деҳқонлар ва ишчилар орасида сезиларли ишлар олиб бордилар, давлат вакилларига қарши индивидуал террор тактикасини қўладилар.

XIX асрда Россия ташқи сиёсатининг асосий босқичлари. XIX асрда ҳам Россия Пётр I замонидан бошланган империя ҳудудини кенгайтириш ва атрофдаги давлатларга ўз таъсирини ўтказиш сиёсатини фаол давом эттирди. 1801 йили император Александр I манифестига биноан Грузия Россия таркибига қўшиб

олинди ва у ердаги ҳукмрон Багратионлар сулоласи тахтдан маҳрум қилинди. 1803–1804-йиллари бутун Грузия ҳудуди Россия империяси таркибига қўшиб олинди. Грузиянинг қўшиб олиниши Россиянинг Эрон ва Усманийлар империяси билан тўқнашувига олиб келди. 1804 йили Россия билан Эрон ўртасида бошланган уруш натижасида 1804–1806-йиллари Озарбайжоннинг ҳам асосий қисми Россияга қўшиб олинди. Уруш 1813 йили Озарбайжоннинг Россияга қўшилган қисмини Эрон томонидан тан олиниши билан якунланди. Бундан ташқари Россия Каспий денгизида ҳарбий кемаларга эга бўлиш ҳуқуқини ҳам қўлга киритди.

1806 йили Усманийлар империяси билан Россия ўртасида уруш бошланди. Шу йили рус қўшинлари Молдавия ва Валахияни эгалладилар. 1812 йили Бухарестда тинчлик шартномаси имзоланиб, унга биноан Молдавиянинг шарқий қисми Россияга қўшиб олинди, Сербияга эса автономия берилди. Молдавиянинг ғарбий қисми усманийларга вассал қарамликдаги князлик бўлиб қолди. Россиянинг сулҳ тузишига асосий сабаблардан бири шу даврда Европада ҳам вазият оғирлашган, Наполеоннинг босқинчилик урушлари бошланиб кетган эди. Наполеон империяси тор-мор қилингандан сўнг Россиянинг Европадаги мавқеи ошиб кетди ва у ўз ерларини Европадаги мамлакатлар ҳисобига кенгайтириш имкониятига эга бўлди. 1832 йили Польша қироллиги Россия империясининг таркибий қисми деб эълон қилинди. 1848–1849-йиллар Россия Дунай князликларида бошланган инқилобий ва озодлик ҳаракатларини бостиришда фаол қатнашди. 1849 йили Венгриядаги инқилобий ҳаракат 150 минг кишилик рус қўшинлари томонидан бостирилди.

XIX асрнинг бошларида Кавказортининг Россияга қўшиб олиниши бутун Шимолий Кавказни бўйсундириш муаммосини келтириб чиқарди. Чоризмнинг Кавказни бўйсундириш истаги Доғистон, Чеченистон ва Адигей халқларининг кучли қаршилигига учради. 1817 йили бошланган Кавказ уруши 1864 йили якунланди ва Россияга жуда қимматга тушди.

Қрим уруши (1853–1856) ва Париж тинчлик сулҳи (1856 йил март) Россиянинг ташқи сиёсат борасидаги барча муваффақиятларини амалда йўққа чиқарди. Мамлакат жанубий Бессарабиядан, шунингдек, Карсдан ва рус қўшинлари томонидан Кавказда эгалланган бошқа ҳудудлардан маҳрум бўлди. Россияга (Туркияга ҳам) Қора денгизда ҳарбий флотга эга бўлиш ва қирғоқ истехкомларини

қуриш тақиқланди. Бу сулҳ шартлари оғир бўлмасада, Россия учун ҳақоратли бўлиб, бир ярим аср давомида катта қийинчиликлар билан эришилган унинг халқаро обрўсига қаттиқ путур етказди. Мамлакат халқаро яққаланиш ҳолатига тушиб қолди. Ана шу яққаланиш ҳолатидан чиқиш XIX аср 60–70-йилларидаги Россия ташқи сиёсатининг асосий мазмунини ташкил қилади.

Россияга Қора денгизда ҳарбий флотга эга бўлишни тақиқловчи Қрим тизимининг кафолатлари бўлган Англия ва Францияга қарши Россия Пруссия билан тил бириктирди. Германияни бирлаштириш учун кураш олиб бораётган Бисмарк Дания (1864) ва Австрияга (1866) урушда Россиянинг нейтралитети эвазига Париж тинчлик сулҳининг шартларини қайта кўриб чиқишга розилигини билдирди. 1870 йили Лондонда йиғилган конференция Россиянинг Париж тинчлик сулҳи шартларини бажармаслигини маъқуллади.

XIX асрнинг I ярмида Қозоғистон Россияга қўшиб олингандан сўнг Ўрта Осиёдаги учта давлат – Қўқон ва Хива хонликлари ҳамда Бухоро амирлигини забт этиш учун тайёргарлик бошлаб юборилди. 1854 йили Сирдарё ва Сибирь ҳарбий линиялари ва Верний қалъаси (ҳозирги Алмати шаҳри) барпо қилинди. Натижада 60–70-йиллари Ўрта Осиёга бостириб кириш учун истехком яратилди. 1895 йили Помирдаги таъсир доиралар чегарасини ажратиш тўғрисида Россия билан Англия ўртасида битим тузилди. Бу битим Бухоро амирлиги билан Афғонистон ўртасидаги чегарани белгилаб берди. Чор Россияси ҳукумати ана шу чегарадан жануб томонда «ҳар қандай сиёсий назорат ёки таъсир ўтказишдан ўзини тийиш» мажбуриятини олди. Англия эса шу чегарадан шимолдаги ҳудудларга нисбатан худди шундай мажбурият қабул қилди.

«Уч император иттифоқи»га таяниб Россия ўзининг Болқондаги мавқеини тиклашга ҳаракат қилди. Бу эса 1877–1878 йиллардаги Россия – Туркия урушига олиб келди. Уруш русларнинг галабаси билан яқунланди. 1878 йил 3 мартда Сан-Стефанода имзоланган сулҳ Россия ва мустақилликни кўлга киритган Болқон халқлари учун фойдали бўлди.

Россиянинг Узоқ Шарқдаги сиёсати. Сибирь ва Байкалортининг эгалланиши русларга Амурбўйини қўшиб олиш имкониятини яратди. Қрим уруши Узоқ Шарқни мудофаа қилиш ва унда жиддийроқ жойлашиб олиш зарурлигини кўрсатди. Амур бўйи ва Приморье ўлкаси Хитойдаги Цин давлати таркибига кирар-

ди. Аммо унда этник хитойлар деярли яшамасди. Маҳаллий аҳоли, яъни удэгейлар, нанайлар ва бошқалар жуда сийрак жойлашган бўлиб, патриархал ҳаёт кечиришарди. Англия ва Америка экспансияси муносабати билан огир аҳволда бўлган Хитой ҳукумати чор ҳукумати қўйган таклифларга рози бўлди. 1858 йили иккала давлат ўртасида имзоланган шартномага биноан Аргунь дарёсидан тортиб то Амурнинг этагигача унинг сўл қиргоғи (яъни Амурбўйи) Россияга қарашли бўлиб қолди. Уссурий ўлкаси эса чегара аниқлангунга қадар Россия билан Хитойнинг қўшма мулки деб эълон қилинди. Россия билан Хитой ўртасида эркин савдо муносабатлари ўрнатилди.

Сахалин муаммоси 1875 йили Россия билан Япония ўртасида имзоланган Петербург шартномаси орқали тартибга солинди. Япон ҳукумати Франция билан Германия ўртасида уруш хавфи пайдо бўлганлигидан ва Россиянинг Узоқ Шарқда заифлигидан фойдаланиб, Жанубий Сахалинга бўлган даъвосидан воз кечиш шarti билан Курил ороллари Японияга беришга чор ҳукумати рози қилди.

Шимолий Америкадаги рус ерлари муаммоси 1867 йили Россия билан АҚШ ўртасида имзоланган шартномага мувофиқ ҳал қилинди. Унга кўра Аляска ундаги мавжуд бойликларга нисбатан арзимас пулга, яъни олтин билан 7 миллион 200 минг долларга сотилди. Россиянинг бу ерларни сақлаб қолиш учун на иқтисодий ва на ҳарбий кудрати етарли эмасди. Америкадаги рус ерларининг сотилиши натижасида АҚШ Тинч океанининг шимолий қисмида ўз мавқеини мустақкамлаб олган ва ғоят қимматли ҳудудга эга бўлиб олган эди. Бу Россиянинг Тинч океанидаги мағлубияти бўлиб, ушбу минтақада Россиянинг мавқеини бўшашигиди.

Умуман XIX аср 60–80-йилларида чоризмнинг Узоқ Шарқда олиб борган сиёсатини жуда фаол деб бўлмайди. Узоқ Шарқни иқтисодий жиҳатдан ўзлаштиришни рағбатлантириш учун ҳукумат томонидан жуда арзимас маблағ ажратилади.

Россиянинг XIX асрдаги ташқи сиёсати тавсифини яқунлаб, шуни айтиш лозимки, аср охирида Европада вужудга келган ҳарбий-сиёсий иттифоқлар Россиянинг ташқи сиёсатига кагта таъсир кўрсатди. Германия, Австрия, Италия биргаликда 1882 йили Учлар иттифоқини тузганидан сўнг Россия улардан узоқлашиб, Франция билан яқинлашди. 1891 йили Россия билан Франция

Ўртасида Учлар иттифокига қарши мудофаа келишуви имзоланди Бу Россиянинг Европадаги сиёсати йўналишини ўзгартирди.

XIX аср Россия маданияти. Россия ҳаётида XIX асрда юз берган барча ўзгаришлар – ислохотчиликка уриниш, мамлакатни индустриллаштириш учун ҳаракат, крепостной ҳуқуқга қарши кураш ва унинг бекор қилиниши, ижтимоий зиддиятлар ва инқилобий ҳаракатлар – буларнинг барчаси маданиятда ўз аксини топди. Агар қолган барча соҳаларда Россия Европанинг ортидан бораётган бўлса, XIX асрда рус маданияти бутун дунёга ўз таъсирини ўтказиб берибди. Бу энг аввало адабиётга тегишли, унда А.С. Пушкин ва М.Ю. Лермонтов, Ф.М. Достоевский ва Л.Н. Толстой, А.П. Чехов ва Н.В. Гоголь сингари даҳолар ижод қилди. Шу даврдаги рус композиторлари – М.И. Глинка, М.П. Мусоргский, П.И. Чайковский ва Н.А. Римский-Корсаковларнинг асарлари жаҳон мусика санъатининг дурдоналаридан ҳисобланади.

XIX аср Россияда бадиий оқимлар, жанрлар, мавзу ва қадриятларнинг тез ўзгариш даври бўлди. Ғоялар ва аср мода-си ортидан қувиш, ғарб халқлари асрлар давомида ўзлаштирган қадриятларни ўн йиллар ичида ўзлаштиришга уриниш услуб ва йўналишларнинг жуда тез ўзгаришига олиб келди.

Бу давр рус архитектураси учун классицизм характерли йўналишидир. Архитектура кўпроқ умумлаштирувчи санъат сифатида инсоннинг Ватан олдидаги бурчини, унинг муваффақиятлари учун фахр туйғусини, давлатнинг бирламчилиги ва унинг кудрати ғоясини яхшироқ акс эттиради. Бу даврда А.Н.Воронихин, А.Д. Захаров, Т. Де Томон, О.И. Бове, Д.И. Жилярди, К.И. Росси, О. Манферран каби архитекторлар томонидан бунёд этилган Қозон ибодатхонаси, Адмиралтейство, Петербургдаги Биржа биноси, Театр майдони, Москвадаги Триумфальная арка, реконструкция қилинган Москва университети биноси, Михайлов саройи (Рус музейи), Сенат ва Синоднинг биноси, Исаакиев ибодатхонаси ва бошқалар юқоридаги фикрнинг яққол исботидир.

XVIII асрнинг охиридан бошлаб адабиётда Н.М. Карамзин, тасвирий санъатда В.А. Тропинин ва В.А. Венецианов кабилар ижодига хос бўлган сентиментализмни классицизм сиқиб чиқара бошлади.

Кундалик турмушдан ва мавжуд тартиблардан норозилик инсонни бу шароитларга қарши курашга ёки таркидунё қилиб, ёпилиб олишга чорлайди. Бундай кайфият Байрон, Шиллер, Шелли

.уфайли Европада урф бўлган романтизмга жуда мос тушарди. Бу эъқим XIX аср 20-йилларидан бошлаб Россияда ҳам кенг тарқалади ва 40-йилларгача маданиятда ҳукмронлик қилади. Россия маданиятининг А.С. Пушкин, В.А. Жуковский, О.А. Кипренский, К.П. Брюллов, М.Ю. Лермонтов, А. Бестужев-Марлинский каби намояндалари ўз асарлари орқали романтизмга хайрихоҳликларини билдиришган. Бир томондан романтизм – очиқ қалб билан ўз-ўзини намоён қилишнинг ноёб усули сифатида ижод аҳлини ўзига ром этса, бошқа томондан – у қаҳрамонларнинг характерини очиб берувчи тарихий ва ижтимоий воқеликдан қочади, уларни фош қилиш ёки ёритишнинг воситасига айланмайди. Романтик реал эмас, идеал инсон образини яратади.

А.С. Грибоедовнинг «Ақллилик балоси»дан бошланган реализм Н.В. Гоголнинг «Ревизор» ва «Ўлик жонлар»и, М.Ю. Лермонтовнинг «Замонамиз қаҳрамони» ва шеърлари билан, шунингдек, П.А.Федотов ва В.Г. Перовнинг картиналари билан давом эттирилди. Ҳар доимгидек А.С. Пушкин бу ерда ҳам ушбу қоидадан истисно бўлди. У ёш пайтида подшога қарши курашган бўлса, улғайганда эса монархда ўз тенгини кўрди. Бунинг сабаби буюклик касаллигида эмас, шунчаки шоир ва мамлакат бир бутун бўлиб қолганди. Донишманд П.Я. Чаадаев буни биринчи бўлиб илғади ва: «Мана, энди сиз, миллий шоирсиз», – деб ёзди.

Кейин Россия маданиятида маълум бир бурилиш юз берди, у мавжуд ижтимоий-сиёсий воқеликни фош қила туриб, мамлакат ҳаётида қандайдир таскин берувчи идеалликни қидира бошлайди – гоҳо зиёлиларнинг виждони ва ҳиссиётларига ишонади, гоҳида эса халқ ҳаётининг маънавий асосларига таянади. Балки бунга рус маданиятидаги ўзига хос «узилиш» сабабдир? Ҳақиқатдан, 1810-йилларда маданият Карамзин ва Жуковский, 1820–1830-йиллари Пушкин, 1840-йиллари Гоголь «иштирокида» яшади. 1850-йиллари эса рус маданиятида бундай йирик даҳолар йўқ эди.

Бу даврда адабий танқид, хусусан, В.Г. Белинскийнинг роли катта бўлди. Танқид адабиёт, тасвирий санъат, мусиқа, театр ва уларнинг ижтимоий онгга таъсирини таҳлил қилишга ўтди. Адабиёт «ҳаёт дарслиги»га, ёзувчилар эса ижтимоий машқлар учун материал етказиб берувчиларга айланиб борди. Натижада ижтимоий персонажларнинг типи кўпайди, улар ичида энг меҳр-муҳаббатга муносиби «кичкина одам» деб топилди. «Кичкина одам» давр қурбони

бўлгани учун ҳам меҳр-муҳаббатга муносибдир (агар у аҳмоқ бўлса, шароит уни шундай қилган). Кейинчалик деҳқонларни, «соф» қишлоқ ҳаётини «севиш керак» дейишди. Халққа нисбатан бундай қарашнинг ҳар қандай демократизмига қарамасдан, унда маданият ва ижтимоий ҳаракат учун катта хавф яширинган эди. Крепостной ҳуқуқ туфайли бадбашара бўлиб кетган рус қишлоғига таъзим қилиш, ундаги муҳит ва халқ характери ни макташ, мустабид тузумни идеаллаштиришдан кам зарар келтирмасди. Бу айниқса, Россия ислохотлар даврига кирганида яққол кўриниб қолди.

Шундай қилиб, XIX аср 60–70-йилларида Россия Ғарбнинг илғор мамлакатларидагидек бозор иқтисоди ва парламент демократиясига асосланган индустриал жамиятга кенг кўлам билан ўта бошлади. Аммо ислохотлар юки ҳокимият ва жамият учун жудаям оғирлик қилди. 1880–1890-йилларда бошланган ижтимоий ўзгаришлар жараёнидаги танаффус, ҳатто тарихни ортга буриш учун ҳаракат, феодал-крепостнойлик қолдиқларини сақлаб қолдики, бу Россияни илғор давлатлардан узоклаштирибгина қолмасдан, унинг тўлақонли индустриал жамиятга тинч эволюцион йўл билан ўтиш имкониятларини ҳам кескин камайтирди.

XIX аср охири – XX аср бошларида Россия. XIX аср 90-йилларида саноатнинг мисли кўрилмаган юксалиши натижасида Россияда саноат тўнтариши яқунланди ва мамлакат ишлаб чиқаришнинг умумий ҳажми бўйича дунёнинг бешта энг йирик индустриал давлатлари қаторига қўшилди. Россияда Ғарбникидан қолишмайдиган, баъзи жиҳатлари билан ундан устун бўлган бозор тизими шаклланди. 1861–1900-йиллари Россияда саноат маҳсулотларининг умумий ҳажми 7 марта ошди. (Германияда – 5 марта, Францияда – 2,5 марта, Англияда – 2 марта ўсган). XX аср арафасида миллий маҳсулот ишлаб чиқаришнинг ўсиш суръати 3,4% ни, аҳоли жон бошига – 1,75%ни (Ғарб мамлакатларида – 2,7 ва 1,6%) ташкил қилди. Шу даврда Россия нефть қазиб олишда дунёда биринчи ўринга, чўян эритишда, пахта маҳсулотлари ишлаб чиқаришда тўртинчи ўринга, кўмир қазиб чиқаришда еттинчи ўринга кўтарилди, саноат ишлаб чиқаришининг қатор кўрсаткичлари бўйича Франция даражасига етиб олди. Темир йўллар қурилишининг жадал суръатлари туфайли унинг умумий узунлиги бўйича Россия дунёда иккинчи ўринга чиқиб олди. Қишлоқ ҳўжалигида ҳам ижобий ўзгаришлар юз берди. Машиналар ва ёлланма ишчилардан фойдаланиш кўпайди,

қишлоқнинг ташқи ва ички бозор билан алоқалари кенгайди. Россия ғалла етиштирувчи энг йирик мамлакатлардан бирига айланди, жаҳондаги буғдой экспортининг 1/3 қисмини у берарди.

Россияда капитализм тараққиётининг ўзига хослиги шунда эдики, саноат тўнтариши (XIX асрнинг иккинчи ярми) буржуа инқилобларидан (XX асрнинг бошлари) олдин келди, аграр инқилоб эса тугалланмай қолди. Бундан ташқари, саноатдаги чет эл капиталининг улуши умумий капиталнинг 1/3 қисмини ташкил қилиб, бу Ғарб давлатларидагидан юқори эди. Мамлакатда индустриаллаштириш ҳам охирига етказилмади. Саноат ишлаб чиқаришининг умумий ҳажмида оғир саноатнинг улуши фақат 40% ни ташкил қилар эди, холос. Аграр ишлаб чиқариш Россия иқтисодиётининг етакчи соҳаси бўлиб қолаётган эди. 1897 йили аҳолининг 87% и қишлоқларда яшарди. Қишлоқ хўжалиги асосан экстенсив йўл билан ривожланаётган эди.

Аҳоли жон бошига саноат маҳсулотлари ишлаб чиқариш ва маданийлашув даражаси бўйича Россия илғор мамлакатлардан кўп марта орқада қолаётган эди. Машҳур химик ва иқтисодчи олим Д.И. Менделеевнинг ҳисоб-китобларига кўра XIX асрнинг охирида Россияда аҳоли жон бошига 20–30 рублга тенг саноат маҳсулотлари ишлаб чиқарилган бўлса, шу кўрсаткич АҚШда – 300–400 рублни ташкил қилган. 1897 йили Россия аҳолисининг 73,7% и саводсиз бўлган.¹

Индустриал жамиятга мос келадиган аҳолининг ижтимоий тизими ҳам шаклланмаган эди. Ишчилар билан буржуазия биргаликда умумий аҳолининг 3,4% ини ташкил қиларди. Жамиятда аҳолининг турли хил қатламларга бўлиниши сақланиб қолаётган эди.

Ишчиларнинг яшаш ва ишлаш шароитлари Европа давлатларида XIX асрнинг биринчи ярмида бўлган шароитга мос эди. 1905 йили махсус давлат комиссияси ишчиларга берилаётган ойлик маошга кун кечиришнинг иложи йўқ, деган хулосага келди. Россия ишчисининг ўртача иш ҳаққи инглизларникидан 3 марта, америкалик ишчиникидан эса 5 марта кам эди. Бундан ташқари, XX аср бошларидаги инқироз ҳам саноатга қаттиқ зарба берди ва мамлакатнинг бутун халқ хўжалигига оғир таъсир кўрсатди. Агар Ғарбий

¹ История России с древнейших времен до начала XXI века: учебное пособие для студентов вузов. /М.М. Горинов, А.А. Горский, А.А. Данилов и др. – М.: Дрофа, 2005. С. 230.

Европа мамлакатларида 1901–1902 йиллардаёқ инқироз ўрнига кўтарилиш бошланган бўлса, Россияда саноат ишлаб чиқаришининг жуда пасайиб кетиши 1902–1903 йилларга тўғри келди ва шундан сўнг узоқ депрессия даври бошланди. Ишлаб чиқаришнинг деярли ҳамма соҳаларидаги турғунлик ҳолати 1907–1909 йилларгача давом этди. Инқироз йилларида корхоналарни техник жиҳатдан қайта куроллантириш катта тўсқинликка учради. Саноатга инвестициялар, шу жумладан чет эл инвестицияларининг кириши кескин каммайиб кетди.

Россияда инқирознинг дастлабки аломатлари 1899 йилда сезила бошлаган эди. Аввал бошда инқироз хусусий савдо банклари ва Давлат банкининг кредит беришни чеклаб қўйганлиги ва ҳисоб ставкасини оширганлигида намоён бўлди. Давлат банки йил охирида ҳисоб ставкасини 7%га оширди. Шундан кейин саноат молларининг нархи сезиларли даражада пасайиб, қимматли қоғозларнинг биржалардаги баҳоси кескин тушиб кетди. Йирик корхоналарнинг банкрот бўлиш жараёни бошланди. 1901–1903 йиллари уч мингга яқин кичик ва ўрта завод ва фабрикалар ёпилди.

XIX–XX асрлар чегарасида Россия абсолют монархия тузумидаги давлат бўлиб қолаётган эди. Мамлакатда сиёсий эркинликлар, очиқ фаолият юритувчи партиялар ва касаба уюшмалари мавжуд эмасди. Мамлакатни император ва жуда катта, 385 минг кишилик амалдорлар армияси билан бошқарарди. Монархнинг ҳокимиятини чеклайдиган конституция ва вакиллик органларининг йўқлиги Россияни нисбатан ривожланган давлатлар ичида ноёб воқеликка айлантириб қўйганди. Айниқса, 1889 йили Японияда ҳам конституция қабул қилингандан сўнг Россия бу борада ягона бўлиб қолди.

Айнан шундай шароитларда дастлабки сиёсий партиялар ва ташкилотлар вужудга келади. Аввало миллий ва социалистик партиялар: «Гнчак» («Кўнғирок») (1887), «Дашнакцутюн» (1890), Польша ва Литва қироллиги социал-демократик партияси (1893), Бунд (1897), РСДРП (Россия социал-демократик ишчи партияси) (1898–1903), социал-революционерлар партияси (эсерлар) (1901) ва бошқалар. Партиялар шаклланишининг ўзига хослиги улар фаолияти учун эркин муҳит йўқлигидангина келиб чиқмасдан, Россия буржуазиясининг сиёсий онги шаклланишидаги сусткашликни ҳам ўзида акс эттирди. Бу сусткашлик Россиянинг ке-

йинги партиявий тизимида ўзининг изини қолдирди ва социалистик инқилобий партиялар салоҳиятининг ошиб кетишига, охир оқибатда улар томонидан 1917 йил ҳокимиятнинг эгаллаб олинишига олиб келди.

Ташқи сиёсат. Ташқи сиёсий аренада Россия капиталистик модернизациялашнинг қийинчиликларини ортда қолдирган Ғарб давлатлари билан тенглаша олмасди. Шу ҳолат Россия императори Николай II ни мислсиз тинчлик ташаббуслари билан чиқишга мажбур қиларди. 1898 йил 12 августда Россия ташқи ишлар вазири М.Н. Муравъёв чет давлатларга мурожаат қилиб, «музокаралар ўтказиш йўли билан барча халқларни мустаҳкам тинчлик билан таъминлаш ва биринчи навбатда, ҳозирги замон қуроолларини чексиз кўпайиб кетишининг олдини олиш»га чақирди. Рус дипломатиясининг кунт билан қилган ҳаракаги туфайли 1899 йил май-июнь ойларида Гаага тинчлик конференцияси бўлиб ўтди. Кўпчилик давлатларнинг тутган позицияси туфайли қуроолларни қисқартириш бўйича амалий аҳамиятга эга бўлган қарорлар қабул қилинмади. Шундай бўлса-да, портлайдиган (ёрилиб кетадиган) ўқлардан фойдаланишни, портловчи снарядларни ҳаво шарларидан ташлашни ва бўғувчи газлар тарқатувчи снарядларни ишлатишни тақиқловчи декларациялар қабул қилинди. Гаага халқаро суди таъсис этилди. Энг асосийси – тинчликни мустаҳкамлаш ва қуроолларни қисқартириш бўйича халқаро келишувлар анъана тусини олди. 1907 йили иккинчи Гаага конференцияси бўлиб ўтди. 1921 йилги денгиз қурооллари бўйича Вашингтон конференцияси ҳам Россия императорининг тинчлик ташаббуслари билан боғлиқлигини таъкидлади.

XIX аср охирларида рус дипломатиясининг Ўрта ер денгизига олиб чиқадиган Босфор ва Дарданелл бўғозлари устидан назорат ўрнатиш ва Болқон яриморотида мустаҳкам жойлашиб олиш мақсади Россиянинг ҳарбий кучсизлиги туфайли амалга ошмай қолди. Натижада Россия ўз нигоҳларини Узоқ Шарққа қаратди. Императорга яқин бўлган бир қатор шахслар Манжурия ва Кореяга иқтисодий ва сиёсий кириб боришни, бу мамлакатларга нисбатан ўз мақсадига эга бўлган Япония билан келишувларга бормасликни маъқул кўрдилар. Узоқ Шарқда олиб борилган фаол ташқи сиёсат натижасида Хитой билан Японияга қарши муҳофаа иттифоқи тўғрисида ва Шарқий-Хитой темир йўлини куриш тўғрисида (1896), Порт-Артурни ҳарбий-денгиз базаси куриш шарти билан арендага олиш тўғрисида (1898) шартномалар имзоланди. Манжурия ва

Кореяни ўзлаштиришда Россия билан мусобақалашаётган Япония 1902 йили Англия билан иттифоқ тузди ва АҚШнинг ёрдамига таяниб, 1904 йили Россияга қарши урушга киришди.

1904–1905 йиллардаги рус-япон уруши Россиянинг куруқликдаги ва денгиздаги кўшинларининг қатор мағлубиятларига олиб келди. 1904 йил декабрда Порт-Артурнинг таслим бўлиши, 1905 йил майда Цусими бўғози ёнидаги жангда Тинч океани эскадрасининг тор-мор қилиниши ҳамда мамлакат ичкарасидаги инқилобий воқеалар Россиянинг мағлубиятини муқаррар қилиб қўйди. Йўқотишлар, ўлганлар ва ярадор бўлганлар билан қўшиб, 400 минг кишини ташкил қилди. Россия Тинч океанида деярли ҳарбий-денгиз кучларисиз қолди.

1905 йил сентябрда Портсмутда (АҚШ) бошланган музокара-ларда Россия делегациясини бошқарган С.Ю. Витте нисбатан енгил шартлар билан тинчлик сулҳини тузишга эришди. Корея Япониянинг таъсир зонаси деб тан олинди. Иккала давлатнинг ҳам кўшинлари Манжурия худудидан олиб чиқиб кетиладиган бўлди. Айни пайтда Россия ўзининг флотини сақлаб қолди, Сахалин оро-лининг жанубий қисмидан бошқа миллий худудларини йўқотмади, контрибуция тўламади.

Уруш оқибатлари Россиянинг умумий ташқи сиёсатига катта таъсир кўрсатди. Унинг Англия билан яқинлашуви юз берди. 1907 йил августда Эрон, Афғонистон ва Тибетда таъсир доираларини аниқловчи рус-инглиз шартномаси имзоланди. Бу шартнома, Россия ва Англиянинг Франция билан келишувларини ҳисобга олганда, амалда Антантани расмийлаштирди ва Европанинг иккита ҳарбий-сиёсий лагерга бўлиниш жараёнини яқунлади. Россия Англия билан келишган ҳолда эҳтиёткорона ташқи сиёсат юргиза бошлади. Бундай ташқи сиёсат Вазирлар советининг раиси А.П. Столипиннинг фикрига кўра, кенг миқёсдаги қуроли кучларни ривожлантириш дастурини амалга ошириш учун Россияда зарур эди. Фақат армияни ислоҳ қилиш эмас, ҳарбий-денгиз флотини ҳам қайта куриш мўлжалланаётган эди. Шу мақсадда кемалар куриш дастурига 820 млн рубль, мудофаани мустаҳкамлаш дастури бўйича эса 433 млн рубль ажратилди. Аммо Биринчи жаҳон уруши бошлангунига қадар бу дастурлар охиригача амалга оширилмай қолди.

Биринчи рус буржуа инқилоби. 1905 йил 9 январь куни 200 минг кишидан иборат халқ Қишки саройга қараб йўл олди. Унинг ташқи-

лотчиси поп Гапоннинг кейинчалик эслашича, одамлар қўлларида подшонинг портретини кўтариб олишган ва бу билан «жараённинг тинч характерини таъкидлашаётган» эдилар. Шунга қарамасдан, императорга йўлланган петицияда фақат иқтисодий талаблар эмас, билвосита солиқлар ва тўловларни бекор қилиш, шунингдек, «умумий ёпиқ ва тенг овоз бериш» йўли билан сайланадиган Таъсис мажлисини чақириш, вазирларнинг «халқ олдида жавобгарлигини» белгилаб қўйиш, асосий сиёсий эркинликларни жорий қилиш каби ҳукумат томонидан мутлақо қабул қилиб бўлмайдиган кескин талаблар ҳам бор эди. Шундай шароитда ҳокимият пастдан «сиёсий ташкиллаштирилган» омма билан музокараларга тайёр эмаслигини кўрсатди. 7 январь куни Гапоннинг петициясини олган Адлия вазири Н.В. Муравъёв уни инқилобчи деб атади ва «Сиз самодержавиени чекламоқчисиз, ахир!» дея қичқирди. Либерал кайфиятдаги зиёлилар вакилларининг қон тўкишининг олдини олишга қаратилган ҳаракатлари ҳам эътиборга олинмади. Куролсиз намойишчиларга қарши ўт очилди. Тахминларга кўра 130–200 киши ўлдирилди, 500–700 киши ярадор бўлди. «Қонли якшанба» бутун Россияни газабга келтирди, подшога бўлган ишончга путур етди. Бундан ташқари, кутилмаганда бу воқеалар биринчи рус инқилобининг бошланиши бўлиб қолди.

Инқилобнинг объектив сабаби мамлакатни сиёсий, ижтимоий-иқтисодий модернизация қилишнинг яқунланмай қолганлигида эди. Мамлакат тараққиётининг олдинги босқичида ҳал қилинмай қолган муаммолар (конституция, деҳқонлар масаласи) жадал шаклланаётган индустриал жамият муаммолари (ишчилар масаласи) билан қўшилиб кетди ва XX аср бошидаги ўта қалтис вазиятни вужудга келтирди. 1900–1903 йиллардаги иқтисодий инқироз, Япония билан бўлган урушдаги шармандали мағлубият ва ўзгаришларнинг юқоридан бўлишига ишончнинг сўниши инқилобий портлашга олиб келди.

9 январь воқеалари иш ташлашларнинг мислсиз ошишига олиб келди. 1905 йил январдаёқ 444 минг киши иш ташлаган бўлиб, бу олдинги ўн йилдагига нисбатан ҳам кўп эди. Март ойида улар сони 810 минг кишига етди.

Император иккиланаётган бир пайтда ҳатто унинг вазирлари ислохотлар зарурлиги тўғрисида очикдан-очик айта бошладилар. 19 январь куни ишчилар вакилларининг олдида сўзлаган нутқида

император ҳам иш ташлашлар тўғрисида қонун ишлаб чикилиши бошланганлигини эълон қилди. Шундай шароитда турли хил иттифоқлар («Озод қилиш иттифоқи», «Иттифоқлар иттифоқи», «Бутунроссия деҳқонлар иттифоқи» ва бошқ.), партиялар (Бунд, большевиклар, меньшевиклар ва бошқ.) ўзларининг дастурлари ва талаблари билан чиқа бошладилар. Мамлакат инқилобий чиқишлар билан қамраб олинди. Николай II нинг олдида иккита йўл бор эди: ҳарбий диктатура жорий қилиш ёки мухолифатчи-инқилобчи гуруҳлар орасига раҳна солувчи кенг либерал – конституцион ислохотларни эълон қилиш. Императорнинг биринчи йўлга мойиллиги бор эди, аммо кучлар етишмасди. Буюк князь Николай Николаевич унга таклиф қилинган Бутунроссия диктатори лавозимини рад этди. Императорга тақдим қилинган «Давлатни бошқаришни такомиллаштириш тўғрисида» манифест муаллифи С.Ю. Витте иккинчи йўлни сабот билан ҳимоя қилди ҳамда унинг ва буюк князь Николай Николаевичнинг таъсири остида 1905 йил 17 октябрда Николай II ушбу манифестни имзолади.

17 октябрь манифести, биринчидан, «шахснинг дахлсизлиги, виждон, сўз, йигилишлар ва иттифоқларга бирлашиш эркинлигига асосланган фуқароларнинг ажралмас ҳуқуқларини аҳолига инъом этиш» зарурлигини эълон қилди. Иккинчидан, «ҳозир сайлов ҳуқуқларидан бутунлай маҳрум қилинган синфлар ҳисобига» думанинг сайловчилари таркибини кенгайтириш ҳақида баён қилинди. Учинчидан, «Давлат думасининг тасдиғисиз бирорта қонун кучга кирмаслиги бузилмас қоида» сифатида ўрнатилди. Бирлашган Вазирлар совети тузилганлиги эълон қилинди. Вазирлар фаолиятининг қонунийлиги устидан дума назорати ўрнатилди. Бироқ манифестда табақалар ва миллатлар ўртасидаги тенглик ҳақида, тенг сайлов ҳуқуқи тўғрисида, ҳукуматнинг дума одида жавобгарлиги ҳақида айтилмади. Оқибатда ҳокимият ва жамият ўртасидаги кейинги тўқнашувлар учун асос сақланиб қолди. 17 октябрдан кейин уни ривожлантирувчи қатор ижтимоий-сиёсий қарорлар қабул қилинди. 21 октябрда сиёсий амнистия эълон қилинди, Финляндиянинг конституцион ҳуқуқларини таҳқирловчи чекловлар олиб ташланди. Манифест Николай II ҳукмронлиги давридаги энг аҳамиятли ён бериш бўлди. Давом этаётган инқилоб шароитида давлатнинг ҳимоясига муҳтож бўлган аҳолининг юқори ва ўрта қатламлари мухолифатчилик ҳаракатидан қайтдилар. Мамлакат-

да анъанавий – монархистик типдаги партиялар ва ташкилотлар вужудга келди. «Рус кишилари иттифоқи», «Рус халқи иттифоқи» кабилар шулар жумласидан. Бундан ташқари консерватив ва либерал ғояларнинг аралашувини ўзида акс эттирган «17 октябрь иттифоқи» партияси, либерал ҳаракатнинг сўл қанотини жамлаган Конституцион-демократлар партияси ва бошқалар ташкил топди. Москва, Петербург каби шаҳарларда ишчи депутатлари Советлари ташкил қилиниб, булар ҳам реал кучга айлана борди. Уларда социалистик партияларнинг роли ва таъсири анча кучайди.

1906 йил бошидаги энг муҳим воқеа Давлат думасига ўтказилган сайловлар бўлди. Думада кадетлар 179 та, автономчилар 63 та, меҳнаткашлар партияси 97 та, социал-демократлар 18 та ва партиясизлар 105 та ўринларга эга бўлдилар. Дума раиси қилиб кадет профессор С.А. Муромцев сайланди. Думадаги кадетларнинг бир қисми кескин сиёсий талаблар билан чиқди. Асосий масала помещикларга қарашли ерларни бўлиш муаммоси эди. Бу масалада бирон бир келишувга эришилмагандан сўнг подшо 1906 йил 9 июлда I Давлат думасини тарқатиб юборди. Шу куни Вазирлар советининг янги раиси этиб П.А. Столипин тайинланди. Думанинг тарқатилиши қуролли кўзғолон сари йўл тутган социалистик партиялар учун яхши имконият яратди. Аммо П.А. Столипин ҳукумати инқилобни бостириш учун кескин чоралар қўллашга ўтди. 1906 йил августда Болтик кўзғолони бостирилгандан сўнг ҳарбий – дала судлари тўғрисида фармон қабул қилинди. Суд ишлари 48 соат ичида кўриладиган бўлди. 1906 йил августдан 1907 йил апрелгача ҳарбий-дала судларининг ҳукмига кўра 1100 киши қатл қилинди. Ҳарбий-дала судлари билан бир пайтда ҳукуматнинг ижобий ҳаракатлар дастури ҳам эълон қилинди, П.А. Столипин кейинчалик бу дастурлар билан II ва III Давлат думаларида нутқ сўзлади. Унинг йўли қисқа қилиб айтганда, консерватив-ислохотчилик йўли эди. Намуна тариқасида Бисмарк давридаги Германиянинг ижтимоий-сиёсий модели олинди. Ислохотлар 10–20 йилга мўлжалланган эди. Мамлакатда вужудга келган сиёсий режим бошланаётган ислохотларнинг асосий кафолати Столипин шахсининг ўзи эди. У ҳукуматнинг асосий вазифаси Россиянинг бир бутунлиги ва буюк давлат мақомини сақлаган ҳолда уни ҳуқуқий давлатга айлантиришда деб биларди.

П.А. Столипин фаолиятининг муҳим жиҳатларидан бири аграр ислохотни амалга ошириш бўлиб қолди. Унинг натижасида фақат

25% дехқонлар жамоадан ажралиб чикқан ва хуторлар умумий дехқон хўжаликларининг бор- йўғи 10% ини ташкил қилган бўлса- да, ислохотларнинг умумий таъсири шунчалар кучли бўлдики, 1915 йилга келиб Россияда етиштирилган ғалланинг ялпи ҳажми аср бо- шиидагига нисбатан 1,7 марта кўпайди.

Бу даврда инкилобчи-террорчиларга қарши кураш ҳам ху- куматнинг эътибор марказида бўлди. 1906–1910 йиллари 3925 киши террорчиликда айбланиб, суд ҳукмига кўра қатл қилинди (1906–1907 йиллари инкилобий террордан 4126 нафар амалдор ҳалок бўлган)¹.

Бу даврнинг яна бир муҳим жиҳати Думанинг барқарор фаолият юритиши ва унинг натижасида партиялар сиёсий фаолиятлари учун ҳуқуқий майдоннинг вужудга келганлиги бўлди.

1911 йил 1 сентябрда П.А. Столипин Киевда инкилобчи- террорист томонидан огир ярадор қилинди ва вафот этди. Унинг ўрнига келган В.Н.Коковцевни подшо оиласи Столипин сиёсатини давом эттирмаслик тўғрисида огоҳлантирди.

П.А. Столипин ўлиmidан кейин унинг саъй-ҳаракатлари билан шакллантирилган ва Россияда ислохотларни амалга оширишга имкон берадиган ички барқарорлик барҳам топди. Бир қанча сиё- сий жанжаллардан сўнг император ва ҳукуматнинг обрўси кескин тушиб кетди. Россия шундай шароитда Биринчи жаҳон урушига кириб келди. Урушдан олдин С.Ю. Витте ва консерватор П.Н. Дур- ново мамлакатнинг урушга тайёр эмаслиги ҳақида императорни огоҳлантирдилар. П. Дурново агар урушга кирилса, Россияни иж- тимой инкилоб ва «келажаги йўқ анархия кутаяпти, унинг натижа- сини ҳагто тахмин ҳам қилиб бўлмайди», дея башорат қилган эди.

* * *

XIX асрдаги сезиларли муваффақиятларга қарамасдан, XX аср бошларида ҳам Россия Европанинг энг қолоқ давлатларидан бири бўлиб қолаётган эди. Қолоқлик сабабларининг биринчиси, Рос- сия қолоқ кишлоқ хўжалигига эга бўлган аграр мамлакат бўлиб, бу тараққиётга тўсиқ бўлаётган эди. Иккинчидан, кишилардаги ташаббускорлик ва тадбиркорликка тўсиқ бўлаётган қолоқ сиёсий

¹ История России с древнейших времен до начала XXI века: учебное пособие для студентов вузов /М.М. Горинов, А.А. Горский, А.А. Данилов и др. – М.: Дро- фа, 2005. С. 266.

тизим ва кучли бюрократик аппарат мавжуд бўлиб, у Россияни Европанинг илғор давлатларига нисбатан ўзига хос «сиёсий музейга» айлантириб қўйган эди.

Х боб бўйича саволлар

1. XIX аср бошларида, Наполеон урушларидан сўнг Россиянинг европача тараққиёт йўлига кириб олиши учун қандай имкониятлар мавжуд эди?

2. XIX асрнинг биринчи ярмида Россияда жадал тараққиёт учун вужудга келган имконият нима сабабдан бой берилди?

3. Крепостной ҳуқуқнинг бекор қилиниши нима учун Россия тараққиётида янги йўналишни белгилаб берди?

4. XIX асрнинг биринчи ярмида Россия давлат тузумини ислоҳ қилиш учун қандай ҳаракатлар амалга оширилди?

5. Россияда ижтимоий-сиёсий ҳаракатларнинг қандай босқичларини ва вакилларидан кимларни биласиз?

6. XIX асрда Россия ҳудудини кенгайтириш қайси йўналишларда олиб борилди?

7. 1860–1870-йиллари қандай вазифа Россия ташқи сиёсатининг асосий мазмунини белгилайди?

8. XIX аср рус адабиёти ва санъатида қандай асосий мавзу ва йўналишлар мавжуд эди?

9. XIX аср охири – XX аср бошларида Россия иқтисодий тараққиётида қандай ўзгаришлар юз берди?

10. 1905–1907 йиллардаги биринчи рус инқилоби қандай ижтимоий-сиёсий ўзгаришларга олиб келди?

ХІ БОБ. XIX АСР – XX АСР БОШЛАРИДА ШИМОЛИЙ ЕВРОПА МАМЛАКАТЛАРИ

XIX аср Шимолий Европа давлатлари учун барқарор тараққиёт даври бўлди. Улар энди Европа сиёсий муаммоларини ҳал этишда муҳим роль ўйнамаётган бўлсаларда, ўз мамлакатлари доирасида ривожланишнинг етарли асосланган йўлига чиқиб олдилар.

Швеция. 1796 йили тахтга 18 ёшли Густав IV келди. Ёш қирол абсолют монархия ва «илоҳий ҳуқуқ» ғоялари билан қуролланган ҳамда ўз фаолиятида уларни жорий қилишга аҳд қилган эди. У отаси Густав III нинг ҳамма салбий хислатларини ўзида сақлаган ҳолда, унинг бирорта ҳам ижобий хислатини ўзига олмаган, Ев-

ропа монархларининг орасида ўзига муносиб ўрин олиш учун жудаям чекланган эди. Францияда Наполеон ўзини император деб эълон қилгунча Густав IV кўзга ташланмади, ташқи сиёсатда бетараф давлатлар лигасига қўшилди. Аммо Наполеонга нисбатан бўлган кўр-кўрона нафрат туфайли қилган ҳаракатлари Швецияни жар ёқасига олиб келди. 1805–1807 йиллардаги урушда шведлар тўхтовсиз мағлубиятга учради, французлар Померанияни эгаллади, Тильзит сулҳи натижасида Финляндия Россияга ўтиб кетди.

Қирол ва унинг сиёсатидан норози қатламлар 1809 йил мартда мамлакатда давлат тўнтариши уюштирдилар. Густав IV тахтдан ағдарилиб, сейм қарорига кўра мамлакатдан ҳайдаб юборилди. Зюдерманланд герцоги Карл XIII номи билан тахтга келди. 1809 йили 7 июнда қабул қилинган конституция буржуача тараққиёт йўлини белгилаганлиги, сейм ва сенатга улар илгари йўқотган ҳокимиятни қайтарганлиги учун анча узоқ вақт амал қилди.

Норвегия билан унияга бирлашиш. 1814 йил январда Дания билан тузилган Киль шартномасига биноан Норвегия Швеция таркибига қўшилиши лозим эди. Шартномани Россия билан Англия маъқуллашларига қарамасдан Норвегия Киль шартномасини қабул қилишни истамади ва мустақиллик талаб қилиб, Дания шахзодаси Кристиан-Фридрихни қирол деб эълон қилдилар. Шведлар Норвегияга бостириб кирди ва низо 1814 йил 14 августда Моссе деган жойда келишув билан якун топди. Унга биноан Кристиан-Фридрих Норвегия тахтига бўлган даъвосидан бутунлай воз кечди (кейинчалик у Кристиан VIII номи билан Дания қироли бўлди), Швеция қироли Карл XIII Норвегиянинг ҳам қироли деб эълон қилинди. У 1814 йил 17 майда Норвегия Таъсис мажлиси томонидан қабул қилинган конституцияни кичик ўзгаришлар билан маъқуллади. Шу тариқа Киль шартномасида кўзда тутилгандек, Норвегия Швецияга қўшиб олинмасдан, икки давлат бирлашиши ҳақидаги уния имзоланди. Вена конгресси бунга деярли ўзгариш киритмасдан маъқуллади. Швеция Наполеон урушлари давридан ҳудудини кенгайтирган ва аҳолисининг фаровонлиги ошган тарзда чиқди. Аммо давлатнинг йўқотишлари катта, уруш мамлакат ҳаётида анча оғир из қолдирган эди.

Карл XIII фарзандсиз бўлганлиги сабабли унинг ёши ўтиши билан тахт вориси масаласи долзарб бўлиб борди. Бу масаладаги айрим ички келишмовчиликларни бартараф этиш мақсадида ворисни

четдан, яъни бошқа мамлакатдан таклиф қилишга қарор килинди. Дастлаб ворис сифатида Дания шаҳзодаси танланган эди, аммо у тўсатдан вафот этганлиги сабабли Наполеон маршалларидан бири Жан Батист Бернадот шаҳзодаликка таклиф қилинди. У Карл XIII га ўғил тутиниб, шведча Карл Юхан номини олди.

1815–1844 йиллари мамлакатни Карл XIV Юхан бошқарди. Карл XIV Юхан, унинг ўғиллари ва набиралари бошқарган давр Швеция учун муваффақиятли бўлди. Бу даврда Швеция шиддат билан бўлмасада, аммо бир текис буржуача ривожланиш йўлидан борди. Сиёсий кураш ҳукумат билан муҳолифат ўртасида, асосан сейм доирасида олиб борилди. Натижада бир қатор ислохотлар амалга оширилди. Шулардан, 1816 йили Норвегия эмиссия банкига асос солинди, 1822 йили омонат кассалари фаолият юрита бошлади. Маъмурий бошқариш ҳам такомиллаштирилиб, 1837 йили жамоа йигинлари ҳақида муҳим бир қонун қабул қилинди. Виждон эркинлиги, эркаклар учун умумий сайлов ҳуқуқи берилди. 1842 йили жиноят кодекси эълон қилинди.

Сиёсий тизим ҳам ўзгарди: аёлларга тахт ворислиги ҳуқуқи берилди; қишлоқларда ўз-ўзини бошқариш жорий қилинди; риксдаг ҳар уч йилда чақириладиган бўлди ва унда ҳақиқий сиёсий партиялар пайдо бўлди; ишчилар касаба уюшмаларига бирлашиб, ўз ҳуқуқларини ҳимоя қила бошладилар.

Саноат ва қишлоқ хўжалигидаги муваффақиятларга янги техник усулларни жорий қилиш эвазига эришилди. Ҳукумат янги даврга мос равишда таълимни ривожлантиришга катта эътибор қаратди. 1811 йили Олий деҳқончилик мактаби, 1821 йили Кончилик мактаби очилди. Аҳолини қишлоқ хўжалигидаги янги усуллар билан таништирувчи бир қатор амалий мактаблар фаолият юритди. Ҳукумат махсус таълимдан ташқари умумий таълимни ривожлантиришга ҳам алоҳида эътибор қаратди. 1842 йилги фармон билан ҳар бир жамоада мактаб куриш топширилди.

Ипотека кассалари очилиб, деҳқонлар ўзлари учун зарур пул маблағларини олиш имкониятига эга бўлдилар.

1844 йил қирол Карл XIV Юхан вафот этди. Тахтга қиролнинг ёлғиз ўғли Оскар I келди. Унинг тахтга келишини айниқса муҳолифатчи партиялар вакиллари қизғин олқишлади. Оскар охириги йиллари отасининг эътиборини қозона олмаган бўлсада, муҳолифатчилар орасида катта обрўга эга эди. Шунга қарамасдан у

отасининг прогрессив ишларини давом эттириб, таълим ва маданият, савдо ва саноат соҳаларида бирмунча муваффақиятларга эришди.

1848 йилги инқилобдан кейин Европанинг бир қатор мамлакатларида қатағонлар кучайди. Худди шу ҳол Швецияда ҳам юз берди. Бу ерда энди инқилоб сабабли эмас, қирол қарашларидаги ўзгариш туфайли юз берди. Дастлаб либерал қарашга мойил бўлган Оскар I кейинчалик консерваторлар томон оғиб кетди. Режалаштирилган кўплаб ислохотлар, жумладан, конституцияга киритиладиган ўзгаришлар қабул қилинмасдан қолди. Оскар I 1859 йил вафот этди ва ўрнига ўғли Карл XV келди.

Карл XV Швециянинг энг машҳур қиролларидан бири, ўз халқи орасида жуда катта ҳурматга сазовор бўлган қирол эди. Унинг даврида саноат ва савдони ривожлантириш мақсадида янги заводлар, каналлар ва темир йўллар қурилди. Каналларнинг энг йириги Гетаканал мамлакатнинг шарқий ва ғарбий қисмини Марказий Швеция билан боғлади. Демографик ҳолат ҳам ўзгарди: 50 йил ичида (1815–1865 йиллар) мамлакат аҳолиси 60% га ўсди. Бу Швеция тарихида энг юқори кўрсаткич эди. Аммо аҳолининг бу тариқа ўсиши озик-овқат танқислигига олиб келди, одамлар камбағаллашиб, шаҳарларга иш излаб кетувчилар кўпайиб борди.

Аслида Швециянинг шиддат билан ривожланиши XIX асрнинг охириги ўн йилликларида бошланди. Унгача Швеция, юқорида айтилган ўзгаришларга қарамасдан, Европанинг энг камбағал мамлакатларидан бўлиб қолаётган эди. Пойтахт Стокгольм энг ифлос шаҳар ҳисобланарди. Бу ерда бойлар билан камбағаллар ўртасидаги фарқ жуда катта эди. Аҳвол Швециянинг номини дунёга машҳур қилган кишилар туфайли ҳам тез ўзгариб борди. Масалан, шарикоподшипниклар ишлаб чиқарувчи SKF заводи қурилди, Густав де Лаваль (1845–1913) сут сепараторларини ихтиро қилди. Ларс Мангус Эрикссон (1846–1926) эса телефон аппаратлари ишлаб чиқара бошлади. 1912 йилги физика соҳасидаги Нобель мукофоти лауреати Нильс Густав Дален (1869–1937) маёқларни тўлиқ автоматлаштирди. Энг машҳур ихтиро албатта Альфред Нобелнинг динамити бўлди. Унинг ўзи тинчликсевар киши бўлганлиги учун катта маблағ тўплаб, ўз фондиди ташкил қилди ва «инсоният тараққиётига катта ҳисса қўшган» кишилар фаолиятини турли соҳалар бўйича мукофотлашни васият қилди.

XIX аср охири – XX аср бошлари Швеция тараққиётида бурилиш нуктаси бўлди. У тинчлик пайтида иттифоқларга қўшилмаслик, уруш пайтида эса нейтралитетни сақлаш принципига амал қилиб, асосий эътиборни мамлакатнинг ички муаммоларини ҳал қилишга, иктисодий ривожлантиришга қаратди.

Швецияда 1895 йили Европада биринчи электрлашган темир йўл қурилди.

Норвегиянинг Швециядан ажралиб чиқиши. XX аср бошларида ҳам Европада миллий ҳаракат ўз долзарблигини сақлаб қолаётган эди. Бу ҳаракатнинг ёрқин кўринишларидан бири 1905 йили Норвегиянинг Швециядан ажралиб чиқиши бўлди. Норвегия 1814 йилдан Швеция таркибида бўлсада, ўзининг конституцияси, ҳукумати, суд ва молия тизими, маъмурияти ва армиясига эга эди. Аммо унинг мустақиллиги иктисодий ва ташқи алоқалар масалаларида чекланган бўлиб, бу ҳолат норвег халқи, айниқса буржуазиясини қаноатлантирмаётган эди. Капиталистик муносабатлар ривожланиши билан норвег буржуазияси ички бозорни эгаллаш ва ташқи бозорга чиқиш учун ҳаракат бошлади. Швед ҳукумати бунга қарши бўлганлиги сабабли икки ўртада мунозаралар бошланиб кетди. 1905 йил июнда Норвегия ҳукумати Швециядан ажралиб чиққанлигини эълон қилди. Бу қарор шу йил август ойида ўтказилган референдумда аҳолининг барча қатламлари томонидан қўллаб-қувватланди. Швеция Норвегиянинг ажралиб чиқишини тан олишга мажбур бўлди ва у билан муносабатларини тартибга солди.

Дания. Францияда инқилоб бошланган 1789 йили Данияда қирол Кристиан VII ҳукмронлик қилаётган эди. У мамлакатни бошқаришда шахсан иштирок этмаганлиги сабабли, 1784 йилдан реал ҳокимият тахт вориси шахзода Фридрихга тегишли эди. Айнан у, Фридрих VI, 1808 йилдан тахтга ўтириб, Данияни бошқарди. Унинг даврида Данияни бошқаришга истеъдодли ва қобилиятли бир қатор вазирлар жалб қилинган бўлиб, улар орасида граф Андрей-Петр Беристорф айниқса катта роль ўйнади. У ҳукуматни бошқарган йиллари юритилган оқилона ташқи сиёсат Данияга ўз бетарафлигини сақлаб қолиш ва савдони ривожлантириш имкониятини берди ҳамда ички сиёсатда либерал анъаналарнинг кучайишига олиб келди. Мамлакатда ишчанлик ва тараққиёт руҳи ўрнатилди. Афсуски, бу жараён узокқа чўзилмади. Тильзит сулҳини имзолаш пайтида рус подшоси Александр I ва Наполеон Бонапарт Данияни

қитъа камали сиёсатига мажбуран жалб қилиш ҳақида келишиб олган эдилар. Дания ўзининг доимий нейтралитетини эълон қилишга қарамасдан, шу тариқа мажбуран урушга жалб қилинди. Агар Швеция урушдан ва инқилоблар давридан ўз худудини кенгайтирган ва бойиган ҳолда чиққан бўлса, Дания ўзининг эҳтиёткорона сиёсатига қарамасдан вайрон бўлган ва йўқотилган Норвегия учун арзимас товон олган ҳолда урушни якунлади.

1815 йил уруш якунланганда Даниянинг иқтисоди 1813 йилги банкрот оқибатида ниҳоятда оғир аҳволда эди. Ҳолат урушдан кейин бирданига яхшиланмади. Аксинча, бир неча қурғоқчилик йиллари аҳволни янада оғирлаштирди. Қишлоқларда 1820 ва 1826 йиллар оралиғида ҳақиқий инқироз бошланди ва кўплаб деҳқонлар ва ҳатто ўрта ҳол кишилар ҳам солиқ тўлай олмаганлиги учун уларнинг ер мулклари олиб қўйилди. Шундай ҳолатда мамлакат иқтисоди аста-секин бўлсада тиклана борди. Ўн йил ичида четга дон чиқариш икки баробар ошиб, давлат қарзлари 6 миллион талергача камайди. 1839 йил қирол Фридрих VI вафот этиб, тахтга жияни Кристиан VIII келди. Унинг тахтга келишидан аҳоли, айниқса либераллар катта янгиликларни кутган эди. Бироқ янги қирол фақат айрим маъмурий чекловларни олиб ташлаш ҳақидаги ваъдалар билан кифояланди. Натижада сўл кучларнинг матбуотда унга қарши кампанияси бошланди. Қирол ён беришга ва конституция лойиҳасини тайёрлаш учун топшириқ беришга мажбур бўлди. Аммо у конституцияни эълон қилишга улгурмасдан 1848 йили вафот этди. Кристиан VIII фаолиятдан сўлларнинг норозилигига қарамасдан, Дания учун у умуман муваффақиятли бўлди дейиш мумкин. Қирол сиёсий эркинликлар беришдан бош тортган бўлсада, ўз ваъдасига биноан маъмурий ислохотни ўтказди, армияда тан жазосини бекор қилди, мустамлакалардаги негрларни озод қилиш борасида ҳам баъзи тадбирлар амалга оширилди. Қиролнинг бошқа тадбирлари ҳам аҳоли томонидан маъқулланди. Масалан, Копенгагендаги бошланғич мактабларни қайта ташкил қилиш, жиноят қонунчилигини ва пенитенциар¹ тизимни қисман ўзгартириш кабилар шулар жумласидан. Бу йиллари молияни бошқариш ҳам анчагина муваффақиятли бўлди: давлат қарзлари бир неча мил-

¹ *Пенитенциар* – (лотинчадан олинган, тавба қилдирадиган, ахлоқ тузатадиган маъноларини беради) – турма ва шу типдаги ахлоқ тузатиш ташкилотлари.

лионга камайди, давлат даромадлари эса 1841 йилдан 1848 йилгача 16 миллиондан 18 миллион талергача ошди.

Хуллас, Кристиан VIII унга юклатилган ҳамма умидларни оқламаган бўлсада, умуман олганда унинг даври Дания учун муваффақиятли бўлди. Бу даврда Шлезвиг ва Гольштейн герцогликлари муаммоси авжига чиқиб, оқибатда 1848 ва 1863 йиллардаги урушга олиб келди. Маълумки, Шлезвиг ва Гольштейн герцогликлари 1815 йили Данияга бирлаштирилган бўлиб, аҳолисининг асосий қисмини немислар ташкил қиларди ва шу сабабли суд ишлари ва таълим немис тилида олиб борилар эди. XIX асрда бутун Европада миллий онгнинг кескин ўсганлиги, миллий туйғуларнинг олдинги ўринга чиққанлиги Данияда ҳам бу муаммонинг кескинлашувиغا олиб келди.

1848 йили тахтга келган Фридрих VII олдида отаси ҳал қилишга улгурмаган иккита муаммо кўндаланг турарди: конституция қабул қилиш ҳамда Шлезвиг ва Гольштейн муаммолари. Фридрих VII тахтга келиши билан фуқароларининг хоҳишларини қондириш мақсадида 1848 йил 28 январь куни манифест имзолаб, конституция эълон қилди. Унинг мазмунини қисқача шундай эдики, Фридрих VI томонидан ўрнатилган провинциялар сеймлари билан бир қаторда, тўғрироғи улар устидан бутун монархия учун умумий сейм жорий қилиниб, у солиқ, молия ва қонунчилик масалаларини тартибга солади. Шундан сўнг ўз даври учун ўта демократик асосда сайланган Таъсис мажлиси 1849 йил 5 июнда янги конституцияни қабул қилди. Иккинчи муаммо – Шлезвиг ва Гольштейн анча тортишувлар, Австрия ва Пруссия аралашувидан кейин 1854 йил февралда Шлезвигда, шу йил июнда Гольштейнда конституция эълон қилиниш билан яқун топди. Конституциялар провинциялар сеймларига маҳаллий масалаларни ҳал қилишда маслаҳат ҳуқуқини берди. Аммо 1855 йили қабул қилинган конституция қироллик учун умумий сеймни жорий қилиб, унга кенг ваколатларни яратиб берди. Бундан норози бўлган провинцияларни Австрия ва Герман иттифоқи қўллади. Натижада муаммо янгидан авж олди. Можаро авжига чиққан вақтда 1863 йил 5 ноябрь куни қирол Фридрих VII вафот этди.

Тахтга келган Кристиан IX муаммони куч билан ҳал қилишга қарор қилиб, Гольштейнга қўшин жўнатди. Бунга жавобан немис давлатларидан Саксония ва Ганновер Гольштейнга қўшин киритди, Австрия-Пруссия армияси эса Гольштейн орқали Шлезвигга йўл

олди. Албатта Дания армияси бу кучларга қарши тура олмас эди. Дания урушни бой бериб, 1864 йил 30 октябрь куни Венада тинчлик сулҳи тузилди. Унга биноан Дания Шлезвиг, Гольштейн ва Лауэнбург герцогликларидан Пруссия ва Австрия фойдасига воз кечди. Мамлакатнинг янги ҳолатидан келиб чиқиб, 1866 йили янги конституция эълон қилинди. Қачонлардир катта ва кучли бўлган Дания иккинчи даражали давлатга айланди.

* * *

XIX аср охирларидан бошланган ўзгаришлар туфайли Швеция Европанинг энг бой давлатларидан бирига айланди. Ижтимоий-иқтисодий ривожланишнинг «Швед модели» тушунчаси муомалага кириб борди.

XX аср бошларида мустақил давлат бўлиб ажралиб чиққан Норвегия ўз тараққиёт йўлини белгилаб олди.

XIX асрнинг охиригача чораги – XX асрнинг бошлари Данияда консерваторлар билан мўътадил либераллар ўртасидаги кураш билан ўтди. Бу кураш Дания тараққиётининг йўналишлари тўғрисида бўлиб, асосан фолькетинг (Дания парламентининг қуйи палатаси) доирасида амалга оширилди.

XI боб бўйича саволлар

1. XIX аср Швеция тараққиётида қандай асосий босқичларни кўрсатиш мумкин?

2. 1905 йили Норвегиянинг Швециядан ажралиб чиқишининг асосий сабаблари нимада?

3. Фридрих VI ва Фридрих VII даврида олиб борилган сиёсат натижа-сида Дания иқтисодида қандай ўзгаришлар юз берди?

4. XIX аср охири – XX аср бошларидаги ўзгаришлар Шимолий Европа давлатлари тараққиётида қандай аҳамиятга эга бўлди?

XII БОБ. XIX АСР – XX АСР БОШЛАРИДА БОЛҚОН МАМЛАКАТЛАРИ

XIV–XV асрларда Болқонда ўрнатилган турклар ҳукмронлиги XIX асргача, баъзи ҳудудларда эса XX асргача сақланиб қолди. XVII асрдаёқ болқон халқларининг катта қисми ўз давлатларига эга эмасди. Айрим жанубий славян ерлари турклар босқини хавфи остида габсбурглар ҳомийлигига ўтди.

Серблар. Россиянинг ёрдамига таянган серблар 1793–1794 йиллари Белград подшолигига автономия берилишига эришдилар. Султон фармони билан Белград подшолигига ўз бошлиқларини сайлаш ва эркин савдо қилиш ҳуқуқи берилди. Автономия Сербияни иқтисодий тараққиёти учун қулай шароит туғдирди, хунармандчилик ва савдо ривожланди, шаҳарлар тараққий эта бошлади. Бироқ 1801 йили турк султониغا муҳолифатда бўлган Видин подшоси Пазван ўғли¹ Сербияга қўшин киритиб, уни ўз ҳукмронлиги остига олди.

XIX асрнинг бошларида серб халқининг турклар ҳукмронлигига қарши кураши ўзининг ҳал қилувчи босқичига ўтди. Миллий-озодлик учун курашда серб халқининг турли қатламлари бирлаша бошлади. 1804 йил бошларида яничарлар томонидан серб халқининг бир қатор кўзга кўринган арбоблари қатағон қилиниши халқ кўзғолонига сабаб бўлди. Кўзғолонга серб буржуазиясининг кўзга кўринган вакилларида бири Қорагеоргий Петрович² бошчилик қилди. Кўзғолончилар 1804 йилиёқ бир қанча қалъаларни эгаллаб, уларда мустақкам ўрнашиб олдилар. Қорагеоргий Петербургга делегация йўллаб, руслардан ёрдам сўради, бошқа бир делегацияни Истамбулга жўнатиб, султондан автономия ва яна бир қанча энгилликлар берилишини талаб қилди. Туркия бу талабларни рад этди. Сербия мустақиллиги учун кураш туркларнинг помешчик ер эгаллигини тугатиш билан боғлиқ эди. Шу сабабли бу кураш фақат миллий-озодлик эмас, антифеодал характерга ҳам эга эди.

1806 йили Россия Туркияга қарши урушга кирди. Рус армиясининг ёрдами сербларнинг муваффақиятига замин тайёрлади. 1807 йили кўзғолончилар билан Россия ўртасида шартнома имзоланди.

---

¹ *Пазван ўғли* (1758–1807) – исломни қабул қилган боснияликлардан бўлиб, Болгария, Сербиянинг бир қисмини турклардан озод қилган ва бу ерларни мустақил бошқарган, ҳатто пазванчети деб аталган ўз танга пулларини ҳам зарб қилган. Россия ҳукуматининг унга нисбатан душманлик кайфияти туфайли Австрия билан яқинлашган.

² *Қорагеоргий Петрович* (1766–1817) – сербларнинг миллий қахрамони, 1787 йили туркларга қарши ҳаракатда қатнашган, мағлубиятга учраб, Австрияга қочган. Чет элга бирга қочишни истамаган ўғай отасини отиб ташлагани учун «қора» лақабини олган. 1813 йилги мағлубиятдан кейин яна Австрияга қочган, 1816 йилдан Россияда яшаган. 1817 йили ватанига қайтган, аммо янги князь Милош Обренович бу ҳақда туркларга хабар бергандан сўнг ўлдирилиб, боши султонга юборилган.

Кўзғолон жараёнида сербларнинг давлат ташкилотлари шаклланиб борди. Асосий масалаларни Сербия скупшчинаси (халқ мажлиси) ҳал қила бошлади. Унга бўйсунган бошқарув ва суд тизими шаклланди. Бошқарув кенгаши тузилиб, унга Қорагеоргий бошчилик қилди. У 1808 йили ўзини Сербиянинг олий ҳукмдори деб эълон қилди, Бошқарув кенгаши ўрнига вазирлик ҳамда олий суд ташкил қилди. 1812 йили Россия ва Туркия ўртасида имзоланган Бухарест шартномаси Сербиянинг автономиясини кафолатлади. Барча кўзғолончилар авф этилди ва Сербияга ички бошқарув ҳамда солиқлар йиғиш бўйича автономия берилди.

Аммо 1812 йили Наполеоннинг Россияга бостириб киргандан сўнг вужудга келган вазиятдан фойдаланган Туркия, Бухарест шартномасини бузиб, Сербияга бостириб кириб, уни даҳшатли жазолади. Кўзғолончиларнинг тирик қолганлари тоғларга яшириндилар, Қорагеоргий бошчилигидаги кўзғолон раҳбарлари Австриядан паноҳ топдилар. Сербияда Усманийлар империясининг ҳукмронлиги тикланди.

Мағлубиятдан зўрға ўзига келган серблар, 1815 йилнинг апрелида янги кўзғолон бошладилар. Айти пайтда Россиянинг тўхтовсиз босими ва аралашуви оқибатида турк султони 1820 йили хатти-шариф эълон қилиб, сербларга бир қатор автономиялар ваъда қилди. Бироқ серблар Турк султонининг «инъомини» қабул қилмади.

1826 йили имзоланган Аккермен шартномасига биноан Сербияга ички автономия берилиб, сипохийлар мамлакатдан олиб чиқиб кетилиши лозим эди. Аммо турклар томонидан бу шартноманинг бажарилиши чўзилганлиги янги рус-турк тўқнашувига олиб келди. 1827 йили Наварин жангида турк флоти тор-мор қилинди, 1829 йили руслар армияси Истамбулга яқинлашдилар. Султоннинг 1829 йилги фармони билан Сербия Милош Обренович¹ ҳукмронлигидаги вассал князлик деб эълон қилинди. 1833 йилги султон фармони билан эса Сербиянинг худудий чегаралари, маъмурий бўлиниши (6 та ноҳия) ва туркларга тўланадиган йиллик хирож ҳажми белгиланди. Шу икки фармон асосида Сербияда турк ер эгалигига

---

¹ *Милош Обренович* (1780–1860) – асли фамилияси Теодорович, жангда ҳалок бўлган дўсти Обренович шарафига унинг фамилиясини олган. Обреновичлар князлик сулоласининг асосчиси, 1815–1839 ва 1858–1860 йиллари Сербия князи, асли чўпон бўлган.

хам барҳам берилди. Серб зодагонлари – великашлар – йирик ер эгаларига айландилар ва ерга эгалик қилишнинг буржуача принциплари ўрнатилди. Буларнинг барчаси мамлакатда капиталистик муносабатлар ривожланиши учун шароит яратди.

Сербия князлигида Милош Обренович жуда катта ҳокимиятга эга бўлди. Аммо унинг истибдоди серб зодагонлари ва йирик амалдорларнинг қаршилигига учради. Улар 1835 йили Скупшчина чақириб, ўз талабларига жавоб берадиган конституция қабул қилишга эришдилар. Бу конституция фуқаролар тенглиги, мулк дахлсизлиги кабиларни эълон қилиб, Скупшчинани доимий фаолият кўрсатувчи органга айлантирди. Бироқ конституциядан Туркия, Австрия ва Россия монархлари норозилиги сабабли Милош Обренович уни бекор қилди.

1838 йили Скупшчина янги конституция қабул қилди. Унинг матни Россия ва Туркия билан келишилган эди. Бу конституция сербларнинг миллий-озодлик ҳаракати натижасида эришган ютуқларини қонунлаштирди. Шунингдек, у феодал муносабатларнинг қайта тикланишини тақиқлади, савдо эркинлигини ўрнатди, князь ҳокимиятини чеклади. Амалда ҳокимият турк султони томонидан умрбод тайинланадиган «17 лар Кенгаши» деб аталувчи конституция тарафдорлари бўлган бир гуруҳ серб зодагонлари қўлига ўтди. Бу билан келиша олмаган Милош Обренович истеъфога чиқиб, мамлакатни тарк этди. Скупшчина тахтга Обреновичларнинг мухолифи бўлган Александр Қорагеоргиевични сайлади. Унинг даврида конституция тарафдорларининг ҳокимияти кучайиб, Россиянинг таъсири камайиб борди. Бу даврда серблар Австрия билан яқинлашдилар.

Қорагеоргиевич билан конституция тарафдорлари ўртасидаги кураш 1858 йили чақирилган (1858 йил 30 ноябрь – Авлиё Андрей кунда чақирилганлиги учун унинг номи билан аталган) Скупшчина Қорагеоргиевични тахтдан тушириб, либерал ислохотлар ўтказишга розилик билдирган Милош Обреновични қайтадан тахтга таклиф қилди. Конституция тарафдорларининг ҳукмронлигига барҳам берилиб, қонунчилик ҳокимияти ҳар уч йилда чақириладиган Скупшчина қўлида тўпланди, сенаторларни тайинлаш ва бўшатиш Сербия князига боғлиқ бўлиб қолди.

1876 йили серб ҳукумати Туркиядан аҳолиси асосан серблар бўлган қўшни вилоятлар – Босния ва Герцеговинани озод қилишни

талаб қилди. Бу талабга ҳеч қандай жавоб олмаган князь Милош Обренович Туркияга уруш эълон қилди.

1878 йили Россия билан Туркия ўртасида имзоланган Сан-Стефано шартномасига биноан уруш якунланиб, Сербиянинг (Черногориянинг ҳам) тўлиқ мустақиллиги эълон қилинди, Сербия суверен давлат бўлиб қолди.

Кейинги ўн йил Сербия учун жадал ривожланиш даври бўлди. Йирик ер эгалари давлат қурилишида Австриядан намуна олган консерватив йўлни ҳимоя қилаётган бўлсалар, буржуазия парламент тузуми ва ташқи сиёсатда Россия билан яқинлашиш учун кураш олиб бордилар. Давлат тузилиши тўғрисидаги бу зиддият янги, 50 йил ичида учинчи конституцияда ўз аксини топди. 1888 йили қабул қилинган бу конституция қиролнинг Скупшчина депутатларини тайинлаш ҳуқуқини бекор қилди ва биринчи марта скупшчинани тўлиқ маънодаги қонунчилик органига айлантирди. Вазирлар кабинети ва премьер-вазир парламентда кўпчиликнинг овозига эга бўлиши лозим эди. Шундай қилиб серб буржуазияси тантана қиларди, аммо кейинги воқеалар тантана учун ҳали вақт етилмаганлигини кўрсатди.

1893 йили амалга оширилган давлат тўнтариши натижасида Сербияда чекланмаган монархия тузуми тикланди, қирол ва унинг яқинлари шу тариқа мамлакатни яна 15 йил бошқардилар. 1903 йилги навбатдаги давлат тўнтариши натижасида қирол, унинг оила аъзолари ва яқин маслаҳатчилари қатл қилинди ҳамда 1888 йилги конституция тикланди.

Буржуазиянинг «радикал партияси» Скупшчинада кўпчилик овозга эга бўлиб, ҳукумат туздилар. Бу ҳукумат даврида Сербиянинг ташқи сиёсати Австрияга зид ва руспарастлиги билан характерланди. Бундай шароитда Австрия фаол ҳаракат қилишга қарор қилади. 1908 йил октябрда аҳолиси серблардан иборат ва Сербия билан бирлашиш азалий орзуси бўлган иккита йирик вилоятлар – Босния ва Герцеговина Австрия томонидан аннексия қилинади. Сербларнинг миллий ғурури қаттиқ ҳақорат қилинган эди. 1914 йил 28 июнда босиб олинган Босния бўйлаб сафарда юрган Австрия эрцгерцоги Франц Фердинанд ўлдирилди. Бу воқеа аллақачон тайёрланган Биринчи жаҳон урушининг бошланишига олиб келди.

Болгария. Болгарияда миллий-озодлик курашининг дастлабки кўринишлари серб ва грек халқларининг XIX асрнинг биринчи яр-

мидаги қўзғолонлари таъсири остида пайдо бўлди. Болгарларнинг бир қисми Туркия билан уруш ҳаракатлари олиб бораётган рус армиясига кўнгилли бўлиб кирдилар. Туркларга қарши энг йирик қўзғолонлар 1841 йили Ниш ва 1850 йили Видин, Лом, Белоградчино уездларида бўлиб ўтди. Бу қўзғолонлар шафқатсизлик билан бостирилди, кўплаб қишлоқлар ёндирилди, одамлар эса ўлдирилди ёки қул қилинди. Шунга қарамадан XIX аср ўрталарига келиб Усманийлар ҳукумати Болгарияда сипохий ер эгаллигини бекор қилди, бу ерларни деҳқонларга узоқ муддатли қарзга сотди. Ерга эгаликдан ташқари черков ва мактаб ишларида ҳам маълум енгилликларга эришилди. Буларнинг барчаси Болгарияда турклар ҳукмронлигини сусайтирди.

Усманийлар империясидаги инқирознинг чуқурлашуви Болгарияда миллий-озодлик ҳаракатларининг янгидан бошланишига олиб келди. 1876 йили Болгарияда бошланган навбатдаги қўзғолон ҳам мағлубиятга учради. Унинг қағнашчилари даҳшатли жазоланди, минглаб кишилар қатл қилинди. Қўзғолон Россиянинг Туркияга қарши уруш бошлашини тезлаштирди. 1877 йил апрелда Россия Туркияга уруш эълон қилди. Ҳарбий ҳаракатлар асосан Болгария худудида: Шипка довори, Плевна ва Пловдив шаҳарларида бўлиб ўтди. Бу урушда иккала томондан 190 минг киши ҳалок бўлди. Россия ва Туркия томондан ҳалок бўлганлар сони деярли тенг эди. 1878 йилги Сан-Стефано шартномасига биноан Болгария автоном князлик мақомини олди, Сербия, Черногория ва Руминия тўлиқ мустақилликка эришдилар. Бу урушда Россия ўзининг худудий мақсадларини ҳам қўзлаган эди: Жанубий Бессарабия ва Кавказдаги Кар вилояти Россия ихтиёрига ўтди. Аммо Англия билан Австро-Венгрия бу шартномани тан олмадилар, натижада 1878 йил Берлинда бўлган конференцияда руслар жиддий ён беришларга мажбур бўлди. Жанубий Болгария Туркия ҳукмронлиги остида қолдирилди, Австро-Венгрия Босния ва Герцеговинани забт этди, Англия эса Кипрни эгаллаб олди.

Россия-Туркия уруши Россиянинг халқаро обрўсини бир оз кўтарди, аммо мамлакат ичкарасида муҳолифат ҳаракатининг фаоллашувига олиб келди.

Берлин конференциясининг қарорлари болгар халқига маъқул тушмади. 1885 йили Жанубий Болгариянинг пойтахтида тўнтариш амалга оширилиб, натижада мамлакатнинг жанубий ва шимолий

қисмлари бирлашди. Бунга жавобан Австро-Венгрия томонидан гижгижлатилган Сербия Болгарияга қарши уруш бошлади. Уруш Болгариянинг ғалабаси билан яқунланди. 1908 йил 5 октябрь куни Болгариянинг тўлиқ мустақиллиги эълон қилинди. Болгария князлиги подшоликка айлантирилди.

Греция. Мамлакат ҳудудининг катта қисми Усманийлар империясининг Румелия эйялетига ва Эгей денгизидаги алоҳида эйялетга кирарди. Грециянинг кичик қисми – Ион ороллари ва ғарбий қирғоқдаги бир неча шаҳарлар – Венеция республикаси таркибида эди. Грек халқи ўз мустақиллиги учун турк босқинчиларига қарши тўхтовсиз кураш олиб борди.

1821 йил март ойининг охирларида Пелопоннес яриморлида кўзғолон бошланиб, тезда бутун мамлакатга тарқалди. Саккиз йил давом этган Греция мустақиллиги учун кураш бошланди. 1821–1822 йиллари кўзғолончилар бир қатор ғалабаларни қўлга киришиб, мамлакат ҳудудининг катта қисмини озод қилдилар. 1822 йил январда қадимги Эпидавр вайроналари яқинидаги Пияда шаҳрида миллий мажлис йиғилиб, Грецияни мустақил давлат деб эълон қилди ва буржуа эркинликлари эътироф этилган конституцияни қабул қилди.

Аммо кўзғолонга раҳбарлик қилган гуруҳлар ўртасида ҳокимият учун бошланиб кетган кураш кўзғолончиларнинг муваффақиятларини сусайтирди. Улар ўртасидаги кураш 1823–1824 ва 1824–1825 йиллари бўлиб ўтган иккита фуқаролар урушига олиб келди. 1825 йил февралда кўзғолоннинг энг оғир даври бошланди. Султон Маҳмуд II кўзғолонни бостириш учун Мисрдан қудратли Муҳаммад Алини жалб қилди. Иброҳим подшо бошчилигидаги мисрлик кўшинлар мамлакат бўйлаб тез ҳаракат қилди, забт этилган ерларда экинларга ўт қўйиб, аҳолини очлик ва муҳтожликка мубтало қилди. 1825 йил ноябрда Иброҳим подшо муҳим порт шаҳри Миссолунгини қамал қилди. 1826 йил 22 апрель кечаси қамални ёриб ўтиш учун охириги марта уринган шаҳар аҳолиси деярли тўлиқ ҳалок бўлди. Кейинги йил ёзида турклар Афина акрополини эгалладилар. Бу уларнинг сўнгги йирик ғалабаси эди. Улар грек халқининг озодликка бўлган интилишини сўндира олмади. Бу пайтга келиб халқаро вазият ҳам греклар учун фойдали бўлган томонга ўзгара бошлади. Шу пайтгача грекларга ёрдам фақат Европа жамоатчилигидан келаётган эди. Кўплаб мамлакатлардан кўнгиллилар келиб

греклар билан бирга жанг қилаётган эдилар. Улар орасида буюк инглиз шоири Жорж Байрон ҳам бор эди.

Европа монархлари грекларнинг туркларга қарши курашида «фуқароларнинг ўз ҳукмдорига қарши чиқишини» кўриб, уларга ёрдам беришга шошилмаётган эдилар. Грекларга нисбатан биринчи бўлиб муносабатини ўзгартирган Англия ҳукумати бўлиб, у 1824 ва 1825 йиллари лондонлик банкирларнинг грекларга қарз беришига рухсат берди. 1827 йили миллий мажлис Россиянинг собиқ ташқи ишлар вазири Ионн Каподистрия (1776–1831) Греция президенти этиб сайлаганидан сўнг Англия, Франция ва Россия ўртасида Грецияга ёрдам кўрсатиш бўйича музокаралар бошланиб кетди. Бу музокаралар натижасида 1827 йил Лондонда шартнома имзоланиб, унга биноан ушбу учта давлат Грецияга автономия берилишини Туркия султонидан талаб қилди. Султон талабнинг бажарилишини рад этгандан сўнг, 1827 йил октябрда, инглиз-француз-рус бирлашган эскадраси Наварин кўрфазида турк флотини тор-мор қилди. Шундан кейин бошланиб кетган 1828–1829 йиллардаги рус-турк уруши Грециянинг тақдирини батамом ҳал қилди. 1829 йилги Адрианополь тинчлик шартномасининг бандларидан бири Греция йиллик хирожни тўлаган тақдирда унга автономия бериш мажбуриятини Туркияга юклайди. Бир йилдан сўнг Лондонда бўлиб ўтган конференцияда Англия, Франция ва Россия Грециянинг йиллик хирож тўлаш шартини бекор қилди ва Туркия бунга рози бўлди. Греция мустақил давлат бўлди. Бироқ ушбу конференцияда белгилаб берилган ҳудудга азалдан греклар яшаб келган бир қатор ерлар киритилмади. Фессалия, Крит, Эпир ва бошқа ҳудудлар турклар қўл остида қолди. Ион ороллари ҳали 1815 йилиёқ Буюк Британия протекторати деб эълон қилинган эди.

Қўлга киритилган мустақиллик Грецияда капиталистик муносабатлар ривожланиши учун шароит яратди. Аммо капитализм ривожланиши жуда секинлик билан амалга оширилди. Бунинг бир қанча сабаблари бор эди. Биринчидан, мамлакат ўзининг хомашё базасига эга эмасди. Иккинчидан, грек буржуазияси турклар ҳукмронлиги давридагидек ўз капиталини мамлакат саноатини ривожлантиришга эмас, савдо ва судхўрликка сарфлашни афзал кўрарди. Учинчидан, мамлакатда феодализм қолдиқлари кучли бўлиб, ер масаласи ҳал қилинмаган эди. Тўртинчидан, Грециянинг ортиб бораётган Англияга молиявий қарамлиги ҳам саноатнинг ривожлани-

шига тўсиқ бўлиб турганди. Уруш йилларидаги қарзлардан ташқари 1832 йили Греция инглиз ва француз банкирларидан 64 млн дирҳам янги қарз олиб, унинг бир қисмини эски қарзлар бўйича процентларни тўлашга, қолган қисмини эса Туркиядан греклар яшайдиган Фтиотида ва Фокида вилоятларини сотиб олишга сарфлади.

1832 йили Навплионда йиғилган Греция Миллий мажлиси учта «ҳомий» давлатлариинг «таклифига» биноан мамлакатда монархия режими ўрнатиш тўғрисида қарор қабул қилди. Биринчи президент И. Каподистрия 1831 йили ўлдирилган эди.

17 ёшли Бавария шаҳзодаси Оттон қирол қилиб сайланди. У балогатга етгунча учта Бавариялик амалдордан иборат регентлик жорий қилинди. Қирол билан бирга Грецияга Бавариядан 3500 кишилик ҳарбий қисм ҳам киритилди. Оттон қироллик қилган 30 йил ичида (1832–1852) мамлакатнинг аҳволи янада оғирлашди. Шу йиллар ичида 32 марта йирик кўзғолонлар кўтарилди. Иктисодий вайронгарчилик, солиқларнинг оғир юки, ҳукмрон доираларнинг сайловлардаги найрангбозликлари, ҳокимиятда чет элликларнинг кўплиги – буларнинг барчаси омманинг янги чиқишларига олиб келди. 1862 йил февралда Навплионда кўзғолон бошланди, унинг ортидан Аргос, Триполис ва бошқа шаҳарлар аҳолиси ҳам кўтарилди. Кузда Акарнанияда ҳам кўзғолон бошланди. Октябрнинг охирида эса Афина гарнизони кўтарилди. 23 октябрда тузилган муваққат ҳукумат Оттоннинг тахтдан туширилганлигини эълон қилди. Оттон 24 октябрь куни тахтдан воз кечиб, Грециядан чиқиб кетди. Шундан сўнг чақирилган Миллий мажлис янги қирол сайлаши ва конституция қабул қилиши лозим эди.

Грециянинг ўзида кўпчилик қирол сифатидан Англия қироличаси Викториянинг иккинчи ўгли Альфредни маъқуллашаётган бўлсалар, Россия эса Николайнинг набираси 19 ёшли герцог Николай Лайхтенбергскийни таклиф қилди. Лекин узок мулоҳазалардан сўнг Греция қироли этиб Дания қиролининг ўғли Георг Люксбург сайланди.

Қирол Георг I даврида Греция ҳудуди Англия 1864 йили унга топширган Ион ороллари ҳисобига анча кенгайди. 1880–1890-йиллари Туркия билан Крит ороли ва Болгария билан Македония учун келишмовчиликлар давом этди. 1896 йили Крит ороли учун Туркия билан бўлган урушда греклар мағлубиятга учради. Фақат буюк давлатларнинг аралашуви натижасида Греция ерларини йўқотмади аммо Туркияга 4 млн фунт товон тўлайдиган бўлди.

Шунингдек, Греция молияси устидан буюк давлатлар назорати ўрнатилди. Натижада Греция молия тизимида тартиб ўрнатилди, бюджет камомади йўқолди. 1899 йили солиқ тизими, суд, маъмурий ва мактаб ислохотлари ўтказилди. 1905 йили сайлов тўғрисида янги қонун қабул қилинди, депутатлар сони анча камайтирилди, эркаклар учун умумий сайлов ҳуқуқи жорий қилинди.

1905–1907-йиллардаги Россия буржуа инқилоби ва Туркиядаги Ёш турклар инқилоби Грецияда ҳам миллий-озодлик ҳаракатларининг кўтарилишига олиб келди ва Крит муаммосини куролли йўл билан ҳал қилишга интилдилар. 1909 йили бир гуруҳ ёш офицерлар «Ҳарбий лига» деб аталувчи ташкилотга бирикиб, ҳокимиятни қўлга олдилар ва 1910 йили критлик либерал миллатчилар етакчиси Элефториос Венизолосни бош вазир лавозимига кўтардилар. Унинг бошчилигида Греция Болгария, Черногория ва Сербия билан кучли иттифоққа бирлашди. 1912–1913-йиллардаги Болқон урушлари натижасида Греция Крит оролини, Эпир, Жанубий Македония ва Гарбий Фракиянинг бир қисмини қўшиб олишга муваффақ бўлди. Унинг ҳудуди 65 мингдан 110 минг кв км га кенгайди, аҳолиси эса 2,7 млн кишидан 4,4 млн кишига кўпайди.

1913 йили қирол Георг I анархист-террорчи томонидан ўлдирилди.

Биринчи жаҳон уруши бошланиши билан Греция ўз нейтралитетини эълон қилди.

* * *

XIX аср – XX асрнинг бошлари барча болқон халқларининг мустақиллик учун кураш йиллари бўлди. Бу кураш жараёнида фақат миллий давлатлар ташкил топмасдан, болқон халқларининг миллий маданияти ривожланди, миллий ғурури ва миллий руҳи тикланди.

XII боб бўйича саволлар

1. XIX асрда серблар мустақиллик учун курашининг фаоллашувига қандай факторлар сабаб бўлди?
2. Сербия давлатининг ташкил топиши серб ва минтақадаги бошқа халқлар тақдирида қандай роль ўйнади?
3. Болгар халқининг мустақиллик учун курашдаги муваффақиятлари минтақадаги кучли давлатларнинг муносабатига қай даражада боғлиқ эди?
4. Греция мустақилликнинг дастлабки йиллариданоқ нима учун чет эл капиталига қарам бўлиб қолди?

Ш БЎЛИМ

ЮКСАЛАЁТГАН АМЕРИКА

XIII БОБ. XIX АСР – XX АСР БОШЛАРИДА АМЕРИКА ҚЎШМА ШТАТЛАРИ

Ижтимоий-иқтисодий тараққиётнинг асосий йўналишлари.

XVIII асрдаги Америка инқилоби мамлакат иқтисодиётида туб ўзгаришларга олиб келмади. АҚШ аҳолисининг 90% дан кўпроғи қишлоқларда яшайдиган аграр мамлакат бўлиб қолаверди. Саноатда ва қишлоқ хўжалигида қўл меҳнати ҳукмрон бўлиб, мануфактура маҳсулотлари Европадан, биринчи навбатда Англиядан келтирилар эди. Шу билан бирга, айнан мустақиллик учун уруш йилларида муҳим ижтимоий-иқтисодий ўзгаришлар юз берди, мамлакатда капиталистик муносабатларнинг тез ривожланиши ва тўлиқ ғалаба қозониши учун асос яратилди.

Муҳим воқеа мамлакатда ягона ички бозорнинг шаклланиши ва унинг устидан назорат федерал ҳукуматга ўтиши бўлди. Шу йўналишдаги иккинчи муҳим воқеа ташқи савдо эркинлиги, АҚШ нинг мустақил субъект сифатида халқаро майдонга чиқиши, Ғарбий Европа, Хитой, Россия ва бошқа давлатлар билан бевосита алоқаларнинг ўрнатилиши бўлди. Бироқ мустақилликнинг тўлиқ устунилиги Европада узок ва қонли урушлар бошлангандан сўнг намоён бўлди. Тарихчилар 1793–1807 йиллар орасидаги даврни ҳақли равишда АҚШ денгиз савдосининг «олтин даври» деб аташган. Бу даврда АҚШ денгиз флотининг умумий юк ташиш ҳажми 6 марта ошиб, 1807 йили 1 млн 269 минг тоннага етди (Юз йилдан кейин, 1907 йили ҳам АҚШ бу кўрсаткичга эриша олмади). Мамлакат тарихида ташқи савдо бунчалар жиддий эътиборни жалб қилган ва мамлакат иқтисодиётига бунчалик катта таъсир кўрсатган бошқа давр бўлмаган.

XIX асрнинг бошига келиб АҚШнинг экспорт ва импорт салоҳияти ўша даврда мисли кўрилмаган даражага етди (мос равишда 93 млн ва 111 млн доллар). Европадаги Наполеон урушлари

бу ердаги ички ва ташқи савдони издан чиқарди, Англияга қарши қўлланган «китъа қамали» биринчи ўринда унда иштирок этган давлатларнинг иқтисодиётига катта зарар етказди. Уруш жуда катта моддий ва инсоний ресурсларни барбод қилди. Аини пайтда бу уруш АҚШ иқтисодиётининг оёққа туриши ва гуллаб-яшнаши учун жуда катта имконият яратди.

Аслида ташқи савдонинг роли қанчалар катта бўлмасин, у иқтисодиётда, айниқса АҚШдек катта ва бой мамлакатнинг иқтисодиётида ҳал қилувчи аҳамият касб эта олмайди. Шунинг учун экспорт ҳажми қанчалар катта бўлишидан қатъи назар, иқтисодий тараққиётнинг асосий йўналишини оёққа туриб келаётган саноат, қурилаётган фабрика ва заводлар, қўлланилаётган машина ва механизмлар белгилаб берди.

АҚШ ҳудудининг кенгайиши. АҚШ раҳбарлари Европадаги уруш туфайли вужудга келган имкониятдан ва ортирилган катта бойликдан мамлакат ҳудудини кенгайтиришда ҳам жуда унумли фойдаландилар. Жумладан, 1803 йили Франциядан 15 млн долларга Луизианани – Миссисипи дарёсидан гарбда жойлашган ва АҚШнинг дастлабки ҳудудига тенг бўлган ерларни сотиб олди, 1819 йили эса Флоридани беришга Испанияни мажбур қилди. 1836 йили америкаликлар Мексиканинг Техас провинциясини эгаллаб, аввал уни «мустақил» республика деб эълон қилдилар, кейин эса АҚШ таркибига қўшиб олдилар. Бу 1846–1848 йиллардаги АҚШ билан Мексика ўртасидаги урушга олиб келди. Уруш натижасида Мексика Техасдан ташқари бутун шимолий ҳудудларидан айрилди. АҚШ Мексиканинг қарийб ярим ҳудудини аннексия қилди. Кейинчалик бу ҳудудда Аризона, Нью-Мехико, Калифорния, Невада ва Юта штатлари ташкил қилинди. Англияликлар билан узоқ давом этган савдодан сўнг 1846 йили АҚШ Тинч океани қирғоқларидаги Ори-гонанинг катта қисмини эгаллади.

АҚШ ҳудудининг кенгайиши билан унинг аҳолиси ҳам тез ўсди: 1800 йили 5,3 млн дан 1850 йили 23,1 млн га етди. Бу эса ўз навбатида қишлоқ хўжалиги ва саноатнинг жадал ривожланишига олиб келди.

Саноат тўнтарыши. Ип йигириш ва тўқимачилик саноатида машиналарни қўллаш тажрибаси, меҳнатни ташкил қилишнинг фабрикага яқин типининг пайдо бўлиши АҚШда XVIII аср 80-йиллар охири – 90-йилларнинг бошларига тўғри келади. Айниқса, Аркрайт машиналари қўлланилган ип газлама фабрикаси муҳим аҳамиятга

эга бўлди. Уни илгари англиялик бўлган уста Сэмюэл Слейтер америкалик тадбиркорлар Альми ва Браун билан келишган ҳолда Англиядаги фабрикаларга айнан ўхшаш қилиб ясади. Техник янгиликларни Англиядан ташқарига олиб чиқиш тақиқланганлиги сабабли Слейтер ип йигирув машинасининг чизмаларини хотирасида сақлаб қолгани бўйича тиклади. 1790 йил 20 декабрь куни Потакетда (Род-Айленд штати) Аркрайт машинаси ўрнатилган мўъжазгина фабрика ишга туширилди. Унда Слейтер бошчилигида тўққизта бола ишларди, холос. Албатта бу ҳали ҳақиқий фабрика эмасди. Унда машина фақат пахтадан ип йигириш учунгина ишлатилар, мато эса тўқувчилар томонидан уйда тўқиларди. Аммо ўз даври учун бу корхона жуда унумли ва илғор ҳисобланарди, Слейтер эса кейинчалик йирик капиталистга айланди ва тарихда «Америка саноатининг отаси» деган ном олди. 1808 йили АҚШ да ҳаммаси бўлиб 15 та ип йигирув фабрикаси қурилган ва улар 300 минг фут ип-калава ишлаб чиқарар эди. Машинада ип йигириш мато тўқишининг ҳам машиналаштирилишини талаб этарди ва бу эса ўз навбатида матони оқартириш ва бўяш ишларида тўнтариш ясади. Пахтадан ип йигиришдаги бу инқилоб пахта хомашёсига бўлган талабни кескин оширди ва 1793 йили Э. Уитни томонидан пахта толасини чигитдан ажратадиган «жина» деб аталувчи машинанинг кашф этилишига олиб келди. 1814 йили Уолтемда (Массачусетс штати) механик ип йигириш ва механик тўқиш дастгоҳлари бир жойга жамланган Ф. Лоуэлль фабрикасининг ишга туширилиши муҳим воқеа бўлди. Бу фабрикада дунёда биринчи марта хомашёдан тайёр маҳсулотгача бўлган жараён бир бинода жамланиб, узлуксиз тадрижий жараён сифатида шаклланди. Энди фабрика тизими тўлиқ шаклланганлик тусини олди.

1807 йили ташқи савдога эмбарго¹ эълон қилиниши, кўпчилик тадқиқотчиларнинг фикрича, саноатининг ривожланиши учун ижобий туртки бўлди. Масалан, 1800 йили АҚШда ҳаммаси бўлиб 20 минг урчуқ ишлаган бўлса, 1810 йили улар сони 87 минг, 1815 йили эса 130 мингга етди. 30-йилларда АҚШ урчуқлар сони ва пахта хомашёсини истеъмол қилиш бўйича фақат Англия билан Франциядан ортда эди, холос. 40-йилларда АҚШнинг пахтадан тўқилган ма-

---

¹ *Эмбарго* – чет эл молларини мамлакатга келтириш ёки мамлакатдан чиқаришни давлат томонидан тақиқлаб қўйиш. 1807 йил 22 декабрда президент Т. Жефферсон томонидан имзоланган эмбарго тўғрисидаги қонун амалда АҚШнинг бутун ташқи савдо алоқаларини тақиқлайди.

толари Хитой ва Лотин Америкаси бозорларида Англия товарлари билан бемалол рақобатлашаётган, АҚШнинг ўз бозорларидан эса инглиз товарларини сиқиб чиқарган эди.

1816 йили, кейинчалик металлургия саноатининг маркази бўлиб қолган Питтсбург яқинида бир неча темир эритувчи печлар ва прокат станлари қурилди. Аммо фақат 30-йилларга келиб ўтин ўрнига тошқўмир ёкиб рудани эритиш ва ундан металл олиш бошланди. Шундай бўлсада, ҳали узоқ вақт металл ишлаб чиқариш ички эҳтиёжларни қондиролмасди, у Англиядан келтириладиган металл ҳисобига қопланар эди.

Бу даврда саноатни ҳаракатга келтирувчи кучнинг манбаи кўп сонли дарёлардан олинадиган арзон энергия бўлди. Буғ двигателлари фақат 50-йилларга келибгина энергиянинг асосий манбаига айланди.

Англиядан келтириляётган юқори сифатли ва арзон машиналар АҚШда машинасозликнинг ривожланишига тўсқинлик қилаётган эди. Масалан, Англиядан келтирилган пахта тозалаш машиналари АҚШнинг ўзида ишлаб чиқарилган худди шундай машиналардан 50 марта арзон турарди. Шунга қарамасдан 40-йилларда машинасозлик бошқа мамлакатларга қараганда тез ривожланди: аҳолининг доимий равишда ғарбга кетиши натижасида ишчи кучларининг етишмаслиги хўжаликнинг барча соҳаларида машиналарни қўллаш эҳтиёжини келтириб чиқарди. Металлга ишлов бериш станоклари, тикув машиналари ва бошқалар пайдо бўлди. Фабрика саноати ривожланган сари илгари нисбатан мустақил бўлган ҳунарманд энди тўлиқ тадбиркорга қарам ҳолга тушиб қолди. Иш куни 11–13 соатни ташкил қиларди. Машиналарнинг қўлланилиши, айниқса тўқимачилик саноатида, аёллар ва болаларнинг арзон меҳнатидан кенг фойдаланишга олиб келди.

Транспорт ва алоқа воситаларининг ривожланиши. АҚШ ягона ички бозорининг шаклланишида XIX асрнинг иккинчи ўн йиллигида авж олган йўллар қурилиши айниқса муҳим аҳамият касб этди. Балтимордан бошланган ва 1818 йили Оҳайо дарёсигача етказилган Камберленд йўли ғарбга борадиган асосий йўлга айланди.

Ҳали 1787 йилдаёқ Жон Фитч буғ двигателли қайиқ ясаган эди. Унинг ишини муваффақиятли давом эттирган Фултон 1807 йили Гудзон дарёсида дунёда биринчи пароходни (буғ двигателли кемани) намойиш қилди (унинг буғ қозони ва механизмлари

Англияда ясалган эди). 1818–1820 йиллари йирик дарёларда ва Буюк Кўлларда мунтазам пароход қатнови йўлга қўйилди. 1825 йили узунлиги 580 км бўлган, Буюк Кўлларни Гудзон дарёси орқали Нью-Йорк порти билан боғлаган Эри каналининг қурилиши якунланди. Бошқа штатларда ҳам бир қанча каналлар қурилди.

Айниқса, темир йўл қурилиши катта аҳамиятга эга бўлди. Темир йўллар қурилишининг суръатлари бўйича АҚШ дунёда биринчи бўлиб олди. Темир йўлларнинг узунлиги 1840 йили 5 минг км га яқин бўлса, 1850 йили 14 минг км га етди.

40-йиллари Морзенинг электромагнит телеграфи кенг тарқалди. Бироқ саноатдаги каби транспорт ривожланишида ҳам қўлчилик мавжуд бўлган жанубий штатлар шимолдан анча ортда қолаётган эди.

Сиёсий ҳаёт ва партиялар ўртасидаги кураш

Сиёсий ҳаёт. АҚШ сиёсий тарихида капитализм ривожланган алоҳида тарихий шароитлар муҳим роль ўйнайди. Бу алоҳида тарихий шароитнинг муҳим жиҳати капитализмда қўлчиликнинг мавжудлиги бўлиб, у ишлаб чиқарувчи кучлар билан ишлаб чиқариш муносабатлари ўртасида кескин зиддиятларни келтириб чиқарди ва охир-оқибатда Фуқаролар урушига олиб келди. Бошқа бир ўзига хос жиҳат жуда кенг, ҳали мустамлакалаштирилмаган ерларнинг мавжудлиги эди. Бу ерларнинг кўчкинчилар томонидан ўзбошимчилик билан эгалланиши тарихда *скваттерлик*¹ деган ном олган. Айнан скваттерлик эркин фермер хўжаликларининг шаклланишига олиб келди ва АҚШ қишлоқ хўжалигида капитализм ривожланишининг йўналишини белгилаб берди. Айтиш мумкинки, ушбу ўзига хосликлар маълум маънода АҚШнинг сиёсий ривожланишига ҳам катта таъсир кўрсатди.

Бу пайтда ҳокимият тепасида турган федералистлар, хусусан уларнинг йўлбошчиларидан бири, молия вазири Александр Гамильтон давлатчиликни мустаҳкамлаш борасида қатор тад-

---

¹ *Скваттерлик* – (инглизча *sguattling* – ноқонуний эгаллаб олиш) – ташлаб кетилган ёки кўчиб келинмаган жой ёки бинони унинг мулкдори ёки арендатори бўлмаган, шунингдек, фойдаланиш учун бошқа бир рухсатномага эга бўлмаган шахс томонидан эгаллаб олиниши. Инглизча сўзлашувчи мамлакатларда кичик ер эгаси ҳам шундай деб аталади.

бирларни амалга оширди. Жумладан, мамлакат пул тизимини тартибга келтирди, АҚШ миллий банкни ташкил қилди, миллий саноатни ривожлантиришнинг асосий воситаларидан бири сифатида протекционистик тарифларнинг ўрнатилишига эришди. Албатта бундай қатъий чоралар барчани баробар қаноатлантириши мумкин эмасди. Ҳукумат сиёсатидан норози бўлган мухолифатчилар АҚШнинг йирик сиёсий арбобларидан бири Томас Жефферсон (1743–1826) атрофида бирлашишди. У мамлакатда демократик сиёсий тузум ўрнатиш тарафдори сифатида ном чиқарди. Унинг тарафдорлари шаҳарларда кўплаб демократик ташкилотларни тузишди. Жефферсон партияси республикачилар партияси номини олди.

Федералистлар билан республикачилар ўртасидаги зиддият ташқи сиёсатнинг йўналишини белгилашда ҳам муҳим роль ўйнади. Асосини йирик савдо буржуазияси ташкил қилган федералистлар ўз йўналишларини Англия томон белгилаб, инқилобчи Францияга душманлик муносабатида эдилар. Ж. Вашингтондан кейин президент қилиб сайланган Жон Адамс даврида федералистлар билан республикачилар ўртасидаги зиддият янада кескинлашди. 1798 йили ҳукуматга ҳар қандай чет элликни мамлакатдан чиқариб юбориш ҳуқуқини берувчи *хоинлик ва чет элликлар* тўғрисида қонун қабул қилинди. Ҳукумат бу қонундан ўз сиёсий мухолифларига қарши курашда фойдаланди. Натижада федералистларнинг жамиятдаги обрўси тушиб кетди. 1800 йили бўлиб ўтган навбатдаги сайловларда республикачилар голиб чиқди ва Т. Жефферсон президент қилиб сайланди.

Т. Жефферсон президентлик лавозимида жамиятнинг турли қатламлари манфаатларини мослаштиришга ҳаракат қилди. Хоинлик ва чет элликлар тўғрисидаги қонун ҳамда спиртли ичимликларга акциз солиғи бекор қилинди. Ҳукумат кўчиб келаётган кам даромадли оилалар манфаатларидан келиб чиқиб, сотувга қўйилиши мумкин бўлган энг кичик ер майдони ҳажмини икки мартага камайтирди, бу эса уларнинг ер сотиб олиш имкониятларини анча оширди. Т. Жефферсон қулликка қарши эди, аммо у қулликнинг тўлиқ бекор қилинишига эриша олмади, фақат қулларни мамлакатга олиб киришни тақиқловчи қонун қабул қилиш билан чекланди, холос. Президент сифатида у Европа мамлакатлари ишларига аралашмаслик сиёсатини олиб борди.

Т. Жефферсон президентлиги даври АҚШ тарихида ижобий роль ўйнади. Республикачилар партиясининг ғалабаси жамиятда мамлакатни демократик йўлдан ривожлантириш тарафдорларининг ғалабасини англатар эди.

Иккинчи Англия-Америка уруши. 1775–1783 йиллардаги урушдан сўнг Англия Америкадаги мустамлакаларини йўқотганлигини, узоқ тан олишни истамасди ва бу ерда ўз ҳукмронлигини яна тиклаш умидини узмасди. Шу сабабли қўшинларини олиб чиқиб кетишни асоссиз равишда чўзди, Франциядан Луизиананинг сотиб олинишини тан олишни истамасди. Англиядаги айрим кучлар АҚШни парчалаб юбориш ва бир қисмига эгалик қилишни ҳам режалаштиришган эди.

Наполеон урушлари даврида Англия билан АҚШ ўртасида можаро учун янги баҳона пайдо бўлди. АҚШ ҳукумати урушаётган давлатларнинг ҳар бири билан эркин савдо қилиш ҳуқуқини эълон қилди. «Денгизлар маликаси» бўлган Англия эса АҚШнинг бу ҳуқуқини тан олмасди. Инглизлар Америка кемаларини тўхтатиб, юklarини тортиб олди, инглиз флотидан қочганликда гумон қилинган матросларни мажбурлаб ўз кемаларига олиб кетишди. АҚШга катта моддий зарар келтирган ва унинг миллий суверенитетига путур етказган Англия сиёсати мамлакатда катта норозиликни келтириб чиқарди. Натижада 1812 йил июнда АҚШ Англияга уруш эълон қилди.

Уруш даврида АҚШда Канадани эгаллаб олиш ва шу билан Ғарбий яримшарда Англия мустамлакаларини бутунлай тугатиш шиори кенг тарқалди. Канададаги уруш ҳаракатлари дастлаб АҚШ учун муваффақиятли бошланди. Бироқ тезда бурилиш юз бериб, АҚШ қўшинлари Канададан қувиб чиқарилди, Британия флоти эса қирғоқ бўйини қамал қилди. 1814 йили инглизлар АҚШ пойтахти Вашингтон шаҳрини эгаллаб, бир неча ҳукумат биноларини ёқиб юборди. Аммо кейин уруш томонларнинг тенг муваффақиятлари билан давом эттирилди ва 1814 йил декабрда Гентда имзоланган тинчлик шартномасига биноан аввалги чегаралар тикланди.

Сиёсий партиялар ўртасидаги кураш ва 1830-йиллардаги ислохотлар. Ғарбда эгалланмаган ерларнинг кўплиги республикачилар сафида бир-бирига ёт бўлган икки қатлам – фермерлар ва плантаторларнинг вақтинчалик сиёсий блокани мумкин қилиб қўйди. Бу блокни мамлакатга келтириляётган товарларнинг нархини

ошириб юборган юқори бож тўловларидан норозилик ва ғарбдаги ерларни тезроқ эгаллаш иштиёқи бирлаштириб турарди.

Республикачи Монро жиддий муҳолифатсиз икки марта (1816 ва 1820 йили) АҚШ президенти этиб сайланди. Аммо капитализм ривожланган сари иқтисодий манфаатлари на фермерларники ва на плантаторларники билан мос тушмайдиган саноат буржуазияси кучайиб борди. 1820-йилларда республикачилар партиясининг ичида саноат буржуазияси манфаатларини ифода этувчи гуруҳ пайдо бўлиб, «миллий республикачилар» номини олди.

1824 йили шу гуруҳга яқин бўлган Жон Квинси Адамс АҚШ президенти этиб сайланди. «Миллий республикачилар» ўзлари ҳокимиятда турган вақтида буржуазия манфаатларига мос сиёсат олиб бордилар: юқори бож тарифларини ўрнатди, саноатни арзон ишчи кучи билан таъминлаш мақсадида ғарбдаги ерларни эгаллашни чеклади, йўллар ва каналлар қурилиши учун акциядорлик компанияларига субсидиялар тарқатди. «Миллий республикачилар»нинг барча тадбирлари кенг халқ оммасини уларга қарши қилиб қўйди. 1828 йилги сайловларда Адамс мағлубиятга учради, президент қилиб генерал Жексон сайланди. Унинг тарафдорлари ўзларини «демократик республикачилар» ёки оддий қилиб «республикачилар» деб атаётган бўшладилар. Шу тариқа 1828 йили ташкил топган демократик партия ўша пайтда йирик капитал сиёсатига қарши кучлар – плантаторлар, фермерлар, шаҳар майда буржуазияси ва ишчиларнинг бир қисмини бирлаштирган эди.

Жексон иккинчи инглиз-америка уруши йилларида машҳур бўлиб кетди. Унинг президент бўлиб сайланишида таъсири ошиб бораётган ғарбий штатларнинг роли катта бўлди. Жексоннинг келиб чиқиши ҳам оддий одамларда ишонч уйғотарди: у президент қилиб сайланганда йирик кулдор бўлсада, аслида «оқ танли камбағаллардан» эди. Ижтимоий ноҳақликлардан азият чекаётган аҳолининг турли қатламлари ўз тақдирларини енгиллаштириш умидларини Жексон билан боғлаган эдилар. Жексон тўрт йилдан икки муддат – 1829 йилдан 1837 йилгача президент лавозимида турди.

20-йилларнинг охири 30-йилларнинг бошлари буржуа-демократик ислохотлар учун, АҚШ сиёсий тузумини демократлаштириш учун бошланган кенг ҳаракатлар даври бўлди. Ғарбнинг янги ташкил қилинган штатларида конституциялар қабул қилинди, оқ

танли эркаклар учун умумий сайлов ҳуқуқи жорий қилинди. Шунинг таъсирида шарқдаги эски штатларда ҳам сайловчилар учун ўрнатилган мулкӣй чегарани бекор қилиш учун кураш бошланди. Бу курашнинг фаол иштирокчилари гарбий штатларда фермерлар, шарқӣй штатларда эса шаҳар майда буржуазияси ва шаклланаётган ишчилар қатлами бўлди. Сайловчилар учун мулкӣй чегара аста-секин бекор қилина борди, буни амалга оширган охириги шарқӣй штат Род-Айленд бўлиб, бу ерда мулкӣй чегара 1844 йили бекор қилинди.

Шу даврда яна бир қатор демократик ислоҳотлар амалга оширилди: ҳали мустамлакачилик давридан бери келаётган ишчиларнинг иттифоқларга бирлашишини тақиқловчи эски инглиз қонуни, шунингдек, қарздорлиги учун қамокқа олишни белгиловчи қонун ҳам бекор қилинди, 1840 йилдан давлат қорхоналарида 10 соатлик иш куни ўрнатилди. Айрим шимолий штатларда давлат ҳисобидан мажбурий бошланғич таълим жорий қилинди.

Плантацияли хўжаликнинг кенгайиши, қулчилик ва унга қарши кураш. Европада, айниқса Англияда, пахта хомашёсига бўлган талабнинг ошиши Жанубда пахтачиликнинг ривожланишига, жанубий штатларнинг Европа тўқимачилик саноати учун хомашё базасига айланишига олиб келди. 1830 йилдан 1850 йилгача, яъни йигирма йил ичида пахта етиштириш уч баробар ошди ва 2 млн кипани¹ ташкил қилди. АҚШ ялпи экспортининг ярмидан кўпроғини пахта хомашёси ташкил қиларди.

АҚШ плантаторлари қулларни шафқатсиз эксплуатация қилиш эвазига жуда катта бойлик орттираётган эди. Пахта экилаётган майдонлар борган сари кенгайиб, қуллар меҳнатидан фойдаланувчи штатлар сони ортиб борди.

Плантаторлар сиёсий жиҳатдан ҳам қуллар меҳнатидан фойдаланувчи штатларнинг кўпайишидан манфаатдор эдилар. Чунки бундай штатларнинг сони кўпайиши билан уларнинг давлатга таъсири ҳам ошиб борарди.

Жанубий штатлардаги қулчилик тизими билан Шимолдаги эркин ёлланма меҳнатга асосланган тизим ўртасида зиддият дастлаб 1818–1820 йилларда янги ташкил қилинган Миссури штатини Қўшма Штатлар таркибига қабул қилиш пайтида юзага келди ва

¹ *Kupa* – оғирлик ўлчов бирлиги. 1 кипа 250 кг га тенг.

мамлакатнинг бўлиниб кетишига олиб келувчи жиддий зиддиятга айланди. Гап шундаки, Қўшма Штатлар таркибида 1 та кулчилик мавжуд штатлар ва 11 та эркин ёлланма меҳнатга асосланган штатлар кирган эди. Шимолий штатлар, агар Миссури қабул қилинса, кулчилик мавжуд штатлар сони кўпайиб, улар сенатда кўпчиликни ташкил қилади, деган хавфсираш билан Миссурида кулчиликнинг бекор қилинишини талаб қилдилар. Кулчилик биринчи марта миллий муаммога айланиб, бутун мамлакат уни муҳокама қилишга киришди.

Жанубда чиқадиган газеталар сецессия (иттифоқдан ажралиш, ундан чиқиш) билан кўрқита бошладилар. Бироқ келишувга нисбатан осон эришилди. 1820 йили Миссури кулчилик мавжуд штат сифатида Қўшма Штатлар таркибига қабул қилинди ва кулчилик штатлари ҳудуди кенгайди. Аини пайтда янги ташкил қилинган эркин штат Мэн ҳам иттифоқ таркибига кирди. Бундан кейин штатларни иккитадан – битта кулчилик мавжуд бўлган ва битта эркин штатни қабул қилишга келишиб олинди. Шунингдек, белгиланган чегарадан шимолда кулчилик тақиқланди (бу чегара 36°30' қилиб белгиланди).

Плантацияларда қулларни шафқатсиз эксплуатация қилиш негрларнинг қаршиликка учради. Бу қаршилик борган сари кучайиб борди. Турли штатларда қуллар кўзғолонлари бўлиб турди. Негрлар ўз курашларида ёлғиз эмасдилар. 1831 йили Бостонда «Халоскор» номли газета чиқа бошлади. Газета ношири Уильям Гаррисон қулликни зудлик билан бекор қилишни талаб қилди. Унинг атрофида қулликни бекор қилиш тарафдорлари – *аболиционистлар* (лотинча *abolitio* – бекор қилиш сўзидан олинган) бирлашдилар. 1832 йили Янги Англия аболиционистик ташкилоти тузилди, кейинги йили эса «Қулликка қарши курашиш Америка жамияти» ташкил қилинди. Бу жамиятнинг «Тамойиллар Декларацияси»да: «Биз ишонамиз ва таъкидлаймизки, оқ танлилардан талаб қилинадиган сифатларга эга бўлган бошқа рангли кишилар ҳам бундан буён оқ танлилар фойдаланадиган имтиёзлардан фойдаланиши ва улар билан баробар ҳуқуқларга эга бўлиши лозим. Хизмат поғонаси бўйича кўтарилиш, фаровонликка эришиш, маълумот олиш йўллари оқ танли кишилар сингари улар учун ҳам очик бўлиши керак», – дейилади. Аболиционистик ҳаракатга борган

сари Америка жамиятининг турли қатламлари қўшилиб борди. Демократ шоирлар Уитьер, Лоуэлл, Лонгфелло қулликка қарши катъий курашга чорлади.

АҚШда фуқаролар уруши ва «реконструкция». Шимол билан Жануб ўртасидаги янги жанжал 1854 йили Конгрессда Шимолдаги демократик партия лидери Стивен Дуглас томонидан таклиф қилинган Небраска ҳақида билль муҳокама қилиниш пайтида келиб чиқди. Франциядан сотиб олинган Луизиананинг бир қисми бўлган, жуда катта ҳудудли Небраскани иккига – Канзас ва Небраскага бўлиш, бу штатлар қулчилик рухсат этилган чегарадан ташқарида бўлганлиги сабабли, Дуглас таклифига биноан, уларда қулчилик жорий қилиниши ёки қилинмаслигини штатлар аҳолисининг ўзи ҳал қилмоғи лозим эди. Канзас Небраскадан жанубда жойлашганлиги сабабли у қулчилик жорий қилинган штатга айланиши тахмин қилинаётган эди. Канзас-Небраска биллининг қабул қилиниши мамлакат аҳолисини жунбишга келтирди. Шимол янги штатларда қулчиликнинг жорий қилинишига қарши чиқди, Жануб эса, бунинг акси, қулчиликни ёқлаб намоийшлар ташкил қилди.

Канзасга икки йўналишда қўчкинчилар кела бошлади: жанубий штатлардан, айниқса, Канзас билан чегарадош бўлган Миссуридан, плантаторлар ўз қуллари билан; шимолий штатлардан эса бўлғуси фермерлар. Иккала ҳолатда ҳам қўчкинчиларнинг келиши одатдагидай тартибсиз жараён бўлмасдан, иқтисодий ва сиёсий кампания тусини олди. Янги Англияда ва шимолнинг бошқа штатларида эмиграция билан шуғулланувчи жамиятлар ташкил қилинди, улар Канзасга қўчиб келувчиларни ташкилий равишда зарур буюмлар билан таъминлаб турди. Қўчкинчиларни хўжалик анжомлари ва қурооллар билан таъминлаш мақсадида пул йиғилди. Канзасда аҳолининг қўпчилигини озод фермерлар ташкил қилишига қарамасдан плантаторлар сайловлардаги овоз бериш натижаларини қалбакилаштириш орқали штатда ҳокимиятни қўлга олишга уриниб кўрдилар. Бу ерда икки йил давомида ўзига хос кичик фуқаролар уруши давом этди. Бу урушда аболиционистлар партизан отряди командири Жон Браун катта шухрат қозонди.

Дред Скотт иши бўйича Олий суднинг қароридан сўнг Шимоллий штатларни қулчиликка қарши намоийшларнинг янги тўлкини камраб олди. Қул Д. Скотт ўз хўжайини билан қулчилик рухсат этилган чегарадан шимолда яшаётганлиги сабабли озод этилишини

сўраб мурожаат қилган эди. Олий суд негр фуқаро бўлиши мумкин эмас, деган хулосага келди ва қулчилик жорий қилиниши мумкин бўлган шимолий чегарани белгилаган 1820 йилги Миссури келишувини ҳам ҳақиқий эмас деб эълон қилди. Шимолликлар Олий суднинг бу қарорида қулчиликнинг бутун мамлакатга тарқалиш хавфини кўрдилар. Айнан шу 1857 йили иқтисодий инқироз юз бериб, биринчи навбатда Шимолнинг саноати ва қишлоқ хўжалигига катта зарар етказди. Нью-Йорк ва бошқа катта шаҳарларда намоийишлар, митинглар ва ғалаёнлар бошланиб кетди. Ҳокимиятда турган демократларнинг иқтисодий сиёсати ва улар Олий судининг қарорлари обрўсизланиб, шарманда бўлди.

Шимолдаги бу ҳаракатлар таъсирида 1859 йилнинг охирида Жанубда Жон Браун бошчилигидаги кўзғолон бошланди. Яхши тайёрланмаган кўзғолон осонлик билан бостирилди. Кўзғолонни бостиришга кейинчалик Фуқаролар уруши йилларида жанубликлар армиясининг кўмондони бўлган генерал Роберт Ли бошчилик қилди. Ж. Браун ва унинг сафдошлари қатл қилинди. Ж. Браун ўлими олдидан ёзган номасида «бу мамлакатнинг гуноҳларини фақат қон билан ювиш мумкин» дейди. Ж. Брауннинг жасорати қулликка қарши курашнинг янги босқичини тайёрлашда мафкуравий асос бўлди.

1860 йилги президентлик сайловларида республикачилар партиядан номзод қилиб оддий халқдан чиққан адвокат, қулликка қарши сиёсий фаолияти билан шуҳрат қозонган, тўғрилиги, ҳазилкашлиги ва шахсий жозибадорлиги билан танилган Авраам Линкольн кўрсатилди. Сайловолди кампанияси «Ўзингизга ферма олиш учун овоз беринг!» шиори остида ташкил қилиниб, ерларни бепул тарқатиш тўғрисида қонун қабул қилиш ваъда қилинди. 1860 йил ноябрда А. Линкольн президент этиб сайланди ва жанубликларнинг кўп йиллик ҳукмронлигига барҳам берилди.

Жанублик қулдорлар мағлубиятни тан олишни истамадилар. А. Линкольннинг сайланишини улар Америка иттифоқининг тарқалиши учун белги деб қабул қилдилар. 1860 йил декабрда Жанубий Каролина ўзини мустақил деб эълон қилди, кейинги олти ойда Штатлар иттифоқдан яна олтига жанубий штатлар ажралиб чикди. Линкольн сайлангандан лавозимга ўтиргунча ўтган тўрт ой ичида демократ президент Бьюкенен ва унинг кабинети Жанубга ҳарбий аслаҳа, кемалар ва шу кабиларни жўнатиб, муқаррар урушга тайёрлана бошладилар. 1861 йил февралда жанубий штатлар

Ўзларининг Конфедерациясини ташкил қилдилар ва президент этиб миссисипилик плантатор Жефферсон Девис сайланди.

1861 йил бошида икки қарама-қарши томон бир-бирига юзма-юз турарди. Қўшма Штатларнинг 31 миллионли аҳолисининг 2/3 қисми Шимолда яшарди. Шимолий штатларнинг аҳолиси асосан европалик иммигрантлар ҳисобига айниқса, Европадаги 1848–1849 йиллардаги инқилоблар даврида жуда тез ўсди. Кўчиб келувчилар асосан ирландлар ва немислар эди. Шимолда мамлакатнинг деярли бутун саноати жойлашган ва унинг умумий қуввати сўнгги ўн йилда икки баробар кўпайган, темир йўллар узунлиги эса уч марта ошган ва унинг 3/4 қисми Шимолда жойлашган эди. Озиқ-овқат маҳсулотларининг ҳам кўпчилиги шу ерда ишлаб чиқариларди. Шу сабабли Шимолнинг галабаси олдиндан маълум эди, аммо унга эришиш учун тўрт йил оғир, қонли уруш керак бўлди.

АҚШда Фуқаролар уруши бошланиши арафасида кучлар нисбати қуйидагича эди:

Кўрсаткичлари	Шимол	Жануб
Аҳолиси	22 млн киши	9 млн (шундан 4 млн куллар)
Ёлланма ишчилар	1200 минг киши ва 700 минг батрак	170 минг киши
Саноат корхоналари капитали	850 млн доллар	170 млн доллар
Банклар капитали	400 млн доллар	22 млн доллар

Урушни жанубликлар бошлади. 1861 йил апрелда улар Жанубий Каролинадаги Самтер федерал фортини куч билан эгаллаб олдилар. Шимолликлар можарони тинч йўл билан ҳал қилишга уринган сари жанубликларнинг агрессияси кучайиб борди. Шимолликларнинг ҳам чидами тугаб, республикани парчалаб юборган исёнчиларга қарши курашга шижоат билан киришдилар. Линкольннинг армияга 75 минг кўнгилли сўраб қилган мурожаатига 300 минг киши армияга кириш истагини билдирди. Ишчиларнинг полклари, турли миллатдаги иммигрантларнинг отрядлари ташкил қилинди. Уруш билан бирга бошланган иқтисодий инқироз туфайли ишсиз қолган ишчилар ҳам катта истак ва шижоат билан урушга отландилар. Ажралиб кетган жанубликлардан қарзини ололмасликдан қўрққан Шимол буржуазияси ҳам ҳукуматни қўл-

лаб-қувватлади. Ҳукумат исёнчи штатларни денгиз камалида деб эълон қилди. Қуруқликдаги биринчи тўқнашув 1861 йил июлда Вашингтон яқинидаги Булл-Ран дарёси қирғоғида юз берди. Шимолликларнинг енгил ғалабага умидлари пучга чикди, жанубликлар урушга нисбатан яхши тайёрланган, уларнинг армияси яхши ташкил қилинган, офицерлар таркиби эса юқори малакали эди (чунки улар асосан жанубликлардан иборат эди). Самтер забт этилгандан сўнг Конфедерация яна тўртта штатни қўшиб олишга эришди ва 11 та штат билан барҳам топгунга қадар мавжуд бўлди.

Булл-Рандаги жангдан кейин шимолликлар ўз ҳарбий қудратларини ошириш учун тезкор тадбирларни амалга оширган бўлсада, шарқий фронтда уруш тургун характер касб этди ва охиригача шундай бўлиб қолди. Вашингтон бутун уруш давомида фронт олди шахри бўлиб қолди ва шимолликлар асосий эътиборини пойтахт ҳимоясига қарагишга мажбур бўлди.

Ғарбий фронтда уруш шимолликлар учун муваффақиятлироқ давом этди. Бу ерда, Теннесси, Янги Орлеан штатларида, генераллар Батлер, Грант ва Ҳантер раҳбарлигидаги қўшинлар ўзлари эгаллаган ерлардаги кулларни озод деб эълон қилдилар ва негрларни куроллантириб, урушга жалб қилдилар. Тўғри, кейинроқ президент Линкольн уччала генералнинг буйруғини ҳам бекор қилди. Чунки бу пайтда ҳукумат кулликни бекор қилиш учун эмас, мавжуд конституция доирасида иттифоқни сақлаб қолиш учун уруш олиб бораётган эди. Бундан ташқари юқори мансабдаги офицерлар орасида жанубликларнинг хуфий тарафдорлари ҳам анчагина бўлиб, ҳатто бош қўмондон Мак-Клееллани ҳам кўпчилик улар қаторига қўшади.

Урушда бурилиш 1862 йил ёзда юз берди. Урушнинг иккинчи йилида саноатнинг ўсиши ишчиларни ҳам фаоллаштириб юборди. Армияда ишчилар 38% ни ташкил қиларди ва улар урушнинг боришидан қаноатланмаётган эди. Улар қатъий ҳаракатларни талаб қила бошладилар. Шу талаблар таъсири остида Линкольн ҳукумати ҳам қатор тадбирларни амалга оширди. Май ойида президент гомстедлар ҳақида (ерларни текин тарқатиш ҳақида) қонунни имзолади. 160 акрдан зиёд бўлмаган ерлар хоҳловчиларнинг ҳаммасига тарқатиладиган бўлди. Бу қонун биринчи қарашда ҳарбий муаммодан анча узоқ кўринсада, армиядаги руҳиятга катта таъсир кўрсатди. Энг асосий тадбир эса кулларни озод қилиш ҳақидаги президент

прокламацияси бўлди. Унга биноан 1863 йил 1 январдан барча исёнкор штатларда куллар озод деб эълон қилинади. Прокламация бир қанча чекловлар, Иттифокдан чиқмаган чегара штатларда кулчиликнинг сақланиб қолиши (Линкольн бу штатларнинг Конфедерация томонига ўтиб кетишидан хавфсираган эди) каби жиҳатларига қарамасдан жуда катта ижтимоий-сиёсий ва тарихий аҳамиятга эга бўлди. Негрларга энди Иттифоқ армиясида хизмат қилишга рухсат берилди. Кулларнинг озод қилиниши ва гомстедлар тўғрисидаги қонун кулчиликка қарши қаратилган қақшатқич зарба бўлди.

1863 йил ёзда ҳарбий ҳаракатларда ҳам бурилиш юз берди. Пенсильваниядаги Геттисберг ёнида шимолликларнинг генерал Мид бошчилигидаги армияси генерал Ли бошчилигидаги жанубликлар армиясини тор-мор қилди. Геттисберг жангида ҳалок бўлган кўплаб шимолликларни дафн қилиш маросимида А. Линкольн нутқ сўзлади. Бу нутқ ҳозиргача Америкада ғоявий мазмундор ва бадиий мукамал нутқ намунаси саналади.

Жанубликларнинг қаршилиги борган сари сусайиб борди. Шимолликларнинг генерал Грант, генерал Шерман армиялари қаҳрамонлик намуналарини кўрсатиб, бирин-кетин жанубий штатларни эгаллаб борди. 1865 йил 3 апрель куни генерал Шерман қўшинлари жанубликлар пойтахти Ричмонд шаҳрини эгалладилар. Забт этилган Ричмонд кўчаларидан биринчи бўлиб негрлар полки ўтди. 9 апрель куни жанубликлар қўшинларининг бош қўмондони генерал Ли таслим бўлганлик ҳақидаги актни имзолади. Уруш туғади.

Уруш ғалабага яқинлашиб келаётган бир пайтда 1864 ноябрда Авраам Линкольн янги муддатга президент этиб сайланди. Бу сайловга Линкольн аввалгисига нисбатан анча инқилобий дастур билан келди. Унда жумладан, энди кулликни бутунлай бекор қилиш ҳақидаги банд ҳам бор эди. Уруш ниҳоясига етай деб қолганда, яъни 1865 йил февралда Конгресс конституцияга АҚШнинг бутун ҳудудида кулликни тақиқловчи 13-тузатишни қабул қилди.

Шимолликлар тантана қилаётган бир пайтда президент Линкольн театрдаги ложасида кулчилик тарафдори бўлган актёр Жон Уилкс Бус томонидан ўлдирилди. Халқнинг чуқур қайғусини ва эҳтиромини шоир Уолт Уитмен «Эй, капитан, менинг капитаним!» номли кўшиғида ифода этиб:

*Менинг капитаним унсиз, забонсиз,
Менинг қўлларимни сезмайди, тинсиз.
У жанговар кемада ўз хазинасин,
Қирғоққа етказди, ҳеч бир зарарсиз,*

дея куйлайди.

Жанубда «Реконструкция»нинг амалга оширилиши. Урушдан кейин мамлакат олдида давлатнинг бирлигини таъминлаш ва Жанубнинг вайрон бўлган хўжалигини тиклаш муаммоси турарди. Қулчилик тоабад бекор қилинди. Бироқ қулларни амалда озод қилиш анча мураккаб жараён бўлди. Шахсий эркинликка эришган негрлар яшаш воситаларидан маҳрум эди. Кўплаб негрлар йўлларда очликдан тентираб юришар, очликдан ўлишар эди. Уларнинг бирдан-бир орзуси бир парча ерга эга бўлиш эди. Плантациялардаги ер ва иш қуроолларини бўлиб олиш, ҳар бир кишига «40 акр ер ва битта хачир» – негрларнинг талаби шундай эди. Айрим жойларда улар плантаторларнинг ерларини эгаллаб, ўзаро бўлиб олишар, баъзан эса қуроолли кўзғолон ҳам кўтаришарди. Улар сиёсий ҳаётда ва таълим олиш жараёнида тўлиқ иштирок этишни талаб қилишаётган эди.

Бироқ негрларнинг ерга эгалик қилиш учун уринишлари федерал қўшинлар томонидан бостириларди, урушдан кейинги дастлабки сайловларда ҳокимият органларида кўпчилик жойларни эгаллаб олган плантаторлар эса қатор штатларда «қора кодекслар» деб аталувчи қонунларни жорий қилиб, негрлар учун ярим қуллик режимини вужудга келтирдилар: олдинги хўжайинга унинг шартлари асосида ишлаш, дайдилик учун қаттиқ жазолаш, ерга эгалик қилишни, жамоат ишларида лавозим эгаллаш, оқ танлилар билан никоҳ қуришни тақиқлаш ва шу кабилар.

Аммо Конгрессда кўпчиликни ташкил қилган радикал республикачилар Жанубдаги плантаторларнинг сиёсий ва иқтисодий тикланишига тўсқинлик қилди. 1866 йилнинг ўрталарида Конгресс конституцияга 14-тузатишни қабул қилиб, унга биноан негрларга барча фуқаролик ҳуқуқлари берилди, исён қатнашчилари давлат лавозимларини эгаллаш ҳуқуқидан маҳрум қилинди ва Конфедерациянинг ҳарбий қарзлари ҳақиқий эмас деб эълон қилинди. Ана шу тузатишларни ратификация¹ қилган тақдирдагина жанубий штатлар

¹ *Ратификация* – ахдлашувчи давлатлар вакиллари томонидан тузилган шартноманинг олий ҳокимият органи томонидан тасдиқланиши.

иттифоққа янгидан қабул қилиниши мумкин эди. Бироқ Теннессидан бошқа барча штатлар ратификация қилишдан бош тортдилар.

Радикал республикачилар негрлар томонидан олға сурилган талабларни қўллаб чиқдилар. Радикалларнинг йўлбошчиси Стивенс йирик плантаторларнинг ерларини конфискация¹ қилиб, негрларнинг оилаларига 40 акрдан бўлиб бериш, қолган ерларни майда бўлақларга бўлиб сотиш ва олинган пулларни ҳарбий қарзлар ҳамда нафақаларни тўлашга ишлатишни таклиф қилди. Бу сиёсат шимолликларнинг аксарият қисми томонидан қўллаб-қувватланди ва 1866 йилги сайловларда радикаллар ғолиб чиқди. 1867 йили Конгресснинг қарори билан жанубий штатларга яна федерал қўшинлар киритилди. Жануб 5 та ҳарбий округга бўлиниб, ҳар бир округда ҳокимиятни генераллар бошқарди. Ўз-ўзини бошқариш органларига сайловларда барча аҳоли, жумладан негрлар ҳам фаол қатнашди. Фақат исён иштирокчиларигина сайловларда қатнашиш ҳуқуқидан маҳрум қилинди.

Жануб аста-секин тиклана борди. Бу жараёнда Шимол буржуазияси катта роль ўйнади. Қўллаб ерлар шимоллик капиталистлар, офицерлар, сиёсатчилар томонидан сотиб олинди. Бу ерларда ёлланма меҳнатга асосланган йирик хўжаликлар ташкил қилинди.

Бу даврда саноат, айниқса машинасозлик саноати жадал ривожланди. Бу даврни АҚШда саноат тўнтариши яқунланган деб ҳисоблаш мумкин. Мамлакатни темир йўллар тармоғи ўраб олди. 1869 йили ҳали уруш пайтида бошлаingan биринчи трансконтинентал – Атлантика океанидан Тинч океанигача бўлган темир йўл куриб битказилди. Буржуазия тез бойиб борди. Қисқа вақт ичида катта-катта бойликлар тўпланди. Марк Твен айтганидек, «тилло ранг аср» кириб келди. Фуқаролар уруши ва ундан кейинги йилларда нефть қазиб олиш ва темир йўллар қурилиши билан боғлиқ фирибгарликларда Рокфеллердан биринчиси ўз бойлигини тўплади. Биринчи темир йўл магнати Корнелиус Вандербильт ҳам шу даврда бойиб кетди. Фақат айрим кишиларгина эмас давлат ҳам бойиди. 1867 йили АҚШ 7,2 млн долларга Россиядан Алеут ороллари ва Аляскани сотиб олди. Қолоқлиги туфайли чор Россияси бу ерни на ўзлаштира оларди ва на ҳимоя қила оларди. Тез ривожланаётган ва экспансияга интилаётган АҚШ эса бундан унумли фойдаланиб, Америка қитъасининг яна бир бўлагига эга бўлди.

¹ Конфискация – мулкни мусодара қилиш, давлат фойдасига олиб қўйиш.

АҚШда 1861–1865 йилларда бўлиб ўтган Фукарлар уруши ўз моҳиятига кўра буржуа-демократик инқилоб эди. У АҚШнинг ижтимоий-иқтисодий тараққиёти масалаларини, улар ичида энг муҳимларидан бири бўлган кулчиликнинг тақдирини буржуача руҳда ҳал қилди. Нағижанда саноат жадал ривожланди, қишлоқ хўжалигида эса капитализм ривожланишининг эркин фермерликка асосланган «америкача» йўли қарор топди.

XIX аср охири – XX аср бошларида АҚШнинг ривожланиши

XIX асрнинг охири чорагида иқтисодий тараққиёт. Фукарлар урушидан сўнг Ғарбдаги кенг ҳудудларни ўзлаштириш ва шу жараёи билан боглиқ темир йўл ва шоссе йўллар, каналлар ва портлар қурилиши саноатнинг ўсишига, кенг ички бозорнинг шаклланишига олиб келди. Америка буржуазияси Европа капитали ва илғор мамлакатларнинг техник ютуқларидан унумли фойдаланди. Европа ва Осиёдан келаётган миллионлаб иммигрантлар саноатни зарур ишчи кучи билан таъминлаб турди. XIX асрнинг охири чорагида иммигрантлар сони 10 млн дан зиёд кишини ташкил қилди ва улар ичида малакали ишчилар ҳам анчагина эди.

Мамлакат шарқида саноатнинг жадал ривожланиши натижа-сида шарқий штатларнинг капиталистлари Ғарб иқтисодиётини ҳам ўзига бўйсундирди. Ғарбда Чикаго, Питтсбург, Кливленд каби йирик саноат марказлари вужудга келди. Айниқса саноатнинг янги – пўлат эритиш, нефть, кимё, электротехника каби соҳалари жадал ривожланди. «Эски» капиталистик давлатлар билан рақобат ва ишчи кучининг нисбатан қимматлиги машиналардан фойдаланиш, янги техник ихтироларни қўллаш ва ишлаб чиқариш жараёнини ташкил қилишнинг мукаммаллашган усуларини жорий қилишни рағбатлантирди. Саноат маҳсулотларининг умумий ҳажми бўйича Америка Қўшма Штатлари 1894 йили барча капиталистик мамлакатларни қувиб ўтди ва дунёда биринчи ўринга чиқиб олди.

Қишлоқ хўжалик маҳсулотлари, айниқса буғдой етиштириш тез суръатлар билан ривожланди. Агроном Марк Карлтон Конгресс томонидан ажратилган маблағга Россиядан буғдойнинг қур-қоқчиликка чидамли навларидан олиб келди. Фукарлар урушидан олдин Европа бозорларига кириб келган арзон Америка буғдойи

аср охиригача кўпайиб борди. Шу йиллари Шимолий Африкадан маккажўхори ва Туркистондан беда навлари ҳам олиб келинган эди. Америка фермерлари урушдан кейин Ғарбдаги ерларнинг катта майдонини ўзлаштирдилар. 40 йил ичида – 1900 йилгача гомстедлар ҳақидаги актга биноан фермерлар 81 млн гектар давлат ерларига эга бўлдилар. АҚШ қишлоқ хўжалигида капитализм бошқа мамлакатлардагига нисбатан тезроқ ривожланди.

АҚШнинг индустриал мамлакатга айланиши ишлаб чиқаришнинг кучли концентрациялашуви ва капиталнинг марказлашуви билан кўшиб олиб борилди. Бу жараён фуқаролар урушидан олдин бошланиб айниқса 1873 йилги инқироздан кейин кучайди. 70-йилларнинг охирида капиталистларнинг уюшмалари шакллана бошлади. Дастлаб улар «пул» деб аталиб, капиталистларнинг ишлаб чиқариш ҳажми ва бозор нархларини белгилашдаги келишувидан иборат эди. 90-йилларда улар ўрнига жуда катта бирлашмалар кўринишидаги трестлар пайдо бўлди. XIX аср охирида йирик корхоналар ва акционерлик жамиятлари мамлакатда ишлаб чиқарилаётган маҳсулотлар умумий қийматининг 66,7% ини бераётган эди.

Концентрация жараёни иқтисодийнинг барча жабҳаларида: саноатда, темир йўл транспортда, банк ишида ва қишлоқ хўжалигида юз берди. 1900 йилга келиб темир йўлларнинг ярмидан кўпи олтига йирик – Морган, Вандербильд, Гарриман, Гульд, Хилл, Пенсильвания компаниялари қўлида эди. 1870 йили ташкил топган Рокфеллернинг нефть компанияси («Стандарт Ойл компани») 1879 йилга келиб нефть ишлаб чиқаришнинг 90% ини ўз қўлларида жамлаган энг йирик монополистга айланди. Тез орада бошқа монополистик компаниялар ҳам ташкил топди. 80-йилларда тамаки, қанд, гўшт-консерва соҳаларда трестлар ташкил қилинди. 90-йилларда эса трестлаштириш кўмир, темир рудаси, газ, нефть ва мис қазиб олиш соҳаларини ҳам қамраб олди. XIX аср охирида мамлакатда 445 та саноат ва транспорт трестлари мавжуд бўлиб, уларнинг умумий капитали 20 млрд доллардан зиёд эди.

Банк капиталининг концентрациялашуви унинг саноат капитали билан кўшилиб кетишига олиб келди. Саноатчи Рокфеллерлар бир вақтда йирик молиячилар ҳам бўлиб олдилар. XIX аср охирида Морган ва Рокфеллерларнинг иккита энг катта банки темир йўл, суғурта ва бошқа компанияларнинг 22 миллиард доллардан кўпроқ

капитали жамланган 112 та банк акцияларининг назорат пакетига эгаллик қиларди. Аҳолининг энг бой ва энг камбағал қатламлари ўртасидаги фарқ ҳам ортиб борди. XX аср бошларига келиб мамлакат аҳолисининг энг бой 2% и миллий бойликларнинг 60 % ига эгаллик қиларди.

Мамлакат ичкарасида капитализм ривожланишининг муваффақиятларига, 1860 йилдан 1900 йилгача экспортнинг 4 баробар ошишига қарамасдан XX асрнинг бошларида ҳам АҚШ четга товарлар ва капитал чиқаришда Англия, Франция ва Германиядан ортда қолмоқда эди. 1914 йили америкаликларнинг чет эллардаги инвестицияси миқдори 3–3,5 млрд долларни ташкил қилган бўлса, чет элликларнинг АҚШ га жойлаштирган инвестициялари 5 млрд доллардан зиёд эди¹. Бу ҳол АҚШ ҳукмрон доираларини ташқи бозорларни эгаллашга, мамлакатдан ташқарида ўз манфаатларини фаол ҳимоя қилишнинг стратегиясини ишлаб чиқишга мажбур қилди. АҚШ монополистларининг баъзи маддоҳлари томонидан шу даврда инглиз-сакслар ирқининг устунлиги, «АҚШнинг цивилизаторлик роли» тўғрисидаги ва шу сабабли АҚШнинг жаҳонга ҳукмронлик қилиши учун кураш олиб бориш зарурлиги ҳақидаги назариялар илгари сурилди ва фаол ташвиқот қилинди. АҚШ ҳукмрон доираларида «экспансионистлар»нинг катта таъсирга эга бўлган гуруҳи шаклланди ва улар ҳукуматдан фаол ташқи сиёсат юритишни талаб қилдилар. АҚШнинг нигоҳи биринчи ўринда Испанияга қарашли бўлган Вест-Индия оролларига қаратилди. Бу ороллар фақат табиий бойликлари билангина эмас, асосан муҳим стратегик жойлашуви билан ўзига жалб қилаётган эди. Пуэрто-Рико ва Куба ороллари Марказий Америка мамлакатларига ҳамда канал қазилар мўлжалланаётган ва шу сабабли АҚШ ярим асрдан бери Англия билан талашаётган Панама бўғозига олиб борувчи йўлнинг муҳим қисмида жойлашган эди. Бундан ташқари, Кариб ҳавзаси мамлакатларига экспансияни тўхтатмасдан туриб АҚШ Шарқий Осиё мамлакатларининг бозорларига йўл очишни режалаштира бошлаган эди. Бу йўналишда АҚШ агрессив сиёсатининг дастлабки қурбони Хитойга борадиган йўлда жойлашган Филиппин ороллари бўлди.

---

¹ Қаранг: *Фортунатов В.В.* История: Учебное пособие. Стандарт третьего поколения. Для бакалавров. – СПб.: Питер, 2012. С. 245.

1898 йили АҚШ Испанияга қарши уруш бошлади. Урушда Испания мағлубиятга учради. 1898 йил 10 декабрда Парижда имзоланган сулҳга кўра АҚШ Филиппин, Пуэрто-Рико ва Гуам ороларини эгаллади. Испанияга Филиппин учун 20 млн доллар пул берди. Бундан ташқари, Испания Куба оролига бўлган ўзининг ҳамма даъволаридан воз кечди. Қоғоздагина мустақиллик олган Куба республика бўлиб қолди ва амалда АҚШ протекторати остига ўтди.

АҚШ «прогрессив эра» йилларида. Янги асрга АҚШ иқтисодийнинг кўплаб соҳаларида биринчиликка интилаётган, жадал ривожланаётган мамлакат сифатида кириб келди. 1900 йилги сайловларда навбатдаги ишончли ғалабани кўлга киритган республикачилар партияси мамлакатда ижтимоий ва сиёсий ҳолатни назорат қилиб турган икки партияли тизимнинг етакчи кучи бўлиб қолаётган эди. Иккинчи муддатга президентлик лавозимига сайланган У. Маккинли ҳам республикачиларнинг «эски гвардияси» вакили бўлиб, ҳар қандай янгиликларга қарши эди. Партияда республикачиларнинг дастурий мақсадларига жиддий тузатиш киритишни таклиф қилаётган Т. Рузвельт бошчилигидаги «янги ислохотчилар» гуруҳи бўлиб, уларнинг таъсири чекланган эди. Сайлов жараёнида Т. Рузвельтнинг рақиблари унинг номзодини расман иккинчи, амалда эса аҳамиятсиз бўлган вице-президент лавозимига кўрсатдилар. Аммо тасодиф республикачилар партияси стратегларининг барча режаларини бузиб юборди. 1901 йил 6 сентябрда Буффалодаги Панамерика кўргазмасига келган У. Маккинли террорист томонидан ярадор қилинди ва бир неча кундан сўнг вафот этди. АҚШ конституциясига биноан унинг ўрнини вице-президент Т. Рузвельт эгаллади. Кўп вақтдан бери мамлакатни бундай дадил, ёрқин ва забардаст шахс бошқармаган эди. У фаолиятини ўз фракциясининг мавқеини мустаҳкамлаш, фуқароларни мамлакатда ислохотлар ўтказиш зарурлигига ишонтириш учун ҳаракатдан бошлади. Ислохотларнинг бош мазмуни ижтимоий-иқтисодий муносабатлар соҳасида давлатнинг ролини оширишга қаратилган эди. Т. Рузвельтнинг иккинчи ғояси турли ижтимоий гуруҳлар ўртасидаги муносабатларда ҳамкорлик тамойилларини ўрнатиш, жамиятдаги ижтимоий барқарорликни сақлашда давлатнинг ҳакамлик ролини мустаҳкамлашга қаратилган эди. Ва ниҳоят, Т. Рузвельт экспансияни шусиз Америка жамиятининг ривожланишини тасаввур қилиб бўлмайдиган умуммиллий гояга айлантириш учун ҳаракат қилди.

Т. Рузвельтнинг трестларга қарши кураши айниқса унга катта обрў келтирди. Ўзларининг тор манфаатларини кўзлаб сиёсат юритаётган ва шу сабабли иқтисодиётнинг жадал ривожланиши учун жиддий муаммолар туғдираётган трестлар аҳолининг ҳақли норозилигига сабаб бўлаётган эди. Ҳукумат билан «тож киймаган кироллар» ўртасидаги дастлабки тўқнашув 1901 йили юз берди. Шерман қонунига¹ таянган ҳукумат вакиллари Морганларнинг банк уйига қарашли мамлакатдаги энг йирикларидан бири бўлган «Нозерн секьюритес» темир йўл компаниясини тарқатиб юборишни талаб қилди. Суд жараёни 1903 йилгача чўзилиб, оқибатда ҳукумат ғолиб чиқди ва президентга «трестларни вайрон қилувчи» деган шарафли номни келтирди.

1904 йилги сайловларда Т. Рузвельт ғолиб чиқиб, иккинчи бор президент лавозимини эгаллади. Энди қатъийроқ ҳаракат қилишга унинг маънавий ҳаққи бор эди. 1906 йили Хепберн қонуни² қабул қилиниб, иқтисодиётга ҳукумат таъсирини кучайтирди. Кейин яна иккита машҳур қонун: дори-дармон ва озиқ-овқат маҳсулотларини тайёрлаш устидан назорат ўрнатиш ҳамда қушхоналарда санитария назорати жорий қилиш ва меҳнат шароитлари устидан назорат ўрнатиш тўғрисида қонунлар маъқулланди. Ва ниҳоят, айтиш лозимки, АҚШ буюк давлатлар ичида биринчи бўлиб табиатни кўриқлаш иши билан давлат даражасида шуғулланишни бошдаб берди.

1908 йилги сайловларда президент этиб сайланган У. Тафт тез орада Конгресс билан муносабатларини мураккаблаштирди, республикачилар партиясининг ҳам ислохотлар тарафдорлари бўлган қисми билан муроСага келиша олмади, натижада навбатдаги сайловлар олдидан партия амалда иккига бўлиниб кетди.

1912 йилги сайловлар худди 1800 ва 1860 йилги сайловлар сингари Америка тарихида муҳим аҳамият касб этади. Бу сайловларда демократлар вакили, таниқли тарихчи, давлатчилик ва халқаро муносабатлар бўйича мутахассис Вудро Вильсон ғолиб чиқди. У катта

---

¹ Шерман қонуни – 1890 йили АҚШ Конгресси томонидан қабул қилинган трестлар монополиясига қарши қонун. У «саноат эркинлиги хартияси» деб аталганлигига қарамадан, судлар томонидан турлича шарҳланганлиги сабабли амалда қутилган натижа бермади. Америка тарихчилари уни монополияларга қарши курашнинг бошланиши деб ҳисоблашади.

² Хепберн қонуни штатлараро савдода темир йўл тарифларини тартибга солувчи Комиссиянинг ваколатларини кенгайтирди.

сиёсатга 1910 йилдагина келишига қарамасдан, қатъий ислоҳотлар тарафдори сифатида жуда тез танилди.

В. Вильсон ҳокимиятга келганда қарийб 20 йилдан бери монополияларга қарши ҳаракат АҚШ сиёсий ҳаётининг фаол омилига айланган эди. У жамиятга ўзининг «янги эркинлик» деб аталган курсини таклиф қилди. Президент трестларни кескин танқид қилди, аммо уларни йўқ қилишни эмас, рақобатни тартибга солиш лозим деб ҳисоблади. Демократларнинг кейинги сиёсати шу асосга қурилди. Улар ҳаётга татбиқ қилган йирик ташаббуслар қаторига Клейтон қонунини¹, саноатда рақобатчилик қоидаларига риоя қилиниши устидан назорат ўрнатган Федерал саноат комиссиясининг ташкил қилинишини (1914), солиқ соҳасидаги адолатсизликка барҳам беришга қаратилган прогрессив солиқнинг жорий қилинишини (1913), молия соҳасини тартибга солишда давлатнинг ролини кескин оширган Федерал заҳира тизимининг ташкил қилинишини (1913) киритишимиз мумкин. Булардан ташқари, сиёсий ҳаётни демократлаштириш борасида ҳам қатор тадбирлар амалга оширилди. Айниқса, сенаторларни тўғридан-тўғри сайлаш ҳақида конституцияга ўзгартиш киритилиши демократларнинг бу борадаги катта ғалабаси бўлди.

В. Вильсон дастурининг муҳокамаси Европада Биринчи жаҳон уруши бошланишига тўғри келди. АҚШ ҳали урушга бевосита жалб қилинмаган бўлсада, уруш фактори ички сиёсатга ҳам сезиларли таъсир кўрсатди. Уруш олиб бораётган давлатларга маблағ етишмаслиги уларни АҚШга мурожаат қилишга мажбур қилди. Дастлаб хусусий банклар, кейин эса давлат Антанта давлатларига турли қарзлар бера бошлади. Европа давлатлари аста-секин АҚШнинг қарздорига айланиб борди ва жаҳон молия маркази ҳам Лондондан Нью-Йоркка кўчди. Урушаётган давлатларнинг ҳарбий буюртмалари эса АҚШ иқтисодиётининг жадал ривожланишига туртки бўлди. Қишлоқ хўжалигини ҳам инқироз ҳолатидан чиқариш имкони туғилди. Ишчиларнинг ойлик иш ҳақлари ошди ва жамиятда ижтимоий кескинлик юмшаб, кўплаб муаммолар ҳал қилинди.

Ташқи сиёсатга келсак, АҚШ бетарафликни сақлаб турган бўлсада, Германиянинг ҳаракатларидан, аввало немислар денгиз-

---

¹ Клейтон қонуни 1914 йили қабул қилинган. Шерман қонунига кўра ка-саба уюшмалари ҳам монополияларга тенглаштирилган эди, Клейтон қонуни уларни монополиялар қаторидан чиқарди.

да олиб бораётган «чексиз уруш» туфайли сув ости кемалари ва ғаввосларининг нейтрал давлатлар савдо кемаларига ҳужумлар уюштираётганлигидан хавотирда эканлигини энди яширмаётган эди. Айни пайтда расмий Вашингтон ўзининг ташқи сиёсат та-мойилларини ўзгартирмоқчи эмасди. Аксинча, 1916 йилги сайлов-олди кампаниясини В.Вильсон ва у етакчилик қилаётган демократ-лар партияси «Американи урушдан ташқарида сақлаб қолиш» шио-ри остида олиб борди.

Президентлик мандатини иккинчи бор қўлга киритган В. Виль-сон ўзининг ташқи сиёсат режасини дадил амалга ошириш имко-ниятига эга бўлди. Оқ уйда, умуман ҳукмрон қатламда ҳам урушда кимнинг ғолиб бўлиши АҚШ учун бефарқ эмаслигини тушуниб етдилар. Немис агентларининг Мексикада ва АҚШнинг ўзидаги фаолияти ҳам президентни дадил ҳаракатлар қилишга ундади ва АҚШнинг урушга бевосита қўшилиши учун жамоатчилик фикрини тайёрлашга ёрдам берди. Натижада 1917 йил февралда АҚШ ҳуку-мати Германия билан дипломатик алоқаларини узганлигини эълон қилди. Бунга немислар сув ости ҳаракатларининг янада фаолла-шуви билан жавоб берди. АҚШ эса 1917 йил апрелда бундан буён Германия билан уруш ҳолатида эканлиги тўғрисида баёнот берди. Шу тариқа буюк давлатларнинг охиригиси ҳам урушга кирди.

* * *

XIX аср АҚШ асри бўлди. Ҳали аср бошларида давлатнинг бир бутунлигини сақлаб қолиш учун фуқаролар уруши олиб борган халқ, аср охирига келиб дунёнинг энг ривожланган ва кучли дав-латларидан бирига айланди. Кенг демократик эркинликлар, ҳуқуқ ва мажбуриятлар тенглиги, одамларнинг тадбиркорлиги ва ташаб-бускорлиги учун яратилган имкониятлар XX асрга келиб АҚШни дунёнинг энг қудратли мамлакатига айлантирди.

XIII боб бўйича саволлар

1. XIX аср бошларидаги қандай ўзгаришлар АҚШ иқтисодиётининг кейинги ривожини белгилаб берди?
2. Саноат тўнтариши жараёнида машиналарнинг ихтиро қилиниши ва ишлаб чиқаришда кенг қўлланилишига қандай сабаблар бор эди?
3. АҚШ қишлоқ хўжалигида капитализм ривожланишининг йўналишини белгилаб берган сваттерликни қандай тушунаси?

4. Федералистлар билан республикачилар ўртасидаги сиёсий кураш давлат ривожланишининг кейинги тақдирига қандай таъсир кўрсатди?

5. Иккинчи Англия – Америка урушининг сабаблари нимада эди ва у қандай натижа билан якунланди?

6. 1830-йиллари республикачилар томонидан олиб борилган ислохотлар аҳолининг қайси қатламлари манфаатларига қаратилган эди?

7. АҚШдаги Фуқаролар урушининг келиб чиқиш сабаблари нимада эди?

8. Фуқаролар урушида шимолликлар ғалабаси ва жанубий штатлардаги реконструкция жараёни АҚШнинг кейинги тараққиётида қандай роль ўйнади?

9. XIX асрнинг охириги чорагида АҚШ жадал иқтисодий тараққиётга қандай омиллар орқали эришди?

10. Т. Рузвельт ислохотларининг асосий мазмунини қандай гоялар ташкил қиларди?

XIV БОБ. XIX АСР – XX АСР БОШЛАРИДА ЛОТИН АМЕРИКАСИ МАМЛАКАТЛАРИ

Лотин Америкасида мустақил давлатларнинг ташкил топishi. XIX аср бошларига келиб Лотин Америкаси¹ халқлари қитъада мустақил давлат куриш назарияси ва амалиёти билан танишган, ўзларининг мустақилликка бўлган ҳуқуқлари тўғрисидаги назарияни исботловчи ғоялар мажмуига ҳам эга бўлишганди. Бунга сиёсий ва иқтисодий сабаблар ҳам қўшилди. Европада тўхтовсиз давом этаётган урушлар уларнинг Лотин Америкаси билан шаклланган алоқаларини бузиб, мустамлакалар иқтисодига катта путур етказди. Трафальгар жангида деярли бутун испан флоти йўқ қилингандан кейин Европа билан Лотин Америкаси ўртасидаги алоқалар деярли тўхтаб қолди. Масалан, 1802 йили Мексиканинг энг йирик порти Веракрусга 148 та испан кемаси келган бўлса, 1806 йили фақат 8 та кема келди, холос. Мустамлакачилар энди ўз тақдирлари ҳақида ўйлай бошладилар. Мустақиллик учун қуроли курашнинг бош-

¹ Лотин Америкаси мамлакатларига Жанубий Америкада ва Шимолий Американинг жанубий қисмида жойлашган давлатлар, шунингдек, Кариб денгизидagi ороллар киради. Бу ном европаликлар босқинидан кейин бу ерда лотинчадан келиб чиққан испан, португал, француз тилларида сўзлаша бошлаганлари учун берилган. Аввал «Ибероамерика», «Индоамерика», «Испан Америкаси» терминлари ҳам қўлланилган. Бугун БМТнинг ҳужжатларида бу ҳудуд «Лотин Америкаси ва Кариб мамлакатлари» деб юритилади.

ланишига охирги туртки Испаниядаги воқеалар бўлди. 1808 йили французлар Испанияга бостириб кириб, тахтга Наполеоннинг укаси Жозеф Наполеонни ўтқаздилар. Америкадаги испан мустамлакалари оғир муаммо олдида қолдилар: аввалгидек эски қиролга бўйсунушми ёки янги ҳокимиятни қўллаш лозимми, ёинки учинчи йўл – ўз тақдирини ўз қўлига олиш учун курашни бошлаш керакми? Бу муаммолар олдида Лотин Америкаси жамиятида ажралиш юз берди.

Мустамлакачиларнинг муътадил қисми испанларнинг французларга қарши курашига бошчилик қилаётган Хунта уларнинг ҳуқуқларини кенгайтиради, ўз-ўзини бошқариш ҳуқуқини беради деб ҳисоблаб, уларни қўллаб-қувватлашни маъқул кўрдилар. Бироқ уларнинг умидлари пучга чиқди. Хунта Испаниянинг мустақиллиги учун курашиб, мустамлакаларга бирон-бир енгиллик беришни режалаштирмаётган эди. Хунтанинг ҳаракатлари мустамлакалар мустақиллиги учун курашаётган гуруҳнинг позициясини кучайтирди. 1810 йили Лотин Америкасидаги испан мустамлакаларининг йирик марказларида кўзғолонлар бошланиб кетди. Одатда бу кўзғолонларни Лотин Америкасида мустақиллик учун курашнинг бошланиши деб ҳисоблашади. Кўзғолон жуда катта ҳудудни – Техасдан Оловли Ергача қамраб олганлиги учун ҳар бир ҳудудда ўзига хос хусусиятга эга бўлди. Одатда учта минтақа ажратилиб кўрсатилади: 1) Мексика; 2) Венесуэла ва Янги Гренада (ҳозирги Колумбия); 3) Лотин Америкасининг жануби.

Шу тариқа бошланган мустақиллик учун кураш 20 йилдан зиёд вақт давом этди. Унга помешчик-креоллар бошчилик қилди. Мустақиллик учун курашнинг энг машҳур қаҳрамонлари Симон Боливар-Халоскор (1783–1830), Мигель Идальго (1753–1811), Хосе де Сан-Мартин (1778–1850), Хосе Антонио Сукре (1795–1830), Августин де Итурбиде (1783–1824) ва Франческо Миранда (1750–1816) бўлди.

Дастлаб мустақиллик учун курашнинг маркази Венесуэла бўлди. Айнан Венесуэлада 1811 йил 5 май куни Миллий конгресс йиғилиб, мамлакат мустақиллигини эълон қилди. Миллий мустақиллик учун кураш раҳбарлари орасида Симон Боливар-Халоскор ажралиб турарди. У бой креол оиласидан чиққан бўлиб, Европада таълим олган ва у ерда француз инқилобининг гувоҳи бўлган эди. Инқилоб ғоялари унда чуқур ҳавас уйғотади ва у юртига ҳақиқий

инқилобчи бўлиб қайтади. Шу сабабли Боливар-Халоскор аввал бошданоқ мустамлакачиларга қарши курашга фаол киришди. У инқилобий армия ва янги давлатнинг шаклланишига ҳам катта ҳисса қўшди. Тўғри, янги давлатни қуриш учун аввал мустақилликка эришиш лозим эди. Метрополия тарафдорлари бир оз эсанкирашдан сўнг ҳужумга ўтдилар ва жиддий мувафақиятларга ҳам эришдилар. 1812 йили испанлар ва уларнинг тарафдорлари кўзғолончиларни енгиб, Янги Гренадага сиқиб чиқардилар. Ушбу мустамлакада ҳам кўзғолон кўтарилиб, Янги Гренада Конфедерацияси ёки Бирлашган Провинцияларини тузишга қарор қилинди. Бу ердан кўзғолон-чиларнинг Симон Боливар-Халоскор бошчилигидаги янги ҳужуми бошланиб, у 1813 йили Венесуэла Республикасини тиклаш билан якунланди. Бироқ муваффақиятни мустақамлашнинг имкони бўлмади. Асосий муаммо ёш республикага маблағ етишмаслигида ёки армиянинг яхши қуролланмаганлиги ва аскарларнинг ҳарбий ишга ўргатилмаганлигида эмас, янги ҳокимиятнинг мамлакат аҳолисини жипслаштира олмаётганида эди. Мустақиллик учун курашни бошлаб берган ва унга бошчилик қилган креоллар элитаси аҳолининг асосий қисмини ташкил қилган бошқа қатламларга – ҳиндулар, метислар, негрларга ишонмасди, улар эса ўзларининг эзувчилари сифатида испанларни эмас, айнан креолларни кўрарди.

Инқилоб йўлбошчилари аҳолининг бу қатламини мустақилликдан сўнг ҳаёт яхшиланишига ишонтара олмадилар. Бундан фойдаланган испанлар тарафдорлари деҳқонларни ўз томонларига оғдириб, мустақиллик тарафдорларини енгиб чиқдилар. Мамлакатнинг катта қисми яна улар қўл остига ўтди. Мустақиллик тарафдорлари фақат бориш қийин бўлган ҳудудлардагина партизанлик курашини давом эттирдилар. Бундай оғир ҳолат мустақиллик ҳаракати йўлбошчиларини ўзларининг дастурий мақсадларига маълум ўзгартириш киритишга, мамлакат аҳолисининг кўпчилиги орзу-умидларини ҳам ҳисобга олишга мажбур қилди. Булар иккита муаммода мужассамлашган эди: қулликнинг бекор қилиниши ва деҳқонларга ер берилиши.

Озодлик ҳаракатининг янги дастури 1815 йили Симон Боливар-Халоскор томонидан шакллантирилган бўлиб, унинг машҳур «Ямайкадан хатлар»ида эълон қилингандан сўнг кўпчиликнинг эътиборига тушди. Янги ҳукумат ғалаба қозонган тақдирда қулликни

бекор қилади ва озодлик ҳаракати армиясининг аскарларига ер беради дея эълон қилиниши, бу армияга кўплаб деҳқонларни жалб қилди. 1816 йили испанларга қарши курашнинг янги босқичи бошланди. Венесуэлада испанларни тор-мор қилган Боливар-Халоскор армияси Янги Гренада томон юриш қилди. 1821 йили бу ҳудудлар ҳам испанлардан озод қилинди. Шу йили бу икки ҳудудни, шунингдек, ҳозирги Панама ва Эквадор ҳудудларини дабдабали ном билан Буюк Колумбия деб аталган ягона давлатга бирлаштиришга қарор қилинди.

Худди шу даврда Лотин Америкасининг жанубий қисмида, ҳозирги Чили, Аргентина, Уругвай ва Перу ҳудудларида ҳам испанлар ҳукмронлигига қарши кураш бошланади. Бу ерда умумий душман – испан мустамлакачиларига қарши кураш шу билан мураккаблашадики, озодлик ҳаракатида иккита йўналиш: Буэнос-Айрес зодагонларига таянган унитаристлар ва пойтахтликларнинг имтиёзли ҳолатидан норози бўлган чекка ўлкалар зодагонларини бирлаштирган федералистлар бир-бирига қарши турарди. Лотин Америкасининг бу қисмида озодлик ҳаракатининг маркази Мендоса провинцияси бўлиб, у ерда Сан-Мартин бошчилигида инқилобий армия тузилади. Сан-Мартин 1818 йили Чилининг озод бўлишига олиб келган машҳур юришини шу ердан бошлаган эди. Кейин у шимолга қараб ҳаракатланиб, 1821 йили Перу ҳудудида Боливар кўшинлари билан бирлашди. Бу ер испанларнинг Лотин Америкасидаги асосий таянч нуқтаси бўлиб қолаётган эди.

Гап шундаки, айнан шу ерда олтин ва қумуш қазиб чиқарадиган конлар жойлашган бўлиб, маҳаллий креоллар бундан анча катта фойда олардилар. Табиийки улар метрополия билан шаклланган муносабатларини ўзгартиришга эҳтиёж сезмаётган эдилар. Бунинг устига ҳиндуларнинг кўзғолонлари ҳам ҳали унутилмаган эди ва испанлар кетиши билан бу кўзғолонларнинг яна бошланишидан креоллар ҳақли равишда хавотирга тушаётган эдилар. Ушбу хавотирлар ва маҳаллий зодагонларнинг қаршилигига қарамасдан озодлик ҳаракати бу ерларга ҳам етиб келди.

1821 йили Сан-Мартин кўшинлари Лима шаҳрини эгалладилар ва янги давлат – Перу мустақиллиги эълон қилинди. Бироқ испанлар таслим бўлмадилар. Уларнинг қаршилиги 1824 йилгача давом этди ва фақат Симон Боливар-Халоскор кўшинларининг ёрдамигина мустамлакачиларнинг тор-мор қилинишига олиб келди. Энг оғир

жанглр Мексика мустақиллиги учун бўлиб ўтди. Бу ерда мустақиллик ҳаракати аввалбошданок маҳаллий руҳоний Мигель Идальго бошчилигидаги оммавий деҳқонлар қўзғолонига айланиб кетди. Чунки Мексикада миллий-озодлик ҳаракати деҳқонларнинг ижтимоий норозилиги билан қўшилиб кетган эди. Қўзғолончилар пойтахт остоналарида тор-мор қилинди. М. Идальго асир олиниб, отиб ўлдирилди. Аммо кураш шу билан якунланмади. Энди унга Идальгодан ҳам ашаддийроқ курашчи Хосе Морелос бошчилик қилди. 1813 йили Мексиканинг мустақиллиги эълон қилинди. Бирок испанлар қарши ҳужумга ўтиб, 1815 йили Морелос қўшинларини тор-мор қилдилар. Морелос ҳам Идальго сингари қатл қилинди. Испанлар вақтинча бўлсада ўз ҳукмронлигини тиклаб, аҳволни барқарорлаштиришга муваффақ бўлдилар. Бирок барқарорликка ижтимоий-иқтисодий муаммоларни ҳал қилиш эмас, репрессияни кучайтириш ҳисобига эришилди. Бундай барқарорлик узоққа чўзилмаслиги барчага маълум эди.

Жамиятда кучларнинг қайта бўлиниш жараёни кетаётган эди. Испаниянинг ўзидаги беқарорлик ҳолати, Мексикада янада даҳшатлироқ ижтимоий портлаш хавфи мавжудлиги креоллар йўлбошчиларини мустақиллик муаммосига ўз муносабатларини қайта кўриб чиқишга мажбур қилди. Улар орасида яхшиси мустақиллик учун курашга бошчилик қилиш ва уни ўзларига фойдали йўналишга буриш тарафдорлари кўпайиб борди. Бу гуруҳнинг йўлбошчиси полковник де Итурбиде бўлди. Армиянинг юқори мансабли офицерларига таяниб Итурбиде 1821 йили ўзини император деб эълон қилди. Бирок янги империя узоқ яшамади. Мамлакат иқтисоди тўлиқ издан чиққан, ҳатто офицерларга маош тўлашга ҳам пул етишмасди. Асосий ижтимоий-иқтисодий муаммолар ҳал қилинмай қолаётган эди. Деҳқонлар ер талаб қилаётган ва унинг учун қўлларига курул олиб курашга ҳам тайёр эдилар. Уларнинг кўпчилиги Морелоснинг сафдошлари бошчилик қилаётган партизанлар отрядларига қўшилиб кетдилар. Армияда ҳам норозилик кучайиб бораётган эди. Итурбиде режими ўз таянчидан айрилиб борарди. 1822 йилиёқ бутун мамлакат бўйлаб янги диктаторга қарши кураш бошланиб кетди. Кураш шиддат билан ривожланиб, 1824 йилга келиб диктаторлик тугатилди. Мексикада мустақил федератив республика тузуми ўрнатилди.

XIX аср 20-йиллари ўрталарига келиб испан мустамлакаларидаги кураш мустақиллик тарафдорларининг ғалабаси билан якунланди. Испания кўл остида фақат Куба ва Пуэрто-Рико қолган эди. Испаниянинг олдинги мустамлакалари ўрнида мустақил республикалар: Мексика, Марказий Америка Қўшма Штатлари (кейинчалик парчаланиб кетди), Буюк Колумбия, Боливия, Аргентина, Чили, Перу, Парагвай ташкил топди. Бу Лотин Америкаси халқларига улар ривожланишини қийинлаштириб турган кўплаб чекловларни олиб ташлаш имконини берди. Айниқса, сиёсий соҳадаги ўзгаришлар катта эди: республика тузуми ўрнатилди, куллик (Колумбияда – 1819 йил, Кубада – 1878 йил, Бразилияда – 1888 йил), табақавий ва ирқий тенгсизлик бекор қилинди, инквизиция фаолияти тақиқланди, ўша даврнинг энг илғор тамойиллари давлат тузилишининг асослари қилиб олинди. Буларнинг барчаси ижтимоий тараққиёт учун яхши имкониятлар яратди. Лотин Америкаси халқларининг миллий онги ўсиб, улар ўзларининг маълум бир миллатга хослигини ва мустақил миллий давлат тузиш ҳуқуқига эга эканликларини англаб етдилар.

Сиёсий соҳадаги муваффақиятларга қарамасдан, ижтимоий-иқтисодий муаммоларнинг кўпчилиги ҳал қилинмасдан қолди. Аввало аграр соҳада аҳвол жуда аянчли эди. Масалан, Венесуэлада хўжаликнинг асосий соҳаси бўлган чорвачиликда йирик шохли моллар сони 95% га камайиб кетди. Лотин Америкасида йирик латифундиялар дахлсиз қолаётган эди. Мустақиллик учун уруш йиллари қишлоқларда янги зодагонлар шаклланиб, улар жамиятнинг асосий консерватив кучига айланди. Уруш йиллари аҳолининг сони ҳам кескин камайиб кетди – фақат Колумбия аҳолиси 1800 ва 1840 йиллари 200 минг кишига камайди. Ижтимоий-иқтисодий муаммолар йиғилиб, жамият тараққиётининг кейинги ривожланишига тўсиқ бўлиб қолди. Янги мустақил давлатларнинг тақдири жуда оғир бўлди. Улар мустақиллик берган кенг имкониятлардан фойдаланиш даражасига етиб келгунча кўплаб қийинчиликларни енгиб ўтишига тўғри келди.

Каудильо¹ асри. Мустақиллик учун урушдан сўнг ёш давлатларнинг сиёсий ҳаётида тинчлик ўрнатилмади. Улар каттарок ҳудудларга эга бўлиш учун бир-бирлари билан уруш олиб бордилар. Бу ҳол ҳар бир давлатнинг ўзида ҳокимият учун кечган даҳшатли

¹ *Каудильо* – бошлик, йўлбошчи, «каудильизм» – ҳукмрон синфнинг бир гуруҳ вакиллари томонидан ўрнатилган золимона диктаторлик ҳокимияти.

кураш билан қўшиб олиб борилди. Одатда ҳокимият ҳарбийлар ёки мустақиллик учун уруш йилларида обрў орттирган йўлбошчилар қўлига ўтарди. Ҳар иккаласи ҳам ҳарбий кучга таяниб ҳокимиятга келарди.

Лотин Америкаси цивилизациясига анъанавий жамиятнинг кўплаб белгилари хос бўлиб, айниқса уруғ-аймоқчилик¹ алоқалари яққол кўзга ташланади. Бу алоқалар синфий ёки миллий алоқалардан ҳам устун эди.

Бу ҳодисанинг моҳияти шунда эдики, «кучли» шахс атрофида унинг ёрдами билан ўз муаммоларини ҳал қилиш умидида бўлган бир гуруҳ шахслар бирлашадилар. Сиёсий курашда йўлбошчининг шахсий хислатлари – омманинг ишончини қозониш ва уни бошқара олиш асосий роль ўйнайди. Бундай шароитда йўлбошчи билан дўстона муносабат қонундан кўра муҳимроқ ҳисобланади ва «Дўстлар учун ҳамма нарса, душманлар учун – қонун» тамойилида ўз ифодасини топади. Кўпчилик ҳолларда оломоннинг «севимли йўлбошчиси» ниқоби остида шуҳратпараст, лўттивоз ва фирром шахс яширинган бўлиб, унинг бу хислатлари одатда у ҳокимиятдан кетгандан кейин ёки ўлгандан сўнг «фош қилинар», «англанар» эди.

Кумушли республика каудильоси. 1826 йил 24 декабрда собиқ Ла-Плата вице-қироллигига кирувчи провинциялар конституция қабул қилиб, ўзларининг давлат иттифоқига бирлашганликларини тасдиқладилар. Ёш давлат Аргентина деган чиройли ном олиб, у «Кумушли» деган маънони англатади. Аммо бу чиройли номга қарамасдан Аргентинанинг бутун XIX асрдаги тарихи қўшни давлатлар – Бразилия, Боливия, Парагвай, шунингдек, Англия ва Франция билан ҳамда ҳиндуларга қарши қирғинбарот урушлар даври бўлди.

Провинцияларнинг ягона давлатга бирлашиш жараёнига 1829 йилдан 1852 йилгача ҳокимиятда бўлган Хуан Мануэль де Росас бошчилик қилди. Росас йирик латифундиячи бўлиб, Буэнос-Айрес провинциясида жуда катта ҳудудлар унга тегишли эди. У ўз ҳарбий кучларига эга бўлиб, армия асосан унга қарам бўлган пеонлар, гаучо² ва собиқ негр қуллардан ташкил топган. Росас ҳақиқий «каудильо» – бу ерлар ва унда яшайдиган одамларнинг хўжайини эди.

¹ Уруғ-аймоқчилик бу ерда асосан ҳамфикр кишиларнинг узвий боғлиқлигида намоён бўлади.

² Гаучо – Лотин Америкасида чўпонлар шундай аталган.

Росас бераҳм ва золим бўлган. У 1833 йили ҳарбий қурооллардаги устунлиги натижасида эркин ҳиндулар жамоасига тегишли бўлган жуда катта худудларни эгаллаб олди ва бу ердаги ҳиндуларни тўлиқ қириб ташлади. Бу қонли урушдан сўнг албатта қонли диктатура ўрнатилди. 1835 йил апрелда ўтказилган плебисцит натижасига кўра Росас губернатор лавозимини эгаллади ва чекланмаган ваколатларга эга бўлди. Юқори мулкый чегара ўрнатилганлиги сабабли плебисцитда фақат 10 минг киши қатнаша олди. Росас айниқса гаучо орасида жуда машҳур эди. Улар Росас тимсолида ўзларининг ҳарбий бошлиқларини, моҳир чавандозни, «пампа¹ одамини» кўрардилар, у эса чўпонлар кийимини кийиб олиб, уларга тақлид қилар, хуллас ролини жуда яхши ўйнарди. Шу тариқа мамлакат бераҳм ва золим киши қўлига тушди.

Росас фаолиятини ўз рақибларини жисмоний йўқ қилишдан бошлади. Минглаб одамлар қурбон бўлди. Айни пайтда мамлакатда Росас шахсига сиғиниш жараёни авж олди. Октябрь ойи унинг шарафига Росас деб қайта номланди, унинг туғилган куни миллий байрам деб эълон қилинди. Росас расман битта провинциянинг губернатори бўлиб қолаётган бўлсада, у аста-секин ўз ҳокимиятини бутун мамлакатга ёйди. 1836 йили у иезуитлар ҳокимиятини тиклаб, мактабни уларга бўйсундирди. Бундан ташқари полиция ҳам мактабни назорат қилиш ҳуқуқини олди. Мамлакатга иммиграция тўхтатилди. Шахсга сиғиниш сиёсати ўрнатилиб, Росас расман «давлат асосчиси» деб атала бошланди (барча диктаторлик тузумларида диктаторнинг расмий лавозимидан ташқари халқ орасида осон тарқалувчи атамалар, масалан, «дохий», «фюрер», «дуче», «йўлбошчи», «каудильо», «халқлар отаси» ва шу кабилар жорий қилиниши одат бўлган).

Аслида «давлат асосчисининг» ҳокимияти латифундиячилар ҳокимияти эди. Росас уларга давлат фондидан жуда катта ерларни бўлиб берди. Латифундиячилар эса ўз ерларида «кичкина каудильо» бўлиб, суд ва жазони амалга оширар эдилар. Каудильонинг диктаторлик режими аҳолининг тор доираси манфаатларини ҳимоя қиларди. Гаучо ўзларини эркин деб ҳисоблаб, ўзгалар ерида ўзганинг қўйларини боқаётганлигини ва ўзгалар манфаати учун ҳиндулар билан уруш олиб бораётганлигини тушунмас эдилар.

¹ Пампа – Жанубий Америкадаги субтропик чўллар шундай аталади.

Росас диктатураси даврида давлатнинг ташқи сиёсати ҳам агрессивлиги билан ажралиб туради. У Боливия ва Уругвай билан урушлар олиб борди, бу эса Англия ва Франция билан можароларга олиб келди.

Аргентинада каудильо сиёсати кенг халқ норозилигини келтириб чиқарди ва унга қарши ҳаракат бошланди. 1851 йил ноябрда Бразилия ва Парагвай «золим Росас ҳукмронлигидан Аргентинани озод қилиш» мажбуриятини олдилар. Уларни Аргентина аҳолиси қўллаб-қувватлади. 1852 йил Буэнос-Айрес ёнидаги жангда Росас тарафдорлари тор-мор қилинди. Диктатор мамлакатдан қочиб кетди.

Аслида XIX асрда каудильозмни четлаб ўтиш Лотин Америкасининг бирорта ҳам мамлакатига насиб қилмади. Бу ҳам янги цивилизация ривожланишининг ўзига хос қонуниятига бўлса керак.

XIX аср охири – XX аср бошларида Лотин Америкаси мамлакатлари ижтимоий-иқтисодий ва сиёсий ривожланишининг асосий йўналишлари.

Ўн йиллар давом этган ўзаро урушлар Лотин Америкаси мамлакатлари иқтисодиётига ҳалокатли таъсир кўрсатди. Улар хўжалиги қишлоқ хўжалик маҳсулотларини ҳамда қазилма бойликлар – мис ва кумушни четга чиқаришга йўналтирилган эди. Шунга қарамасдан, XIX аср ўрталарига келиб қатор мамлакатлар жаҳон бозорига тортилди.

1832 йили Чилида бой кумуш конлари очилиб, уларга Европада талаб ошиб бораётган эди; Калифорния АҚШ томонидан босиб олингандан сўнг у ерга Чилидан кўплаб миқдорда дон келтира бошланди. XIX аср охирига келиб Чилида селитра қазиб олиш ўзлаштирилиб, уни жаҳон бозорига етказиб бериш бошланди. 1880–1910-йиллари мамлакатда саноат ишлаб чиқариши ҳажми йилга 2% дан ўсиб борди.

XIX асрнинг иккинчи ярмида Аргентинада эркин савдо тарафдорлари кучаяди, чунки бунинг учун қулай шароит вужудга келган эди. Европадаги саноат инқилоби у ерда озиқ-овқат маҳсулотлари ва хомашёга бўлган талабнинг кескин ошишига олиб келди. Мамлакат ичкарасида ҳам ишлаб чиқаришнинг ўсиши ва уни ишчи кучи билан таъминлаётган иммигрантлар оқими кундалик эҳтиёж маҳсулотларига бўлган талабни ошириб юборди.

XIX аср охирига келиб Аргентина иқтисодиётининг иккита ривожланган соҳаси чорвачилик ва деҳқончилик бўлиб қолди. Чор-

вачилик гўшт етиштириш ва музлатилган гўштни экспорт қилишга мўлжалланган бўлиб, унинг 2/3 қисми Лондонга жўнатилар эди.

Бразилияда ҳам қуллиқнинг бекор қилиниши ва иммигрантлар оқими капиталистик хўжалик ривожланиши учун шароит яратди. XIX аср охирига келиб кофе, олтин, кумуш ва тропик мевалар экспорти Бразилия давлат даромадининг асосий қисмини ташкил қиларди. Мексикадан ҳам олтин ва кумуш, Колумбиядан – кофе ва индиго (бўяш воситаси) экспорт қилинар эди. Куриллаётган саноат корхоналари ва темир йўллар чет эл капитали қўлида эди.

Лотин Америкаси минтақасидаги мамлакатлар XX аср бошларига келиб капиталистик тараққиёт даражаси бўйича қуйидагича ҳолатда эди: Аргентина, Уругвай, Бразилия, Куба, Венесуэла ва Чили нисбатан тараққий этган давлатлар гуруҳини; Боливия, Мексика ва Перу кам тараққий этган давлатлар бўлиб, уларда кўп сонли ерсиз ва қарам деҳқонлар гуруҳи сақланиб қолаётган эди. Бу ҳудудда йирик ер эгалигининг (латифундия) ҳукмронлигига асосланган мустамлака давридаги иқтисодий тизим амалда сақланиб қолаётган бўлиб, ҳайдаладиган ерларнинг 80% га яқини латифундиячиларга тегишли эди. Бироқ ягона жаҳон хўжалик тизимига интеграциялашув жараёни бу иқтисодий тизимнинг ҳам трансформациялашувига олиб келди.

XIX аср охири – XX аср бошларида минтақа иқтисодиётига чет эл капиталининг кириб келиши кескин фаоллашади. Чет эллик инвесторлар саноат ишлаб чиқаришини ташкил қилишнинг илғор усулларини жорий қилишга кўмаклашдилар.

XIX асрда Лотин Америкаси мамлакатлари иқтисодига киритилган инвестиция миқдори бўйича Англия етакчилик қилган бўлса, аср охирига келиб Германия ва айниқса АҚШ инвесторлари жуда фаоллашадилар. Қўшма Штатлар олдинроқ Мексика ва Кариб ҳавзасида муқим ўрнашиб олган эди. 1898 йилги испан-америка урушидан сўнг АҚШ Пуэрто-Рикони аннексия қилди ва номигагина мустақил бўлиб қолган Куба устидан ўз назоратини ўрнатди. АҚШнинг минтақадаги режасида 1914 йили очилган Панама каналига алоҳида эътибор қаратилади. Зеро, каналнинг қурилиши минтақадаги хўжалик алоқаларининг кескин ўзгаришига олиб келди.

АҚШ билан алоҳида муносабатлар натижасида вужудга келган давлат шаклини тавсифлаш учун махсус ибора – «банан

республикаси»ни қўллай бошладилар. Бунинг моҳияти шундаки, ҳуқуқий жиҳатдан мустақил ҳисобланган давлатлар иқтисоди бу ерда ўстириладиган тропик меваларнинг АҚШга қилинадиган экспорт ҳажмига кўп жиҳатдан боғлиқ бўлганлиги сабабли аслида унга қарам эдилар. Панамериканизм ғоясидан кенг фойдаланган АҚШ ўзини бутун Янги Дунё халқлари хоҳиш-иродасининг ифодачиси қилиб кўрсатишга уринарди.

Лотин Америкаси жамиятининг ривожланиши ва характери га бу ердаги этник жараёнлар катта таъсир кўрсатди. Турли халқлар – ҳиндулар, негрлар, европаликлар маданияти ва анъаналари ўртасидаги ўзаро таъсир бу мамлакатларда жуда хилма-хил ва ўзига хос этнопсихологик жамоаларнинг шаклланишига олиб келди. Бу эса, ўз навбатида, сиёсий маданиятнинг, бутун сиёсий жараёнларнинг характери ни белгилаб берди. Жамиятдаги беқарорлик, ўзига хос сиёсий маданият ва кўплаб ўта чалкаш ижтимоий-иқтисодий муаммолар Лотин Америкаси мамлакатларидаги сиёсий берқарорликка, тез-тез бўлиб турадиган давлат тўнтаришларига, қўзғолонларга, инқилобларга, сиёсий курашнинг ғирром усуллари дан кенг фойдаланишга олиб келди. Кўплаб давлатларда ўз фаолияти да армияга таянган авторитар режимлар ўрнатилди. Сиёсий курашда, оммавий халқ ҳаракатлари да уларнинг қатнашчилари қандайдир дастурлар, шиорлар ёки талаблар асоси да эмас, ўз йўл-бошчилари – каудильо атрофи да бирлашардилар.

Агар бу вақтга келиб Европа ва Шимолий Америка да фуқаролик жамиятининг асослари шаклланган бўлса, Лотин Америкасининг илғор мамлакатлари ҳам ҳали бу жараён дан анча йироқ эдилар. Асли да формал равиш да республика тузуми, кўпчилик ҳоллар да АҚШ даги шундай ҳужжат дан кўчириб олинган конституция ҳам мавжуд бўлса-да, Лотин Америкаси даги демократия ҳақи да фақат бу давлатлар даги авторитар режимлар ни безаб турган ташқи шакл, безак сифати дагина гапириш мумкин.

XIX ас рнинг охи рлари га келиб Лотин Америкаси га социалистик ғоялар ҳам кириб кела бошлади. Бу ҳудуд даги биринчи социалистик партия 1896 йили Аргентина да ташкил топди. Кейин шу тип даги партиялар Чили ва Уругвай да ҳам пайдо бўлди. Жанубий Европада ги сингари бу ер да ҳам социалистлар билан анархистлар рақобатлаша бошлайди, чунки анархистик ғоялар Лотин Америкаси жамиятининг қуйи қатлами га тушунарли ва яқин эди. Бу жараённинг характерли жиҳати шундаки, айнан социалистик партиялар

вужудга келган мамлакатлар фуқаролик жамияти ва демократик сиёсий тузум шаклланиши жараёнида етакчилик қилдилар. Бу жуда зиддиятли жараён бўлиб, унда консерватив, либерал-реформистик ва инқилобий анъаналар ажойиб бир тарзда уйғунлашиб кетганди. Агар либерал-реформистик йўналиш Чили, Уругвай ва қисман Аргентинанинг ривожланиш йўлини белгилаб берган бўлса, консерватив ғоялар Марказий Америкадаги «бананли республикалар», Венесуэла ва Кариб ҳавзаси мамлакатларида ҳукмрон эди. Жамият инқилобий ривожланишининг ёрқин тимсоли Мексика бўлдики, бу ерда 1910 йили Лотин Америкасида XX асрнинг биринчи ярмидаги энг йирик ва чуқур инқилобий ҳаракат юз берди.

Мексика инқилоби (1910–1917). 1910 йилда бошланган инқилоб Лотин Америкасининг энг йирик давлатларидан бўлган Мексиканинг кейинги тараққиётига жуда катта таъсир кўрсатди. Инқилоб олдинги тузумдан сақланиб келаётган қолоқ ижтимоий муносабатларни бартараф этиб, Мексика жамиятининг гуркираб ўсишида, ижтимоий-иқтисодий ва сиёсий ривожланишда, минтақадаги етакчи давлатга айланишида ҳал қилувчи роль ўйнади.

1877 йилдан Мексикада П. Диас диктатураси ўрнатилди. Дастлабки пайтда у жамиятда маълум машҳурликка эга эди. Сўзсиз қобилиятли ва қатъиятли шахс бўлган Диас жамиятда тартиб ўрнатди, ижтимоий-сиёсий соҳада барқарорликка эришди, миллий суверенитетни мустаҳкамлаш йўлида ҳаракат қилишга ваъда берди. Бироқ унинг режими борган сари бойларнинг тор доирасига, коррупцияга ботган амалдорлар аппарати ва репрессив органларга таянган очик диктатура кўринишини олиб борди. Бундай пайтда албатта жамиятда ижтимоий танглик ортиб, диктатура таянчи сусайди, мухолифат эса кучайиб борди. Дастлаб инқилобга Ф.Мадеро раҳбарлик қилди. У 1905 йилдан нашр қилган «Демократия» газетаси атрофида мўътадил мухолифатчилар бирлашдилар. Мухолифатчилик кайфиятининг ўсаётганлигини сезган Диас репрессияни кучайтирди. Бундай шароитда Мадеро АҚШга қочади ва Диас билан келишишнинг имкони йўқлиги сабабли уни ағдаришнинг «Сан-Луис Потоси режаси»ни ишлаб чиқди. Қўзғолон 1910 йил 20 ноябрга белгиланган эди, аммо полиция уни бир неча кун олдин фoш қилди ва репрессия тўлқини мамлакатни қамраб олди. Натижада қўзғолон тартибсиз бошланиб кетди.

Мексиканинг шимолидаги чўл ҳудудларида Панчо Вилья ва жанубдаги чангалзорларда Эмилиано Сапата бошчилигидаги партизан-

лар отрядлари муваффақиятли ҳаракат қилдилар. 1911 йили Мадеро Мексикага қайтиб келди. Шу йили 24 майда Мехикода қўзғолон бошланди. Диас чет элга қочиб кетди, диктатура ағдарилди. Мухолифат воқеаларга АҚШнинг аралашшиддан чўчиб, Муваққат ҳукуматни бошқаришга Вашингтонда яхши алоқаларга эга бўлган Мексиканинг АҚШдаги элчиси Ф. де ла Барруни таклиф қилди. 1911 йили октябрда бўлиб ўтган президентлик сайловларида Мадеро ғолиб чиқди. Аммо ижтимоий-иқтисодий муаммоларни ҳал қилишда ҳукуматнинг қатъиятсизлиги ва унга қарши кучларнинг АҚШ томонидан қўллаб-қувватланиши Мадеро ҳукуматининг инқирозига олиб келди. 1913 йили февралда бошланган қўзғолон натижасида ҳокимиятга генерал Уэрта келди. Мадеро қамокқа олиниб, отиб ташланди. Бу воқеа фуқаролар урушининг қайтадан авж олишига сабаб бўлди, чунки йирик партизан бирлашмаларининг раҳбарлари ва кўйлаб губернаторлар Уэрта ҳукуматини тан олмадилар.

Мамлакат шимолида Коауила штати губернатори В. Карранс атрофида бирлашган мухолифатчилар муваффақиятли ҳаракат қилдилар. 1913 йилнинг кузига келиб мамлакатнинг шимоли улар қўлида эди. Радикал кучларнинг муваффақияти АҚШ ҳукуматини безовта қилиб қўйди, чунки улар ҳокимиятга келса, бу ерда АҚШ манфаатларига путур етиши аниқ бўлиб қолган эди. Натижада АҚШ очик интервенцияга тайёрлана бошлади.

Ташқи хавфга қарамасдан фуқаролар уруши авж олаверди. 1914 йилнинг ёзида Уэрта қўшинлари тор-мор қилинди, унинг ўзи мамлакатдан қочиб кетди. Мексиканинг янги ҳукуматини Карранс бошқарди. У мўътадиллар гуруҳининг йўлбошчиси бўлса-да, Вилья ва Сапата бошчилигидаги радикаллар позицияси билан ҳам ҳисоблашмасликнинг иложи йўқ эди. Карранс ҳукумати жамиятдаги барча кучларнинг манфаатларини ҳисобга олган эҳтиёткорона ва шошилмай сиёсат олиб борди ва барча ватанпарвар кучларни бирлаштиришга эришди.

1916 йили АҚШ ҳукумати чегарадаги тушунмовчиликни баҳона қилиб Мексикага қўшин киритди. Ташқи хавф олдида барча инқилобий кучлар бирлашди, ҳукумат Мексика ҳудудидаги чет элликлар, аввало америкаликлар мулкига нисбатан муносабатини кескинлаштирди. Интервентлар билан кураш қарийб бир йилга чўзилди ва 1917 йил февралда АҚШ қўшинларининг Мексикадан олиб чиқилиши билан якунланди.

Узоқ тортишувлардан сўнг 1917 йил февралда Мексиканинг янги конституцияси қабул қилинди. Бу том маънода янги авлод конституцияси эди. Унда давлат қурилиши масалаларидан ташқари ижтимоий-иқтисодий муаммоларга ҳам катта аҳамият берилган эди.

1917 йилги Мексика конституцияси шу хилдагилар ичида сўзсиз энг демократик ҳужжат эди. У конституцион ҳуқуқ ривожланишида янги саҳифа очди ва инқилоб таъсири остида Мексика жамиятида юз берган чуқур ўзгаришларнинг натижаси бўлди. Конституция Мексикани тубдан ўзгартирди, мамлакатнинг ижтимоий прогресс томон ривожланишига тўсик бўлаётган «эски тартиб» қолдиқларини йўқ қилди. Бу кескин ўзгаришлар мексикаликларга жуда қимматга тушди, аммо бунинг эвазига улар мамлакатни Лотин Америкасидаги энг ривожланган, демократик ва барқарор давлатлар қаторига олиб чиқиш учун замин тайёрладилар.

* * *

Мустамлакачилик даврида яратилган хўжалик аста-секин капиталистик хўжаликка айланиб борди. Бироқ бу хўжалик ҳали қўл меҳнатига асосланган, хомашё экспорти ва чет эл инвестициясига қарам хўжалик эди. Фақат 1860 йилдан Лотин Америкаси мамлакагларида иқтисоднинг сезиларли ўсиши кузатилади. Европа давлатлари капитал, техника киритиб, инфраструктура ривожланишига молия сарфлай бошлади. Аҳоли асосан эмиграция ҳисобига жадал ўсди. 1820 йилдан 1900 йилгача Лотин Америкаси мамлакатлари аҳолиси уч баробар кўпайди. Йирик шаҳарлар – саноат ва маданият марказлари пайдо бўлди. Жамиятда индустриал цивилизация белгилари яққол кўрина бошлади.

XIV боб бўйича саволлар

1. Европадаги қандай воқеалар Лотин Америкасида мустақиллик учун курашнинг бошланишига туртки бўлди?
2. Лотин Америкаси мамлакатларида мустақиллик учун курашнинг энг машхур қаҳрамонларидан кимларни биласиз?
3. Мустақилликнинг дастлабки йилларига хос бўлган каудильизмнинг асл моҳияти нимада?
4. Лотин Америкаси мамлакатларида ижтимоий-иқтисодий ва сиёсий ривожланишнинг қандай асосий йўналишларини ажратиб кўрсатиш мумкин?
5. Мексика инқилоби қандай вазифаларни амалга оширишни кўзлаган эди?

IV БЎЛИМ УЙҒОНАЁТГАН ОСИЁ

XV БОБ. XIX АСР – XX АСРНИНГ БОШЛАРИДА ЯПОНИЯ

Токугаваларга қарши мухолифатнинг кучайиши ва ҳокимият инқирози. XIX асрнинг бошларида Японияда жамиятнинг турли қатламлари ўртасидаги зиддиятни акс эттирган бир қатор суронли кўзғолонлар рўй берди. XIX аср 30–40-йилларига келиб Токугаваларга қарши деҳқонлар кўзғолонларининг сони сезиларли ошди. Шу билан бирга шаҳарларда «гуруч исён»лари ҳам тобора кўпайди.

Шаҳар савдоси ривожланиб, саноат буржуазияси ҳали савдодан тўла ажралмаган бўлса-да, анча оёкка турди. Сёғунатнинг сиқувидан кутулишга уринаётган буржуазия Токугаваларнинг мутлақ ҳокимлигидан норози бўлган уларнинг рақиблари – тодзама-даймиолар билан бирлашишни исташарди.

Иқтисодий аҳволи ёмонлашаётган самурайлар ҳам энди Токугавалар тузумининг ишончсиз суянчиқларига айланган ва кўпинча сёғунларга қарши чиқаётган эди. 1837 йили Осакада ҳукуматга қарши Осиро Хэйхатиро бошчилигида кўзғолон бўлди. Осиро самурайлардан бўлиб, шаҳар қўриқчилари бошлиғи эди. Лекин самурайларнинг ҳам оғир иқтисодий аҳволи уларнинг бир қисмини ҳукуматга қарши чиқишга мажбур қилди. Осиронинг кўзғолони бостирилди. Унинг ўзи ва дўстлари жангда ҳалок бўлдилар, аммо улар шаҳарда бир қатор йирик ёнғинларни уюштиришга эришдилар. Жумладан, ғоятда кенг миқёсда саноат ва банк фаолияти билан шуғулланган иккита қудратли япон савдо фирмалари – Мицуи ва Коноикэ хонадонлари ҳам ёқиб юборилди.

Осиронинг кўзғолони ягона эмасди. Сёғунатнинг бевосита ҳомийлигидаги йирик савдо-судхўрлик буржуазиясига қарши чиқишлар бутун мамлакатни қамраб олганди. XIX асрнинг ўрталарига келиб Токугавалар тузумининг сиёсий ва иқтисодий таназзули аниқ кўриниб қолди.

Мухолифатнинг расмий маркази император саройи эди. Лекин амалда у фақат «ғоявий никоб» ролини ўйнади, холос. Чунки мухолифат учун сёгуннинг «узурпаторлигига» қарши императорлик ҳокимиятининг қонунийлик ва легитимлик мақомидан фойдаланиш қулай эди. Шунинг учун ҳам мухолифат императорлик ҳокимиятини қайта тиклаш учун кураш шиори остида чиқди.

Токугавалар тузуми тўлиқ яққаланиб қолган эди. Бунга сёгунат ички сиёсатининг барбод бўлишигина эмас, унинг ташқи сиёсатдаги муваффақиятсизликлари ҳам сабаб бўлганди.

Япониянинг зўрлик билан «очилиши». Мамлакатни ташқи дунёдан ёпиб қўйиш нотўғри эканлиги бу пайтга келиб кўпчиликка аён бўлиб қолганди. Ижтимоий-иқтисодий ва ҳарбий жиҳатдан қолоқ бўлган Япония капиталистик давлатларнинг мамлакат эшикларини куч билан очиш учун уринишларига қаршилик қила олмасди. Европалик ва америкалик ҳарбий кема-ларнинг япон портларига таклифсиз ташрифлари тобора кўпая борди. Токугавалар ҳукуматининг заифлигидан далолат берувчи доимий иккиланишлар ташқи сиёсат масалалари бўйича аниқ қарорлар қабул қилинишига тўсқинлик қиларди. Ҳукумат Японияни ташқи дунёдан ажратиб қўйиш сиёсатини давом эттириш мумкин эмаслигини тушунарди. Лекин айна пайтда бу сиёсатдан воз кечиш заифлашган тузумга янги зарба бўлишидан ҳам хавотирланарди. Бу сиёсий ва ҳарбий заифликни 1850–1860-йилларда чет мамлакатларнинг тўғридан-тўғри ҳарбий ҳужумлари яққол намоён қилди. Японияни дунё бозорига зўрлаб жалб қилишга бўлган биринчи уринишларнинг ўзиёқ мухолифат кучларининг бирлашишини тезлаштирди.

1867 йилдан аввалги ўн беш йил Японияга капиталистик давлатлар томонидан тобора кучайиб бораётган босим остида ўтди. Бу босим XIX асрнинг бошларидаёқ сезила бошлаганди, 1840-йилларда эса хавфли кўриниш олди. Айнан ана шу йилларда Англиянинг Хитойга қарши хуружлари кучайди. Энг кучли бўлган инглиз капитали Хитой бозорига шиддат билан кириб келаётган эди. Хитойни қарам қилишдан манфаатдор бўлган инглизлар ва америкаликлар ўз мақсадларини амалга ошириш учун Тинч океанидан таянч базаларини излашарди. Хитой яқинида мустамлакаларга эга бўлмаган ва ундан Тинч океани кенгликлари билан ажратилган АҚШ айниқса бунга катта қизиқиш билан

қарарди. Америкаликларнинг кўзига Япония энг қулай база бўлиб кўринар, уни эгаллаш эса АҚШга Хитойдаги ўз мавқеини мустақамлаш, шунингдек, рус Узоқ Шарқига ва Кореяга суқилиб киришда кўмаклашган бўларди. 1845 йили АҚШ Конгресси президентга Япония билан савдо муносабатларини ўрнатиш ваколатини берди. Ваколатнинг сабабларини баён қилишда Америка Хитой қирғоқларидаги денгизларда ўз базаларига эга бўлиш учун уриниши очикдан-очик кўрсатилган эди.

Япония ҳукумати билан алоқа ўрнатишга бўлган бир неча муваффақиятсиз уринишлардан кейин Қўшма Штатлар 1852 йили Японияга қарши ҳарбий экспедиция тайёрлади. 1853 йил 8 июнда пойтахт Эдо яқинидаги кўрфазга кириб келган Америка эскадрасининг қўмондони сёгунга АҚШ президенти номидан хат ва совғалар – Америкада ишлаб чиқарилаётган машиналарнинг моделларини топширди; бу Американинг техник қудратини намоиш қилиши лозим эди.

Ушбу ҳарбий намоиш Токугавалар ҳукуматини шошириб қўйди. Мамлакатни ажратиб қўйиш сиёсатининг энг мурасасиз тарафдорлари тезликда ҳарбий чоралар кўришни талаб қилдилар. Ибодатхоналарда Японияни келаётган хавф-хатардан қутқариш учун дуолар ўқиш бошланди. Шошиб қолган ҳукумат мудофаа лойиҳасини тузишда ёрдам сўраб ҳатто голландларга ҳам мурожаат қилди. Лекин АҚШ президентининг хатига жавоб бериш муддати яқинлашган сари мўътадил кайфият устунлик қила бошлади. Япония ҳукмдорлари, ҳатто голландлар уларни қурол билан таъминланганларида ҳам, қуролли жавоб қайтаришнинг муваффақиятига умид қилиш қийинлигини тушунардилар. Шундай бўлсада, америкаликларга узил-кесил жавоб бермасдан, уларни давомли музокараларга жалб этишга қарор қилинди. Музокаралар олти ҳафта давом этди. Натижада, 1854 йил 31 мартда биринчи Япония – Америка шартномаси имзоланди ва унга кўра чет эл савдоси учун Симода ва Хакодатэ портлари очилди.

Шундай қилиб, америкаликлар Японияни икки ярим аср давомида ташқи дунёдан ажратиб турган девордан дарча очдилар. АҚШ билан шартнома тузилганидан сўнг Япония қисқа вақт ичида Англия, Голландия, Россия ва бошқа бир қатор давлатлар билан ҳам худди шундай шартномалар имзолади.

Япониянинг «очилиши» оқибатлари. Шартнома имзоланиб, Америка флоти Японияни тарк этиши биланок, бу ерда мисли кўрилмаган шиддат билан ички кураш авж олди. АҚШ билан шартнома имзолаган сёгун кескин танқидга учради. Токугавалар хонадонининг феодал рақиблари ва уларни кўллаб-қувватловчи самурайлар сёгунни соткин деб эълон қилдилар.

Япон буржуазиясининг позицияси ҳам мураккаб эди. Иқтисодий жиҳатдан кучли, лекин сиёсий жиҳатдан заиф бўлган, бунинг устига феодал тузум билан сон-саноксиз ришталар орқали боғланган буржуазия чет элликларга ён бериш сиёсатини қўллаган сёгуннинг тарафини олиш керакми ёки ўзини «мамлакатни чет эллик жоҳиллардан ҳимоя қилувчилар» сифатида кўрсатишга уринаётган феодал мухолифатнинг ёнини олиш лозимми, деган масалада иккига бўлиниб кетди.

Яқин келажакда чет эл билан савдодан яхшигина даромад олишни мўлжаллаётган савдогарларнинг бир қисми ҳукуматни қўллашга мойил эдилар. Аммо Японияда савдогарларнинг бу қатлами нисбатан камчилик эди. Савдо доираларининг катта қисми эса бу масалага бошқача муносабатда бўлди. Биринчидан, йирик фирмалар, Японияга чет эллардан маҳсулотларнинг оқиб келиши, уларнинг бозордаги ҳукмронликларига жиддий зарба бўлишидан кўрқардилар. Иккинчидан, япон ташқи савдо фирмалари ривожланадиган бўлса, князлар, ҳатто сёгуннинг ўзи ҳам бу фирмаларга иқтисодий боғлиқликдан қутула олмайдилар, деган хавотирда эдилар. Ниҳоят, учинчидан, ҳали кучсиз бўлган, эндиgina дунёга келётган саноат буржуазияси чет эл товарлари япон мануфактурасига ривожланиш имкониятини бермаслигини тушунарди.

Оддий самурайлар оммасига келганда, улар ўз иқтисодий ҳолатидан жуда норози бўлганликлари учун тўлалигича сёгунатнинг ташқи сиёсатини танқид қилувчилар тарафига ўтдилар.

1856 йили Симода шаҳрига АҚШнинг биринчи бош консули Гаррис келди. У Японияда америкалик савдогарларга имтиёзлар ўрнатилишини талаб қилди. Гаррис Япония ҳукуматига тўғридан-тўғри дўк уриб, агар у бўйсунмаса, Японияни ҳам урушда тиз чўккалатилган Хитойнинг тақдири кутишини айтди. Феодал Япония Гарриснинг тазйиқи остида АҚШ билан, кейин эса бошқа давлатлар билан ҳам савдо муносабатларини кенгайтиришга рози бўлди. 1858 йили янги шартномалар имзоланди ва уларга кўра чет

элликлар савдо қилиш ҳамда экстерриториаллик¹ ҳуқуқини олдилар. Симода ва Хакодатэ портларидан ташқари яқин йилларда Нагасаки, Канагава (ҳозирги Иокагама), Хёго (ҳозирги Кобэ) ва бошқа портлар ҳам очилиши лозим эди. Чет элликларга Эдо ва Осакада яшаш ҳуқуқи берилиши ваъда қилинди. Бундан ташқари Япония бож олиш мустақиллигини ҳам йўқотди. Япониядан четга чиқариш учун товар қийматининг 5 фоизи, киритиш учун эса 5 фоиздан 35 фоизгача бож тўлови белгиланди. Шундай қилиб, Японияни қарам мамлакатга айлантирувчи тенг ҳуқуқли бўлмаган шартномалар зўрлаб қабул қилдирилди.

Японияга кўплаб миқдорда чет эл товарларининг олиб кирилиши маҳаллий ишлаб чиқаришга катта зарар етказди. Бундан ташқари, чет эллик капиталистлар тенг ҳуқуқли бўлмаган келишувлар асосида мамлакатга қумуш олиб келар ва нархлардаги фарқдан фойдаланиб, Япониядан олтин олиб кетардилар. Бу Японияда молиявий инкирозни кучайтирди.

Тўхтовсиз деҳқонлар урушлари шароитида сёғунатга ички муҳолифатнинг ва чет эл капиталистларининг тазйиқи ошиб борди. Токугава ҳукумати жон талвасасида феодал тузумни қутқариб қолиш воситаларини изларди.

Япониядаги ички кураш. Вужудга келган вазиятдан фойдаланган феодал князлар ўз ҳуқуқларини сёғунат ҳисобига кенгайтириш учун тобора кўпроқ талаблар қўя бошладилар. 1862 йили Жанубий Япониянинг энг қудратли князларидан бўлган Симадзу (Сацума князлигидан) императорга ўз садоқатини шахсан билдириш баҳонасида қўшинлари билан Киотога келди. У Киотодан кетмаслигини ва сёғуннинг тақиқлари билан ҳисоблашиб ўтирмаслигини билдирди. Симадзу Киотодан Эдога йўл олди ва князлар билан ҳукуматнинг муносабатларини тартибга солувчи энг оғир чекловларнинг бекор қилинишини сёғундан талаб қилди.

Халқнинг феодал тузумга қарши кайфияти ошиб бораётганлигидан хавотирга тушган барча ҳукмрон гуруҳлар сингари ҳар иккала томон ҳам келишувдан манфаатдор эди. Халқнинг норозилик кайфияти эса фақат деҳқонлар кўзғолони ва шаҳарликларнинг исёнларидагина эмас, тобеликдан чиқишга уринаётган оддий самурайлар орасидаги кучли ғалаёнларда ҳам намоён бўлаётганди.

¹ *Экстерриториаллик* – чет элликларнинг фақат ўз давлатлари қонунларига бўйсунуш ҳуқуқи.

Хукумат ён берди. Князлар оилаларини гаровда ушлаб туриш тизими бекор қилинди. Князларнинг сёгун саройига мажбурий келиш муддати анча узайтирилди: бундан буён князлар сёгуннинг олдига ҳар йили эмас, уч йилда бир марта келишлари лозим эди. Лекин сиёсий жиҳатдан, князларнинг давлат масалаларини ҳал қилишда қатнашиш ҳуқуқининг сёгун томонидан тан олинishi келишувнинг энг муҳим моддаси бўлди. «Давлат масалаларини ҳал этишда сёгунга ёрдам бериши» лозим бўлган феодал сейм ёки князлар йиғинига ўхшаш бир ташкилот тузилди. Бу ён беришлар Токугавалар ҳукуматининг обрўси жуда пасайиб кетганлигини аниқ кўрсатиб турарди. Муҳолифатни қониктириш учун сёгун ҳатто Киотога, император олдига ҳам борди. Яна шу мақсадда сёгун имкони бўлиши биланоқ ўз вассалларини чет эллик «вахшийларга» қарши чорлаш ваъдасини берди.

Чет элликларга қарши кураш ва уларнинг 1862–1864-йиллардаги босқинчиликлари. Сёгун билан феодал муҳолифат ўртасида келишувга эришилганидан кейин бутун Япония бўйлаб чет элликларга қарши қисман ҳукумат томонидан келтириб чиқарилган, ёки ўз-ўзидан пайдо бўлган чиқишлар юз бера бошлади. Кўплаб Шарқ мамлакатларида бўлганидек, Японияда ҳам ғарблик христианларга «ёввойилар» номи берилганди. «Ёввойилар»га бўлган душманлик одатда самурайларнинг чет элликларга қарши кичик хужумлари шаклини олганди. Таназзулга учрай бошлаган ва ўз аҳволидан норози бўлган самурайлар айна пайтда ҳали ўз аслзодалик ғурурларини ҳамда баъзи бир жанговар сифатларини сақлаб қолганди. Самурайларнинг чет элликларга қарши чиқишлари тобора кўпайиб борарди ва ҳукуматнинг капиталистик давлатлар билан номига бўлсада дўстона муносабатларни сақлаб туриши тобора қийинлашаётганди.

1862 йили князь Симадзунинг самурайлари бир гуруҳ инглизларга қарши ҳужум уюштирди. Натижада англиялик Ричардсон ўлдирилди. Бунга жавобан Англия сёгунатга қатъий талаб қўйди. 1863 йили инглиз флоти князь Симадзу мулкининг пойтахти Кагосимага яқинлашди. Инглиз кемаларига Кагосима қўрғонидан ўт очдилар. Бунга жавобан инглиз ҳарбий кемалари Кагосима шаҳрига даҳшатли ҳужум уюштирдилар. Симадзунинг самурайлари инглизларга қарши жанглarda қатнашиш учун ўзлари 1862 йили эгаллаган Киотони тарк этдилар ва Сацуманинг жанубига шошилдилар. Аммо чет элликлардан ҳам, сёгунатдан ҳам ўз норозиликларини очикдан-

очик намойиш килаётгаи Тёсю князлигининг самурайлари Киотода қолдилар.

Бир неча ой давомида Киотода ҳокимият паст тоифа ҳисобланувчи Тёсю самурайлари ва фақат Токугаваларгагина эмас, бошқа ҳамма князларга ва умуман аҳолининг барча имтиёзли қатламларига қарши бўлган ронинларнинг қўлида бўлди. Бироқ бу эркин самурайлар ҳеч қанақа аниқ ҳаракат режасига эга эмас ва мустақил ҳаракат қилаётган халқ оммаси билан алоқа ўрнатишга уринмас эди. Бундай шароитда сёгунат муғамбирлик қилишга уринди: бир томондан у чет элликларга зарба бериш учун тайёр эканлигини билдирди ва аввалига Ричардсоннинг ўлими учун товон тўлаш ҳақидаги Англия талабларини рад этди, бошқа томондан, Англия билан Сацума самурайлари ўртасида воситачилик қилишини сўраб Францияга муурожаат қилди.

Ана шу даврдан бошлаб сёгунат ўз тақдирини очикдан-очик чет элликларнинг, жумладан, Наполеон III нинг қўллаб-қувватлаши билан боғлади. Токугавалар чет элликлар ёрдамида ички муҳолифатни бостиришни ва феодал тузумни мустаҳкамлашни ўйлагандилар.

1864 йили Япониянинг жанубидаги Тёсю князлигининг порт ва истехкомларини инглиз-француз-голланд-америка бирлашган флоти бомбардимон қилди. Бу 1863 йилнинг май ойида «ёввойиларни кувиш» қарорига биноан чет эл кемаларининг ўққа тутилганлигига қарши жавоб эди. Бундай вайрон қилувчи бомбардимондан кейин, чет элликларга кескин қарши бўлган маҳаллий князь Мори таслим бўлди. Бу орада сёгун янги келишувни имзолашга мажбур бўлди, унга кўра чет элликлар мамлакатга киритаётган барча маҳсулотлар учун бож тўлови таннархнинг 5 фоизигача пасайтирилди. Бундан ташқари сёгунат Англия ва Франция ўз савдо ваколатхоналарини қўриқлаш учун Японияга қўшин киритишига розилик берди. Бу мамлакатлардан ёрдам олган сёгун Япониянинг чет эл капиталига қарамлигини сезиларли даражада оширди. Аммо Токугава ҳукуматининг ўзи ишончли ҳарбий ёрдам ва аниқ сиёсий фойда ололмади. Фуқаролар уруши билан банд бўлган АҚШ вақтинча ўз мустамлакачилик ҳаракатларини тўхтатиб турди. Франция сёгуннинг қўшинини қурол-яроғ билан таъминлар ва ўзи учун алоҳида савдо имтиёзлари берилишини талаб қилиб, ҳакамлик ролини ўйнашга уринарди. Французларнинг мавқеи кучайиб кетишини ис-

тамаётган Англия эса яқиндагина ўзи тор-мор қилган князлар Мори (Тёсю) ва Симадзу (Сацума) устидан ҳомийлик қила бошлади.

Буларнинг барчаси мамлакатда мўътадил ички вазиятни сақлаб туриш имконини бермасди. Дехқонлар феодал зулмга қарши кўзғолон кўтаришда давом этдилар. Сёгун муҳолифатга қарши чет элликлар ёрдамида курашаётганлигидан кўплаб самурайлар газабланаётганди. Япон буржуазияси мамлакатга киритилаётган маҳсулотлар учун бож тўловлари 5 фоизгача пасайтирилганлигидан норози эди. Бу ҳали оёққа туриб улгурмаган япон саноати учун янги зарба бўлди ва айна пайтда дехқонларнинг ҳунармандчилигини ҳам қийин аҳволга солиб қўйди. Кенг оқим бўлиб кириб келаётган чет эл маҳсулотлари япон бозорларини тўлдириб юборганди. Бундан ташқари, чет эллик тадбиркорлар Япония билан ташқи бозорлардаги олтин ва кумуш баҳосининг фарқидан (олтин ва кумушнинг нархи ўртасидаги фарқ Японияда 1:5, Европа ва Америкада 1:15 эди) фойдаланиб, олтинни олиб чиқишдан, чой, ипак, гуруч экспорт қилишдан бойиб борар эдилар. Бу мамлакатда нарх-навонинг, айниқса озиқ-овқат маҳсулотлари нархининг кескин ошиб кетишига олиб келди. Кенг халқ оммаси, айниқса дехқонлар ўзларининг хонавайрон бўлганликларини, чет элликларни мамлакатга киритган ва Японияда очикдан-очик хўжайинлик қилишларига йўл қўйган сёгуннинг сиёсати билан боғлардилар.

Токугаваларга қарши иттифоқнинг шаклланиши. Мамлакатнинг ижтимоий ҳаётида рўй бераётган дезинтеграцион жараёнлар феодалларнинг бир қисми ва буржуазиянинг сёгунатга қарши сиёсий иттифоқи юзага келишига кўмаклашди. 1850–1860-йилларда япон шаҳарларидаги муҳолифатчилик ҳаракатлари, иқтисодий қийинчиликларнинг бевосита таъсири остида ривожланиб, кучайиб борди. Чет эл капиталининг суқулиб кириши оқибатида мавжуд феодал муносабатларнинг тўлиқ бузилганлиги айниқса шаҳарларда аниқ кўриниб қолди. Пул тизими издан чиқиб, ҳунармандчилик таназзулга учради, шаҳар аҳолисининг кўпчилиги қашшоқлашди ва хонавайрон бўлди. Улар Токугаваларга қарши ҳаракатнинг энг фаол кучига айланди.

Японияда шаҳарликларнинг энг илғор қисми зиёлилар ҳисобланарди. Бу ўз таркиби ва келиб чиқишига кўра олақурук қатлам эди. Унинг бир қисми самурайлар сафидан чиққан (ронинлар) бўлса, бошқа қисми буржуа оилаларидан чиққанди. Шакллана-

ётган зиёлилар тоифасида синфий мансублигини йўқотган самурайлардан чиққанлар кўпчиликини ташкил этарди. Шунга қарамасдан, зиёлиларнинг бу янги қатлами маълум даражада буржуа мафкура-си ва инқилоби ғоясининг етакчилари бўлдилар. Бу ҳолатда зиёлилар, ҳали сиёсий мавқега ва таъсирга эга бўлмаган, аммо мамлакат ижтимоий ҳаётида ривожланиб бораётган ҳамда ўсаётган янги, ёш синфни ўзида намоён қилаётганди.

Токугаваларга қарши мухолифатнинг кўпчилик фаол арбоблари жанубий ва жануби-ғарбий князликларидан чиққан эди. Тёсю князлигидаги Мори, Сацума князлигидаги Симадзу каби энг бой князлар ва уларнинг тодзама-даймиолардан бўлган қўшнилари ўз мулкларининг марказдан йироқда жойлашганлиги туфайли сёгундан нисбатан мустақил эдилар. Бу ҳолат исёнчи князликларнинг сёгунатга қарши курашдаги ролларига ўз таъсирини ўтказди. Жанубий князликлар 1863–1864-йилларда чет элликларга қарши шиорлар остида кўзғолон кўтардилар, аммо мағлубиятга учраб, тор-мор қилиндилар. 1863–1864-йиллардаги жанглардан кейин жанубий князликларда ҳокимиятга оддий самурайлардан чиққан кишилар келди. Сиёсий арбобларнинг бу янги авлоди Ғарбга унчалар қаттиқ нафратни ҳис қилмасди, улар барча янги ва фойдали нарсаларни, ҳатто мустамлакачилардан бўлса ҳам қабул қилишга тайёр эдилар. Улар самурайлар орасида мавжуд бўлган ички тоифавий тўсиқларни (қатламларга ажратишни) бекор қилиш тарафдорлари эдилар. Жануби-ғарбий князликлардаги сиёсий арбобларнинг янги авлодлари, табиийки, Токугаваларга қарши мухолифатнинг энг фаол иштирокчилари сифатида майдонга чиқдилар.

Мухолифатчилар иттифоқи «Императорга ҳурмат» шиори остида ҳаракат қиларди. Айни пайтда «Йўқолсин ёввойилар!» деган эски шиор ҳам кун тартибидан олиб ташланмаган эди. У асосан сафсата-бозлик мақсадларида тарқатилган бўлиб, Японияга тенгсиз шартномалар ва шармандалик келтирган сёгунни тугатишга чақирик сифатида изоҳланарди. Токугавага қарши ҳарбий иттифоққа кекса князь-даймиолар эмас, амалда оддий самурайлар вакиллари раҳбарлик қилар эди. Кўзғолонларнинг бошида мамлакатда «ёшлар» деб ном олган сиёсий арбоблар – Сайго, Окубо, Гото ва бошқалар туришарди. Токугава зарба тайёрланаётганлигини биларди, бироқ унинг олдини олишга бутунлай ожиз эди. Сёгуннинг Тёсю князлигига қарши

жазо экспедицияси 1866 йилда Токугаванинг мағлубияти билан яқунланди.

1868 йилдаги инқилоб, янги ҳукуматнинг ижтимоий негизи ва сиёсати. 1866 йилнинг бошлари – 1867 йилнинг охирларида деҳқонлар кўзғолонлари айниқса кенг қамровга эга бўлди. Баъзи бир шаҳарлар сёгун маъмуриятига бўйсунилган бош тортидилар. Йирик савдогарлар ҳукумат амалдорлари билан тобора камроқ ҳисоблашишарди ва катта эркинликларга эришганди. Фақат пойтахт Эдода буржуазия сёгунни қутқариб қолишга уринарди, чунки кўпгина йирик фирмалар ҳукуматни маблағ билан таъминлаган ва унинг инқирозидан манфаатдор эмасди.

1867 йили император Комей вафот этганидан сўнг тахтга 15 ёшли Муцухито ўтирди. Сёгунга қарши иттифоқ етакчилари бундан фойдаланиб, янги император номидан сёгунга, дарҳол ҳокимликни императорга қайтариш ва ўз қилмишлари учун жавоб бериш талаби билан баённома туздилар. Бу баённома 1867 йилнинг октябрида князь Тоса томонидан сёгун Кайкига топширилди. Ўз рақибларининг катта кучга эга эканликларини ҳисобга олган сёгун баённомадаги талабларга рози бўлди, лекин курашга фаол тайёрланиш бошланди.

Мухолифат ҳам қуроли курашга тайёрланиш бошлади. Бешта князликнинг қуроли кучлари катта қўшинга бирлашди, лекин сёгун ҳам қўшин тўплашга ва уни Киото томонга йўналтиришга муваффақ бўлди. 1868 йилнинг январида Фусима ва Тоба яқинида бўлган жангда сёгун мағлубиятга учради ва Эдога қочди. 1868 йилнинг май ойида мухолифат қўшинларига жангсиз таслим бўлди ва ўзининг отамерос мулкига жўнаб кетди. Бироқ Токугава тарафдорларига қарши ҳарбий ҳаракатлар давом этди. Октябрда сёгун тарафдорлари Хонсю оролида мағлубиятга учради, 1869 йилнинг баҳорида ҳукумат флоти ва қўшинлари Хоккайдо оролида тўпланган ҳарбий кучларни тор-мор этди. Сёгунат тугади. Бу йиллардаги воқеалар Япония тарихида «Мэйдзи» инқилоби номини олган. Бу ном шунинг билан боғлиқки, император Мацухито ҳукмронлиги расман Мэйдзи деб аталиб, айнан «маърифатли бошқарув»ни англатарди.

Токугава ўрнига келган янги сиёсий тузум қийин аҳволда қолганди. Император ҳукуматининг тепасида буржуалашган дворянларнинг ёрқин вакиллари билан бўлган икки киши – Окубо Тосимити ва Кидо Такамасалар турарди. Уларнинг ҳар иккаласи ҳам

келиб чиқиши жиҳатидан паст тоифадаги самурайлардан бўлиб, қариндошлик алоқалари бўйича савдо буржуазиясига яқин эди. Ҳукуматдаги бу янги йўлбошчиларнинг асосий мақсадлари Япониянинг сиёсий тарқоқлигига чек қўйиш, Ғарбдан замонавий ҳарбий техника ва маъмурий тузумни ўзлаштириб олиш, лекин айни пайтда дворянлик имтиёзларини сақлаб қолиш эди. Аммо ўзгаришларнинг ана шу чекланган режасини ҳам амалга ошириш катта қийинчиликлар билан боғлиқ эди. Токугава сёгунатини ағдарган кучлар хилма-хиллиги билан ажралиб турарди ва турли, кўпинча манфаатлари жиҳатидан бир-бирларига қарама-қарши бўлган синфларнинг аралашмаси сифатида ўзини намоён қиларди. Токугавага қарши асосан учта куч курашганди: 1) феодал тузумга қарши курашган деҳқонлар; 2) ҳали заиф ва шаклланмаган, қарийб тўлалигича улар манфаатини ҳимоя қилган оддий самурайларнинг «дворянлик плашчи» остида қўзгалган буржуазия; 3) феодал зодагонлар – Токугаваларнинг сиёсий рақиблари.

Сёгунатни ағдарган иттифоқдош кучлар буржуазия ва феодал князларнинг вақтинчалик бирикмаси эди. Ғалабадан кейин бу омонат бирикмада ички кураш бошланиб кетди. Деҳқонлар сёгун Кейкини император Мэйдзи билан алмаштирганликдан ҳеч қанақа ўзгариш сезмадилар ва аёвсиз эзишларга қарши курашда давом этдилар.

Агар 1866 йили, сёгун ағдарилишидан бир йил олдин Японияда ўн минглаб киши қатнашган 17 та йирик қўзғолон ҳисобга олинган бўлса, сёгунат ағдарилганидан бир йил ўтгач, 1869 йили 42 та йирик деҳқонлар қўзғолони бўлиб ўтди. Деҳқонлар уруши ва ҳокимиятни мустаҳкамлаш зарурати ўзгаришларнинг муҳим сабабларидан бири бўлди. Бу ҳолат кўпинча император ҳукуматида феодаллар билан буржуазия тарафдорлари ўртасида келишмовчиликларни келтириб чиқарди. Бунинг оқибатида буржуа ислоҳотлари кўпинча номукамал, чекланган характерга эга бўлди. Шунинг учун ҳам инқилобнинг ўзи Япония ва жаҳон тарихшунослигида «Мэйдзи тугалланмаган буржуа инқилоби» номини олди.

Мэйдзининг буржуа ислоҳотлари. 1871 йилда мамлакатнинг ягона давлатга бирлашиш жараёни якунланди. Феодал ер мулклари тугатилди ва тўғридан-тўғри марказий ҳукуматга бўйсунувчи префектуралар жорий қилинди, табақалар сони учтагача қисқартирилди: унвонли аслзодалар, зодагонлар ва оддий халқ.

Аслида бу ислоҳотлар намоишкорона характерга эга бўлиб, самурайлар ўз имтиёзларини мутлақо йўқотмаган эдилар.

1872 йили умумий ҳарбий мажбурият жорий қилинди, бу эса самурайларнинг қурол тақиб юришга бўлган монополиясига расман чек қўйди. Дехқонларга ҳарбий хизмат билан боғлиқ бўлган қўшимча мажбуриятлар юкланди. Офицерлик лавозимлари аввалгидек самурайларнинг қўлида қолди.

Ҳукумат амалга оширган энг муҳим ўзгариш 1872–1873-йиллардаги ер ислоҳоти бўлди. Кенгайиб бораётган дехқонлар курашидан хавотирга тушган ҳукумат уларнинг раҳбарларини ўз томонига оғдириш ва бу билан ўз ижтимоий таянчини мустаҳкамлаб олишни истарди. Бундан ташқари, ҳукумат унга содиқ бўлган, сёғунат даврида ерларни ноқонуний эгаллаб олган янги бойлар: савдогарлар, судхўрлар, ижарадорлар, амалдорлар ва шу кабилар орасида ҳам ўз мавқеини ошириши керак эди. Ана шу мақсадда, конун чиқарилаётган пайтда амалда ерга эгалик қилаётган барча шахслар ўз ерларининг қонуний эгалари деб эълон қилинди. Умуман олганда, бу ижобий ҳаракат эди: ерга феодалларнинг якка эгалиги тугатилди ва Японияда биринчи марта ерга эгалик қилишнинг буржуача принципи ўрнатилди.

Аммо бу ислоҳотлар натижасида дехқонларнинг асосий қисми амалда ерга эга бўлмади. 1868 йилги инқилобдан анча илгари дехқон жамоалари томонидан ишлов бериладиган ерларнинг катта қисми турли хил гаровга қўйиш, совға қилиш ва бошқа шу каби ҳужжатлар асосида судхўрлар, савдогарлар ва қишлоқ оқсоқоллари қўлларига ўтганди. 1872–1873-йиллардаги ислоҳотлар бу турдаги барча келишувларни легаллаштирди ва дехқонларнинг ерларини янги мулкдорлар фойдасига экспроприация қилиш жараёнининг қонунийлигини тан олди. 1872 йили ер олди-соттисига қўйилган тақиқ расман бекор қилинди.

Табиийки, бундай ислоҳот ер масаласини ҳал қила олмасди. Фақат йирик феодал ер эгалиги йўқ қилинди, холос. Давлат жуда катта пулга (200 млн йендан ортиқ) собиқ феодал князлардан ер мулкларини сотиб олди. Ўрта ва кичик ер эгалари феодал ер эгалиги белгиларини сезиларли даражада сақлаб қолганди. Дехқонлар ижара тўлови сифатида ҳосилнинг ярмидан кам бўлмаган қисмини уларга берардилар. Лекин ислоҳот қишлоқда капиталистик муносабатларнинг ривожланиши ва аҳолининг табақалашуви жараё-

нини тезлаштирди. Ер ислохоти мисолида Япониядаги буржуа инқилобининг тугалланмаганлик характери ёрқин намоён бўлди. Шунга қарамасдан, 1868 йилги буржуа инқилоби Япония тарихида энг муҳим марра бўлди. Капитализм ривожланиши турли хил феодал қолдиқлар билан қийинлашган бўлсада, инқилоб унинг кейинги тараққиёти учун рағбатлантирувчи омил бўлди. Ягона давлат доирасида япон буржуа миллати шаклланди.

ХІХ асрнинг 70–90-йилларида Япониянинг капиталистик тараққиёти. 1880-йиллари Япония тезкор индустриал ривожланиш даврига кирди. Бу жараён олдинги даврда императорлик ҳукумати хусусий тадбиркорликни фаол қўллаб-қувватлаганлиги билан боғлиқ эди. 1868–1880-йилларда ҳукумат бир қатор «намунали корхоналар» ташкил қилиб, кейинчалик уларни савдо ва тадбиркорлик фирмаларидан ҳукумат қарзларини узиши ҳисобига ёки унча катта бўлмаган тўловлар эвазига хусусий шахслар қўлига ўтказишни режалаштирди. Шуниси характерлики, «намунали корхоналар»ни сотишда ёки ижарага беришда ҳукумат бир неча имтиёзли фирмаларни маъқул кўрди. Бундай фирмалар қаторида Мицуи, Мицубиси, Фурукавалар бор эди.

Давлат янги фабрика ва заводлар қурилишига анчагина маблағ киритиб, саноатнинг ривожланишини қўллаб-қувватлади. Бунда давлат бюджети асосан қишлоқ аҳолиси ҳисобига шакллантирилди. Давлат оладиган солиқларнинг 80 фоиздан ортигини ер солиги ташкил қиларди. Ер эгалари, ўз навбатида, бу харажатни ижара тўловини янада ошириш билан қопларди. Япон саноатини яратишнинг дастлабки даврида ижара тўловлари капиталистик жамғарманинг муҳим манбаи эди. Саноатга нисбатан протекционистик тадбирлар тизими икки хил моҳият касб этди. У етарли бўлмаган дастлабки капитални меҳнаткашлар ҳисобига тўлдириши ва шу билан бирга япон буржуазиясини паст бож тўловлари оқибатидан асраши лозим эди (Ғарб давлатлари билан тенг бўлмаган шартномалар оқибати). Бунинг устига бундай тизим япон буржуазиясини монархия давлатига қарам қилиб қўяр, унинг ташаббускорлик имкониятларини пасайтирар эди.

Хонавайрон бўлаётган деҳқонлар шаҳарлар учун арзон ишчи кучи манбаи бўлди. Шаклланаётган ишчилар синфини эксплуатация қилиш ғоят огирлашиб борарди. Аёллар ва болалар меҳнатидан оммавий тарзда фойдаланилар, иш куни 15-16 соатни ташкил этар,

жисмоний жазо усуллари кенг қўлланилар эди. Умуман олганда шаҳарларда япон пролетариатининг аёвсиз эксплуатация қилиниши деҳқонларни эзишнинг феодал шакли билан уйғунлашиб кетган эди.

Бу даврда Япония саноатининг ривожланиши ҳали бир томонлама характерга эга эди. Енги, асосан тўқимачилик саноати етакчилик қиларди. Ривожланиш тез бўлаётганига қарамасдан, Япония йирик капиталистик давлатларининг ривожланиш даражасидан орқада қолаётганди. 1890-йилларнинг охирига қадар Японияда чўян ва пўлат ишлаб чиқариш қарийб йўқ эди. 1888 йилда корхоналарнинг фақат 15,3 фоизигина механик кучдан фойдаланарди. Мамлакатда кичик ва жуда кичик косибчилик корхоналари кўпчиликни ташкил этарди. Саноат ишчилари кам сонли эди: 1866 йили ҳаммаси бўлиб 112 минг (аҳолининг 0,39%и), 1890 йили эса 346 минг (аҳолининг 0,87%и) саноат ишчиси бўлган.

Ўз хомашё базаси қашшоқлиги япон саноатини хомашёнинг ташқи бозорларига қарам қилиб кўяди. Бу ҳолат ташқи савдонинг характерига катта таъсир кўрсатади. Чиқариладиган маҳсулотлар асосан қишлоқ хўжалик моллари эди (ипак хомашёси экспортнинг 50% га яқинини, чой – 25% ини ташкил қиларди). Кўпроқ тайёр маҳсулотлар (газлама, металл, машиналар) мамлакатга олиб кирилар эди. Бундан ташқари, мутлақ кўпчилик аҳоли яшаш даражасининг пастлиги ҳам ички бозорни чеклаб турарди. Шунинг учун ҳам япон капитализми аввал бошданок ўз ички зиддиятларини ташқи бозорларни эгаллаш ҳисобига ҳал қила бошлади. Бундай ҳаракатлар заминдорлар билан буржуазиянинг иттифоқи манфаатларини ифодаловчи ҳарбий-буйруқбозлик давлат мавқеини мустаҳкамлашга кўмаклашарди.

Дастлабки сиёсий партияларнинг пайдо бўлиши. 1889 йилги конституция. 1880-йилларнинг бошида Японияда ижтимоий таянчи заминдор-буржуазия бўлган дастлабки сиёсий партиялар шакллана бошлади. Бу партиялар ўз сиёсий мақсадларига кўра либераллар эдилар. Либерал заминдорлар абсолютизмни ва ҳукумат фаолиятини танқид қилишарди. Улар норозиликларининг асосий сабаблари ер солиғининг юқорилиги ва «ҳукумат лавозимларини зўрлик билан эгаллаб олган» ярим феодал буйруқбозлар тор гуруҳининг тўла ҳукмронлигида эди. Муҳолифатнинг кескин шиорлари улар томонга самурайларнинг бир қисмини, зиёлиларни, ҳатто

деҳқонларнинг юқори қатламларини ҳам жалб этди. Уларнинг ҳаракатлари 1881 йилда «дзуюто» (либерал партия) сиёсий партиясининг шаклланишига олиб келди.

Айни пайтда муҳолифатчилик кайфиятлари тез кучайиб бораётган миллий саноат буржуазияси орасида ҳам кенг тарқала бошлади. Либерал буржуазия уларга иқтисоддаги юқори лавозимларни эгаллашда, шунингдек, ҳокимиятга йўл очишда кўмаклашиши лозим бўлган баъзи бир ислохотларнинг тезда ўтказилишини талаб қиларди. Кўйилаётган талаблар орасида энг муҳимлари пул тизимини ўзгартириш, ташқи савдони рағбатлантириш, тенг бўлмаган шартномаларни қайта кўриб чиқиш, шунингдек, фаол ташқи сиёсат, яъни, япон буржуазияси учун ташқи бозорга йўл очиши лозим бўлган мустамлакаларни эгаллаш ва босиб олиш эди. 1882 йили ана шу асосда либерал буржуазиянинг «кайсинто» (ислохотлар партияси) номини олган партияси шакллана бошлади. Мамлакат иқтисодида буржуазиянинг салмоғи ошиб бориши билан унинг сиёсий фаолияти ҳам кучайиб борди. 1880-йилларда ҳар иккала партия конституция учун ҳаракат бошлади. Бу ҳаракатга кенг демократик доиралар (майда буржуазиянинг бир қисми, зиёлилар, айрим камбағаллар) ҳам қўшилдилар. Шу сабабли баъзи бир босқичларда ҳаракат ёрқин радикал характерга эга бўлди. Императорлик ҳокимиятини танқид қилиш давлат аппаратида феодал элементларнинг (масалан, унвонли заминдорларнинг) жойлашиб олишларига қарши курашга айланиб кетди. Япониядаги конституцион ҳаракат «минкен ундо» («халқ ҳукуқи учун кураш») номини олди.

«Минкен ундо» ҳаракатига мустақил ривожланаётган ишчилар ҳаракати амалий ёрдам кўрсатди. Япон ишчилар синфи мамлакат саноатининг ривожланиши билан бирга ўсиб борди. Ишчиларнинг биринчи чиқишлари етмишинчи йилларга тааллуқли. 1872 йили Такасима шахталарида кончиларнинг инглиз концессионерларига¹ қарши стихияли исёнлари аланга олди. Шундан кейин япон ишчиларининг чиқишлари кўпайиб борди. 1880-йилларда касаба уюшмаларини тузиш учун дастлабки уринишлар бўлди. Аввалига бу уюшмаларнинг аксарияти хунармандларнинг бирлашмалари кўринишида эди. Лекин 1890-йиллардаёқ касабачилик ҳаракатлари бевосита пролетар қатламларини қамраб олди. Бу ҳаракат кўп

¹ Концессионерлар – шартнома асосида тузилган корхоналарнинг эгалари.

жихатдан ишчиларнинг (кейинчалик коммунистик ҳаракатнинг ҳам) етакчиси Сэн Катаяма (1859 йили деҳқон оиласида туғилган) номи билан боғлиқ. 1897 йили эмиграциядан қайтиб келган Катаяма «Ишчиларнинг касаба уюшмаларини ташкил қилиш лигаси»ни тузди, кейин эса металлустлар уюшмасини, машинистлар уюшмасини ва матбаачилар уюшмаларини шакллантирди. 1898 йили Катаяма «социализмни ўрганиш жамияти»ни тузди ва «Ишчилар дунёси» журналинини чоп эта бошлади.

Ҳукумат аввалига «минкен ундо» фаолиятини кескинлик билан бостирди. Лекин япон абсолютизмнинг энг узокни кўра оладиган раҳбарлари жамиятда мувозанатни саклаб туриш учун чекланган ўзгаришлар ва ён беришлар зарурлигини тушунардилар. Япон ҳукумати айрим Европа мамлакатлари ва АҚШнинг конституцион тажрибаси билан танишиш учун, князь Ито бошчилигида бир қатор кўзга кўринган вакиллариини жўнатди. Натижада, Япония учун энг муносиби Бисмаркнинг консерватив прусс парламенти, деган қарорга келинди. 1889 йили Япония конституцияси эълон қилинди.

1889 йилги конституциянинг муҳим жиҳати япон монархиясининг ҳукмронлигини тасдиқлаш бўлди. Конституция императорнинг ўта кенг ҳуқуқларини эълон қилди: унга қонунларни тасдиқлаш ва эълон қилиш; парламентни чақириш ва тарқатиб юбориш; уруш эълон қилиш ва яраш шартномаси тузиш; қуроли кучларга олий бош қўмондонлик қилиш; барча фуқаролик ва ҳарбий амалдорларни тайинлаш ва бўшатиш каби ҳуқуқлар тегишли эди. Конституциянинг иккинчи боби кўплаб истиснолар ва изоҳлар билан бўлса-да, расман эълон қилинган буржуа эркинликларини белгилаб берди. Тўртинчи бобда (55-модда) Японияда вазирлар фақат император олдида масъулиятли эканликлари айтилганди. Олтинчи боб ҳукуматга парламент билан ҳисоблашмасдан ва ваколатли ташкилотларнинг ижозатларини олмаган тақдирда ҳам бюджетни тасдиқлаш имконини берди. Яна шуни эслатиб ўтиш керакки, императорнинг шахсини илоҳийлаштириш ҳам давом эттирилди.

Япон парламенти икки палатадан иборат эди. Юқори палата шахзодалардан, олий насаб аслзодалардан, шахсан император томонидан тайинланган кишилардан, йирик солиқ тўловчиларнинг вакилларидан таркиб топганди. Қуйи палата, мамлакатнинг 30 ёшга тўлган кишилари орасидан, эркаклар томонидан сайланарди. Бир

йилда 15 йендан кам бўлмаган тўғридан-тўғри солиқларни тўлаган ва 25 ёшга тўлган кишиларгина сайлаш ҳуқуқига эга эди. Шундан келиб чиққан ҳолда, мамлакат аҳолисининг фақат бир фоизигина сайлаш ҳуқуқига эга эди. Шундай қилиб, конституция япон абсолютизмнинг ҳуқуқларига даъво қилмади, фақат унга замонавийлик ва жозиба бахш этди, унинг ҳимоячиси бўлди, холос.

Япон парламенти жуда тор асосда шакллантирилган бўлишига қарамадан, фаолиятининг дастлабки йилларида парламент билан ҳукумат ўртасида қарама-қаршилиқлар тез-тез бўлиб турди. Парламентдаги буржуазия муҳолифати ҳукуматнинг буйруқбозлик усулларини танқид қилди ва улкан ҳарбий харажатлар қилинаётганидан норозилигини билдирди. Шу сабабли парламент ўзининг дастлабки тўрт йиллик даврида император томонидан уч марта (1891, 1893 ва 1894 йиллари) тарқатиб юборилди.

Япониянинг 1870–1890-йиллардаги ташқи сиёсати. Японияда куролланиш, айниқса кучли ҳарбий-денгиз флотининг қурилиши, Хитойга қарши тайёрланаётган босқинчилик урушига бевосита боғлиқ ҳолда шиддат билан давом эттирилди. Босқинчиликнинг дастлабки объекти эса Корея бўлди. Ҳали 1872 йилдаёқ Россия билан Япония ўртасида Сахалин масаласи бўйича бўлган музокара-ларда Япония ҳукумати япон-корейс урушида Россиянинг бета-рафликни саклаши ва япон қўшинларини рус хуудлари орқали жанубий Кореяга ўтказиши эвазига ўзининг жанубий Сахалинга бўлган даъвосидан воз кечишга тайёр эканлигини билдирганди. Бу таклиф руслар томонидан рад этилди, шунинг учун ҳам самурайлар орасида фақат Хитой ва Кореяга эмас, Россияга ҳам қарши урушга даъватлар эшитила бошлади. Бироқ япон ҳукмрон доиралари ҳали Россияга қарши чиқишдан кўркиб турардилар.

Япониянинг ташқи сиёсатдаги фаоллигига яна шу нарса кўмаклашдики, 1894 йили чет эллар билан тузилган шартномаларни қисман қайта кўриб чиқишга эришилди. Чет элликларнинг экстерриториаллиги бекор қилинди. Шунингдек, Япония учун бож мустақиллигини чекловчи энг огир келишувлар ҳам бекор қилинди (1899 йил). Тўғри, Япония расман тўлиқ тенг ҳуқуқлилиқка эриша олмади (бунга фақат 1911 йили эришди). Лекин япон буржуазиясининг тенг бўлмаган шартномалардан озод бўлиш ҳақидаги асосий талаблари бажарилган эди. Бу ташқи босқинчиликлар учун япон ҳарбийларининг қўлларини бўшатди.

1876 йили Япония Кореяни тенг бўлмаган шартнома имзолангга мажбур қилди, 1882–1884-йилларда эса уни анча кенгайтирди. 1885 йили Тяньцзинда япон-хитой шартномаси имзоланди. Унга кўра расман Хитой сюзеренитети остида бўлган Корея худудига Хитой кўшинлари Япониянинг розилигисиз, япон кўшинлари эса Хитойнинг розилигисиз киритилиши тақикланди.

1893 йили Кореяда «тонхаклар кўзғолони» номи билан деҳқонларнинг оммавий ҳаракати бошланди. Бу ҳаракат феодал зулмга ва Кореядаги чет эллик мустамлакачиларга қарши йўналтирилганди. Кўзғолондан кўрқиб қолган Кореянинг феодал хукмдорлари ёрдам сўраб Хитойга мурожаат қилди. Хитой тонхакларни бостириш учун кўшин жўнатди ва Япония Хитойни Тяньцзин шартномасини бузганликда айблаб, у ҳам Кореяга кўшин киритди ва тонхаклар кўзғолонини бостириш баҳонасида мамлакатнинг муҳим стратегик нукталарини эгаллаб олди. Японлар ўз жосусларини корейсларнинг давлат аппаратиغا кирита бошлади. Японлар ташкил қилган ҳукумат Кореянинг Хитойдан мустақиллигини эълон қилди ва ёрдам сўраб Японияга мурожаат қилди. 1894 йил 25 июлда япон ҳарбий кемаси Хитой кўшинларини олиб келаётган кемани чўктириб юборди. 1 августда уруш эълон қилинди.

1894–1895-йиллардаги япон-хитой уруши капиталистик Япониянинг Хитойдан тўлиқ устунлигини намоён қилди. 1895 йилнинг баҳорига келиб Хитой кўшинлари бир қатор огир мағлубиятларга учради. Японлар Ляодун яриморолини ва Вейхайвей портини эгаллаб олдилар, Хитой пойтахти Пекин хавф остида қолди.

1895 йилнинг 17 апрелида Япониянинг Симоносеки шаҳрида тинчлик шартномаси имзоланди. Унда қуйидагилар назарда тутилганди: 1) Кореянинг Хитойдан мустақиллиги; 2) японларга Тайвань ороли, Пескадор ороллари ва Ляодун яриморолининг берилиши; 3) Хитой томонидан 300 млн йен миқдорида товон тўланиши; 4) савдо кемаларининг қатнови учун бир қатор Хитой портларининг очилиши; 5) Вейхайвейнинг японлар томонидан вақтинча эгаллаб олинishi; 6) хитойлар қамокқа олган япон агентларининг озод қилиниши.

Хитойга қарши босқинчилик уруши Япониянинг капиталистик тараққиётини фавқулодда жадаллаштириб юборди. У бир қатор саноат тармоқларининг ўсишига туртки бўлди, ташқи савдонинг кенгайишига кўмаклашди ва япон мустамлакачилик империясига асос солди. Уруш, шунингдек, Кореяда японларнинг мавқеи

кучайишига ҳам олиб келди. 1895 йилнинг охирида мамлакатда япон ҳукмронлигига қарши бўлган Корея кироличаси Мин японлар томонидан ваҳшийларча ўлдирилди. Корея қироли қотиллардан қочиб кетди ва рус дипломатик миссиясидан бошпана топди. Корея ҳукуматига таъсир ўтказиш бирмунча вақт Япониядан Россияга ўтди.

1896 йили КВЖД (Хитой-Шарқ темир йўли) ҳақида рус-хитой шартномаси имзоланди ва японлар ташлаб кетган Порт-Артур 1897 йили Россияга ўтди. Япон-хитой уруши Хитойнинг империалистик таъсир доираларига бўлиб олинишини тезлаштирди. Англия, АҚШ ва Германия рус-япон муносабатларини кескинлаштириш учун барча ҳаракатларни қилди. 1890-йилларнинг охирида Япония Англиянинг фаол ёрдамида армия ва флотини жадал қуроллантириб, энди Россия билан урушга тайёрлана бошлади.

XX аср бошларида Япония. XX аср бошларида Япония Европанинг илғор капиталистик мамлакатлари ва АҚШдан орқада қолаётган бўлсада, Осиёда мустақил капиталистик тараққиёт йўлига кирган ягона давлат сифатида «буюк давлат» мақомига шиддат билан интилаётган эди. Қолоқ феодал мамлакатдан илғор, кучли давлатга айланган Япония Осиёнинг бошқа давлатларида яшаётган илғор кишиларда ҳавас уйғотаётган бўлсада, унинг босқинчилик сиёсатини кўпчилик маъқулламасди.

Рус-япон урушидан кейин Япония Жанубий Манжурия ва Корея устидан ўз ҳукмронлигини ўрнатди. 1905 йил ноябрдан Кореянинг ташқи сиёсатини ҳам белгилай бошлади ва 1910 йилдан Корея расман Япониянинг мустамлакаси бўлиб қолди.

1912–1926 йиллар Японияда император Тайсё Ёсихито номи билан аталади. Тайсё даврида мамлакат иқтисоди шиддат билан ривожланишда давом этди. Япония янги ерларни эгаллаб, ўзининг қатта давлат мақомини мустаҳкамлаб олди. 1914 йили аввал Германияга қарашли бўлган Хитойнинг Шаньдун яриморалини босиб олди. Кейин Биринчи жаҳон урушида иштирок этди.

* * *

XIX аср айниқса унинг иккинчи ярми Японияда капитализмнинг шиддатли ривожланиш даври бўлди. У Мэйдзи инқилобидан сўнг анъанавий цивилизация мамлакатлари ичида биринчи бўлиб индустриал тараққиёт йўлига кирди, капиталистик тараққиёт учун

шароит яратилди, конституция қабул қилди, сиёсий партиялар пайдо бўла бошлади, ҳуқуқий давлатнинг белгилари пайдо бўлди.

Империализм ривожланиши тор ички бозор, аҳоли асосий қисмининг қашшоқлиги шароитида юз берди ва бу ҳол Японияни бошқалар ерларини босиб олишга интилувчи агрессив давлатга айлантирди.

XV боб бўйича саволлар

1. Қандай сабаблар Токугавалар ҳокимиятини инқирозга олиб келди?
2. Япониянинг зўрлик билан «очирилиши» мамлакат тараққиёти учун қандай оқибатларга олиб келди?
3. Япония ҳукмрон доиралари ўртасидаги курашнинг асосий сабаби нимада эди ва бу кураш қандай якунланди?
4. Мэйдзи инқилоби нима учун тугалланмаган деб аталади?
5. Мэйдзи ислохотлари Япониянинг капиталистик ривожланиши учун қандай аҳамиятга эга бўлди?
6. Япониянинг 1854–1895-йиллардаги урушда Хитой устидан ва 1904–1905-йиллардаги урушда Россия устидан ғалаба қозониши унинг ташқи сиёсатида қандай ўзгаришларга олиб келди?

XVI БОБ. XIX АСР – XX АСРНИНГ БОШЛАРИДА ХИТОЙ

XIX асрнинг бошларига келиб Хитойда Цинлар империяси инқирозининг белгилари тобора аниқроқ намоён бўла бошлади. Бу ички сиёсатда ҳам, иқтисодда ҳам кўзга ташланди. Амалдорларнинг катта қисми порахўрликка ботиб, марказий ҳокимиятнинг обрўйи пасайиб кетди. Алоҳида вилоятларга ажратилган армия жанговарлик маҳоратида ва қуролланишда Европа армияларига тенг кела олмасди.

Цинлар сиёсатидан норозилик бир қатор халқ ҳаракатларини келтириб чиқарди. Ҳаракатларнинг барчаси қўшинлар томонидан бостирилди.

Иқтисодни ҳам чуқур инқироз қамраб олди. Мамлакатда деҳқонларнинг ерсизланиш жараёни давом этди, улардан кўпчилигининг ер мулклари судхўрлар ва савдогарлар қўлига ўтиб кетди. Ер фондининг анчагина қисмини ўз қўлларида жамлаган ижарачиларнинг ҳам аҳволи яхши эмасди. Турли хил солиқлар туфайли уларга ҳатто кун кечириш учун ҳам маблағ етишмасди. Шунингдек, шаҳарларда

хам аҳолининг кўпгина тоифалари қийин иқтисодий аҳволда эди. Ҳатто хусусий корхоналарнинг эгалари ҳам ўзларини хотиржам ҳис қила олишмасди, чунки улар ҳам йирик савдо бирлашмаларига боғлиқ эдилар.

XIX асрнинг бошларида ҳам Цинлар «ёпиқ эшиклар» сиёсатини давом эттирди. Аммо энди бундай ҳолат кўпгина Европа мамлакатларини қониқтирмасди. Улар бу даврга келиб қизгин иқтисодий ўсишни бошларидан кечираётган бўлиб, ўз маҳсулотларини сотиш учун янги бозорларга, арзон хомашё манбаларига ва ишчи кучига муҳтож эдилар.

Айниқса, Хитойни иккинчи Ҳиндистонга айлантиришни ис-таётган инглизларнинг Ост-Инд компанияси алоҳида фаоллик кўрсатди. Бу компания 1834 йилгача Хитой билан савдода монопол ҳуқуқдан фойдаланарди. 1802 йили, кейин эса 1808 ва 1814 йилларда Англия португаллардан Макаога тортиб олишга уринди, лекин бу ҳаракатларни Хитой ҳукумати маъқулламади, улар норозилик белгиси сифатида бир мунча вақт инглизлар билан савдо муносабатларини тўхтатиб ҳам қўйди. 1816 ва 1834 йилларда Хитойга иккита англиз миссияси яна ўша мақсад – Хитойни «очиш» мақсадида ташриф буюрди. Инглизларнинг энг катта ютуқлари Хитойга кўшни Ҳиндистондан қора дори киритишни кўпайтирганлиги бўлди. 1800 йилдан 1838 йилга қадар Хитой бозорида унинг миқдори 2 минг қутидан 40 минг қутигача ошди, бу унинг сотувчиларига мисли кўрилмаган даромад келтирди. Хитой ҳукумати кўп марта қора дори савдосига қаршилик қилишга уриниб кўрди. 1800 ва 1836 йиллари уни Хитой ҳудудига киритишни тақиқлаш ҳақида қарорлар қабул қилинди. Бироқ чет элликлар шахсий манфаатлари йўлида бу тақиқлашларга риоя қилмадилар. Қора дори Хитойга киритилаётган барча англиз моллари нархининг ярмидан кўпроғини ташкил этарди. АҚШ ҳам Хитойга Туркиядан қора дори киритарди, бироқ бу киритишнинг миқдори инглизларникидан ўн марта кам эди, шунинг учун инглизлар билан рақобат қилиш уларга анча қийин эди.

Хитой ҳукмрон доираларида қора дори савдосини очиқ қилиш ҳақидаги масала муҳокама қилинарди. Баъзи бир аъёнлар уни чекишни фақат этник манжурларга, ҳарбий ва давлат амалдорларига тақиқлашни таклиф қилди. Аммо Богдихан уларни қувватламади ва қора дори савдосига қарши бўлганларни маъқуллади.

Биринчи «афюн¹ уруши» (1839–1842-йиллар) Хитойга қора дори киритилишига тўсқинлик қилиш мақсадида Цинлар 1839 йили Кантон ҳокими қилиб, фақат маъмур сифатидагина эмас, хитой аслзодалари илғор фикрловчи қисмининг вакили сифатида ҳам буюк роль ўйнаган, ватанпарварлик кайфиятидаги амалдор Линь Цзэсюйни тайинлади.

Линь Цзэсюй (1785–1850) Фуцзянь вилоятида туғилган, Хитойнинг бир қатор олий амалдорларини етиштириб берган камбағаллашган қадимий аслзодалар уруғидан чиққанди. У оиласида яхши тарбия олганидан кейин, Ханьминь академиясида ўқиди, у ерда конфуцийлик таълимини олди. Хусусий мактабда ўқитувчилик қилди, кейин чегара қўриқчилигида ишлади. 1820 йилдан Гуандун вилоятида императорнинг алоҳида вакили бўлди, кейин Цзянсу вилоятида бош ҳакам, Хуанхэ дарёси ва Императорлик каналининг шарқий қисмини мустаҳкамлаш ва сақлаш бўйича бош директор бўлиб ишлади. Ҳали 1833 йилдаёқ император номига қора дори савдосини тақиқлаш ҳақида хат жўнатди. У ўз хатида бу қадам зарурлигини батафсил асослаб берди, бу офатни йўқ қилишга йўналтирилган чораларнинг тўлиқ режасини тузди, қора дори етиштирувчи ва сотувчиларни, шунингдек, уни чекиш учун хизмат қилаётган ишратхоналарнинг эгаларини ҳам қаттиқ жазолаш таклифини киритди. Бунинг устига у, қўрқитиш мақсадида фақат айбдорларнигина эмас, уларнинг қариндошларини ҳам жазолашни таклиф қилди. Линь Цзэсюйнинг дастури шунга ўхшаш бошқа лойиҳалардан кўра император Дяогуанга кўпроқ ёқди ва у 1838 йили Линь Цзэсюйни «қора дори» масаласи бўйича текшириш ва чора кўриш учун Гуандун вилоятининг қора дори савдоси билан кураш бўйича Олий ваколатли эмиссар лавозимига тайинлади. Линь Цзэсюй Гуандундаги фаолиятини икки асосий йўналишда олиб борди – мамлакат ичкарасида қора дори тайёрловчилар, етказиб берувчилар ва сотувчилар билан курашди ҳамда унинг чет эллардан келишини тўхтатиш учун ҳаракат қилди. 1839 йили у барча хитойлик хизматчиларга портни тарк этишни, олиб келинган барча қора дорини ҳокимиятга топширмагунларича чет эллик фуқароларга сув ва озиқ-овқат етказиб

¹ *Афюн* – арабчадан олинган бўлиб, кўкнорнинг пишиб етилмаган кўсагидан олинадиган сутсимон ширасига айтилади. «Афюн» сўзи аслида юнонча *abijun* – мудратувчи, ухлатувчи сўздан келиб чиққан, арабчада афюн дейилади. Ўзбек тилида кўпроқ қора дори деб юритилади.

беришни тўхтатиш ҳақида буйруқ берди. Линь Цзэсюйнинг ниятлари жиддий эканлигини кўрган инглизларнинг вакили беш кундан кейин 20 283 кути қора дорини топширишга тайёр эканлигини билдирди, шундан кейин портнинг қамали бекор қилинди. 3 июнда бу қора дориларни йўқ қилиш бошланди, у оҳак билан аралаштирилди ва денгизга чўктириб юборилди. Инглизлардан мамлакатга бошқа қора дори олиб келмасликлари қафолатига эришиш анча қийин бўлди. 1839 йилнинг ёзида Пекинда янги тақиқловчи қонунлар ишлаб чиқилди, унда ҳам хитойлик, ҳам чет эллик қора дори сотувчилари учун қаттиқ жазолар назарда тутилганди. Инглизлардан унинг буйруқларини бажариш ҳақидаги ёзма қафолат олишга эришиш учун Линь Цзэсюй уларга оилалари билан Аомин (Макао) худудига кетишни буюрди.

Бу воқеа Буюк Британия билан, тарихда «афюн уруши» номи олан урушнинг бошланишига сабаб бўлди. 1839 йилнинг 4 сентябрь куни инглизлар ўз кемаларидан Цзянлун яримороли яқинида Хитойнинг ҳарбий кемаларини ўққа тутди. Шу йилнинг ноябрь ойида улар ёрдам кута туриб, Хитой қирғоқлари ёнида ҳарбий ҳаракатларни бошлади. Ўз навбатида, Линь Цзэсюй ҳам инглиз кемаларининг Гуанчжоуга келишини тақиқлади. 1840 йилнинг 5 январиди императорнинг қарори билан Лянгуандаги ноиб қилиб тайинланди ва жуда кенг ваколатларга эга бўлди, бундан кейинги воқеаларнинг бориши учун унга шахсий масъулият юкланди.

1840 йилнинг феврилида Англия, расман уруш эълон қилмасдан, 4 минг кишилик жазо қўшинини Хитойга юборди. 1840 йилнинг июнида, Линь Цзэсюйнинг тақиқлашини бузиб, инглизлар жанубий Хитой қирғоқларига келди, Кантон, Амой, Нинбо, шунингдек, Миньзян, Янцзи ва Байхэ дарёлари соҳилларини қамал қилди. Ўша йилнинг июлида улар Чжоушань оролларидаги Динхай шаҳрини эгалладилар ва таладилар. Шундан кейин Хитойга талаблар қўйилди, улар орасида Гонконг (Сянган) оролини Британия ҳукмронлигига бериш, Кантонда йўқ қилинган қора дори учун товон тўлаш ва икки томонлама савдони янгидан йўлга қўйиш талаблари ҳам бор эди. 11 августда инглизларнинг кемалари Пекин яқинидаги Дагу портига келди.

Воқеаларнинг бундай тус олишидан Цинлар ўзини йўқотиб қўйди. Хитой ҳукумати Линь Цзэсюйни вазифасидан озод қилди,

унинг ўрнига тайинланган Ци Шань англизлар билан музокаралар олиб борди ва уларнинг барча шартларини қабул қилди. Бундай таслимчилик, ҳали ўз мамлакатларининг жаҳон сиёсатидаги ўрни борасида янглиш ҳаёлларга бориб юрган хитойлик аслзодалар орасида норозилик туғдирди. Натижада Богдихан бу келишувни тасдикламади, Ци Шанни эса хоин сифатида қамоққа олди.

Бу воқеалардан кейин англизлар ҳукумати Хитойга қўшимча кучлар юборди ва 1841 йилнинг августида бу ерга яна 36 та ҳарбий кемалар етиб келди, уларнинг ёрдамида Кантоннинг атрофи, Амой ҳамда Нинбо портлари эгаллаб олинди. 1842 йилнинг баҳорида Шанхай яқинидаги Усун қалъаси босиб олинди, икуннинг ўрталарида эса шаҳарнинг ўзи ҳам эгалланди. Кейин англиз ҳарбий кемалари Янцзи дарёси бўйлаб Нанкин шаҳрини эгаллаш мақсадида сузиб кетди. Йўлда Чжэцзян шаҳри учун жанг бўлди ва у 21 июнда эгаллаб олинди. Шундай қилиб англизлар Хитойнинг стратегик жиҳатдан энг муҳим ҳудудларидан бирини ўз назоратига олдилар.

Уруш ҳаракатлари Хитойнинг ҳарбий ва иқтисодий заифлигини, унинг Европа мамлакатларининг хуружларига қарши тура олмаслигини намоён қилди. 1842 йилнинг 29 августида Буюк Британия билан Хитой ўртасида биринчи тенг бўлмаган Нанкин шартномаси имзоланди. Хитой ҳукумати англиз савдогарлари учун Кантон, Амой, Фучжоу, Нинбо, Шанхай портларини очиш мажбуриятини олди. Хитой товон сифатида 21 миллион лян кумуш тўлаши, Кохконг савдо компаниясининг якка ҳукмронлигини тугатиши лозим эди. Англия маҳсулотлари фақат беш фоизлик божга тортиладиган бўлди, Гонконг ороли эса Буюк Британия назорати остига ўтди.

Шундай қилиб, бу шартнома Хитой тараққиётида унинг Ғарб давлатларига ярим қарамлиги билан характерланувчи янги даврга кирганлигини англатарди.

Хитойнинг Ғарб давлатлари ярим мустамлакасига айланшининг бошланиши. Нанкин шартномаси англизларни тўлиқ қониқтира олмасди. Цинлар тузумининг заифлигини кўрганларидан сўнг улар хитойликларни янги тенг бўлмаган шартномаларни имзолашга ундадилар. 1843 йилнинг октябрида иккала давлат ўртасида шартнома имзоланиб, унга биноан Хитойда экстерриториаллик тартиби ўрнатилди, «очиқ» портларда бошқарув ва жамоат тартибини сақлаш чет элликларнинг ўзлари томонидан амалга оширила-

диган сеттльментлар¹ – махсус турар-жой маҳаллалари белгиланди. Инглизлар Хитойда катта қулайликлар билан таъминландиган бўлдилар.

Хитойда алоҳида ҳуқуқлар олишга уринаётган навбатдаги ғарб мамлакати АҚШ бўлди. Ҳали биринчи «афюн уруши» пайтидаёқ америкаликларнинг ҳарбий кемалари Хитойнинг худудий сувларида жойлашганди, уруш тугаганидан сўнг эса Цинлар уларга «харажатларни қоплаш» сифатида 100 миғ лян тўлашга мажбур бўлгандилар. 1844 йил июль ойининг бошларида Хитой билан АҚШ ўртасидаги шартнома имзоланди, унга кўра америкаликлар божсиз каботаж юк ташувини амалга ошириш ҳуқуқини олдилар. Ўша 1844 йилнинг ўзидаёқ Хитойни тенг бўлмаган шартномани имзолашга Франция ҳам мажбур қилди. Шу пайтгача Буюк Британия ва АҚШ эга бўлган имтиёзлардан ташқари Франция Хитойда католиклар черковининг миссионерлик фаолиятини олиб бориш ҳуқуқини ҳам қўлга киритди.

Айтиб ўтилган шартномалар Хитойнинг сиёсий мустақиллигини ва иқтисодий аҳволини сезиларли даражада оғирлаштирди. Энди мамлакатга қора дори киритишдан ташқари, бу ерга катта ҳажмда инглизликлар ва америкаликларнинг ип газламалари кела бошлади, бу эса улар билан нархда ҳам, сифатда ҳам рақобат қила олмайдиган маҳаллий товар ишлаб чиқарувчиларнинг хонавайрон бўлишларига олиб келди. Хитойдан янада катта ҳажмдаги кумуш олиб чиқила бошланди, бу ҳам иқтисодий аҳволни оғирлаштирди. Агар 1830 йилда Хитой кумушининг 1 ляни бир мингта мис тангага тенг бўлган бўлса, 1848 йили икки минг тангага, 1951 йилда эса 4700 мис тангага тенг бўлган. Цинлар янги солиқлар солар, қишлоқ хўжалиги янада оғир аҳволга тушарди.

Тайпинлар ҳаракатининг биринчи босқичи (1850–1856). Биринчи афюн урушида Хитойнинг мағлубиятга учраганлиги аҳолининг кенг қатламларида норозилик уйғотди. Деҳқонларнинг оғир аҳволи аста-секин ҳукмрон тузумга қарши янги урушга замин тайёрларди. XIX асрнинг 40-йилларида бутун Хитой бўйлаб юзта деҳқонлар кўзғолонлари аланга олди. 1850 йилнинг июнида тай-

---

¹ *Сеттльмент* (ингл. Settlement – манзилгоҳ) – XIX аср – XX аср бошларида Хитойнинг айрим йирик шаҳарлари марказида чет элликларга ижарага бериладиган даҳалар. Сеттльментлар экстерриториаллик ҳуқуқига эга эдилар.

пинлар Цинлар хукмронлигига қарши курашиш ва Хитойда «анъ-анавий жамият» ўрнатиш учун етарли кучга айланган эди.

Тайпинларга гуандунлик қишлоқ ўқитувчиси Хун Сюцюань (1814–1864) бошчилик қилди. У деҳқонлар орасидан чиққан бўлиб, халқ ҳаётини яхши биларди. Хун Сюцюань христиан дини билан танишгандан сўнг худо унга Хитойни иблисдан халос қилиш ва адолат подшолигини – «Буюк хузур-ҳаловат само давлати»ни (хитойча-сига – «Тайпин тяньго», шу сабабли ҳаракат қатнашчиларини тайпинлар деб атадилар) ўрнатишни топширганлигини эълон қилди. 1850 йилнинг охиридан тайпинларнинг Гуанси вилояти ҳукуматига қарши биринчи чиқишлари бошланди, келгуси йилнинг январиде эса Цзантянь қишлоғида Тайпин Тяньго давлати тузилганлиги эълон қилинди, унинг етакчилари Цинларнинг пойтахти – Пекинни эгаллаш мақсадида Шимолга томон юриш қилишларини билдирдилар.

Юньань шаҳри эгалланганидан кейин (Гуанси вилоятининг шимолида) Хун Сюцюанни Тянь ван (самовий хукмдор) деб эълон қилдилар. Унинг энг яқин сафдошлари эса ван унвонига лойиқ кўрилди. Хун Сюцюань, Хитой анъаналари руҳида, фақат Хитойнинггина эмас, бошқа барча давлатларнинг ва халқларнинг ҳам номинал хукмдори деб, унинг ванлари эса – дунёнинг тўрт томони – Шимол, Жануб, Шарқ ва Ғарбниинг раҳбарлари деб ҳисоблана бошланди. Тайпинлар европаликларни христианлик дини бўйича биродарлари деб ҳисобларди (уларнинг асосий қисми христианликни қабул қилган эди), улар билан дўстона муносабатлар ўрнатишга иштиёқлари баланд эди. Дастлабки даврларда чет элликлар тайпинларга нисбатан ижобий муносабатда бўлдилар. Улар бундан Цинлар билан муносабатларида фойдаланиш умидида эдилар.

Тез орада Цин кўшинлари Юньаньни қамал қилди ва 1852 йилнинг апрель ойига қадар унинг мудофааси давом этди. Кейин эса тайпинлар бу шаҳарни ташлаб кетишга ва партизанлик ҳаракатларини бошлашга мажбур бўлди. Хунань вилоятининг бош шаҳрини эгаллашга бўлган тайпинларнинг муваффақиятсиз уринишлари пайтида уларнинг раҳбарларидан Сяо Чаогуи ва Фэн Юньшань ҳалок бўлдилар, аммо исёнчилар 1852 йилнинг охирида Янцзи дарёсига чиқишга муваффақ бўлдилар ва 1853 йилнинг январиде Учан шаҳрини эгалладилар, кейин Айцин шаҳри эгалланди, ўша йилнинг

баҳорида Янцзи дарёси бўйидаги энг йирик марказ – Нанкин шаҳри ҳам уларга бўйсунди. Бу шаҳар тайпинларнинг Самовий пойтахти деб эълон қилинди. Айни пайтда исёнчиларнинг қўшинлари сон жиҳатдан кўпайди ва маҳаллий аҳолининг қувватлашларига сазовор бўлди.

Шундан кейин тайпинлар шимол томонга юришларини давом эттирди. 1854 йили улар Тяньцзинга (шимолдаги порт) жуда яқинлашди, бу Пекинда ҳақиқий саросимани келтириб чиқарди. Бироқ уни эгаллашга тайпинларнинг кучи етмади.

1853 йили тайпинлар сиёсатидан норози бўлган деҳқонлар ва заминдорлардан иборат жиддий ҳарбий рақиб тайпинларга юзмаюз бўлди. Келгуси йилнинг ўзидаёқ улар Уханни эгалладилар, лекин 1855 йили тайпинлар уларга зарба беришга ва шаҳарни ўз назорати остига олишга эришди.

Бу даврда тайпинлардан ташқари, Хитойнинг турли худудларида манжурларга қарши бошқа ташкилотлар ҳам ҳаракат қиларди. Улардан бири – «Калта қиличлар» жамияти 1853 йилнинг сентябрида Шанхайда исён кўтариб, 1885 йилгача шаҳарни эгаллаб турдилар. «Калта қиличлар» жамияти аъзоларининг тайпинлар билан ўз ҳаракатларини мослаштиришга, улар билан бевосита алоқа ўрнатишга бўлган уринишлари натижа бермади.

1856 йилга келиб тайпинлар ҳаракатининг инқирози кузатилади, бу энг аввало, унинг етакчилари ўртасидаги келишмовчиликларда намоён бўлди. Натижада ҳаракат ичида бўлиниш юз берди.

Ҳаракатнинг биринчи босқичида тайпинларнинг тадбирлари. Тайпинларнинг етакчилари ўзларининг назорати остидаги худудларда амалга оширишга уринган ўзгаришлар учун асос бўлган бош ҳужжат «самовий сулоланинг ер тузуклари» эди. Унда Хитой деҳқонларининг тенглигига асосланган утопик ғоялар руҳида, ер мулкининг тенглаштириб қайта тақсимланиши назарда тутилган эди. Тайпинлар товар-пул муносабатларини бекор қилишни ва одамлар эҳтиёжларини тенглаштиришни исташарди. Хорижликлар билан савдосиз яшашнинг ҳозирча илож йўқлигини тушунган ҳолда, улар савдо ишлари бўйича давлат вакили – «Самовий компрадор»¹ махсус лавозимни ташкил этдилар.

¹ *Компрадор* – чет эл капитали билан маҳаллий бозор ўртасида воситачилик қилувчи ерлик савдогар.

Меҳнат қилиш ҳамма учун мажбурий эканлиги эълон қилинди. Улар анъанавий Хитой динларига муросасизлик билан муносабатда бўлишарди, буддизм ва даосизмга оид китоблар йўқ қилинарди. Ўз ғояларини ҳаётга татбиқ этиш учун тайпинлар аввалги ҳукмрон тоифа вакилларини жисмонан йўқ қилдилар, аввалги қўшин тарқатиб юборилди, тоифалаш тизими ва қуллик тартиби бекор қилинди. Ҳали Гуанси худудида турган пайтларидаёқ, тайпинлар ўз кокиллари кесиб ташлаб, сочларини ўстириб юборганди ва ўзларининг тўлиқ ғалабаларига қадар аёлларга яқинлашмасликка қасам ичишганди.

Жамиятда ҳам ҳарбий тизим жорий қилинган бўлиб, ҳар бир оиладан бир киши армияга берилиши шарт эди. Аскарлар йилнинг уч фаслида далада ишлаши, бир фаслида эса – ҳарбий иш билан шуғулланиши лозим эди. Ҳарбий бирликнинг командири айна пайтда ўзининг қисми жойлашган худуддаги фуқаролик ҳукумати ролини ҳам бажарарди. Бу тизимнинг аниқ ҳарбийлашган характерига қарамасдан, унда демократик негизлар ҳам бор эди, масалан, барча взводлар ва ундан юқори қисмларнинг командирлари халқнинг хоҳиши асосида сайланарди.

Қизларни оёқларига доқа боғлаб қўйишга мажбур қиладиган қадимий одат бекор қилинди ва қизларни жазманликка сотиш қаттиқ жазоланадиган бўлди. Болалар никоҳлари тизими бекор қилинди. Ўзларининг назорати остидаги худудларда тайпинлар қора дори, тамаки чекишни, спиртли ичимликлар ичишни ва қимор ўйнашни тақиқлади. Тергов жараёнида қийноқларни кўллаш бекор қилинди ва ошқора суд киритилди. Лекин жинойтчиларга нисбатан қатъий жазо чоралари назарда тутилганди.

Шаҳарларда барча хунармандчилик устахоналари, савдо муассасалари, шунингдек, гуруч захиралари давлат мулки деб эълон қилинди. Мактаблардаги тарбия тайпин мафқураси асосида йўлга қўйилди.

Тайпинлар дастурида эълон қилинган кўпгина ўзгаришлар жойлардаги бўйинтовлашлар ёки Цинлардан эгаллаб олинган худудларда тайпинларнинг жуда қисқа муддатли назорати туфайли қоғозларда қолиб кетди.

Иккинчи «афюн уруши» (1856–1860). Тайпинлар ҳаракатининг дастлабки даврида Ғарб мамлакатлари ўзларининг бетарафликлари ҳақида бир неча марта баёнот бергандилар, лекин 1853 йилдаги

Шанхай воқеаларида сўнг уларнинг Цинлар тарафига оғаётганлиги маълум бўлиб қолди. Шунга қарамасдан ўзларининг «бўлиб ташла ва ҳукмронлик қил» деган сиёсатларини ўтказишга интилган инглизлар, Хитойни икки давлатга бўлиш имкониятини ҳам назардан қочирмасдилар ва ҳатто Нанкинга Янцзи дарёсида кема қатнови ҳуқуқини олиш ва тайпинлар назоратидаги ерларда савдо имтиёзларига эга бўлиш учун расмий ваколатли вакилларини юбордилар. Тайпинларнинг раҳбарлари бунга рози бўлди, лекин жавоб қадами сифатида инглизлар томонидан қора дори савдоси тақиқланиши ва Тайпин Тяньго қонунлари ҳурмат қилинишини шарт қилиб кўйдилар.

1856 йили вазият кескин ўзгарди. Тайпинлар қароргоҳида уларнинг заифлашишларига сабаб бўлган инқироз бошланди. Цинлар ҳам жуда мураккаб аҳволда қолганди. Буюк Британия билан Франция вужудга келган қулай вазиятдан фойдаланиб қолишга ва уларга қарамлигини ошириш мақсадида Хитой ҳудудида ҳарбий ҳаракатлар бошлашга қарор қилдилар.

Урушнинг бошланишида Гуаньжоуда турган «Эрроу» савдо кемаси билан боғлиқ воқеалар баҳона бўлди. 1856 йилнинг октябри охирида инглизлар эскадраси шаҳарларни ўққа тута бошлади. Хитой аҳолиси 1839–1842 йиллардаги даврга нисбатан анча кучли қаршилик ташкил қилди. Шунда инглизларга маҳаллий аҳолини ҳукуматга қарши чорлаган француз миссионерларидан бирининг қатл қилинишидан баҳона сифатида фойдаланган Франция қўшилди.

1857 йилнинг декабрида Буюк Британия Хитойдан аввалги шартномаларнинг қайта кўриб чиқилишини талаб қилди, бу талаб ўша заҳотиёқ рад этилди. Шунда бирлашган инглиз-француз кўшинлари Гуанчжоуни эгаллади ва маҳаллий ҳокимни асирга олди. 1858 йилнинг бошларида Хитойнинг жанубида, Байхэ дарёси этакларида ҳарбий ҳаракатлар авж олди. Ўша йилнинг май ойида Дагу порти ва Тяньцзин остоналари эгалланди. Пекин хавф остида қолди.

Бир пайтнинг ўзида икки жабҳада – тайпинлар ва чет эл кўшинлари билан жанг олиб боришнинг иложи йўқлигини тушунган Цинлар чет элликларга таслим бўлди ва 1858 йилнинг июнь ойида Англия ҳамда Франция билан шартнома имзоланди. Бу шартномага кўра иккала давлат ҳам Пекинда ўз дипломатик мис-

сияларини очиш, ўз фукароларининг Хитой ҳудудида эркин ҳаракатланиши, шунингдек, Янцзи дарёси бўйлаб кема қатнови эркинлиги ҳуқуқларини олдилар. Чет эл савдоси, шу жумладан, қора дори билан ҳам савдо қилишлари учун Хитойнинг барча портлари очилди.

Хитой билан шартнома тузган АҚШ ва Россия ҳам вужудга келган вазиятдан фойдаланиб қолдилар. АҚШ мамлакатдаги ўз ҳуқуқларининг кенгайтирилишига эришди, жумладан улар бож тўлашни камайтирдилар, америкаликларнинг кемалари энди Хитойнинг ички сувларида суза оларди, уларнинг фукаролари эса эркин ҳаракат қилиш ҳуқуқини олдилар.

Россия 1858 йили Хитой билан иккита шартнома тузди. Улардан биринчиси Айгун шартномаси бўлиб, унга кўра Амур дарёсининг чап қирғоғи, унинг Аргун дарёсидан бошланиш жойига қадар Россияга берилди, Уссурия ўлкаси иккала давлат ўртасида чегаралар аниқлаганига қадар умумий фойдаланишда бўлади, деган қарорга келинди. Тяньцзинь номини олган иккинчи шартнома 1858 йилнинг июнь ойи ўртасида имзоланди ва бунга кўра Россия очик портларда савдо қилиш, консуллик юрисдикцияси ва шу каби ҳуқуқларга эга бўлди.

1860 йилда ҳарбий ҳаракатларнинг давом эттирилиши. Англия билан Франция 1856–1858 йиллардаги ҳарбий ҳаракатлар давомида эришган ютуқлардан қониқмади ва Хитойга яна ҳужум бошлаш учун баҳона кутиб турарди. Бундай баҳона инглиз ва француз вакиллари Тяньцзинь шартномасини тасдиқлаш учун бораётган кеманинг ўққа тутилиши билан пайдо бўлди.

1860 йилнинг июнида бирлашган инглиз-француз қўшинлари Шимолий Хитойнинг Ляодун яримороли ҳудудида ҳарбий ҳаракатларни бошлади. 25 августда улар Тяньцзинни эгалладилар. Сентябрнинг охирида Пекин ҳам эгалланди, император ва унинг яқинлари Жэхэ вилоятига қочиб кетишди. Пойтахтда қолган князь Гун Англия ва Франция билан янги шартнома имзолади, унга кўра Хитой саккиз миллионлик товон тўлаш мажбуриятини олди, чет элликлар савдогарларга Тяньцзинь портини очиб берди, Гонконг яқинидаги Коулун яриморалининг жанубий қисми инглизларга берилди.

Орадан бир мунча вақт ўтганидан кейин 1860 йилнинг ноябрида Пекин шартномаси номини олган келишувни Хитой билан Россия

имзолади. Унга биноан Россиянинг Уссурия ўлкасига бўлган ҳуқуқи тан олинди.

Тайпинлар ҳаракатининг иккинчи босқичи. Иккинчи «афюн уруши» даврида ва у тугагандан кейин ҳам тайпинлар орасида инқироз давом этди. Янги ҳукмрон синфга айланган тайпинларнинг юқори табақаси билан ҳаракатнинг оддий иштирокчилари ўртасида зиддият тобора кескинлашиб борди.

1859 йили Хун Женган исмли шахс Тайпин Тяньго тараққиётининг дастури бўлган «Мамлакатни бошқариш ҳақида янги битиклар»ни таклиф этди. Унга кўра тайпинларнинг ҳаётига Ғарб қадриятлари, ўзгаришлар аста-секин, инқилобларсиз кириб бориши лозим эди. Аммо унда кўпчилик деҳқонлар учун энг асосий аграр масаласи ўз ифодасини топмаганди.

XIX аср 50-йиллари охирида тайпинлар орасидан яна бир машҳур раҳбар – Ли Сючэн, Цинларни бир неча марта мағлубиятга учратган қўшин қўмондони олдинги сафга чиқди. Бошқа бир кўзга кўринган етакчи тайпин қўмондони Чэнь Юйчэн бўлиб, тайпинлар унинг раҳбарлиги остида ҳукумат қўшинларига бир қатор зарбалар беришга муваффақ бўлгандилар. Бироқ 1860 йилдан бошлаб бу иккала раҳбар ўз ҳаракатларини мувофиқлаштира олмадилар, бу эса бутун ҳаракатга салбий таъсир кўрсатди.

1860 йилнинг баҳорида Ли Сючэн ўз қўшинлари билан Шанхайга яқинлашди, лекин Цинларга америкаликлар ёрдамга келди ва улар Хитойнинг бу энг йирик шаҳрини сақлаб қола олдилар. 1861 йили ҳукумат қўшинлари Айцин шаҳрини эгаллашга ва Нанкинга яқинлашишга муваффақ бўлдилар. Келгуси йили эса тайпинларга қарши инглизлар ва французларнинг қўшинлари очиқ курашдилар, бунинг оқибатида Нанкин қамалда қолди. Ли Сючэн қўшинларининг жон-жаҳдлари билан қаршилик кўрсатганлигига қарамасдан, 1864 йилнинг бошларида Ханьчжоу шаҳри эгаллаб олинди. Ли Сючэн Хун Сюцюанга Нанкинни ташлаб кетишни, курашни давом эттириш учун Хитойнинг ғарбига йўл олишни таклиф қилди, бироқ Хун бу таклифни ўша заҳотиёқ рад этди. 1864 йилнинг баҳорида Нанкин қамали бошланди ва иложсиз аҳволда қолган Хун Сюцюань ўз жонига қасд қилди. Унинг вориси ўн олти ёшли ўғли Хун Фу бўлди, Ли Сючэн эса тайпинлар пойтахти мудофаасини бошқарди. 19 июлда Цинларнинг қўшинлари шаҳарга бостириб кирди. Ли Сючэн ва Хун Фу қўлга олинди ва қатл қилинди.

Аммо Нанкиннинг қулаганлиги Хитойнинг бошқа ҳудудларида курашнинг бутунлай тўхташига олиб келмади. Фақат 1866 йилга келибгина ҳукумат қўшинлари тайпинлар ҳаракатининг охириги йирик ўчоқларини бостиришга эришдилар.

ХІХ асрнинг иккинчи ярмида Хитойдаги халқ қўзғололари. Тайпинлар қўзғолони даврида Цинларга қарши бошқа ҳаракатлар ҳам пайдо бўлди, улардан энг йириги 1853 йили Аньхуэй вилоятида Чжан Лосин раҳбарлигида бошланган няньцзюнейлар ҳаракати («машғалчилар армиялари») бўлди. Аксарияти деҳқонлар бўлган қўзғолончиларнинг аниқ ҳаракат режалари йўқ эди, уларнинг чиқишлари стихияли ҳаракат бўлганди. Шунга қарамаздан, улар маҳаллий аҳоли томонидан қизгин қўллаб-қувватланганлиги туфайли, ҳукумат қўшинларига уларни енгиш осон бўлмади. Тайпинларнинг мағлубиятидан кейин бу ҳаракат қатнашчиларининг бир қисми няньцзюнейларга қўшилди ва бу билан уларнинг сони анча ошди. Қўзғолон Хитойнинг саккизта вилоятини қамраб олди. 1866 йили няньцзюнейлар икки гуруҳга бўлиндилар, пойтахт вилояти Чжилига кириб олишга уриниб кўрдилар, лекин 1868 йилга келиб улар тўлиқ тор-мор қилинди.

Айни пайтда Хитойдаги баъзи бир кичик халқлар ҳам бош кўтардилар. 1860 йили мусулмон дунганлар Ду Вэньсюань раҳбарлигида Юньнан вилоятида маркази Дама шахри бўлган ўз мустақил давлатини эълон қилдилар. Ду Вэньсюань султон Сулаймон номи билан унинг ҳукмдори бўлди. Фақат ХІХ аср 70-йилларига келиб Цин қўшинлари бу давлатни йўқ қила олдилар. Дунганлар, шунингдек, диний шиорлар остида, 1862–1867 йиллари Шэньси, Гансу ва Синьцзян вилоятларида ҳам қўзғолон кўтарганлар.

«Ўз-ўзини кучайтириш» сиёсати (1861–1895 йиллар). Иккинчи «афюн уруши»даги мағлубиятдан кейин Хитойнинг ҳукмрон доиралари мамлакатни Ғарб давлатларининг даромад манбаига айланиб қолиш хавфидан халос қилишга яна бир бор уриниб кўрдилар. Натижада, тарихшуносликда «ўз-ўзини кучайтириш» («цзи цян») номини олган, тараққиётнинг янги йўли ишлаб чиқилди. Уни амалга оширишнинг учта асосий босқичи мавжуд эди. 1861–1870 йиллардаги биринчи босқичда ҳокимиятнинг эътибори деҳқонларнинг ва майда миллатларнинг қаршиликларини бостиришга қаратилди. Иккинчи босқич, 1870–1885 йилларни ўз ичига олиб, ислохотларни ўтказишда ўз таъсирини ошириш учун кураш олиб бораётган икки

асосий гуруҳларнинг пайдо бўлиши билан характерланади. Учинчи босқич 1885–1895 йиллар – Ли Хунчжан гуруҳининг ғалабаси ва Хитойнинг Япония билан урушдаги мағлубиятидан кейин гуруҳ етакчисининг ҳокимиятдан четлатилиши билан якунланади.

Фан ва техника соҳасидаги энг яхши ютуқларни чет элликлардан ўзлаштириб олиш ва уларни ўзларида қўллаш ғояси 60-йиллардаги ислохотлар даврида асосий фикр бўлиб қолди.

1861 йилнинг январида Пекинда «Турли мамлакатларнинг ишларини жамоа бўлиб бошқариш бўйича идора» – Цзунлияньминь ташкил қилинди. У Хитой империяси Олий маслаҳат кенгаши родини бажарарди.

1861 йилнинг августида император И Чжу вафот этди ва тахтга унинг кичик ёшдаги ўғли Цзай Шунь чиқди. Янги ҳукмдорнинг кўпроқ Циси номи билан маълум бўлган онаси Ехэнара марҳум императорнинг амакилари Гун ва Чунлар билан ҳамда императорнинг беваси Сяо Чжен билан биргаликда регентлик қилиш ҳақида келишиб олди. Айна пайтда иккинчи «афюн уруши» йилларида чет элликлар билан муроса қилмаганликда ва бу билан Пекиннинг вайрон қилинишига қўмаклашишда айбланаётган Су Чжен бошчилигидаги аввалги регентлик кенгаши йўқ қилинди.

Келгуси ўн йиллик давомида, то Цзай Шуннинг ўлимига қадар, амалда мамлакатни Циси гуруҳи бошқарди. Унинг асосий ҳаракатлари «ички исёнга» қарши курашда ҳал қилувчи ғалабага эришиш мақсадида армияни кучайтиришга йўналтирилганди. Тайпинлар исёни бостирилгандан сўнг замонавий машина ва кемалар қурилишига, ҳарбий соҳадаги муассасалар тузишга қаттиқ киришилди. Хитойда биринчи ҳарбий қурол-аслаҳа омбори ва кема қуриш корхонасини ташкил қилган Ли Хуанчжан ҳамда Цзо Цзуньтанлар бу жабҳада алоҳида шижоат кўрсатдилар. Пекинда дипломатик кадрлар тайёрловчи чет тиллари мактаби очилди. Тез орада бундай мактаблар Шанхайда ва Гуанжоуда ҳам очилди.

1875 йилнинг бошларида император Цзай Шун вафот этди ва тахтга Цисининг уч яшар жияни Цзай Тянь чиқди. Бу билан Хитойда Циси ҳукмронлиги амалда сақланиб қолаверди.

«Ўз-ўзини кучайтириш» сиёсатини амалга оширишнинг олти-та асосий таркибий қисми расман эълон қилинганди: аскарларни тайёрлаш, кемалар қуриш, машиналар ишлаб чиқариш, қуроли кучларни сақлаб туриш учун маблағлар топиш, қобилиятли одам-

ларни бошқарувга жалб этиш ва юқорида кўрсатилган тадбирларни узоқ муддатда бажаришга журъат қилиш. Бу йўриқ ҳеч бир жиддий ўзгаришларсиз 1895 йилгача амалга оширилди.

1870-йилларнинг биринчи ярмида 120 та хитойлик ўсмирлар АҚШга ўқишга юборилди. Лекин уларнинг «Ғарб ғояларига жуда чуқур шўнғиб кетишларидан» хавотирланган ҳукумат 1880-йилларнинг бошларидаёқ уларни ватанларига чақириб олди.

1870-йилларнинг охири 1880-йилларнинг бошида Ли Хунчжаннинг ташаббуси билан Тяньцзинда мина-торпеда ва телеграф мактаблари, шунингдек, иккита ҳарбий билим юрти очилди. 1880 йили Гуанчжоуда Ғарб фанлари мактаби ташкил қилинди. Бу ўқув юртларида Хитой учун анъанавий бўлган конфуцийлик назарияси билан бир қаторда, Ғарб фанлари ҳам ўқитиларди. XIX асрнинг охирларига келиб Хитойда айнан ана шундай билим юртларининг битирувчиларидан Ғарб кадриятларига мойил бўлган илмий-техник зиёлилар етишиб чикди.

Хитой Франция билан бўлган урушда енгилганидан кейин «ўзини ўзи кучайтириш» сиёсатини юритишнинг яқунловчи босқичи бошланади ва унда Ли Хунчжан ҳамда унинг тарафдорлари яна ҳал қилувчи роль ўйнайди. 1885 йил октябрнинг ўрталарида Ҳарбий-денгиз ишлари бўйича идора тузиш ҳақида буйруқ чиқарилди. Бу Идоранинг бошлиғи қилиб князь Чун, унинг ўринбосарлари этиб князь Цин ва Ли Хунчжаннинг ўзи тайинланди. Бироқ орадан уч йил ўтгач замонавий кемалар сотиб олишга ажратилган пуллар Циси учун шаҳар ташқарисида янги қароргоҳ қуришга сарфланди, 1893 йили эса Идора бутунлай бекор қилинди. Хитойнинг флоти ўша-ўша заифлигича қолаверди, у ҳатто умумий қўмондонликка ҳам эга эмасди.

ХIX асрнинг сўнги чорагида Хитойнинг ташқи сиёсати. XIX асрнинг 60-йилларида Хитой Пруссия (1861), Дания, Нидерландия (1863), Испания (1864), Бельгия (1865), Италия (1866) ва Австро-Венгрия билан (1869) тенг ҳуқуқли бўлмаган шартномаларни имзолади.

XIX аср 70-йилларида Ғарб мамлакатлари Хитойдан янги ён беришларга эришдилар: Хитой ҳукумати 1876 йили Чифуда Буюк Британия билан битим имзолади. Унга кўра Буюк Британия анча фойдали устунликларга – Янцзи доирасида тўртта янги порт очиш, Далида инглизлар консуллигини ташкил этиш, шунингдек,

Юньнань вилоятида кулай вазият яратиб берилишига ва Тибетга инглизларнинг экспедицияси жўнатилишига эришди. 1880-йилларнинг бошларида француз-хитой муносабатлари ёмонлашди, бунга Учинчи республика тузумининг Ҳиндихитой мамлакатларида мустамлакачилик сиёсатини ўтказётганлиги сабаб бўлди, чунки ўша пайтда Аннам ҳудуди Хитойга вассал қарамликда эди. Бир қатор жанглардан сўнг Цин ҳукумати 1885 йилнинг июнида тинчлик шартномасини имзолади, унга кўра Аннам Франция қўл остига ўтди. Бундан ташқари, французлар Юньнань вилоятида савдо қилиш ҳуқуқини ҳам олдилар.

Ғарб мамлакатларидан ташқари 1870-йиллар бошида Япония ҳам Хитойга ўз таъсирини ўтказиш учун кураш бошлади. 1872–1879 йилларда у шу пайтгача Япония ва Хитойнинг икки томонлама назорати остида бўлган Рюкю ороллари устидан яқка ҳукмронлик қилиш учун кураш олиб борди.

1874 йили Япония АҚШ билан бирга Тайвань оролини эгаллаб олишга уринди, аммо бу ерда ўз манфаатларига эга бўлган Буюк Британиянинг аралашувидан сўнг вақтинча бу режадан воз кечишларига тўғри келди.

Япония билан Хитой ўртасидаги қарама-қаршиликларга навбатдаги сабаб Корея бўлди. 1894 йили у ерда дехқонлар қўзғолони бошлангандан сўнг Корея ҳукумати уни бостириш учун ёрдам сўраб Хитойга мурожаат қилди. Вазиятдан фойдаланган Япония ҳам ўз ташаббуси билан Кореяга қўшин жўнатди. 1894 йил июль ойининг охирида японлар томонидан Хитой ҳарбий кемасининг чўктириб юборилишига олиб келган жанжал бошланди. Ўша йилнинг 1 августида Япония Хитойга қарши уруш эълон қилди.

Хитой ҳукмрон доираларида ҳаракат режаси борасида ягона фикр йўқ эди. Натижада, 1894 йил 16 сентябрда Пхеньян яқинидаги жангларда Хитой қўшинлари мағлубиятга учради ва Ялу дарёси томонга чекинди. Тез орада у ерга японлар келди, улар бир вақтнинг ўзида Ляодун яриморолига ҳам тушди ва Дальний ҳамда Порт-Артур портларини эгаллаб олди. Японлар, шунингдек, Хитой флоти устидан ҳам ғалаба қозонди, уларнинг қолган-қутганлари Вэйхайвэй кўрфазига чекинишга мажбур бўлди.

1895 йилнинг январида музокаралар олиб бориш ва тинчликка эришиш учун хитойлик вакиллар Японияга жўнатилди, бироқ музокаралар натижа бермади. Февралда япон қисмлари Вэйхайвэйни

камал қилди, кейин эса уни босиб олди. Фақат шундан кейингина японларнинг Симоносеки шаҳрида 17 апрелда шартнома имзоланди. Бу шартномада Хитойнинг Корея устидан сюзеренитетидан воз кечиши, японларга Тайвань оролини, Ляодун яриморлини ва Тэнху ороллари бериши, икки юз миллион лян товон тўлаши, савдо учун тўртта янги портни очиши назарда тутилган. Бундан ташқари, Япония Хитойда ўз саноат корхоналарини куриш ҳуқуқини ҳам олди. Япониянинг Узоқ Шарқда таъсири кучайишидан хавотирга тушган Россия билан Франция бу шартноманинг бир қатор моддаларига, энг аввало Ляодун яриморлининг эгаллаб олинишига қарши чиқди. Бу Японияни ундан воз кечишга ва Хитойга қайтишига мажбур қилди.

1896 йили Ли Хуанчжан бошчилигидаги Хитой делегацияси Россияга келди. Бу делегация император Николай II га тож кийдириш тантаналарида қатнашди. Ташриф давомида иккала давлат ўртасида яширин шартнома имзоланди. Унда Япония томонидан Хитойга ёки Кореяга ҳужум қилганида Россия билан ҳарбий иттифоқ тузиш ҳақида келишилди. Бундан ташқари, Хитой Владивосток яқинида Манжурия ҳудуди орқали темир йўл қурилишига розилик билдирди. Зарур бўлганда бу темир йўл орқали рус қўшинларини тапиш, шунингдек, уларга Хитой портларидан фойдаланиш ҳуқуқи ҳам берилган эди.

Бу пайтга келиб Хитойда Германия ҳам фаоллик кўрсата бошлади. Германия 1897 йил ноябрининг ўрталарида Цзяоржоу (Киао-Чао) кўрфазини эгаллаб олди, кейин эса уни 99 йил муддатга ижарага олиш ва Циндао портида ҳарбий – денгиз базаси қуришга эришди. Бундан ташқари, 1898 йил 6 мартдаги шартномага биноан Германия Шаньдун вилоятида темир йўллар қуриш, немис тадбиркорлари эса ўз корхоналарини очиш ҳуқуқини қўлга киритдилар. Буюк Британия ўз навбатида Хитой ҳукуматидан ўзининг Янцзи дарёси водийсида имтиёзли ҳуқуқлари тасдиқланишига эришди.

Хитой денгиз божхоналари ҳам Ғарб давлатлари назорати остида қолди, бу эса мамлакатни улар фаолиятидан олинадиган даромадлардан тўлиқ фойдаланиш ҳуқуқидан маҳрум қилди. 1898 йилнинг май ойи охирида Вэйхайвэй порти Буюк Британия назоратига ўтди, ўша йилнинг июнь ойи бошларида эса Хитойдан 99 йиллик ижарага олинган Коулун яриморли ҳисобига Гонконг ҳудудини кенгайтириш ҳақида келишув имзоланди. Франция ҳам Хитойда ўз манфаатлари доирасини кенгайтиришда давом этди. 1898 йилнинг

апрелида у Тонкиндан Юньнаньфугача темир йўл куриш, шунингдек, Гуанчжоувань қўлтиғини 99 йиллик ижарага олиш хукуқини қўлга киритди. Япония ҳам, ўз навбатида унинг ихтиёрисиз Фуцзянь вилоятининг бирор бир қисми ажратиб олинмаслиги ҳақида Цинларнинг кафолатини олишга эришди.

Шундай қилиб, XIX асрнинг охириларида Хитой ҳудудини ўз таъсир доираларига бўлиб олган чет давлатларнинг ярим мустамлакасига айланди.

Хитойда жойлаштирилган чет эл капитали куйидагича тақсимланган эди¹.

Капитал жойлаш-тирган давлат	1902 йил млн доллар	Ўрни	1914 йил млн доллар	Ўрни
Буюк Британия	260,3	1	607,5	1
Япония	1,0	7	219,6	4
Россия	246,5	2	269,3	2
АҚШ	19,7	5	49,3	6
Франция	91,1	4	171,4	5
Германия	164,3	3	263,6	3
Бельгия	4,4	6	22,9	7
Бошқа давлатлар	0,6	8	6,7	8

Ислоҳотнинг «юз кун». Япония билан урушда енгилганидан кейин Хитой жамиятида «ўзини ўзи кучайтириш» йилларига нисбатан кескинроқ ислоҳотлар ўтказиш ғоялари пайдо бўла бошлади. Уларнинг мақсадлари аввалгидек Хитойни мустақил, қудратли, ички ҳам ташқи сиёсатда чет элларга боғлиқ бўлмаган давлатга айлантириш бўлиб қолаверди.

1885 йили император номига ўзининг биринчи хатини юборган, унда мавжуд конунчиликка ўзгартиришлар киритишга, буржуа ислоҳотларини амалга оширишга чақирган ислоҳотчи Кан Ювэйнинг ғоялари ва амалий фаолияти машҳур бўлди. Аммо фақат орадан 13 йил ўтганидан кейин у император Гуансюй қабулига кира олди. 1897 йилнинг декабридаги ўз баёнотида Кан Ювэй таъкидлайдики, юридик нуқтаи-назардан Хитой расман мустақил мамлакат

¹ Қ а р а н г : *Трецёткина И.Г.* Всемирная история в таблицах и схемах. Санкт-Петербург, 2011. С.55.

бўлишига қарамасдан, агар ўз вақтида ислоҳотлар ўтказилмаса, уни иккинчи Вьетнам ёки Бирмага айлантириши мумкин бўлган душман давлатларга тўлиқ боғлиқ бўлиб колмоқда.

1898 йилнинг апрелида Пекинда ислоҳотчиларнинг янги сиёсий ташкилоти – «Мамлакатни қўриқлаш иттифоқи» («Баого эуэй») пайдо бўлди ва ёзнинг бошларидан 102 кун (2 июндан 21 сентябрга қадар) давомида ислоҳотчиларнинг гоёларини амалга татбиқ этиш бошланди. Кан Ювэйнинг энг яқин сафдошлари Тань Ситун, Лян Цичао ва бошқалар йирик амалдорларга айландилар. Унинг ўзи бирон-бир масъулиятли лавозимни эгалламади. Фақат ислоҳотларнинг умумий гоёвий раҳбарлигини амалга оширди. Бу даврда ёш император Гуансюй ислоҳотчиларнинг гоёларига аниқлик киритувчи 60 га яқин фармонлар қабул қилди.

1898 йилнинг 11 июнида ислоҳотларнинг «юз куни» деб аталган даврни бошлаб берган биринчи фармон чоп қилинди. Унда Пекинда университет ташкил этиш ва вилоятларнинг пойтахтларида ўқув юртлари очиш ҳақида эълон қилинганди. Бундан ташқари, мамлакат бўйлаб бошланғич мактаблар тизимини яратиш бошланди. Ўша куннинг ўзидаёқ армияда тозалаш ўтказиш ва ҳарбий имтиҳонлар олишнинг янги тартибини жорий қилиш ҳақида фармон чиқарилди. Ҳеч ўзгармайдигандек туйилган «багу» услубидаги имтиҳон тизими замонавий муаммолар бўйича аниқ саволлардан иборат ёзма имтиҳон билан алмаштирилди. Хитойда даврий нашрлар сони оширилди, уларнинг одамларни маърифатлаштиришига умид боғланганди. Янги темир йўллар қуриш, саноат корхоналари ташкил қилиш, қишлоқ хўжалик маҳсулотлари етиштиришда машиналарни қўллаш ва шу каби вазифалар вилоят раҳбарлари зиммасига юклатилганди. Бироқ пойтахтдаги ва жойлардаги консерватив кайфиятдаги амалдорларнинг қаршиликлари туфайли, айтиб ўтилган тадбирларнинг кўпчилигини ҳаётга жорий қилишнинг иложи йўқлиги тез орада маълум бўлди. Сарой ғаламисликларида ҳеч қанақа тажрибага эга бўлмаган ислоҳотчилар бу қаршиликларни қатъий йўл билан енгишга қарор қилдилар. Улар бэйян армиясининг генерал-инспектори Юань Шикайни ўзларига иттифоқчи қилиб олдилар ва унга Жан Луни ҳамда баъзи бир консерватив амалдорларни жисман йўқотишни топширдилар. Бироқ Юань Шикай бу буйруқни бажармади, бу эса Цисига қўл келди. 1898 йил 21 сентябрда унинг буйруғи билан им-

ператор уй қамоғига олинди. Бир неча кундан кейин ислохотчилар партиясининг олтига раҳбари ва Тань Ситун қатл қилинди. Кан Ю-вэй ва Лян Ци-чаолар инглизлар ҳамда японларнинг ёрдамида мамлакатдан қочиб кетишга муваффақ бўлдилар.

Сунь Ятсен сиёсий фаолиятининг бошланиши. Хитойдаги буржуа-ислохотчилиги билан бир қаторда ундан кўра анча кескинроқ инқилобий йўналиш ҳам XIX аср охирларида пайдо бўлди. Унинг ёрқин вакили Сунь Ятсен (1864–1925) эди. Жанубий Хитойнинг Гуандун вилоятида деҳқон оиласида туғилган, Гавай оролларида миссионерлик мактабини ва Гонконгдаги тиббиёт институтини тугатган.

1894 йили Сунь Ятсен Гавай оролларида «Хитой тикланиш иттифоқи»ни (Синьчжинхуэй) тузди. Унга бир қатор радикал кайфиятдаги хитойликлар аъзо бўлдилар. Бир йилдан кейин ташкилотда 200 га яқин киши бўлиб, у махфийлик асосида қурилган ва яширин иш юритарди. 1895 йилнинг бошларида Хитойга қайтиб келган Сунь Ятсен Гонконгда, савдо фирмаси кўриниши остида, «Хитой тикланиш иттифоқи»нинг бўлимини тузди. У манжурларга қарши Хитойнинг жанубидаги бошқа яширин ташкилотлар билан алоқа ўрнатди. У бошчилигида 1895 йил 26 октябрга белгиланган кўзғолон фoш қилингандан сўнг Хитойдан кетишга мажбур бўлди.

1896 йилнинг сентябрида Сунь Ятсен Лондонга келди. У Европа бўйлаб кўп саёҳат қилди. Илк маротаба К. Маркснинг ва америкалик иқтисодчи Г. Жоржнинг асарлари билан танишди. У Фарб демократияси ҳам амалда орзу қиладиган тузум эмас ва жиддий ўзгаришларга муҳтож, деган хулосага келди. Бу фикр, Хитойда бир вақтнинг ўзида миллий, сиёсий ва иқтисодий масалаларни ҳал қилиш ҳақидаги асосий ғоясининг бошланишига олиб келди.

Европадан Японияга қайтиб келгач у ёрдам беришни ваъда қилган бир қатор япон сиёсий арбоблари билан алоқа ўрнатди. Сунь Ятсен «Хитой тикланиш иттифоқи»ни қайта ташкил қилди: 1899 йилнинг бошида Гонконгда унинг нашр органи «Чжунго жибао»ни («Хитой газетаси») чиқарди ва Цинларга қарши янги кўзғолонлар тайёрлашга киришди.

XX аср бошларида Хитой. Синьхай инқилоби. Аҳоли сони жиҳатидан дунёнинг энг катта мамлакати ўнлаб йиллар давомида чет давлатларнинг ярим мустамлакаси бўлиб қолаётган эди. XX аср бошларида мамлакатнинг 400 млн аҳолисидан 90%и савод-

сиз эди. Узоқ йиллар давомида мамлакатни императорнинг беваси Циси (1861–1908) бошқарарди. Урушлар ва кўзғолонлар туфайли ҳокимиятнинг обрўси жуда пасайиб кетганди.

Шундай ҳолатда Сунь Ятсен бошчилигида Синьхай инқилоби бошланади. Унинг бундай аталишига сабаб шуки, 1911 йил Учан провинциясида инқилоб бошланган ой хитойликларнинг қамарий тақвими бўйича «синьхай» оғи эди. 1911–1912 йиллардаги инқилоб натижасида манжурлар сулоласи ағдарилди, Хитой республика деб эълон қилинди, аммо мамлакат сиёсий тарқоқ ҳолга тушиб қолди. Айрим ҳудуд ва провинциялар маҳаллий саркардалар («милитаристлар») қўлида қолиб, улар бир-бирлари билан уруш олиб борардилар. Бундай шароитда президентлик лавозимини бир ярим ойдан бери эгаллаб турган Сунь Ятсен уни қуроли кучлар қўмондони Юань Шикайга топширди. Юань Шикай Хитой республикасининг янги муваққат президенти бўлди. 1912 йили Сунь Ятсен Гоминьдан («Миллий партия») партиясига асос солди ва уни бошқарди. 1913 йили у халқни «иккинчи инқилобга» чақирди, аммо аҳоли томонидан қўллаб-қувватланмади. Натижада Гоминьдан тақиқланиб, Сунь Ятсен ва унинг тарафдорлари чет элга чиқиб кетишди. 1916 йили генерал Юань Шикай вафот этгандан сўнг Хитой провинцияларида ҳокимиятни эгаллаб турган феодал-милитаристик гуруҳларнинг кураш майдонига айланди.

Синьхай инқилоби аграр ва бошқа бир қатор долзарб муаммоларни ҳал қилмади. Аммо инқилоб натижасида Цинлар сулоласи ва монархия йўқ қилинди. Республика тузумига ўтган Хитойда буржуача тараққиёт жадаллашди.

XIX асрнинг иккинчи ярмида Хитойда ижтимоий онг ва маданият. Биринчи ва иккинчи «афюн» урушларида Хитойнинг мағлубиятидан кейин мамлакатнинг истикболи борасида жамиятда бир нечта нукта-назарлар пайдо бўлди. Кўпгина донишмандлар учун бош муаммо куйидагича эди: Хитой учун қайси маъқулроқ – ҳарбий мағлубиятга учраб, чет давлатларнинг ярим мустамлакасига айланишми ёки «ёввойилар»нинг (ғарбликларнинг) гоёларини қабул қилиб, буюк цивилизациянинг ўзига хослигини йўқотишми?

Бу саволга турли хил жавоб берган куйидаги асосий гуруҳларни ажратиб кўрсатиш мумкин: «консерваторлар» («қаттиқбошлар»), «новаторлар» («ғарбчилар») ва «ахлоқий софлик гуруҳи» (асосан, Хайминь академияси аъзоларини бирлаштирган). Биринчи гуруҳ

Хитойни бошқа давлатлардан ажратиб қўйишни, чет эл фуқароларини мамлакатга киритилмасликни, жамиятдаги иқтисодий ва ижтимоий муносабатларни ўзгартирилмасликни талаб қиларди. Уларнинг фикрларига кўра, Хитой аввалги улуғворлигига эришмоқлиги учун қадим ҳукмдорларнинг ўғитларига қайтиш, уларни ўша даврлардаги файласуфларнинг асарларидан ўрганиш ва кейин амалда қўллаш зарур эди. Улар ташаббуси билан жамиятда христианларга ва чет элликларга қарши кайфият авж олдирилди. Кўп сонли памфлетлар чоп қилиниб, уларнинг мазмунини номланиши аниқ кўрсатиб турарди – «Иблислар динига ўлим», «Иблисларнинг йўқ қилиниши ҳақида кўшиқ» ва шу кабилар.

Иккинчи гуруҳ, Хитой анъаналарини умуман сақлаб қолган ҳолда, хорижликлардан уларнинг мафқурасини эмас, техник ютуқларини, энг аввало, ҳарбий соҳадаги ютуқларини ўзлаштириб олиш зарур, деб ҳисобларди.

Юқорида айтиб ўтилган гуруҳларнинг охиргиси, давлат ҳокимияти органларини аввалги даврлардаги «саховатлилик» тартибларини бузаётган одамлардан тозалаш, ҳукумат фаолиятида қадимги «олтин аср»ни қайта тиклаш лозим, деб ҳисобларди. Улар ҳам биринчи гуруҳ вакиллари каби, Фарбнинг ютуқларини ўзлаштириб олиш тарафдорларини танкид қилардилар.

Яна битта, ташкилий жиҳатдан расмийлаштирилмаган, вакиллари Фэн Гуйфэнь (1809–1874), Ван Тао (1828–1897), Сюэ Фучэн (1838–1894) ва бошқалар бўлган оқимни айтиб ўтиш мумкин. Улар ўзларини Вэй Юан ва Линь Цзэсюйнинг гоъвий издошлари, деб ҳисоблардилар.

1861 йили Фэн Гуйфеннинг «Цзяо Биньлунинг норозилиги» номли китоби пайдо бўлди, унда тезда бажариладиган вазифалар сифатида Хитой миллий саноатини яратиш, давлат бошқарувини ислоҳ қилиш, Фарб намунасидаги мактабларни ташкил қилиш ва шу кабилар олға сурилганди. Улар бунинг барчасини Хитойда конфуцийлик таълимоти обрўсининг мустаҳкамланиши билан боғларди.

Ислохотларнинг вакилларида «буюк бирлашиш» (Да тун) гоъясининг муаллифи Кан Ювэйни, Тан Ситунни ва Лян Ци-чаони ажратиб кўрсатиш мумкин. «Буюк бирлашиш» назарияси Кан Ювэйнинг 1887 йилда нашр қилинган «Буюк бирлашиш ҳақида китоб» асарида батафсил баён этилган. Унда Кан Ювэй инсоният азоб-укубатлардан идеал давлат тузумини ташкил қилиш йўли би-

лан кутулиши мумкинлиги ва унга эришиш учун баъзи бир тўсиқлардан кутулиш ҳақидаги фикрини баён қилган.

У барча тўсиқларни олиб ташлаш ва 200–300 йил давомида Ёр юзида адолат ўрнатиш имконияти бор, деган фикрда эди. Биринчи боскичда қуролли кучларни тарқатиб юбориш бўйича умумжаҳон конференциясини чақириш, Миллатлар Иттифоқини тузиш, умумжаҳон парламенти ва ҳукуматини ташкил қилиш таклиф этилади.

Кан Ювэйнинг ўзи яратган назариясини конфуцийлик таълимотининг ривожлантирилиши деб ҳисобларди, аммо у билдирган фикрларнинг кўпчилиги конфуцийликка зид эди. Баъзи элементлар тайпинлар таълимотидан, шунингдек, чет элликлар томонидан хитой тилида нашр этилаётган журналлар орқали танишиш мумкин бўлган гарбий европалик утопистларнинг назарияларидан олинганди.

XIX аср охирида Хитой ислоҳотчилик тафаккурининг яна бир ёрқин вакили Тань Ситун (1863–1898) эди. Хубэй вилояти губернаторининг ўғли бўлган Тань 1885 йили Ғарб фанларини ўрганиш бўйича тўғаракка асос солган, Хитой шаҳарларида турли амалдорлик лавозимларини эгаллаб юрган. У манжур ҳукмдорлари буйруғи билан қатл этилганидан кейин «Инсонпарварлик ҳақидаги таълимот» номли фалсафий асари чоп этилди. Унда Тань Ситун Хитойнинг барча кўргуликларида ажнабий Цинлар сулоласини айблади. У Хитойнинг Корея, Афғонистон, Эрон ва Усмонийлар империяси билан иттифоқ тузиши ғоясини илгари сурди. Бу мамлакатлар ҳам чет давлатларнинг салбий таъсирини ўзларида ҳис қилар, монархиялик тузумининг йўқ қилинишига ва демократия ўрнатилишига эҳтиёж сезарди. Тань Ситун Хитойда республика тузуми ўрнатилиши ғоясига жуда яқинлашиб келди, «барча монархларни йўқ қилган» Буюк француз инкилобининг тажрибасини ижобий намуна деб ҳисоблаганди. У Ғарб мамлакатларидаги тартибни идеаллаштирар, лекин шунга қарамасдан, уларни Хитойда тўлиқ қўллаш мумкин, деб ҳисобламас эди. 1898 йили у ўз дунёқарашларига қарамасдан, муроса қилишга кўнди ва ислоҳотлар учун ҳаракатнинг раҳбарларидан бири бўлди.

Сунь Ятсен XIX асрнинг охирларида ҳали буюк донишманд сифатида тўлалигича ўзини намоён қилгани йўқ эди, лекин шунга қарамасдан унинг ўша даврдаги баъзи асарлари эътиборга лойиқ.

Сунь Ятсен ўз фаолиятини ислохотчилар тарафдори сифатида бошлади. 1893 йилнинг охирида ўша пайтлари ислохотчиларнинг энг истиқболли вакили деб ҳисоблаган Ли Хунчжанга мамлакатни қайта куриш режаси баён қилинган мактуб тайёрлади. Аммо ўз мактубини шахсан тақдим этишга уринган Сунь Ятсенни Ли Хунчжан қабул қилмади. Шундан кейин, айниқса Япония билан урушда Хитойнинг мағлубиятидан сўнг у ўз қарашларида анча қатъийлашди, Цинлар сулоласи ағдарилиши зарурлиги ҳақидаги фикрни маъқуллади. Унинг ўша даврдаги ислохотчилардан асосий фарқи ҳам шунда эди, чунки Кан Ювэй Цинлар билан ҳам муроса қилса бўлади, деган фикрда эди.

XIX аср охирларида маданий соҳада бир-бирига зид йўналишлар пайдо бўлади. Бир томондан, адабиётда, айниқса шеърятда мумтоз намуналарга тақлид қилиш кузатилса, бошқа томондан, жамиятнинг фақат ўқимишли қисмигагина тушунарли бўлган вэньянь эски адабий тилини аста-секин сиқиб чиқараётган, аҳолининг кенг қатламларига тушунарли бўлган байхуа адабий тилининг тобора кенг тарқалиши юз берди. Иероглифли ёзув ўрнига фонетик ёзув яратиш лойиҳалари ҳам пайдо бўла бошлади.

Поэзияда ислохотлар тарафдори Хуан Цзунсяннинг (1848–1905) ижоди сезиларли воқеа бўлди. Унинг шеърлари чет эл ҳукмронлигига қарши курашга чорларди. Хитой жамиятидаги аёнлар қатламининг ахлоқини сатирик кўринишда баён қилган Ли Баоцзянинг «Бизнинг амалдорлар» романи жамоатчиликнинг ижобий фикрига сазовор бўлди.

Тасвирий санъатда миллий анъаналарни мукаммаллаштириш давом этди. Жэнь Боняннинг (1840–1896) «гохуа» усулидаги асарлари жуда машхур бўлиб кетди. Буюк рассом Ци Байши (1861–1957) ижодининг дастлабки босқичи XIX аср охирларига тўғри келди.

Меъморий анъаналар императорнинг ёзги «Ихэюань» («Тинч истироҳат боғи») саройи биносида ва боғ меъморчилигининг буюк асарларида ўз ифодасини топган.

XIX асрнинг 2-ярмида хитой тилида ўнлаб газеталар ва журналлар пайдо бўлди. Масалан, Линь Цзэсюй «Гуанчжоу қайдномалари» журналинини нашр қилган бўлса, Ван Тао Гонконгда хитой газетасини чиқарди.

XIX асрнинг бошларида ҳали буюк давлат саналган Хитой аср ўрталарига келиб Ғарб давлатлари, сўнгра эса АҚШ, Россия ва Япониянинг ҳам мустамлакачилик манфаатлари кесишган энг долзарб ҳудудга айланди. Хитойнинг иқтисодий ва ҳарбий колоклиги унинг ўз-ўзича сақланиб қолаётган буюк давлат мақомига қарамасдан, уни Ғарб давлатларининг ярим мустамлакасига айлантирди.

XVI боб бўйича саволлар

1. Цинлар империясида инқирознинг бошланишига қандай омиллар сабаб бўлди?
2. Биринчи «афюн» урушида Хитойнинг мағлубияти унинг тараққиётида қандай босқични белгилаб берди?
3. Хитойнинг Ғарб давлатлари ярим мустамлакасига айлантирилиши асосан қандай восита ва усуллар билан амалга оширилди?
4. Тайпинлар ҳаракати қандай босқичлардан иборат? Ҳаракатнинг мақсад ва вазифалари, хитой жамияти тараққиётида тутган ўрни ҳақида нималар биласиз?
5. XIX асрнинг 2-ярмида Хитойдаги халқ кўзғолонларининг асосий сабаби нимада эди?
6. «Ўз-ўзини кучайтириш сиёсати» деганда нимани тушунасиз?
7. XIX асрнинг сўнги чорагида Хитой ташқи сиёсатида қандай ўзгаришлар юз берди?
8. Ислохотларнинг «юз куни» қандай натижалар билан якунланди?
9. XX аср бошларидаги Синьхай инқилоби Хитойнинг капиталистик тараққиёти учун қандай аҳамият касб этди?

XVII БОБ. XIX АСР – XX АСР БОШЛАРИДА ҲИНДИСТОН

XIX асрнинг биринчи ярмида Англиянинг Ҳиндистондаги босқинчилик сиёсати. Инглизлар ўзларининг Шимолий Америкадаги мустамлакаларидан айрилгандан сўнг Ҳиндистон улар мустамлакачилик сиёсатининг асосий объектига айланиб қолди. Бу сиёсатни олиб бориш аввалгидай Ост-Индия компаниясига юклатилган бўлиб, унинг ҳарбий ва фуқаро хизматчилари XIX асрнинг 30-йилларидаги ислохотгача тўлиқ европаликлардан ташкил топган эди. Бу даврда инглизларга тобе ҳудудлар икки турга бўлинар

эди – қарам князликлар ва бевосита компаниянинг ўзига қарашли ерлар. Компанияга қарашли ерлар учта президентликка – Бенгалия, Мадрас ва Бомбейга бўлиниб, уларнинг ҳар бири ўз ҳукуматига, армиясига ва амалдорларига эга эди. Мустамлака маъмурий аппаратидаги ҳамма лавозимларга тайинлаш Лондонда, Ост-Индия компаниясининг Директорлар Кенгаши назоратида амалга оширилади.

Британия Ҳиндистонининг пойтахти Калькутта шахри бўлиб, генерал-губернаторнинг қароргоҳи ҳам шу ерда жойлашганди. Ҳиндистон ҳудудини бошқариш узоқ вақт аниқ тизимга эга бўлмасдан, Бомбей ва Мадрас губернаторлари қарор қабул қилишда қисман мустақилликка эга эдилар. Фақат 1833 йили улар генерал-губернаторга тўлиқ бўйсундирилди. Инглиз маъмурлари томонидан маҳаллий ҳинд ҳукмдорларига нисбатан қўлланилган пора бериш, тилёғламалик ва мақтов усуллари, субсидиар шартномалар¹ тузиш ва тўғридан-тўғри ҳарбий йўл билан босиб олиш сиёсати уларни тезда Ҳиндистоннинг ҳақиқий хўжайинларига айлантирди.

XIX асрнинг биринчи ярми Ҳиндистонда инглиз мустамлака давлати шаклланиши учун муҳим босқич бўлди. Бу даврга келиб Франция ушбу регионда муҳим роль ўйнамай қўйганди ва Англия тарқоқ ҳинд давлатлари билан яккама-якка қолганди. Ҳиндистонни тўлиқ эгаллаш учун фақат конфедерацияга бирлашган жанговар маратхларнинг давлати билан Панжоб тўсиқ бўлиб қолаётган эди.

1800–1845 йиллари Компаниянинг ташқи сиёсати. Инглиз-маратхлар урушлари. Иккинчи инглиз-маратх урушига (1803–1805) 1802 йили еттинчи пешво Баджи Рао II (1795–1817) билан Ост-Индия компанияси ўртасида тузилган Бассейн субсидиар сулҳи муқаддима бўлди. Сулҳни пешво Маратхлар Конфедерациясининг шимолий қисмидаги Индор рожалиги (Холкарлар сулоласи) чексиз кучайиб кетаётганлигидан кўрқиб имзолаган эди. Шартномага биноан маратхлар ўзларининг Сурат шахрига бўлган даъволаридан воз кечдилар, пешво инглиз қўшинларини ўз ҳудудига киритди ва уларнинг таъминоти учун 2,6 млн рупия пул ажратди. Маратх рожала-

---

¹ Субсидиар шартномалар рожалик ҳудудига инглиз қўшинларининг чекланган контингенти (сипоҳийлар отряди) киритилишини кўзда тутар ва бу қўшинларни маҳаллий рожа боқиши лозим бўларди. Рожа мустақил гашки сиёсат олиб боришдан компания фойдасига воз кечганлиги учун инглизлар унинг ҳудудини ҳимоя қилиш мажбуриятини ҳам оларди. Шу йўл билан қарзга ботган рожа ерлари кейинчалик компания ҳисобига ўтиб кетарди.

ри ўзаро можароларини англизлар воситачилигида ҳал қилишлари лозим эди. Бу келишувдан норози бўлган Гвалиор, Нагпур ва Индор ҳукмдорлари ўзаро келишмовчиликларни унутиб, зудлик билан ушбу шартномага қарши бирлашдилар. Навбатдаги англиз-маратх уруши бошланди.

Маратхларга қарши жангга англизлар Артур Уэллесли кўмондонлигидаги жанубий армияни ташладилар. У Ҳиндистондаги англиз ерлари генерал-губернатори Ричард Уэллеслининг укаси бўлиб, кейинчалик герцог Веллингтон номи билан машҳур бўлган. Уэллесли ўзининг 24 минг кишилиқ қўшини билан Аҳмаднагарни олишга, Асаи яқинида сон жиҳатидан зиёд бўлган душманни енгилшга муваффақ бўлди. 1803 йили Аргаон ёнидаги жангда Нагпур армияси батамом тор-мор қилинди.

Инглизларнинг 10 минг кишилиқ шимолий армиясига генерал Ж.Лейк кўмондонлик қиларди. Унинг қўшинлари Деҳли ёнидаги жангда ғолиб чиқиб, Бобурийлар пойтахтини эгаллади ва қачонлардир ағдарилган сулола вакили Шоҳ Алам II ни тахтга ўтказдилар. Аммо янги подшо реал ҳокимиятга эга эмасди. 1804 йили Индорга расман уруш эълон қилинди. Уруш натижасида Гвалиор ва Нагпур князликлари Компания билан субсидиар шартнома тузиб, унга биноан бир қисм ҳудудларидан (Деҳли шаҳридан ҳам) воз кечишга мажбур бўлдилар.

1814–1816 йиллари олиб борилган англиз-непал уруши ҳам англизлар галабаси билан якунланди. 1816 йилги Сегаул шартномасига биноан Непал Ост-Индия компаниясига Сикким, Кумаон, Гархвал ва бир қатор бошқа ҳудудларини беришга мажбур бўлди. Шартноманинг муҳим сиёсий банди Катмандуга англиз резидентининг жойлашиши ва Непал ташқи сиёсатининг англизлар назорати-га ўтиши бўлди.

1817–1818 йиллардаги учинчи англиз-маратх уруши маратх рожаликларининг тўлиқ тор-мор қилиниши билан якунланди. Уруш натижасида Маратхлар Конфедерацияси амалда ўз фаолиятини тугатди. Ғарбий Ҳиндистоннинг қатта қисми: Махараштра, Гужорат, қисман Ражастхан ва Ҳиндустон вилоятлари Ост-Индия компанияси ихтиёрига ўтди.

1818–1820 йиллари англизлар ўз ҳудудларини шимоли-ғарб томон кенгайтириб, Ражпут рожаларининг бир қатор ерларини эгаллаб олдилар. 1826 йили англизлар Бирмага экспедиция уюштириб,

Ассам, Манипур ва мамлакатнинг шимолидаги бошқа худудларни қўшиб олди.

Уильям Бентинк генерал-губернатор бўлган йиллари (1828–1835) англизлар қурол ишлатмасдан 1831 йили Майсур давлатини аннексия қилдилар. 1835 йили Майсурга қўшни худудда рожа Курга британиялик мустамлакачиларга қарши кўзғолон кўтаради. Кўзғолонни бостирган англизлар бу давлат ерларини ҳам Компания ихтиёрига қўшиб олдилар.

Лорд Окленд хукмронлик қилган йиллари (1836–1842) англизлар қўшни Афғонистон ва Эроннинг ички ишларига фаол аралаша бошлайдилар ва уларнинг манфаатлари Россиянинг бу ердаги геосиёсий даъволари билан тўқнаш келади. Ҳиндистондаги англизлар ҳукумати Дўст Муҳаммад ҳукуматини ағдариш ниятида Афғонистонга юриш уюштирдилар. Экспедиция муваффақиятли яқунланди ва англизлар афғон тахтига Шоҳ Шуджани ўтказиб, икки йил минтақада назорат ўрнатишга эришдилар. Генерал Кин Кобулда англиз резидентини қолдириб, ўзи Ҳиндистонга қайтиб келди. Бироқ 1841 йил қишда афғонлар кўзғолон кўтариб, англиз гарнизонини деярли тўлиқ кириб ташладилар. Кобулдан қочишга фақат 95 киши муваффақ бўлди.

Бу воқеалардан кейин Окленд генерал-губернатор лавозимидан озод қилинди. Унинг ўрнига жанговар лорд Элленборо (1842–1844) тайинланди. Кобул яна забт этилди ва таланди, аммо англизлар Синдни аннексия қилиш билан чекланиб, қайтиб кетдилар. Англизлар эгаллаган ерлар биринчи марта Эрон чегараларига бевосита туташди.

Инглиз-сикх урушлари. Сикхлар давлати Ҳиндистон худудидаги охириги мустақил давлат бўлиб қолаётган эди. Биринчи инглиз-сикх уруши (1845–1846) Сатлеж дарёси бўйидаги чегара можаросидан бошланди. Уруш давомида сикхлар армияси мардонавор курашганига қарамасдан 1846 йил 20 февралда англизлар сикхлар давлати пойтахтини эгалладилар. Аммо урушни давом эттиришга тайёр турган кўшминг кишилиқ армияни ҳисобга олиб, улар Панжобни аннексия қилишни кейинга қолдирди. Сикхлар бир қатор муҳим вилоятларидан айрилди ва анча кучсизланиб қолди.

Иккинчи инглиз-сикх уруши (1848–1849) англизлар Панжобнинг Мўлтон провинцияси ноибини ағдаришга ва у ерга ўз қўшинларини киритишга уринганидан кейин бошланди. Сикхлар

Афғонистон ҳукмдори Дўст Муҳаммад билан келишиб, унга Пеннаворни қайтариш эвазига инглизларга қарши урушда унинг ёрдамига эришдилар. Натижада Чилианвал жангида инглизлар қақшатқич мағлубиятга учрадилар ва икки ярим минг кўшинидан айрилди. Аммо Гужорат ёнидаги кейинги жаида инглизлар сикхлар устидан батамом ғалабага эришдилар. Сикхлар армияси таслим бўлиб, бутун қуролларини, жумладан, кучли артиллериясини голибларга топширди. Инглизлар кейин афғонлардан Пешаворни тортиб олди. Панжоб аннексия қилинди. Бир неча қўшни майда феодал давлатлар, жумладан, Жамма ва Кашмир Компаниянинг вассалларига айланди.

XIX асрнинг ўрталарига келиб Британия Ҳиндистони ҳудудида формал битга мустақил князлик – Ауд қолган эди. 1856 йили унинг бўйсундирилиши билан инглизларнинг Ҳиндистонни забт этиш жараёни якунланди. Ҳиндистон Англиянинг Осиёдаги сиёсати таянчига айланди.

XIX асрнинг биринчи ярмида инглизларнинг Ҳиндистондаги ички сиёсати. Мустамлакачиликнинг иқтисодий омиллари

Янги хартияларнинг қабул қилиниши. Ост-Индия компанияси мақомининг ўзгариши. Ҳиндистонни бўйсундиришда иқтисодий фактор ҳарбийдан кам аҳамият касб этмади. Ҳиндистоннинг бой ресурсларидан фойдаланиш инглиз иқтисодиёти учун капитал жамғариш манбаи бўлди. Ҳиндистонни эксплуатация қилишдан тушган маблағ Англия саноат инқилоби даврида ҳам муҳим роль ўйнади. Инглизлар мустамлакачиликнинг дастлабки даврида қўллаган фойда йиғиш механизми XIX асрнинг биринчи ярмида ҳам аҳамиятини йўқотмади. Фақат фойда олишнинг янги имкониятлари пайдо бўлди.

1813 йили Ост-Индия компанияси Хартиясининг амал қилиш муддати тугади. Бу пайтга келиб анча кучайган инглиз буржуазияси Компаниянинг монопол ҳуқуқига даъво қилиб, Ҳиндистон билан савдонинг эркинлаштирилишини талаб қила бошлади. Парламентдаги фаол музокаралар ва жамоатчиликнинг қўллаб-қувватлаши натижасида Ҳиндистон эркин савдо зонаси деб эълон қилинди. Компания Хитой билан савдода монопол ҳуқуқни ва Ҳиндистонда

савдо идораларига эга бўлиш ҳуқуқини сақлаб қолди. Унинг Хартияси 1833 йилгача чўзилди. Ҳиндистон эркин савдо зонаси деб эълон қилинганига қарамасдан, Компанияга алоқаси йўқ шахсларнинг савдо қилишига йўл қўйилмади. Фақат англикан черкови руҳонийлари ва христиан миссионерлари учун истисно қилинганди.

Компаниянинг Директорлар Кенгаши инглиз-ҳинд маъмуриятидаги лавозимларни сотишдан ҳам катта фойда (бир йилда 14 минг фст гача) оларди ва бу билан Англиянинг Ҳиндистондаги манфаатларига анчагина зарар ҳам етказарди. Коррупция авж олиб, маҳаллий аҳолига нисбатан зўравонлик давом этарди.

XIX асрнинг биринчи ярмида Ҳиндистонни Англиянинг хомашё базасига айлантириш жараёни давом этди. 1833 йилги Хартия бу йўналишда навбатдаги қадам бўлди. У тадбиркорлар армиясини тўлдирган ва ҳиндлар ерида бойиб кетишни орзу қилган Англия аҳолисининг кенг қатламларига Ҳиндистон эшикларини батамом очди. Бу ердаги ҳокимият энди Лондоннинг каттиқ назоратида бўлган генерал-губернатор қўлида тўпланган эди.

Хартияни қабул қилиш вақтида ушбу лавозимни Ҳиндистонда ишлаш тажрибасига эга бўлган, либерал кайфиятдаги Уильям Бентинк эгаллаб турарди. Унинг раҳбарлигида ўтказилган ислохотлар натижасида инглиз-ҳинд маъмуриятидаги қуйи лавозимларга маҳаллий аҳоли вакиллари жалб қилинди.¹ 1835 йилги таълим ислохоти натижасида бу мақсадлар учун зарур кадрларни тайёрлаш бошланди. Инглизларнинг асосий қисми, жумладан, таълим ислохоти лойиҳасининг муаллифи тарихчи Маколей ҳам ҳиндларнинг қадимги маданияти ва урф-одатларига писандсизлик билан қарадилар. Либерал ислохотчиларнинг ҳинд ёшларига европача таълим бериш истаги фақат рационализм натижаси бўлмасдан, Европа цивилизациясининг Шарқ цивилизациясидан устунлигини намойиш қилишга қаратилган такаббурлик ҳам эди. Бентинк ҳукмронлиги даврида инглизларнинг ҳинд бевалари ўзини ўзи ёқиш қадимий одатини (сати) бекор қилиши ва диний маросимда одам қурбонлик қиладиган тхаглар (бўғиб ўлдирувчилар) сектасини

---

¹ Янги хартиянинг қабул қилиниши бир қатор ўзгаришларга туртки бўлди. Шу заҳотиёқ Британия Ҳиндистоннинг худудий-маъмурий бўлинишига баъзи ўзгаришлар киритди. Бенгал президентлиги таркибидаги шимоли-ғарбий худудлар алоҳида мақом олди. Инглизлар эгаллаган барча ерларда президентликлар округларга бўлинди.

йўқ қилиб ташлаши албатта ижобий характердаги ўзгаришлардан эди. Бу даврнинг муҳим иқтисодий тадбири Ҳиндистон ҳудудида ички божхоналарни бекор қилиш бўлди. Суд тизими ва мустамлака полициясини ташкил қилишга ҳам маълум ўзгаришлар киритилди. Бу тадбирларнинг барчаси Британия мустамлака бошқаруви барқарорлигини мустаҳкамлади ва инглиз-ҳинд мустамлака маъмуриятини таъминлашга ажратиладиган маблағни камайтириш имконини берди.

1833 йилги Хартия Компанияни Хитой билан савдодаги монопол ҳуқуқдан маҳрум қилди ва Ҳиндистон ҳудудида савдо операцияларини амалга оширишни тақиқлади. Лекин бу Ҳиндистондан келаётган бойликлар оқимини камайтирмади. 1834–1839 йилларда Ҳиндистондан Англияга фақат расмий йўллар орқали 15 408 минг фунт стерлинг маблаг келиб тушган¹.

XIX асрда Ҳиндистонда солиқ тизими ва қишлоқ хўжалигининг ривожланиши. Ҳиндистондан келадиган бойликнинг асосий қисмини солиқлар ташкил қиларди. Бу даврда Ҳиндистонда тўртта ер-солиқ тизими: Бенгалияда «доимий заминдорий», Шимолий Ҳиндистонда «вақтли заминдорий», Мадраснинг бир қисмида, Бомбей президентлигида ва Ассамда «райятвари», ҳамда Марказий провинциялар, Панжоб ва Аграда «музававар» мавжуд эди

«Заминдорий» тизими 1793 йили генерал-губернатор Ч. Корнуоллис томонидан жорий қилинган эди. У заминдорларнинг меросий мулки бўлган ерга солиқ тизимини ўрнатади. Солиқ қиймати белгиланган бўлиб, кургоқчилик йилларида ҳам ўзгармасди. Солиқ тўлай олмаган заминдорларнинг ерлари аукционда сотиларди. Бундай ҳол тез-тез такрорлангани сабабли ерлар солиқчи амалдорлар ва судхўрлар қўлида тўпланиб борди. Инглизлар томонидан жорий қилинган солиқ тизими натижасида янги заминдорлар қатлами шаклланиб, улар Британия мустамлака тузумининг ижтимоий таянчига айландилар.

«Вақтли заминдорий» тизимининг бундай деб аталишига сабаб, унда солиқ миқдори белгиланган ва доимий ўрнатилган бўлмасдан, маълум вақтдан кейин қайта кўриб чиқилиши лозим эди. Бу ти-

¹ Қ а р а н г : Новая история стран Азии и Африки. XVI – XIX вв.: учебник для студ. высш. учеб. заведений / под ред. А.М.Родригеса : в 3 ч. – М.: Гуманитар. изд. центр ВЛАДОС, 2004. Ч. 2. С. 84.

зимнинг Бенгалиядагидан фарқи яна шундаки, унда ерга эгалик қилиш ҳуқуқи алоҳида заминдорга эмас, оилага, жамоага, оилалар гуруҳига берилади. Бу тизимда солиқ миқдори, одатда, 3–5 йилда бир марта қайта кўриб чиқилар эди.

«Райятвари» тизимида ернинг олий мулкдори давлат ҳисобланиб, унга эгалик қилиш ҳуқуқи чекланмаган муддатга ва мерос қолдириш ҳуқуқи билан деҳқонлар ва майда феодалларга берилади. Улар баҳорикор ерлардан ҳосилнинг ярмига тенг, сугориладиган ерлардан эса, бешдан уч қисмига тенг миқдорда солиқ тўлашарди.

Солиқ тизими ва мустамлакачилар томонидан жорий қилинган бошқа тадбирлар қишлоқда товар ишлаб чиқаришнинг ўсишига олиб келди. Солиқ йиғиш муддатининг узайтирилиши деҳқонларга сифатли уруғдан фойдаланиш, суғориш тизимини тартибга келтириш ва кўриқ ерларни очиш имконини берди. Натижада Ҳиндистондан қишлоқ хўжалик маҳсулотларини четга экспорт қилиш XIX аср 30-йилларидан 50-йилларигача икки марта ошди. Бироқ қишлоқда ишлаб чиқариш унумдорлиги XVII асрдигача нисбатан анча паст эди. Чунки қишлоқ хўжалик маҳсулотларини экспорт учун ишлаб чиқариш ҳинд қишлоқ жамоасининг натурал ҳаёт тарзига путур етказди, бу эса аввало ижтимоий соҳада акс этди. Қарзи эвазига солиқ ташкилотларига ёки маҳаллий судхўрларга ерларини беришга мажбур бўлган деҳқонларнинг мулкий табақалашув жараёни тезлашди.

XIX асрнинг иккинчи ярмидан бошлаб Англиянинг ижтимоий, иқтисодий ва сиёсий тараққиётида империалистик белгилар кўзга ташлана бошлайди. Бу ҳол Ҳиндистонда мустамлака бошқарувининг янги шакл ва усуллари жорий қилинишига олиб келди. Биринчи навбатда бу XIX аср 50–70-йилларида инглизлар томонидан Ҳиндистонда амалга оширилган ер-солиқ тадбирларида акс этди. Бу даврда ер кадастри ва ер-солиқ тизимини яратиш жараёни яқунланади. Бу айниқса яқинда кўзғолон кўтарган ҳудудларда ерга эгалик муносабатларини барқарорлаштиришда муҳим роль ўйнади. Ерга эгалик қилиш ҳуқуқи 1869 ва 1870 йиллари қабул қилинган қонунларда юридик жиҳатдан мустақамлаб қўйилди.

Амалга оширилган тадбирлар натижасида Ҳиндистондан хомашё, биринчи ўринда пахта олиб чиқиш кескин ошди. Айниқса АҚШдаги фуқаролар уруши йилларида (1861–1865) у ердан Европага келадиган пахта хомашёси камайганлиги сабабли Ҳиндистон

пахтасига талаб кескин ортди. 1860–1868 йиллари Англияга олиб келинадиган умумий пахта ҳажмида Ҳиндистон пахтасининг миқдори уч марта ошди. Шу йиллари Ҳиндистон Англиянинг асосий пахта етказиб берувчисига айланди.

АҚШда фуқаролар уруши тугагандан сўнг пахта жазаваси ҳам тугади ва ҳинд пахтасининг нархи тушиб кетди. Лекин мамлакатда пахта ишлаб чиқаришнинг ошиши тўхтамади. 1870–1890 йиллари Марказий ва Ғарбий Ҳиндистонда пахтачиликка мослашган янги районлар ташкил қилинди.

XIX аср 60-йилларидан бошлаб инглиз буржуазияси Ҳиндистондан қишлоқ хўжалик маҳсулотларини олиб чиқишни оширди. Ҳиндистон экспортининг асосий маҳсулотларини пахта, жун, жут, палма толаси, шоли, буғдой, зираворлар ва қора дори ташкил қилади. Экспортнинг асосий қисми Англияга (масалан, пахтанинг 80%) жўнатилади. 1860–1890-йиллари Ҳиндистондан олиб чиқиладиган товарларнинг умумий қиймати уч марта ошди. Худди шу йиллари Англиядан келтириладиган товарлар ҳажми эса 5 марта кўпайди. У ердан Ҳиндистонга асосан матолар, металл идиш ва бошқа буюмлар ҳамда шу каби истеъмол моллари олиб келинар эди.

Ишлаб чиқаришнинг ўсиши натижасида инглиз мустамлакачи давлатининг Ҳиндистонда бевосита ёки билвосита солиқлардан оладиган даромади 1859 йилги 361 млн рупиядан 1890 йили 851 млн рупиягача ошди.

XIX асрда Ҳиндистонда капиталистик муносабатларнинг шаклланиши. Бу даврда Ҳиндистон савдосида ҳам муҳим ўзгаришлар юз берди. XIX асрнинг биринчи ярмида маҳаллий савдогарлар катта савдодан сиқиб чиқарилди. Аммо Жанубий Ҳиндистонда XIX аср 40-йилларида ҳам чакана савдо маҳаллий ҳиндлар кўлида тўпланган эди. Шунингдек, тўқувчиларни қарам қилиш жараёни ҳам давом этди, уларга майда савдогарларга ёки бозор учун ишлаш тақиқланди. Хунармандчиликнинг умумий инқирози давом этди. Пахтанинг ватани бўлган Ҳиндистон бу хомашёдан тўқилган матоларни деярли экспорт қилмай қўйди. Қўлда тўқилган, юқори сифатли бошқа матоларни четга чиқариш ҳам камайди. Хомашё аста-секин Ҳиндистоннинг асосий экспортига айланиб борди. Бундан ташқари, инглиз савдогарлари, маҳаллий аҳолида талабнинг камлигига қарамасдан, Ҳиндистоннинг ички бозорларини Ланкашир фабрика маҳсулотлари билан тўлдиришга

ҳаракат қилдилар. Айтиш мумкинки, инглизлар Ҳиндистон бозорини очдилар, аммо уни эгаллаш учун ҳали кўп иш қилиниши лозим эди.

Ҳиндистоннинг Европа бозорларига сифатли газлама етказиб берувчидан уни импорт қилувчига айланиши фақат фабрика тизимининг техник устунлигида бўлмасдан, ҳинд газламаларини Англияга олиб кириш учун 75% бож солиғи ўрнатган ҳукуматининг божхона сиёсатида ҳам эди. 1836–1844 йиллари пахтага бож солиғи бекор қилинди ва уни энди Англияга катта миқдорда, фақат хомашё тарзида олиб кета бошладилар. Бундан ташқари, Ост-Индия компанияси маъмурияти ҳам ҳинд хунармандларини камситувчи қарорлар қабул қилди. XIX аср 30-йилларида хомашё истеъмол қилганлик учун 5%, ип учун – 7,5%, матони устахонадан ташқарида бўяганлик учун яна 2,5% солиқ ўрнатилди. Буларнинг барчаси ҳинд товарларини 15–17% га қимматлаштириб, улар Англиянинг арзон товарлари билан рақобатда албатта ютқазарди. Шу тариқа инглизлар Ҳиндистон бозорини эгаллади. XIX аср 50-йилларига келиб пахтадан тайёрланган матолар Ҳиндистонга инглиз экспортининг 2/3 қисмини, Буюк Британия умумий товар экспортининг эса 1/4 қисмини ташкил қиларди.

Ҳиндистонда капиталистик муносабатларнинг шаклланиши жуда секин ва нотеқис амалга оширилди. Инглизларга тегишли ҳудудларда бу жараён анча тез ривожланди. Бунда тўқимачилик саноатининг ривожланганлиги катта роль ўйнади. Биринчи ип йиғирув фабрикасини 1854 йили Бомбейда гужаратлик Давар исмли тадбиркор қурган. Ип йиғириш ҳинд капитали устун бўлган ягона саноат соҳаси эди. Биринчи темир йўл ҳам 1853 йили Бомбейда қурилган бўлиб, 1856 йили 600 км га етказилган. Биринчи телеграф линияси ҳам 1855 йили қурилди. У президентликлар пойтахтларини Калькутта, Агра ва Атток каби йирик шаҳарлар билан боғлади. Коммуникация тизимлари Ҳиндистон ҳудудида асосан XIX асрнинг иккинчи ярмида жадал ривожланди.

Умуман инглизларнинг Ҳиндистондаги иқтисодий сиёсати бу ердаги анъанавий ҳаёт тарзини бузибгина қолмасдан, мустамлакачиликдан олдин шаклланиб бошлаган бозор муносабатларини ҳам йўқ қилиб ташлади. Мустамлакачилар ҳинд иқтисодиётини Англиянинг индустриал жамияти эҳтиёжлари учун мослаштиришга ҳаракат қилдилар. Инглизларнинг бевосита иштирокида ҳинд қишлоқ жа-

моаси барҳам топгандан сўнг Ҳиндистонда капиталистик муносабатлар янги асосда ривожлана бошлади.

XIX асрнинг иккинчи ярмидан Ҳиндистонга инглиз капитали кириб кела бошлайди. Биринчи йирик сармоя киритилган соҳа темир йўл қурилиши бўлди. 1860–1890 йиллари темир йўлларнинг умумий узунлиги 1300 км дан 25 600 км га етказилди. Темир йўл қурилишига сармоя сарфлаган компаниялар жуда катта даромад олдидилар.

Капитал киритишнинг кейинги соҳаси плантация хўжалиги бўлди. Англия ҳукумати Ҳиндистонда чой, қаҳва, каучук плантацияларини кўпайтириш ва турли имтиёзлар орқали қўллаб-қувватлашга катта эътибор қаратди. Инглиз капиталистлари фабрика- заводлар қурилиши ва тоғ-кон саноатига ҳам йирик сармоялар киритдилар.

Шу тариқа XIX асрнинг иккинчи ярмида Ҳиндистонда капитализм ривожланиши учун зарур бўлган иккита асосий шарт вужудга келди: ишлаб чиқариш воситаларидан «эркин» ишчилар пайдо бўлди ва дастлабки капитал жамғармаси ҳосил қилинди.

Албатта капиталистик тараққиёт ҳинд жамиятини қаттиқ эксплуатация қилиш билан кўшиб олиб борилди. Деҳқонларнинг кўпчилиги ўз ерларидан ажралиб, ёлланма ишчиларга айландилар. Масалан, 1870-йилларнинг бошига келиб барча сотилган ерларнинг 45% и савдогарлар ва судхўрлар қўлида тўпланди. Бу жараён Махараштрада айниқса жадал борди, масалан Сатара округида 1870-йилларнинг охирига келиб барча ҳайдаладиган ерларнинг учдан бир қисми судхўрлар қўлига ўтиб кетди. Бошқа ҳудудларда ҳам шундай жараёнлар давом этди. Деҳқонларнинг кўплаб хонавайрон бўлиши сабабли айниқса қурғоқчилик йиллари оммавий очарчиликлар бўларди. Агар 1825–1850 йиллари мамлакатда икки марта очарчилик бўлиб, унда 0,4 млн киши ҳалок бўлган бўлса, 1850–1875 йиллари 6 марта очарчилик бўлиб, 5 млн киши очдан ўлган, 1875–1900 йиллари эса 18 марта очарчилик бўлган ва 26 млн киши очдан ўлган¹.

Капитализмнинг ривожланиши мамлакатда буржуа жамиятининг шаклланишига ва ижтимоий зиддиятларнинг кескинлашувига олиб келди.

---

¹ Қ а р а н г : Новая история стран Азии и Африки. XVI – XIX вв.: учебник для студ. высш. учеб. заведений /под ред. А.М.Родригеса : в 3 ч. – М.: Гуманитар. изд. центр ВЛАДОС, 2004. Ч. 2. С. 114.

Ҳиндистон халқларининг англиз мустамлака зулмига қарши кураши

Ҳиндистонда олиб борилган маданий сиёсат оқибатлари.
Миллий ғоя шаклланиши. XIX асрнинг биринчи ярмига келиб ҳинд жамиятига англизлар таъсирининг дастлабки белгилари пайдо бўлди. Бу таъсирнинг натижалари ўта зиддиятли эди. Бир томондан, фақат анъанавий ҳинд деҳқончилиги ва ҳунармандчилигига тузатиб бўлмас зарар етказилиб қолмасдан, миллий маданиятнинг ҳам умумий тушқунлиги кўзга ташланди. Инглизлар Ҳиндистонни эгаллаган дастлабки даврда уни на иқтисодий, на этник, на маданий ягона макон сифатида тасаввур қилмадилар. Ҳиндистон аслида ҳам шундай эди. Британияликлар ҳинд субконтинентининг шундай хилма-хиллигини сақлаб қолиш, каста тизими ҳамда бир қатор бошқа анъанавий қоида ва муассасаларни консервация қилишга интилдилар.

Мустамлака маъмуриятида ўзларининг тараққиёт ҳақидаги патерналистик ва европамарказчилик тасаввурларидан келиб чиқиб, мавжуд ҳолатнинг хавfli эканлигини тушуна бошлаган кишилар ҳам бор эди. Ўзларининг мафкуравий куроллариини англизлар биринчи ўринда Бенгалияга қаратди. Христиан дини ва Европа маданияти кадриятларини тарғиб қилишга келган миссионерлар 1818 йили бу ерда бенгал тилида биринчи газета чиқара бошладилар.

Ҳиндистонда англизлар томонидан олиб борилган таълим сиёсати ҳам аста-секин мақсадга йўналтира бошланди. 1830-йиллари европача таълим дастурлари асосида ўнлаб мактаблар, 1857 йили эса учта университет очилди. Натижада европача руҳда тарбияланган ҳинд зиёлиларининг қатлами шакллана бошлади. Ҳиндлар Европа фани ва адабиёти билан танишиш имкониятига эга бўлди. Ҳиндистоннинг турли ҳудудларидан чиққан зиёлилар учун англиз тили умумий мулоқот тилига айланди. Айни пайтда зиёлилар орасида буржуа миллатчилиги ва миллий-озодлик ғоялари ҳам шаклланиб борди.

Бундай зиёлиларнинг ёрқин намояндаси диний ислохотчи ва жамоат арбоби **Рам Мохан Рой** (1772–1833) эди. У брахманлар оиласидан чиққан бўлиб, ёшлик йилларини Бобурий императорлар саройида ўтказган. Рам Мохан Рой Патнадаги мусулмон мактабида таълим олади, араб ва форс тилларини ўрганади. Кейинчалик

инглиз, грек, лотин, қадимги яҳудий ва санскрит тилларини ҳам ўзлаштириб олади. Санскрит тили унга қадимги ҳинд фалсафасини ўрганиш ва Ведаларни таржима қилиш имконини берди.

Рам Мохан Рой 10 йил Ост-Индия компаниясининг маъмуриятида ишлади ва истеъфога чиққандан сўнг жамоатчилик фаолияти билан шуғулланди. Ватанини колоқликдан олиб чиқиш, ҳинд жамиятини Европанинг илғор маданияти ва билимларига жалб қилишни у ўзининг ҳаётий мақсади деб билди. У ўрта асрлардаги ҳинд диний ислоҳотчилари – бхакталарнинг таълимотига асосланди ҳамда уларни табиий ҳуқуқ йўналишида ривожлантирди. Шундан келиб чиқиб, Рам Мохан Рой жамиятда кишиларнинг табиий ва фуқаролик тенглиги ғоясини илгари сурди. Унинг атрофида ҳамфикр сафдошлари йиғилиб, улар 1828 йили Калькуттада «Брахма Самадж» («Брахма жамияти») ташкилотини тузди. У ўз кастасининг денгиз саёҳатини тақиқловчи анъанасини бузиб, 1831 йили Англияга келди ва инглиз жамоатчилигининг эътиборини ҳинд халқининг аянчли аҳволига қаратишга уринди. Рам Мохан Рой 1833 йили ватанидан йироқда вафот этди ва Бристоль шаҳрида дафн қилинди.

Ҳиндистонда миллий публицистиканинг пайдо бўлиши ҳам Рам Мохан Рой номи билан боғлиқ. У бенгал адабий тилининг ислоҳотчиси ҳисобланади. 1823 йили унинг фаол иштирокида Бенгалияда иккита газета очилди – «Янгиликлар ойи» («Шомбад коумуди») бенгал тилида ва «Янгиликлар ойнаси» («Мират-ул-ахбор») форс тилида.

Рам Мохан Рой маърифат тарафдори эди. 1817 йили унинг кўмагида Калькутта шаҳрида биринчи дунёвий мактаб – Ҳинд коллежи очилди. У шунингдек, геометрия, география ва астрономиядан дарсликлар ҳам ёзди, 1833 йили эса «Бенгал тили грамматикаси»ни нашр қилди. Европача таълимнинг ихлосманди бўлган Рам Мохан Рой уни Ҳиндистоннинг ҳамма ерида жорий қилиш ва аёллар учун ҳам очиш лозим деб ҳисобларди.

XIX асрнинг биринчи ярмида халқ ҳаракатлари. Ҳиндистонда Британиянинг мустамлакачилик қудрати кучайганлигининг муҳим салбий оқибати маҳаллий аҳоли яшаш даражасининг пасайиши бўлди. Деҳқонларнинг қашшоқлашуви миллионлаб кишиларнинг ўлимига сабаб бўлган очарчиликка олиб келди. 1806 йили Веллурда сипоҳийларнинг дастлабки исёни бошланиб, Аркатдан махсус қақирилган инглиз қўшинлари томонидан бостирилди. 1816 йили

Рохилкандда 10 мингдан зиёд киши қатнашган йирик қўзғолон юз берди ва бу ҳам шафқатсиз бостирилди. 1817 йили Ориссда солиқ зулмига қарши деҳқонлар қўзғолони бўлиб, 7 йил давом этди. Қўзғолон Декан яриморolini ҳам камраб олди.

XIX аср 20-йилларида Шимолий Ҳиндистонда ҳинд ваҳ-ҳобийлари деб аталувчиларнинг қўзғолони авж олди. Улар халқни кофирларга қарши жиходга чақирди. Қўзғолон анча кенг тарқалганлигига қарамасдан, мағлубиятга учради. Чунки у ваҳҳобизмнинг тор гоёсига асосланган бўлиб, унда фақат ҳиндлар эмас, мусулмонларнинг ҳам кўпчилиги қатнашмади.

XIX аср 30–50-йилларида мустамлакачиликка қарши курашнинг янги тўлқини бошланди. 1838 йили эса Колпахурда қўзғолон бошланди, 1839–1846 йиллари Бомбей провинциясининг шимолида ҳам шундай қўзғолон авж олди. 1830–1840 йиллари Мадрасда ҳам бир қатор қўзғолонлар бўлиб ўтди. Ҳиндистон халқ қўзғолони арафасида юз берган оммавий норозиликнинг энг йирик ифодаси 1855–1857 йиллари Бихардаги сантал қабиласининг чиқишлари бўлди. Бу қўзғолонлар ҳали миллий-озодлик мафкураси билан куролланмаган бўлса-да, уларни мустамлакачиликка қарши гоё бирлаштириб турарди.

1857–1859 йиллардаги Ҳиндистон халқ қўзғолони. Ҳиндистондаги Британия мустамлака режимига қарши энг йирик ҳаракат 1857–1859 йиллардаги халқ қўзғолони бўлди. Қўзғолонга асосий сабаб Ост-Индия компаниясининг шафқатсиз талончилик сиёсати бўлди. Бу сиёсатдан фақат оддий халқ эмас, ўз ҳокимияти ва даромадининг бир қисмидан инглизлар фойдасига воз кечишга мажбур бўлган маҳаллий феодалларнинг юқори қатлами ҳам норози эди.

Ҳиндистонда Дальхаузи генерал-губернаторлик қилган йиллари (1848–1857) зиддиятлар кучайиб, шароит жуда ҳам мураккаблашди. 1853 йили Ост-Индия компанияси Хартиясининг узайтирилиши натижасида директорларнинг патронаж ҳуқуқидан маҳрум қилинди ва вакант лавозимларни эгаллаш учун конкурс имтиҳонлари жорий қилинди. У мустамлака аппаратини яхшилади, аммо компаниянинг иқтисодий ва сиёсий ўзбошимчалигини чекламади. Бир қатор ижобий ўзгаришларга – қўшиб олинган ҳудудлардан олинадиган солиқнинг камайтирилиши, телеграф линияларининг ўтказилиши, темир йўллар қурилишининг бошланиши, 1854 йили Катта Ганг

каналнинг қуриб битказилишига қарамасдан ҳиндларнинг порозилиги кучайиб бораётган эди. Британия мустамлакачилик режими-га қарши ташкиллаштирилган қаршиликнинг маркази сипоҳийлар отряди бўлди.

XIX аср 50-йилларида англизларнинг Ҳиндистон армиясида 45 минг европалик ва 230 мингдан зиёд турли дин ва касталарга кирувчи маҳаллий аҳоли хизмат қиларди. Сипоҳийлар оқ танли офицерларга нисбатан камситилган ҳолатда эди: улар анча кам маош оларди, офицерлик лавозимларига тайинланмасди. Инглизлар сипоҳийларга беписандлик билан қарар, кундалик муомалада уларни камситиб, «ниггер» дея муурожаат қиларди. Буларнинг ҳаммаси сипоҳийлар орасида норозиликни кучайтириб, уларни қўзғолонга ундаётган эди.

Қўзғолонга бевосита баҳона сипоҳийларга янги Энфилд милтиғига сигир ёғи билан мойланган ўқларнинг тарқатилиши бўлди. Бу сигирни муқаддас биладиган ҳиндларнинг диний ҳиссиётларини қўпол тарзда ҳақорат қилиш эди.

1857 йили мустамлака маъмурияти ўқлардан фойдаланишни рад этган иккита сипоҳийлар полкани тарқатиб юборишга қарор қилди. Шу йил 9 май куни Мирут суди англизларга бўйсунини истамаган 80 нафар сипоҳийни каторгага ҳукм қилди. 10 май куни қуролли қўзғолон бошланди. Отлиқ сипоҳийлар қамокдагиларни озод қилиб, Деҳли томон юришни бошлади. Қўзғолончиларга қўшилган Деҳлининг мусулмон аҳолиси 500 яқин европаликларни ўлдирди, бобурийлар авлодидан бўлган Баҳадур шоҳни подшоҳ деб эълон қилишди. Аммо подшоҳ ҳукумати англизларга қарши курашни ташкил қила олмади, натижада Деҳлида ҳокимият исёнчилар органи – 10 кишидан иборат маъмурий палатага ўтди. Аммо бу ташкилот ҳам олдига қўйилган вазифани уддалай олмади. Шаҳарда эса ҳарбий раҳбарларнинг сотилганлиги тўғрисида асосли миш-миш тарқалди. Исёнчи қўшинларнинг бир қисми 1857 йил сентябрда Деҳлини ташлаб чиқди.

1857 июнда сипоҳийлар қўзғолони Канпур, Лакхнау, Ауд каби бошқа йирик шаҳарларни ҳам қамраб олди.

Инглизлар барча қўзғолонларни бостиришга ҳаракат қилди. 1857 йил 14 августда англиз солдатлари ва улар билан келган панжоблик сикхлар отряди Деҳлини эгалладилар. Қўзғолончиларнинг қўпчилиги қатл қилинди, шаҳар яна бир йил қамал ҳолатда бўлди.

Баҳадур шоҳ Бирмага сургун қилиниб, 1862 йили шу ерда вафот этди.

Канпур билан Лакхнаудаги қўзғолонни бостириш анча чўзилди. Қўзғолонни бостириш учун 1858 йил баҳорда Англиядан генерал Колин Кэмпбелл бошчилигида 30 минг кишилик мунтазам қўшин келди. Улар непаллик гуркхилар ва сикх ёлланма қўшини ёрдамида Аудни эгаллаб, бу ердаги қўзғолон ўчоғини бостирдилар.

Мустамлака зулмига қарши Ҳиндистон халқларининг миллий-озодлик кураши кўплаб жасур қаҳрамонларни юзага чиқарди. Улардан Аҳмад шоҳ (Аҳмадулло) Роҳилқандда инглизларга қарши курашди ва шу ерда ҳалок бўлди. Тантия Топе (1841–1859) йирик отрядга бошчилик қилиб, Марказий Ҳиндистонда ҳаракат қилди. Унинг ёнида Жханси рожасининг ёш беваси Лакшми Бай ҳам бор эди. У отлик қўшинга қўмондонлик қилиб, 1858 йил 18 июнда Гвалиор остоналаридаги жангда ҳалок бўлди. Тантия Топе эса бир қатор муваффақиятли жанглардан сўнг 1859 йил бошида Махараштрада худди Аҳмадулло сингари у ҳам маҳаллий заминдорнинг хонлиги туфайли қўлга олинди ва 1859 йил 7 апрель куни инглизлар томонидан осиб ўлдирилди.

1859 йил баҳорда исёнчиларнинг қаршиликлари батамом бостирилди. Қўзғолоннинг яна бир раҳбари Нана Соҳиб Непал билан чегара ҳудудда ҳалок бўлди. Ҳиндистоннинг марказий вилоятларидаги қўзғолон ўчоқлари Бомбей қўшинлари томонидан 1858–1859 йиллари бостирилди. Қўзғолоннинг мағлубият сабабларидан бири унинг қатнашчиларида аниқ режанинг йўқлиги бўлди. Бундан ташқари мусулмонлар ва ҳиндлар орасида мақсадлар бирлиги ҳам мавжуд эмасди. Мусулмонлар бобурийларнинг буюк давлатини тиклашни истаётган бўлсалар, ҳиндларнинг орзулари бутунлай бошқача эди. Кўплаб ҳинд давлатлари (энг аввало маратхлар ва сикхлар) инглизлар томонида бўлишни маъқул кўришди.

Инглизларни «тараққиёт» тушунчаси билан боғлаган ҳинд зиёлилари ҳам қўзғолонни кўлламади. Зиёлилар қўзғолончиларнинг ғалабаси Ҳиндистонда «феодализм зулм»нинг тикланишига олиб келади, деб ҳисоблашар эди.

Қўзғолоннинг бевосита натижаси 1858 йили Ост-Индия компаниясининг тугатилиши бўлди. 1858 йил 2 августдаги «Ҳиндистон бошқарувини яхшилаш тўғрисида акт»га биноан мамлакат бевосита Англия қироли томонидан бошқариладиган

бўлди. Тугатилган Назорат кенгаши ва Директорлар кенгашининг бошқарув функциялари Англия кабинетининг янги тайинланган аъзоси – Ҳиндистон ишлари бўйича статс-секретарга (вазир) топширилиб, унинг ҳузурида маслаҳат органи – Ҳиндистон кенгаши ташкил қилинди. Генерал-губернатор ўрнига вице-қирол лавозими жорий қилинди. 1858 йил 1 ноябрда қиролича Викториянинг манифести билан Англия фуқароларини ўлдиришда қатнашмаган барча кўзголон иштирокчиларига амнистия эълон қилинди. 1859 йил 8 июль куни энди том маънода «Британия Ҳиндистони» бўлиб қолган мамлакатнинг барча ҳудудида тинчлик ўрнатилди.

Ҳиндистон миллий янгиланиш мафқурасининг шаклланиши. Миллий янгиланиш мафқурасининг дастлабки идеологлари сифатида Рамакришна Парамахаса ва унинг шогирди Свами Вивекананда Ҳиндистонда ва чет элларда машҳур бўлди. Парамахаса қарашларидаги энг асосий ахлоқий қоида тарки дунё қилиш эмас, ҳаётий эҳтиёжларни чеклаш орқали маънавий покланишга эришиш ва жамоа ҳаётида фаол иштирок этиш. У инглиз мустамлака ҳоқимиятини ва уларга хизмат қилаётган, миллий анъаналарни сотаётган ҳиндларни танқид қилади.

Ғарб маданияти ва ғояларининг таъсиридан халос бўлган Вивекананда ўз устозидан ҳам олдинлаб кетди. Унда европача маърифатлилик билан қадимги ҳинд диний анъаналарини чуқур билиш ажойиб тарзда уйғунлашиб кетган эди. Ҳиндистон миллий-озодлик ҳаракати ғоясини тарғиб қилишда унинг ўрни беқиёс бўлди. Маҳатма Гандининг фикрига кўра, Вивекананда ҳозирги замон Ҳиндистон миллий ҳаракатининг асосчиларидан бири эди.

Ҳиндистонда ҳозирги замон типидagi буржуа-демократик ва сиёсий ҳаракатнинг ривожланиши кўп жиҳатдан бутун XIX аср давомида Британия мустамлака ҳукумати бу ерда олиб борган ижтимоий сиёсатнинг маҳсули эди. Бу сиёсат натижасида XIX аср ўрталарига келиб ҳинд зиёлилари ва амалдорларининг инглизлашган қатлами шаклланди.

Ҳиндистон миллий конгресси ва Мусулмон лигаси. XIX аср 80-йилларига Ҳиндистондаги ва унинг атрофидаги ижтимоий-сиёсий ҳолат инглиз ҳукмрон доиралари олдига ҳинд ватанпарварларининг сиёсий ташкилотини тузиш вазифасини қўяди. Ўзи либерал шахс бўлган Ҳиндистон вице-қироли лорд Рипон (1880–1884) бир гуруҳ ҳинд жамоат арбобларининг шу йўналишдаги ташаббуслари-

ни қўллаб-қувватлади. У 1882 йил 25 декабрда меморандум эълон қилиб, унда конституция доирасида юқоридан сиёсий янгиланиш ўтказишга чақирди. Ҳинд ва инглиз томонларининг келишуви-га кўра 1885 йил декабрда Бомбейда мамлакат тарихида биринчи нодиний, умуммиллий, амалда парламент ташкилоти – Ҳиндистон миллий конгрессининг (ҲМК) таъсис мажлиси бўлди. Унда раислик қилган Б.Ч. Банержи янги партиянинг асосий вазифалари ҳақида тўхталиб, жумладан, шундай деди: «Мамлакатимиз ватанпарварларининг бевосита, шахсий мулоқотлари воситасида барча ирқий, диний ва миллий хурофотларни йўқотишимиз, нутилмас дўстимиз лорд Рипон даврида бошланган миллий бирлик кайфиятини ривожлантирмоғимиз лозим». Ҳинд ватанпарварларининг форумида Британия ҳукумати ва парламентида конгрессчиларнинг асосий талаблари шакллантирилди. Унда Лондондаги Ҳиндистон ишлари бўйича кенгашии бекор қилиш, вице-қирол ҳузуридаги қонунчилик кенгашини ҳиндлар ҳисобига кенгайтириш ва шу янгиликларни провинциялар кенгашларига ҳам татбиқ қилиш сўралган эди.

Конгресс асосчилари – Г.К. Гокхале, Ф. Мехта, Б.Ч. Банержи, Д. Наорожи – мустамлакачиликнинг сақланиб туришига қарши эмасдилар. Улар инглиз либерализмининг идеологлари Берк, Маколей, Гладстон, шунингдек, инглиз утилитаризмининг оталари Бентам ва Миллем олдида бош эгишарди. Бундан ташқари, улар мавжуд қонунлар доирасида иш кўриш ва фақат парламент орқали ўз мақсадларига эришиш йўлини ҳам танлашган эди. Конгрессчилардан Д. Наорожи 1893 йили Англия парламенти куйи палатасига депутат этиб сайланди ва парламент минбаридан Ҳиндистондаги бошқарув тизимини танқид қилишда фойдаланди ва инглиз жамоатчилиги фикрини Ҳиндистон муаммоларига қаратишга ҳаракат қилди. Миллий конгресснинг маълум ютуқларига қарамадан XIX асрнинг охири – XX асрнинг бошларига келиб фақат сиёсий партиянинг инглиз сиёсий тизими билан музокаралари Ҳиндистондаги ҳолатни ўзгартириш учун етарли эмаслиги кўриниб қолди.

Шу даврда конгрессчиларда ғоявий-сиёсий ажралиш юз берди. Ҳиндистон сиёсий саҳнасида радикаллар гуруҳи пайдо бўлиб, уларни «ашаддийлар» деб атай бошлади. Улар Б.Г. Тилак, Б.Ч. Пал, Л. Рай ва бошқалар эди. Кураш майдонида яна «сварадж» (ўзимизнинг бошқарув) ва «свадеши» (ўзимизнинг ишлаб чиқариш) шиорлари фаол қўлланиладиган бўлиб, аҳолини чет эл, асосан

инглиз товарларини бойкот қилишга чақирди. 1907 йил ҲМКнинг Суратда бўлиб ўтган йиғилишида партиядо батамом ажралиш юз берди. Тилак бошчилигидаги радикаллар партиядан чиқдилар. Аини пайтда ҳокимият томонидан радикалларни таъқиб қилиш бошланди. 1908 йили Тилак Бомбейда олти йил қамоқ жазосига ҳукм қилинди. Л. Рай ва Б.Ч. Пал мамлакатдан чиқиб кетишга мажбур бўлдилар. ҲМК бошқарувида сиёсий курашнинг парламент-сиёсий усулини маъқул кўрувчи либераллар қолди.

Шу даврда Британия мустамлака ҳукумати Ҳиндистондаги муслмон жамоасининг сиёсий бирикишини қўллаб, ҳинд-муслмон зиддиятларидан келажакда ўз сиёсий мақсадларида фойдаланишни кўзлади. 1906 – 1907 йиллари ҳинд муслмонларининг партиясига – Муслмон лигасига ташкил қилинди. XX аср бошларида партия Ҳиндистоннинг сиёсий мақоми ва парламент ислохотлари масаласида ҲМК билан жиддий келишмовчиликка эга эмасди. Британия мустамлака ҳукумати ҳам халқаро вазият кескинлашяётган бир пайтда конституциявий ён беришларсиз Ҳиндистондаги тинч вазиятни сақлаб туришнинг иложи йўқлигини тушунарди. Аиниқса, Биринчи жаҳон уруши арафасида ортдаги ишончли таянч бўлган Ҳиндистонда барқарорлик инглизлар учун жуда муҳим эди.

XX аср бошларида Ҳиндистон. Бу даврда Ҳиндистон иқтисодида инглизларнинг иштироки янада ошди. 1893–1907 йиллари Англия хусусий компанияларининг Ҳиндистондаги капитали 23%га, инглиз банкларининг капитали эса 95% га ошди. Инглиз капиталининг иштироки маҳаллий саноатга кўйилган чекловларнинг оширилиши билан кўшиб олиб борилди. Бундай ҳолатда миллий-озодлик ҳаракати ҳам кучайиб борди. Мамлакатда норозилик ҳаракатлари авж олди. Миллий-озодлик ҳаракатида курашнинг шакллари тўғрисида келишмовчиликлар бошланиб, ҲМК иккига ажралиб кетди. Курашнинг кескин усуллари тарафдори бўлган «ашаддийлар» Тилак бошчилигида янги партияди туздилар. Аммо тез орада Тилак қамоққа олиниб, партия фаолияти тақиқланди. Бунга жавобан «ашаддийлар» 1908 йил 23 июлда Бомбайда 100 мингдан зиёд одам иштирок этган сиёсий намойиш ташкил қилдилар. Намойишдан сўнг инглизлар аввал ваъда қилинган ислохотларни бошлаб юборди. 1909 йили Англия ҳукумати томонидан «Ҳиндистон қонунчилик кенгашлари ҳақида акт» қабул қилди. Умумҳиндистон қонунчилик кенгашига сайланадиган аъзолар сони ошди, Бенгалия провинция

кенгашида сайланувчи аъзолар ҳатто кўпчиликни ташкил қилди. Аммо қонун чиқарувчи кенгашлар маслаҳат овозига эга бўлганлиги учун миллий-озодлик ҳаракатида катта аҳамиятга эга бўлмади.

Шунга қарамасдан, Буюк Британия ҳукумати бир қатор ўзгаришлар ўтказишга мажбур бўлди: 1911 йили Ғарбий ва Шарқий Бенгалия бирлаштирилди (Бенгалия 1905 йили ажратилган эди); Ассам алоҳида маъмурий бирлик бўлиб ажратилди; Ҳиндистон пойтахти Калькуттадан Деҳлига кўчирилди. Бу ўзгаришлар қисқа вақтга миллий-озодлик ҳаракатини сусайтирди.

* * *

Шундай қилиб, XIX аср – XX аср бошлари Ҳиндистоннинг иқтисодий ва сиёсий ҳаётида муҳим ўзгаришлар юз берди. Секинлик билан бўлсада, капитализм ривожланди. Миллий-озодлик ҳаракати пайдо бўлиб, инглиз мустамлака ҳукмронлиги аста-секин қулай бошлади.

XVII боб бўйича саволлар

1. Ҳиндистондаги инглиз мустамлака режими қандай хусусиятларга эга эди?
2. Британияликларнинг мустамлакачилик сиёсати қандай оқибатларга олиб келди?
3. Сипоҳийлар кўзғолони қандай натижалар билан яқунланди?
4. XIX аср охири – XX аср бошларида Ҳиндистоннинг ижтимоий-иқтисодий тараққиётида қандай ўзгаришлар юз берди?
5. ҲМК фаолияти қандай аҳамиятга эга бўлди?
6. XX аср бошларида Ҳиндистондаги мустақиллик ҳаракатлари қандай характерга эга эди?

XVIII БОБ. XIX АСР – XX АСР БОШЛАРИДА КОРЕЯ

XIX аср бошларида Корейнинг ижтимоий тараққиёти. XVIII аср охирида корейларнинг ижтимоий ҳаёти ва ижтимоий онгида янги ҳолатлар кўзга ташланади. Улар мамлакатда XVII–XVIII асрлар давомида рўй берган иқтисодий ўсиш билан боғлиқ эди. Феодал муносабатларнинг тўсқинлигига қарамасдан, мамлакатда маҳаллий бозорлар шаклланди, Тэгудаги ярмарка каби умуммиллий аҳамиятга эга бўлган дастлабки савдо марказлари пайдо бўлди.

Хитой ва Япония билан ташқи савдо алоқалари кенгайди, шаҳарларда савдогарлар сони ошди. Шаҳардаги савдо-хунармандчилик билан шуғулланувчи аҳолининг манфаатларини кўзлаб, конфуцийлик билан алоқани узган ёзувчилар ва олимларнинг фаолиятлари ривожланди. «Сирхак» (реал фанлар учун) оқимини ва унинг энг илғор қисми – «пукхак» (Хитойдан таълим олиш учун) гуруҳини ташкил қилувчи кўпчилик ёзувчиларнинг фаолиятлари ҳам шу даврга тааллуқлидир. Янги бадий адабиётнинг асосчиси Пак Чжи Вон, ажойиб математик ва астроном Хон Дэ Ён, шунингдек, бошқа бир қатор ёзувчилар ва олимлар ҳам ана шу оқимдан чиққан эдилар. Бу гуруҳга конфуцийлик сафсатасига салбий муносабат ва янгиликларга интилиш хусусияти хос эди. Улар, ўз цивилизацияси билан ғурурланадиган корейслар, ўзлари «ёввойи» ҳисоблайдиган, бироқ ерга ишлов бериш учун мукамалроқ иш қуролларига, ҳаракат воситаларига (аравалар, кемалар), турар жойларига, йўлларга, кўприкларга, юқорироқ билим даражасига эга бўлган манжурлар Хитойидан ҳам ўрганишлари зарур деб ҳисоблашарди. Пукхак тарафдорларининг фикрларига кўра, Хитойнинг ютуқларидан фойдаланиш, кишлок хўжалигини юксалтириш, савдони ривожлантириш, Кореяни гуллаб-яшнаётган мамлакатга айлантириш учун зарурий шартлар эди.

Шундай қилиб, сирхак ва пукхак тарафдорлари фақат мавжуд тузумни танқид қилибгина қолмасдан, янги ижтимоий воқеаларнинг даракчилари ҳам бўлдилар. Бироқ Кореянинг қоқоқлиги ва янги ижтимоий тузум унсурларининг заифлиги туфайли бу ғоялар кенг тарқала олмади. Бундан ташқари, Европанинг илғор илмий ғояларини қабул қилар эканлар, ҳатто феодал зиёлиларнинг энг илғор вакиллари ҳам христиан миссионерларининг таъсирига тушиб қолдилар, уларнинг фаолиятларида мамлакатни қарам қилишга бўлган истакларини илғай олмадилар.

Шу даврда феодал зулмга қарши халқ норозилиги ҳам кучайиб борди. Омманинг ғазаби ошган сари ҳукмрон доира турли қатламлари ўртасидаги келишмовчиликлар ҳам кўпайиб кетди. Ҳокимиятдан сиқиб чиқарилган аслзодалар тўдалари ҳукмрон гуруҳга қарши жангга ҳозирланарди. 1811 йили Ли ҳукмрон сулоласига қарши бой заминдор Хон Гён Нэ бошчилигидаги энг йирик қуролли кўзғолон бўлиб ўтди. Кўзғолончилар дастлаб эришган бир қатор муваффақиятларга қарамасдан, охир-

оқибатда мағлубиятга учраб, шафқатсиз жазоландилар, асирга олинган Хон Гйон Нэ қатл қилинди. Бироқ 1811 йилги исённинг бостирилиши мамлакатдаги норозиликларни тугата олмади. Икки йилдан сўнг (1813 йили) Чжечжоу оролида деҳқонлар ва балиқчиларнинг қўзғолони аланга олди. Кейин бир қатор қурғоқчилик йиллари келди, уларда очликдан ва касалликлардан кўплаб одамлар қирилиб кетди. 1832 йилдан бошлаб тўққиз йил давомида Корея очлик ва вабо эпидемияси билан қамраб олинди. 1834 йили шаҳарларда очларнинг бир қатор исёнлари рўй берди.

ХІХ асрнинг 30–60-йилларида Корея. ХІХ асрнинг 30-йилларидан корейс жамиятининг барча тизимларидаги инкироз янада кескинлашди. Ички сиёсий зиддиятлар туфайли заифлашган Ли монархияси таназзулга юз тутди. Ана шундай пайтда мамлакатга Кореяни «кашф қилишга» ва уни мустамлакага айлантиришга интилаётган капиталистик давлатлар хавф солаётган эди. Бу хавф дастлаб европалик миссионерларнинг фаоллиги ошганлиги билан ифодаланди. 1831 йили Папа Григорий ХVІ Корея епископлигини ташкил қилиш ва у ерга епископ тайинлаш ҳақидаги қарорини эълон қилди. 1832 йили Корея қирғоқлари яқинида пайдо бўлган кема Британия номидан савдо муносабатлари ўрнатишни таклиф қилди, лекин рад жавобини олди. Бу орада Ватикан вакиллари Кореяга яширин кириб келиб, ўз фаолиятларини олиб бораётган эдилар. Улар асосан француз миссионерлари эди.

1837 йили христианликни қабул қилган корейслар сони 9 мингга етди. 1839 йили Корея ҳукумати христианларга янгидан жазо чоралари қўллади. 150 та корейслар ва ўзга номлар билан яшириниб юрган учта француз миссионерлари қатл қилинди. Миссионерларнинг қатл этилиши Кореяга икки марта (1846 ва 1847 йилларда) француз ҳарбий кемалари юборилиши учун баҳона бўлди. Ҳарбий кучларга таянган французлар миссионерларнинг ўлими учун товон сифатида Корея портларининг очилишини талаб қилди. Бироқ ташриф (1847 йил) муваффақиятсиз бўлди – иккита кема Корея қирғоқлари яқинида саёзликка ўтириб қолди.

Французларнинг талабига жавобан Корея ҳукумати миссионерларнинг қатл қилиниши билан боғлиқ даъволарни рад этди ва Кореянинг чет давлатлар билан ҳеч қанақа муносабат ўрнатишни истамаслигини маълум қилди.

Хитойнинг зўравонлик билан «кашф этилиши» ва манжурларнинг Ғарб давлатларига таслим бўлиши Кореянинг хукмрон доираларига жуда катта таъсир кўрсатди. Сеуллик хукмдорлар мамлакатни ташқи дунёдан яна ҳам қаттиқроқ ва яна ҳам тўлароқ ажратиб қўйиш йўлига ўтдилар.

Бу пайтга келиб, мавжуд тартиблардан норози бўлган кўпгина маълумотли корейсларга чет эллик миссионерлар ғаразли мақсадларни қўзлаётганлиги ва мустамлакачиларга йўл очиб бераётганлиги аён бўлиб қолди. Ана шу асосда корейс миллий белгиларига эга бўлган, Ғарб христианлигига муҳолифатда турган, айни пайтда, деҳқонлар ва ҳунармандлар, кенг халқ оммасининг феодализмга қарши норозилигини ўзида ифода этадиган янги диний таълимотлар пайдо бўлди. Бу таълимотни 1859 йили Цой Чже У номли киши тарғиб қила бошлади ва у «тонхак» – шарқий таълимот номини олди. Унда конфуцийлик, буддавийлик ва даосизмнинг турли ақидалари бирлаштирилган эди. Бу Кореяда феодализмнинг инқирози ва расмий конфуцийлик ғояларининг кулаши шароитида диний ўзгаришларни амалга ошириш учун бўлган уриниш эди. 1866 йили бу таълимот тарафдорлари бошига офатлар ёғилди. Чой Чже У қатл қилинди, аммо тонхак мазҳабчилик диний таълимотларидан бири сифатида мавжуд бўлиб қолаверди.

XIX асрнинг ўрталарида Кореядаги ички вазият халқ ғазабининг ошиб бориши билан характерланади. Миссионерлардан бири ўз яширин хабарида: «Кичик бир учкун шундай ёнғин келтириб чиқариши мумкинки, унинг оқибатларини ҳатто ҳисобга олиб ҳам бўлмайди», – дея ёзганди. 60-йилларнинг бошидаги ҳосилсизликлар ва очарчилик аҳволни янада оғирлаштириб юборди. 1861 йилдаёқ бир қатор ҳудудларда деҳқонлар ер эгалари ва амалдорларга қарши ҳужум уюштирдилар. 1862 йилнинг ўн ойида Кореядаги бешта вилоятда 21 марта деҳқонлар қўзғолонлари рўй берди. Улар ўлпон йиғувчи амалдорларнинг ножўя ишларига, заминдор ва савдогарларнинг сиқувларига қарши норозиликлар туфайли юз берганди. Деҳқонларнинг бу оммавий, лекин тарқоқ, бир-бири билан яхши боғланмаган, тартибсиз чиқишлари ҳукумат томонидан шафқатсизлик билан бостирилди.

Тэвонгун хукмронлиги. Ўзининг ортидан меросхўр қолдирмаган қирол Чоль Чжоннинг ўлиmidан кейин, 1863 йилнинг ноябрида ўн икки яшар Ли Цзэ Хван тахтга ўтқазилди, мамлакатдаги бутун

ҳокимиятни эса вақтинча ҳоким (Тэвонгун) бўлган унинг отаси Ли Ха Ин эгаллаб олди.

Чукур ички инқироз ва Ғарбдан келаётган ташқи хавф Тэвонгунни заифлашган монархияни мустаҳкамлаш йўлини тутишга ундади.

60-йилларнинг бошларидаги деҳқонлар кўзғолонлари корейс аслзодаларини вақтинча ички келишмовчиликларни унутишга ва деҳқонларга қарши курашиш учун қирол ҳокимияти атрофида бирлашишга мажбур қилди. Тэвонгун энг муҳим давлат лавозимларига ўз одамларини қўйиб олган норон (кексалар) аслзодалик партиясининг зўравонлигига чек қўйди ва фақат бошқа дворян гуруҳларгагина эмас, ҳатто аслзодалардан бўлмаган қатламларнинг (савдогарлар, ўзига тўқ майда ер эгалари) айрим вакилларига ҳам давлат хизматиغا кириш имконини очди. Бу пайтга келиб, энг кучли ва қудратли аслзодалар хонадонларини улуғлашга багишланган конфуцийлик «шон-шараф масканлари» мамлакатдаги эътиборли сиёсий ва иқтисодий кучга айланганди. Шон-шараф масканлари (совон) қара деҳқонлари бўлган кенг ерларга эга эди, солиқ имтиёздан фойдаланарди ва феодал сепаратизмнинг таянчи бўлиб турарди. Шон-шараф масканларининг чеклаб қўйилиши, кейин эса қарийб бутунлай тугатилиши (500 маскандан фақат 47 таси қолдирилди), Корейнинг аввалги қироллари даврида ҳал қилувчи таъсирга эга бўлган, қудратли аслзодалар хонадонларини бир қадар заифлаштирди, лекин тушунарлики, мамлакатнинг сиёсий тарқоклигига барҳам бермади.

Халқ оммасининг меҳрини қозонишга интилган Тэвонгун аслзодалар (ятбан) билан оддий халқ ўртасидаги фарқнинг йўқ қилинганлигини эълон қилди. Фақат оддий кишилар тўлайдиган ҳарбий солиқ барча қатламлар учун мажбурий уй боши солиғи билан алмаштирилгани тўғрисида қонун чиқарилди. Бироқ амалда аслзодалар бу солиқдан озод қилинган бўлиб чиқди, чунки барча давлат хизматидаги шахслар солиқ тўлашдан озод қилинганди. Бошқа томондан эса, бақириб эълон қилинган аслзодалар ва оддий халқни «тенглаштириш» халқ учун қора рангдаги оёқ кийими кийиб юришнинг тақиқлангани каби майда чекловларни бекор қилиш билан чегараланди, холос. Умумий феодал зулмга келганда эса, Тэвонгун даврида турли хил тўловлар ва халқни эзишлар сезиларли даражада оширилди.

Янги подшоликнинг обрўйини ошириш учун Тэвонгун 1865 йили ҳали XVI асрдаёқ японлар босқини пайтида ёниб кетган Кйонбоккун саройини тиклашга уринди. Бу иш уч йил давомида улкан куч ва маблағни талаб қилди. Материалларни тайёрлаш, уларни ташиш ишларида ва сарой қурилишининг ўзидаги мажбурий ишларда ҳар куни ўн минглаб одамлар меҳнат қиларди. Улкан харажатларни қоплаш учун Тэвонгун ҳукумати халқ учун оғир бўлган алоҳида ер солигини ўрнатди, бунинг устига фавқулудда тўловларга ҳам қўл урди. Бироқ пул барибир етмаётган эди. Шунда ҳукумат тўлақонли бўлмаган тангаларни муомалага чиқаришга ва давлат лавозимларини сотишга киришди. Умуман олганда Тэвонгуннинг тадбирлари Корея давлат тузумини мустаҳкамламади, аксинча, хўжалик тизимини вайрон қилди ва мамлакатдаги норозиликни кучайтирди.

Бу орада капиталистик давлатларнинг Кореяга босими ҳам кучайди. Айниқса, америкаликлар бир неча бор Корея портларини ўзлари учун «очишга» ва тенг бўлмаган шартномалар тузишга уриниб кўрдилар. Лекин уларнинг барча уринишлари корейсларнинг қизғин қаршилигига учради ва амалга ошмади.

Бу муваффақиятлар Тэвонгун ҳукуматининг мамлакатни «ёпиб қўйиш» сиёсати гўёки тўғри эканлигини тасдиқлади ва буни амалга ошириш учун ҳарбий тайёргарликлар кучайтирилди. Истеҳкомлар қуриш учун минглаб одамлар ҳайдаб келинди. Куроллар (айниқса тўплар) ишлаб чиқариш янги харажатларни, демакки, аҳолидан янги солиқлар олинишини талаб қиларди.

Марказий ҳукуматнинг солиқ йиғимлари, шунингдек, маҳаллий амалдорлар ва мулкдорларнинг зулмлари Тэвонгун даврида қатор халқ кўзголонларини келтириб чиқарди. Улардан энг йириклари 1864 йилда Пхунченбу округида, 1869 йилнинг баҳорида Чжолландо вилоятида ва 1871 йилнинг баҳорида Кйонсандо вилоятида бўлиб ўтди. Бундан ташқари, деҳқонларнинг чегара ортига, қўшни Манжурияга ва Россиянинг Амур бўйи ҳудудларига оммавий қочиб кетишлари ҳам рўй бераётганди.

Халқнинг ўсиб бораётган ғазабидан, ҳукуматга қарши феодал муҳолифат фойдаланди. 1874 йили вояга етган қирол Тэвонгунни мамлакатни бошқаришдан четлатди. Бироқ амалда ҳокимият қиролга эмас, унинг хотини қиролича Мин ва барча муҳим лавозимларни эгаллаб олган унинг қариндошлари қўлига ўтди.

Тенг бўлмаган шартномалар. Кореянинг асрлар бўйи сакланиб келаётган ёлиқлигига ҳал қилувчи зарбани Япония берди. Ўз ҳарбий кемаларини Кореянинг ҳудудий сувларига юборган японлар қирғоқ кўриқчилари билан тўқнашув уюштириб, корейсларнинг иккита кўрғонини вайрон қилди (1875 йил). 1876 йили ушбу можаро юзасидан баъзи талаблар билан япон императорининг вакили Курода бошчилигидаги элчилар Кореяга келди. Аслида бу элчилик эмас, ҳақиқий ҳарбий-денгиз қўшинлари эди. Японлар тўплар билан хавф солиб, корейсларни «дўстлик» ҳақида шартнома тузишга ундадилар. Сеулда ҳукмрон бўлган Минлар тўдаси Куроданинг талабларини қабул қилди.

1876 йилнинг 26 февраль куни Канхва оролида Кореянинг тенг бўлмаган шартномаларидан биринчиси имзоланди. Унда Кореянинг Японияга нисбатан қатор бир томонлама мажбуриятлари кўрсатилганди. Японларнинг савдо қилишлари учун Пусан порти очилди, 20 ой ичида бошқа бир қатор портларни ҳам очиш мажбурияти олинди. Очилган портларда японлар ҳеч қандай чекловлар ва тақиқларсиз савдо-ишлаб чиқариш фаолияти билан шуғулланиш эркинлигини олдилар. 1876 йили имзоланган савдо шартномасига кўра япон маҳсулотлари бож тўловларидан озод қилинди, япон пулларининг эса корейс бозорларида эркин муомаласига йўл қўйилди. Япониянинг кенг иқтисодий ва сиёсий ҳукмронлигига йўл очиб берган Канхва шартномаси Кореянинг ярим мустамлакага айлана бошлаганини билдирарди. Шартномада Корея мустақиллигининг расман тан олинганлиги эса унинг сюзерени ҳисобланган Хитойнинг таъсирини йўқ қилишга қаратилган эди, холос.

Кореянинг ер ости ва бошқа бойликлари мустамлакачиларни, айниқса америкаликларни, ўзига жалб қиларди. 1880 йили АҚШ ҳукумати яна корейс портларини очиш талаби билан мурожаат қилди. Кейин худди шундай талаблар Англия, Франция, Россия ва Италия томонидан ҳам қўйилди.

Японлар билан бирга иш кўрган АҚШ Кореяни иккинчи шартнома тузишга куч билан мажбур қилди. Бу шартномага биноан (1882 йилнинг 22 майида тузилган) Пусон, Вонсан, Ингон очиқ портларида америкаликларга бемалол савдо қилиш, ер ва бошқа мулкларни сотиб олиш, саноат корхоналари қуриш ҳуқуқлари берилди. Корея билан шунга ўхшаш шартномаларни 1883–1884 йилларда Англия,

Германия, Италия ва Россия, кейинчалик Франция ва бошқа капиталистик мамлакатлар ҳам туздилар.

Шундай қилиб, 1882–1884 йилларда чет эл тўпларининг даҳшати остида Корея ўзининг ташқи олам учун ёпиқлигини тўлиқ тугатди. Айнан ўша даврдан бошлаб Корея чет эл капиталистик мамлакатларининг ярим мустамлакасига айлана бошлади.

1882 йилги Сеул қўзғолони. Мамлакатнинг ва ўзларининг аҳволидан норози бўлган аскарлар ва камбагаллар 1882 йил 22 июлда қўзғолон кўтардилар. Аскарлар исёни ҳукуматга ва японларга қарши йирик халқ қўзғолонига айланиб кетди. Қўзғолончилар қамокдагиларни озод қилдилар, бой амалдорларнинг уйларини талади, вайрон қилди, мол-мулкларини эса ёқиб юборди, дуч келган японларни ва ҳукумат амалдорларини ўлдирдилар. Япон ваколатхонасининг биноси ёқиб юборилди, хизматчилари эса қочиб кетди. Қўзғолончилар саройга ҳам бостириб кирдилар. Қирол уларга бир неча вазирларни беришга мажбур бўлди ва уларни оломон қийнаб ўлдирди. Халқ қўзғолонидан унинг раҳбарлари билан иттифок тузган Тэвонгун фойдаланиб, ҳокимиятни қайтариб олди. Аммо бу ҳокимият энди мустақкам эмасди.

Қўзғолондан кейин японлар янги талабларни қўйдилар. Бу талаблар Тэвонгун томонидан тўлиқ қабул қилинди. 1882 йили Чемульпода имзоланган шартномага биноан Тэвонгун ҳукумати қўзғолонда айбдор ҳисобланганларни қамокқа олиш ва жазолаш, ўлдирилган японларни иззат-ҳурмат билан кўмиш, уларнинг оилаларига ва япон ҳукуматига товон пули тўлаш, япон ваколатхонаси биносини ўз ҳисобидан тиклаш мажбуриятини олди. Энг муҳими, Сеулда япон қўшинларини жойлаштириш ва уларни сақлаб туриш харажатлари ҳам ҳукумат зиммасига тушди. Пойтахтда 700 та япон аскарлари жойлаштирилди. Қўзғолоннинг Сон Сун Гил раҳбарлигидаги ўнта бошлиқлари қатл этилди. Бу орада зарбадан ўзига келган қиролича ва унинг қариндошлари яна Тэвонгунга қарши кураш бошладилар. Охиросида у Хитойга сургун қилинди, ҳокимият эса яна Мин гуруҳига қайтди.

Ўз-ўзидан бошланган ва тартибсиз олиб борилган 1882 йилги қўзғолон ҳеч қанақа аниқ талаблар қўймаганди. Лекин айни пайтда, энди ҳокимиятни ташқи кучлар ёрдамисиз ушлаб қола олмайдиган ҳукмрон синф аҳволининг бутун заифлигини кўрсатиб берди.

1880-йилларнинг иккинчи – 1890-йилларнинг биринчи ярмида Корея. 1885 йил 18 апрелда Хитой билан Япония ўртасида имзоланган Тяньцзин шартномасидан кейин Кореянинг иқтисодий ва сиёсий ривожланиши тобора кўпроқ мустамлака характериға эға бўлиб борди. Ағар 1886 йили Кореяға 2 миллион 474 минг доллар миқдоридағи чет эл маҳсулотлари киритилган бўлса, 1891 йили бу кўрсаткич 5 миллион 256 минг долларға етди. Олиб кирилаётган товарларнинг 55 фоизини ип-газлама маҳсулотлари ташкил этарди. Керосин, қоп-қанор тикиладиган мато, арқон, гугурт, анилин бўёқлари, металл буюмлар олиб кириш ҳам тез кўпаймоқда эди. Кореянинг экспортида қишлоқ хўжалик маҳсулотлари – гуруч, дук-каклилар ва шу кабилар асосий ўринни эгалларди. Олтин экспорти алоҳида ўрин тутади. 1886–1893 йиллари фақат божхонада ҳисобға олинган олтин Корея ўртача йиллик экспортининг 27,3 фоизини ташкил этган, лекин олтиннинг жуда катта миқдори чет элликлар томонидан божхонани четлаб ўтиб, олиб кетиларди. Кореянинг ташқи сиёсий аҳволи энди, асосан, мустамлакачи давлатларнинг иқтисодий устунлик учун кураши билан белгиланади. Уларнинг орасида, Тяньцзин шартномасидан кейин Кореядағи ўз аҳволини мустаҳкамлай бошлаган Япония биринчи ўринни эгаллайди. 1886–1894 йилларда у Кореядағи ўз савдоси миқдорини икки баробар кўпайтирди ва унинг сувларидағи кема қатновига эғалик қилди.

Японларнинг мустамлакачилик режалари учун жиддий тўсиқ бўлиб корейс халқининг норозилиғи ва унинг Хитойға нисбатан маълум даражадағи мойиллиғи турарди. Ўтмишда улар бир неча марта японларға қарши бирғалиқда жанг қилган эдилар. Бироқ Хитойнинг ўзи ҳам, Ғарб мамлакатларига боғлиқлиғи тобора ошиб бораётганлиғи туфайли, Кореядағи қулай вазиятдан фойдалана олмаётганди. Инглизлар Кореядағи ўз сиёсатининг қуроли сифатида манжурлар сулоласини рағбатлантирарди, америкаликлар эса, Англияға қарши ўз мақсадларини амалға оширишда Япониядан фойдаланишға умид боғлаб, японларнинг босқинчиликларини қўллаб-қувватларди. Шунинг билан бирға АҚШ Кореяда иқтисодий ва сиёсий ўринларни бевосита эғаллаб олишға ҳам киришди. Ҳали XIX асрнинг 80-йиллари бошларидаёқ америкаликлар каботаж¹ кема қатновига, ўрмонларда дарахт кесишға, марварид чиганоғи овлаш-

---

¹ *Каботаж* – ички портлар орасидағи кемалар қатнови.

га, пойтахтга электр қуввати ўтказишга рухсат олгандилар. 1887 йили олтин конларидан фойдаланишга ижозат олиш учун Корея ҳукуматига босим ўтказдилар, 1888 йили эса Комундо (Гамильтон) оролини эгаллашга уриниб кўрди.

1890-йилларнинг бошларида Кореядаги ички вазият чуқур ижтимоий инқироз билан характерланади. Кореянинг «очилиши» бусиз ҳам бўшаб қолган хазинанинг сурункали таназзулини келтириб чиқарди. Чет эллик маслаҳатчиларни боқиш ва қўшинни қайта қуриш, японларга тоvon тўлаш ва маъмурий ислохотлар, саройдаги исрофгарчилик ва шу кабилар Корея ҳукуматыни мисли кўрилмаган харажатларга мажбур қилди. Бу чиқимларни эса янги солиқлар ва лавозимларни сотиш билан тўлдиришга тўғри келди. Охир-оқибатда ҳаммаси учун корейс деҳқони ҳақ тўларди. Заминдорларнинг зулми, қонунсизлик ва амалдорларнинг йиғимлари, маҳаллий ва чет эллик судхўрлар ҳамда савдогарларнинг эксплуатацияси деҳқонларнинг аҳволини чидаб бўлмас ҳолатга олиб келди. Деҳқонларнинг 1885 йили Йочжю ва Вончжюдаги қўзғолонларидан кейин, 1889 йили Пукчхйонда ва Сувонда қўзғолонлар бўлди. 1892 йилги очарчиликдан сўнг деҳқонлар, ҳунармандлар ва кулларнинг ўз феодалларига ҳамда чет эллик мустамлакачиларга қарши оммавий қўзғолонлари – тонхаклар («Тонхак» – Шарқ таълимоти) қўзғолони номи билан ҳам маълум бўлган, 1894 йилги деҳқонлар уруши бошланди.

Мамлакатдаги бундан кейинги воқеаларга ташқи сиёсий вазиятлар таъсир кўрсатди. 1894 йилнинг 9 июнида Жанубий Кореянинг Арту портига, тонхакларга қарши курашиш учун ҳукумат илтимосига биноан юборилган, бир ярим минг Хитой аскарлари келиб тушди. Бу эса Япониянинг аралашувига баҳона бўлди ва у ҳам, ўз навбатида, сон жиҳатдан Хитойникидан анча кўпроқ бўлган қўшинни Кореяга юборди. Фақат 15 июнгача 10 мингдан ортиқроқ япон қўшинлари етиб келди ва пойтахтни ҳамда мамлакатнинг энг муҳим стратегик нуқталарини эгаллаб олдилар. 23 июлда Сеулдаги япон қўшинлари қирол саройига ҳужум қилди. Улар ҳукуматни ағдариб, ҳокимиятни Тэвонгунга ва Пак Йон Хе бошчилигидаги «ислохотлар партияси»нинг чет элдан қайтиб келган етакчиларига топширди. Янги ҳукумат шу заҳотиёқ Япония билан бир қатор тенг бўлмаган шартномаларни, шу жумладан, Хитойга қарши 1 августда эълон қилинган урушда ҳамкорлик қилиш

ҳақида ҳам шартномани имзолади. Бу урушда Хитой қўшинлари катор мағлубиятларга учради ва сентябрнинг охирларида Кореядан чиқиб кетди. Аммо япон қўшинлари корейс халқининг, биринчи навбатда яна қўлларига қурол олган тонхакларнинг қаттиқ қаршилигига дуч келди. Япон қўшинлари билан қўзғолончилар ўртасидаги энг қонли тўқнашувлар Кончжу шаҳри учун бўлди: ҳар куни иккала томондан ҳам бир неча минг киши йўқотилди. Оқибатда артиллериядан кенг фойдаланган япон қўшинлари вазиятни ўз фойдаларига ўзгартирдилар. Деҳқонлар Нонсанга чекиндилар ва ўша ерда бутунлай тор-мор қилиндилар. 1894 йилнинг 9 декабрида қўзғолон раҳбари Чжон Бон Дюн қўлга олинди ва кейинчалик Сеулда қатл этилди.

Ўз феодаллари ва чет эллик босқинчиларга қарши кўтарилган бу оммавий қўзғолоннинг мағлубияти Кореяда чуқур миллий инқирозни келтириб чиқарди. Мамлакат давлат мустақиллигини тўлиқ йўқотиш ва Япониянинг мустамлакасига айланиш хавфи остида турарди.

Деҳқонлар исёнининг асосий ўчоқларини бостирган ва ўз марионеткаларидан вазирлар маҳкамасини тузган японлар Кореяга «ислоҳотлар» ҳақидаги талабларини баён қилди. Уларнинг амалга оширилиши японларнинг Кореядаги иқтисодий ва сиёсий ҳукмронлигини тўлиқ таъминлаши лозим эди. Японлар уруш даврида Кореянинг почта ва телеграфини эгаллашга, янги қўшинларни (хульйондени) ўқитишни ўз қўлларига олишга, корейс ҳукуматини қарзлар билан ўраб ташлашга улгурдилар. Япония Хитойни мағлубиятга учратиб, унинг Кореядаги таъсирини тўлиқ йўққа чиқарди, 1895 йилнинг 17 апрелида имзоланган Симоносеки шартномаси бўйича Хитой Кореянинг мустақиллигини тан олди ва Кореянинг вассаллик ҳолати билан боғлиқ барча маросимлар ҳам тугатилди. Энди Япония тўлиқ ҳаракат эркинлигига эга бўлди. Фақат корейс халқининг тинимсиз кураши ва империалистик давлатлар орасидаги келишмовчиликларгина японларга ўз ҳукмронлигини очикдан-очик ўрнатишга ҳамда Кореяни расман ўз мустамлакасига айлантиришга халақит бериб турарди, холос.

XIX аср охирида Корея ва империалистик мамлакатлар. XIX аср охиридан бошлаб империалистик давлатлар Тинч океанида Узоқ Шарқ учун, биринчи навбатда Хитой учун, қизгин кураш олиб бордилар. Табиий бойликлари кўп бўлган Корея ҳам

мустамлакачи давлатларнинг энг муҳим нишонларидан бирига айланди. Рус-япон қарама-қаршилиги жуда кескинлашди. Бу ҳудудда ўз мустамлакачилик режаларига эга бўлган Россия японларнинг Корея ва Хитойга қаратилган тажовузига қаршилик қиларди.

Симоносеки шартномасига кўра японлар эгаллаб олган Порт-Артурнинг Хитойга қайтарилишини Россия, Франция ва Германия талаб қилиб чиққанлиги Япониянинг Кореядаги сиёсий таъсирини анча бўшаштирди. Бунда қиролича Миннинг гуруҳи япон тажовузига қарши фаол ҳаракат қилди. Қиролича ва унинг атрофидагиларнинг нигоҳлари Россияга қаратилганди ва унинг ёрдамида ўз мамлакатлари мустақиллигини сақлаб қолишга умид боғлардилар. 1895 йилнинг июль-августида улар Корея ҳукуматидаги японпарастларни ҳайдадилар. Уларнинг ўрнига ҳукуматда етакчи роль ўйнай бошлаган руспарастлар партияси вакиллари қўйилди. Бунга жавобан японларнинг вакили Миура раҳбарлигида янги фитна уюштирилди ва 1895 йилнинг 8 октябрида японлар саройга бостириб кирдилар ҳамда аёвсиз қирғин ўтказдилар. Қиролича ва унинг яқин кишилари (қиролича ёнидаги аслзода хонимлар ҳам) ўлдирилди. Кейин қироличанинг жасади керосин сеппиб ёқиб юборилди, қирол эса Миура томонидан дарҳол ташкил қилинган янги японпараст кабинетнинг раҳбарига айланди. Кореядаги ва ундан ташқаридаги газабланишнинг чеки-чегараси йўқ эди. Қиролича ўлдирилганидан кейин Кореяда И-бйон («Адолат армияси») партизанларининг японларга қарши қуролли курашлари кучайди; японпараст ҳукумат ўтказган ислохотлар аҳоли томонидан бойкот қилинди; мамлакатдаги японларга ва уларнинг кореялик тарафдорларига қарши умумий қўзғолон етилиб келаётганди. Ана шундай қизғин шароитда, 1896 йилнинг 11 феввалида руспарастлар партияси амалда қамоқда сақланаётган қиролнинг саройдан қочиб чиқишини уюштирди. Қирол рус дипломатик ваколатхонаси биносида қўним топди ва бир йил давомида шу ерда қолди. Қирол ўша ердан туриб аҳолига ва қўшинларга японпараст кабинетни қувиш ва янги ҳукумат тузиш чақирғи билан мурожаат қилди. У соткинларни жазолашга чақирди. Вазирлардан Ким Хон Чжиб, Чжон Бйон Хо ва Э Юн Чжунлар қўзгалган халқ ва аскарлар томонидан ваҳшийларча ўлдирилди, аммо қолганлари Японияга қочиб кетишга улгурди. Бу воқеалар натижасида Япониянинг Кореядаги сиёсий мавқеи яна пасайиб кетди. Японларнинг Россия билан келишув

йўлларини излашига тўғри келди. 1896 йилнинг май ва июнь ойларида Россия ва Япония ҳукуматлари иккита келишув (Сеул меморандуми ва Москва қарори) имзоладилар. Унга кўра ҳар иккала томон бир-бирининг корейс ҳукуматига «ёрдам» бериш ва Кореяга ҳарбий кучларнинг маълум бир қисмини юбориш ҳуқуқларини тан олдилар. Шундай қилиб, ҳар иккала томон бир-бирларининг Кореяни эгаллаб олишга бўлган тенг «ҳуқуқлари»ни тан олдилар ва бу, табиийки, япон ва рус мустамлакачилари ўртасидаги рақобатни янада кучайтирди.

Кореяга бошқа империалистик давлатлар ҳам фаол сукилиб кира бошлашди. XIX асрнинг охири – XX асрнинг бошларида корейслар ҳукуматидан кўрkitиш, айёрлик ва сотиб олиш йўллари билан ён беришга эришиш учун қизгин кураш борди. 1895 йили Пхйангандо вилоятидаги энг йирик олтин конини эксплуатация қилишга рухсат олган америкаликлар кейинги йили Сеул ва Чемульпо ўртасида темир йўл куриш ҳуқуқини ҳам олдилар (кейинчалик, 1898 йили бу ҳуқуқ японларга сотиб юборилди), кейин эса Сеулда канализация куриш, сув таъминотини йўлга қўйиш ва электр ёриткичлар ўрнатишга ҳам рухсат олинди. Англия ҳукумати ҳам олтин конларидан фойдаланишга ижозат олди, уларнинг вакили Броун эса божхоналар директори ва Корея ҳукуматининг молия маслаҳатчиси лавозимларига тайинланди. Инглизлар ана шу тарзда Кореянинг молиясини ва ташқи савдосини ўзларига бўйсундиришни режалаштирган эдилар. Француз синдикати Сеулдан Ичжугача (шимол томонга) темир йўл куриш, немис фирмаси эса олтин қазиб чиқариш ҳақида шартнома тузишга эришдилар. Рус саноатчилари Ханьчюндаги темир рудаларини қайта ишлашга ва Амнок ҳамда Туман дарёлари бўйидаги ўрмонлардан фойдаланишга, Шимолий Кореяда телеграф линияларини ўтказишга ижозат олди. Лекин энг кўп шартномалар тузишга японлар эришдилар. Жанубий Кореядаги телеграф линиялари, энг муҳим Сеул-Пусан, Сеул-Чемульпо (америкаликлардан сотиб олинган) темир йўллари, олтин конлари, темир конлари, бутун қиргоқ бўйлаб балиқ овлаш ҳуқуқи уларники эди. Японлар кемасозлик ва савдо соҳасини ҳам эгаллагандилар.

XIX асрнинг охирларига келиб ҳали ҳам феодал бўлган Корея (1897 йилдан у Дэхан империяси деб атала бошлади) мамлакатнинг табиий бойликларни сотиш бўйича ҳақиқий муассасага айланди. Аслзодалик гуруҳларининг доимий рақобати авж олар,

бу гуруҳларнинг ҳар бири маълум чет эл сиёсий доираларининг манфаатларини ҳимоя қиларди. Тобора ошиб бораётган Россия таъсирига қаршилиқ қилиш учун АҚШ ва Англия японларни янада кўпроқ қўллаб-қувватладилар. 1902 йили Америка президенти Т. Рузвельт вазиятни шундай баҳолаганди: «Манжурияда русларнинг кучайишига қарши тенг кучни ташкил қилиш учун, Япония Кореяни эгаллаши керак».

Бу орада Манжурияда ўзининг етакчилигини таъминлаган Россия империяси Кореяда Японияга баъзи бир ён беришларга рози бўлди, жумладан, ўзининг молиявий ва ҳарбий маслаҳатчиларини чақириб олди. 1898 йилнинг апрелида янги рус-япон келишуви имзоланди, унга биноан Кореяда Япониянинг иқтисодий манфаатлари етакчилиги тан олинди. То рус-япон уруши бошлангунга қадар мамлакатда ҳокимият руспарастлар партияси қўлида қолди, бироқ, бу кўпроқ равишда корейсларнинг русларга муҳаббати билан эмас, японларга умумий нафрати билан изоҳланарди. Умуман олганда XIX ва XX асрлар чегарасида қоқоқ феодал Корея энди ҳар қандай шароитда ҳам ўз мустақиллигини ҳимоя қила оладиган аҳволда эмасди, буни кейинги йиллардаги воқеалар исботлади.

Япония ҳукмронлигининг ўрнатилиши. 1904–1905 йиллардаги рус-япон урушида Россиянинг маглубиятидан сўнг имзоланган Портсмут сулҳига биноан Корея устидан Япония протекторати ўрнатилди. 1910 йили эса Корея японлар томонидан аннексия қилиниб, мустамлакага айлантирилди. Яриморолда ҳокимият тўлиқ япон генерал-губернатори қўлига ўтди. Корея 1945 йили Иккинчи жаҳон уруши якунлангунча Япония қўлида қолди. Улар ўзларига қарши ҳаракатни бостириш, мамлакатни иқтисодий ва маданий модернизация қилиш, шунингдек, корейсларни ассимиляция қилиш сиёсатини олиб борди.

* * *

Мустамлака йиллари иқтисодий ўсишнинг юқори даражаси таъминланди, ҳозирги замон корейс маданияти шаклланди, замонавий саноатнинг асослари яратилди, ўртача умр даражаси 22 ёшдан 44 ёшгача ошди, замонавий бошланғич таълим кенг жорий қилинди. Айни пайтда мустамлака ҳокимияти томонидан корейсларни камситишга қаратилган авторитар сиёсат олиб борилиши миллий-озодлик ҳаракатига асос бўлди.

XVIII боб бўйича саволлар

1. XIX аср корейс жамияти ривожда қандай жиҳатларни ажратиб кўрсатиш мумкин?
2. XIX асрнинг 30–60-йилларида Кореянинг ташқи давлатлар билан муносабатлари қандай мақсадга қаратилди?
3. XIX асрнинг 30–60-йилларидаги ички тангликнинг сабаблари нимада эди?
4. Тенг бўлмаган шартномалар ва чет элликларнинг кириб келиши Кореянинг кейинги ривожига қандай таъсир кўрсатди?
5. XIX аср охирида Япония билан Хитой муносабатлари Кореянинг тақдирига қандай таъсир кўрсатди?

XIX БОБ. XIX АСР – XX АСР БОШЛАРИДА ЖАНУБИ-ШАРҚИЙ ОСИЁ МАМЛАКАТЛАРИ

XIX асрга келиб Жануби-Шарқий Осиё (ЖШО) мамлакатлари асосан Франция, Голландия ва Буюк Британия томонидан бўлиб олинган эди. Бу минтақанинг мустамлака даври тарихи тўғрисида олимлар ўртасида ҳар хил қараш мавжуд. Баъзи олимлар Ғарбнинг асосан «цивилизаторлик миссиясига» урғу беришиб, минтақа халқларининг Европа фани ва маданияти ютуқларидан баҳраманд бўлганлиги тўғрисида ёзишса, бошқалари, маҳаллий аҳоли орасида хўжалик юритишнинг ва ижтимоий муносабатларнинг қоқоқ шакллари консервациялашувида европалик мустамлакачиларни айблашадилар. Жараёнга баҳо беришдаги муҳим факторлардан бири диний фактор бўлиб, XIX асрга келиб ЖШО мамлакатларида қуйидаги динлар кенг тарқалган эди: буддавийлик (Ҳиндихитой мамлакатлари, Бирма ва Таиланд), ислом (Индонезия, Малайзия, Бруней ва Филиппиннинг жануби), христианликнинг католик мазҳаби (Филиппин ва Вьетнамнинг жануби).

Вьетнам. Нгуенлар ҳокимиятга келган даврда мамлакат хароб аҳволда бўлиб, ирригация иншоотлари вайрон қилинган, ерларнинг катта қисми ташландиқ ҳолда, деҳқонларнинг катта қисми иложсизликдан ўз ерларини ташлаб кетган эдилар.

Зя Лонг маъмурий бўлинишни ва давлатнинг номини ўзгартирди – энди у Вьетнам деб аталадиган бўлди. Шунингдек, молия ва ҳарбий соҳалари ҳам ислоҳ қилинди. Доимий равишдаги ташқи алоқалар фақат Хитой билан олиб борилди, Камбоджа

устидан тэйшонлар кўзғолони пайтида йўқотилган Вьетнам сюзеренитети 1805 йили тикланди. 1827 йили Вьетнам сюзеренитети Лаос ерлари устидан ҳам ўрнатилди. 1812 йили «Зя Лонг кодекси» эълон қилиниб, у XV асрдан бери амалда бўлган қонунлар мажмуаси ўрнига жорий қилинди.

Хитой билан муносабатларда ҳам катта ўзгариш бўлиб, Зя Лонг ҳокимиятга келган 1802 йилдан бошлаб Цинлардан ҳокимиятни бошқаришга расмий ижозат (инвеститура) олди, 1845 йилдан эса Вьетнам императори Пекинга ҳеч нарса тўламай қўйди.

Французлар томонидан Вьетнамнинг босиб олиниши. Вьетнамга бостириб кириш 1857 йил ноябрга мўлжалланган бўлиб, «иккинчи афюн уруши» бошланганлиги сабабли қолиб кетди. 1858 йил августда француз-испан бирлашган ҳарбий-денгиз кучлари Данангга ҳужум бошлаши билан то 1884 йилгача давом этган Вьетнамни мустамлакага айлантириш жараёни бошланди. 1861 йилнинг декабрига келиб французлар Жанубий Вьетнамнинг тўртта провинциясини эгалладилар. Бир қатор музокаралардан сўнг, 1862 йил июнда иккала давлат ўртасида шартнома имзоланиб, унга католик миссионерлар Вьетнам ҳудудида эркин ҳаракатланиш ҳуқуқини олди, Сайгон ва Биенхоа провинциялари расман французлар назорати остига ўтди, чет элликларга (биринчи ўринда французларга) консуллик ҳимояси жорий қилинди ва улар Вьетнам ҳудудида эркин ҳаракатланадиган бўлдилар, шунингдек, Вьетнамнинг муҳим портлари француз савдоси учун очилди. Хўяда французларнинг, Парижда эса вьетнамликларнинг дипломатик миссиялари очиладиган бўлди. Император Ти Дик французларга қуроли қаршилик кўрсатишни тўхтатиш тўғрисида буйруқ берди. Аммо ҳамма фуқаролар ҳам бу буйруққа бўйсунмадилар ва қаршилик кўрсатиш яна анчагача давом этди.

Ти Дик бир томондан Хитойнинг ёрдамини қутаётган бўлса, иккинчи томондан французлар билан тинчлик шартномасига умид боғлаётган эди. Хитойнинг ёрдамини тўлиқ барбод қилиш мақсадида французлар 1867 йили Жанубий Вьетнам ҳудудини бутунлай босиб олиб, Кохинхинага француз губернаторини тайинладилар.

Францияда Иккинчи империянинг ағдарилиши билан боғлиқ бир оз танаффусдан кейин французлар Вьетнамда босқинчилик ҳаракатларини яна бошлаб юбордилар ва қаттиқ жанглардан сўнг 1874 йили бир қатор шартномалар имзоланди. Уларга биноан Жа-

нубий Вьетнамнинг французларга ўтганлиги тўлиқ тан олинди ҳамда французларга яна бир қанча имтиёзлар берилдики, булар Вьетнамнинг уларга қарамлигини янада оширди. Французлар мустамлакачиликнинг иқтисодий усулларидан ҳам кенг фойдаландилар. Улар XIX асрнинг 60–80-йилларида Кохинхинада арзон ерларни олди-соттиси билан шугулланиб, бундан катта фойда олган бўлсалар, 70-йиллардан бошлаб забт этилган ерларда капиталистик хўжаликни ривожлантиришга киришдилар.

1875 йили Сайгонда устав жамғармаси 8 миллион франк бўлган Ҳиндихитой банки очилди. Банк Ҳиндихитой давлатларининг барчасида муомалада бўлган ҳиндихитой пиастрини чиқариш ҳуқуқини ҳам олди, аста-секин минтақанинг фақат иқтисодий эмас, сиёсий ҳаётида ҳам муҳим роль ўйнай бошлади. Кохинхинанинг бюджети ҳам ортиб борди. Агар 1862 йили у 1 млн 344 минг франкни ташкил қилган бўлса, 20 йилдан кейин 20 млн франкка етди.

Жанубий Вьетнамда «ассимиляция» ғояси тарафдори бўлган губернатор Л.М. де Вилер 1880 йили Мустамлака Кенгашини тузди. Унга 10 нафар француз ва 6 нафар маҳаллий фуқаро аъзо бўлди.

1882 йил баҳорда французлар Ханойни босиб олдилар. Император Ти Дик ёрдам сўраб Хитойга мурожаат қилди ва Хитой ўзининг ҳали ҳам формал вассали ҳисобланган Вьетнамга ёрдам қўшишини жўнатди.

1883 йили вьетнамликлар французларга Ханой яқинида бир қатор зарбалар берди. Уруш авжига чиққан пайтда император Ти Дик вафот этди ва саройдаги турли гуруҳлар ўртасида тахт учун кураш бошланиб кетди.

1884 йил майда Франция билан Хитой ўртасида шартнома имзоланиб, унга кўра Хитой қўшинлари Вьетнамдан чиқиб кетди. Шу йили августда Франция билан Вьетнам ўртасида протекторат тўғрисида шартнома имзоланди. 1885 йили имзоланган шартномага кўра Хитой Вьетнам устидан Франция протекторатини тан олди ва ўз сюзеренитетидан воз кечди. Французпараст Вьетнам зодагонлари французлар ёрдамига таяниб 1885 йили тахтга Донг Кханни ўтказишди. Шундан кейин ҳам, то XIX асрнинг охиригача французларга қарши қуролли ҳаракат тўхтамади. Бу курашнинг кўзга кўринган арбоблари Фам Дин Фунг ва Хоанг Хоа Тхамлар бўлди.

1874 йилги Сайгон шартномасининг имзоланиши французларнинг Марказий ва Шимолий Вьетнам ҳудудларига кириб бо-

риши учун имконият яратди. 1885 йил имзоланган Тяньцзинь шартномасидан кейин Вьетнам тарихида янги давр – Франция мустамлака империяси таркибидаги даври бошланади.

1887 йили Франция Ҳиндихитой иттифоқининг тузилганлигини эълон қилди. Унга Вьетнам уч қисмдан иборат таркибда қўшилди: битта мустамлака – Кохинхина – ва иккита протекторат – Аннам ва Тонкин. Буларнинг ҳар бири французларга тобе бўлган ўз маъмуриятига эга эди.

Камбоджа. XVIII асрнинг ярмидан то французлар мустамлакаси ўрнатилгунча икки томонлама вьетнам-сиам сюзеренитети остида бўлди. 1845 йили Сиам ва Вьетнам ўртасида бу ҳақда шартнома имзоланди. Қирол Анг Дуонг иккала ташқи куч ўртасида мурса ўрнатиш, айна пайтда мамлакат ичкарасида ўз мавқеини кучайтиришга ҳаракат қилди.

Ички сиёсат борасида Анг Дуонг асосий эътиборни иқтисодни ислоҳ қилишга қаратиб, бир қатор тадбирларни амалга оширди. Унинг даврида қишлоқ хўжалиги тикланди, йўл қурилиши яхшиланди, судхўрларнинг ҳуқуқлари чекланиб, солиқ тизими тартибга солиниши натижасида жамиятдаги танглик барҳам топди.

Давлат ҳаётининг муҳим масалаларини Камбоджанинг расмий мафкураси ҳисобланган буддавийлик динининг маънавий обрўсига таяниб яқка ўзи ҳал қиладиган сдатнинг ҳокимияти янада кучайтирилди. Анг Дуонг Камбоджанинг сиамликлар назорати остида қолаётган ғарбий ва шимолий ҳудудларини озод қилиш учун армияни янги юришга тайёрлай бошлади.

XIX асрнинг ўрталарига келиб Камбоджада ерга эгаллик тизими ва асосий табақалар тўлиқ шаклланди. Ер юридик жиҳатдан олий ҳукмдорнинг мулки ҳисобланади. У ерни ўз фуқароларига бўлиб беради ва агар эгаллик қилувчи ворис бўлмаса олиб қўяди. Амалда эса ердан фуқаролар хусусий мулк сифатида фойдаланар эди.

Камбоджа устидан Франция протекторатининг ўрнатилиши. 1860 йили Анг Дуонг вафот этгандан сўнг тахтга унинг ўғилларидан бири – Нородом келди ва у 1904 йилгача ҳокимиятни эгаллаб турди. Камбоджанинг Франция протекторатига айлантирилиши унинг даврига тўғри келди.

Французларнинг Камбоджа ички ишларига аралashiши 1862 йили Франция билан Вьетнам ўртасида шартнома имзолангандан сўнг бошланди. 1863 йил август ойининг бошларида фран-

цузлар вакили Ла Грандьер Камбоджанинг Франция протекторати остига ўтишига қирол Нородомни кўндирди. Шу тариқа Франция – Камбоджа шартномаси имзоланди, аммо у ўша пайтда расман эълон қилинмади.

Бу шартномага биноан Франция императори Наполеон III Камбоджани ўз протекторатига олади. Франция бу ерда ўз вакилига эга бўлиш ҳуқуқини ҳам олди. Биронта чет давлат фуқароси Жанубий Вьетнам губернатори ва Камбоджадаги француз ваколатхонасининг рухсатсиз бу мамлакатда бўлиши мумкин эмасди. Французлар учун барча портлар очилиб, улар мамлакат ҳудудида эркин ҳаракатланиш ва савдо қилиш ҳуқуқни олдилар. Камбоджаликларга нисбатан судлов ишларини олиб бориш кхмер суд органлари ихтиёрида қолди. Французлар билан камбоджаликлар орасида можаро пайдо бўлганда иш Камбоджа амалдори кузатувида француз судьяси томонидан кўриб чиқилиши белгилаб қўйилди. Католик миссионерларга Камбоджанинг барча судида эркин ҳаракатланиш ҳуқуқи берилди. Французларнинг барча уринишларига қарамасдан уларга Камбоджа ҳудудида ер олди-соттиси билан шуғулланишга рухсат берувчи банд шартномага киритилмади.

1863 йилги Франция-Камбоджа шартномаси кхмер жамиятининг катта қисмида норозилик туғдирди. Бу норозиликлар 1864–1866 йиллари Суа бошчилигида ва 1865–1867 йиллари По Камбау бошчилигидаги халқ кўзғолонларида ўз ифодасини топди.

Нородом Франциянинг иштирокини зарур деб ҳисобларди, чунки, биринчидан, яқиндагина унинг сюзерени бўлган Вьетнам ҳам бугун Францияга қарам, иккинчидан, энди французларнинг ёрдамисиз Камбоджа ерларини сиамликлар хавфидан сақлаб қолишнинг иложи йўқ эди. Шунинг учун қирол мумкин бўлган иккита ёмонликдан бирини, унинг фикрича енгилроғини – Францияни танлади.

1864–1867 йиллари Франция билан Сиам ўртасида музокара-лар бўлиб, улар Камбоджанинг улар ўртасида тақсимланиши билан яқунланди. 1867 йили имзоланган француз-сиам шартномасига биноан Камбоджанинг Батамбанг ва Ангкор (Сиенреап) провинциялари Сиамга қўшиб берилди.

Камбоджада французлар позициясининг мустаҳкамланишида улар ўртасида тузилган 1882 ва 1884 йилги шартномалар катта аҳамиятга эга бўлди. Агар биринчи шартнома Камбоджага Сайгон

орқали қурол кириб келишини тақиқлаган бўлса, иккинчиси, амалда Камбоджани ўз суверенитетидан маҳрум қилди.

1884–1896 йиллари қиролни французлар ҳокимиятидан ҳимоя қилишга қаратилган ҳаракат бўлиб ўтди. Нородомнинг даъвоига кўра французларга қарши партизанлар кураши бошланди. Натижада 1886 йили қиролга 1884 йилги шартнома бўйича у маҳрум қилинган қатор имтиёз ва функциялар қайтариб берилди. Французлар Камбоджа монархига нисбатан анча эҳтиёткор сиёсат юрита бошладилар.

Лаос. XVIII асрнинг 70–80-йилларида Вьентьянга Сиам бостириб кирди ва ўз вассалига айлантирди.

Вьентьяннинг энг машҳур ҳукмдорларидан бири 1805 йили тахтга келган Чао Ану бўлиб, у мамлакатни қарамликдан халос қилиш учун ҳаракат қилди. Шу мақсадда у Вьетнам ҳукмдори Зя Лонг билан яқинлашади. У 1826 йили Сиамга қарши уруш бошлайди, аммо бир йилдан кейин унинг қўшинлари тор-мор қилинади. Чао Ану ёрдам сўраб Вьетнамга мурожаат қилади, бироқ бу унга энди ёрдам бера олмайди. 1831 йили уни сиамликлар асир оладилар. Вьентьян вайрон қилиниб, Сиамнинг битта провинциясига айлантирилди. Шундай тақдир Мианг Чаннинь давлатига ҳам насиб қилди. У Вьетнамнинг таркибига қўшиб олинди.

Чампассак ҳам Сиам назорати остида бўлсада, ўз ҳукмдорига эга эди. Луанг Прабанг давлати эса бу пайтда турли гуруҳлар ўртасидаги ўзаро курашлардан азият чекаётган эди. Бу давлатнинг ўша пайтдаги ҳукмдори Манта Турат Вьетнам императорига мурожаат қилиб, ўз давлати таркибига вассал сифатида қўшиб олишини ва сиамликлар зулмидан озод бўлишда ёрдам беришини илтимос қилади. Аммо Вьетнам императори бу мураккаб жараёнга аралашини истамаганлиги сабабли илтимосни қабул қилмайди.

1872 йили, Манта Турат ўлгандан уч йил ўтгач Луанг Прабанг тахтига унинг ўғилларидан бири Ун Кхам келади ва 1894 йилгача мамлакатни бошқаради. Айнан шу даврда унинг давлати устидан назорат ўрнатиш учун Буюк Британия томонидан қўллаб-қувватланган Сиам билан Франция ўртасида кураш бошланади. Анча тортишувлардан сўнг 1886 йили Франция билан Сиам ўртасида икки томонлама шартнома имзоланиб, Луанг Прабанг худудида французларнинг консуллик идораси очилди ва Луанг

Прабанг билан Вьетнам чегараларини аниқлаш бўйича комиссия ташкил қилинди.

1889 йили Лаос ерларида француз бизнесининг истиқболларини ўрганиш мақсадида экспедиция ташкил қилинади.

1892–1893 йиллари Буюк Британия билан Франция ўртасида минтақадаги таъсир доираларини аниқлаш ва бу мураккаб жараёнда Сиамнинг ўрнини белгилаш бўйича музокаралар олиб борилди.

1893 йил апрелида Ҳиндихитой иттифоқининг француз генерал-губернатори буйруғи билан Лаос худудига қўшин киритилди. Сиамга ультиматум эълон қилинди ва зарур бўлганда куч ишлатиш мумкинлиги айtilди. Натижада Сиам ўзининг Лаос ерларига бўлган барча даъволаридан воз кечиб, Франция билан бу ҳақда шартнома имзолади. Лаос худудлари Франция протекторати остига ўтди.

Шундай қилиб, Франция Ҳиндихитойдаги ўз худудларини анча кенгайтди, Сиам эса бир қатор худудлардан айрилди. Натижада Янги давр тарихида биринчи марта Лаос деб аталган давлат уюшмаси пайдо бўлди. Бу давлатни ташкил қилган худуд учта маъмурий қисмга ажратилди ва бу 1893 йил 2 декабрдан кучга кирди. Луанг Прабанг Тонкин резидентига, юқори Меконг – Аннам ҳукуматига, ўрта Меконг эса – Кохинхин губернаторига бўйсундирилди. Аммо бу бўлиниш Ҳиндихитой иттифоқи аъзолари ўртасида доимий тортишувларга сабаб бўлаётган эди. Шу боис француз ҳукумати Лаоснинг янги маъмурий бўлиниш режасини ишлаб чиқди. 1895 йили Лаос худуди иккита автоном районга – Юқори ва Қуйи Лаосга ажратилди. Ҳар бир район худудида олий резидент турарди. Бундай бўлиниш 1899 йилгача амал қилди.

Мьянма (Бирма). XVIII аср охири – XIX аср бошларида Бирма яна Буюк Британия ва Франциянинг эътиборини ўзига жалб қилди. 1795 йили инглизлар Ҳиндистондан Бирмага элчилар жўнатиб, икки томонлама ҳамкорликни янада яхшилашни таклиф қилдилар, аммо кутилган натижага эришилмади. 1811–1815 йиллари Бирма қўшинлари бу ерга Бенгалия худудидан кириб келган аракан исёнчиларига қарши муваффақиятсиз кураш олиб борди. Бирмаликлар вужудга келган ҳолатда асосли равишда инглизларни айбладилар, натижада томонларнинг муносабатлари янада кескинлашди.

1816–1821 йиллари бирмаликлар Ассамга қарши уруш олиб бордилар ва ниҳоят бу худуднинг Бирмага қўшилганлигини эълон қилдилар. Ассамнинг тахдан туширилган ҳукмдори энди инглиз-

ларга қарашли бўлган ҳудуддан Бирмага қарши ҳарбий операция тайёрлай бошлади. Инглизлар уларни Бирма ҳукуматига беришдан бош тортди ва шу пайтгача Бирманинг таъсир доирасида ҳисобланган Манипурни Буюк Британия протекторати деб эълон қилди. Шу тариқа биринчи инглиз-бирма уруши учун асос яратилди.

Инглизларнинг бирмаликлар билан тўқнашуви Качар ҳудудида бошланди, бу ерга бирмаликлар манипурлик партизанларни қувиб кириб қолган эдилар. 1824 йил 5 мартда Буюк Британия Бирмага уруш эълон қилди. Инглиз қўшинлари бир қатор ҳудудларни эгаллаганларидан сўнг, 1825 йили тинчлик музокаралари бошланиб, 1826 йил февралда сулҳ имзоланиши билан яқунланди. Бирма Аракан, Тенассерим, Ассам ва Манипур ерларидан инглизлар фойдасига воз кечишга мажбур бўлди. Бундан ташқари, бирмаликлар Амарапурдаги Британия резидентини тан олиш, Бирмадан ғарбда жойлашган князликларга нисбатан ўз манфаатларидан воз кечиш ҳамда 1 млн ф. ст. контрибуция тўлаш мажбуриятини олдилар. Аммо 1837 йили ҳокимиятга келган янги ҳукмдор Таравади 1826 йилги шартномани тан олишдан бош тортди. Мамлакат ичкарисида солиқлар оширилишидан норози бўлган деҳқонларнинг ҳаракатлари бошланиб кетди. Бундан инглизлар мамлакатнинг шоли етиштириш базаси бўлган жанубий ҳудудларни босиб олишда фойдаландилар.

Иккинчи инглиз-бирма уруши 1852 йили бошланиб, инглизларнинг катта устунлиги туфайли улар тезда мақсадларига эришдилар – Пегу босиб олинди. Ҳарбий ҳаракатлар тўхтатилгандан сўнг Бирма тахти учун ўзаро кураш бошланиб кетди. Пойтахт Мандалайга кўчирилди. Янги монарх Миндон бир қатор ислохотлар ўтказиб, мамлакатни қолоқликдан олиб чиқишга ҳаракат қилди. У маҳаллий амалдорларнинг ҳуқуқларини чеклашга уринди, 10 фоизли ягона солиқ жорий қилди, телеграф ва шу кабилар қуришни бошлади. Бу мақсадлар учун у Франция, Италия ва бошқа бир қатор мамлакатлардан мутахассислар таклиф қилди. Ташқи дунёдан ажралганлик ҳолатидан қутулиш учун бир қатор Европа давлатларига дипломатик миссиялар жўнатилди. Ўша пайтда Буюк Британия Ҳиндистондан Хитойга қуруқлик орқали борадиган йўлни излаётган бўлиб, бу йўл Бирма орқали ўтиши мумкин эди. 1867 йили иккала давлат ўртасида шартнома имзоланиб, унга кўра Бирмага олиб кириладиган инглиз товарларига қўйиладиган бож солиғи камай-

тирилди. 1879 йили икки орада вужудга келган можарони Бирма томони ҳал этиш учун уринишига қарамасдан, Буюк Британия у билан ўз муносабатларини узганлигини эълон қилди.

1885 йил 14 ноябрда ҳарбий ҳаракатлар бошланиб, 28 ноябрда инглизлар Бирма пойтахтини босиб олдилар. Монарх ва унинг оиласи мамлакатдан қувиб юборилди. 1886 йил 1 январда Ҳиндистон вице-қиролининг Бирмани Буюк Британия мустамлакасига айлантириш, унга Британия Ҳиндистонининг провинцияси мақомини бериш тўғрисидаги манифести эълон қилинди. Аммо бирмаликларнинг қаршилик ҳаракатлари 1895 йилгача давом этди.

Инглизлар янги маъмурий тақсимлаш ўтказиб, Бирмани вилоят ва округларга бўлдилар, ўрта ва юқори бўғин амалдорлар инглизлардан, қуйи бўғин амалдорлар эса маҳаллий аҳолидан тайинландиган бўлди.

Ижтимоий-иқтисодий соҳада инглизлар шולי етиштиришни қўллаб-қувватлашга, экин майдонларини кенгайтиришга қаратилган сиёсат олиб бордилар. Товар ишлаб чиқаришга йўналтирилган шолчилик хўжаликлари пайдо бўлди, Бирмага ҳинд ишчиларини кўчириб кела бошладилар. Бундан ташқари ўрмончилик, нефть ва кончилик ҳам ривожлана бошлади. Бирма миллий буржуазияси ҳам шу даврда шаклланди.

1897 йили Бирмада инглизларга мухолифатда бўлган биринчи сиёсий ташкилот – Буддавийликни ҳимоя қилиш жамияти тузилиб, у ўз олдига барча маданий-маърифий ишларни жонлантириш мақсадини қўйди.

Индонезия. 1802 йили Голландия Франциянинг протекторатига айлантирилди, 1810 йили эса бутунлай Франция таркибига қўшиб олинди. 1807 йили Наполеон Бонапарт маршал Дандельсни Индонезиянинг губернатори этиб тайинлади. Унга Индонезияни инглизлар ҳужумидан ҳимоя қилиш вазифаси топширилди. Бироқ 1811 йили Индонезия қирғоқларига сузиб келган Ҳиндистон генерал-губернатори Минто бошчилигидаги инглизлар эскадраси деярли жангсиз Батавияни эгаллаб олдилар. Бу ердаги голландияликлар таслим бўлиш ҳақида актни имзоладилар. Шу тариқа Индонезия Буюк Британия назорати остига ўтиб қолди.

Инглизлар Индонезияни тўртта маъмурий бирликка – Малакка, Ғарбий Суматра, Молукки ва Явага ажратдилар. Бу ҳудудлар ичида инглизлар учун муҳими Ява ороли эди. Улар губернатор

Рафльсон бошчилигида Ҳиндистондаги тажрибадан келиб чиқиб инглиз капиталини ривожлантиришга қаратилган қатор тадбирларни амалга оширдилар. Ява оролидаги барча ерлар Буюк Британия ҳукуматининг мулки деб эълон қилинди. У ердаги деҳқонлар арендаторлар бўлиб қолдилар. Солиқ тизими ҳам йўлга қўйилди.

Тез орада Жокьякарта ерлари ҳам кўшиб олинди, ҳокимият инглизларга маъқул бўлган ҳукмдорга топширилди. Шу тариқа 1811 йили Палембанг худудининг бир қисми, 1813 йили Бантам ҳам кўшиб олинди.

Францияда Наполеон мағлубиятга учрагандан сўнг Голландия ўз мустақиллигини тиклади ва Индонезиядаги ўз мустамлакаларини қайтариб олиш истагини билдирди. Буюк Британия Голландия ерларининг бир қисмини қайтариб беришга қарор қилди. 1814 йили имзоланган инглиз-голланд шартномасига биноан Голландияга Индонезияда илгари унга тегишли бўлган барча ерлар қайтариб бериладиган бўлди. Аммо бу жараён анча узоққа чўзилди. 1824 йили иккала давлат ўртасида янги шартнома имзоланиб, Индонезияда таъсир доиралари қайта тақсимланди. Голландлар Аченинг мустақиллигини ва бу ерда инглизларнинг алоҳида манфаатларини тан олди, инглизлар эса Суматра ва бошқа бир қатор худудлар устидан ўз назоратини ўрнатиш режасидан воз кечдилар. Голландлар инглизлар ўрнатган тартибларни бекор қилиб, уларгача ўзлари ўрнатган тартибларни қайтадан жорий қилдилар. Князликларда европаликларнинг арендага ер олишлари тақиқланди, эски солиқ тизимига қайтилди. Бундан маҳаллий зодагонлар ҳам, деҳқонлар ҳам бирдай норози бўлдилар. Норозилик айниқса Ява оролида кучли эди. Натижада маҳаллий аҳолининг мустамлака давридаги энг катта кўзғолони бошланди.

Кўзғолонга Дипонегоро исмли киши етакчилик қилди. У Жокьякартада ҳокимиятдан четлатилган султонлар қавмидан эди. Кўзғолоннинг мафкуравий асоси ислом дини бўлди. Кўзғолончилар 1825 йили пойтахтни эгаллаб, Дипонегорони янги султон деб эълон қилдилар. Голландлар христиан динидаги аҳолини ва маҳаллий зодагонларнинг бир қисмини ўз томонларига оғдиришга муваффақ бўлдилар. 1830 йили голландлар тинчлик музокараларига келган Дипонегорони алдов йўли билан тутиб олиб, чекка оролардан бирига сургун қилдилар ва шундан сўнг кўзғолон бостирилди. Дипонегоро эса яна чорак аср яшаб, ўша оролда вафот этди.

XIX асрнинг 40-йилларидан Индонезия архипелагининг «эгалланмаган» қисмига инглизлар ва АҚШ кизиқиш билдира бошлади. Бу ҳол голландларни ҳам хавотирга солиб қўйди ва фаол босқинчилик ҳаракатларини бошлаб юбордилар. Натижада 1846 йилдан 1860 йилгача улар навбатма-навбат Бали ва Фарбий Борнеони босиб олдилар. 60-йилларнинг бошига келиб Суматрада фақат Аче ўз мустақиллигини сақлаб қолди.

Индонезия XIX асрнинг иккинчи ярмида. XIX аср 50-йилларидан бошлаб Индонезияни эксплуатация қилиш тизимида инқироз бошланди. Голландлар учун фойдали ҳисобланган экинларни мажбурлаб эктириш тизими фойда бермай қўйди. 70-йиллардан бошлаб шакарқамиш етиштирувчи хусусий плантациялар вужудга келди. Тегишли ҳужжатга эга бўлмаган хусусий ерлар давлат ҳисобига олиб қўйила бошланди. Ҳужжатга эга бўлган деҳқонларнинг қатта қисми ер эгаси бўлиб олдилар. Саноат корхоналари ва банклар ҳам ерга эгалик қила бошладилар. XIX асрнинг охиридан плантация хўжалиги эҳтиёжлари учун ирригация иншоотлари қурила бошланди.

Айни пайтда АҚШ ва Буюк Британия ҳам Индонезияга фаол иқтисодий жиҳатдан кириб кела бошладилар. Аче султонлигини бўйсундириш учун кураш бошланди. 1871 йилги Суматра трактати-га биноан Буюк Британия Аченинг голландлар томонидан забт этилишига у ерда голландлар ва инглизларнинг ҳуқуқлари тенг бўлиши шарти билан розилик беради. 1873 йили тарихда Аче уруши деб ном олган уруш бошланади. Уруш бир қанча босқичлардан ўтиб, 1913 йилгача давом этади.

1874 йили Аче Голландиянинг мустамлакалари таркибига қўшилади, аммо маҳаллий аҳолининг қаршилиги яна узок давом этади. Маҳаллий аҳолига Теуку Умар исмли киши бошчилик қилади. Улар ислом дини шиори остида барча қаршилик кўрсатиш кучларини бирлаштирадилар. Голландлар барча босқинчиларнинг синалган усулини қўллаб, зодагонларнинг бир қисмини сотиб олади ва улар орасида низо келтириб чиқаради. 1899 йили Теуку Умар ҳалок бўлади ва қаршилик кўрсатиш ҳам аста-секин сўниб боради.

XIX аср охирларида Индонезия ҳудудида 300 га яқин князликлар бўлиб, улар ўзларининг бошқарув тизимига эга эди, аммо барчаси улар бюджетини белгилайдиган Нидерландия Ҳиндистони¹

---

¹ Индонезия голландлар томонидан забт этилгандан сўнг узок вақт расмий ҳужжатларда «Нидерландия Ҳиндистони» деб юритилган (дастлаб Америка ҳам «Испания Ҳиндистони» деб аталган).

маъмуриятига бўйсунарди. Умуман Индонезия архипелаги таъсир доираларига куйидагича бўлинган эди: Саварак ва Шимолий Борнео Британия назорати остида, Тимор оролини Португалия назорат қиларди, Янги Гвинея Буюк Британия ва Германия ўртасида бўлинган. 1885 йили Шимолий Борнео (Сабах) худудини Испания Буюк Британияга беради. Янги Гвинеяни ҳам шу йили Буюк Британия Германия билан бўлишиб олади.

Таиланд (Сиам). 1795 йили Сиамга Бирма қўшинлари бостириб кирди. Уруш ҳаракатлари XIX асрнинг бошларигача давом этди. Кучли рақиб билан курашда Сиам ўз мустақиллигини сақлаб қола олди. 1828 йилга келиб Вьентьян худуди ҳам Сиамга қўшиб олинди, Луанг Прабангнинг ҳам вассал қарамлиги кучайди.

1824 йили биринчи инглиз-бирма урушлари бошлангандан сўнг, Сиам Буюк Британиянинг шу ҳудуддаги иттифоқчисига айланди. 1826 йили иккала давлатнинг ўзаро, шунингдек, Малай князликлари билан муносабатларини белгиловчи шартнома имзоланди. Натижада Сиам ўзининг Селангорга бўлган ҳуқуқларидан воз кечишга мажбур бўлди.

XIX аср ўрталарига келиб Сиам анча катта ҳудудга эга бўлган давлат эди. Унинг ташқи алоқалари ҳам кенгайди, хунармандчилик ривожланди. Анъанавий равишда этник хитойлар яшайдиган шаҳарлар айниқса тез тараққий этди.

XIX асрнинг бошларида Буюк Британия бу ерда ўз иқтисодий позициясини кучайтиришга ҳаракат қилди. 1833 йили Сиамга АҚШ кириб келди ва иккала давлат ўртасида савдо шартномаси имзоланди.

XIX аср ўрталарида Таиландда биринчи саноат корхоналари ва ёлланма ишчилар пайдо бўлди. Пойтахт Бангкок аҳолиси 500 минг кишидан ошиб кетди. Мамлакатнинг шимоли-шарқий қисмида янги замонавий шаҳарлар – Убон, Стунг Тренг ва бошқалар пайдо бўлади. XIX асрда Таиланд аниқ ҳудудий чегараларга эга эмасди. Унинг аҳолиси 6 млн киши бўлиб, шундан 1 млн ни этник малайлар, шунча лаослар, 500 минг кхмерлар эди. Тайларнинг ўзи мамлакат аҳолисининг учдан бир қисмини ташкил қиларди.

1851–1868 йиллари Таиланд тахтида ўтирган Рама IV қобилиятли ислохотчи бўлиб, ўз давлатини мустақкамлашга, Ғарб давлатлари босқинига қарши тура оладиган, иқтисодий ва ҳарбий жиҳатдан қудратли қилишга ҳаракат қилди. У давлат монополиясини бекор

қилди, янги давлат мафкурасини шакллантириш мақсадида буддавийликнинг янги мазҳабини ташкил қилди.

1855 йили инглизлар куч ишлатиш хавфи билан кўрқитиб, Сиамни тенг бўлмаган шартномани имзолашга мажбур қилди. Унга бинотан инглизлар Сиам худудида экстерриториалликка ва инглиз товарларини чекланмаган миқдорда олиб кириш ҳуқуқига эга бўлдилар. 1856–1862 йиллари Сиам худди шундай тенг бўлмаган шартномаларни АҚШ, Франция, Дания, Португалия, Голландия ва Пруссия билан ҳам имзолашга мажбур бўлди. 1867 йили Сиам ўзининг Камбоджага бўлган ҳуқуқларидан воз кечишга мажбур бўлди, аммо ҳар қалай у Батамбанг ва Сиам Реапни ўзида сақлаб қолди.

Бу пайтда Сиам жаҳон бозорига гўшт, гуруч, ширинликлар ва ёғоч етказиб берарди. Экспортнинг асосий қисмини гуруч ташкил қиларди. Мамлакатда капитализм элементлари ҳам ривожлана бошлади. Асосан этник хитойликлардан ташкил топган маҳаллий буржуазия шаклланади. Бангкокда Буюк Британия мустамлака банкларининг бўлимлари очилади. Капиталистик муносабатлар ривожланиши билан шаҳарларга иш излаб келган ерсиз деҳқонлар сони кўпайди. Улар сафини хитойлик эмигрантлар ҳам тўлдириб борди.

XIX асрнинг охириги чорагида мамлакатда бир қатор ислохотлар бошланиб, XX асрнинг бошларида яқунланди. Ислохотлардан кўзланган асосий мақсад, мамлакат иқтисодини ва ижтимоий муносабатларни модернизациялаш учун шароит яратишдан иборат эди. Ислохотларнинг энг муҳимларидан: айрим қироллик монополиялари бекор қилинди, солиқ ислохоти амалга оширилди, давлат мануфактуралари ташкил қилинди, қуролли кучлар Европа усулида қайта қурилди, 1874 йилдан қулликни, мажбурий ишлаб беришни (баршчина), мажбурий ҳарбий хизматни бекор қилиш бошланди.

1899 йилдан темир йўллар қурилиши бошланди, ботқоқ ерларнинг мелиоратив ҳолатини яхшилаш чоралари кўрилди. Натижада гуруч экспорт қилишдан олинмаган даромад тўхтовсиз ўсиб борди. Сиамликлар европаларга иқтисодий имтиёзлар бериш эвазига уларнинг сиёсий таъсирини камайтиришга ҳаракат қилди.

XIX асрнинг охирида Сиам устидан назоратни қўлга киритиш учун Буюк Британия ва Франция ўртасида кураш бошланиб кетди. 1896 йили Сиамни таъсир доираларига бўлиш тўғрисида инглиз-француз шартномаси имзоланди. Ўша пайтда Франциянинг иттифоқчиси бўлган Россия 1899 йили Сиам билан Фран-

ция ўртасида шартнома тузилишига кўмаклашди. Қирол миннатдорчилик рамзи сифатида Сиам армиясида русларнинг ҳарбий кийимини жорий қилди. Сиамнинг гимни ҳам рус композитори П.А. Шуровский томонидан ёзилди.

Филиппин. XIX асрнинг бошларида Европа давлатларининг Осиёдаги мустамлакалари ичида энг қолоғи Филиппин бўлиб, бу ерни эгаллаб олган Испания билан ҳам тўғридан-тўғри савдо алоқалари ўрнатилмаган эди.

XIX асрнинг бошларида Филиппин архипелагига АҚШ ва айрим Европа давлатлари қизиқиш билдира бошлади. 1834 йили Манила, кейинроқ бошқа портлар ҳам эркин порт мақомини олдилар. Европа ва АҚШга қанд, индиго, қаҳва ва бошқа бир қатор товарлар экспорти, у ерлардан эса саноат молларининг импорти йўлга қўйилди. Мамлакатда ягона ички бозор, ёлланма меҳнат ва дастлабки мануфактуралар пайдо бўлди. Маҳаллий зодагонлар бойиб, миллий саноат шакллана бошлади.

XIX асрнинг иккинчи ярмидан маҳаллий элита ичидан буржуа ислохотлари ўтказиш учун муҳолифат ҳаракати шаклланади. Бу ҳаракат айниқса метрополияда (Испания) 1868 йилги буржуа инқилобидан сўнг кучаяди. Пойтахт Манилада маҳаллий ер эгалари ва миллий буржуазиянинг либерал вакиллари, шунингдек, интеллигенция, руҳонийлар ва ўқувчи ёшлардан иборат иккита яширин ташкилот тузилди. Улар Филиппинни Испаниянинг провинцияларидан бирига айлантириш ва унинг ҳудудида метрополия қонунларининг жорий қилиниши талаби билан чиқдилар. Ҳаракат қатнашчилари, шунингдек, католик черковининг ролини чеклаш, қавм черковларини маҳаллий аҳолидан чиққан руҳонийларга бериш талабини ҳам қўйдилар. Бироқ 70-йиллардан испанлар мустамлака зулмини кучайтириб, муҳолифатчиларни қувғин қила бошлади. Муҳолифатчиларнинг бир қисми Испанияга келиб, испанлар орасида ташвиқот олиб бора бошладилар. «Ташвиқот ҳаракати» деб номланган бу йўналишнинг кўзга кўринган вакиллари бири Хосе Рисаль (1861–1896) бўлиб, унинг асарларида филиппинликларнинг миллий ғурури ҳақида ташвиқот қилиниб, уларни испан зулмидан озод қилиш учун курашга чақиради.

1889 йили муҳолифатчиларнинг нашр органи – «Ла Салидаридад» газетаси чиқа бошлайди. Кейин «ташвиқотчилар ҳаракати» Испаниядан Филиппинга ўтади. 1892 йили Х. Рисаль ҳам ватани-

га қайтиб келади ва пойтахтда биринчи сиёсий ташкилот – Филиппин лигасини ташкил қилади. Лиганинг бош мақсади тинч усуллар билан ислохотлар учун кураш деб эълон қилинади. Шунга қарамасдан Х.Рисаль қамокқа олиниб, Минданоо оролига сургун қилинади.

1893 йили Лига тарқатилиб, А.Бонифацио бошчилигида янги мухолифат ташкилот – Катупунан (Халқ ўғлонлари олий иттифоқи) сиёсий майдонга чиқади. Катупунан «ташвиқотчилардан» фарқли равишда куролли кўзғолонга чақириқлар билан чиқади.

Катупунан ташаббуси билан 1896 йили кўзғолон бошлангандан сўнг, курашнинг зўравонликларсиз йўлини танлаган Х. Рисаль унда иштирок этмасада, испанлар томонидан отиб ташланади.

1897 йил 22 мартда мухолифатчилар миллий буржуазия доираларининг лидери Э. Агинальдо бошчилигида Филиппин республикасини эълон қилдилар. Катупунан аъзолари янги ҳукуматни тан олмадилар ва шу сабабли янги ҳукумат томонидан таъкибга учрадилар. Хусусан, 1897 йил майда А. Бонифацио отиб ташланди. Шу йилнинг 1 ноябрида Филиппин республикасининг Муваққат конституцияси қабул қилинди.

1897 йилнинг ўрталарида испан мустамлака ҳукумати билан Филиппин республикаси вакиллари ўртасида ҳарбий ҳаракатларни тўхтатиш тўғрисида келишув имзоланди. Агинальдо ҳукумати Гонконгга чиқиб кетди. 1898 йил баҳордан ҳарбий ҳаракатлар қайта бошланди. Шу йил апрелда можарога америкаликлар аралашади. Улар Агинальдони қўллаб-қувватлашларини билдирдилар. У Филиппинга қайтиб келиб, яна испанларга қарши курашга бошчилик қилди. 12 июнь куни қайтадан Филиппин республикаси эълон қилинди. Испанларга қарши курашнинг асосий оғирлиги Филиппин инқилобий армияси зиммасига тушди. Улар Лусон худудини озод қилиб, Манилага яқинлашиб келдилар. Шу пайтда воқеаларга яна америкаликлар аралашиб, 13 июнь куни улар ўз қўшинларини киритдилар.

1898 йил сентябрда Филиппин инқилобий конгресси иш бошлаб, унда давлатнинг янги конституцияси қабул қилинди. Конституция 1899 йил 1 январдан кучга кирди. Унга биноан Филиппин мустақил республика деб эълон қилиниб, аҳоли буржуа-демократик эркинликлар билан таъминланди, черков давлатдан ажратилди, католик орденларнинг мулклари давлат фойдасига мусодара қилинди.

1898 йил декабрда америка-испан шартномаси имзоланиб, унга биноан Филиппин 20 млн доллар эвазига АҚШга сотилди. 21 декабрь куни АҚШ Филиппинни ўз ҳудуди деб эълон қилди, 1899 йил 4 февраль куни эса АҚШ ҳарбий кучлари Манила яқинида жанговар ҳаракатларни бошлаб юборди. Шиддатли жанглардан кейин 1899 йил октябрда 70 минг кишилик АҚШ кўшинлари филиппинликларни мағлуб қилдилар. Шундан сўнг Филиппин ҳукумати АҚШ тимсолидаги янги мустамлакачиларга қарши партизанлик урушини бошлаб юборди.

1899 йил 11 август куни АҚШ ҳукумати Филиппиндаги республикачилар армиясига қарши 11000 кўшип жўнатди. Партизанлар урушининг дастлабки даврида америкаликлар кўплаб аскарларидан айрилди. Ғазабга минган ҳарбийлар тинч аҳолини қирғин қилди. Ҳукумат Филиппиндаги аскарлар сонини уч баробарга оширди.

Партизанлар уруши бошланиши билан мамлакатнинг кейинги тақдири тўғрисида Филиппин ҳукумати аъзолари орасида келишмовчиликлар бошланиб кетди. 1899 йил 7 май куни президент Э. Агинальдо ва бошқалар демократ Мабини бошчилигидаги ҳукуматни ҳокимиятдан четлатди, 5 июнь куни кўшинлар бош кўмондони генерал А. Мунининг ўлдирилишини ташкил қилди. 1900 йилнинг бошларига келиб Филиппин армияси майда отрядларга бўлиниб кетди, кўшинни умумий бошқариш издан чиқди. Мустақил Филиппин республикаси амалда ўз фаолиятини тўхтатди.

1901 йил 23 мартда америкаликлар президент Агинальдонни асир олдилар. У 1901 йил 1 апрель куни Манилада АҚШга содиқлиги тўғрисида қасамёд қилди. Аммо унинг бу қасамёди жамиятга америкаликлар кутганчалик таъсир қилмади. Энди партизанлар ҳаракатига генерал Мигель Мальвар бошчилик қилди. Аммо оғир жанглардан сўнг 1902 йил апрелида маънавий синган Мальвар касал хотини ва болалари билан бирга асир тушди. У билан бирга 3000 сараланган аскарлар ҳам асир тушдилар. Мальвар курашаётган партизанлар ичида энг жанговари эди. Унинг асир тушиши билан амалда партизанлик ҳаракати ҳам тўхтади. Филиппинликлар ўз мағлубиятларини тан олдилар. Айрим жойларда партизанлик ҳаракати 1913 йилгача давом этди, аммо бу энди катта аҳамиятга эга бўлмади. АҚШ билан бўлган уруш давомида 250 минг филиппинлик ҳалок бўлди.

АҚШ истилоси натижасида Филиппинда умумий муомала тили бўлиб шаклланган испан тили сиқиб чиқарилди.

1901 йили Филиппин генерал-губернатори қилиб тайинланган Уильям Тафт маҳаллий ўз-ўзини бошқаришии ривожлантиришга катта эътибор қаратди. 1907 йили сайланадиган Ассамблея ташкил қилинди. АҚШ томонидан тайинланадиган Филиппин комиссияси юқори палата ролини ўйнайдиган бўлди.

1913 йили АҚШ президентлигига Вудро Вильсон сайлангандан кейин «филиппинлаштириш» сиёсати бошланди. 1916 йили АҚШ Конгресси «Филиппин автономияси тўғрисида акт» қабул қилди. Унга кўра Филиппинда икки палатали қонунчилик органи ташкил қилинди ва «барқарор ҳукумат шаклланиши билан мустақиллик бериш» ваъда қилинди. Бироқ парламентда қабул қилинган қонунлар фақат генерал-губернатор имзолагандан сўнг кучга кирарди. Бундан ташқари пул-кредит сиёсати, ҳарбий ва ташқи ишлар масалалари ҳам АҚШ президенти ихтиёрида қолди.

Малайзия, Сингапур, Бруней. Малайзия. Илгари голландлар томонидан назорат қилинган Малакка 1795 йили инглизлар ихтиёрига ўтди. Аммо 1818 йили бу ер голландларга қайтариб берилди. Айни пайтда Буюк Британия Перак, Селангор ва Риау султонликлари билан голландларга қарши иттифоқ тузди. 1824 йили Буюк Британия билан Голландия ўртасида минтақада таъсир доираларини чегаралаш тўғрисида шартнома имзоланди. Инглизлар бир қанча ороллардан голландлар фойдасига воз кечди. Малайя эса инглизлар назоратига ўтди.

1824 йилдан кейин Малайяга нисбатан инглиз сиёсатининг янги даври бошланиб, у Малайя ҳудудини мустамлакалаштириш билан характерланади.

1821 йили сиамликлар армияси Кедахга бостириб кириб, уни вайрон қилди. Инглизлар бу можарога аралашмади, Сиам эса бунинг эвазига инглизларнинг Пинангга бўлган ҳуқуқини тан олди. 1826 йили инглизлар томонидан Стрейтс Сетлменс (бўғозлардаги турар жойлар) деб аталган мустамлака давлат бирикмаси ташкил қилиниб, унга Пинанг, Малакка ва Сингапур кирди.

1831 йили Кедах аҳолиси ўз ҳудудларидан сиамликларни қувиб чиқаришга муваффақ бўлдилар, аммо инглизларнинг ёрдами билан улар яна ўз назоратини тикладилар. 7 йилдан сўнг шу ҳолат яна такрорланди, бироқ энди сиамликлар Кедахни тўлиқ вайрон

қилдилар, унинг аҳолиси бир неча баробар камайиб кетди. 1832 йили ҳарбий ҳаракатлар натижасида инглизлар Малакка худудига Нанингни ҳам қўшиб олдилар. 1861 йили Малайя яриморалининг шарқий қирғоқларида жойлашган Паханг князлиги устидан ҳам инглизлар назорати ўрнатилди.

1851 йилдан Малайя худудидаги барча инглиз мустамлакалари бевосита Ҳиндистон генерал-губернатори ихтиёрига ўтди. Шу даврдан бошлаб Буюк Британия билан савдода Сингапурнинг роли ортиб боради, бу ерга Хитой ва Ҳиндистондан кўплаб эмигрантлар келиб, бу мустамлака маъмурияти томонидан қўллаб-қувватланади. Бу ерда бир нечта савдо фирмаларини ташкил қилган буржуазиянинг таъсирли қатлами шаклланади, 1837 йили эса улар Сингапур савдо палатасини таъсис этади. XIX асрнинг ўрталарида Стрейтс Сетлментсда Буюк Британиядан маъмурий жиҳатдан ажралиб чиқиш учун ҳаракат бошланади ва бу иш 1867 йили амалга оширилади.

XIX асрнинг иккинчи ярмидан бу ерда кўргошин қазиб олиш ривожланиб, у Хитой капитали қўлида эди ва анчагина фойда келтирарди.

XIX аср 70–80-йилларида инглизлар Селангор, Перак, Негри-Сембилан ва Пахангни бўйсундириш учун жанговар ҳаракатлар олиб борди. 1875 йили Малайи князликларини мустамлакага айлантириш режаси эълон қилингандан сўнг инглизларга қарши кенг халқ ҳаракати бошланиб кетди. Натижада, қўзғолон бостирилган бўлсада, инглизлар ҳам ўз режаларидан воз кечишга мажбур бўлди.

1896 йили инглизлар Малайи князликлари федерациясини тузиш тўғрисида қарор қабул қилди. Федерацияга Перак, Селангор, Негри-Сембилан ва Паханг кирди. Бу бирикмадаги инглиз бош резидентининг турар жойи қилиб Куала-Лумпур белгиланди. 1914 йили федерация таркибига Жохор султонлиги ҳам қўшиб олинди.

XX аср бошларида Малайзия иқтисоди асосан кўргошин олиш ва каучук етиштириш эвазига ривожланди. Инглиз инвесторлари истиқболли ҳисобланган мустамлакага оммавий равишда капитал кирита бошладилар. Натижада кўплаб корхоналар ишга туширилди. Ишчи кучи танқислиги Хитой ва Ҳиндистондан келувчи эмигрантлар ҳисобига тўлдирилди эди. Бу ерда ҳар бир этник гуруҳ ўз мақомига эга бўлган. Энг юқори поғонани инглизлар эгаллаб, улар бошқарувнинг юқори лавозимларида турарди. Улардан

кейин хитойликлар бўлиб, улар асосан савдо билан шуғулланишарди. Кейинги поғонада асосан темир йўллар, кўрғошин заводларида ишлайдиган ҳиндлар туради. Ниҳоят энг паст поғонада малайяликлар бўлиб, улар асосан бошқарувнинг қуёи лавозимларида, плантация хўжалиғида ва каучук ишлаб чиқаришда банд эди.

Сингапур. Юқорида айтилганидек, 1824 йили ЖШОда таъсир доираларини белгилаш тўғрисида инглиз-голланд икки томонлама шартномаси имзоланиб, голландлар Сингапурга бўлган ўз ҳуқуқларидан воз кечдилар. Шу йили яна бир келишув имзоланиб, унга биноан Жохор султони ва Сингапур ҳукмдори бу ҳудудни тўлиқ Буюк Британиянинг Ост-Индия компанияси ихтиёрига ўтказди.

1826 йили Сингапур Пананг ва Малакка билан Стрейтс Сетлменс таркибига қўшилди. Сингапурга Буюк Британиянинг махсус вакили тайинланиб, у Стрейтс Сетлменс губернаторига бўйсунадиган бўлди. 1830 йилдан Сингапур Ҳиндистондаги Британия маъмурияти бошқарувига ўтди. Орадан икки йил ўтгач Стрейтс Сетлменс яна тикланиб, унга Сингапур губернатори бошчилик қилди. Шу тариқа Сингапур бу мустамлаканинг маъмурий марказига айланиб, «эркин порт» мақомини олди. Унинг қулай географик жойлашуви ҳам шаҳарнинг кейинги ривожланиши учун муҳим аҳамиятга эга бўлди.

1867 йили Сингапурнинг мақоми «тож мустамлакаси» даражасига кўтарилиб, энди у бевосита Буюк Британия мустамлака ишлари бўйича вазирлигига бўйсундирилди.

XIX аср охири – XX аср бошларида Сингапур кўрғошин эритиш ва натурал каучук ишлаб чиқаришнинг йирик марказига айланди. Бундан ташқари у Буюк Британиянинг минтақадаги йирик ҳарбий-денгиз базаси эди.

Бруней. XIX асрнинг бошларида Буюк Британи ва Бруней ўртасида савдо шартномаси имзоланган бўлиб, ўша пайтда бу Брунейнинг мустамлакага айланишига олиб келмади. Мамлакат инкироз ҳолатида бўлиб, унинг аҳолиси кескин камайиб кетди.

1839 йили Брунейга келган Ост-Индия компаниясининг собик ходими Жеймс Брук 1840 йили даякларнинг кўзғолонини бостиришда султонга ёрдам берди ва эвазига Брунейнинг ғарбий қисми – Саравак ҳудудини бошқариш ҳуқуқини ва рожа унвонини («оқ рожа») олди. «Оқ рожалар» сулоласи Саравакни Иккинчи жаҳон урушигача бошқарди.

1846 йили инглизлар Саравакни босиб олишга ҳаракат қилдилар. Аммо тез орада Британия ҳукумати томонидан Саравак ҳокимият тепасида Ж. Брук турган мустақил давлат деб тан олинди. Шундан сўнг Брунейнинг шимоли-шарқий қисми – Сабах Британия назорати остига ўтиб кетди ва Бруней жуда кичик давлатчага айланиб қолди.

1888 йилдан бутун Шимолий Калимантан ҳудудида Буюк Британия протекторати режими ўрнатилди.

XIX асрнинг ўрталарида Бруней билан ҳамкорлик тўғрисида шартнома имзолаган АҚШ Сабахга қизиқиш билдира бошлади. 1865 йили америкаликлар томонидан ташкил қилинган савдо компанияси кўп ўтмай касодга учради.

1877 йили Бруней ўз ҳудудининг бир қисмини янги ташкил қилинган «Британия Шимолий Борнеоси компанияси»га арендага берди. 1885 йили инглиз-испан шартномаси имзоланиб, унга кўра Буюк Британия Испаниянинг Сулу оролига бўлган ҳуқуқини тан олди, Испания эса ўз навбатида Сабахга бўлган даввосидан воз кечди. 1891 йили Сабах билан Калимантаннынг Голландияга қарашли қисми ўртасида расмий чегара ўрнатилди.

Сабах ҳудудида инглиз капитали фаол ҳаракат олиб борди. Бу ердан фил суяги, гуттаперча, камфара ва бошқа товарлар олиб кетилар эди. XIX аср 80-йилларидан ёғоч тайёрлаш бошланиб, асосий экспорт товарига айланди ва Хитой ҳамда Австралияга кўплаб жўнатилди. XIX асрнинг охирларида руда қазиб олиш бошланди, тамаки ва каучук плантациялари ташкил қилинди. Мамлакатга Хитойдан келувчи иммигрантлар сони ортиб борди. Улар савдо ва хунармандчилик билан шугулланишар, плантация ва конларда ишлар эди. Маҳаллий аҳоли бунга қаршилик қилишга ҳаракат қилади. 1890-йилларнинг биринчи ярмида даякларнинг қатор кўзғолонлари бўлиб, инглизлар томонидан шафқатсиз бостирилди.

* * *

Жануби-Шарқий Осиё мамлакатлари ўзларининг геостратегик жойлашувлари ва фавқулодда кўп табиий бойликлари туфайли Англия, Франция, Голландия, АҚШ, Испания каби давлатлар мустамлакачилик интилишларининг доимий объектига айланди. XX аср бу халқларнинг мустақиллик учун кураш, мустақилликка

эришган давлатларда эса иктисодий ва ижтимоий тараққиётнинг янги босқичларига кўтарилиш даври бўлди.

XIX боб бўйича саволлар

1. Ўз минтақасида кучли ҳисобланган Вьетнамнинг французлар томонидан осон забт этилишига нималар сабаб бўлди?

2. Камбоджанинг Франция протекторати остига ўтишининг қандай сабаблари бор эди?

3. Франциянинг Ҳиндихитой иттифоқидаги роли ва сиёсати қандай мақсадга қаратилган эди?

4. Лаоснинг Франция мустамлақасига айлантирилиши Сиамнинг минтақадаги ролига қандай таъсир қилди?

5. Сиамнинг Ғарб давлатлари билан имзолаган тенг бўлмаган шартномалари унинг иктисодий ва сиёсий ривожланишига қандай таъсир кўрсатди?

6. Филиппиннинг АҚШ томонидан босиб олиниши мамлакатнинг кейинги тақдирида қандай роль ўйнади?

7. Малайзия, Сингапур ва Брунейда инглизлар олиб борган сиёсатнинг асл мақсади нимага қаратилган эди?

XX БОБ. XIX АСР – XX АСР БОШЛАРИДА АВСТРАЛИЯ

1770 йили Ж. Кук экспедицияси Австралиянинг шарқий қирғоқларига келганидан 18 йил ўтгач, Буюк Британия ҳукумати бу ҳудудларга ўз ҳуқуқларини эълон қилиб, уни ўзлаштиришни бошлади.

Аммо XVIII аср 80-йилларида ҳам Австралияга кўчиб келувчиларни инглиз шаҳарларининг аҳолиси ёки қишлоқ хўжалик ишчилари эмас, каторга қилинган маҳбуслар ташкил қиларди.

Инглизлар ўз маҳбусларини дастлаб Америкага, у мустақилликка эришгандан сўнг Ғарбий Африкага жўнатардилар. Аммо Африка иқлимига мослашмаган енгил жиноятлар учун сургун қилинганлар ҳам (оғир жиноят қилганларни Англиянинг ўзида қатл қилишарди) кўплаб ҳалок бўлдилар. Шунда Ж. Кук экспедицияси қатнашчиси бўлган ботаник олим Жозеф Бенкс 1779 йили каторгага ҳукм қилинган жиноятчиларни Австралияга жўнатиш таклифи билан чиқди.

1788 йили капитан А. Филип Сидней-Коув жойига асос солиди, у кейинчалик Сидней шаҳрига айланди. Бу воқеа Янги Жанубий Уэльс деб аталган Британия мустамлакасига асос солишнинг бошланиши ҳисобланади. А. Филип мустамлаканинг биринчи губернатори бўлди. Мустамлакага фақат Австралия эмас, Янги Зеландия ҳам қўшиб олинди. Ҳозир Тасмания деб аталувчи Ван Димен ерларини ўзлаштириш 1803 йили бошланди ва 1825 йилга келиб алоҳида мустамлакага ажралди.

1803 йили Мэтью Флиндерс қирғоқ бўйлаб сузиб, китъанинг харитасини яратди ва уни «Австралия» деб аташни таклиф қилди. Энди Австралия деб аталаётган китъани босқичма-босқич ўзлаштириш бошланди.

Буюк Британия Австралиянинг ғарбий қисмига бўлган ўз даввоси тўғрисида расман 1829 йили баён қилди. Янги Жанубий Уэльс қисмларга бўлиниб, у ерда янги мустамлакалар ташкил қилинди: 1836 йили Жанубий Австралия, 1840 йили Янги Зеландия, 1851 йили Виктория, 1859 йили Квинсленд. Шу пайтгача Жанубий Австралия провинциясининг бир қисми ҳисобланган Шимолий ҳудуд 1863 йили алоҳида маъмурий бўлинма сифатида ташкил этилди.

1829 йили ташкил этилган Суон-Ривер мустамлакаси кейинчалик Ғарбий Австралия штатининг ўзаги бўлди. Ғарбий Австралия дастлаб эркин штат сифатида ташкил этилди, аммо кейинчалик ишчи кучи етишмаслиги сабабли каторга қилинганларни ҳам қабул қила бошлади. Уларни Австралияга жўнатиш 1840 йилдан камайтирилди ва 1868 йили бутунлай тўхтатилди. Дастлабки маҳбуслар келтирилган 1788 йилдан ўтган 80 йил ичида Буюк Британиядан Австралияга 160 минг маҳбус келтирилган.

Австралияда мустамлакачилик кенг микёсдаги бунёдкорлик ишлари билан қўшиб олиб борилди. Шу йиллари Сидней, Мельбурн, Брисбен шаҳарлари бунёд этилди. Катта-катта майдоилар ўрмон ва чангалзорлардан тозаланиб, кишлок хўжалигида фойдаланиш бошланди. Бу ҳол маҳаллий аҳолининг¹ ҳам ҳаёт тарзини ўзгартириб, қирғоқлардан чекинишга мажбур қилди. Уларнинг сони кескин камайди. 1800 йили барча аборигенлар қисман кўнгилли, қисман

¹ Адабиётларда Австралиянинг маҳаллий аҳолиси «абориген» деб ҳам аталади. Абориген лотинча сўз бўлиб, маълум бир ҳудудда яшашнинг анъанавий усулларини сақлаб қолган маҳаллий аҳолига нисбатан қўлланилади.

мажбурий миссия ва резервацияларга жойлаштирилди. 1921 йили Австралия аборигенларининг сони 60 минг кишини ташкил қиларди¹.

1850-йиллари Австралияда «олтин жазаваси» бошланади. Янги Жанубий Уэльсда олтин топилиши Австралия тарихий тараққиётининг одимини ўзгартириб юборди. 1851 йили кўчкинчилар (скваттерлар) Батерс яқинидаги жойдан Сиднейга олтин олиб келдилар. Минглаб одамлар олтин қидириб йўлга отландилар. Австралияга Буюк Британиядан, Ирландия ва бошқа Европа мамлакатларидан, Шимолий Америка ва Хитойдан иммигрантлар оқими кела бошлади. Улар орасида бутун дунёдан келаётган олтин қидирувчилардан ташқари, артистлар, ошпазлар, контрабандачилар, фоҳишалар ва фирибгарлар ҳам бор эди. Бу қитъанинг демографик ҳолатига ҳам катта таъсир кўрсатди. Мустамлакалар аҳолиси 1850 йилдан 1860 йилгача 405 минг кишидан 1,2 млн кишигача кўпайди. Айниқса, этник хитойликлар тез кўпайиб, улар сони штатда 100 минг кишига етди. Албатта шунча одамни уй-жой ва озиқ-овқат билан таъминлаш, оддий тартиб ўрнатиш керак эди. Викторияда губернаторнинг тартиб ўрнатиш – олтин қазиб олиш ва бир ойлик лицензиялар жорий қилиш ҳамда ҳарбий тартиб ўрнатиш учун қилган ҳаракатлари 1854 йили Эврикада давлатга қарши қонли исёнга олиб келди. Исён бостирилгандан сўнг қонларда ўрнатилган шафқатсиз режимга қарамасдан олтин ва жун Мельбурн ва Сидней шаҳарларининг ривожланишига катта ҳисса қўшди. 1880 йилга келиб улар чиройли ва замонавий шаҳарларга айланди. Штат ҳам тез ривожланиб, экиладиган майдонлар икки баробар кўпайди. Бу ҳол мустамлакаларда ўзини ўзи бошқариш тизимининг шаклланиши учун асос бўлди.

Ердан фойдаланиш. Австралия очилгандан сўнг унинг шарқий қисмини тадқиқ қилган инглизлар бу ерлардан империя учун ҳеч қандай фойда йўқ деган хулосага ҳам келишган. Капитан Филипп экспедицияси билан ҳозирги Сидней атрофига келиб ўрнашган 1500 кишидан иборат дастлабки кўчкинчилар ҳаёти ҳам бунни тасдиқлаган. Бу ерлар кам ҳосилли, бунинг устига Европадан келтирилган уруғлик шароитга мослашмаганлиги учун деярли ҳосил

¹ Олимларнинг ҳисоб-китобларига қараганда европаликлар келишидан олдин Австралияда 1 млн га яқин аҳоли яшаган бўлиб, улар 300 дан зиёд қабилаларга бўлинган, 250 тил ва 700 диалектда сўзлашишган.

бермасди. Шу сабабли дастлабки пайтда кўйларни мослаштириш осонроқ кечди. Аммо қийинчиликларга қарамасдан 1820 йилга келиб кўплаб солдатлар, офицерлар ва озод бўлган махбуслар ҳукуматдан олган ерларини ривожланган фермаларга айлантирдилар. Австралияда ернинг арзонлиги ва ишнинг кўплиги бу ерга Буюк Британиядан минглаб таваккалчиларни жалб қилади. Кўчкинчилар Австралиянинг ички ҳудудларини ўзлаштира бошладилар.

XIX асрнинг иккинчи ярмидан мустамлакалар ҳукумати ранчолар эгаларининг қаршилигига қарамасдан мустақил фермерлар синфини яратишга ҳаракат қилди ва шу йўналишда бир қатор қонунлар қабул қилди. Бироқ ранчолар эгалари молия ташкилотларидан кредитлар олиб, ёлланма кишилар номига ерларни сотиб ола бошладилар ва нағижада кенг майдонлар улар қўлига ўтиб кетди. Ер тўғрисидаги қонунлар ғалла, гўшт ва сут маҳсулотларини етиштиришга асосланган аралаш деҳқончиликни рағбатлантиришига қарамасдан, асосий соҳа жун етиштиришга мўлжалланган кўйчилик бўлиб қолаётган эди. Масалан, Янги Жанубий Уэльсда 3,2 млн гектар ер 96 та кўйчилик хўжалигига қарашли эди. Фақат XIX асрнинг охириги чорагида чорвадорлар иқтисодий қийинчиликларга учраганлиги аҳволнинг ўзгаришига олиб келди. Жаҳон бозорида жуннинг нархи кескин тушиб кетди, кўплаб кўйлар боқилган ер майдонлари қуриб, чанг бўронларига сабаб бўла бошлади. Нағижада 1891–1901 йиллар оралиғида миллионлаб гектар ерлар ташландикқа айланди, кўйлар сони 33% га камайиб кетди. Қуёнлар сонининг назоратсиз ўсиб кетиши нағижасида яйловларда ем-хашак базаси камайиб кетди. Кўйлар зоти яхшиланиб, гибрид зотларнинг жорий қилиниши, жун қирқиш жараёнининг механизациялаштирилиши, яйловларнинг тиканли симлар билан ўраб олиниши каби тадбирлар ҳам чорвадорларнинг муаммоларини ҳал қилолмади. Айни пайтда янги қишлоқ хўжалик техникаси ва ўғитларни жорий қилиш, буғдойнинг янги, серҳосил навларини экиш, қишлоқ аҳолисига кредитлар бериш ва қишлоқ ҳудудларида темир йўлларнинг қурилиши фермерларнинг аҳволини яхшилаб борди. Энди деҳқончилик кўплаб кўчкинчиларни ва инвестицияни жалб қила бошлади.

1855 йили Буюк Британия империяси таркибида ўзини ўзи бошқариш ҳуқуқини олган штат Янги Жанубий Уэльс бўлди. Бу воқеа Виктория олтин конларида қўзғолон бўлгандан сўнг юз бер-

ди. Қўзғолончилар умумий сайлов ҳуқуқини ва олтин қазиб олиш учун махсус рухсатноманинг бекор қилинишини талаб қилдилар. Янги Жанубий Уэльсдан сўнг 1856 йили – Виктория, Тасмания ва Жанубий Австралия, 1859 йили – Квинсленд, 1890 йили – Ғарбий Австралия ўзини ўзи бошқариш ҳуқуқини олди.

Бундан ташқари 1855 йилги қўзғолон мустамлакаларда ишчилар ҳаракатининг ривожланишига ҳам туртки бўлди. Шаҳарликлар ва қишлоқ хўжалик ишчиларининг касаба уюшмалари пайдо бўлиб, иш ҳақининг оширилиши, иш кунининг қисқартирилиши учун кураша бошладилар. Айнан Австралияда малакали ишчилар дунёда биринчи бўлиб 8 соатлик иш кунини ўрнатишга эришдилар.

1900 йили мустамлакалар Британия империясининг доминиони сифатида Австралия иттифокига бирлашдилар. Иттифоқнинг пойтахти қилиб Мельбурн шаҳри белгиланди. Иттифоқ ҳудудида ягона почта хизмати коидалари ўрнатилди, қуроли кучлар ташкил қилинди. Буларнинг ҳаммаси Австралиянинг жадал иқтисодий ривожланишига олиб келди.

Шу йили Буюк Британия парламентининг Вакиллар палатасига Австралия иттифоки Конституциясининг лойиҳаси киритилди ва қиролича Виктория томонидан имзоланди. 1911 йили янги пойтахт – Канберрани куриш бошланди.

XX боб бўйича саволлар

1. Англиядан сургун қилинганлар Австралия тараққиётида қандай роль ўйнади?
2. Австралияда ердан фойдаланиш қандай ташкил қилинган эди?
3. 1850-йиллардаги «олтин жазаваси» Австралияда шаҳарлар ва саноат ривожланишида қандай роль ўйнади?

XXI БОБ. XIX АСР – XX АСР БОШЛАРИДА ТУРКИЯ

Француз қўшинларининг Мисрга бостириб кириши. Салим III нинг тахтдан ағдарилиши. Греklar қўзғолони ва унинг оқибатлари. 1798 йил июлда Усманийлар империяси учун катта аҳамият касб этган воқеа содир бўлди: унинг бой ўлкаларидан бири – Мисрга Наполеон Бонапарт бошчилигидаги французлар армияси

бостириб кирди. Дастлаб французлар мамлуклар армиясини енгиб, мамлакатда ўз ҳукмронлигини ўрнатишга муваффақ бўлдилар. Аммо тез орада кўзғолонлар ва партизанлар уруши бошланиб, амалда француз кўшинлари Мисрда қамалиб қолган эдилар.

Дастлаб Салимнинг муносабати аниқ бўлмади, чунки Наполеон ўзининг мақсади султонга бўйсунмаётган Мисрдаги мамлук бейларини жазолаш эканлиги тўғрисида сафсатабозлик қилаётган эди. 1798 йили французларга қарши ҳаракатнинг кенг кўлами аниқ бўлгандан сўнг, султон Францияга уруш эълон қилди ва Муҳаммад Али исмли албан саркардаси бошчилигидаги кўшинларни мамлуклар ва мисрликларга ёрдамга юборди. Наполеон турк кўшинларига қарши чиқди, аммо Фаластиндаги Акка қалъасидан нарига ўта олмасдан ортга, Мисрга чекинишга мажбур бўлди.

Французлар жуда катта қийинчиликлар билан мамлуклар, турклар ва уларнинг инглиз иттифоқчилари ҳужумига дош бераётган эди. 1801 йили Мисрни инглизлар эгаллади, аммо улар бу ерда ўрнашиб ололмадилар, шунингдек, Салимнинг ўз ҳокимиятини тиклаш учун уриниши ҳам муваффақият қозонмади. 1805 йили Мисрда навбатдаги кўзғолон кўтарилди ва Муҳаммад Али мамлакатнинг ҳукмдори деб эълон қилинди. Султон ўз обрўсини сақлаб, Муҳаммад Алига пошо унвонини инъом қилган бўлсада, амалда Туркия Миср устидан ўз ҳукмронлигини йўқотди.

Туркиянинг қолоқлиги ва кучсизлиги Ғарб мамлакатларининг ундан ўз мақсадларида фойдаланишини осонлаштирди. 1806 йили Наполеоннинг элчиси Себастиани турли ваъдалар ва дўқ-пўписалар билан Портани¹ Россия билан можарога бошлади ва рус-турк урушини келтириб чиқарди.

1806–1807 йил қишида рус армияси Молдавия ва Валахияга кирди, 1807 йил баҳорда турклар армияси унга қарши жанг бошлаганда, Истамбулда давлат тўнтариши юз берди. Анъанага кўра армияга буюк вазир бошчилик қилди ва кўпгина вазирлар ҳам у

---

¹ *Порта* (французча – *Porte*, италянча – *Porta*, сўзма-сўз таржимаси – эшик, дарвоза) Европа дипломатик ҳужжатлари ва адабиётида қўлланилган Усманийлар ҳукумати (буюк вазир ва девон идораси)нинг расмий номи. Порта – туркча пошо каписи (пошо эшиги), арабча – баб-и-али (юкори ташкилот, баланд эшик) сўзларининг ноаниқ таржимаси. Порта атамасини Усманийлар империясига нисбатан қўллаш нотўғри, уни фақат империя ҳукуматига нисбатан қўллаш мумкин.

билан бирга жўнаб кетдилар. Салим III га ва ислохотларга қарши кучлар бундан фойдаланиб қолдилар. Буюк вазирнинг муовини ва шайх ул-ислом бошчилигида фитна тайёрланди. Босфор портлари гарнизони кўзғолон кўтарди. Уларга Истамбулда қолган яничарлар ҳам қўшилдилар ва Салим III тахтдан ағдарилди. Янги султон Мустафо IV яничарлар ва уламолар кўлида кўғирчоқ эди. Оқибатда, 1808 йил 8 июлда ислохотлар тарафдорлари янги тўнтариш уюштириб, тахтга султон Маҳмуд II ни ўтказишди. Бироқ 1808 йил октябрда яничарларнинг исёни натижасида ислохотлар тарафдорлари ўлдирилди. Маҳмуд II Усманийларнинг охирги авлоди бўлганлиги учунгина тирик қолди, аммо 20 йилга ислохотчилик фаолиятини тўхтатишга мажбур бўлди.

Бундай беқарор ҳолатдан Англия фойдаланиб қолишга ҳаракат қилди. 1807 йил мартда Александрияга етти минг кишилик инглиз кўшинлари туширилди аммо Муҳаммад Али уларни тор-мор қилиб, Мисрдан қувиб чиқди. Шунга қарамасдан, 1809 йили Англия султонни шартнома тузишга мажбур қилди, Унга кўра султон олдинги капитуляцияларни (тенгсиз шартномалар) тасдиқлади ҳамда Босфор ва Дарданелл бўғозларини барча чет эл ҳарбий кемалари учун ёпиш мажбуриятини олди.

Рус ҳукуматининг Усманийлар империясига муносабати иккиюзлама, мунофиқона характерда эди. Бир томондан, Муқаддас иттифоқнинг монархлар легитим (қонуний) ҳуқуқларини инқилобий таҳдидлардан (бу ерда греклар ва славянларнинг миллий-озодлик ҳаракатидан) ҳимоя қилиш тўғрисидаги доктринаси Меттерних ташаббуси билан Усманийлар империясига ҳам жорий қилинган эди. Эзилган славян халқлари ва православ мазҳабидаги Грецияга нисбатан Россияда ҳамдардлик кайфияти мавжудлигига қарамасдан, Александр I ва Николай I бу халқларни бир неча марта исёнчиликда айблаб келдилар. Бошқа томондан эса, Россиянинг реал манфаатлари Болқонда кучайиб бораётган Ғарб давлатлари таъсирига қарши руслар позициясини мустаҳкамлаш мақсадида туркларга қарши миллий-озодлик ҳаракатларини қўллаб-қувватлашни талаб этарди.

1821 йили греклар кўзғолони бошланди. Морея ва Эгей денгизидаги оролларни қамраб олган кўзғолон мустақиллик учун умумхалқ курашига айланиб кетди. Бу курашнинг ҳаракатлантирувчи кучлари грек деҳқонлари ва тараққиётнинг нисбатан юқори

даражасига эришган шаҳар савдо буржуазияси бўлди. 1822 йили грекларнинг миллий ҳукумати тузилди.

Султон Маҳмуд II ўз кучлари билан кўзғолонни бостира олмади, Кичик Осиё ва Рум феодаллари эса бўйсунуш ва қўшин беришдан бош тортдилар, султон ёрдам сўраб Миср пошоси Муҳаммад Алига мурожаат қилишга мажбур бўлди.

Ҳокимиятни эгаллагандан сўнг Муҳаммад Али Мисрда бир қатор ислохотларни амалга оширган эди: 1811 йили мамлукларни йўқ қилиб, улар ўрнига Европа типдаги мунтазам армияни тузди, чет эл савдосини монополлаштирди, ўзига қарашли ерларда барча капитуляцияларни бекор қилди, молияни тартибга келтирди ва бошқа шу каби ишларни амалга оширди.

1811 йили Муҳаммад Али султоннинг илтимосига кўра қўшинларини Арабистонга жўнатди ва 1818 йилга келиб, шиддатли жанглар натижасида ваҳхобийлар давлатини тор-мор қилди. Бунда у ўз мақсадларини – Арабистон ва унинг муқаддас шаҳарлари устидан ўз ҳокимиятини ўрнатишни ҳамда Қизил денгиз қирғоқларидаги стратегик ва савдо йўлларини эгаллаб олишни ҳам кўзлаган эди.

Бундан ташқари Муҳаммад Али Юқори Миср ва Шарқий Суданни ҳам босиб олди. 1820-йилларнинг бошига келиб у султон армиясидан анча устун бўлган мунтазам армияга эга бўлиб, энди ўзининг мустақил араб империясини тузиш ҳақида ўйлаётган эди. Шу сабабли у султоннинг греклар кўзғолонини бостиришда қатнашиш ҳақидаги таклифига Сурия ва Крит ороли устидан бошқарувнинг унга берилиши эвазига рози бўлди.

1824 йили Муҳаммад Али ўз ўғли Иброҳим пошо қўмондонлигида анча катта қўшин ва флотни греклар кўзғолонини бостириш учун жўнатди. Қўшинлар Крит ва Мореяга туширилиб, грекларни даҳшатли жазолади. 1826 йил баҳорига келиб деярли бутун Морея мисрликлар ва султон қўшинлари томонидан эгалланди ва султон ғалабани нишонлаши мумкин эди.

Аммо султоннинг греклар кўзғолонини бостиришга ва Грецияни империя таркибида ушлаб туришга қилган умиди амалга ошмади. 1826 йили Петербургда Портадан грекларга қарши қуроли ҳаракатларни тўхтатиш талаб қилинган инглиз-рус протоколи, 1827 йил 6 июлда эса Лондонда Грецияга автономия берилиши кўзда тутилган инглиз-француз-рус келишуви имзоланди. Келишувни им-

золаган давлатлар грекларга ёрдам бериш бахонасида турклардан озод қилинаётган ҳудудларда ўз сиёсий ва иқтисодий манфаатларини таъминлашни кўзлаётган эдилар.

Иброҳим пошо бошчилигидаги мисрлик қўшинлар греклар кўзғолонини бостириб, 1827 йили июнда кўзғолончиларнинг охириги таянчи – Афинани эгаллаган бир пайтда, келишувни имзолаган учта давлат қўшинлари 1827 йил октябрда Наварин кўрфазида мисрликлар флотини йўқ қилиб ташлади. Вужудга келган вазиятдан унумли фойдаланиш мақсадида 1828 йил баҳорда Россия Туркияга уруш эълон қилди, Франция эса Мореяга қўшин киритди.

1828–1829 йиллардаги Россия-Туркия уруши турк қўшинларининг тўлиқ мағлубияти билан яқунланди. Осиеда генерал Паскевич Эрзурум қалъасини эгаллаб, Туркиянинг ҳудудига анча кириб борди. Европада эса генерал Дибич 20 минглик армияси билан Болқонга келди ва Адрианополни эгаллаб, Истамбулга хавф солиб турарди. Пойтахт аҳолиси саросимага тушиб қолди. Европа давлатларининг элчилари Истамбулга рус қўшинлари киришининг олдини олиш мақсадида Россия билан сулҳ тузилиши учун фаол ҳаракат қилдилар.

1829 йил 14 сентябрда Адрианополь шаҳрида сулҳ имзоланди. Бу пайтда чор ҳукумати Усмонийлар империясини йўқ қилишнинг вақти эмас деб ҳисоблаб, Порта сиёсатига Россия таъсирини кучайтириш билан кифояланишни маъқул кўрди. Шунинг учун Адрианополь сулҳи урушгача мавжуд бўлган Россия – Туркия чегарасига кам ўзгартириш киритди. Грузия ва Арманистоннинг Туркиядан олинган қисми, шунингдек, Қора денгиз қирғокларининг шимолишарқий Россияга тегишлилиги тўлиқ эътироф этилди. Аммо шартноманинг ҳудудий моддалари эмас, сиёсий моддалари муҳимрок эди. Порта Сербия ва Грецияга (Греция мустақил қироллик деб тан олинди) автономия бериш мажбуриятини олди. Шунингдек, Молдавия ва Валахиянинг алоҳида ҳолати таъкидланиб, бу князликларнинг мақомини ишлаб чиқиш ва уларнинг ҳукмдорларига ҳомийлик қилишда Россиянинг иштирок этиш ҳукуки белгилаб қўйилди. Бундан ташқари, Порта Қора денгиз ва унинг бўғозларида Россия ва бошқа давлатларнинг савдо кемалари қатновига қаршилик қилмаслик мажбуриятини олди. Туркияга контрибуция юклатилиб, у тўлангунча Дунай қалъаларида Россиянинг оккупациячи қўшинлари сақланиб турадиган бўлди.

Бу воқеаларнинг энг муҳим натижаси «усмонийлар мероси» учун курашнинг кескинлашуви бўлди.

«Миср инқирози»нинг келиб чиқиши. Россия билан уруш тугагандан сўнг Туркия Жазоир устидан ҳам ўз ҳукмронлигини йўқотди. 1830 йили французлар Жазоирга қўшин туширди ва у Франция мустамлакасига айланди. Кейин ўз режаларини амалга ошириш учун шароитни маъқул ҳисоблаган Муҳаммад Али ҳам султонга қарши чиқди. У маълум даражада Франциянинг қўллашига эришган эди.

Кузда Иброҳим пошо бошчилигидаги Миср қўшинлари юриш бошладилар. Улар Акка қалъасини эгаллаб, Сурияга кириб бордилар. Маҳаллий араб аҳолиси ҳам мисрликларни қўллаб-қувватлади. 1832 йилнинг баҳор-ёз ойларида Иброҳим пошо бутун Сурияни (Фаластинни ҳам), Киликияни эгаллади ва Тавр дарёсидан ўтиб Анатолияга кириб келди. 1832 йил декабрда Конъи яқинидаги жангда султон армияси тор-мор қилинди, буюк вазир асир олинди. Истамбулга йўл очилди.

Султонни Россиянинг аралашуви кутқариб қолди. Николай I нинг фикрича Муҳаммад Алининг Истамбул тахтини эгаллаши Усмонийлар империясида французларнинг таъсирини кучайтириб юборар эди. Бундан ташқари, Россия учун Босфор қирғоқларида Муҳаммад Али бошчилигидаги янгиланган, кучли империядан кўра, султоннинг кучсиз ҳокимияти тургани маъқул бўларди. Шу сабабли Россия султонга ўз ёрдамини таклиф қилди, султон эса иложсизликдан буни қабул қилди.

1833 йили февралда рус қўшинлари Босфорга кириб, мисрлик қўшинларнинг Истамбулга бориш йўлини тўсганидан сўнг, Англия аралашувида Муҳаммад Али билан музокаралар бошланди. Натижада 1833 йил майда султон билан Муҳаммад Али ўртасида келишув имзоланиб, унга кўра Муҳаммад Али Миср, Сурия, Фаластин ва Киликия устидан ўз бошқарувини сақлаб қолди. Бунинг эвазига у Анатолиядан қўшинларини олиб кетиш ва султоннинг сюзеренитетини¹ расман тан олиш мажбуриятини олди.

Рус десант қисмлари Туркиядан Россияга қайтиб кетишидан олдин, 1833 йил 8 июлда Хункар-Искелеси деб номланган рус-турк иттифоқ шартномаси имзоланди. Унга биноан, эҳтиёж

---

¹ *Сюзеренитет* – сюзеренларнинг ўз вассалларига нисбатан олий ҳуқуқи.

туғилганда султоннинг талабига кўра рус ҳукумати зарур сондаги ўз қўшинларини султон ихтиёрига бериши лозим эди. Ўз навбатида, шартноманинг махфий протоколига кўра султон чет эл ҳарбий кема-лари учун Дарданелл бўғозини ёпиш мажбуриятини олди.

Ҳункар-Искелеси шартномасини Европа давлатлари Россия-нинг кучайиши учун асос деб ҳисоблаб, унга норозилик билдир-дилар. Айниқса Англия ва Франция ўз норозилиklarини Туркия қирғоқларида ҳарбий-денгиз кучларини намойиш қилиш билан билдирдилар. Бундан Австрия ҳам хавотирга тушиб қолди. Аммо чет давлатларнинг норозилигига қарамадан рус-турк шартномаси бекор қилинмади.

Маҳмуд II ислоҳотлари. Чет эл капитали экспансияси-нинг¹ кучайиши. Салим ислоҳотларидан Маҳмуд ислоҳотларигача ўтган ўттиз йилдан зиёд вақт мобайнида Усманийлар империяси-нинг иқтисодий ҳаётида баъзи ўзгаришлар юз берди. Империянинг иқтисодиёти умуман феодал характерини сақлаб қолган бўлса-да, Болқонда, Сурияда, Мисрда ва Ғарбий Анатолияда товар-пул муно-сабатларининг ривожланиши тезлашди.

Рум ва Анатолиянинг ғарбидаги турк феодаллари ўз деҳқон-ларини баршчина ва ярим феодал корандачилик асосида эксплуатация қилар эди. Бу помещиклар орасида савдо-судхўрлик табақаси вакиллари тобора кўпайиб, бозор билан яқин алоқада эдилар ва шу сабабли ўзаро феодал урушларнинг тўхтатилиши ҳамда марказий ҳокимиятнинг кучайиши тарафдорлари эди. Айнан шу феодаллар Маҳмуд II ислоҳотларининг асосий таянчи бўлди.

Ислоҳотларини ҳарбий соҳадан бошлаган Маҳмуд II 1826 йил май ойида чет эллик офицерлар ёрдамида янги қўшин ташкил қилиш тўғрисида фармон имзолади. Кутилганидек, орадан бир ой ўтгач, 1826 йил июнда яничарлар исён кўтардилар. Маҳмуд учун бу кутилмаган ҳодиса эмасди, айтиш мумкинки, унинг ўзи яничар-ларни бир йўла тугатиш мақсадида уларни бу кўзғолонга ундади. Яничарларни жазолаш бир неча кун давом этди, бу жуда даҳшатли ва қонли бўлди. Ўн минглаб яничарларнинг жасадлари Мармар ден-гизи ва Босфорга улоқтирилди.

Ислоҳотларнинг кейинги босқичи асосан қуйидагиларни амалга оширишга қаратилди: ҳарбий-лен тизимини бекор қилиш

¹ *Экспансия* – империалистик давлатларнинг янги ҳудудларни босиб олиш-га интилиши. Сиёсий, иқтисодий ва ҳарбий экспансия каби турлари мавжуд.

(1834), катта қийинчилик туғдираётган ички божхоналарга барҳам бериш, вилоятлар ҳокимларининг тўғридан-тўғри султонга бўйсунганини таъминлайдиган янги бошқарув тизимини жорий қилиш. Бу турк феодаллари султонни қўллайдиган, етарли мажбурлаш кучига эга бўлган вилоятларга тегишли бўлиб, чекка ўлкалар амалда мустақил бўлган ҳукмдорлар ва ноиблар қўлида қолаверди.

Ҳукуматдаги эски лавозимлар ўрнига 1836–1838 йиллари европача типдаги ички ишлар, ташқи ишлар, молия вазирликлари ташкил қилинди. 1826 йили Истамбулда ҳарбий-тиббиёт билим юрти очилди, 1832 йилдан турк тилида биринчи газета – «Воқеалар кундалиги» нашр қилина бошлади.

Ўзгаришларнинг энг муҳими ҳарбий-лен тизимини бекор қилиш бўлди. Аммо ислохот охиригача етказилмади. Буржуача-капиталистик ривожланиш йўлида муҳим тўсиқлардан бири, аввалгидек, хусусий мулкнинг молиявий таъминланмаганлиги бўлиб, бу асосан буржуазияга тегишли эди. Маҳмуд II мулкни мусодара қилиш тизимини расман бекор қилди, амалда эса ўзбошимчалик ва зўравонлик давом этаверди. Турк ва бошқа миллат (грек, арман) савдо буржуазияси катта сармомяга эга бўлсада, уни саноатга жойлаштириш имкониятига эга эмасди.

Туркияда капитализмнинг ривожланишига яна бир тўсиқ тобора кучли кириб келаётган чет эл капитали эди. Маҳмуд II бунга нафақат қаршилик қилди, балки уни рағбатлангирди ҳам.

1830-йиллардан капиталистик давлатларнинг Осиё бозорларига кенг қўламда кириб келиши бошланди. Капитуляция режими билан боғланган Туркия ҳам бу жараёнга қаршилик қила олмади. 1838 йили Англия Портани савдо конвенцияси имзолашга мажбур қилди. Унга кўра Туркияга олиб кириладиган барча инглиз товарларига қийматининг 5% и миқдорида бож солиғи ўрнатилди. Натижада туркларнинг косибчилик саноати нархи арзон бўлган чет эл товарлари билан рақобатлашиш учун охириги имкониятидан маҳрум бўлди.

Танзиматнинг бошланиши. 1840 йилги Лондон конференцияси. Туркиянинг Ғарб давлатларига қарамлигининг кучайиши фақат иқтисодда эмас, сиёсий соҳада ҳам намоён бўлди. Инглизлар савдо конвенцияси тузар эканлар, турклар бозорини иқтисодий бўйсундиришдан бошқа мақсадларни ҳам кўзлаган эди: Порта билан конвенцияни тан олишни истамаётган Миср пошоси ўртасида

можаро келтириб чиқариш, султонни Муҳаммад Алига қарши қўйиш, Миср ва бошқа Араб мамлакатларини бўйсундириш ва бир йўла, Туркияни Россия билан иттифоқчиликдан чиқариш.

1839 йил майда султон ўз қўшинларига Муҳаммад Алига қарши юриш бошлашни буюрди. Аммо натижа Порта учун ҳалокатли бўлди. 24 июнь куни шимолий Суриянинг Низиб деган жойида бу урушнинг биринчи ва охириги жанги бўлди. Султон қўшинлари бутунлай тор-мор қилинди. Бир неча кундан кейин Маҳмуд II вафот этди. Шундан кейин Миср портига жўнатилган турк флоти Муҳаммад Али томонига ўтиб кетди. Шундай қилиб Туркия бир йўла армияси, флоти ва султонидан айрилди. Тахтга келган 16 ёшли Абдул Мажид фақат ёш бўлганлиги учунгина эмас, туғма акли заифлиги сабабли ҳам империяни реал бошқаришга даъво қилолмас эди. Франция томонидан қўллаб-қувватланаётган Муҳаммад Али Усманийлар империясини ўзига бўйсундириш умидида регентликка даъво қилаётган эди. Бунга қарши Англия ва Австрия янги султонни қўллашини эълон қилди. Бу давлатларнинг бош вазирлари Пальмерстон ва Меттерних Россиянинг хуфий келишуви олдини олиш мақсадида Туркия ишларига Европа давлатларининг жамоа бўлиб аралашувини таклиф қилдилар. Николай I бу таклифни қабул қилди. У инглиз-француз зиддиятларини янада чуқурлаштиришни кўзлаб, Хункар-Искелеси шартномасининг фойдасидан воз кечишга қарор қилди. 1839 йил июлда Порта Муҳаммад Али билан музокараларга киришмаслик ва Европа давлатлари ўз қарорларини қабул қилмагунча ўзбошимчалик билан бирон-бир қадам қўймаслик талаби билдирилган нотани олди. Бу Пальмерстоннинг икки бор ғалабаси эди: Хункар-Искелеси шартномаси барҳам топди, Туркия эса очикдан-очик Ғарб давлатларининг васийлиги остига ўтди.

Ана шундай оғир шароитда Туркиянинг ҳукмрон доиралари ислохотлар йўли билан империяни ҳалокатдан сақлаб қолиш учун бу сафар анча жиддий ҳаракат бошладилар. Ислохотларсиз империя таркибидаги турк бўлмаган халқларнинг озодлик ҳаракатларини бостириш, халқ оммасининг норозилигини пасайтириш ва Усманийлар империясининг бутунлигини сақлаб қолиш мумкин эмасди. Бу қарашнинг тарафдорлари Мустафо Рашид пошо бошчилигидаги кичик, аммо нуфузли, европача таълим олган турк феодал бюрократияси эди. Мустафо Рашид пошо тайёрлаган меморан-

дум «Танзимат»¹ номи билан маълум бўлган ислохотларнинг янги босқичини бошлаб берди. Султондан хатти-шариф кўринишидаги розилик хатини олган Рашид пошо, 1839 йил 3 ноябрь куни султон саройининг Гулхона деб аталмиш боғида, вазирлар, уламолар, дипломатик корпус вакиллари, шунингдек, мусулмон бўлмаган диний жамоалар бошлиқлари гувоҳлигида ўзи тайёрлаган ҳужжатни эълон қилди.

Гулхона хатти-шарифида таъкидланадики, «сўнги бир юз эллик йил ичида турли воқеалар ва ҳар хил сабаблар шунга олиб келдики, муқаддас қонунлар ва улардан келиб чиқадиган қоидалар аввалгидек қўлланилмай қолди, мамлакат қудрати ва ички фаровонлик заифлик ва кучсизликка айланди».

Шу муносабат билан меморандумда «янги низомлар ўрнатиш йўли билан Усманийлар империяси таркибига кирувчи вилоятларга яхши бошқарувнинг фойдасини» кўрсатишга ваъда берилди. Янги низомлар ўрнатилиши асосан қуйидагилардан иборат бўлиши кўзда тутилди: 1) қайси динда бўлишидан қатъи назар империянинг барча фуқароларини ҳаёт, кадр-қиммат ва мулк дахлсизлиги билан таъминлаш; 2) мунтазам бадал ундириш ва тақсимлашни, откуп² тизимини бекор қилиш; ҳарбий хизматга адолатли чакириш ва унинг аниқ муддатини ўрнатиш. Моҳияти жиҳатидан бу аслида буржуача талаблар бўлиб, ҳаёт ва мулк кафолатига биринчи навбатда савдо буржуазияси мухтож эди.

Танзиматнинг ушбу дастлабки акти адлия, маъмурий қурилиш, маориф, молия, ҳарбий ва бошқа соҳалардаги бир қатор кейинги ислохотлар учун муқаддима бўлиб хизмат қилди. Аммо Танзимат қолақ империянинг чуқур ички ва ташқи қийинчиликларини ҳал этмади, ҳал этиши мумкин ҳам эмасди. Танзимат мустаҳкам ижтимоий таянчга эга эмасди. Уни қувватлаган помешчиклар турк феодал синфининг кичик қатлами эди холос. Бундан ташқари у кўплаб турк бўлмаган миллатларнинг ҳам эҳтиёжларини қондирилмас эди. Танзимат Туркиянинг мустақил сиёсат юритиш имкониятини ҳам мустаҳкамламади.

---

¹ Арабча «танзим» сўзидан олинган бўлиб, «тартиб ўрнатиш» маъносини билдиради.

² *Откуп* – ижара, бирор турдаги солиқ ундириш ҳуқуқини давлатдан сотиб олиш.

Порта ўзининг Муҳаммад Али билан зиддиятини ҳам мустақил ҳал қила олмади. 1840 йил 15 июлда Туркиянинг Лондондаги элчиси Англия, Россия, Австрия ва Пруссия вакиллари билан конвенция имзолади. Конвенция ушбу давлатларнинг «Усмонийлар империяси бутунлиги ва мустақиллиги устидан» кузатишини эълон қилди, яъни Туркияни бу тўртта давлатга қарам ҳолатга солиб қўйди. Конвенциянинг асосий мазмуни Муҳаммад Алига ультиматум талабларини қўйишдан иборат бўлиб, агар у ушбу талабларни қабул қилмаса, юқоридаги давлатлар султонга ҳарбий ёрдам кўрсатиши айтилган эди.

Аслида конвенция Туркия манфаатларини эмас, Ғарб давлатлари, биринчи ўринда Англияни ҳимоя қиларди. Инглизлар ушбу айёро-на дипломатик қадам билан Францияни воқеалардан четлаштирди, Муҳаммад Алига қарши коллектив ҳарбий ҳаракатларга Николай I нинг розилигини олди, рус ҳарбий кемалари учун бўғозлар ёпилди, Россия ва Австрия ёрдамида Мисрнинг мустақиллигини тугатди ва Ўрта Ер денгизининг стратегик йўлларида ўзи ўрнашиб олди. Туркия масаласида Россия билан Англия сиёсатининг фарқи шунда эдики, руслар Туркиянинг Европа давлатлари ўртасида бўлиб олиниши орқали Шарқ муаммосини ҳал қилмоқчи бўлсалар, инглизлар бу масалани Туркияни тўлиқ эгаллаб олиш орқали ҳал қилишга умид қилардилар.

Муҳаммад Али Лондон ультиматумини қабул қилишдан бош тортганидан сўнг 1840 йил кузда Англия-Австрия бирлашган флоти Байрутни, Сурия портларини ва Александрияни бомбардимон қилди. Миср таслим бўлди. Муҳаммад Али Миср ва Судан устидан ўзининг меросий эгалик ҳуқуқини сақлаб қолди, аммо Крит, Арабистон, Сурия, Фаластин ва Киликиядан айрилди, султонга флотини қайтариб бериш, армиясини 18 минг кишигача қисқартириш, верфлар¹ ва арсеналларини² йўқ қилиш, 1838 йилги инглиз-турк конвенциясини Мисрга ҳам жорий қилиш, яъни инглиз товарлари учун мамлакатни очиш, султонга ўлпон тўлаш мажбуриятларини олди. Бу аслида Муҳаммад Алининг барча режалари, умрининг мазмунига айланган ишларининг барбод бўлиши эди.

¹ *Верфь* – кемалар куриладиган ёки таъмирланадиган корхона.

² *Арсенал* – қурол-яроқ омбори; ўқ-дори ва қурол-яроқ ишлаб чиқариладиган ёки таъмирланадиган корхона.

Миср инкирозининг муҳим натижаси 1841 йил 13 июлда Лондонда бўғозлар тўғрисида халқаро конвенциянинг имзоланиши бўлди. Бир томондан Европа давлатлари – Англия, Россия, Франция, Австрия ва Пруссия, бошқа томондан – Туркия Дарданелл ва Босфор бўғозлари «Порта тинчлик ҳолатида турган пайтларда чет эл ҳарбий кемалари учун доимий ёпик бўлиши» тўғрисида конвенция имзоладилар. Бу билан Англия ўзининг Россия устидан дипломатик ғалабасини мустаҳкамлади: бўғозлар режими энди Россия билан Туркиянинг икки томонлама келишуви асосида эмас, Қора денгизда ҳудудга эга бўлмаган давлатларнинг кўп томонлама конвенцияси билан тартибга солинадиган бўлди. Европа «катта сиёсатига» қайтган Франция Англия билан Туркиянинг Россияга қарши ҳаракатларига кўмаклаша бошлади.

Миср инкирози бартараф қилиниб, тахтга бевосита хавф йўқолгандан кейин турк ҳукмрон доираларининг ислоҳотларга қизиқиши ҳам сўнди. Албатта ислоҳотлар мамлакат ижтимоий ҳаётига маълум жонланиш бахш этди, халқ таълимини бир оз яхшилади. Айниқса диний мактаблар билан бир қаторда дунёвий мактабларнинг ҳам очилиши ва 1847 йили маориф вазирлигининг жорий қилиниши ислоҳотларнинг муҳим жиҳати бўлди. Бироқ Танзимат қонунчилиқ соҳасининг фақат юзаки қисминигина ўзгартириб, давлат ва жамият тузилишидаги чуқур нуқсонларни бартараф қила олмади. Откуп тизими бекор қилинмади, ҳаёт ва мулк дахлсизлиги фақат қоғоздагина қолиб кетди, мусулмонлар билан мусулмон бўлмаганларнинг ҳуқуқий тенгсизлиги сақланиб қолди. Шу сабабли Танзиматни кенг халқ оммаси қўллаб-қувватламади.

Крим уруши (1853–1856) ва унинг Туркия учун оқибатлари. Танзиматнинг иккинчи даври. Шундай бир шароитда Николай I усмонийлар меросидан ўз улушини олиш вақти келди, деб ҳисоблайди. 1853 йил майда Туркиядаги барча православ христианларга Россиянинг ҳомийлик қилиш ҳуқуқини тан олиш тўғрисида Портага ультиматум топширилади. Николай I Ғарб давлатлари билан осонликча келишмоқчи бўлди, аммо уларнинг бирортаси ҳам Усмонийлар империясининг бўлиниши ва Россиянинг кучайишини истамаслигини ҳисобга олмади. Порта ультиматумни рад этди ва 1853 йил кузда уруш бошланди. Синоп жангида адмирал Нахимов томонидан турк флоти тор-мор қилинди. Шунда Англия ва Франция урушга қўшилиб, Қора денгизга ўз ҳарбий ке-

маларини киритдилар. Шу тариқа рус-турк уруши Европа урушига айланди.

Бу урушда Туркия бўйсунувчи ролини ўйнади. 1854 йили Пор-та англиз банкирларидан ўта оғир шартлар билан биринчи қарзни олди. Биринчисидан кейин яна қарзлар бўлиб, улар Туркияни асо-ратга солишнинг куралига айланди. Шу йили англиз-француз-турк иттифоқ шартномаси имзоланган бўлиб, у Туркияга Россия би-лан сепарат музокаралар олиб боришни тақиқлайди. 1854 йил рус армияси Дунай князликларини ташлаб чиққанида, уруш Туркия учун ўз мазмунини йўқотган эди.

1856 йил 30 март куни Парижда имзоланган сулҳ Туркиянинг аҳволини янада оғирлаштирди. Ташқаридан қараганда турклар ғолиб бўлиб кўринарди. Париж трактатига кўра Россия жанубий Бессарабияни йўқотди, Қора денгизда ҳарбий флот қалъаларга эга бўлиш ҳуқуқидан айрилди, султон Сербия, Молдавия ва Валахия устидан сюзеренитетни сақлаб қолди. Бундан ташқари, Англия, Франция ва Австрия ўзаро алоҳида шартнома имзолаб, Усманийлар империяси ҳудудий яхлитлигига ҳар қандай таҳдидни шартлашувчи давлатлар уруш учун баҳона деб қараш мажбуриятини олдилар.

Урушда Россия мағлубиятга учради. Аммо Туркия ҳам ғалаба қозонмади. Ҳатто расман ҳам Париж трактати «Қора денгизнинг нейтраллигини» белгилади, Россияга қўйилган чекловлар Туркияга ҳам жорий қилинди. Туркиянинг ҳудудий яхлитлиги ва мустақиллиги принципи фақат Россияга қарши қаратилган бўлиб, Ғарбий Европа давлатларининг Туркия ички ишларига аралашшига ҳалақит бер-мади. 1859 йили англизлар ва французлар эскадраси Ҳижознинг Жидда портини бомбардимон қилдилар, 1860 йили французлар Ливияга, Босния ва Герцеговинага, 1866–1868 йиллари Критга ҳарбий интервенцияни амалга оширдилар.

1856 йилги хатти-хумоюн. Париж трактатининг Туркияга фахрлидек бўлиб кўринган, уни Европа давлатлари «концертига» кўшиш ҳақидаги қарори аслида ҳалокатли оқибатларга олиб келди. Бунда Ғарбнинг капиталистик давлатлари аввало ўзларининг сиё-сий ва иқтисодий манфаатларини кўзлаган эдилар.

1856 йил 18 февралда эълон қилинган ва хатти-хумоюн деб аталган султон ёрлиғи аслида Ғарб давлатларининг Туркия устидан ҳукмронлигини кучайтиришга қаратилган бўлиб, Истамбулдаги ва бошқа порт шаҳарлардаги турк бўлмаган буржуазия вакиллари учун

қулай иқтисодий шароит яратиш орқали чет эл капиталининг Туркияга кириб қилишини енгиллаштирар эди.

1856 йил капитали тўлиқ инглизлар ва французларга тегишли бўлган Усмон банкини таъсис қилиш тўғрисида қонун эълон қилинди. Банк жуда катта имтиёзларга эга эди: у банкнотлар¹ чиқариш ва эмиссия² ҳуқуқини олди, барча солиқ ва йиғимлардан озод қилинди, бутун мамлакатни ўз филиаллари билан ўраб олди, ўзининг монопол ҳолатидан фойдаланиб, фақат ташқи савдони эмас, Туркия ички савдосининг ҳам катта қисмини ўз назоратига олди.

Танзиматнинг бу даврида (1856–1870) қабул қилинган муҳим қонунлардан ҳарбий-лен тизими билан боғлиқ бўлмаган ер эғалиги доирасини кенгайтирган ер кодекси ва чет элликларга ерга эғалик қилиш ҳуқуқини берувчи қонун бўлди. Шу даврда Порта чет эллик капиталистларга Измир-Ойдин, Измир-Касаба, Истамбул-Эдирна темир йўллари қуриш ва кейинчалик уларни Европа темир йўл тизими билан боғлаш учун концессия ҳам берди.

Бундай шароитда Усмонийлар империясининг ташқи қарзи тўхтовсиз ўсиб борди. 1856 йили 75 млн франкдан бошланган қарз 1870 йили 2,5 млрд ни ташкил қилди. Шундан 1,5 млрд нақд олинган қарз бўлса, қолганини қарзлар бўйича процентлар ташкил қилди. Қарзлар эвазига Туркия чет элликларга божхона ва бошқа даромадли жойларни беришга ҳам мажбур бўлди.

Шундай қилиб Танзиматнинг иккинчи давридаги ислохотлар Усмонийлар империясидаги иқтисодий ва ижтимоий ҳаётни ўзгартира олмади. Танзимат мамлакатда саноат ривожланиши учун шароит яратмади.

Маърифатчилик ва конституция учун ҳаракатнинг пайдо бўлиши. «Янги усмонийлар». Мамлакатда феодал қолдиқларнинг сақланиб қолаётганлигига қарамасдан буржуа муносабатлари ҳам ривожлана бошлаган, бозор муносабатлари аҳолининг кўплаб қатламини қамраб олаётган эди. Аммо буржуа муносабатларининг жадал ривожланиши учун феодал қолдиқлар, саноатни эғаллаб олган чет эл капитали, компрадор буржуазия тўсиқ бўлаётган эди. 1870-йиллари жамиятнинг илғор қатламлари орасида мавжуд

¹ *Банкнот* – банк томонидан чиқариладиган ва пул ўрнида юрадиган процентсиз кредит билетлари.

² *Эмиссия* – қимматли қоғозлар ва қоғоз пул чиқариш.

ҳолатга қарши норозилик кайфияти шакллана бошлади. Келиб чиқиши феодал бўлсада, ғояси буржуача бўлган зиёлилар бу норозиликнинг ифодачилари бўлдилар. Маҳмуд II ислоҳотлари ва танзимат дунёвий таълимга, сиёсий ва маданий ҳаётнинг ривожланишига, 1860-йиллари турк адабиёти ва публицистикасининг пайдо бўлишига йўл очди.

Шаклланаётган янги турк адабиётининг кўзга кўринган вакиллари – Иброҳим Шинаси, Намиқ Кемал, Зиё-бей ва бошқалар биринчи турк маърифатпарварлари бўлдилар. Улар «Усмонийлар маърифат жамияти» ва «Китобсеварлар жамияти»ни ташкил қилдилар. Бу маърифатчилик ташкилотлари, шунингдек, Иброҳим Шинаси ташкил қилган «Тасвар изфкяр» («Ғоялар ифодачиси») газетаси жамиятни янги ғоялар ва тушунчалар билан таништирди. Бу жумладан, турк адабий тилида «ватан», «миллат», «ватанпарварлик», «инкилоб» каби янги сўзларнинг пайдо бўлишида ҳам акс этди. Умуман олганда, бу ўзгаришлар турк аҳолисидан буржуа миллатининг шаклланиш жараёни бошланганидан, миллий онгнинг ўстанлигидан далолат беради.

1865 йили Истамбулда махфий сиёсий ташкилот тузилиб, ўз олдига Туркияда конституцион тузум жорий қилинишига эришишни мақсад қилиб қўяди. Ташкилот 250 га яқин аъзога эга бўлиб, уларнинг орасида драматург Намиқ Кемал ҳамда бошқа ёзувчи ва журналистлар вакиллари билан бир қаторда амалдорлар, офицерлар ва савдо буржуазияси вакиллари ҳам бор эди. Ташкилот аъзолари ўзларини «янги усмонийлар» деб атадилар. Европада бу ташкилот «Ёш Туркия», унинг иштирокчилари – «ёш турклар» номини олдилар.

«Ёш турклар» султон Абдул Азизни конституция қабул қилишга ишонтириш ёки мажбур қилиш умидида эдилар. 1865 йили улар ташкиллаштирган фитна тез орада фош қилинди. «Ёш турклар»нинг бир қисми қамоққа олинди, баъзилари чет элга қочиб кетди. Уларга хайрихоҳ бўлганлар ҳам таъқиб ва қатағонга учрадилар.

1875–1876 йиллардаги Болқон инқироzi. 1870-йилларга келиб усмонийлар ҳукуматиининг навбатдаги ислоҳотчилик курси ҳам пучга чиққанлиги аниқ бўлиб қолди. Барча ҳаракатларга қарамасдан XIX асрнинг охириги чорагига келиб Туркия ярим мустамлака, чет эл капиталига қарам мамлакатга айланган эди. Агар Франция-Пруссия урушигача Туркия асосан Англия ва Франция назорати ости-

да бўлса, энди Усманийлар мероси масаласига Германия билан Австро-Венгрия ҳам қўшилди.

Инқироз айниқса Болқон яриморотида, унинг турклар қўли остидаги вилоятларида кескин намоён бўлди. Бу ерларда миллий-озодлик ҳаракатлари анча кучли эди. 1875 йил ёзда Герцеговинада, кейин эса Боснияда халқ қўзғолони бошланиб кетди. Туркия ҳукумати жазо отрядларини жўнатиб, бу ерда қирғин уюштирди. Қўзғолонни бостириш учун кетган харажат молиявий инқирозга олиб келди: 1875 йил октябрда ҳукумат молиявий банкротлик эълон қилди. Усманийлар ҳукумати мамлакатда ўсиб бораётган халқ норозилигини мусулмон фанатизми ўзанига йўналтиришга ҳаракат қилди ва христиан аҳолини қирғин қилиш учун ифво уюштирди. Тартибсизликлар чоғида Салоникида француз ва немис консуллари ўлдирилди.

Қўзғолон, қирғинлар ва Салоникидаги воқеалардан Ғарб давлатлари Усманийлар империясига навбатдаги босим ўтказиш мақсадида фойдаландилар. 1856 йилги Париж трактатини имзолаган давлатлар 1876 йил январда Туркиядан Босния ва Герцеговинада зудлик билан ислоҳот ўтказишни талаб қилдилар. Султон ҳукумати бу талабни қондиришга розилик билдирди. Аммо давлатларнинг даъволари чуқурлашиб борди. Натижада вужудга келган шароит фақат Усманийлар империясида ички инқироз эмас, халқаро инқирозни ҳам келтириб чиқарди.

«Ёш турклар» тўнтариши ва «Мидхат конституцияси». 1871 йили султон Абдул Азизнинг бош вазири Махмуд Надим пошо «ёш турклар»нинг авф этилишига эришди. Аслида бу чалғитувчи фитна бўлиб, «ёш турклар»ни чет эллардан кайтариш ва улар устидан назорат ўрнатиш учун ўйлаб топилган эди. 1873 йили жамият легал ҳолатга ўтиши билан яна тор-мор қилинди, Намиқ Кемал ва бошқа аъзолари қамокка олинди.

1876 йили майда ёш турклар яна фаоллашиб қолдилар. Улар мушоарат эълон қилиб, вакиллар палатасини йиғиш ва Абдул Азизни бошқа султон билан алмаштиришга чақирдилар. Бундан бир қатор бой доираларнинг вакиллари ҳам манфаатдор эдилар ва улар ўз томонига давлат арбобларидан бири – Мидхат пошони оғдиришга эришдилар. Мидхат пошо либерал помещиклар ва шаклланаётган буржуазия манфаатларини ифода этарди. У Усманийлар империясини сақлаб қолиш учун чуқур ислоҳотлар ўтказиш зарур-

лигини тан оларди ва халқ оммасига нисбатан террорни кенг қўлашга ҳам тайёр эди.

1876 йил 22 майда Истамбулда жуда катта намоёиш бошланди. Унда мусулмон диний мактабларининг ўқувчилари, савдогарлар, хунармандлар ва шаҳар камбағаллари қатнашди. Султон саройи олдида 40 мингдан зиёд намоёишчилар йиғилди ва улар талаби остида султон буюк вазир Надим пошо ва бир қатор ҳукумат аъзоларини алмаштиришга мажбур бўлди. Янги ҳукумат таркибига Мидхат пошо ҳам кирди.

Халқ ҳаракатининг кўлами фақат султонни эмас, «ёш турклар»нинг ўзларини ҳам кўрқитиб юборди. Халқнинг янги инқилобий чиқишлари олдини олиш мақсадида «ёш турк»лар сарой тўнтариши тактикасини қўлади.

1876 йил 30 май кечаси Абдул Азиз тахтдан ағдарилди ва кейин ўзини ўзи ўлдирди деб эълон қилинди. Бир оз вақт тахтда Мидхат пошонинг одами ҳисобланган руҳий касалманд Мурод V ўтирди. Кейин янги келишувга эришилди: тахтга бой феодаллар ва руҳонийларга маъқул бўлган Абдул Ҳамид келди, Мидхат пошо эса буюк вазир лавозимини эгаллади ва бўлғуси конституция лойиҳасини тайёрлашга руҳсат олди.

Ёш туркларга бундай ён бериш империянинг огир аҳволидан келиб чиққан эди. Султон Абдул Ҳамид ҳам иву сабабли конституцияни қабул қилишга мажбур бўлди.

1876 йил 23 декабрда қабул қилинган «Мидхат конституцияси» Туркияни конституцион монархия деб эълон қилди. У икки палатали парламент тузилишини ҳам кўзда тутганди. Депутатлар палатаси юқори мулкый ценз асосида сайловчилар томонидан сайланарди, сенаторлар эса султон томонидан умрбод муддатга тайинланарди. Империянинг барча фуқаролари, Болқондаги христиан аҳолиси ҳам, усмонийлар деб аталиб, қонун олдида тенг ҳисобланади. Аммо давлат тили деб турк тили, давлат дини деб эса ислом динининг эълонқилиниши, турк ва мусулмон бўлмаган аҳолининг қонун олдида тенглигини таъминламаётган эди. Конституция султон ҳокимиятини деярли тўлиқ сақлаб қолди. У аввалгидай вазирларни тайинлаши ва бўшатиши, уруш эълон қилиши ва сулҳ тузиши, ҳарбий ҳолат эълон қилиши ва қонунларнинг фаолиятини тўхтатиши мумкин эди. Бу конституция ўзининг барча камчиликларига қарамасдан агар ҳаётга татбиқ этилганда ўша даврдаги Туркия учун прогрессив аҳамиятга

эга бўлиши мумкин эди. Конституция Европа давлатларининг конференцияси очилишига бағишланди. Султон конституциянинг эълон қилиниши конференциянинг очилишини кераксиз қилиб қўяди, деб ўйлаган эди, аммо бундай бўлмади. Англия томонидан зимдан қўллаб-қувватланган Туркия Болконда ислохотлар ўтказиш тўғрисидаги Европа давлатлари таклифига рози бўлмади. Бу ҳол рус-турк муносабатларини янада мураккаблаштирди. 1877 йил бошида конференция ёпилди. Россия Туркия билан урушга тайёрлана бошлади.

Конференциядан кейин конституция ва унинг муаллифи Мидхат пошо султонга бошқа керак бўлмай қолди. Аввалига Мидхат пошо султоннинг буйруғига кўра ўлим жазосига ҳукм қилинди, аммо Арабистоннинг талабига кўра у мамлакатдан сургун қилинди. Намиқ Кемал ва «ёш турклар»нинг бошқа арбоблари ҳам империянинг узок худудларига сургун қилинди.

XX аср арафасида империя. Россия – Туркия уруши 1877 йил баҳорда бошланди. Уруш бошлангандан сўнг Руминия парламенти мамлакатни мустақил деб эълон қилди (1877 йил 9 май) ва Россия томонида урушга кирди. Порта аслида бу урушга уни даъват этган Англиянинг ёрдамига ишонган эди, аммо ҳеч қандай ёрдам бўлмади. Рус қўшинлари Дунайдан ўтди, Осиеда эса Арманистон чегараларига кириб келди. 1878 йил бошида Туркиянинг ҳарбий ҳолати оғир, армия тор-мор қилинган, руслар империя пойтахтига яқинлашаётган эди. Султон Абдул Ҳамид эса бу ҳалокатли ҳолатдан парламентни тарқатиб юбориш ва «Мидхат конституцияси»ни бекор қилишда фойдаланди. Депутатларнинг бир қисмини қамоққа олиб, мамлакатни якка ўзи бошқаришини эълон қилди.

1878 йил мартда Истамбул яқинидаги Сан-Стефано деган жойда руслар билан сулҳ имзоланди. Унинг асосий шarti мустақил Болгария давлатини тузиш бўлди. Англия ва бошқа Ғарб давлатлари Россия позициясининг кучайишидан хавфсираб, Берлинда конгресс чақириш ва Сан-Стефано сулҳининг шартларини қайта кўриб чиқилишига эришдилар. Аммо Россиянинг ғалабасини инобатга олиб, келишув йўлини излашга мажбур бўлдилар.

Берлин конгрессининг қарорига кўра Шимолий Болгария вассал князликка (амалда мустақил) айланди, Жанубий Болгария эса автономия ҳуқуқини олди. Султон Сербия, Черногория ва Руминиянинг тўлиқ мустақиллигини тан олди. Батуми, Карс ва Ардаган

Россия империяси таркибига кирди, Қрим уруши натижасида бой берилган Бессарабиянинг жанубий қисми ҳам унга қайтарилди.

Туркия иқтисодий қарамлигининг кучайиши. Берлин конгрессидан сўнг Туркия батамом Европа давлатларининг ярим мустамлакасига айланди. Ҳали конгресс арафасида Англия Крит оролини босиб олди. Конгресс Босния ва Герцеговинанинг Австрия томонидан оккупация қилинишига санкция берди. 1881 йили Франция Тунисни эгаллаб олди (қўшни Жазоир бундан эллик йил олдин забт этилганди). 1892 йили Англия Миср устидан ўз ҳокимиятини ўрнатди.

Берлин конгрессидан кейин Туркияни иқтисодий қарам қилиш жараёни анча кучайди. Усманийлар империясининг капиталистик давлатлар товарлари учун бозор ва хомашё базаси сифатидаги аҳамияти ҳам ошди. 1880 йилдан 1890 йилгача Европа давлатларига Туркия экспорти 1,5 марта ошди ва энди у фақат хомашёдан ташкил топди.

Империяни молиявий қарам қилиш ҳам яқунланди. Берлин трактати Туркияга 800 млн франк контрибуция тўлаш мажбуриятини юкледи. 1879 йили султон ҳукумати навбатдаги банкротлик ҳолатини эълон қилди. Кредиторлар билан музокаралар натижасида янги келишувга эришилди. Кредиторлар Усманийлар қарзининг номинал миқдорини 5,3 млрддан 2,4 млрдгача камайтиришга рози бўлдилар. Бунинг эвазига Туркия ҳукумати мамлакат молияси устидан амалда чет эл назорати ўрнатилишига рози бўлди. Султоннинг 1881 йилги декрети кредиторларга Усманийлар Давлат қарзи бошқармасини тузишга рухсат бериб, уларни алоҳида ҳуқуқ ва имтиёзлар билан таъминлади. Тамаки ва туз монополиясидан, спиртдан тушадиган йигимлар, герб йиғими, Мармар денгизи ва Босфор бўғозида балиқ овлашдан тушадиган солиқлар, Истамбулда, Адрианополда, Бурсада ипак савдосидан олинадиган солиқ ва бошқа кўпгина йиғимлар Бошқарма ихтиёрига берилди.

Буларнинг барчаси Туркиянинг молиявий аҳволини янада оғирлаштирди ва 1890 йили янги қарзлар олишга мажбур қилди. «Усманийлар» банкидан ташқари чет элликларнинг янги банклари пайдо бўла бошлади: Истамбулда Франциядаги энг катта банк «Лион кредит»нинг филиали очилди, 1888 йили бир нечта Ғарбий Европа банклари ҳамкорликда Салоники банкни таъсис қилдилар, 1899 йили Немис-фаластин банки тузилди ва ҳ.к. Мамлакатда турк

капиталига фақат битта банк (қишлоқ хўжалик) қарашли бўлиб, у ҳам ниҳоятда кучсиз эди.

Туркиянинг молиявий қудрати сузлигидан фойдаланган чет эл капитали темир йўллар қурилишига, табиий бойликларни эксплуатация қилишга, тамаки савдосига йирик концессиялар олдилар. Чет эл капитали (инглизлар, французлар, немислар, австрияликлар, бельгияликлар, итальянлар, XIX аср охиридан эса америкаликлар ҳам) турк иқтисодиёти ва молиясининг барча муҳим тармоқларини: ташқи савдони, темир йўлларни, конларни, коммунал ташкилотларни, банкларни ва алоқа воситаларини эгаллаб олдилар.

Туркияда буржуа-инқилобчилик ҳаракати. «Бирдамлик ва тараққиёт» кўмитаси. Саноат ва савдонинг бундай ривожига турк буржуазиясини оғир аҳволга солиб, унинг ривожига тўсиқ бўлаётган эди. «Ёш турклар»нинг мағлубиятига, султон Абдул Ҳамид II ининг шафқатсиз режимига қарамасдан бир қисм зиёлилар конституциянинг тикланишидан умид узмагадилар. XIX асрнинг охирида султон ҳокимиятини чеклаш учун ҳаракат яна жонланди. Ҳаракатга кейинчалик машҳур бўлган махфий «Бирдамлик ва тараққиёт» ташкилоти бошчилик қилди. Ушбу номдаги дастлабки кўмита 1889 йили Истамбул ҳарбий-тиббиёт билим юрти талабалари томонидан ташкил қилинган эди.

Биринчи кўмита тез орада барбод қилинди, аммо 1894 йили янги кўмита тузилиб, унга турк интеллигенциясининг кўзга кўринган арбоблари қўшилдилар ва султонликни буржуа-демократик давлатига айлантириш учун жонбозлик қилдилар. Улар ҳам ўзларининг ўтмишдошлари сингари ёш турклар деб аталди. Ёш турклар ҳаракатининг асосини амалдорлар, офицерлар ва ҳарбий билим юртларининг ўқувчилари ташкил қиларди.

«Бирдамлик ва тараққиёт» кўмитаси империя аҳолиси ўртасида тарғибот-ташвиқот ишларини ривожлантириб юборди. Истамбулда инқилобий варақалар чоп этадиган махфий босмаҳона ташкил қилинди. Парижда, Женевада ва Мисрнинг бир неча шаҳарларида ҳукуматга қарши газеталар нашр қилинади. 1897 йили ёш турклар султон саройи олдида ўзларининг биринчи сиёсий намоишини уюштирдилар. Намойишдан кейин қатағонлар бошланди: 13 киши қатл қилинди, 70 дан зиёд киши сургун қилинди. 1899 йили янги суд жараёни бўлди. Аср охирига келиб ташкилот тўлиқ тор-мор қилинган эди. Бу вақтда 50 минг сиёсий маҳбуслар турмаларда

бўлса, яна 80 минг киши чет элларда эди. Аммо ҳаракатнинг ўзи йўқ қилинмади, XIX аср охиридаги Усманийлар империясининг умумий инқирози сиёсий фаолият учун кенг имкониятлар яратди.

Ёш турклар инқилоби. Туркияда феодал-мустабид тузумни ағдариб ташлаган ва 1876 йилги конституцияни тиклаган инқилобий воқеалар «Ёш турклар инқилоби» номини олган. Бу инқилобий воқеаларнинг маркази Македония бўлди. Салоники шаҳрида фаолият юритаётган «Бирдамлик ва тараққиёт» ташкилотининг вакиллари ҳарбий қисмларда ташвиқотни кучайтирди.

1908 йил мартда Эдирне шаҳрида жойлашган иккита отлик полк маошнинг вақтида берилмаганлиги сабабли исён кўтарди. Шу йил баҳорда ёш турклар хорижий давлатлар консулларига меморандум йўллаб, Македониянинг ички ишларига чет давлатларнинг аралашувига қарши норозилик билдирди. Султон ҳукумати айна пайтда армиядаги норозиликни тўхтатишга ҳаракат қилди. Салоникидаги қўшинлар офицерларининг бир қисмини қамоққа олиш бошланди. Июньнинг охирида Реснадаги гарнизон офицери Ниёз бей кўзғолончилар отрядини тузди. Отряд гарнизон кассасидан пул ва омбордан қурооллар олиб тоққа чиқиб кетди. Отрядга бошқа гарнизонлардан ҳам офицерлар ўз аскарлари билан келиб қўшила бошладилар. Султон кўзғолонни куч билан бостиришга буйруқ берди, аммо қисмлар буйруқни бажаришдан бош тортдилар. Ҳатто турк бўлмаган маҳаллий аҳоли ҳам кўзғолончиларни қўллади. Қуроолланган 30 минг кишилик албанлар ҳам уларга келиб қўшилди. Султон Абдул Ҳамид II Салоникига Анатолиядан қўшин жўнатишга қарор қилганда қўшинлар кўзғолончиларга қарши чиқишдан бош тортдилар. Македонияда эса кўплаб шаҳарларда ҳокимиятни қўлга олган ёш турклар қўмиталари конституция тикланганлигини эълон қилдилар. Султон кўзғолончиларнинг талабларини қондиришга мажбур бўлди. 24 июль куни 1876 йилги конституция тикланганлиги тўғрисида султон фармони эълон қилинди. Депутатлар палатасини чақиришга ваъда берилди. Шаҳарларда конституцияни қўллаб митинглар бўлиб ўтди. Бу митингларда турли миллат ва динлар вакиллари биродарлашиб кетдилар. Сиёсий маҳбуслар турмалардан озод этилди. Ёш туркларнинг талабларига кўра бир неча вазирлар ва амалдорлар ўз лавозимларидан четлатилди. Бир қанча сарой аъёнлари қамоққа ҳам олинди.

1908 йил октябрда «Бирдамлик ва тараққиёт» ташкилотининг конгресси бўлиб, унда сиёсий партия тузиш ҳақида қарор қабул қилинди. Янги партия дастурида султон ҳокимиятини чеклаш, парламентнинг ваколатларини кенгайтириш, вазирларнинг парламент олдида жавобгарлиги принципини ўрнатиш, 21 ёшдан ошган барчага сайлов ҳуқуқини бериш зарурлиги ҳақида айтилади. Сўз, матбуот ва йиғилишлар эркинлиги эълон қилинди. Аммо ёш турклар бошқа миллатларнинг Туркиядан ажралиб чиқиш ҳуқуқини тан олмадилар.

Туркиянинг кучсизланиб қолганлиги ва халқаро обрўсининг тушиб кетганлигидан фойдаланиб, Австро-Венгрия Босния ва Герцеговинани босиб олди, Болгария эса ўз мустақиллигини эълон қилди. Ёш турклар Австро-Венгрия сиёсатини қоралади. Улар бўлиб ўтган парламент сайловларида 230 ўриндан 150 тасини эгалладилар ва ҳукуматни шакллантирдилар. Аммо сайловлардан сўнг халқ манфаати йўлида ҳеч қандай ислоҳотни амалга оширмаган ёш турклар тезда обрўсизланиб, ўз оммавийликларини йўқотдилар. Усманийлар империяси таркибидаги кўплаб турк бўлмаган миллатлар ҳам уларнинг автономига бўлган ҳуқуқларини тан олмагани учун ёш турклардан норози эди. Буларнинг ҳаммаси йиғилиб ўнг кучларга янги давлат тўнтаришини амалга ошириш имконини яратди. 1909 йил 12 апрелдан 13 га ўтар кечаси Истамбул гарнизони солдатлари исён кўтардилар, исённи ёш турклар томонидан хизматдан бўшатишган офицерлар ҳам қўллаб-қувватлади. Ёш турклар йўлбошчилари Салоникига қочишга улгурдилар. Султон исёнчиларнинг ёш туркларни мамлакатдан ҳайдаш тўғрисидаги талабини маъқуллади. Салоникида яширинган ёш турклар ҳам жавоб тайёрлай бошладилар. Уларнинг қўл остида 100 минг аскардан иборат иккита армия корпуси бор эди. 16 апрель куни шу қўшинлар Истамбулга юриш бошлади. Пойтахт қуруқлик ва денгиздан ўраб олинди. Қисқа ҳарбий тўқнашувлардан сўнг пойтахт ёш турклар қўлига ўтди. Кўплаб исёнчилар дорга осилди, 10 минглаб исён қатнашчилари Истамбулдан қувиб юборилди. 27 апрель куни султон тахтдан туширилди. Тахтга янги келган султон Мехмет V мамлакатни бошқаришга лаёқатсиз шахс эди. 1909 йил ёзда конституцияга бир қатор ўзгаришлар киритилди. Султон вазирларни тайинлаш ва бўшатиш, парламентни чақиритиш ва тарқатиб юбориш ҳуқуқларидан маҳрум қилинди. Айти пайтда матбуотни

ҳукумат назоратига олувчи қонун қабул қилинди. Немис генерали фон дер Гольц таклифига биноан ҳарбий ислоҳот ўтказилиб, турк кўшинларида немис ҳарбий тизими жорий қилинди.

Ёш турклар натурал солиқ – ашарни ва солиқларнинг откуп тизимини ўзгаришсиз қолдирди. Касаба уюшмалари ва иш ташлашлар тақикланди. Бу ҳолатга қарши қурдлар, арманлар ва албанларнинг кўзғолонлари бўлиб, барчаси ҳукумат томонидан шафқатсиз бостирилди.

Учта урушда: Италия билан Ливия учун ва иккита Болқон урушларидаги мағлубиятлар Туркия жамиятини ларзага келтирди. Италия билан муваффақиятсиз урушдан кейин 1912 йил июлда янги давлат тўнтариши юз бериб, ёш турклар ҳокимиятдан четлатилди. Янги ҳукумат 18 октябрь куни Италия билан сулҳ тузишга мажбур бўлди. Сулҳга кўра Триполитания, Киренаика Италиянинг мустамлакаси деб тан олинди.

1912 йил 18 октябрда Болгария, Греция, Сербия ва Черногориядан иборат Болқон давлатлари коалицияси тузилиб, улар билан Туркия ўртасида янги уруш бошланди. Туркиянинг Македонияга автономия беришдан бош тортганлиги урушнинг бошланишига сабаб бўлди. Туркия кўшинлари бир қатор мағлубиятларга учрагандан сўнг 1912 йил 3 ноябрда Порта сулҳ тузишда воситачилик қилишни сўраб буюк давлатларга мурожаат қилди. Аммо сулҳ шартларининг ўта оғирлиги Истамбулда кескин норозиликлар туғдирди. Бу ҳолатдан ёш турклар навбатдаги давлат тўнтаришини амалга ошириш учун фойдаландилар. 1913 йил 23 январь куни Энвер бей ва Талъат бей бошчилигидаги 200 га яқин ёш турк офицерлари ҳукумат резиденциясини ўраб олдилар ва вазирлар йиғилиши кетаётган залга бостириб кириб, ҳарбий вазирни ўлдирдилар, бош вазир, ички ишлар ва молия вазирларини ҳибсга олдилар. Шундан сўнг ёш туркларнинг янги ҳукумати шакллантирилди. Аммо бу давлат тўнтариши ҳарбий ҳаракатларга ўз таъсирин кўрсатмади. 1913 йил майда Лондонда имзоланган сулҳга кўра Усмонийлар империяси ўзининг Европадаги ерларидан деярли тўлиқ ажралди. Фақат иккинчи Болқон уруши даврида турклар Сербия, Руминия ва Греция билан бирга Болгарияга қарши ҳаракат қилиб Адрианополни қайтариб олишга эришдилар.

1913 йилнинг охиридан бошлаб мамлакатда ҳокимият ёш турклар партиясининг учта вакили: Энвер бей, Талъат бей ва Жемал

бейлар қўлига ўтди. Улар даврида Туркия ташқи сиёсатда Германияга суяниб ҳаракат қилди, у эса ўз маслаҳатчилари ёрдамида Туркия армияси устидан назорат ўрнатди. Бу пайтда Туркиянинг иқтисодий аҳволи мураккаблигича қолаверди. Бюджет танқислиги ва давлат қарзлари ошиб борди. Туркия шундай ҳолда Биринчи жаҳон урушига кириб келди.

* * *

Мамлакатни модернизация қилишга интилган ёш турклар инқилоби абсолют монархияни конституцион монархия билан алмаштирди. Парламент ташкил қилиниб, унда кўпчилик ўринларни модернизация тарафдорлари эгалладилар. Улар Туркиянинг буржуача тараққиёт йўлига ўтишини бошлаб бердилар, холос.

XXI боб бўйича саволлар

1. XIX аср бошларида Туркияга қарашли худудларда бошланган кўзғолонлар унинг ички сиёсати ва халқаро муносабатларига қандай таъсир кўрсатди?
2. «Миср инқирози»нинг келиб чиқиш сабаблари нимада ва у Россия – Туркия муносабатларида қандай акс этди?
3. Танзимат Туркиянинг ижтимоий-сиёсий тараққиётида қандай босқич бўлди?
4. 1853–1856 йиллардаги Қрим уруши Туркия учун қандай оқибатларга эга бўлди?
5. Париж трактати ва Танзиматнинг иккинчи давридаги ўзгаришлар Туркиянинг иқтисодий мустақиллигига қандай таъсир кўрсатди?
6. «Ёш турклар инқилоби» ва «Мидхат конституцияси» Туркияда қандай ўзгаришларга олиб келиши лозим эди?
7. «Ёш турклар инқилоби»нинг мақсад ва вазифалари нималардан иборат эди?

XXII БОБ. XIX АСР – XX АСР БОШЛАРИДА ЭРОН

Эронда инглиз-француз рақобати. Рус-эрон урушлари. XIX асрнинг дастлабки йилларидан капиталистик тараққиёт йўлидан бориб, дунё империяларига айланган Англия ва Франция учун Эрон уларнинг сиёсий ҳамда иқтисодий манфаатлари объектига айланди. 1801 йили Англия ҳукуматининг вакили капитан Маль-

кольм Фотих Али шоҳ билан сиёсий ва савдо шартномаси имзолади ва унга биноан Буюк Британиянинг айрим товарлари бож солиқларидан озод қилинди, унинг фуқаролари эса Эрон портларида эркин жойлашиш ҳуқуқини олдилар, французларнинг Ҳиндистонга ҳужуми юз берган тақдирда, Эрон Афғонистонга қўшин киритиш мажбуриятини ҳам олди. Имзоланган шартнома фақат Францияга эмас, Россияга ҳам қарши қаратилган эди. Эроннинг фикрича унинг Кавказ ортини қўшиб олиш йўлидаги уринишига фақат Россия тўсиқ бўлаётган эди. Айниқса, 1801 йили Шарқий Грузия Россияга қўшиб олинганидан сўнг, бу қараш вакиллари янада фаоллашдилар.

Бироқ 1805 йили Наполеонга қарши қаратилган инглиз-рус иттифоқ шартномаси имзолангандан сўнг Буюк Британия Эроннинг Россияга қарши интилишларини амалда қўллаш имкониятига эга бўлмади. Бу ҳолдан Франция ўзининг Англия ва Россияга қарши сиёсатига Эронни жалб қилишда фойдаланмоқчи бўлди. Француз эмиссарлари томонидан Техронда олиб борилган музокаралар натижасида 1807 йили Наполеоннинг Финкельштейндаги қароргоҳида эрон-француз ҳарбий шартномаси имзоланди. Эрон армиясини қайта қуриш ва бутун Кавказ ортида шоҳнинг ҳокимиятини ўрнатишда ваъда қилинган француз ёрдами учун шоҳ Англияга уруш эълон қилиш, ўз қўшинларини Наполеон қўшинлари билан бирга Ҳиндистонга жўнатиш мажбуриятини олди ҳамда Форс қўлтиғидаги барча портлар француз кемалари учун очилди ва Франция бир қатор савдо имтиёзларига ҳам эга бўлди.

1807 йил июлда Тильзит сулҳи имзолангандан ва Наполеон Россия билан очиқ тўқнашувдан воз кечганидан сўнг Фотих Али шоҳ яна Англия билан яқинлашди. Унинг топшириғига кўра 1809 йил бошида генерал Гардан бошчилигидаги француз ваколатхонаси Эрондан чиқариб юборилди. Шу йил март ойида Буюк Британия вакили Харфорд Жонс билан шоҳ ҳукумати ўртасида «дастлабки келишув» деб аталган шартнома имзоланди. Унга кўра Эрон Франция ҳамда Англияга душман бўлган бошқа давлатлар билан муносабатни узди, мамлакатга инглиз ҳарбий инструкторларини киритди ва Форс қўлтиғида инглиз ҳарбий кемаларининг туришига рухсат берди. Британия томони ҳар йили Эронга 160 минг туман ёрдам пули бериш (1810 йили 200 минг тумангача оширилди) мажбуриятини олди.

1804 йил майда Фотих Али шоҳ рус подшоси Александр I дан ўз қўшинларини Грузиядан ва Кавказ ортининг бошқа районларидан олиб чиқиб кетиш талабини қўйганда, 1813 йилгача давом этган биринчи рус-эрон уруши бошланди. Эрон томонининг бир қатор мағлубиятларидан кейин 1813 йил октябрда Гулистон шартномаси имзоланиб, унга кўра Эрон Грузия, Доғистон ва Озарбайжоннинг катта қисмига бўлган даъвосидан воз кечди. Каспий денгизда ҳарбий флотга эга бўлиш фақат Россиянинг ҳуқуқи қилиб белгиланди, рус ва эрон савдогарлари бир-бирларининг ҳудудида эркин савдо қилиш ҳуқуқини қўлга киритдилар, божхона солиқлари товар қийматининг 5% и миқдорида ўрнатилди.

Гулистон шартномаси Англиянинг Каспий денгизи жанубий қисмида ўз назоратини ўрнатишга бўлган интилишини йўққа чиқарди. Бироқ 1814 йили ноябрда 1809 йилдаги «дастлабки келишув» асосида янги инглиз-эрон шартномаси имзоланди. Унга биноан шоҳ Буюк Британияга душман бўлган барча Европа давлатлари билан имзоланган келишув ва шартномаларни бекор қилиш, уларнинг Ҳиндистонга жўнатилган қўшинларини Эрон ҳудудидан ўтказмаслик, Афғонистон билан Британия Ҳиндистони ўртасида уруш чиққан тақдирда инглизларга ёрдам бериш, ҳарбий мутахассисларни фақат Англия ва унга дўст бўлган давлатлардан таклиф қилиш мажбуриятларини олди. Англия ҳукумати Эронга ҳар йили бериладиган ёрдам пулидан ташқари Гулистон шартномасининг шартларини қайта кўриб чиқишга эришиш ваъдасини берди. 1814 йилги шартнома шоҳнинг ташқи сиёсатини Англияга қарам қилиб қўйди ва уни Россия билан янги урушга чорлади. Шоҳ саройида ўч олиш кайфиятининг кучайишига 1821–1823 йиллари Туркия билан бўлган урушда Эрон армиясининг қисман муваффақиятлари ҳам сабаб бўлди.

1826 йил июлда иккинчи рус-эрон уруши бошланди. Урушнинг дастлабки даврида Ленкоран, Салиан, Ширвон ва Ганжани бой берган руслар, сентябрь-октябрь ойларида Шамхор ва Ганжа яқинидаги жангларда эронликлар армиясини тор-мор қилдилар. 1827 йили Аракс дарёсидан ўтиб, Хой, Маранд, Табриз, Урмия ва Ардабил шаҳарларини эгалладилар. Инглизлар ёрдамида Аббос мирзо томонидан қайта қурилган Эрон армияси деярли тўлиқ парчаланиб кетди. 1828 йил февралда Табриз-Техрон йўлида жойлашган Туркманчай қишлоғида генерал Паскевич штабида ташқи иш-

ларни бошқарган А.С. Грибоедов томонидан тузилган шартнома имзоланди.

Гулистон шартномаси ўрнига тузилган, рус-эрон урушига хотима ясаган Туркманчай шартномасига кўра икки давлат ўртасидаги чегара асосан Аракс дарёси бўйлаб белгиланди. Фақат Грузия ва Шимолий Озарбайжон эмас, Шарқий Арманистон – Ереван ва Нахичевань хонликлари, Ордубад округи ҳам Россияга ўтиб кетди. Каспий денгизида ҳарбий флотга эга бўлиш ҳуқуқи фақат Россияга тегишли эканлиги яна бир бор эътироф этилди. Эрон зиммасига 20 млн рубль товон тўлаш мажбурияти юклатилди. Тинчлик шартномаси билан бирга савдо тўғрисида махсус трактат ҳам имзоланиб, унга биноан Россия фуқаролари экстерриториаллик ҳуқуқига, бир қатор сиёсий ҳамда иқтисодий имтиёзларга, бошқа давлат вакиллариغا нисбатан қулай мақомга эга бўлдилар.

Россияга товон тўлаш учун шоҳ томонидан жорий қилинган фавқулодда солиқ аҳолининг норозилигига сабаб бўлди. Мирза Месих бошлиқ рухонийлар халқ нафратини Россия элчиси А.С. Грибоедовга қарагдилар. 1829 йил 11 февраль куни Россия ваколатхонасига уюштирилган хужум натижасида А.С. Грибоедов ўлдирилди. Туркия билан Россия ўртасидаги уруш туфайли Николай I Эронда Россиянинг расмий вакили ўлдирилганлиги учун жазо чораларини кўлламади, Фотих Али шоҳнинг узрини ва унинг набираси Хисрав мирза Петербургга олиб келган совғаларни қабул қилди, ҳатто Эрондан олинган товон пулини 2 млн рублга камайтирди.

Рус-эрон урушлари биринчи навбатда чор ҳукуматининг экспансионистик мақсадларини амалга оширишга қаратилган эди. Уруш шу билан бирга Кавказ халқлари учун маълум енгилликлар, биринчи навбатда тинчлик ҳам олиб келди.

Ҳирот муаммоси ва чет эл капиталининг Эронга кириб келиши. Рус-эрон урушлари даврида Хуросон худудида маҳаллий хонларнинг доимий кўзғолонлари бўлиб, улар Сафавийлар даврида Эрон таркибига кирган Ҳиротдан ёрдам олиб турадилар. Ҳиротга Англия ҳам катта эътибор қаратаётган эди, чунки Ҳирот Ҳиндистонга шимоли-шарқдан кириш йўлида жойлашган бўлиб, Англиянинг Эрон ва Туркистонни бўйсундириш учун интилишида стратегик плацдарм бўлиши мумкин эди. 1834 йили тахтга Фотих

Али шохнинг набираси Муҳаммад (1834–1848) келиши билан Ҳирот масаласи янада кескинлашди.

1837 йили Ҳиротга юриш бошлаган Муҳаммад шох фақат Хуросон хонларини бўйсундириш эмас, афғонларнинг Сейистонга бўлган даъвосига барҳам беришни ҳам мақсад қилган эди. Аммо 1837 йил ноябрда бошланган Ҳиротнинг қамал қилиниши Англиянинг норозилигига сабаб бўлди. Форс қўлтигида унинг ҳарбий кемалари пайдо бўлиб, Бушир порти яқинидаги Харг қалъасини эгаллаб олдилар. 1838 йил ноябрда Буюк Британия Эрон билан дипломатик муносабатларини тўхтатди. Лондон томонидан доимий босим ва таҳдид натижасида шох Муҳаммад қамални тўхтатишга ва 1841 йил мартда Афғонистондан қўшинларини бутунлай олиб чиқиб кетишга мажбур бўлди.

Шундан сўнг, 1841 йили Англия ва Эрон ўртасида дипломатик муносабатлар тикланиб, Британия фуқароларининг экстерриториаллиги ва улар товарларини Эроннинг ички солиғидан озод қилиш тўғрисида шартнома имзоланди. Эронга киритилаётган инглиз товарларига бож солиғи товар қийматининг 5% и миқдорида ўрнатилди. 14 йил ўтгандан кейин худди шундай имтиёзлар аввал Францияга, сўнг Австрия, Бельгия, Голландия, Дания, Норвегия ва Швецияга ҳам берилди. 1856 йили Эрон билан «дўстлик ва савдо» тўғрисида шартномани АҚШ ҳам имзолади.

Шартномалар имзолангандан кейин чет давлатларнинг, биринчи навбатда Англия ва Россиянинг Эрондаги позициялари янада мустаҳкамланди. Улар учун энди Эрон фақат стратегик эмас, иқтисодий жиҳатдан, саноат товарлари учун бозор сифатида ҳам қизиқиш уйғотаётган эди. Агар 1833 йили Эроннинг асосий савдо маркази бўлган Табриз шаҳрига Транезунд орқали 15 млн рублга тенг Европа моллари олиб кирилган бўлса, 1836 йили бу кўрсаткич 40 млн рублга етди. Чет эл тижорат компаниялари Эрондаги таслимчилик режими ҳамда ўзларининг сиёсий ва иқтисодий имтиёзларидан фойдаланиб, ўз филиалларини очдилар, ташқи ва ички савдодан эронлик савдогарларни сиқиб чиқара бошладилар. Ғарбий Европанинг фабрика товарлари Эрон бозорларида маҳаллий хунармандларнинг молларига нисбатан 2–3 баробар арзон сотилиб, анъанавий миллий хунармандчилик ва касаначиликнинг тушқунлигига олиб келди. Товар-пул муносабатларининг ўсиши феодал ер эгалигининг инқирозига, хусусий ер фондининг

кўпайишига олиб келди. Кўплаб деҳқонлар ўз қишлоқларини ташлаб, шаҳарга кетдилар ва у ердаги камбағаллар ҳамда ишсизлар каторини тўлдирадидлар. Мавжуд ҳолатдан норозилик кайфияти фақат деҳқонлар, хунармандлар ва савдогарлар орасида бўлмасдан, руҳонийларнинг ижтимоий-сиёсий жиҳатдан уларга яқин бўлган қисмини ҳам қамраб олди.

Бабийлар қўзғолони. Амир Низом ислоҳотлари. 1840-йилларнинг охирларида Эронда ҳукуматга қарши халқ исёни бошланиб, унинг бошида шиа диний мазҳабининг бабий тариқати вакиллари турарди. Тариқатга 1819 йили шерозлик савдогар оиласида туғилган, ўзи ҳам бир неча йил газлама савдоси билан шуғулланган саййид Али Муҳаммад асос солган эди. У Қарбало ва Нажафга зиёратни амалга оширгандан сўнг шайхийлар тариқатига қўшилди. Улар ривоятга кўра 1000 йил аввал йўқолган 12-имом Маҳдининг Ер юзида адолат ўрнатиш учун яқинда ташриф буюриши ғоясини тарғиб қилар эдилар.

Шайхийларнинг бош имоми саййид Козим вафот этгандан сўнг, у ўзига ворис тайинламаганлиги сабабли Али Муҳаммад ўзини Баб – 12-имом ўз иродасини халққа эълон қиладиган «эшик» деб эълон қилди. Орадан уч йил ўтгандан сўнг у ўзини Маҳди пайғамбар деб эълон қилди ва Курьонга тақлид қилиб «Беян» («Ваҳий») деб номланган китоб ёзиб, унда ўз таълимотининг асосларини баён қилди.

«Беян»да ҳаётдаги ноҳақликларнинг асосий сабаби деб, ҳокимлар ва олий руҳонийларнинг эски одатлардан воз кеча олмаганлиги кўрсатилади. Али Муҳаммад барчанинг, жумладан аёлларнинг ҳам тенглигини, Озарбайжон, Мозандарон, Форс, Хуросон, Марказий Эронда, кейин эса бутун дунёда бабийлар ҳокимиятининг ўрнатилишини эълон қилди. Бабийлар ғоясини рад қилувчилар ва чет элликларни мамлакатдан қувиб чиқариш ва мулкани муқаддас давлатнинг маълумотли кишилари ўртасида бўлиб олиш таклиф қилинади. Зулм йўқотилади, одамлар бахтли бўладилар, деган умумий қоидалар билан бирга Али Муҳаммад қарзни тўлашнинг шартлиги, тижорат ёзишмаларининг сир сақланиши, судхўрликка руҳсат берилиши, почта хизматини йўлга қўйиш, савдо ишлари билан чет элларга чиқиш имконияти каби бир қатор аниқ таклифларни ҳам қиритди.

Дастлаб бабийлар кенг халқ оммасини эмас, шоҳни, сарой аҳлларини ва вилоятлар руҳонийларини ўз томонига оғдиришга ҳаракат қилдилар. Аммо ҳукумат бабийларнинг дастурини қабул қилмади ва уларни таъқиб қила бошлади. 1847 йили Али Муҳаммад қамокқа олинди ва аввал Мақа қалъасига, кейин эса Туркия билан чегарадаги Урмия кўли яқинидаги Чехрик қалъасига жойлаштирилди.

Ҳокимиятдагиларнинг тушунишидан умидини узган бабийлар мавжуд тузумдан норози бўлган кенг халқ оммаси орасида ташвиқотларини фаоллаштирдилар. Бабнинг издошлари орасида деҳқонлардан чиққан мулла Муҳаммад Али Барфоруший ажралиб турарди. У Али Муҳаммаднинг дастуридаги демократик ғояларни ривожлантирди. 1848 йил ёзида Бедашт қишлоғида бўлган бабийларнинг йиғилишида у янги пайгамбар пайдо бўлганлиги муносабати билан эски қондалар бекор қилиниб, одамлар хўжайинлар фойдасига солиқ ва бошқа тўловлар тўлашдан озод қилинди, деб эълон қилди. У айна пайтда олий табақа вакилларининг имтиёз ва ҳуқуқларини ҳам бекор қилди ва уларга қарашли хусусий мулкнинг бўлиб олинишини билдирди. Шоҳруdda бабийларнинг йиғилиши ҳокимият томонидан тарқатиб юборилгандан сўнг, мулла Муҳаммад Али Барфоруший ўз издошлари билан Мозандарон томон йўл олди.

1848 йил сентябрда Муҳаммад шоҳ вафот этди ва Мозандарон ҳокими ўз яқинлари билан Техронга жўнаб кетди. У мотам маросимидан ташқари янги шоҳ Насриддиндан (1848–1896) ўз мақомини ҳам аниқлаб олиши лозим эди. Ушбу ҳолатдан бабийлар фойдаланмоқчи бўлдилар. Улар Барфоруш шаҳри яқинидаги имом Табризий мақбараси ёнида чодир қуриб, очикчасига қуроллана бошладилар. Уларга атрофдаги қишлоқлардан деҳқонлар ва ҳунармандлар ҳам келиб қўшилди. Қўзғолонга бошчилик қилган мулла Муҳаммад Али Барфоруший ва мулла Ҳусайн Бошрўйи ўзларига қарашли ҳудудда хусусий мулкни бекор қилишга, одамларнинг тенглигини ва жамоа мулкни жорий қилишга уриниб кўрдилар. Барча бабийларнинг битта қозондан овқатланиши жорий қилинди. Маҳаллий хонларнинг уларни тарқатиб юбориш учун қилган барча ҳаракатлари амалга ошмай қолди. 1848 йил октябрда қўзғолончиларга қарши Техрондан жўнатилган икки минг кишилик ҳукумат кўшинлари ҳам мағлубиятга учради. Қўзғолончилар саккиз ой шоҳ

қўшинларига қаршилиқ кўрсатдилар, фақат 1849 йил майда ҳолдан тойгандан сўнг қаршилиқни тўхтатдилар.

Мозандарондаги кўзғолон бостирилгандан сўнг бабийлар ҳаракати сусаймади, аксинча, янада кенгроқ ёйилди. 1850 йили майда деҳқонлар ва ҳунармандлар томонидан қўллаб-қувватланган Зенжон бабийлари кўзғолон кўтарди. Уларга мулла Муҳаммад Али Зенжоний бошчилик қилди. Кўзғолончилар шоҳ қўшинлари томонидан шафқатсиз ўққа тутилди.

Айни пайтда Баб қамаб қўйилган Чехрик қалъасига Эроннинг турли вилоятларидан, қўшни Ҳиндистон ва Туркиядан қўллаб-қувватлаган бабийлар кела бошладилар. Бабийлар ҳаракатининг кенг ёйилишидан хавфсираган шоҳнинг биринчи вазири мирза Таги хон Бабнинг қатл қилинишини талаб қилди. 1850 йил июлда Насриддин шоҳнинг буйруғига кўра Али Муҳаммад отиб ташланди.

1850 йил декабрда Зенжондаги кўзғолон бостирилгандан сўнг бабийлар ҳаракати ўз оммавийлигини йўқотиб, яқка террор усулига ўтдилар. Улар томонидан 1852 йили Насриддин шоҳга қарши уюштирган суиқасд муваффақиятли чиқмади.

Айни пайтда, ҳукмрон доираларнинг бир қисми бабийлар кўзғолонига мамлакатдаги ижтимоий зиддиятлар сабаб бўлаётганлигини тушуниб, баъзи ислохотлар ўтказишга жазм қилдилар. Шоҳнинг биринчи вазири (садр-аъзам) мирза Таги хон, бир пайтда қўшинлар кўмондони бўлганлиги сабабли Амири Низом унвонига ҳам эга бўлиб, марказий ҳокимиятни мустаҳкамлашга ва чет элликлар таъсирини камайтиришга ҳаракат қилди. У дастлаб армияни қайта қуриш, аскарлар ва зобитлар орасида тартибни мустаҳкамлаш билан шуғулланди. Кейин Эроннинг молиявий аҳволини яхшилаш мақсадида давлат бошқарув аппаратини қисқартирди, хизматда қолганларга эса маошни икки баробар камайтирди. Порахўрлик ва хазинани ўғирлашда шубҳа қилинган губернатор ва бошқа амалдорлар қаттиқ жазоланди. Олдинлари кенг қўлланилган амалларни сотиш тақиқланди, айни пайтда савдо ва маҳаллий ишлаб чиқаришни ривожлантиришга эътибор қаратилди.

Аммо Амири Низомнинг ислохотчилик фаолияти ўз имтиёзларидан ажралишни истамаган феодалларнинг кескин қаршилигига учради. Амири Низом ҳукумат бошлиги бўлган уч йилда давлатнинг иқтисодий аҳволи кескин яхшиланганига қарамасдаи, унинг душманлари Насриддин хонни биринчи вазир унинг ҳокимиятини

эгаллашга интилаёганлигига ишонтира олдилар. Натижада Амири Низом хоннинг газабига учради ва 1851 йил ноябрда Кашанга сургун қилинди, 1852 йил январда хоннинг буйруғи билан ўлдирилди.

Амири Низом ислохотларининг муваффақиятсизликка учраши Эронда феодал тартибларнинг сақланиб қолишига олиб келди ва мамлакатнинг чет элликлар томонидан бўйсундирилиш жараёнини энгиллаштирди.

Эроннинг ярим мустамлакага айлантирилиши. XIX асрнинг иккинчи ярми Европа давлатларининг, биринчи навбатда, Англия ва Россиянинг Эронда фаол мустамлакачилик экспансияси даври бўлди. Ҳокимиятда турган кожарлар сулоласи вакиллари ўз халқининг талабидан кўра, чет давлатларнинг талабини бажаришни афзал кўрди. Эронни қарам қилишнинг усуллари сифатида чет эл капитали турли хил концессиялар¹ олиш ва Техронга пул қарз беришдан кенг фойдаланди.

Қрим уруши даврида инглизларнинг Севастополни қамал қилиш билан бандлигидан фойдаланиб, Насриддин шоҳ афғонлар амири Дўст Муҳаммаднинг Ҳиротни босиб олишига қаршилик қилиш мақсадида ундан олдин бу шаҳарга юриш қилди. 1856 йили беш ойлик қамалдан сўнг Ҳирот олинди. Бунга жавобан Англия Эронга уруш эълон қилиб, унинг бир қисм ҳудудини босиб олди. 1857 йили Парижда имзоланган шартномага биноан шоҳ Ҳиротнинг мустақиллигини тан олди ва бундан кейин Эрон билан Ҳирот ёки Афғонистон ўртасида келишмовчилик чиқса, воситачилик учун Лондонга мурожаат қилиш мажбуриятини олди.

1862–1872 йиллари Англия шоҳ ҳукумати билан учта конвенция имзолашга эришди. Бу конвенцияларга биноан Лондон билан Ҳиндистон ўртасида узлуксиз алоқани таъминлаш мақсадида инглизлар Эрон ҳудудига телефон линияларини қуриш ҳуқуқини олди. Кейинчалик бу линиялар Лондоннинг Эронга босим ўтказишида кўшимча асос бўлиб хизмат қилди. Инглизлардан иборат хизмат кўрсатувчи мутахассислар экстерриториаллик ҳуқуқига эга бўлдилар. Телеграф линияларининг ўзига эса худди масжид ёки элчи-хоналардек беста имтиёзи (ҳукуматдан қочиб яширинувчилар учун дахлсиз жой) қўлланилди.

---

¹ *Концессия* – ер, кон ва шу кабилардан фойдаланиш ҳақида давлат билан айрим капиталист ёки фирма ўртасида тузилган шартнома.

1872 йили шоҳ инглиз телеграф линияларининг эгаси барон Ю. Рейтерга Эроннинг барча саноат ресурсларини (табiiй бойликларни эксплуатация қилиш, ирригация иншоотлари, йўллар ва бошқалар қуриш) 70 йил монопол эксплуатация қилиш учун концессия тақдим қилди. Аммо бу концессия мамлакатда кенг норозиликларни келтириб чиқарди ва Насриддин шоҳ тез орада уни бекор қилишга мажбур бўлди. Шоҳ ҳукумати Рейтерга компенсация тариқасида 1889 йили Эроннинг Шаҳаншоҳ (Империя) банкни ташкил қилишга рухсат берди. Банк банкнотлар чиқариш, пул зарб қилишни назорат қилиш, ўз ҳисобига давлатнинг жорий даромадларини ва божхона тўловларини қабул қилиш ҳуқуқини олди ҳамда чет эл валюталарининг курсини ўрната бошлади.

1888 йили Англия фуқароси Линч Эрондаги кема қатнайдиған ягона дарё – Карунда кемалар қатновини ташкил қилиш учун концессия олди. 1891 йили Эрон тамақисини сотиш, сотиб олиш ва қайта ишлаш ҳуқуқи тўлиқ Британиянинг Тальбот компаниясига берилди. Бунга қарши бутун мамлакатда норозиликлар бўлиб, ҳатто йирик руҳонийларнинг чекишни тақиқлаш тўғрисида махсус фатвоси ҳам эълон қилинди. Натижада шоҳ 1892 йили бу концессияни бекор қилишга мажбур бўлди. Тальбот фирмасига зарарни тўлаш учун Шаҳаншоҳ банки Насриддин шоҳга 500 минг ф.ст. қарз берди. Бу чет элдан олинған дастлабки йирик қарз эди.

Агар Эроннинг жанубида Англиянинг таъсири кучли бўлса, мамлакат шимоли Россиянинг таъсир зонасига кирарди. 1879 йили Россия фуқароси Лианозов Каспий денгизида ва Эроннинг унга қуйилувчи дарёларида балиқ овлаш ҳуқуқини олди. 1889 йили шоҳ ҳукумати рус капиталисти Поляковга Эроннинг Ҳисоб-ссуда банкни ташкил қилишга лицензия берди ва кейинчалик ушбу банкнинг бўлимлари ва агентликлари Табризда, Рештда, Машҳадда, Казвинда ва мамлакатнинг бошқа шаҳарларида очилди. Ушбу банк билан Шаҳаншоҳ банки ўртасида қаттиқ рақобат бошланди. 1890 йили Поляков «Эрон суғурта ва транспорт жамиятини» таъсис этишга рухсат олди. Бу жамият Шимолий ва Марказий Эроннинг шаҳарларини Россия чегаралари билан боғловчи йўлларни, шунингдек, Каспий денгизининг жанубий қиргоқлари бўйлаб дарё йўлларини қуриб, ўз назоратига олди. Темир йўлларни эса Англия билан Россиянинг босими остида Эрон уни қурмаслик мажбуриятини ўз зиммасига олди.

Доимий пулга муҳтожлик сезган хукмрон доира баъзан арзимаган тўлов эвазига бошқа чет давлатлар вакилларига ҳам концессиялар берарди. Хусусан, бельгияликлар қиморхоналар очиш ва вино сотишга рухсат олган бўлса, французлар муддатсиз археологик казиш ишларини олиб бориш ва топилган қадимги буюмларнинг ярмини Эрондан олиб чикиб кетиш ҳуқуқини олдилар.

1870-йиллардан бошлаб Эрон чет эл фабрика товарларини импорт қилишни кўпайтирди, натижада вужудга келган рақобат маҳаллий ҳунармандчиликка катта зарар етказди ва миллий саноатнинг шаклланишига тўсиқ бўлди. Айти пайтда ташқи бозорнинг талабларига мос равишда мамлакатдан қишлоқ хўжалик маҳсулотлари ва хомашё олиб чиқиш кўпайди. Пахта, тамаки ва бошқа техник экинлар майдони оширилди. Эрон Европа давлатларининг хомашё базасига айланиб борди.

Мамлакат иқтисодиётидан ташқари давлат бошқарувининг баъзи соҳалари ҳам чет элликларнинг назоратига ўтиб кетди. 1879 йили рус офицерлари бошчилигида тузилган казаклар полки кейинчалик бригадага айлантирилди ва Эрон армиясининг ягона жанговар қисми бўлиб, шоҳ режимининг чор Россиясига қарамлигини оширди. Руслар билан бир қаторда Эронда австриялик, германиялик, италиялик ва франциялик ҳарбий инструкторлар ҳам пайдо бўлди. Чет элликлар марказий бошқарув аппаратиغا ҳам кириб бордилар: почта ва телеграф вазирлигида ҳал қилувчи овоз инглизларга тегишли; 1898 йилдан божхона ишларини бельгиялик Наус бошқаради. Шимолий ҳудудлар ва пойтахтда масъул лавозимларга рус элчисига маъқул кишилар тайинланар эди. Жанубий ҳудудларда эса инглизлар шоҳ ҳукумати билан ҳисоблашмасдан тўлиқ хўжайинлик қилар, маҳаллий хонлар билан шартномалар тузар, уларга субсидиялар ва қурол етказиб берарди.

Эронда чет эл капитали позициясининг мустақамланиши мамлакатнинг синфий тузилишида ҳам муҳим ўзгаришларга олиб келди. Қишлоқ хўжалигининг ташқи бозор талабларига боғлиқлиги ошиши билан савдогарлар вакиллари, амалдорлар ва руҳонийлар кичик ер эгаларининг ерларини эгаллаб ола бошладилар, шунингдек, феодал зодагонларга ва шоҳ оиласига тегишли ерларни сотиб олиб, янги типдаги помешчиклар қатламини ташкил қилдилар.

XIX асрнинг иккинчи ярмидан шаҳарларда ҳунармандчилик ва мануфактура ишлаб чиқаришидан фабрика- завод ишлаб чиқари-

шига ўтиш учун қилинган ҳаракат, ёлланма меҳнатга асосланган миллий акционерлик жамиятларини ташкил қилиш тадбиркорлик тажрибасининг ва етарли даражада тайёрланган техник кадрларнинг йўқлиги ҳамда капиталнинг етишмаслиги сабабли муваффақиятсиз яқунланди. Ишдан ва яшаш воситаларидан айрилган ўн минглаб хунармандлар ва ёлланма ишчилар касодга учраган деҳқонлар билан бирга Россияга ишлагани кетардилар.

1873, 1878 ва 1889 йиллари Россияга ва Европага сафар уюштирган Насриддин шоҳ давлат бошқаруви соҳасига бир қатор янгиликлар: ички ишлар, почта ва телеграф, маориф, адлия вазирликларини жорий қилди, феодал зодагонларнинг фарзандлари учун бир нечта дунёвий мактаблар очди, сарой аҳлининг кийимларига қатор европача элементлар киритди. Руҳонийларнинг суд ҳокимиятини чеклашга қилинган уриниш эса шиа мазҳабининг обрўли ва таъсири имомларини шоҳга қарши қилиб қўйди.

1893–1894 йиллари Исфahонда, Машҳадда, Шерозда ва бошқа шаҳарларда «очларнинг» оммавий ғалаёнлари бўлиб ўтди. Халқ норозилиги ўсиб бораётган бир пайтда 1896 йил 1 май куни панисломист Резо Керманий томонидан Насриддин шоҳнинг ўлдирилиши ва унинг ўғли Музаффариддин шоҳнинг тахтга келиши умумий ҳолатни ўзгартирмади. Бир неча вазирлар ва губернаторларни истеъфога чиқарган шоҳ ўз яқинлари билан асосан отасининг реакциян курсини давом эттирди. Унинг даврида чет элликларнинг таъсири янада ортди, халқ норозилиги кескин кучайиб, унинг қўлами кенгайди.

1905–1911 йиллардаги Эрон конституциявий инқилоби. Музаффариддин шоҳнинг сиёсати 1905–1911 йиллардаги буржуа-демократик инқилобига олиб келди ва у миллий-озодлик ҳаракати билан қўшилиб кетди. Мамлакат иқтисодий-молиявий тизимида чет элликларнинг қўплиги ва унга ҳукмрон доираларнинг муносабати инқилобга сабаб бўлди. Инқилобнинг маркази шимолий вилоятлар, аввало Эрон Озарбайжони бўлди. Инқилоб жараёнида мажлис (парламент) тузилди, конституция қабул қилинди. Бу ўзгаришларга қарамасдан охир-оқибатда кожарлар ҳокимияти тикланди ва мамлакат Россия ҳамда Англия томонидан таъсир зоналарига бўлиб олинди.

Инқилобнинг асосий сабаби жамиятда муқим ижтимоий таянчга эга бўлмаган Кожарлар сулоласининг ички ва ташқи сиёсатидан

норозилик булди. Мамлакатга чет эллик давлатларнинг империалистик кизиқишлари ортган сари, кожарлар Англия ва Россия уртасида мувозанат сақдаш ҳамда мамлакат бойликларини чет эл компаниялари ихтиёрига бериш йулига утди. Бу ҳол пойтахтда норозиликларга сабаб булиб ва у 1906 йил ёзида авж олди. Агар қишда кузғолончилар барчанинг тенглиги таъминланган суд палатаси ташкил қилишни, садр-аъзам (бош вазир) Айн эд-Довулнинг ва божхона бошлиғи Науснинг истеъфосини талаб қилган булсалар, ёзга келиб Теҳронда конституция қабул қилиш ва мажлисни чақириш талаби билан очиқ намоёишлар бошладилар.

1906 йил 16 июлда қамалишдан қурққан 9 нафар савдогарлар Буюк Британия дипломатик ваколатхонаси богида яшириниб олдилар, июлнинг охирида уларга яна 14 минг киши қушилди¹. Айни пайтда 200 га яқин мужоҳидлар муқаддас Кум шаҳри томон йулга чикдилар. Бу ҳол шоҳ Музаффариддинни 9 сентябрь куни мажлисга чақириб сайловлар утказиш туғрисидаги қоидаларни тасдиқлашга мажбур қилди. Сайлов ҳуқуқи маълум мулкка эга булган, танилган, 25 ёшдан ошган эркакларга берилди. Сентябрь ойида Табризда Эронда биринчи сайланадиган инқилобий орган – энжумен ташкил қилинди. Бу ташкилот ноннинг нархини тартибга келтирди, суд функцияларини ва хавфсизликни таъминлашни уз зиммасига олди.

Октябрь охирида мажлис шоҳ ва ҳукумат фаолиятини чекловчи конституция дойиҳасини ишлаб чикди. Бироқ шоҳ саройи уни қабул қилишга шошилмади, чунки шоҳ Музаффариддин оғир касал, улим тушагида булиб, урнига келадиган Муҳаммад Али-мирза уз тарбиячиси рус агенти С.М. Шапшал томонидан эътиқодли реакционер қилиб тарбияланган эди. Аммо шоҳнинг касали чузилиб қетди ва Музаффариддин 30 декабрь куни айрим узгаришлар билан конституциянинг биринчи – мажлиснинг ҳуқуқ ва ваколатлари туғрисидаги қисмини тасдиқлашга мажбур булди. Орадан беш кун утиб шоҳ вафот этди. Асосий қонуннинг биринчи қисми мажлис фаолиятини тартибга солиб, унинг ваколатига молия масалаларини, давлат мулкани, чегараларини, концессиялар бериш ва қарз олишни, темир ва шоссе йуллар қурилишини берди.

1905 йил бошида Теҳронга келган табризлик депутатлар Асосий қонуннинг иккинчи қисмини қабул қилишни талаб қилдилар ва чет

¹ Қ а р а н г : [ru.wikipedia.org/wiki/Конституционная революция в Иране.](http://ru.wikipedia.org/wiki/Конституционная_революция_в_Иране)

элликлар масаласида бир қатор талабларни илгари сурдилар. Шоҳ талабларни рад этиб, мажлисни тарқатиб юборишни мўлжаллади. Шоҳнинг режаси шаҳарларда тартибсизликлар келтириб чиқарди. Табризда қўзғолончилар почта, телеграф, курол-аслаҳа омбори ва казармаларни эгалладилар, амалдорлар ва губернатор қамокка олинди. Шимолда ишчилар, майда буржуазиядан ташкил топган мужоҳидлар ташкилотлари сони кўпайди. Ҳамма шаҳарларда турли йўналишдаги энжуменлар, дастлабки касаба ташкилотлари пайдо бўлди.

1907 йил 3 октябрда жоҳил садр-аъзам Амин эс-Султон ўлдирилди. Бу воқеа Асосий қонунга қўшимчалар қабул қилиш учун туртки бўлди. 107 моддадан иборат Қўшимчалар 7 октябрь кuni мажлис томонидан қабул қилинди ва шоҳ уни имзолади. Қўшимчалар Асосий қонуннинг энг муҳим қисми бўлиб, қўйидаги бўлимлардан иборат эди: Эрон халқининг ҳуқуқлари ҳақида, давлат ҳокимияти, мажлис аъзолари ва сенатнинг ҳуқуқлари, шоҳнинг ҳуқуқлари, вазирлар ҳақида, суд ҳокимияти тўғрисида, анжуманлар, молия ва армия ҳақида. Қўшимчалар буржуа ислоҳотларини амалга оширмақчи бўлган помещчик-буржуа қатламлари манфаатларини акс эттирар эди.

* * *

XIX асрда Эрон кучли миллий армияга, марказий давлат аппаратига ва ягона солиқ тизимига эга эмасди. Эрон Россия ва Англиянинг минтақадаги босқинчилик интилишларига қаршилик қила олмади. Мамлакат ичкарисидagi ислоҳотларга диний мутаассиблик ва унга асосланган давлат тузуми, ижтимоий институтларнинг кам тараққий этганлиги халақит бераётган эди. Натижада Эрон кучли давлатларнинг ярим мустамлакасига айлантирилди.

XXII боб бўйича саволлар

1. XIX аср бошларидаги рус-эрон урушлари натижасида Эрон ўзининг қандай ҳудудларидан айрилди?

2. Эронга чет эл капиталининг кириб келиши асосан қандай шаклларда юз берди?

3. Бабийлар қўзғолонининг сабаблари нимада эди? У қандай натижаларга олиб келди?

4. Амири Низом ислохотлари нима учун муваффақиятсизликка учради?

5. Эроннинг ярим мустамлакага айлантририлишини қандай ички омиллар осонлаштирди?

6. 1904–1911 йиллардаги конституциявий инқилоб Эрон олдида турган қандай муаммоларни ҳал қилишга қаратилган эди?

XXIII БОБ. XIX АСР – XX АСР БОШЛАРИДА АФҒОНИСТОН

XX аср 70-йилларидаи ҳозирги кунгача жаҳондаги кучли давлатлар геосийсий манфаатлари ва ҳарбий ҳаракатларининг марказида бўлиб келаётган Афғонистонда юз бераётган воқеалар бу давлатнинг XIX асрдаги тарихи билан чамбарчас боғлиқ.

1801 йили Замон шоҳ томонидан қатл қилинган Пайинди хоннинг ўғли Фатх хон Замон шоҳнинг исёнчи укаларидан бири Маҳмуд билан бирлашиб, аввал Қандаҳорни, кейин Кобулни эгаллади. Замон шоҳ тахтдан туширилди, кўзлари кўр қилиниб, зиндонга ташланди.

Замон шоҳ давридаги нисбатан барқарорлик шоҳ ҳокимияти учун узоқ давом этган ўзаро урушлар даври билан алмашди. 1801–1803 йиллари тахтда ўтирган Маҳмуд шоҳ ўрнига келган Шужа ал-Мулк (1803–1809) даврида инглизлар Афғонистонга кириш учун дастлабки уринишни амалга оширдилар. Бу уринишда ҳали фақат дипломатик воситаларгина қўлланилди.

Фатх хоннинг ёрдами билан 1809 йили Маҳмуд шоҳ тахтни қайтаришга муваффақ бўлди. Буюк вазир лавозимини эгаллаган Фатх хон афғон зодагонларининг ўзбошимчалигига чек қўйиш, ўзаро феодал урушларни тўхтатиш, шоҳ хазинасига солиқ тушумларини тартибга келтириш учун курашди. Бу ишда унга ёш, ҳаракатчан укаси Дўст Муҳаммад сардор катта ёрдам берди.

1814 йили Ҳиротга эронлик қўшинлар бостириб кирди. Хоннинг Ҳиротда ҳукмронлик қилаётган укаси Феруз уд-Дин ёрдам сўраб Маҳмудга мурожаат қилди. Шоҳнинг буйруғига кўра қўшинлар билан бу ерга келган Фатх хон шаҳардан эронликларни қувиб чиқарди ва бир йўла Феруз уд-Динни ҳам ҳокимиятдан маҳрум қилди. Кўрқиб кетган шахзода Камрон алдов йўли билан Фатх хонни қўлга тушириб, кўзларини кўр қилди ва кейин даҳшатли

усулда қатл қилдирди. Фатх хоннинг қатл қилиниши Баракзойлар қабиласининг кўзғолонига олиб келди. Фатх хоннинг ака-укалари ва қариндошлари Маҳмудни тахтдан ағдарилди. Афғонистон бир қанча майда давлатларга бўлиниб кетди ва уларда Фатх хоннинг қариндошлари ҳукмронлик қила бошлади.

Феодал тарқоқлик. *Дўст Муҳаммаднинг ҳокимиятга келиши.* Кобул, Қандаҳор, Пешавор ва бошқа худудлар амалда мустақил давлатлар бўлиб, Баракзойлар қабиласи вакиллари томонидан бошқарилар эди. Марказий ҳокимиятни эгаллаш учун улар орасида доимий урушлар давом этарди.

Ўз ака-укалари билан бўлган қонли жанглардан сўнг Кобулда ҳокимиятни Дўст Муҳаммад сардор (1818–1826) эгаллаб олди. Тез орада у Кобулдан ташқари Ғазна, Жалолобод, тожиклар ери ҳисобланган Кўҳистонни бирлаштириб, энг кучли афғон хонига айланди. Дўст Муҳаммад исёнчи хонлар ва деҳқонлар кўзғолонларини шафқатсизлик билан бостирди.

Дўст Муҳаммад сардор 1826 йили амир унвонини олди ва Афғонистон ҳукмдорларининг янги, баракзойлар сулоласига асос солди.

1823–1833 йиллари Эрондаги қожарлар Ҳиротини эгаллаш учун бир неча марта муваффақиятсиз ҳаракат қилдилар. Шу йиллари Панжобнинг ҳукмдори бўлган сикх маҳаражаси Ранжит Синг дадил ҳаракатлар қилиб, илгари Дурронийлар давлатига бўйсунган шимоли-ғарбий Ҳиндистон вилоятлари – Мўлтонни (1818 йили) ва Кашмирни (1819 йили) босиб олди. Кейин сикхлар Ҳинд дарёсининг ўнг қирғоғидаги афғон ерларини, аввало Пешаворни забт этишга киришдилар.

1823 йили Пешавор учун бўлган жангларда сикхлар бу ернинг ҳокими Муҳаммад Нозимнинг хоинлиги туфайли ғалаба қозондилар. Ўз ҳокимиятини ўрнатгандан кейин ҳам сикхлар бу ерларни баракзойларнинг хоин-сардорлари ёрдамида бошқариб келдилар.

Афғонистоннинг Ҳиндистон, Эрон ва Ўрта Осиё давлатлари оралиғидаги стратегик ва савдо йўллари кесишган ерда жойлашуви уни Англия ва Россия ўртасидаги сиёсий ва ҳарбий рақобатнинг объектига айлантирди.

Бу пайтга келиб Синд ва Панжобдан ташқари бутун Ҳиндистонни бўйсундирган инглизлар, ўз иттифоқчилари ҳисобланмиш сикхлар қўли билан афғон ерларини эгаллашни, кейин эса бу ерлар

билан бирга сикхлар давлатини ҳам забт этишни мўлжаллаётган эдилар. Бундан ташқари, инглизлар Афғонистон орқали Ўрта Осиёга чиқиш ва бу ердаги Бухоро амирлиги, Хива ва Қўқон хонликларини ҳам бўйсундиришни, бевосита Россия империяси чегараларига чиқишни режалаштираётган эдилар.

Россия эса «Ҳиндистоннинг калити» ҳисобланмиш Афғонистон ўзларига қарам бўлган Эрон кожарлари қўлида бўлишини маъқул кўриб, эронликларни Ҳиротни босиб олишга чорлаётган эди. Бундан ташқари Ўрта Осиё давлатларини инглизлардан олдин эгаллаш ҳам Россия империясининг минтақадаги умумий режасидан алоҳида ўрин олганди.

Агар яна бир йирик давлат – Хитой ҳам минтақада ўзининг стратегик манфаатларини кўзлаётганлигини, Қўқон хонлиги фақат 1814 йили унга расман вассалликдан қутилганлигини инобатга олсак, Афғонистон XIX асрдан бошлаб катта давлатларнинг геосиёсий интилишларида муҳим аҳамият касб этганлигини тўлалигича англашимиз мумкин бўлади.

Бернс ва Виткевич миссиялари. Амир Дўст Муҳаммад сикхларнинг босқинчилик ҳаракатлари ортида инглизлар турганлигини яхши тушунарди. Шу сабабли у Россия императори Николай I га Ҳусайн Али хон бошчилигида элчи йўллаб, ёрдам сўради. Император Оренбург губернаторининг адъютанти Виткевични жавоб хати билан Дўст Муҳаммад саройига жўнатиб, ёрдам тарзида 2 млн рубль нақд пул ва яна 2 млн рубллик рус товарлари беришни ваъда қилди.

Айни пайтда Эрон шоҳи Маҳмуд 1837 йил октябрда Ҳиротни қамал қилди. Инглизлар эса Форс кўрфазига флот жўнатиб, десант туширишди ва Эрон шоҳидан Ҳиротнинг қамалини тўхтатишни талаб қилди. Қамал тўхтатилди. Ҳали Ҳирот қамали пайтида инглизлар Дўст Муҳаммадга Ост-Индия компаниясининг вакили Александр Бернсни жўнатиб, Эрон ва Россияга қарши иттифоқ тузишни таклиф қилди. Аммо инглизларнинг сикхлар томонидан босиб олинган Пешавор ва бошқа ерларни Дўст Муҳаммадга қайтаришдан бош тортиши иттифоқнинг тузилмаслигига олиб келди.

Англия Усманийлар империясига хавф солиб турган Сурия ҳукмдори Муҳаммад Алига қарши «биргаликда курашишни» таклиф қилиб, Россияни ҳам Эрон ва Афғонистонда фаол дипломатик ҳаракатлар олиб бормасликка «чақирди».

Эроннинг харбий ва Россиянинг дипломатик чекинишлари Англияга Афғонистондаги босқинчилик ҳаракатларини амалга ошириш имконини яратди. Англия зудлик билан урушни бошлашга қарор килди. Аини пайтда Хива, Бухоро ва Қўқонга қўл сонли англиз жосуслари жўнатилди. Афғонистоннинг босиб олиниши бой ва тарқоқ Ўрта Осиё давлатларини забт этиш учун йўл очиши лозим эди.

Биринчи англиз-афғон уруши (1838–1842). Инглизлар Афғонистонга бостириб кириш учун садозойлар сулоласидан бўлган, 1809 йили тахтдан ағдарилиб, англизлар томонга қочиб кетган Шужа ал-Мулқдан фойдаландилар. Ҳиндистонда 6 минг кишилик сипоҳийлар қўшини йиғилиб, англиз офицерлари бошчилигида Афғонистонга юриш бошланди. Афғонистоннинг «қонуний шоҳи» Шужа ал-Мулқ ҳам улар билан бирга йўлга тушди.

Инглизлар ва сипоҳийлардан ташкил топган, сони 22 минг кишига етказилган армия 1838 йилнинг кузида Қандаҳорга бостириб келди. Шоҳ Шужанинг ёнида йирик англиз амалдори Макнотен бўлиб, унга ёрдамчи қилиб Бернс тайинланган эди. Қандаҳор осонликча қўлга киритилгандан сўнг шу ерда Шужага тож кийдирилди. Кейин Ғазна олиниб, Кобулга йўл очилди. Кобул учун жанг бошланишидан олдин Макнотен томонидан сотиб олинган афғон хонлари англизлар томонга ўтиб кетди. Инглизлар 1839 йил 7 августда деярли жангсиз пойтахтга кириб келдилар. Дўст Муҳаммад Ҳиндикуш томонга чекиниб, Қундуз хонлигидаги ўзбеклар ёрдамида англизларга қарши урушни давом эттирди.

Кобул олингандан сўнг англизларнинг аҳволи яхшиланмади. Аксинча, чет элликлар ва Шужага қарши халқ қўзғолонлари бошланиб кетди. Дўст Муҳаммад ҳам ҳали қуролини ташламаган эди. Бир қатор жангларда англиз қўшинлари катта талафот кўрди.

1840 йил ноябрда Дўст Муҳаммад Кобулни қамал қилди. Инглизлар оғир аҳволда қолган эдилар. Аммо шу пайт аниқланмаган сабабга қўра Дўст Муҳаммад яширин тарзда Кобулга келиб, англизларга асир тушади ва оиласи билан Ҳиндистонга жўнатилади.

Аммо бу билан уруш тугамайди. 1841 йил баҳорда англизларга қарши ҳақиқий халқ уруши бошланиб кетади. Гилзойлар қабиласи Кобул билан Жалолобод ўртасидаги довонни эгаллаб, англизларнинг Кобул гарнизони билан Ҳиндистон ўртасидаги алоқасини узиб қўйди.

1841 йил 2 ноябрга ўтар кечаси Кобулда кўзғолон кўтарилиб, Британиянинг Кобулдаги вакили Бернс ва бошқа офицерларнинг уйлари ёкиб юборилди, ўзлари эса ўлдирилди. Кобулдаги кўзғолондан хабар топган Шужа ўзининг Боло Ҳисордаги қароргоҳидан Кобулга кўшин жўнатади. Шунингдек, Шерпурдаги инглиз кўмондони ҳам ўз кўшинларини Кобул кўзғолонини бостириш учун жўнатади.

1841 йил ноябрда Дўст Муҳаммаднинг ўғли, Бухоро амирининг зиндонидан бўшатишган Акбар хон Кобулга келади ва афғон халқининг озодлиги учун курашаётган йўлбошчилар ичида биринчи ўринга кўтарилади. У кўркмас ва сотилмас раҳбар, жасур жангчи сифатида ўзидан яхши ном қолдирган.

1841 йил 12 декабрда кўзғолончилар раҳбарлари билан Макнотен ўртасида сулҳ тузилиб, унга биноан Макнотен инглиз кўшинларини Афғонистондан олиб чиқиб кетишни, асирларни ва Дўст Муҳаммадни ватанига қайтаришни ўз зиммасига олади. Аммо ушбу сулҳнинг тузилишига Макнотен ўз режасини амалга ошириш учун янги имконият деб қарайди ва Акбар хонни музокарага чақириб, у ерда ўлдиришни режалаштиради. Бундан хабар топган Акбар хон музокараларда Макнотеннинг ўзини ўлдиради. Бу воқеадан сўнг кўркувга тушиб қолган инглизлар билан янги сулҳ имзоланиб унга кўра инглиз кўшинлари Афғонистондан зудлик билан олиб чиқиб кетиладиган, амир Дўст Муҳаммад ватанига қайтиб келгунча инглизлардан бир қисми гаров тариқасида Кобулда ушлаб туриладиган бўлди.

1842 йил январда инглизларнинг Кобулдаги гарнизонидан кетиши бошланди. Кобулдан 5 мингга яқин офицер ва аскарлар ҳамда 12 минг лагер хизматчилари йўлга чиқдилар. Улар сулҳда кўзда тутилмаган тўшларини ҳам бирга олганликлари учун йўлда афғонлар уларни ҳимоя қилишдан бош тортди. Натижада, тоғли қабилалар томонидан хужумга учраган Кобул гарнизонидан Жалолободгача бир кишигина етиб келди, холос.

Шундан сўнг кўзғолончилар бутун мамлакатни (Жалолобод ва Қанжар кўрғонларидан ташқари) хорижликлардан озод қилдилар. 1843 йил охирида инглизлар Дўст Муҳаммаднинг ватанига қайтишига рухсат берди. У яна Афғонистон амири бўлди. 1838–1842 йиллардаги уруш шу тариқа якун топди.

Дўст Муҳаммаднинг иккинчи ҳукмронлиги. Дўст Муҳаммад қайта тахтга келганидан сўнг мамлакатни бирлаштириш сиёсатини қатъият билан давом эттирди. Афғонистоннинг урушдан кейинги аҳволи ниҳоятда огир эди. Қайта тикланган қўшинга таяниб, Дўст Муҳаммад ва Акбар хон гилзой хонларининг исёнларини бостирди. Кейинчалик бу қўшин Амударёнинг чап қирғогидаги ўзбек ва тожик хонларининг ерларини забт этишда муҳим роль ўйнади.

1843 йили Ост-Индия компанияси шу пайтгача афғон амирларининг ҳокимиятини тан олиб келган Синдни босиб олдилар. 1845–1846 йиллари бўлган биринчи инглиз-сикх уруши натижасида инглизлар Панжоб устидан ўз ҳукмронлигини ўрнатдилар. 1848 йили сикхлар армияси кўзғолон кўтарди ва иккинчи инглиз-сикх уруши бошланди. Сикхлар 1849 йили февралда мағлубиятга учради ва Панжоб вилояти Буёк Британия мустамлакалари таркибига қўшиб олинди.

Дастлаб Пешаворни қайтариб олиш учун сикхлар билан шартнома тузган Дўст Муҳаммад энди курашни давом эттириш Англия билан урушга олиб келишини тушунди ва чекинишни маъқул топди. Илгари сикхлар томонидан забт этилган Пешавор ва бошқа вилоятлардаги афғон қабилалари инглизлар ҳукмронлиги остига тушиб қолди. Шу тариқа ҳозиргача ҳал қилинмаган «мустақил қабилалар йўлаги» сиёсий ва ҳудудий муаммоси пайдо бўлди.

Шарқ ва жануби-шарқда муваффақиятли ҳаракатлардан умидини узган Дўст Муҳаммад шимолда фаол сиёсат юрита бошлади. У шимолда «Кичик Туркистон»ни (ўзбек ва туркманлар яшайдиган, ҳозирда Афғон Туркистони деб юритилувчи Балх ва унинг атрофи) босиб олиш учун ҳарбий экспедиция жўнатди. Бу қўшин ўзбек ва туркман хонларининг қаршилигини енгиб Балхни забт этди. Ушбу хонликлар Бухоро амирининг вассаллари ҳисоблангани боис Дўст Муҳаммад билан Бухоро амираи ўртасида можаро келиб чиқди. Шунингдек, Дўст Муҳаммад ва Эрон ўртасида ҳам келишмовчиликлар пайдо бўлди. Бунинг барчаси инглизларнинг режасига мос тушар эди. Бу эса 1855 йили Эрон ва Россияга қарши инглиз-афғон шартномасининг имзоланишига олиб келди. Шартномадан сўнг инглизлар билан муносабатини яхшилаб олган Дўст Муҳаммад улардан пул ва қурол ёрдам олиб, Қандаҳор ва Кобулдан ташқари аҳолисининг кўпчилиги ўзбек ва тожиклардан иборат бўлган Ҳиротни ҳам 1863 йили ўзига бўйсундирди.

Дўст'Мухаммад 1863 йили вафот этди. Ҳокимиятга келган унинг ўғли Шерали хон отасининг сиёсатини давом эттирди ва 1870-йилларнинг ўрталарига келиб Амударёнинг чап соҳилини тўлиқ бўйсундирди.

Бу пайтга келиб Ўрта Осиё хонликларини забт этган Россия Афғонистоннинг шимолий чегараларини аниқлаш борасида инглизлар билан келишув имзолади. Шимолий чегара қилиб Амударё белгиланди ва рус ҳукумати «Афғонистонни ўз таъсир доирасидан ташқарида деб қараши» тўғрисида инглизларга расман ваъда берди.

Россия томонидан ўз хавфсизлигини таъминлаган инглизлар Афғонистонга янгидан юриш бошладилар. 1870–1880 йиллардаги инглиз агрессияси Англияда капитализмнинг янги, монополистик босқичга кўтарилганлиги билан ҳам боғлиқ эди.

Иккинчи инглиз-афғон уруши (1878–1880) ва Абдурахмоннинг тахтга келиши. 1878 йили инглизлар армияси Афғонистонга бостириб кирди. Инглизлар Шерали хон армиясининг қаршилигини енгиб, Қандаҳор ва Жалолободни эгаллаб, пойтахтга яқинлашдилар. Шерали хон ҳокимиятни ўгли Ёқуб хонга топшириб, ўзи Мозори Шариф томонга кетди ва у ерда қисқагина касалликдан сўнг 1878 йили февралда вафот этди. Ёқуб хон эса баҳорда қаршиликни тўхтатиб, Гандамак деган жойда инглизлар билан қарамлик сулҳини имзолади. Шу билан урушнинг биринчи босқичи якунланди. Гандамак шартномасига биноан Афғонистон инглизларга қарам, вассал давлатга айланди. Давлатнинг ташқи сиёсати тўлиқ инглиз мустамлака маъмурияти назоратига ўтди. Афғонистонни Ҳиндистон билан боғловчи тоғли Ҳайбар, Гомал ва Болан довлари жойлашган катта ҳудуд ҳам инглиз маъмурияти ихтиёрига берилди.

Бу ҳолдан норози бўлган халқ 1879 йили кузида исён кўтариб, Ёқуб хондан чет элликларга қарши жиҳод эълон қилишни талаб қилди. 1879 йил 11 сентябрда генерал Робертс кўмондонлигидаги инглиз қўшинлари Кобулга кириб келди. Шиддатли жанглардан сўнг Робертс Кобулни эгаллади. Шаҳарда қирғин бошланди, Робертс барча асирларни ўлдиришни буюрди. Бу афғонларда инглизлар кутган кўрқинч ўрнига ғазабни уйғотди, холос. Натижада Шерали хоннинг яна бир ўғли Аюб хон бошчилигида исёнчиларнинг 60 минг кишилиқ қўшини Кобулни куршаб олди.

Инглизлар Афғонистондан чиқиб кетишларидан олдин мамлакатни бир қанча кичик, кучсиз ва инглизларга тобе давлатларга бўлиб юборишни, Ҳиротни Эронга қўшишни режалаштирган эди. Аммо афғон халқининг қаршилиги туфайли бу режа амалга ошмай қолди.

Ўрта Осиёнинг бевосита чегараларида инглизларнинг кучайишини истамаган Россия ҳам дипломатик ва бошқа йўллар билан бу режанинг амалга ошишига қаршилик қилди. Ҳали 1869 йили Шерали хоннинг жиянларидан бири Абдурахмон ўзаро жанжаллар туфайли Ўрта Осиёга қочиб келиб, бу ерда Туркистон генерал-губернатори Кауфмандан паноҳ топган эди. Кауфман томонидан пул ва курол билан таъминланган Абдурахмон 1880 йили Афғонистонда ҳокимиятни эгаллайди.

Оғир аҳволда қолган инглизлар 1880 йили Абдурахмон билан сулҳ тузиб, унинг ҳокимиятини тан олдилар. Аммо Афғонистон амалда учга бўлинган: Кобулда – Абдурахмон, Ҳиротда – Аюб хон, Қандаҳорда эса инглизлар ҳукмрон эди. Инглизларнинг Қандаҳорда мустаҳкам ўрнашиб олишлари учун қилган ҳаракатлари амалга ошмади. Улар 1881 йилнинг ўрталарида Қандаҳорни ҳам Абдурахмонга топшириб, бутун қўшинларини Ҳиндистонга олиб чиқиб кетдилар. Шундан сўнг Абдурахмон унинг ҳокимиятини тан олмаётган Аюб хонга қарши юриш қилиб, уни Ҳиротдан қувиб чиқарди. Аюб хон Эронда қўним топди. Абдурахмон Афғонистонни ҳозирги чегараларида бирлаштириш жараёнини якунлади.

Афғонистонда ҳокимиятни тўлиқ қўлга олган Абдурахмон шошилмай ва эҳтиёткорлик билан сиёсат олиб борди. У ички сиёсатда мамлакатни чет эл, аввало Англия ва Россия товарлари учун ёпиш, хорижликлар учун «тақиқланган мамлакатга» айлантириш, марказий ҳокимиятни мустаҳкамлаш йўлини танлаган бўлса, ташқи сиёсатда Англия билан Россия ўртасидаги зиддиятлардан унумли фойдаланиш, аynи пайтда уларнинг ҳеч бирортаси билан ўзаро низога бормаслик учун ҳаракат қилди. Бухоро амирлиги ва Хива хонлигининг русларга қарши курашда сўраган ёрдамига рад жавобини берганлиги ҳам шу сиёсат билан боғлиқ эди.

1882 йил охирида руслар Марвни эгаллаб, 1884 йил мартда рус бошқарувини жорий қилганларидан сўнг уларнинг жанубга – Иолатан ва Пенда воҳаларига қараб юриши бошланди. Иолатан

Россия вассаллигини қабул қилгандан кейин Пенда воҳасини ҳам Россияга қўшиб олиш муаммоси пайдо бўлди.

Русларнинг жанубга қараб юришини тўхтатишга ҳаракат қилган Англиянинг талабига кўра амир Абдурахмон Темур шоҳ бошчилигидаги қўшинларни Пендага жўнатди. Алихонов бошчилигидаги рус қўшинлари билан афғон қўшинлари ўртасида Тош Кўприк деган жойда тўқнашув бўлиб, афғонлар мағлубиятга учради. Яқин атрофда турган инглизлар отряди эса можарога аралашмади. Шу тариқа тарихда Пенда инқирози деб ном олган вазият вужудга келди. Пенда инқирози оқибатида 1885 йили Англия билан Россия ўртасида уруш чиқиш хавфи пайдо бўлди. Аммо инглизларнинг Афғонистондаги ҳолати мустаҳкам эмаслиги, Ҳиндистонда ҳам уларга қарши миллий-озодлик ҳаракатларининг бошланаётганлиги, Ўрта Осиёда эса Россия босқинига қарши озодлик ҳаракатлари давом этаётганлиги бу икки давлатни муросага келишишга мажбур қилди. Абдурахмон ҳам уруш тарафдори эмасди. Шу сабабли можаро тинч йўл билан, 1887 йили «Афғонистонда чегараларни белгилаш» тўғрисидаги келишувнинг имзоланиши билан якунланди.

1895–1896 йил қишда амирнинг яхши қуролланган отряди Кофиристонни забт этиш учун жўнатилди. Кофиристон Ҳиндикуш тоғларининг жанубий этакларида, Башгул, Печдара ва Рамгул дарёлари бўйида жойлашган 9,5 минг кв км ҳудуд бўлиб, у ердаги бири-биридан шеваси билангина фарқ қиладиган қабилалар мажусийлар бўлганлиги учун умумий ном билан кофирлар деб аталарди. Бу ерлар 1896 йили амир Абдурахмон томонидан забт этилгандан сўнг аста-секинлик билан исломни қабул қилдилар ва «ҳақиқий диннинг нуридан баҳраманд бўлганлар» энди нуристонликлар, жой эса Нуристон деб юритила бошланди.

1901 йил 3 октябрда амир Абдурахмон вафот этди. Унинг ўлими билан Афғонистон тарихидаги алоҳида бир давр якунланди. Унинг ўрнига тахтга келган ўғли Ҳабибулло даврида мамлакат Абдурахмон давридагига нисбатан бошқача қоидалар асосида ривожланди.

* * *

Буюк Британиянинг бир неча бор уринишларига қарамасдан Афғонистон ўз мустақиллигини сақлаб қололди. Аммо ажабланарлиси шундаки, ўз мустақиллигини сақлаб қолган ёки мустамлакачиларнинг ҳокимияти ўта чекланган Осиё мамлакатлари XX асрга

келиб тараққиётдан орқада қолиб кетдилар. Афғонистон бунга ёрқин мисол. У XX асрда ўз темир йўллари ва арзигулик таълим тизимига эга бўлмаган, жамиятнинг қабила-уруғчилик тузуми ва натурал хўжалик сақланиб қолган камдан-кам мамлакатлардан бири эди.

XXIII боб бўйича саволлар

1. XIX аср бошларида Афғонистондаги беқарор ички сиёсий вазият қандай натижа билан якунланди?

2. Кучли давлатларнинг минтақадаги геосиёсий интилишларида Афғонистонга қандай ўрин ажратилган эди?

3. Биринчи инглиз-афғон урушининг келиб чиқиш сабаблари нимада эди ва у қандай натижалар билан якунланди?

4. Иккинчи инглиз-афғон урушидан сўнг вужудга келган вазият Афғонистон учун ҳамда Англия – Россия муносабатлари учун қандай аҳамият касб этди?

XXIV БОБ. XIX АСР – XX АСР БОШЛАРИДА ОСИЁДАГИ АРАБ МАМЛАКАТЛАРИ

Сурия. Усманийлар империясининг Сурия вилоятида пошолар ва аъёнлар ўртасида ҳали XVIII асрда бошланган кураш XIX аср 30-йилларигача тўхтамади. Вилоятнинг турли ўлкаларида ҳокимият бир қавмдан бошқасига ўтиб турди.

XIX аср бошларида Суриядаги усмонийлар ҳукумати Арабистон чўлларининг ичкарасидан, айнан ваҳҳобийларнинг ҳарбий экспансияси билан боғлиқ муаммога дуч келдилар. Ваҳҳобийларнинг экспансия хавфи XIX асрнинг дастлабки ўн йиллигида Сурия ижтимоий-сиёсий ҳаётининг муҳим факторига айланди. Ваҳҳобийлар 1806 йили Маккани забт этганларидан сўнг, Сурия ва Мисрдан муқаддас ҳаж сафарига борувчи карвонларга тўсқинлик қила бошлади. Бу эса Макка ва Мадинани забт этиб, ўзларига халиф унвонини олган усмоний султонларнинг мусулмонлар орасидаги обрўсига путур етказаётган эди. 1807 йили ваҳҳобийлар Мадинадан шимолда Дамашқ валиси Абдулла пошо ал-Аъзам бошчилигида муқаддас ҳаж сафарига кетаётган карвоннинг йўлини тўсиб, уни Маккага киритмадилар. Омадсиз Абдулла пошо зудлик билан ишдан олиниб, унинг ўрнига анча ҳаракатчан Ганж Юсуф пошо

тайинланди. Янги вали ваҳҳобийлар амири билан ярашишга умид қилган эди. Шу мақсадда у ислом қоидаларининг бажарилиши устидан назоратни кучайтиришга қаратилган бир қатор тадбирларни амалга оширди. Юсуф пошонинг буйруғига биноан намоз вақтида Дамашкнинг ҳамма бозорлари ва дўконлар ёпиладиган бўлди. Спиртли ичимликлар ичганлик учун қатъий жазолар ўрнатилди. Христианлар ва яҳудийларнинг белгиланган рангдаги кийимлар кийиб юришлари ва мусулмонларга йўл беришлари устидан ҳокимият назорати кучайтирилди. Аммо қатъий тартиблар жорий қилиниши Дамашқда кўпчиликнинг норозлигига олиб келди ва уламо ҳамда аёнлар босими остида вали ўз сиёсатини юмшатишга мажбур бўлди. Аммо Суриядаги усмонийлар ҳукумати билан ваҳҳобийлар ўртасида келишув бўлиши мумкин эмасди, чунки ваҳҳобийлар усмоний султоннинг ҳокимияти ва маънавий обрўсини мутлақо тан олмасдилар. Ташкилий тарздаги ҳаж сафарининг тўхтатилиши суриялик кўнлаб шаҳарликлар – хунармандлар, савдогарлар, шунингдек, анъанавий равишда ҳожиларни зарур нарсалар билан таъминлаб турган баъзи бадавий қабилалари учун жиддий иқтисодий қийинчиликлар туғдирди.

1810 йили амир Сауд бошчилигидаги ваҳҳобийлар қўшинлари Суриянинг Хауран вилояти ҳудудига бостириб кириб, Дамашққа хавф сола бошладилар. Ўнлаб қишлоқлар вайрон қилинди, ёқилди ва таланди. Юсуф пошо бошчилигидаги армия Дамашқдан йўлга чиқиб, очик жангда ваҳҳобийларга зарба беришни мўлжаллаётган эди. Аммо усмонийлар армиясининг кўплигини ҳисобга олган амир қочиб қолди, натижада жанг бўлмади. Шундан сўнг Миср ҳукмдори Муҳаммад Али султоннинг буйруғига кўра ўз қўшини билан Ҳижозга бостириб кирди ва ваҳҳобийларни тор-мор қилди. Энди ваҳҳобийлар хавфи Сурия учун ўз долзарблигини йўқотди.

Сурия Муҳаммад Али ҳукмронлиги остида. 1831 йилнинг кузида Миср ҳукмдори Муҳаммад Али қўшинлари унинг ўғли Иброҳим пошо бошчилигида Сурияга бостириб кириб, Акка қалъасини қамал қилдилар. Вали Саййд Абдуллоҳ бошчилигидаги Акка қўшинларининг мардонавор қаршилигига қарамасдан қалъа забт этилди. Муҳаммад Али қўшинлари маҳаллий валиларга бир қатор зарбаларни бергандан сўнг 1832 йили Дамашқни, кейин эса Халабни эгалладилар. Тўққиз йиллик (1831–1840) Миср босқини

вақтида Сурия Портанинг таъсир доирасидан ва унинг ички сиёсатидан тўлиқ чиқарилди.

Суриянинг Мисрга қўшиб олиниши Муҳаммад Али тузган давлат (кейинги бобга қаранг) мустақиллигининг сўзсиз шарти ва кафолати эди. Суриялик зодагонларнинг аксарияти Муҳаммад Али ҳукмронлигини қўрқинч ва душманлик кайфиятида қабул қилдилар. Аъёнлар Мисрнинг қудратли ҳукмдори Сурияда улар манфаатларини сиқиб қўяди деб, асосли равишда хавфсираётган эдилар. Ливан амири Башир II эса Муҳаммад Али томонига ўтиб, унинг ишончли иттифоқчисига айланди. Бу ҳаракати билан Башир II мисрликлар ёрдамида ўзининг Тоғли Ливандаги ҳокимиятини мустақамлашга, друз феодал шайхларининг муҳолифатини енгишга умид боғлаган эди.

1833 йили султон Маҳмуд II Муҳаммад Алининг Сурия валиси сифатидаги ҳокимиятини тан олишга мажбур бўлди. Муҳаммад Али ва Иброҳим пошо томонидан Сурияда ўтказилган ҳарбий-маъмурий ислохотнинг муҳим жиҳатларидан бири мамлакатнинг эйалетларга бўлинишига барҳам бериш бўлди. Марказлашган маъмурий бошқарув тизими яратилди. Сурия формал жиҳатдан Усмонийлар империяси таркибида қолаётган бўлсада, амалда Миср билан бирга битта сиёсий бирликни ташкил қилар эди.

Ўтказилган ислохотлар ичида айниқса ҳарбийга олиш ва солиқ сиёсати маҳаллий аҳолининг кучли норозилигига сабаб бўлаётган эди. Ҳарбийга олиш номаълум муддатга бўлиб, аскарликка олинган шахс кўпинча уйига бошқа қайтиб келмасди. 1834 – 1836 йиллари Миср армиясига 36 минг суриялик мусулмонлар олинган бўлиб, бу Суриядаги эркак аҳолининг 10% га яқинини ташкил қиларди¹.

Солиқ сиёсати ва ҳарбийга олишнинг оғир зулмига қарши бир неча марта халқ қўзғолонлари бўлиб, уларнинг барчаси Иброҳим пошо томонидан шафқатсиз бостирилди.

1839 йили Муҳаммад Али билан султон ўртасидаги ҳарбий можаронинг охириги босқичи бошланди. Дастлаб Суриянинг шимолий чегараларида мисрликлар султон армияси устидан ғалаба қозона бошлади. Аммо 1840 йили можарога Англия аралашди. 1840 йилги Лондон конвенциясининг шарти бўйича Англия, Рос-

¹ Қ а р а н г : Новая история стран Азии и Африки. XVI–XIX вв.: Учебник для студ. высш. учеб. заведений / Под ред. А.М.Родригеса : в 3 ч. – М. : Гуманитар. изд. центр ВЛАДОС, 2004. – Ч.2. С. 439.

сия, Австрия ва Пруссия Муҳаммад Алига ультиматум жўнатиб, Миср қўшинларининг зудлик билан Суриядан олиб чиқиб кетилишини талаб килди. Муҳаммад Али ультиматум талабларини бажаришдан бош тортгандан сўнг Байрут яқинига инглиз-турк десанти туширилди. Инглиз флоти денгиздан туриб Аккани ўққа тутгандан кейин қалъа таслим бўлди. Шимол томондан султон қўшинларининг ҳужуми бошланди. Сиёсий жиҳатдан тўлиқ яққаланиб қолган Муҳаммад Али ультиматум шартларини қабул қилишга рози бўлди ва 1840 йилнинг охирида Миср қўшинлари Сурияни тарк этди.

Сурияда Муҳаммад Али ҳукуматининг фаолияти Мисрда бўлгани сингари Сурияда ҳам Европа цивилизациясининг ютуқлари ҳақида билимлар олиш ва уларни фаол қўллаш учун шароит яратди. Миср оккупацияси даврида мамлакатда чет эллик тадбиркорлар, миссионерлар, дипломатлар ва савдогарлар учун ҳар қачонгига қараганда яхшироқ имкониятлар яратилди. Мамлакатда диний бағрикенглик сиёсати олиб борилди. Таълим тизимида ижобий ўзгаришлар юз берди: бошланғич мактаблар сони кўпайди, миссионерлик ўқув юртлари тармоғи кенгайди, Дамашқ ва Халабда мисрликлар мусулмонлар сафидан ҳарбий ва давлат хизматчиларини тайёрлайдиган ўқув юртлари очилди. Араб тили, математика, тарих ва ҳарбий иш бўйича ўқув қўлланмалар Мисрдан келтирилди. Аммо бу мактабларда жуда кам сонли сурияликлар европача таълимдан баҳраманд бўлдилар. Инглизларнинг маълумотларига қараганда Дамашқ ва Халабда мисрликлар очган дунёвий мактабларда ҳаммаси бўлиб 1 мингга яқин ўқувчилар таълим олган.

Сурияда Муҳаммад Али ҳукмронлиги узоққа чўзилмади. Аммо у маҳаллий зодагонларнинг ҳарбий-сиёсий таъсирига катта зарба берди ва бу билан ўзи хоҳламаган ҳолда ўз душманлари – Усмонийлар империясининг марказий ҳокимиятига Сурияда кенг кўламли ислохотлар ўтказиш имкониятини яратди.

Сурия Танзимат ислохотлари йилларида (1840–1876). Мисрликлар қувиб чиқарилгандан сўнг улар жорий қилган маъмурий марказлаштириш бошқарув усулидан ҳам воз кечилди. Сурия яна эйялетлар ва санжакларга бўлиниб бошқариладиган бўлди. Сайда ва Триполининг соҳил бўйи ҳудудлари бирлаштирилиб, тез ривожланаётган шаҳар – Байрут унинг маркази бўлди. Илгари санжакбейлар валилар томонидан тайинланган бўлса, энди улар ҳам Порта

томонидан тайинланадиган бўлди. Ҳарбий ва фуқаролик ҳоқимиятлари бир-биридан тўлиқ ажратилди. Усманийлар янги мунтазам армиясининг Сурияда жойлашган қисмлари провинция губернаторига эмас, ҳарбий қўмондонликка бўйсунадиган бўлди. Эйалетларни бошқариш тизимида ҳам бир қатор ўзгаришлар амалга оширилди. Танзимат даврининг провинцияларни бошқариш тизимидаги ислоҳотларидан кўзланган асосий мақсад, султон ҳоқимиятини марказлаштириш ва валилар ҳоқимиятини чеклаш бўлиб, келажақда айирмачиликка ва вали ҳоқимиятининг кучайиб кетишига йўл қўймаслиқдан иборат эди. Мунтазам армия жойларда маҳаллий феодалларнинг ноқонуний ҳарбий кучларини қуролсизлантириб бошлагандан сўнг давлат тартиби ҳам кучайиб борди. Амалдорлар томонидан олинадиган ноқонуний йиғимлар, тўғридан-тўғри аҳолини талашлар энди ўтмишда қолиб кетди. 1858 йили усмонийлар ер кодексининг жорий қилиниши билан ердан фойдаланиш ва унга эгалик қилиш соҳасида ҳам тартиб ўрнатилди. Откуп тизими ўрнига аста-секин хусусий мулкчилик муносабатлари келди ва бунда давлатнинг ерга бўлган олий мулкдорлик принципи формал сақланиб қолди.

1840–1870 йиллари олиб ўтказилган ҳарбий-сиёсий ислоҳотларнинг яна бир муҳим натижаси бориш қийин бўлган тоғли худудларда айирмачиликнинг бостирилиши ва Суриянинг шарқий чегараларида бадавийлар ҳужуми хавфининг бартараф қилиниши бўлди. Бунда ҳарбий кучдан фойдаланишнинг ўзи етарли эмасди, шу сабабли усмонийлар ҳукумати қабила бошлиқларини турли хил совгалар ва пуллар эвазига ўзига оғдириш билан ҳам шуғулланди.

Мамлакатда тартиб ўрнатилиши, савдо ва ишлаб чиқаришнинг ривожланишидан турклар ва сурияликларнинг бирдай манфаатдорлиги ислоҳотлар муваффақиятининг асосий сабабларидан бири бўлди. 1864 йили вилоятлар ҳақида қонун қабул қилингандан кейин XIX аср 40–50-йилларидаги ислоҳотлар яна давом эттирилди. 1864 йили Суриянинг маъмурий бўлинишига жиддий ўзгариш киритилди: мамлакатнинг бутун худуди иккита катта вилоятга – Сурия (Сурийя) ва Халабга бўлинди.

XIX асрда капиталистик муносабатларнинг ривожланиши. XIX аср 30-йилларидан Усманийлар империясининг бошқа ўлкалари каби Сурия ҳам европаликлар товар экспансиясининг объектига, жаҳон капиталистик тизимининг бир қисмига айланиб

борди. Европадан арзон фабрика товарларининг оммавий кириб келиши маҳаллий ҳунармандчиликнинг касодга учрашига олиб келди. Айниқса, тўқимачилик оғир аҳволда қолди. Суриянинг машҳур кўлда тўқилган матолари Европа товарлари билан рақобатлаша олмади. Ҳунармандлар шаҳарлик ишсизлар сафини тўлдирди. Фақат кам сонли савдогарлар қатлами (асосан христианлар ва яҳудийлар) бойиб кетди. Айни пайтда европаликлар билан савдо ҳажмининг кескин ўсганлиги сабабли Суриянинг кирғоқ бўйи шаҳарларида, энг аввало Байрутда ишчанлик анча фаоллашди. XIX асрнинг иккинчи ярмидан Байрут Сурия провинцияларининг асосий «денгиз дарвозаси»га айланади. Аҳоли сони бўйича ҳам у энди фақат Дамашқ ва Халабдан кейин турарди.

Европа товарлари билан катта рақобат шароитида маҳаллий сааноатнинг ривожланиши жуда оғир эди. Шу сабабли асосан кишлоқ хўжалик маҳсулотларини қайта ишлашга мўлжалланган кичик корхоналар ривожланади. Сурия буржуазияси шаклланишининг асосий манбаи эса савдогарларнинг юқори қатлами эди. Катта ер эгалари ҳам деҳқон-арендаторлардан олган маблағларининг бир қисмини фойдали ҳисобланган савдога ва шаҳарлардан кўчмас мулк олишга сарфлай бошладилар.

Конфессиялар ўртасидаги муносабатларнинг кескинлашуви. Султоннинг 1856 йилги манифестига биноан Усманийлар империясида христианлар ва яҳудийлар ҳуқуқлари мусулмонларники билан тенглаштирилди. Мусулмон бўлмаганлардан олинадиган жон солиғи – жузья бекор қилинди. Мусулмон бўлмаганларга энди қурол олиб юриш, шаҳарларда отда юриш, диний маросимлар ўтказиш, ибодатхоналар қуриш ва давлат лавозимларини эгаллашга рухсат берилди. Шунингдек, кийимларига маълум рангдаги белгилар тақиб юриш ҳам бекор қилинди. Фақат асосий ҳуқуқлардан бири – армияда хизмат қилишга бўлган чеклов сақланиб қолди. Ҳарбий мажбуриятдан озод қилинганлиги учун яҳудийлар ва христианлар алоҳида солиқ тўлашлари шарт эди, аммо унинг миқдори ҳарбий мажбуриятдан озод бўлишни истаган мусулмон тўлаши лозим бўлган солиққа нисбатан анча кам эди.

Европалик консуллар ҳомийлигига ва усмонийларнинг ҳимоясига ишонган христианлар кўпинча ўзларини мусулмон қўшниларига нисбатан номуносиб тута бошладилар. Сурияда турли конфессиялар ўртасида шаклланган аънаналарнинг бузилиши

мусулмонлар билан христианлар ўртасида зиддиятларнинг кучайишига олиб келди. 1860 йили Дамашқда христианлар ҳарбий хизматдан озод қилинганлик учун солиқ тўлашдан бош тортдилар. Шу йили июль ойида Дамашқда христианларга қарши қирғин амалга оширилиб, 5 минг маҳаллий христианлар ва бир қанча европаликлар ҳалок бўлди. Европа давлатларининг, жумладан, Россиянинг консулхоналари вайрон қилинди. Бир неча минг христианлар Жазоирдаги мустамлакачиликка қарши уруш қаҳрамони, шу пайтда Дамашқда қувгинда бўлган амир Абдул Қодир томонидан қутқариб қолинди. Унинг бу хайрли иши Европада ҳам машҳур бўлиб кетди. Мусулмон пешволари оломонни тўхтатишга уриндилар, аммо бунинг иложи бўлмади. Кўплаб христианлар кўзга кўринган уламолар ва оддий мусулмонлар томонидан қутқариб қолинди. Сурияда тартиб ўрнатиш ва айбдорларни жазолаш учун Туркиянинг ўша пайтдаги йирик давлат арбобларидан бири Фауд пошо катта кўшин билан бу ерга келди. Унинг раҳбарлигида усмонийлар ҳукумати Дамашқ қирғини бўйича тергов ўтказди ва аниқланган айбдорларни каттиқ жазолади. Ўнлаб одамлар, шу жумладан, шаҳарнинг кўзга кўринган оила вакиллари ҳам қатл қилинди, юзлаб кишилар сургун қилинди. Дамашқ валиси Аҳмад Иззет пошо ва бир қатор офицерлар қирғиннинг олдини олиш бўйича ўз вақтида ҳаракат қилмаганликлари учун ҳарбий суд ҳукмига кўра отиб ташландилар.

Абдул Ҳамид II ҳукмронлиги йилларида (1876–1908) Сурия. Бу даврда Суриянинг ижтимоий-иқтисодий ривожланиш суръатлари империянинг Анатолия ва Болқон ўлкаларидан ортда қолмади. Аҳолининг умумий сони 1878 йилдан 1896 йилгача қарийб 25% га ўсиб, тахминан 3,2 млн кишини ташкил қилди. 1860 йилдан 1914 йилгача Дамашқ ва Халаб аҳолиси икки баробар ўсиб, 200 минг кишидан ошиб кетди, Байрут, Хам, Хомс, Қуддус, Акра, Ғазо, Наблус ва Хеврон шаҳарлари аҳолисининг сони 2,5 – 3 марта кўпайди. 1882 йилдан бошлаб Фаластинга Россия империясидан ва яна бир қатор Европа давлатларидан кўплаб кишилар кўчиб кела бошладилар. Улар «муқаддас ер»да деҳқончилик колонияларига асос солдилар. Бундан ташқари Фаластиннинг Яффа, Хайфа ва Назарет районларида немис протестантларининг жамоалари ташкил топди. Шимолий Кавказда Шомил бошчилигидаги миллий-озодлик ҳаракати руслар томонидан бостирилгандан сўнг Усмонийлар империясига кўчиб келган минглаб мусулмонлар ҳам Сурия ҳудудларида жойлашди.

Айни пайтда минглаб суриялик ва ливанликлар (асосан христианлар) ўз жойларини ташлаб Европа ва Америкага кўчиб кетдилар. Бу жараён асосан иқтисодий манфаат билан боғлиқ эди. Бу даврда аҳоли иқтисодий аҳволининг сезиларли яхшиланиши Усманийлар империясидаги умумий жараённинг давоми бўлиб қолди.

Европа капиталининг кириб келиши ишчанлик фаолиятининг ўсишига олиб келди. XIX асрнинг охири чораги – XX асрнинг бошларида Сурия провинцияларида Европа банкларининг филиаллари пайдо бўлди. Чет эл капиталининг (асосан французлар) фаол иштирокида замонавий инфраструктура шаклланди: автомобиль ва темир йўллар, порт иншоотлари қурилди. Доимий пароход қатнови йўлга қўйилди, телеграф линиялари ишга туширилди. Фақат йирик шаҳарлар эмас, чекка ўлкалар ҳам умумжаҳон бозор тизимига тортилди, товар-пул муносабатлари фаоллашиб, савдо ҳажми ошди. Европа цивилизациясининг маиший соҳадаги ютуқларига қизиқиш ортиб, шу хилдаги товарлар савдоси кўпайди.

XIX асрнинг охири чораги – XX асрнинг бошларида Сурия вилоятларини бошқариш тизимини такомиллаштириш давом этди. 1887–1888 йиллари маъмурий-худудий ўзгаришлар амалга оширилди: Қуддус санжақлигига махсус округ мақоми қайтарилиб, у бевосита ички ишлар вазирлигига бўйсунадиган бўлди. Байрут вилояти тикланиб, унинг таркибига Латакиядан Хайфагача бўлган қирғоқбўйи худудлари ва Фаластиннинг шимолий районлари киритилди. Шу тариқа XX асрнинг бошига келиб Сурия учта – Халаб, Дамашқ (Сурия) ва Байрут вилоятларига ва учта алоҳида округга – Тоғли Ливан, Қуддус ва Дейр эз-Зорга ажратилди.

Бу даврга келиб империяда шакланган усмонийлар бирлиги ғоясини Сурияда тарқатиш ва ташвиқот қилишнинг асосий воситаси давлат таълими тизими бўлиб қолди. Султон Абдул Ҳамид II ҳукмронлиги даврида давлат таълим тизими рағбатлантирилди ва ривожлантирилди. Бошланғич ва ўрта мактаблар ҳамда касбхунар билим юртлари очилишини кўзда тутган 1869 йилги таълим тўғрисидаги қонун XX аср бошларига келиб Сурияда тўлиқ ҳаётга татбиқ этилди. Суриянинг ҳамма вилоят ва алоҳида округларида бир ярим мингдан зиёд давлатга қарашли бошланғич ва ўрта мактаблар бўлиб, уларда 50 мингдан кўп ўқувчилар таълим оларди. Мактаблар дини ва қарашларидан қатъи назар Усманийлар империясининг барча фуқаролари учун очиб бўлсада, ўқувчиларнинг асосий

қисмини мусулмонлар ташкил қиларди. Христианлар ва яҳудийлар фарзандларини ўз диний мактабларига ёки гарблик миссионерлар очган мактабларга беришни маъқул кўрардилар.

Ироқ. 1802 йили Буюк Сулаймон вафот этгандан сўнг Ироқда феодал зодагонлар ўртасида ҳокимият учун кураш бошланиб, унга форс ҳукмдорлари, курд беклари ва кўчманчи қабилаларнинг бошлиқлари ҳам фаол аралашдилар. Натижада 1812 йили ҳокимиятни Буюк Сулаймониинг ўғли Саид пошо эгаллади ва 1817 йилгача Ироқни бошқарди. Бу даврда Порта Ироқдаги айирмачиларни тугатиш, кулеменларнинг¹ ўзбошимчалигига барҳам бериш учун ҳаракат олиб борди. Аммо бу ҳаракатлар натижа бермади. 1817 йили Саид пошо ўрнига Дауд пошо келиб, у Ироқни 14 йил амалда мустақил бошқарди. Дауд пошонинг миллати грузин бўлиб (Давид Манвелашвили), у тахминан 1774 йили Грузиянинг жанубида туғилган. 5–6 ёшлигида ўтирилган ва қул қилиб сотилган, 12 ёшида Буюк Сулаймонга совға қилинган. Ислоҳ динини қабул қилган. Таълим олишда катта муваффақиятларга эришиб, Буюк Сулаймоннинг қизига уйланган ва юқори лавозимларга тайинланган. Дауд пошо Буюк Сулаймоннинг ўлимидан сўнг қувғинга учраб, Абдул Қодир масжидида домлалик ҳам қилди. 1807 йилдан сиёсий фаолиятга қайтади.

Дауд пошо сиёсати Ироқда мустақил кучли давлатни тузишга қаратилган эди. Миср пошоси Муҳаммад Али сингари у ҳам қатор ислоҳотларни амалга оширди. У энг аввало Ироқдаги чет эл савдо компаниялари ва улар вакилларининг имтиёзларини бекор қилди, импорт товарларга юқори бож солиқлари ўрнатди. Бу, биринчи навбатда, Англиянинг Ост-Индия компанияси манфаатларига путур етказди. Натижада компания Ироққа қарши савдо қамалини эълон қилди ва Дауд пошо компания вакилларининг имтиёзларини тиклашга, келтирилган зарарни қоплашга мажбур бўлди. Шу тариқа маҳаллий савдогарларнинг манфаатларини ҳимоя қилишга қаратилган дастлабки уриниш муваффақиятсиз яқунланди.

Ироқни ўз ҳокимияти остида бирлаштиришга аҳд қилган Дауд пошо маҳаллий феодаллар ва қабилаларнинг сепаратизмига қарши

---

¹ Кулемен, мазмун жиҳатдан «мамлук» атамаси билан бир хил. Сўзнинг келиб чиқиши туркча бўлиши мумкин. «Современный Большой турецко-русский словарь» (М., 1998) китобида ёзилишича, *Кулемен* – куллардан ташкил топган қўшин.

кураш олиб борди. Айникаса, Курдистонни бўйсундириш жараёнида катта қийинчиликларга учради.

Курд бекларининг усмонийларга қарши кураши Эрон шоҳи томонидан қўллаб-қувватланар эди. 1821 йили Дауд пошо форслар томонидан Курдистон ҳукмдори қилиб тайинланган бекка қарши уруш бошлади, аммо курдлар ва форсларнинг бирлашган қўшинидан мағлубиятга учради. Шундан сўнг Дауд пошо Ироқнинг бошқа қисмларида яшайдиган форсларни қатагон қила бошлади, уларнинг мол-мулкларини тортиб олди, Карбало ва Нажафнинг шиа руҳонийларига қарашли бойликларни ҳам олиб қўйди. Бу тадбирлар Эрон ва Туркия ўртасидаги муносабатларни мураккаблаштирди ва 1821–1823 йиллардаги Эрон – Туркия урушининг сабабларидан бири бўлди. 1823 йили Порта билан Эрон ўртасида Эрзурумда имзоланган келишувга биноан Ироқ Курдистони яна усмоний пошолар қўлида қолди.

Дауд пошо Ироқдаги барқарор сиёсий ҳолатдан фойдаланиб, ўз бошқарувидаги ҳудудларда иқтисодни тиклашга киришди. Ироқда суғориш тизимлари, каналлар ва артезиан қудуқлар қурилиши бошланди. Зарур машина ва усқуналар Англиядан буюртма асосида келтирилар эди. Бу тадбирлар натижасида қишлоқ хўжалиги юқори суръатлар билан ривожланиб, янги ерларни ўзлаштириш жараёни тезлашди. Бошоқли экинлардан юқори ҳосил олишга эришилди. Янги техник экинлар: тамаки, нил бўёғи, пахта ва шакарқамиш етиштириш ўзлаштирилди. Дауд пошо худди Мисрдаги Муҳаммад Али сингари, Ироқнинг асосий маҳсулотлари – буғдой, арпа, хурмо, туз ва шу қабиларни сотиб олиш ва экспорт қилиш устидан монополия ўрнатди. Бу маҳсулотларни ташиш учун денгиз ва дарё кемалари сотиб олинди. Дауд пошо томонидан амалга оширилган тадбирлар Ироқ хазинасининг даромадини анча оширди. Маблагнинг катта қисми қурилишга, ҳарбий ва маданий тадбирларга йўналтирилди. Бағдод, Басра ва бошқа шаҳарларда кўприклар, бозорлар, жамоат мактаблари ва кутубхоналар қурилди. Дауд пошо ташаббуси билан Бағдодда босмаҳона ташкил қилинди.

Эрон билан бўлган уруш тажрибаси Дауд пошони европача типдаги мунтазам армияни ташкил қилиш лозимлигига ишонтирди. Янги ҳарбий қисмларда аскарларни ўқитиш европалик, асосан инглиз инструкторлари томонидан олиб борилди.

Дауд пошо Туркиянинг 1828–1829 йиллардаги рус-турк урушида мағлубиятга учраганидан фойдаланиб, ўзи бошқараётган мамлакатни мустақил қилишга ҳаракат қилди. У 1829 йилги Адрианополь сулҳи бўйича Портага юклатилган контрибуцияни тўлашдан бош тортди ва бу билан султон ҳукумагига нисбатан хурматсизлик қилди. Порта Дауд пошони исёнчи деб эълон қилди ва 1830 йили Халаб пошоси қўшинлари Ироққа бостириб кирди. Дауд пошо бу тўқнашувга жиддий тайёрланган эди, ammo тўқнашув натижасини шароит ҳал қилди. Ҳалокатли сув тошқини, ундан кейинги курғоқчилик ва эпидемия Ироқнинг силласини қуритди. 1831 йилги ўлат эпидемияси Дауд пошо армиясини деярли тўлиқ ҳалок қилди. Халаб пошоси қўшинлари ҳолдан тойган ва бўшаб қолган мамлакатни ҳеч қандай қаршиликларсиз эгаллаб олди. Дауд пошо ҳокимиятдан туширилиб, Ироқдан чиқариб юборилди. Бироқ у яна 20 йил ҳукумат хизматида юкори лавозимларни эгаллаб турди ва 1851 йили Мадинада вафот этди.

Ироқ Танзимат йилларида. Шундай қилиб, 1831 йили Ироқда кулеменлар ҳокимияти тугатилди. Пошоларни Истамбулдан тайинлаш амалиёти қайта тикланди. Усманийлар империясида 1839 йили эълон қилинган Танзимат Ироқда империянинг бошқа вилоятларига нисбатан анча суст жорий қилинди. Бунга асосий сабаблардан бири 1830-йилларнинг бошидаги курғоқчилик, ўлат оқибатларининг таъсири ҳамон сезилаётганлигида эди. Умуман Ироқда Танзимат принципларини жорий қилиш ва аниқ қонунлар ишлаб чиқиш жараёни қарийб ўттиз йилга чўзилди.

Ислохотчилар инсон ҳаёти, мулки, шаънининг тўлиқ дахлсизлигини, келиб чиқиши ва динидан қатъи назар Усманийлар империяси барча фуқароларининг қонун олдида тенглигини эълон қилдилар. Бу принциплар жамиятда турли миллат ва конфессиядаги кишилар ўртасида ҳамкорликнинг йўлга қўйилишида муҳим роль ўйнади.

Мусулмонлар билан мусулмон бўлмаганларнинг ҳуқуқлари амалда тенглаштирилиб, жузья солиғи давлат амалдорлари қарамоғидан чиқарилди, уни йигиш ва хазинага топшириш мусулмон бўлмаганлар жамоаларининг оқсоқолларига топширилди. Хазина тушумларини тартибга солишда халақит бераётган откуп тизими бекор қилинди. Ammo дастлабки тажрибалардан сўнг, хазина тушумларини кўпайтириш мақсадида Ироқда откуп тизими қайта жорий қилинди ва то XX асргача ўзгаришсиз амалда бўлди.

Ислохотчилар вақф ерларининг мақомини ўзгартиришга ҳам журъат қилмадилар.

Ҳарбий соҳада ҳам муҳим ислохотлар амалга оширилди. 1826 йили яничарлар корпусини тарқатиш тўғрисида қонун қабул қилинган бўлсада, у охирига етказилмади. 1843 йили жорий қилинган 5 йиллик умумий ҳарбий мажбурият Ирокнинг бир қисмида фақат 1870 йили татбиқ қилинди.

1864 йилги вилоятлар тўғрисидаги қонун ҳам усмонийлар марказий ҳокимиятини мустаҳкамлашга қаратилган бўлиб, жойларда анча қийинчиликлар билан жорий қилинди. Порта томонидан тайинланадиган вилоят бошлиғи – вали ушбу қонунга кўра суд ҳокимиятидан ва солиқ тушумларини тасарруф этишдан маҳрум қилинди. Солиқ тушумларини бошқариш учун Порта томонидан махсус амалдор – *дафтардор* (ҳазиначи) тайинланадиган бўлди.

1861 йили ички божхоналар бекор қилиниб, бу империянинг турли ўлкалари ўртасида савдонинг ривожланиши ва иқтисодий алоқаларининг жадаллашувига хизмат қилди.

1864 йилги қонун бўйича суд ҳокимияти ижро ҳокимиятидан ажратилди, бироқ суд ислохоти фақат тижорат ва жиноят ҳукукларига тааллуқли бўлиб, фуқаролик ишлари шариат судлари ихтиёрида қолди.

Ироқда биринчи ташкил қилинган вилоят Бағдод бўлиб, унинг валиси этиб Ахмед Мидхат пошо тайинланди. Мидхат пошо (1822–1883) Усмонийлар империясининг йирик давлат арбоби, турк конституциячилик ҳаракатининг етакчиси, 1876 йилги Усмонийлар конституциясининг муаллифи эди. Туркия ҳукумати 1869 йили Мидхат пошого фавкулудда ваколатлар бериб, уни Бағдод валиси ва бир пайтда олтинчи ҳарбий корпуснинг кўмондони ҳам этиб тайинлади. Танзимат қонунларига биноан ҳарбий ҳокимият фуқаролик ҳокимиятидан ажратилган бўлсада, Ироқда Мидхат пошо кўлида катта ҳарбий ва фуқаролик ҳокимияти жамланган эди.

Мидхат пошо бир қатор маъмурий ва маданий ислохотларни амалга оширди. У 1864 йилги қонун бўйича янги судларни ташкил қилди, шаҳарларда муниципал кенгашлар («баладия») жорий қилди, янги мактаблар очди. Мидхат пошо даврида ўгил болалар учун биринчи ўрта мактаб, ҳарбий билим юрти ва биринчи касалхона очилди. 1869 йили Мидхат пошо ташаббуси билан Бағдодда турк ва араб тилларида биринчи расмий газета чиқа бошлади.

Ироқда хурмо дарахти, донли ва техник экинлар майдонларини кенгайтириш, суғориш иншоотларини таъмирлаш пошонинг алоҳида эътиборида бўлди.

Мидхат пошонинг турклар ҳукмронлигини мустаҳкамлашга йўналтирилган энг йирик тадбири 1871 йили Кувайт ва ал-Хосанинг забт этилиши бўлди. Бу ҳудудлар Ироқдаги турк ҳукмдорларига бўйсунадиган алоҳида маъмурий бирлик – санжакликка ажратилди.

Мидхат пошо ислоҳотлари Ироқда бошқарув тизимини ислоҳ қилишга, қўшни вилоятлар ва империя маркази билан яқин алоқалар ўрнатишга қаратилган эди. 1871 йили Мидхат пошо Адрианополга ўтказилгандан кейин ўрнига келганлар дастлаб унинг ишларини давом эттиришга ҳаракат қилдилар, аммо маблағ етишмаслиги ва бошқа сабаблар туфайли Мидхат пошо мўлжаллаган кўпгина ислоҳотлар фақат қоғоздагина қолиб кетди.

Ижтимоий-иқтисодий жараёнлар. Чет эл капиталининг кириб келиши. Танзимат ислоҳотлари арафасида Ироқда ҳозирги замон тушунчасидаги саноат йўқ эди. Ҳунармандчилик ўтроқ ва ярим кўчманчи аҳолининг энг асосий эҳтиёжларини қондирар эди, холос. Бу ерда асосан пахта ва жун матолар, гиламлар тўқиш, тери буюмлари ишлаб чиқариш йўлга қўйилган эди. Баъзи мануфактура типидagi нисбатан йирик корхоналар экспортга маҳсулот тайёрлаш билан шуғулланар эди. Бундайлар қаторига Бағдоддаги тери ошлаш заводларини, Мосулдаги папирус қоғози тайёрловчи устахоналарни, Басрадаги хусусий верфларни, инглиз компанияларига қарашли жун тозалайдиган корхоналарни киритиш мумкин. Ҳар йили хурмоларни четга жўнатиш учун қадоқлаш мавсумида 25 минг киши шу иш билан банд бўларди.

Бағдод ва Мосулда мудофаа вазирлигига қарашли йирик корхоналар ишлаб турарди. Бироқ Европадан фабрика товарларининг оқиб келиши маҳаллий ишлаб чиқаришнинг кескин камайишига олиб келди. Ироқда қўлбола усул билан нефть, туз, аччиқтош ва бошқа минераллар қазиб олиш анча ривожланади. Нефтьдан уйларни иситиш ва ёритишда фойдаланилар эди. Мидхат пошо даврида нефть ёрдамида йўлларни ёритиш ҳам йўлга қўйилган эди.

XIX аср 60-йилларида Ироқ иқтисодиётида маълум жонланиш кузатилади. 1861 йили ички божхоналарнинг бекор қилиниши ички

ва ташқи савдонинг ривожланишига катта таъсир кўрсатди. Худди шу даврда жаҳон бозорида қишлоқ хўжалик маҳсулотларига талаб ошди. Шу сабабли Ироқ экиладиган ерларнинг ҳажмини кенгайтириб, мелиоратив ҳолатини яхшилашга эътибор қаратди. Қишлоқ хўжалиги экспортга йўналтирилиб, 1886 йилдан 1896 йилгача, ўн йил ичида хурмо экиладиган майдонлар ҳажми беш марта оширилди. XX асрнинг бошларига келиб хурмо етиштириш XIX аср 60-йилларига нисбатан уч марта кўпайди.

Савдонинг ривожланиши транспорт ва алоқа воситаларининг ҳам ривожланишига олиб келди. XIX асрнинг охириги чораги ва XX асрнинг бошларида Ироққа чет эл капиталининг жадал кириб келиши кузатилади. Айниқса, инглиз компаниялари кўпгина соҳаларни монополаштириб олишган эди. Масалан, XX аср бошига келиб Дажла дарёсида транспорт ҳаракати инглизлар томонидан тўлиқ монополаштирилган эди. XX аср бошларига келиб Ироқда Франция, Бельгия ва Италия капиталистлари инглизлар билан рақобатлаша бошлади. Аммо асосий рақобатчи немис империалистлари бўлди. Германиянинг Усманийлар империяси билан дўстона муносабатлари уларга XIX аср охири – XX аср бошларида Бағдод, Басра ва Мосулда консулик идораларини очиш имконини берди. Инглизлар билан доимий рақобатда немислар Ироқ нефть конларининг имкониятларини ўрганиш билан шуғулланди, 1903 йили Бағдод темир йўлини қуриш бўйича шартнома имзолади. Бу шартномага биноан Германия темир йўлнинг икки томонидан 20 км худуддаги қазилма бойликлардан фойдаланиш ҳуқуқини олди. Бу немис капиталининг йирик галабаси эди. Чет эл олимларининг таъкидлашича, мамлакат ривожини учун нефтнинг аҳамиятини ҳали кўпчилик англаб етмаган эди.

Шунга қарамасдан Ироқ экспорти ва импортида биринчи ўринни инглизлар эгаллайди. XX аср бошларида Басра портига келган кемаларнинг 77% и Англияга, 14% и бошқа Европа давлатларига ва фақат 6% и усманийларга қарашли эди. Шу даврда Ироқ импортининг 2/3 қисми, экспортнинг 1/3 қисми инглизларга тегишли эди. Улар нарх-навони белгилаб, бундан катта фойда олардилар. Масалан, XX аср бошларида Англия кўмири Ироқда Англиядагига нисбатан 6 марта қимматга сотиларди.

Европаликларнинг Ироққа сиёсий ва мафкуравий кириб келишида миссионерлик ташкилотларининг роли катта бўлди.

Ироқ ҳудудида иезуитлар, лазаритлар, кармелитлар, доминиканлар, капуцинлар, августиинлар ва бошқа бир катор христианлик миссионер ташкилотлари фаолият юритарди.

Саудия Арабистони. 1803 йили Макканинг ва 1804 йили Мадинанинг ваҳҳобийлар томонидан босиб олинди. Усманийлар ҳукуматини талвасага солиб қўйди. Усманийларни камбағал чўл шаҳарларининг йўқотилиши эмас, султоннинг маънавий обрўсига катта путур етказилганлиги ташвишга солаётган эди. Болқондаги урушлар ва Россия билан келишмовчиликлар давом этаётганлиги туфайли Порта ваҳҳобийларга қарши катта куч ажрата олмасди. Шунинг учун ваҳҳобийларни тор-мор қилишнинг ягона йўли уларга қарши султоннинг вассали ҳисобланган Муҳаммад Алини жўнатиш эди.

1805 йили Мисрда ҳокимиятни эгаллаб олган Муҳаммад Али биринчи навбатда ўз ҳокимиятини мустаҳкамлаш, рақибларини йўқ қилиш, Мисрни инглизлар тажовузидан ҳимоя қилишга ва мухолифат қаршиликларини енгишга қаратди. Шунинг учун султоннинг чақириғига бирданига жавоб бера олмади, фақат 1809 йили Арабистонга қарши жиддий ҳарбий экспедиция тайёрлади. Мисрни деярли мустақил бошқараётган Муҳаммад Алини анча қимматга тушадиган Арабистон кампаниясига бошлаган сабаб фақат султоннинг илтимоси эмасди. Унинг араб-мусулмон империясини тузиш глобал режаси мавжуд бўлиб, Ҳижозни ва унинг муқаддас шаҳарларини босиб олиш ана шу геосиёсий гоёни амалга ошириш йўлидаги муҳим қадам сифатида қаралаётган эди.

1810 йил 3 сентябрда Муҳаммад Али пошо диван йиғилишини чақирди ва унда султоннинг вакили Исо оға Миср қўшинларининг Ҳижозга юриш бошлаганлигини тантанали равишда эълон қилди. Аммо экспедиция бир йилдан сўнг, 1811 йили бошланди. Шу йили декабрда Макка атрофида бўлган ҳал килувчи жангда ваҳҳобийлар Тусун бошчилигидаги мисрликлар қўшини устидан галабага эришди. Ҳижозни эгалламаса Мисрдаги ҳокимияти ҳам мустаҳкам бўлмаслигини Муҳаммад Али тушунар эди. Шу сабабли янги юришга жиддий тайёрлана бошлади.

1814 йилнинг охирида бошланган янги юришга Муҳаммад Алининг ўзи бошчилик қилди. 1815 йил январда Ҳижоз билан Наж орасидаги стратегик жиҳатдан муҳим бўлган Асира остонасидаги жангда ваҳҳобийлар тор-мор қилинди. Аммо шу пайтда Мисрда

бошланган тартибсизликлар туфайли Муҳаммад Али юришни давом эттирмасдан Мисрга қайтишга мажбур бўлди.

1815 йил баҳорда сулҳ тузилиб, Ҳижоз мисрликлар қўлига ўтди. Шимолий ва Шимоли-Шаркий Арабистон ваҳобийлар қўлида қолди. Ваҳҳобийлар амири Абдулла Мадинадаги мисрлик губернаторга бўйсунисига ваъда берди ва турк султонига вассалликни тан олди. Бундан ташқари амир ҳаж сафари хавфсизлигини таъминлашни ва ваҳҳобийлар томонидан таланган Макканинг хазинасини қайтаришни ҳам ўз зиммасига олди.

Аммо тузилган сулҳ бошданок уни ўзлари учун ҳақоратли ҳисоблаган ваҳҳобийларни ҳам, Саудлар амирлигини тўлиқ тормор қилишни истаётган Усманийлар султонини ҳам ва ниҳоят, тўлиқ ғалабани деярли қўлга киритган Муҳаммад Алини ҳам каноатлантормас эди.

1816 йили Арабистондаги қонли уруш янгидан бошланди. Ваҳҳобийларга қатор талафотлар етказган мисрликлар армияси 1818 йил бошида Нажга кириб келдилар, шу йили апрель ойида ваҳҳобийларнинг кучли ҳимояланган пойтахти Диръияни қамал қилдилар. Беш ойлик қамалдан кейин 1818 йил сентябрда Диръия забт этилди. Ваҳҳобийлар амири Абдулла асир тушди ва кейинчалик Истамбулда қатл қилинди. Шу тариқа Саудларнинг Арабистондаги биринчи давлати барҳам топди.

Миср босқинидан сўнг бутун Арабистон Усманийлар империяси таркибида ҳисобланарди, амалда эса Миср ҳукмдори Муҳаммад Али томонидан тайинланадиган мисрлик пошолар бошқарарди. Мамлакат хароб ҳолга келган, ҳамма жойда қурғоқчилик ва очлик ҳукм сураб, қишлоқлар вайрон қилинган эди. Шунга қарамасдан ваҳҳобийларнинг қаршилиги деярли тўхтамади. Қатл қилинган амир Абдулланинг амакиси Турки бошчилигида 1821 йили қўзғолон кўтарилди. Турки мисрлик ҳукмдорни ҳайдаб, ваҳҳобийлар давлатини тиклади, пойтахтни вайрон қилинган Диръиядан 1822 йили яхши ҳимояланган Риёдга кўчирди. Ваҳҳобийларга қарши жўнатилган мисрлик қўшинлар сувсизлик, очлик ва эпидемиядан қирилиб кетди. Шундан сўнг Муҳаммад Али Нажнинг фақат Қосим ва Шаммар ҳудудлари билан чегараланишга мажбур бўлди. Нажнинг қолган қисми мисрликлардан тозаланди. 1827 йили эса мисрликлар Қосим ва Шаммардан ҳам қувиб чиқарилди. Ўз ерларини тиклаб бораётган ваҳҳобийлар 1830 йили Ал-Хосани эгалла-

дилар. 1834 йили Туркининг ўғли амир Фейсал ўзини ваҳҳобийлар давлатининг ҳукмдори деб эълон қилди. Аммо 1836 йили Хуршид пошо бошчилигидаги мисрлик қўшинлар Нажга бостириб кирдилар ва 1838 йили уни иккинчи марта эгаллади. Амир Фейсал асир олиниб, Қоҳирага жўнатилди.

Нажнинг иккинчи марта забт этилиши Муҳаммад Алининг Англия билан шусиз ҳам мураккаб бўлиб турган муносабатларини янада чигаллаштирди ва 1839–1841 йиллардаги Шарқий инкирознинг сабабларидан бири бўлди. Жиддий халқаро можарога тортилган Муҳаммад Али 1840 йили ўз қўшинларини чақириб олиш ва Арабистондан бутунлай чиқиб кетишга мажбур бўлди. Ваҳҳобийлар ўз ҳокимиятини тикладилар.

Мисрликлар мамлакатни тарк этганидан сўнг Арабистон яна қатор вилоятларга бўлиниб кетди. Булар Қизил денгиз қирғоқларида Ҳижоз ва Яман, Марказий Арабистонда ваҳҳобийларга қарашли Наж, Қосим ва Шаммар, Форс бўғозида эса Уммон эди. Арабистон яриморалининг жануби ва Уммондан бошқа ҳудудлари расман усмонийлар суверенитети остида бўлсада, амалда бу кичик феодал давлатлар ўз ҳукмдорлари томонидан мустақил бошқарилар эди.

1843 йили Мисрдаги асирликдан қочиб келган амир Фейсал саудларнинг тикланган давлатига бош бўлди. Аммо давлат ўзининг аввалги қудратига етишига анча бор эди. 1846 йили кучсизланиб қолган давлат Туркияга вассалликни тан олиб, ҳатто йилига 10 минг талер хирож ҳам тўлайдиган бўлди. Ваҳҳобийлар давлатида ички барқарорлик ҳам йўқ эди. 1865 йили амир Фейсал вафот этгандан сўнг унинг уч ўғли ўртасида ҳокимият учун қонли кураш бошланди. 1870 йили амирлик тарқалиб кетди.

XIX аср охири – XX аср бошларида амир Фейсалнинг набираси Абдулазиз саудларнинг учинчи давлати – Саудия Арабистони Қироллигини тузиш учун курашга бошчилик қилди. У 1902 йили Эр-Риёдни эгаллаб, валини ҳокимиятдан туширади. Рашидийлардан бўлган вали ёрдам сўраб Портага мурожаат қилади. Аммо ёрдамга келган турк қўшинлари мағлубиятга учраб, қайтиб кетишга мажбур бўладилар. Абдулазизнинг янги қиролликни ташкил қилиш учун кураши XX аср 30-йилларигача давом этди. 1932 йил 23 сентябрда Наж ва Ҳижоз ягона давлатга бирлашиб, Абдулазиз Саудия Арабистони қироли бўлди.

Кувайт. Арабистон ярим оролида ўзларининг давлатини тузган саудлар XVIII асрнинг охирида Форс қўлтиғи қирғоқларидаги Ал-Хоса, Уммон, Баҳрайн ва «Қароқчилар қирғоғи»даги¹ амирликлар ерларини босиб олиб, Кувайтга ҳам таҳдид қила бошладилар. Аммо маҳаллий аҳолининг жасоратли қаршилиги туфайли Кувайт ўз мустақиллигини сақлаб қолди.

Айни пайтда Форс қўлтиғида инглизлар фаоллашиб қолган эди. Улар Кувайтнинг қийин ташқи аҳволдан фойдаланиб, амир Абдалла ибн Сабах ас-Сабахни (1762–1812) Англия билан дўстона муносабатлар ўрнатишга рози қилди. 1793 йили Эл-Кувайтда инглизларнинг биринчи факторияси қурилди.

XIX асрнинг биринчи ярмида Форс қўлтиғида инглизлар бир қатор урушларни келтириб чиқарди. Бу урушларда ваҳҳобийлар, мисрликлар, эронликлар, Араб амирликларининг ҳукмдорлари қатнашди. Натижада уларнинг кўпчилиги инглизлар билан тенг бўлмаган шартномаларни имзолашга мажбур бўлдилар.

Кувайт инглизларнинг шартнома тузиш ҳақидаги таклифларини усталик билан рад этиб, ваҳҳобийлар, турклар ва форслар билан ҳам келишувга бормасдан узоқ вақт бу жараёнлардан четда туришга муваффақ бўлди.

1866 йили ҳокимиятга келган Абдалла ибн Сабах ас-Сабах (1866–1892) туркларнинг ваҳҳобийларга қарши 1871 йилги ҳарбий кампаниясида иштирок этди. Бутун Форс кўрфазини босиб олган усмонийлар Кувайт амирини урушдаги кўмаги учун мукофотлаб, уни султоннинг Кувайтдаги ноиб деб тан олди. Аммо Кувайт амирларининг Туркияга таяниши ўзини оқламади. Усмонийлар империяси чуқур ижтимоий-иқтисодий ва сиёсий тушкунликка юз тутди ва 1877–1878 йиллари Россия билан бўлган урушда енгилди. Бундан фойдаланган инглизлар Англияни Форс кўрфазиди «тартибнинг кафолати» деб тан олишга султон Абдул Ҳамидни мажбур қилди. Натижада Баҳрайн билан Қатар Англияга вассалликни тан олиб, у билан шартнома имзолади.

---

¹ XIX аср 80-йилларида Кувайтнинг бану агбан қабиласи Баҳрайнни эгаллаб олади. Янги ҳукмдор ваҳҳобийлар билан иттифоқ тузиб, Форс қўлтиғидаги инглиз кемаларини талай бошлайди. Шу сабабли Форс қўлтиғининг Шарқий Арабистон қирғоқлари инглиз манбаларида «Қароқчилар қирғоғи» номини олган.

Кувайт билан бир оз кийинроқ бўлди. Сабаби Кувайт 1880-йиллардан Форс қўлтиғига киришни истаётган Германия, Россия ва Франциянинг ҳам қизиқишини уйғотиб келаётган эди. Германия Порта ёрдамида Берлин – Бағдод – Эл-Кувайт темир йўлини куриш учун концессияни қўлга киритган эди. Англия эса ўзининг Форс қўлтиги худудидаги монопол ҳолатини йўқотмаслик учун Кувайтга босимни кучайтирди. Натижада амир Муборак ибн Сабах ас-Сабах (1896–1915) Кувайт устидан Буюк Британия назоратини ўрнатишга розилик билдириб, 1899 йил 23 январда инглиз-кувайт махфий шартномасини имзолади. Шартнома амалда Кувайтни Англиянинг протекторатига айлантирди.

Баҳрайн билан Англия ўртасида 1820 йили Тинчлик тўғрисида бош шартнома имзолангандан сўнг Баҳрайн ҳам амалда Буюк Британияга қарам мамлакатга айланди. 1853 йил Уммон билан Англия ўртасида тузилган «абадий тинчлик» тўғрисидаги шартномага Баҳрайн амири шайх Муҳаммад имзо чекишдан бош тортди. Бироқ унга ёрдам бериши мумкин бўлган Эрон бабийлар ҳаракатини (1848–1852) бостириш, кейин эса Ҳирот масаласида Англия билан вужудга келган можарони ҳал қилиш, Усманийлар империяси эса Қрим уруши билан (1853–1856) банд бўлганлиги сабабли шайх Муҳаммад инглизлар билан янги шартномани имзолашга мажбур бўлди. Шартнома расман «кул савдосини тугатиш борасида янада таъсирли чоралар ҳақида» деб аталса-да, аслида илгари ўрнатилган Баҳрайннинг Англияга қарамлигини таъкидлар эди. Кейинги йилларда шайх Муҳаммаднинг Эрон ва Туркияга ишониб Англия босимидан қутулишга қилган ҳаракатларига инглизлар чек қўйишди. 1861 йили шайх Муҳаммад инглизлар томонидан «таклиф» қилинган янги Конвенцияни имзолашга мажбур бўлди. Конвенция Баҳрайннинг Англияга қарамлигини янада оширди.

Ўзининг қарам ҳолатини охиригача тушунмаган шайх Муҳаммад 1863 йили Қатар билан вужудга келган чегара муаммосини икки давлатнинг ички иши деб қараб, Британия вакилига мурожаат қилишни лозим топмади. Натижада минтақада «тартиб ўрнатиш» топшириғини олган Британия вакили 1867 йили шайх Муҳаммадни ҳокимиятдан четлатди.

Баҳрайн ҳукмдори бўлган шайх Али бен Халифа ал-Халиф инглизлар босими остида 1861 йилги конвенциянинг барча моддаларини тасдиқлади.

Форс кўрфази минтақасида ривожланган давлатлар ўртасида кучайиб бораётган рақобат Англияни бу ерда ўз позициясини янада мустаҳкамлашга ундади. 1892 йили мартда Баҳрайн амири шайх Исо «Охирги махсус келишув»ни имзолади. Баҳрайн ўз мустақиллигини тўлиқ йўқотди. 1904 йилдан фақат ташқи эмас, ички сиёсат масалалари ҳам Форс кўрфазидаги Британия сиёсий резиденти ихтиёрига ўтди.

Қатар. Юқорида айтилганидек, инглизлар аксарият амирликлар билан тузилган иттифокни ваҳҳобийлар билан ҳам расмийлаштиришга ҳаракат қилишди. Аммо ваҳҳобийлар рад жавобини бериб, ғайридинларга қарши жиҳод эълон қилдилар ва ўзларининг Форс кўлтиғига эга бўлиш даъвосини илгари сурдилар. Бу инглизлар билан 1798 йили шартнома тузган Маскат амири Султон бин Аҳмад режаларига ҳам мос тушмасди. Натижада Қароқчилар қирғоғидаги қабилалар билан инглиз-маскат флоти ўртасида уруш бошланиб, 1808 йили маскатликлар Баҳрайн ва Қатар қирғоқларида тор-мор қилинди. Бу инглизларнинг Ост-Индия компаниясини анча қийин аҳволга солиб қўйди. Уларнинг савдо кемалари Форс кўлтиғидан нарига ўта олмай қолдилар. Бунга жавобан 1819 йили ўта замонавий курулланган инглиз-ҳинд флоти рақибларининг ҳарбий флотини тор-мор қилиб, арабларнинг таянч пунктлари бўлган Рас ал-Хайма, Шаржа, Умм ал-Қайван ва Дубайни забт этдилар. Қароқчилар қирғоғи батамом тор-мор қилинди.

Тинчлик музокаралари натижасида 1820 йили Қароқчилар қирғоғи амирлари билан инглизлар ўртасида «Тинчлик тўғрисида бош шартнома» имзоланди. Аммо минтақадаги ҳамма амирлар ҳам шартномани имзоламади. Қатар шайхлари шартномани имзолашдан бош тортдилар ва расман Усманийлар империясининг тарқибий қисми бўлиб қолаверди. 1830–1850 йилларда инглизлар яна бир қатор шартномаларни имзолашга эришдилар. Шундан сўнг Қароқчилар қирғоғи расман Шартномавий Уммон номини олди, маҳаллий аҳоли эса ўз юргларини ас-Сир деб аташда давом этдилар.

Қатарлик шайхларнинг инглизлар билан муросага келишмаганлигини уларга ваҳҳобийларнинг таъсири кучлилиги билан изоҳлаш мумкин. Инглизларга эса Ҳиндистонга ўтадиган денгиз йўлининг хавфсизлигини таъминлаш учун Форс кўрфазидаги давлатлар устидан тўлиқ назорат ўрнатиш зарур эди.

1860 йили Сувайш канали курилиб, Ҳиндистон ва Узоқ Шарққа энг яқин денгиз йўли очилгандан сўнг минтақадаги ҳарбий-сиёсий

ҳолат кескин ўзгарди. Миср сиёсий жиҳатдан кучсиз давлат бўлиб, бирон бир Европа давлатининг таъсирига тушиб қолиши аниқ эди. Шу боис инглизларнинг асосий вазифаси Сувайш канали устидан ўз назоратини ўрнатиш бўлди. Айниқса минтақада Германия таъсирининг ошиб бораётганлиги инглизларни бу ерда таянч нуқталарини кўпайтиришга, минтақадаги позициясини янада мустаҳкамлашга мажбур қилаётган эди.

1875 йили Сувайш канали компаниясининг асосий акционери бўлиб олган Англия Қатарга босим ўтказишда давом этди. Бироқ Қатар ҳукмдори бўлиб олган шайх Бану Хожар Қосим бин Муҳаммад Англия билан бирорта шартнома имзолашга рози бўлмади. Ўтказилган музокаралар натижасида шайх Қосим инглизларнинг маслаҳатларини инobatга олишни ваъда қилиш билан чекланди. Инглизларнинг ҳар қанча уринишларига қарамасдан шайх Қосим то 1913 йил вафотигача Англия протекторатига рози бўлмади.

Уммоннинг ҳам XIX асрдаги тарихи Форс кўрфазидagi жараёнлар ва бу ердаги инглиз экспансияси билан чамбарчас боғлиқ. Шартномавий Уммон тузилгандан сўнг маълум муддат сақланиб қолган мустақиллик элементлари XIX асрнинг охирида султон Фейсалнинг Франция билан яқинлашишга уриниши натижасида йўқ қилинди. 1899 йили инглизлар султонга ультиматум жўнатиб, Бендердан французлар флотининг чиқариб юборилишини талаб қилдилар. XX асрга Уммон сиёсий ва иқтисодий жиҳатдан метрополияга тўлиқ бўйсунувчи Британия протекторати сифатида кириб келди.

Яман имомлари XVIII аср охирида йўқота бошлаган ҳокимиятини XIX асрда ҳам тўлиқ тиклай олмадилар. Имом Муҳаммад бен Яхъё кабилалар ўртасидаги ўзаро можароларни ҳал қилишда ёрдам сўраб Усманийлар империясига мурожаат қилди.

Сувайш канали очилгандан сўнг Усманийлар ўзларининг Арабистондаги мулклари билан денгиз орқали тўғридан-тўғри алоқа ўрнатиш имкониятига эга бўлдилар. 1872 йили улар Арабистон яриморалига, жумладан Яманга кучли ҳарбий экспедиция жўнатдилар ва турк аскарлари деярли қаршиликларсиз Санага келиб тушдилар. Турклар ўзларининг бош мақсади мамлакатда тинчлик ўрнатиш ва хавфсизликни таъминлаш эканлигини эълон қилдилар. Аммо иқтисодий соҳада уларни фақат солиқ йиғиш ва

Истамбулга жўнатишдан бошқа ҳеч нарса қизиқтирмади. Салифда очилган туз конлари ҳам маҳаллий аҳолига катта фойда келтирмади. Натижада 1891 йили бошлаган кўзғолон фақат 1897 йили бостирилди. Аммо турклар маъмуриятининг тикланиши узоққа бормади. 1904 йили янги кўзғолон бошланиб, то 1911 йилгача давом этди.

XXIV боб бўйича саволлар

1. Муҳаммад Али ҳукмронлик йиллари Сурия учун қандай аҳамиятга эга бўлди?
2. Танзимат ислоҳоти йиллари Суриянинг маъмурий бўлиниши ва бошқарилишида қандай ўзгаришлар бўлди?
3. Сурияда капитализм ривожланишининг қайси жиҳатларини ажратиб кўрсатиш мумкин?
4. Дауд пошо ислохотлари Ироқ тараққиёти учун қандай аҳамиятга эга эди?
5. Танзимат ислохотлари Ироқ иқтисодий ҳаётида қандай ўрин тутди?
6. Чет давлатларнинг араб мамлакатларига кириб келиши уларнинг иқтисодий ва сиёсий ривожланишида қандай аҳамиятга эга бўлди?

У БЎЛИМ

ХІХ АСР – ХХ АСР БОШЛАРИДА АФРИКА

XXV БОБ. ХІХ АСР – ХХ АСР БОШЛАРИДА АФРИКАДАГИ АРАБ МАМЛАКАТЛАРИ

Миср. 1801 йили француз қўшинлари Мисрни тарк этгандан сўнг аввалги иттифоқчилар – инглизлар, мамлуклар ва турклар ўртасида келишмовчиликлар бошланиб кетди. 1803 йили Франция босими остида Англия ўз қўшинларини Мисрдан олиб чиқиб кетди. Амьен тинчлик сулҳининг шартларига кўра Миср турк султонига қайтарилди. Шунга қарамасдан Англия ва Франция мамлукларнинг турли гуруҳларига таянган ҳолда Мисрдаги ўз таъсирларини йўқотмасликка ҳаракат қилдилар. 1802–1804 йиллари мамлук бейлари билан Туркия ўртасида ҳокимият учун кураш тўхтамади.

Миср тарихидаги янги давр турк армияси таркибига кирувчи албан корпуси бошлиғи Муҳаммад Али номи билан боғлиқ. Албан корпуси Наполеонга қарши курашиш учун Мисрда жўнатилган эди. 1803 йили корпус ёрдамида Қохирада мамлуклар ҳокимияти ўрнатилди. Бироқ мамлукларнинг эски тартибларни тиклаш учун қилган уринишларига қарши 1804 йили Қохирада Муҳаммад Али бошчилигида кўзғолон бошланди. У ал-Азхар шайхи билан алоқа боғлади. Ўз қўшинларига эга бўлмаган шайх албан корпусини қўллашдан манфаатдор эди. Кўзғолончилар мамлук бейи Усмон Бардийсининг саройини вайрон қилиб, мамлукларни шаҳардан қувиб чиқардилар. Қохира шайхлари Александрия ҳукмдори Хуршидни Миср пошоси, Муҳаммад Алини эса унинг ўринбосари деб эълон қилдилар.

Тўрт ойлик химоядан сўнг Муҳаммад Али мамлукларни Юқори Мисрда сиқиб чиқарди. Айна пайтда Хуршид эски солиқларни тиклади, унинг турк қўшинлари эса қохираликларни талашда давом этдилар. 1805 йил апрелда қохираликларнинг Хуршидга қарши кўзғолони бошланди. Муҳаммад Али кўзғолончиларни қўллаб-қувватлади. Хуршид шаҳардан қувилгандан сўнг Қохира шайхла-

ри Муҳаммад Алини Миср пошоси этиб сайладилар, Туркия ҳукуматининг эса буни тасдиқлашдан бошқа чораси қолмади. Муҳаммад Али тез орада чекланмаган ҳокимиятга эга бўлди.

У мамлуклар билан курашни давом эттирди. 1807 йили инглиз-турк уруши пайтида инглизлар Александрияга десант туширдилар, аммо Муҳаммад Али уларни тор-мор қилиб, таслим бўлишга мажбур қилди. Шундан кейин мамлук феодаллари ҳам қаршиликни тўхтатишга рози бўлдилар.

Муҳаммад Али даврида Мисрнинг ривожланиши. Мисрнинг Усманийлар империясидан амалда мустақиллиги, мамлук феодаллари ҳукмронлигининг тугатилиши мамлакатнинг иқтисодий ривожланиши учун қулай шароит яратди. Миср иқтисодий тараққиёт бўйича илгари ҳам Усманийлар империясининг Арабистон ва Анатолиядаги ҳудудлари ичида анча юқори турарди. Муҳаммад Али томонидан амалга оширилган ислохотлар натижасида Миср иқтисодий ва маданий тараққиётнинг янги босқичига кўтарилди. Аслида ислохотларга олиб келган сабаб кучли, европача кулланган ва ўқитилган армияга эга бўлиш истаги бўлса-да, ислохотчилик фаолияти ижтимоий муносабатлар, иқтисод, маданият ва давлат бошқарувининг турли соҳаларини қамраб олди.

Энг муҳим соҳалардан бири аграр ислохот бўлди. Унинг натижасида 1811 йилга келиб Муҳаммад Али мамлук бейларининг имтиёзли ҳолатини тўлиқ йўқ қилди. Мусодара қилинган ерларнинг бир қисмини феллахларга тарқатди. Унинг даврида янги суғориш тизимлари бунёд этилди, экиладиган майдонлар қарийб икки баробар кенгайди. Пахта ва бошқа экспортбоп экинларга катта аҳамият берилди. Бироқ қишлоқ хўжалик маҳсулотларини сотиб олишга давлат монополияси ўрнатилганлиги сабабли халқнинг аҳволи анча оғирлигича қолаверди. Натижада қатор кўзғолонлар бўлиб, барчаси шафқатсизлик билан бостирилди.

Ҳарбий ислохот мамлакатнинг ҳарбий қудратини юксалтиришга қаратилган эди. Муҳаммад Али европаликлар, асосан французлар ёрдамида замонавий армияни шакллантирди, уни янги артиллерия билан қуроллантирди, ҳарбий флотга асос солди. 1830 йили Миср армиясида 150 минг аскар, флотда 32 та ҳарбий кема бўлиб, жанговар қобилияти жиҳатидан турк султони армиясидан анча устун эди.

Ҳарбий ислохот бир қатор саноат корхоналарининг ҳам қурилишига олиб келди. Чўян қуйиш, қуролсозлик ва порох завод-

лари, куюв-механика устахонаси, тўқимачилик мануфактуралари очилди. Александрия верфларида янги ҳарбий кемалар қурилиши давом этди. 1840 йили саноат типидаги корхоналарда 35 минг ишчи меҳнат қиларди.

Молия тизими ва давлат бошқаруви аппарати ҳам европача намунада қайта ташкил қилинди. Вазирликлар ташкил қилинди, Миср егита провинцияга бўлиниб, ҳар бирига марказий ҳокимиятга бўйсунувчи губернатор тайинланадиган бўлди.

Таълимни ривожлантиришга ҳам эътибор қаратилиб, Европа фани ва техникаси ютуқлари билан қизиқиш рағбатлантирилди. Муҳаммад Али даврида бошланғич ва ўрта мактаблар, тўрт йиллик махсус ўқув юртлари очилди, ҳарбий билим юртлари пайдо бўлди. Европа дарсликлари ва илмий адабиётлар араб тилига таржима қилинди. Муҳаммад Али Франциядан муҳандислар, юристлар, ўқитувчилар, врачларни ишга таклиф қилди. Ёш мисрликларни ўқиш учун Европага жўнатиш одат тусига кирди. Биринчи босма хона иш бошлади, 1828 йили эса Мисрнинг биринчи газетаси чиқа бошлади. Ажабланарлиси шундаки, бу ислохотларнинг бошида турган Муҳаммад Али қирқ ёшида ўқишни ўрганиб олди.

Муҳаммад Али ислохотлари кучли ва мустақил Миср давлатини тузишга қаратилганлиги учун ҳам муваффақият қозонди. Ислохотлар Муҳаммад Али ҳокимиятини мустаҳкамлашга хизмат қилди, Мисрни Шарқнинг ривожланган ва кучли давлатлари қаторига олиб чиқди. Бундай шароит Муҳаммад Алига араб империясини тузиш ва ҳатто Истамбулни забт этиб, султон ҳокимиятини эгаллаш умидини берди. Шу йўлда у ваҳҳобийларга қарши уруш олиб борди, Сурияни, Ливанни ва Киликияни забт этди, ҳатто Анатолия ҳудудига кириб, бевосита Туркиянинг ўз ҳудудига ҳам хавф солди. Фақат Англия ва Россиянинг аралашуви султонни муқаррар ҳалокатдан сақлаб қолди. Англия, Россия ва Франция тобора кучсизланиб бораётган Усманийлар империяси ҳудудини бўлиб олиш ва шу мақсадни амалга ошириш йўлида Муҳаммад Али билан султоннинг кучайиб кетишига йўл қўймаслик учун зимдан ҳаракат қилдилар.

Мисрга чет эл капиталининг кириб келиши. Капиталистик муносабатларнинг ривожланиши. Муҳаммад Али миллий саноатни ривожлантирди ва протекционизм сиёсатини олиб борди, мамлакатнинг иқтисодий қудратини ошириб, Мисрни Европа давлатларига иқтисодий қарам ва мустамлака бўлишдан сақлаб қолди. Унинг

ворислари ҳам асосан шу сиёсатни давом эттирсаларда, иқтисодга давлат аралашувини камайтиришга мажбур бўлдилар. Дехқон ўз меҳнати маҳсулидан эркин фойдаланиш ҳуқуқини олди, қуллик ва кул савдоси бекор қилинди.

XIX аср 70-йилларига келиб мамлакатнинг жаҳон капиталистик ҳўжалигига тортилиши оқибатлари аниқ кўзга ташланиб қолди. 1840 йили Муҳаммад Али 1838 йилги инглиз-турк савдо шартномасининг Мисрга ҳам жорий қилинишига розилик беришга мажбур бўлди ва бу илгари мавжуд бўлган савдо монополияларининг бекор қилинишига олиб келди. Экспортбоп экинлар, биринчи навбатда, пахта экиладиган майдонларни кенгайтириш жараёни давом этди. Пахтачиликни ривожлантиришга 1861–1865 йиллари Шимолий Америкада юз берган фуқаролар уруши ҳам туртки бўлди.

Қишлоқ ҳўжалик маҳсулотларини қайта ишлаш саноати ривожланди. Бир неча қанд заводлари ишга туширилди. 1860–1870 йиллари темир йўллар қурилиши жадал олиб борилди, 13 минг км суғориш каналлари қазилди, портлар қайта жиҳозланди.

Товар-пул муносабатларининг ривожланиши аграр қонунчиликнинг ўзгаришига таъсир кўрсатди, қишлоқ ҳўжалигига ҳам чет эл капитали жадал кириб кела бошлади.

1855 йили француз муҳандиси Фердинанд Лессепс Ўрта Ер денгизи билан Қизил денгизни боғловчи «Сувайш каналини қазिश учун умумий компания» ташкил қилишга рухсат олди. Буюк Британиянинг қаршилиқ қилишига қарамасдан, 1859 йили қазिश ишлари бошланиб, ўн йилда канал қазиб битказилди. Қазिश ишларига ҳар ойда 60 минг мисрлик дехқонлар мажбурий жалб қилинди. Миср тарихчиларининг маълумотларига қараганда, оғир меҳнат ва эпидемия натижасида 120 минг киши ҳалок бўлган. 1869 йили канал очилгандан сўнг уни ва бир йўла Мисрни ўз назоратига олиш учун Англия ва Франция ўртасида кизгин кураш бошланиб кетди. Канал қурилиши учун Европа давлатларидан қарз олган Мисрнинг уларга қарамлиги ҳам кучайиб борди.

1875 йил ноябрда Усманийлар империяси томонидан эълон қилинган молиявий банкротлик натижасида Миср қимматбаҳо қоғозларининг нархи кескин тушиб кетди. Мисрнинг оғир молиявий аҳволдан фойдаланган Англия ҳукумати 1875 йили хедивдан¹

¹ *Хедив* – форсча ҳукмдор. 1867 йили Муҳаммад Алининг набираси Исмоил султондан хедив ёки вице-қирол унвонини олади. Бу билан Миср ҳукмдори Усманийлар империясидаги бошқа барча пошолардан устун қўйилган эди.

«Сувайш канали компанияси» акцияларининг катта пакетини бор-йўги 4 млн ф. ст. га сотиб олди ва амалда каналнинг эгасига айлан-ди. Аммо бу билан Мисрнинг молиявий аҳволи яхшиланмади. 1876 йилга келиб Мисрнинг қарзи 96 млн ф. ст. ташкил қилган бўлса, шундан 6 млн ни Мисрнинг ўз эҳтиёжларига ишлатилган, 16 млн ни Сувайш каналини казишга сарфланган, 50 млн ни эса қарзлар бўйича процентларни тўлашга кетган, 22 млн турли хил комиссия-лар тарзида европалик банкирларга берилган. 1876 йили банкрот-лик ҳолатига келиб қолган хедив ҳукумати барча қарзлар бўйича тўловларни тўхтатишга мажбур бўлди.

Англия ҳукумати томонидан Қоҳирага жўнатилган экспертлар гуруҳи мамлакатнинг оғир молиявий аҳволи тўғрисида маъруза тай-ёрлаб, Миср устидан чет эл назорати ўрнатишни таклиф қилди. Анг-лия билан Миср ўртасидаги узоқ тортишувлардан сўнг Миср қарзи бўйича комиссия таъсис этилиб, қарзларни тўлаш учун маблағ шу комиссия ихтиёрига тушадиган бўлди. Миср устидан чет элликлар-нинг тўлиқ молиявий назорати ўрнатилди.

Хедив инглизпарастларнинг Нубар пошо бошчилигидаги ҳукуматини тузишга рози бўлди. Молия вазирлигига – инглиз, жа-моат ишлари вазирлигига – француз тайинланди. Чет эллик ва-зирлар солиқларни кескин оширди, 1879 йил февралда 2,5 минг мисрлик офицерларни хизматдан бўшатди, қолганларига маошни 50% га қисқартирди. Натижада армияда ғалаён кўтарилиб, бош вазир ва молия вазири гаровга олинди. Хедив Исмоил хизмат-дан бўшатиш ва маошни қисқартириш ҳақидаги буйруқни бекор қилишга ваъда бергандан сўнг гаровдагилар озод қилиниб, офи-церлар тарқалишди.

1879 йил апрелда Мисрнинг энг обрўли 300 дан зиёд уламо, пошо, бей ва офицерлари томонидан имзоланган талабнома хедив-га топширилди. Хедив, талабга биноан, чет эллик вазирларни лаво-зимларидан озод қилди ва конституция эълон қилди. Шариф пошо бошчилигида фақат мисрликлардан иборат янги кабинет тузилди. Аммо Англия ва Франциянинг талабига биноан Туркия султони Исмоилни ҳокимиятдан четлатиб, мамлакатдан чиқариб юборди. Янги хедив этиб Исмоилнинг ўғли Тевфиқ тайинланди. У кредитор давлатларнинг барча талабларини бажариб, Миср молияси устидан инглиз-француз назоратини тиклади.

Миллий-озодлик ҳаракатлари. Мамлакатда норозиликлар тез-тез намоён бўла бошлади, зеро чет элликларнинг ўзбошимчаликларини мисрликларнинг миллий ғурурини ҳақорат қилаётган эди. Мисрдаги миллий-озодлик ҳаракатига ёш, эндигина шаклланаётган миллий буржуазия, зиёлилар, офицерлар, руҳонийларнинг илғор қисми, ватанпарвар кайфиятдаги қишлоқ бойлари бошчилик қилдилар. Уларнинг барчаси «Миср мисрликлар учун» шиори остида ва 1879 йили ташкил қилинган Хизб-ул-ватан (Ватан партияси) сиёсий партиясига бирлашдилар.

1880 йил май ойида бир гуруҳ офицерлар аскарларни хизмат билан боғлиқ бўлмаган ишларга мажбурий жалб қилиш, мисрлик офицерларнинг хизмат лавозимларига тайинланишига тўсқинлик қилиш ва ойлик маошларнинг доимий кечиктирилиш ҳолларига қарши норозилик билан чиқдилар.

1881 йили полковник Аҳмад Арабий бошчилигида Қоҳира гарнизони офицерлари Миср ҳукмдорига норозилик номаси йўллаб, ҳарбий вазирнинг истеъфога чиқишини, у томонидан офицерларга унвонлар берилиш жараёнини тафтиш қилишни талаб қилдилар. 1881 йил февралда бир гуруҳ ватанпарвар офицерлар ва улар бошчилигидаги аскарлар ҳарбий вазирлик биносини эгаллаб, вазирни қамокқа олдилар.

Арабий бошчилигидаги гуруҳнинг фаолияти хедив ва унинг чет эллик маслаҳатчиларини шошириб қўйди. Ватанпарвар кайфиятдаги полкларни Қоҳирадан чиқариб юбориш учун қилинган ҳаракатлар амалга ошмади. Ватанчилар (Хизб-ул-ватан аъзоларини шундай аташган) ҳукуматнинг истеъфога чиқишини, конституция ишлаб чиқишини ва Миср армияси сонининг оширилишини талаб қилдилар. 1881 йил сентябрда армиянинг қуроли чиқишлари хедивни ватанчиларнинг барча талабларини қондиришга мажбур қилди. Шериф пошо ҳукумати эса парламентга сайловлар ўтказиб, конституция лойиҳасини ишлаб чиқди. Аммо 1881 йил декабрда очилган парламент сессиясида депутатлар лойиҳани маъқулламадилар. Арабий эса янги ҳукумат тузиш таклифини киритди. Парламент талаби билан февралда янги ҳукумат тузилиб, Арабий ҳарбий вазир лавозимини эгаллади. Англия ва Франция ҳукуматлари хедивдан ҳукуматни истеъфога чиқариш ва Арабийни мамлакатдан ҳайдашни талаб қилдилар. Аммо Қоҳира ва Александ-

рияда бошланган галаёнлар натижасида хедив Арабийни ўз лавозимида қолдиришга мажбур бўлди.

Арабий бошчилигидаги радикаллар чет элликларга қарши ширлар билан чиқиб, европача урф белгилари бўлган кафелар, ресторанлар, опера театрларини ёпдилар, анъанавий ислом нормаларини тикладилар. Арабийнинг бу ҳаракатлари султон Абдул Ҳамид томонидан ҳам қўллаб-қувватланди, у Арабийга пошо унвонини берди.

Мисрнинг Англия томонидан босиб олиниши. 1882 йил июнда Истамбулда Миср муаммоси бўйича конференция чақирилди. Конференцияда қатнашган барча Европа давлатлари қатори Англия делегацияси ҳам Миср ҳудудини аннексия қилмаслик ёки босиб олмаслик тўғрисидаги қарорни имзолашга мажбур бўлди.

Бироқ Александрияда сафарда бўлган Англия эскадрасининг бошлиғи вице-адмирал Сеймур конференция қарорининг тасдиқланишини кутиб ўтирмасдан, Александриянинг ҳарбий губернаторига ифвогарона ультиматум жўнатди. Унда мисрликлардан улар томонидан олиб борилаётган форт қурилишини 24 соат ичида тўхтатиш талаб қилинган эди.

1882 йил 11 июль куни инглизлар флоти Александрияни бомбардимон қилишни бошлади. Кейин 25 минг кишилик пиёда кўшинлар шаҳарни босиб олди. Французлар уруш ҳаракатларида қатнашмадилар.

Миср жамиятининг барча европалашган қатламлари инглизлардан паноҳ излаб Александрияга кела бошладилар. Тез орада хедив Тевфик ҳам ўз халқининг манфаатларини сотиб, Александрияга келиб олди.

Қоҳирада инглизлар босқинига қарши мудофаани ташкил қилиш ва бошқариш учун Ҳарбий кенгаш ташкил қилинди, зодагонлар, руҳонийлар ва ватанчилар вакилларида иборат Фавкулудда мажлис чақирилди. Очiq зиддият бошланди. Хедив Арабийни ҳокимиятдан четлаштириб, исёнчи деб эълон қилди. Унга жавобан Арабий хедивни «инглизлар асири» деб ҳисоблашини билдирди. Фавкулудда мажлис Тевфикни ҳокимиятдан четлатиб, Арабийни қуроли кучлар бош қўмондони этиб тайинлади. Арабийнинг ихтиёрида 19 минг мунтазам кўшин ва 40 минг янги сафарбар қилинганлар бор эди. Миср армияси ўқ-дориларнинг катта захирасига, кўплаб қуроолларга, жумладан 500 та тўпларга ҳам эга эди. Мисрни ҳимоя қилишнинг стратегик режаси ҳам ишлаб чиқилди.

Аммо Арабийнинг ҳарбий-стратегик хатоси шунда эдики, у инглизлар Сувайш каналининг бетарафлиги ҳақидаги конвенцияни бузмайди, деб ҳисоблаб, канал томоннинг мудофаасини кучайтирмади. Инглизлар эса бундан фойдаланиб, каналнинг бетарафлиги тўғрисидаги конвенцияни ҳам инобатга олмадан, Порт-Саид ва Исмоилияга Ҳиндистондаги қўшинларни ташладилар ва шу тариқа Қоҳирага икки томондан ҳужумни таъминладилар. Бунинг устига, айрим ҳудудларни ҳимоя қилиш топширилган бадавийларнинг йўлбошчиларини инглизлар сотиб олдилар. Натижада Арабий маглубиятга учради, 1882 йил 14 сентябрь куни инглиз қўшинлари Қоҳираи эгалладилар. Арабий қамоққа олинди ва суд ҳукмига кўра Цейлонга (Шри Ланка) сургун қилинди.

Бу даврда чет эл аралашувига қарши тура оладиган араб миллий бирлиги шаклланмаган эди. Миллий буржуазия ҳали кучсиз, ўз имтиёзларини кенгайтириш йўлида келишувларга мойил эди. Арабийга қўшилган феодал элементлар ва кўчманчи қабилалар бошлиқлари энг оғир дамларда очиқчасига хиёнат йўлини танладилар. Бу факторларнинг ҳаммаси бир бўлиб миллий-озодлик ҳаракатининг маглубиятига олиб келди ва Мисрнинг Англия мустамлакасига айланиши жараёнини осонлаштирди.

Миср расман Усманийлар империяси таркибида қолаётган бўлсада, бутун ижро ҳокимияти Англиянинг бу ердаги бош консули қўлида жамланган эди. Франция билан таранг муносабатлар сақланиб қолди. Фақат 1904 йили Англия Франциянинг Марокашдаги махсус ҳолатини тан олганидан сўнг, Франция Англиянинг Мисрдаги шундай ҳолатини тан олди.

Мисрнинг қарзи масаласи ҳамон мураккаблигича қолаётган эди. Уни тўлашга ҳар йили Миср ялпи маҳсулотининг чорак қисми сарфланарди. Инглиз бошқаруви қарзлар эвазига мамлакатни қаттиқ эксплуатация қилиш ва талаш йўлига ўтди. 1880 йилдан 1907 йилгача пахта экспорти 8 млн дан 30 млн ф. ст. гача кўпайди. Бу ўз навбатида, суғориш тизимларини қуриш, ерларнинг мелиоратив ҳолатини яхшилаш ишларини ҳам бир қадар ривожлантирди.

Чет эл, асосан инглиз капиталининг фаол киритилиши 1882 йилдан сўнг мамлакатнинг жадал ривожланишига олиб келди. XX аср бошларида саноат ишчилари сони ярим миллиондан ошиб кетди, уларнинг сал кам ярми европаликлар эди. Мисрда илгари вайрон қилинган европалаштириш белгилари: клублар, ресторанлар, турли

хий салонлар янгидан пайдо бўлди; телеграф, телефон, кинематограф, наприйётлар ишлай бошлади. Жамият икки гуруҳга: асосан Европада таълим олганлардан иборат гарблаштириш тарафдорларига ва ислом нормаларини ҳимоя қилувчиларга бўлинди. XIX аср охири – XX аср бошларида ишчилар ҳаракати, касаба уюшмалари ва социалистик ҳаракатлар ҳам вужудга келиб, уларнинг иштирокчилари асосан европаликлар вакиллари эди. Мисрликлар бу ҳаракатларга жуда суёт қўшилди.

Судан. 1820–1822 йиллари Судан Миср ҳукмдори Муҳаммад Али қўшинлари томонидан забт этилди. Қўшинга бошчилик қилган Муҳаммад Алининг ўғли Исмоил пошо ва куёви Муҳаммад Хисрав маҳаллий аҳоли қаршилигини шафқатсизлик билан бостирди. Турк-миср қўшинларининг мамлакатни забт этиши бу ерда кул савдосини кескин ривожлантирди. Суданда энг «фойдали» хунар кул савдоси бўлиб қолди. Илгари Дарфур ва Сеннардан карвонлар йилига 9–10 минг кулни Мисрга олиб келган бўлса, 1825 йили Муҳаммад Али ихтиёрига 40 минг, 1839 йили эса қарийб 200 минг кул жўнатилди. Фақат XIX аср 70-йилларида Кохира ҳукумати Европа давлатларининг босими остида кул савдосини тақиқлашга мажбур бўлди, аммо бу қарорни амалда бажариш анча қийин кечди.

Мисрда инглизлар босқини даврида Судан масаласи жиддий муаммога айланди. 1881 йили Суданда чет элликлар қўл остига тушиб қолган Мисрга қарши ҳаракат бошланди. Ҳаракатга Муҳаммад Аҳмад ибн Абдуллоҳ исмли киши бошчилик қилиб, у ўзини *Маҳди*, яъни «халоскор», ислом софлигини тиклашга, «адолат подшолигини» ўрнатишга бағишлаган шахс деб эълон қилди. Маҳдининг сафдошлари мисрлик қўшинлар устидан бир қатор ғалабаларга эришдилар ва деярли бутун Судан мустақил бўлди. Бу пайтга келиб Мисрни босиб олган инглизларнинг 1885 йили Суданни ўз ҳукмронлигига қайтариш учун қилган ҳаракатлари ҳам муваффақият қозонмади. Жангларда инглизлар қўмондони генерал Гордон ўлдирилди. Фақат 1896 йилга келиб Миср қуроли кучларининг бош қўмондони бўлган (1882 йилдан) Китченер бошчилигида инглизлар Суданга қарши қуроли ҳаракатларни қайта бошладилар. Бу ҳаракатлар натижасида 1898 йили бутун Судан бўйсундирилди. Бироқ Суданнинг Миср провинцияси сифатидаги мақоми қайта тикланмади. 1899 йили инглиз-миср шартномаси имзоланиб, унга биноан Судан учун

инглиз-миср кондоминиум (ҳамкорликда эгалик қилиш) режими ўрнатилди.

Ливия. Юсуф Караманли ҳукмронлиги йиллари (1795–1832) Ўрта Ер денгизи ҳавзасида Европа давлатлари билан АҚШ ўртасида ҳарбий-сиёсий рақобат анча фаоллашди. Бу мураккаб ҳолатда Караманлининг ташқи сиёсати жорий ҳолатдан келиб чиққан бўлиб, қандайдир тизимли мантиққа эга эмасди. У Наполеоннинг Миср экспедицияси пайтида (1798–1801) французларни қўллаб-қувватлади, 1799 йили инглизлар Триполини ўққа тутганларидан ва 1800 йили Мальтани забт этганларидан сўнг эса корсарлар Ўрта Ер денгизида Британиянинг Америка савдо экспансиясига қарши ҳаракатларида фаол иштирок этдилар. Юсуф пошо 1801–1804 йиллардаги ва 1812–1814 йиллардаги инглиз-америка денгиз жанглирида инглизларга ёрдам кўрсатди.

1815 йилги Вена конгрессидан сўнг Европа давлатлари ҳамкорликда Мағрибдаги денгиз қароқчилигига чек қўйишга қарор қилдилар. Айниқса инглизлар Мальтани эгаллаганидан сўнг Ўрта Ер денгизида кучлар нисбати европаликлар фойдасига ўзгарган эди. XIX асрнинг 30-йилларида Юсуф пошо фақат 20 та жанговар кема-ларга эга эди.

Ливиянинг ички ишларига чет давлатларнинг аралашуви, корсарликдан мажбурий воз кечиш давлат хазинасининг тушумларини кескин камайтириб юборди. Бу ҳолатда Юсуф пошо бир қатор тезкор чораларни қўллаб, хазинани тўлдиришга ҳаракат қилиб кўрди. Аммо тадбирлар яхши ўйланмаганлиги учун кутилган натижани бермади. 1832 йили Юсуф пошо имтиёзли қатлам ҳисобланган кулўғлиларга солиқ жорий қилишга мажбур бўлди. Натижада исён кўтарган кулўғлилар Юсуф пошонини ҳокимиятдан воз кечишга мажбур қилди. Ҳокимиятга келган Юсуф пошонинг ўғли Али мамлакатни бирлаштира олмади. Яқинда Жазоир ва Грециядан айрилган усмонийлар Ливияни қўлдан чиқаришни истамади. 1835 йили султон томонидан жўнатилган Мустафо Нажиб пошо Алини бутун қариндошлари билан асир олди. Уламолар шу кун султон томонидан тайинланган вали Мустафо Нажиб пошога қасамёд қилдилар. Шу тариқа караманлилар сулоласи жангсиз ҳокимиятдан ағдарилди. Янги тайинланган вали юмшоқ сиёсат олиб борди ва тинч йўл билан мамлакатни ушлаб туришга ҳаракат қилди.

XIX аср 40–50-йилларида Ливиянинг ижтимоий ҳаётида Сенусий мусулмон биродарлари таъсирли роль ўйнай бошлади. Бу биродарлик жамиятига келиб чиқиши барбар бўлган жазоирлик Муҳаммад бен Али ас-Сенусий (1787–1859) асос солади. Муҳаммад ас-Сенусийнинг қарашларида ислом мистицизми (сўфийлик) билан ваҳҳобийлик белгилари уйғунлашиб кетган эди. Муҳаммад ас-Сенусийнинг вориси Муҳаммад ал-Маҳди ас-Сенусий даврида (1859–1901) сенусийларнинг фаолияти Шимолий Африка ва Арабистон яриморолига кенг тарқалди. Усмонийлар сенусийларни тан олдилар ва ўзларига иттифокдош деб билдилар.

XIX аср 80–90-йилларида Триполи вилояти Туркиянинг Африкадаги охирги таянчи бўлиб қолаётган эди. Ливия 1881 йили Франция томонидан забт этилган Тунис ва 1882 йили Англия томонидан эгаллаб олинган Миср билан чегарадош эди. Вилоятнинг дашт ва чўллардан иборат катта ҳудуди ҳали европаликлар учун иқтисодий қимматга эга эмасди. Шунга қарамаздан XIX асрнинг охирларидан Ливия ёш тажовузкор давлат Италиянинг эътиборини ўзига тортди. Ливияни босиб олишга дипломатик тайёргарликни бошлаган Италия икки томонлама шартномалар асосида 1887 йили Англия, Германия, Австро-Венгрия ва Испаниянинг розилигини олди. 1894–1896 йиллардаги Эфиопия билан уруш Италияни чалғитган бўлса-да, улар Ливияга иқтисодий ва маданий кириб келишни кучайтирдилар. Мамлакатга Италия товарларининг келиши кўпайди, «Банко ди Рома» итальян банки Триполи ва бошқа шаҳарларда ўз филиалларини очди, савдо-саноат компаниялари Ливияда кенг тармоқ ёйди. Католик черковининг миссионерлик ташкилотлари ҳомийлигида европача типдаги мактаблар очилди.

1911 йили 3 октябрда Италия Ливияни турклардан озод қилиш баҳонасида Триполига ҳужум бошлади. 1912 йилги Лозанна тинчлик сулҳига кўра Усмонийлар империяси Ливияни тўлиқ Италияга берди. 1914 йилга келиб итальянлар фақат Триполитания устидан назорат ўрната олдилар. Киренаика ва Феззанда сенусийлар бошчилигида халқ мустамлакачиларга қаттиқ қаршилик кўрсатди. Биринчи жаҳон уруши бошланганда ҳам Италия бу ҳудудларни бўйсундира олмаган эди. 1920 йили Италия сенусийлар етакчиси шайх Сиди Идрисни (кейинчалик Ливия қироли Идрис I бўлган) Киренаика амири деб тан олди. Бу пайтда 150 мингдан зиёд италияликлар Ливияга келиб ўрнашган эдилар.

Жазоир давлатининг кучсизлиги ва Ўрта Ер денгизининг кулай Марказий қисмида жойлашганлиги XIX асрнинг бошларида Европа давлатларининг эътиборини жалб қилаётган эди. XVIII асрнинг охирида Наполеон I нинг режалари айниқса катта эди. Наполеон мағлубиятга учрагандан сўнг Вена конгресси Европа давлатларининг ушбу ҳудуд борасидаги келишувларини ишлаб чиқа олмади. Натижада ҳар бир давлат алоҳида ўз талабларини илгари сурди.

Ғарб давлатларининг Жазоирга нисбатан сиёсатлари фаоллашганлигига қарамасдан, 1830-йилларгача бу сиёсат жиддий натижа бермади. 1830 йили ёзида Франция ҳукумати Жазоир ҳудудига очик ҳарбий интервенцияни бошлади. 14 июнь куни 37 минг кишилиқ экспедицион корпус генерал де Бурмон қўмондонлигида Жазоир пойтахтига яқин бўлган қирғоқ бўйига келиб тушди. Унча узоқ давом этмаган қамалдан сўнг мамлакат пойтахти босқинчилар қўлига ўтди. Жазоирнинг охириги дейи Хусайн 1830 йил 5 июль куни таслим бўлди. Дейнинг ўзи Неаполга, яничарлари эса Туркия ва Суррияга жўнатилди.

1834 йили қирол Луи-Филипп Жазоирнинг Францияга қўшиб олинганлигини ва генерал-губернатор бошчилигида Африкадаги француз ерларининг маъмурияти тузилганлигини эълон қилди.

Аммо қиролнинг эълон қилишига қарамасдан, французлар ҳам турклар сингари Жазоир, Оран, Мостаганем, Арзев ва Бежаян шаҳарлари жойлашган денгиз қирғоғидаги ҳудудда ва серҳосил Митижа водийсидагина ўз ҳукмронлигини ўрната олдилар. Мамлакатнинг қолган ҳудудини эса ҳали забт этиш лозим эди. Натижада Жазоирнинг қолган тоғли ҳудудларида яна 40 йил даҳшатли жанглар давом этди. Французларга қарши ҳаракатлар дастлаб тартибсиз характерда бўлганлиги учун тез бостирилди ва фойдаси кам бўлди.

Абд ал-Қодир Жазоирий давлати. Аҳвол 1832 йили чет элликларга қарши курашга 24 ёшли Абд ал-Қодир – Қодирийя Мухъйи ад-Дин ислом биродарлиги жамоаси раҳнамосининг ўғли бошчилик қилгандан сўнг ўзгарди. Жасур жангчи ва қобилиятли саркарда Абд ал-Қодир шимоли-ғарбий Жазоир қабилалари ўртасидаги келишмовчиликларни усталик билан бартараф этиб, жиҳодга бошчилик қилди. У партизанлик урушининг классик усулларидан фойдаланиб, XIX аср 30-йилларида французларга катта талафотлар етказди. Моҳир ташкилотчи ҳам бўлган ёш амир қабилалар

худудидан ташкил топган давлат барпо қилди. Бу давлат тезда француз ҳарбийлари томонидан ҳам тан олинди. 1834 йили французлар билан яраш ва эркин савдо тўғрисида битим имзоланди. Тинчликдан фойдаланган ва Мисрдаги Муҳаммад Али ислохотларининг муваффақиятларидан илҳомланган Абд ал-Қодир ўз давлатида марказий ҳокимиятни мустаҳкамлаш, савдо ва ишлаб чиқаришни ривожлантириш йўлида бир қатор тадбирларни амалга оширди. Ишлаб чиқариш ва савдода эришилган муваффақиятлар билан бир қаторда, Абд ал-Қодир асосий эътиборини армияни мустаҳкамлашга қаратди. 70 минг кишилик лашкардан ташқари 10 минг кишилик мунтазам армияни ташкил қилди. Қўшинни ўқитиш учун Марокаш, Тунис ва Европадан ҳарбий инструкторлар таклиф қилди. Армияни қуроллантиришда айниқса Марокаш шерифи катта ёрдам кўрсатди. Бу ишлар беҳуда эмаслиги тез орада маълум бўлди. Абд ал-Қодир кутганидек, французлар тузилган сулҳни бузиб, 1835 йили Жазоирнинг эркин қисмига бостириб кирдилар. Икки йиллик жанглардан сўнг французлар яна сулҳ имзолашга мажбур бўлдилар. Энди фақат Ғарбий эмас, Марказий Жазоирда ҳам Абд ал-Қодир ҳокимияти ўрнатилганлигини тан олдилар. Шу тариқа амир мамлакат худудининг 2/3 қисмини ўз ҳокимияти остида бирлаштирди (турклар фақат ушбу худуднинг 1/6 қисмини забт эта олган эдилар).

Бу сулҳ французлар учун тактик аҳамиятга эга эди. Улар кучларини ғарбда французларга қаршилик кўрсатаётган Хаж Аҳмед бейни маҳв этишга қаратди ва 1837 йили Ғарбий Жазоирнинг пойтахти Константинополга шаҳри забт этилди.

Абд ал-Қодир ҳам тинчликдан ўз давлатини мустаҳкамлаш, маъмурий, суд ва солиқ тизимини ислоҳ қилишда фойдаланди. Бу ерда дастлабки соф исломга қайтишга ҳаракат қилинди. Ҳашамли кийиниш, вино ичиш ва қимор ўйнаш тақиқланди. Камтар ҳаёт кечиришда Абд ал-Қодирнинг ўзи бошқаларга ўрнак бўлди. Унинг бир қўра қўй ва бир парча ердан бошқа бойлиги йўқ эди. Кўчманчилик одатларига риоя қилиб чодирда яшарди. Ўзининг энг катта бойлиги деб у доимий бирга олиб юрадиган кутубхонасини ҳисобларди. Ҳукмронлик қилган йилларида ўзи ва қабиладошлари учун давлат хазинасидан бир танга ҳам олмаган.

Абд ал-Қодир жиҳоднинг бирлаштирувчи кучидан фойдаланиб, асрлар давомида шаклланиб келган қабилалар орасидаги тарқоқлик ва ўзаро душманлик кайфиятини ўзгартириш учун ҳаракат қилди.

Миллий-озодлик ҳаракатининг умумхалқ характери эса Жазоирдаги араблар ва барбарларда ватанпарварлик онги, миллий бирлик туйғуларининг шаклланиши ва ривожланиши учун замин яратди.

Французлар Константинани забт этганларидан сўнг, 1839 йили маршал Бюжо бошчилигида Абд ал-Қодирга қарши жангларни бошлаб юборди. Жазоирликларнинг мардонавор қаршиликларига қарамасдан яхши қуролланган ва жангларда тобланган мустамлакачи қўшинлар 1844 йили жазоирликларнинг кучли Ҳимоя чизиғини бузиб Жазоир шаҳрини эгалладилар. Абд ал-Қодир аввал ўз қўшинлари билан Марокашга чекинди, кейин у ердан ҳам француз қўшинлари томонидан қувиб чиқарилиб, Жанубий Саҳрои Кабирда қўним топди. Бироқ 1847 йили французлар томонидан асир олиниб, аввал Францияга, у ердан Сурияга жўнатилди. 1860 йилги қирғин пайтида қўлаб дамашқлик христианларни ўлимдан сақлаб қолганлиги билан ҳам машҳур бўлди. 1883 йили кексайган ҳолда Дамашқда вафот этди. Ақлли ва қатъиятли давлат бошлиғи, жасур жангчи ва иқтидорли саркарда, моҳир нотик ва истеъдодли шоир Абд ал-Қодир тириклик пайтидаёқ Жазоирнинг миллий қаҳрамонига айланган эди.

Абд ал-Қодирнинг мағлубияти Жазоирни забт этиш жараёнидаги бурилиш нуқтаси бўлди ва Францияга жазоирликлар жамиятини модернизация қилиш, европалаштириш имконини берди. Замонавий саноат шаклланди, қишлоқ хўжалиги ривожланди. Европаликлар сони ҳам жадал ўсиб борди. Агар 1833 йили Жазоирда 7,8 минг европалик яшаган бўлса, 1840 йили улар сони 27 минг, 1847 йили эса 110 мингга ташкил қилди. Жазоирни мустамлакага айлантириш бошлангандан 20–30 йил кейин алоҳида ижтимоий ва этномаданий тип – «жазоир-европалик» шаклланди. Мустамлака тузумининг сиёсий-ҳуқуқий расмийлаштирилиши Франция Иккинчи республикаси йилларида (1848–1851) юз бериб, Жазоир Франция миллий ҳудудининг таркибий қисми деб расман эълон қилинди.

XIX аср иккинчи ярмида Жазоирнинг ижтимоий-сиёсий ривожланиши кўп жиҳатдан Франциядаги ўзгаришлар билан боғлиқ ҳолда давом этди. Маҳаллий аҳоли билан европаликлар муносабатини тартибга солувчи бир қатор қонунлар қабул қилинди (1881 йили «тузем кодекси»). Жазоир олий кенгаши, Жазоир молиявий делегацияси каби ташкилотлар тузилиб, мамлакатни бошқариш тизимида европача принципларнинг маълум элементлари киритилди.

XIX аср 80-йилларида Жазоир сиёсий ҳаётида пайдо бўлган маданий-ҳуқуқий талаблар, аср охири ва XX аср бошларига келиб ватанпарварлик ғоялари билан алмашди. Бу жараёнда «Ёш жазоирликлар» ҳаракати катта роль ўйнади.

Тунисни узоқ йиллар бошқарган Хусайнийлар сулоласи вакиллари орасида Ҳамуда пошо (1782–1814) алоҳида ўринга эга бўлиб, тарихчилар уни сулоланинг энг машҳур вакили деб ҳисоблашадилар. У отаси сингари европалик рақобатчилар олдида Тунис манфаатларини қатъият ва сабот билан ҳимоя қилганлиги унга шуҳрат келтирди. Ҳамуда пошо 23 ёшида тахтга келиши биланок венециялик савдогарларни улар илгари фойдаланиб келган имтиёзлардаи маҳрум қилди. Венецияликларнинг Тунис портларини бомбардимон қилишлари (1784–1786 йиллар) ҳеч қандай натижа бермади. Ҳамуда пошо кейин ҳам Европадаги сиёсий воқеалардан ўз манфаати йўлида усталик билан фойдаланди.

Ҳамуда пошонинг европаликлар, усмонийлар ва АҚШ билан муносабатларда мамлакат манфаатлари учун қатъий туришида XVIII аср охири – XIX аср бошларида тунис жамятининг жипслашуви, диний-ватанпарварлик онгининг ўсганлиги ҳам кучли факторлардан бири бўлди.

Аммо XIX аср бошларидан Европанинг кучли давлатлари ва АҚШ томонидан Тунисга қизиқиш шунчалар ортдики, Хусайнийларнинг Ўрта Ер денгизи ҳавзасида Тунис манфаатларини ҳимоя қилиши жуда оғир бўлиб қолди. 1812–1814 йиллардаги инглиз-америка уруши йилларида тунисликлар АҚШ флотининг Ўрта Ер денгизида йўқлигидан фойдаланиб, АҚШ билан Тунис ўртасидаги келишувга қарамасдан, Англияга хайрихоҳлик билдирди ва Маҳмуд бей «иттифоқчилик шартларини бузганлик учун» АҚШга анчагина товон тўлашга мажбур бўлди. 1816 йили лорд Эксмаус бошчилигидаги инглиз-голланд эскадраси Жазоирни бомбардимон қилганидан сўнг Тунисга келди. Мамлакатнинг асосий портлари йўқ қилинишидан кўрққан бей корсарликни, христианларни қул қилишни тақиқлаш ва асирлар учун пул олиш амалларини тугатишга ваъда берди. 1819 йили француз кемаларининг ҳам юқоридаги талаблар билан Тунис портларига кириб келиши мамлакатда кулликнинг расман бекор қилинишига олиб келди.

1821 йили Жазоир билан тузилган тинчлик сулҳи ҳам Туниснинг халқаро мавқеини мустаҳкамламади. 1827 йили Наварин жангида

рус-инглиз-француз эскадраси томонидан турк-миср ҳарбий кучлари таркибига кирувчи Тунис ҳарбий-денгиз флотининг тор-мор қилиниши мамлакат мустақиллиги учун дастлабки реал хавф эди. Кейин молиявий қийин аҳволда қолган Тунис бейи 1830 йили французлар билан биринчи тенгсиз шартномани имзолашга мажбур бўлди. Жазоирни эгаллаган французлар бу пайтга келиб Тунисга ўзларининг бўлғуси мустамлакаси сифатида қараётган ва борган сари қуролли бостириб киришга мойиллиги ортиб бораётган эди.

Мамлакатнинг ташқи кучлар олдида деярли ҳимоясиз аҳволи бейларни мамлакат мудофаасини мустаҳкамлашга мажбур қилди. 1830-йиллари Мустафо бей мамлакатни, биринчи ўринда армияни модернизация қилишга қаратилган бир қатор ислоҳотларни бошлаб юборди. Шу йили яничарлар корпуси тугатилиб, европача типдаги армия ташкил қилинди. Ислоҳотлар Аҳмед бей даврида (1837–1855) ҳам давом эттирилди. Унинг даврида армиянинг сони 26 минг кишига етказилиб, ҳарбий-денгиз флоти тикланди, ўша даврнинг энг янги қуроллари сотиб олинди, қиргоқ ҳимояси мустаҳкамланди. 1838 йили Аҳмед бей пойтахтда ҳарбий-муҳандислик билим юртини очди ва Франциядан инструкторлар таклиф қилди. Муҳаммад Алининг лойиҳаларини такрорлаб, давлатга қарашли фабрика ва заводлар очилди. Унинг даврида Тунисга европаликлар таъсири ҳар қачонгидан ҳам катта бўлди. Саройда Европа тилларини ўрганиш рағбатлантирилди, европача маданият тунислик мамлуклар, сарой аъёнлари турмуши ва ахлоқига жадал кириб борди. Бундан ташқари Аҳмед бей диний бағрикенглик намунасини ҳам кўрсатиб, христиан миссионерлар фаолиятига ҳамда европаликларнинг Тунисда яшаб қолишига ижозат берди.

Аҳмед бей томонидан режалаштирилган мамлакатни модернизациялаш тадбирларини давлат бюджети кўтара олмади. Натижада 1853 йилга келиб Аҳмед бей ҳукумати банкротлик ёқасига келиб қолди ва бир қатор лойиҳалардан воз кечишга мажбур бўлди. Кўплаб завод ва фабрикалар ёпилиб, қолганлари қарз олишга мажбур бўлди ва бу билан Туниснинг молиявий қарамлигини бошлаб бердилар.

1861 йилги конституция. Хайриддин ношо ислоҳотлари. Аҳмед бейнинг ворислари Муҳаммад (1855–1859) ва Муҳаммад ас-Содиқ (1859–1882) ислоҳотларнинг йўналишини ўзгартиришга қарор қилдилар. Асосий эътибор энди армияни мустаҳкамлашга эмас, давлат бошқарувини яхшилаш ва иқтисодни давлат назо-

ратидан чиқаришга қаратилди. Ислохотларнинг янги режасини тунислик таниқли маърифатпарвар ва давлат арбоби Хайриддин пошо режалаштирди ва амалга оширди. У ҳусайнийлар ҳукуматида маслаҳатчилар гуруҳини бошқарар эди. Янги йўналиш учун намуна қилиб Туркиядаги Танзимат даври ислохотлари олинди. 1857 йил 9 сентябрда Муҳаммад Бей томонидан эълон қилинган «Аҳд ал-Амон» (Дахлсизлик хартияси) ислохотларнинг ҳуқуқий асоси бўлди.

Хайриддин пошо амалга оширган сиёсий ислохотларнинг чўққиси 1861 йил 23 апрелда қабул қилинган конституция (дастур) бўлди. Уни эълон қилган Муҳаммад ас-Содиқ бей шу тариқа мусулмон оламидаги биринчи конституциявий монархга айланди. Конституцияга мувофиқ Туниснинг таниқли кишилари орасидан сайланган маслаҳат органи — Олий кенгаш (Мажлис аля) таъсис этилди. Конституция Туниснинг ҳукмрон доиралари ҳуқуқларини чекламаган бўлса-да, вақт ўтиши билан у ўқимишли тунисликлар учун мамлакат сиёсий тараққиёти ва мустақиллиги анъаналарининг тимсолига айланди.

Туниснинг молиявий ҳалокати. Хайриддин пошо ислохотлари доирасида Туниснинг тараққиёти учун жуда зарур бўлган хўжалик инфраструктурасини яратиш — темир йўллар ва портлар қуриш, сув ва телеграф линияларини ўтказиш кўзда тутилган эди. Аммо режани амалга ошириш учун бу сафар ҳам бюджетда пул етмасди. Бей ҳукумати Тунис учун ўта ноқулай шартлар билан қарз олиб, катта молиявий таваккалчиликка қўл урди. Қарз шиддат билан ўсиб борди: 1860 йил 11,9 млн франк бўлса, 1862 йили 28 млн франкка етди. Европаликлар эса қарзга ботган бей ҳукуматидан ўзлари учун ҳуқуқий ва молиявий имтиёзлар олиб борди. 1869 йили Тунис ҳукуматининг даромад ва сарф харажати устидан назорат ўрнатиш учун Халқаро молия комиссияси тузилди. Комиссия Бей Муҳаммад ас-Содиққа йилига 6,25 млн франк тўлаш мажбуриятини юклади. Бу Тунис йиллик харажатларининг ярмига тенг эди. Давлат молиявий ҳалокатга учради.

1877 йили Хайриддин пошо истеъфога чиқди. Бу пайтга келиб Тунис Европа давлатларининг ярим мустамлакасига айланиб бўлган эди. Аммо бевосита қайси Европа давлати Тунисга эгалик қилиши тўғрисида Франция, Буюк Британия ва Италия ўртасида кучли рақобат давом этаётган эди.

Франция протекторатининг ўрнатилиши. Тунисни эгаллаш учун бошқаларга нисбатан Франциянинг имкониятлари катта эди. Биринчидан, Тунис Франциянинг Шимолий Африкадаги энг йирик ва ўзлаштирилган мустамлакаси – Жазоир билан чегарадош эди. Иккинчидан, Тунис ҳукмдорлари Муҳаммад Али сингари ўз ислохотларида Наполеон давридаги Франциянинг давлат қурилиш тажрибасига таянган эди. Учинчидан, Франция Тунис бейи оиласининг ва давлат хазинасининг энг йирик кредитори эди.

1878 йилги Берлин конгрессида Франция Тунисни забт этиш учун Буюк Британия ва Германиянинг розилигини олди. Бевосита Тунис ҳудудини босиб олишни Франция 1881 йил амалга оширди. Бей Муҳаммад ас-Содиқ 12 май куни Туниснинг француз қўшинлари томонидан оккупация қилинишига розилик берувчи хужжатга имзо чекди. Туниснинг Франция томонидан босиб олинishi муносабати билан Италия ва Туркия ҳукуматлари томонидан билдирилган норозилик инobatга олинмади. 1883 йил 8 июнда имзоланган конвенцияга биноан Тунисни бошқариш режими расман «протекторат» номини олди.

Тунисда капиталистик муносабатларни ривожлантиришга қаратилган қатор тадбирлар амалга оширилди. Тунисга чет эл капиталининг кириб келиши кескин кўпайди. Айниқса, Туниснинг табиий бойликларини ўзлаштиришга йўналтирилган саноатга Франция, Италия, Бельгия компаниялари катта-катта инвестициялар киритди. Шиддат билан ривожланаётган кўрғошин маъдани ва фосфорит казиб олиш саноати учун темир йўллар қурилди, портлар модернизация қилинди, телеграф алоқаси яхшиланди. Мустамлакачилик билан бирга французларнинг маданий ютуқлари ва ҳаёт тарзи ҳам кириб келди. Тунисда француз газета ва журналлари нашр қилинди, мактаб ва лицейлар очилди, аҳоли орасида француз тили кенг тарқалди. XX аср бошларига келиб миллий интеллигенция шаклланди.

Айни пайтда миллий онгнинг ўсиши миллатчилик йўналишидаги ғоялар ва ташкилотларнинг пайдо бўлишига олиб келди. Биринчи шундай ташкилот 1896 йили Тунисда ташкил топди. Бу ташкилотлар дастлаб маданий-маърифатчилик характерига эга бўлиб, миллий тикланиш ғояларини илгари сурди. Уларнинг баъзилари Хайриддин пошонинг либерал-ғарбчилик ғояларини ҳам қўллардилар. Бу йўналишнинг асосий мақсади 1861 йилги конституцияни тик-

лаш бўлиб қолди. XX аср бошларида тунисликлар миллатчилиги ривожланиши жараёнида конституцияни тиклаш шиори мустамлакачиликка қарши барча кучларни бирлаштирувчи воситага айланди.

Марокаш. 1790 йили Сиди Муҳаммад ибн Абдуллоҳ вафот этгандан сўнг 1790–1792 йиллари Мулай Язид ҳокимиятда бўлди. 1792 йил Мулай Слиман ҳокимиятни эгаллади. У бўшашиб қолган давлат тартибини мустаҳкамлаш, мамлакатда давом этаётган исён ва қўзғолонларни бостириш учун XIX аср бошларида бир қатор ислохотларни амалга оширди. Ислохотлар сўфий биродарлиги ташкилотларининг автономиясини ва барбар қабиаларининг эркинликларини чеклашга қаратилган эди. У Саудий ваҳҳобийлар сингари Марокашда исломни «тозалаш», уни асл ҳолига қайтариш учун кураш бошлади. Натижада мамлакатда 1812 йили бошланган диний уруш ўн йил давом этди ва 1822 йили Мулай Слиман ислохотларни тўхтатишга, тахтдан воз кечишга мажбур бўлди.

Тахтга келган Мулай Абд ар-Раҳмон (1822–1859) шайхларнинг ишончини қозонишга ҳаракат қилди ва мамлакатда бир неча ўн йилга саадийлар замонига эски тартиблар ўрнатилди. Ташқи сиёсатда фаол ҳаракатлар олиб борилмади, мамлакат деярли ёпиқ ҳолга келиб қолди.

Бироқ 1832 йили Жазоирда Абд ал-Қодир бошчилигида французларга қарши бошланган ҳаракатни қўллаган Мулай Абд ар-Раҳмон 1839 йили мағлубиятга учраган жазоирликларга ўз худудидан жой берди ҳамда қурол ва отлар билан таъминлади. Оқибатда Абд ал-Қодирни қувиб келаётган француз қўшинлари ҳам Марокаш худудига кириб келдилар.

1844 йил ёзида Исли дарёси ёнида француз қўшинлари билан Марокаш армияси ўртасида катта жанг бўлди. Жангда шерифлар қўшинларининг тор-мор қилиниши француз флотига ҳеч қандай қаршиликларсиз Танжер ва Могадорни бомбардимон қилиш имконини берди. Танжерда тузилган сулҳга биноан Мулай Абд ар-Раҳмон жазоирлик исёнчиларга ёрдам беришдан ўзини тийиш мажбуриятини олди. 1844 йилги француз-марокаш уруши Марокаш армиясининг ҳозирги замон уруши учун ўта кучсизлигини кўрсатди. Марокашликлар 250 йилдан бери ўз худудига мағлубиятга учрамаган эдилар. Ҳатто Испанияни эгаллаган Наполеон ҳам Марокашга ҳарбий экспедиция уюштиришга журъат қилмаган эди. Бу мағлубият

шу пайтгача европаликлар назарида енгилмас бўлиб кўринган ше-рифлар армиясининг обрўсини ҳам туширди. 1848 йили испанлар ҳам Чафаринас оролини босиб олишга журъат қилди.

Энди Марокашнинг тақдири жанг майдонларида эмас Европа сиёсатчиларининг кабинетларида ҳал қилинаётган эди. Рақибларининг кучайиб кетишини истамаган Буюк Британия Марокаш худудининг Франция томонидан забт этилишига йўл қўймади. Аммо бу қўллаш эвазига инглизлар 1856 йили Мулай Абд ар-Раҳмонни Марокашнинг суверенитетини чекловчи савдо ва денгизда сузиш эркинлиги тўғрисида тенг бўлмаган шартномани имзолашга мажбур қилди. Бу ҳужжатга кўра инглиз тадбиркорлари Марокашда ер ва бошқа кўчмас мулк сотиб олиш ҳуқуқини ҳамда савдо имтиёзларини қўлга киритдилар.

Шу тариқа Марокашнинг кучсизланиб қолиши Европа давлатларининг босқинчилик даъволарини кучайтириб юборди. 1859 йили 50 минг кишилик испан корпуси Марокашнинг шимолига келиб тушди. 1859–1860 йиллардаги испан-марокаш уруши натижасида испанлар Шимолий Марокашнинг катта худудини Тетуан ва Ифни шаҳарлари билан қўшиб босиб олди. Ёрдамга яна инглизлар келдилар. Улар Испанияни босиб олган ерларининг асосий қисмидан воз кечишга мажбур қилди. Аммо Марокаш испанларга катта то-вон тўлайдиган бўлди. Бу пул яна инглизлардан қарз олиниб, уни тўлаш учун Марокаш божхона тушумларининг 3/4 қисми берилди. Бундан ташқари 1861 йили Испания билан шартнома тузилиб, унга биноан 1856 йилги шартнома бўйича инглизлар эга бўлган барча имтиёзларга испанлар ҳам эришдилар.

XIX асрнинг охири чорагида Марокаш ҳаётида европаликларнинг иштироки янада ошди. Тенг бўлмаган шартномалар Австро-Венгрия, АҚШ, Нидерландия, Бельгия ва бошқа давлатлар билан ҳам имзоланди.

Султонлар Сиди Муҳаммад ибн Абд ар-Раҳмон (1859–1873) ва Мулай Ҳасанлар (1873–1894) томонидан олиб борилган ислохотлари мамлакатда капиталистик муносабатларнинг ривожланишига, чет эл капитали иштирокининг ошишига олиб келди.

Марокаш иқтисодининг байналмилаллашуви, кўплаб давлатлар манфаатларининг тўқнашуви уларни Марокашдаги ўз ҳуқуқларини тартибга солишга мажбур қилди. 1880 йили Испаниянинг таклифига кўра Мадридда халқаро конференция чақирилди. Кон-

ференцияда Австро-Венгрия, АҚШ, Сардиния, Буюк Британия, Нидерландия, Бельгия, Франция, Германия, Швеция, Норвегия, Дания, Португалия сингари Марокашдан капитуляцион ҳуқуқлар олишни истаётган давлатлар вакиллари иштирок этдилар. 1881 йили Мадрид конвенциясига Россия ҳам қўшилди. Конференция аслида бу мусулмон давлатининг ярим мустамлака мақомини белгилаб берди.

Европа давлатларининг интилишларига ва ўзининг ҳарбий мағлубиятларига қарамасдан Марокаш минтақадаги бошқа давлатлардан фарқли равишда бутун XIX аср давомида расман бўлса-да мустақиллигини сақлаб қолишга муваффақ бўлди.

1904 йил 8 май куни имзоланган инглиз-француз келишувига биноан Марокаш Франциянинг таъсир зонаси деб тан олинди. Бу қарорга Германия ҳукумати норозилик билдириб, кайзер Вильгельм II 1905 йили Марокашга келди. Шундан кейин канцлер фон Бюлов ҳукумати Марокашда ўз таъсирига эга бўлиш учун фаол ҳаракат қилди. Муаммони ҳал қилиш учун 1906 йили Альхесирасда (Испания) конференция ташкил қилинди. Аммо конференция иштирокчилари томонларни қониқтирувчи келишувга эриша олмадилар.

1905 ва 1911 йиллари вужудга келган Марокаш инқирози туфайли Франция бу мамлакатнинг анча ҳудудини эгаллаб олди. 1912 йили султон Абд ал-Ҳадиф Марокашни Франциянинг протекторатига айлантириш кўзда тутилган Фес шартномасини имзолади.

* * *

Усманийлар империясининг инқирози унга қарашли бўлган жуда катта ҳудуд, жумладан Африкадаги араб мамлакатлари учун империалистик давлатлар ўртасида курашни қизитиб юборди. Муҳаммад Али, Абд ал-Қодир сингари маҳаллий йўлбошчилар томонидан олиб борилган ислоҳотчилик ва европача кадриятларнинг кириб келиши бу ҳудуддаги халқларнинг миллий уйғониш жараёнини тезлаштирди.

XXV боб бўйича саволлар

1. Муҳаммад Али ислоҳотлари даврида Миср иқтисодиётида қандай ўзгаришлар содир бўлди?
2. Миср ҳукуматининг қандай сиёсати мамлакатни банкротлик даражасига олиб келди?

3. Миср Англия томонидан босиб олингандан сўнг унинг ижтимоий-сиёсий ҳолатида қандай ўзгаришлар юз берди?

4. Суданнинг мустақиллик учун курашида диний факторнинг роли қандай эди?

5. Ливиянинг Италия томонидан босиб олиниши Туркиянинг қандай ҳолатидан далолат берарди?

6. Абд ал-Қодир фаолияти Жазоирнинг миллий уйғониши учун қандай аҳамият касб этди?

7. Тунис ва Марокашнинг Франция томонидан босиб олиниши бу давлатларнинг иқтисодий ривожланишида қандай роль ўйнади?

XXVI БОБ. XIX АСР – XX БОШЛАРИДА ҒАРБИЙ, ШАРҚИЙ ВА ЖАНУБИЙ АФРИКА

Янги даврнинг энг шармандали ҳодисаларидан бири кулчилик ва кул савдоси эди. XVIII асрнинг охирилари, Европа Маърифатчилиги даврида кулчилик ва кул савдосига қарши норозилик ҳаракатлари пайдо бўла бошлади. Аболиционистлар (кулчиликка қаршилар) ҳаракати фақат ирқчиликни эмас, кулчиликни оқлаётган черковнинг иккиюзламачилигини ҳам танқид қилдилар. Уларнинг фикрича, ўн миллионлаб кишиларнинг ҳаётига зомин бўлган, миллионлаб инсонларнинг шаъни ва қадр-қимматини оёқ ости қилган кулчиликни юз йиллар давомида оқлаб келган черков ҳам товба қилмоғи ва бу шармандали ҳодисага нисбатан ўз муносабатини ўзгартирмоғи лозим эди. Аболиционизм ғояларининг ривожланишига Буюк Британияда – Гренвил Шарп, Томас Кларксон, Уильям Уильберсон, Ч. Фокс; Францияда – аббатлар Рейналь ва Грегуар; АҚШ да – Э. Беннетт, Б. Франклин, Б. Раш катга ҳисса қўшдилар. Дастлабки аболиционистларнинг қарашлари кейинчалик Дидро, Кондорсэ, Бриссо ва Ғарб жамиятининг бошқа илғор кишилари томонидан қўллаб-қувватланди. Уларнинг саъй-ҳаракатлари билан кулчиликнинг ғайриинсоний томонлари фож қилиниб, Европа ва Америка жамиятида унга қарши ижтимоий фикр шаклланиб борди.

Кул савдоси юридик жиҳатдан Буюк Британияда – 1807 йили, АҚШ да – 1808 йили, Францияда – 1848 йили тақиқланган эди. Амалда кулчилик АҚШда 1861–1865 йиллардаги Фуқаролар урушигача сақланиб қолди. 1889–1890 йиллардаги Брюссель конференцияси кул савдосини тақиқлади ва Африкадан кулларни махфий олиб кетишга қарши кураш бошланди, чунки куллар, шу жумладан,

мустамлакачиларга энди Африканинг ўзида ҳам зарурат бор эди. Афсуски, қулчилик ва одам савдоси турли хил шаклларда ХХI асрда ҳам сақланиб қолмоқда.

Европаликлар қул савдоси билан XV асрнинг ўрталаридан XIX аср 70-йилларигача шуғулландилар. Қул савдосининг ривожланиши жараёнида «учбурчак» деб аталмиш ўзига хос тизим шаклланди. Унинг моҳияти шундаки, Европадан олиб келинган товарлар – ўт очар ва совуқ қурооллар, спиртли ичимликлар, матолар, металл буюмлар, идишлар ва шу кабилар Африкада қулларга алмаштирилиб, Америкага олиб борилар ва у ерда, ўз навбатида, мустамлака товарлари – шакар, тамаки, пахта ва бошқаларга алмаштирилар ва сотиш учун Европага олиб келинар эди. Тизим қуйидаги кўринишда эди: Европа – Африка – Америка – Европа.

Қул савдоси у билан шуғулланувчиларга ва савдогарларга жуда катта фойда келтирди. Европа ва Америкадаги шаҳарлар – Бристоль, Ливерпуль, Манчестер, Лондон, Нант, Руан, Амстердам, Нью-Йорк, Янги Орлеан, Рио-де-Жанейро ва бошқаларнинг жадал ривожланиши ва гуллаб-яшнаши қул савдоси билан боғлиқ эди.

Қарийб тўрт аср ичида европалик қулфурушлар Америкага 15 – 16 миллион қулларни олиб келишди (Араблар ҳам мусулмон мамлакатларига тахминан шунча қул етказиб берган). Атлантика океани орқали амалга оширилган қул савдоси жараёнида 60–70 миллион киши ҳалок бўлди. Бақувват ва ёш африкаликлар, эркак ва аёллар одатда 3:1 ёки 4:1 мутаносибликда танланиб, олиб кетиларди.

Европада қул савдоси ривожланишининг асосий учта даврини ажратиб кўрсатишади: XV аср ўрталаридан XVII аср ўрталаригача; XVII асрнинг иккинчи ярмидан XIX асрнинг бошларигача; ва XIX аср 70-йилларигача, контрабанда қул савдоси деб аталувчи давр.

Қул савдосининг оқибатлари. Бирлашган Миллатлар Ташкилотининг маълумотларига қараганда 1650 йилдан 1850 йилгача Африка аҳолисининг сони ўзгармасдан турган ва 100 млн кишини ташкил қилган. Тугилишнинг аъъанавий юқорилигига қарамасдан, бутун бошли қитъа аҳолисининг 200 йил давомида ўсмасдан бир жойда туриши тарихда бошқа учрамайдиган ҳол. Қул савдоси Африка аҳолисининг табиий ривожини тўхтатибгина қолмасдан, автохтон ривожланаётган африкаликлар жамиятини ғайриодатий ривожланиш йўлига ҳам буриб юборди. Қул савдоси африкаликлар жамиятида мулкий тенгсизликни кучайтирди, ижтимоий диф-

ференциацияга, жамоатчилик алоқалари ва қабилавий тузумнинг бузилишига, қабила оқсоқоллари орасидан коллаборационистлар қатламининг шаклланишига олиб келди. Қул савдоси Африка халқларининг кучсизланишига, бир-бирига нисбатан ишончсизлик ва агрессиянинг ошишига сабаб бўлди. У ҳамма жойда «хонаки» қулларни эксплуатация қилишни кучайтирди.

Булардан ташқари қул савдосининг иқтисодий ва сиёсий оқибатлари ҳам мавжуд эди. У Африканинг анъанавий ҳунармандчилик соҳалари – тўқимачилик, заргарлик кабиларнинг ривожланишига тўсқинлик қилди, Африкада давлатчилик ривожининг табиий одимини бузиб юборди, Бенин, Конго сингари давлатларнинг тарқалиб кетишига олиб келди, Вида, Ардра сингари янги пайдо бўлган давлатлар қул савдосида воситачилик қилишдек ахлоқсиз йўл билан бойиб борди. Қул савдоси Африканинг силласини қуришиш эвазига Европа ва Америка мамлакатларининг иқтисодий гуллаб-яшнашига хизмат қилди.

Қул савдосининг Африка учун энг оғир оқибатларидан бири психологик ҳолат бўлди: инсон ҳаёти қадрсизланди, қулдорлар ва қулларнинг деградацияси юз берди. Қулчиликнинг энг ғайриинсоний кўриниши – расизм мафқураси шаклланди. Тўрт аср ичида кўпчиликнинг, аввало европаликларнинг, тасавурида қул деганда африкалик, яъни қора танли одам акс этадиган бўлиб қолди. Кўплаб авлод Гана, Сонгай, Бенин, Мономотапа каби ўзига хос цивилизациялар ҳақида маълумотга эга ҳам бўлмасдан, Африкани фақат қул савдоси ва қул тушунчалари орқалигина тасаввур қилдилар. Қул савдоси Африка халқларининг нотарихийлиги, юқори ақлий қобилиятга эга эмаслиги тўғрисидаги ғайриилмий концепцияларни келтириб чиқарди. Европаликлар Африкани забт этиш ва мустамлакаларга бўлиб олишдаги ўзларининг ғайриинсоний ва ахлоқсиз ҳаракатларини оқлаш учун бу концепциялардан усталик билан фойдаландилар, мифологик сиёсий прецедентни яратдилар.

Тропик Африкадаги мустамлакачилик босқинлари. XIX асрга келиб Европа давлатларининг Африка билан муносабатларида янги тенденциялар пайдо бўлди. Хомашё манбалари борган сари кўпроқ аҳамият касб эта бошлади. Капиталистик тузумнинг генезисидан муҳим роль ўйнаган қул савдоси бекор қилингандан сўнг Европа давлатларининг ҳаракатлари Африка қитъасини босиб олиш ва мустамлакага айлантиришга қаратилди. 1876 йилгача европаликлар қитъанинг фақат 10% и босиб олган бўлиб, бу асосан қир-

ғок буйларидаги таянч пунктлари эди. Африканинг ички худудлари буйича маълумотлар жуда тарқоқ ва ноаниқ ҳолда тўпланган бўлиб, XIX асрнинг бошларида Европада Марказий Африка ҳақида жуда кам тасаввурга эга эдилар. Қитъанинг харитасида катта кўллардан бирортаси кўрсатилмаган, Нигер, Конго, Замбези каби буюк дарёлар ҳавзаси тадқиқ қилинмаган эди.

Географик муаммоларни ҳал қилиш, мамлакатлар ва улар аҳолиси тўғрисида маълумотлар йиғиш вазифалари Африканинг ички худудларига европаликларнинг сиёсий, мафкуравий ва иқтисодий кириб бориши муаммолари билан чамбарчас боғлиқ эди. Саёҳатчи-тадқиқотчилар кўпинча ҳарбий офицерлар, миссионерлар, савдо фирмаларининг вакиллари бўларди. Саёҳатчилар томонидан амалга оширилган деярли барча географик кашфиётлар, аслида улар фақат фан йўлида амалга оширилган бўлса-да, вақти келиб бари бир мустамлакачи давлатлар манфаатларига хизмат қилди.

Африка ички худудларининг очилиши. Африкани мунтазам тадқиқ қилиш XVIII асрнинг охирида бошланди. 1778 йили Англияда «Африканинг ички худудларини тадқиқ қилишга кўмаклашиш ассоциацияси» ёки қисқа қилиб «Африка ассоциацияси» ташкил қилинган эди. 1831 йили у Лондонда ташкил қилинган Қироллик география жамияти билан қўшилиб кетди. Географик жамиятлар Европанинг бошқа давлатларида ҳам тузила бошланди: 1821 йили Париж география жамияти, 1828 йили Берлин ер тузиш жамияти ва бошқалар ташкил қилинди.

Африкага бирин-кетин экспедициялар жўнатилди. Агар XIX асрда қитъа ичкарасига ташкил қилинган барча маълум экспедицияларни ҳисобга олиб, ўн йилликларга бўлиб чиқсак, қуйидаги кўриниш ҳосил бўлади: 1791–1850 йиллари – 24 та; 1851–1860 йиллари – 27 та; 1861–1870 йиллари – 29 та; 1871–1890 йиллари 120 дан зиёд экспедициялар уюштирилди. Аср охирига келиб Нил, Нигер, Конго ва Замбези дарёлари билан боғлиқ барча илмий муаммолар ҳал қилинди; Африканинг йирик кўллари кашф қилиниб, хариталарга туширилди; марказий ва шарқий минтақалардаги ерлар ҳамда у ерларда яшовчи аҳоли тўғрисида маълумотлар жамланди.

1795 йили шотландиялик Мунго Парк Ғарбий Африканинг ичкарасига биринчи саёҳатни уюштирди. 1814 йили Рене Кайе Сенегалга ўз саёҳатини бошлади. Яна бир француз саёҳатчиси Молье 1818 йили Фута Жаллон массивини тадқиқ этиб, Сенегал, Гамбия

ва Рио-Грандани очди. 1823 йили инглиз сайёҳлари Калаппертон ва Денкхем экспедицияси Триполи орқали Сахрон Кабирга ўтиб, Борни ҳамда Чад кўли атрофини ўрганиб чикди. Бир неча йилдан кейин Чад кўлидан Нигерга борадиган йўл кашф қилинди ва Кано, Сокото воҳалари тадқиқ қилинди. 1850–1855 йиллари Ғарбий Суданни Масинидан то Камеруннинг шимолий қисмигача ўрганиб чиққан немис олими Бертнинг саёҳати катта илмий аҳамиятга эга бўлди. Унинг «Шимолий ва Марказий Африкага саёҳат ва унинг кашф этилиши» асари ҳамон ўз илмий аҳамиятини йўқотмаган.

Шарқий Африкани ўрганиш билан бу ерга сафарга жўнатилган инглиз ва немис ҳарбийлари ҳамда миссионерлари фаол шуғулландилар. 1858 йили инглизлар Бертон ва Спик Танганьика кўли қирғоқларига етиб бордилар. Шу йили Спик Виктория кўлини кашф қилди. Улар европаликлар ичида биринчи бўлиб Буганда худудига ҳам кириб бордилар. 1864 йили британиялик Бекер Альберт кўлини харитага киритди. Немис миссионерлари Крапф ва Ребман 1843–1852 йиллари Кения худудини тадқиқ қилиб, Килиманжаро тоғини кашф этдилар. Немис офицери Рошер 1859 – 1860 йиллари Кильва худудини ўрганиб, Ньяса кўлининг шимолий қирғоқларини очди.

Шотландиялик Дэвид Ливингстон Африканинг марказий худудларидаги тадқиқотлари билан машҳур бўлди. 1840 йили у «Лондон миссионерлик ташкилоти» томонидан Замбези дарёси ҳавзасини ўрганиш учун Жанубий Африкага жўнатилди. Бу ишни муваффақиятли амалга оширгандан сўнг у 60-йиллари Англия ҳукумати томонидан молиялаштирилган янги экспедицияни бошқарди. Бундан ташқари Ливингстон ўз розилиги билан Буюк Британиянинг Марказий Африкадаги консули лавозимини ҳам эгаллади. Унга Буюк кўллар худудида «Англиянинг таъсирини ошириш» вазифаси қўйилган эди.

1878 йили Брюсселда бўлиб ўтган Халқаро географик конференция ҳам Африкани мустамлакага айлантириш мақсадларига қаратилди. Конференция «Озод Конго давлати»нинг айёр ташкилотчиси, биржа ишбилармони ва молиячи бўлган Бельгия қироли Леопольд II нинг ташаббуси билан ташкил қилинди. Унда Европа мамлакатлари географик жамиятларининг раислари, Африкани ўрганган саёҳатчилар, дипломатлар қатнашдилар. Конференция якунида Африкада қул савдосига қарши курашни фаоллаштириш

ва Африка халқлари орасида Европа цивилизацияси қадриятларини тарқатиш ҳақида тавсиялар берилди ҳамда Марказий Африка цивилизациясини ўрганиш учун халқаро комиссия тузишга қарор қилинди. Конференция ҳомийси сифатида Леопольд II 1876 йил охирида Халқаро ассоциация тузилганлигини эълон қилди. У ассоциация баҳонасида Африкада Бельгия мустамлакасини тузишга киришди. 1879 йили бельгияликлар Конго дарёси ҳавзасидаги худудларни босиб олдилар. 1884–1885 йиллардаги халқаро келишувлар бу ерлар Леопольд II нинг шахсий эгалигида бўлган «Конго мустақил давлати» га айланганлигини тасдиқлади¹.

Одатда экспедиция раҳбарлари қўлида жўнатувчи давлатнинг йўриқномаси ҳам бўларди. Бўлгуси аннексияларга қонунийлик кўринишини бериш учун Африкадаги давлат бирикмаларининг раҳбарлари ва қабила бошлиқлари билан алоқа ўрнатиш, уларни европаликларга алоҳида ҳуқуқлар бериш ва ерларини концессияга топшириш учун икки томонлама шартнома имзолашга жалб қилиш лозим эди. Айрим саёҳатчилар очиқчасига мустамлакачилик сиёсатини ҳам ёқлаб чиқдилар. Масалан, Г.Стенли 1871–1872 йиллардаги саёҳатидан қайтгач, тропик Шарқий Африкани босиб олиш ҳеч қандай қийинчилик туғдирмаслигини, бу ернинг табиий бойликларини эксплуатация қилиш мустамлакачилик учун сарфланган дастлабки харажатларни тезда оқлашини Англия ҳукуматига асослаб берди. У Буюк Британия янги мустамлакалар босиб олиш имкониятини қўлдан чиқармайди, дея ишонч билдирди.

Христиан миссионерлари ҳам Европа давлатларининг Африкадаги манфаатларини ифода этардилар. Диний миссиялар, айрим вакилларининг субъектив интилишлари қандай бўлишидан қатъи назар, объектив равишда Европа давлатларининг Африкадаги мустамлакачилигини сиёсий ва иқтисодий жиҳатдан оқлашга, улар муваффақиятларини мустаҳкамлашга хизмат қилдилар. Машхур инглиз иқтисодчиси Ж. Гобсон очиқ тан олган эдики, «империалистик христианлик милитаризм ва сиёсий автократия билан ажойиб тарзда уйғунлашади». Унинг таъриф беришича «миссионер навбатма-навбат савдогар ҳам, аскар ҳам, сиёсий арбоб ҳам бўлади». Миссионерларнинг фаолияти фақат диний эмас, сиёсий характерга ҳам эга эди. «Ёввойиллик одатларига» қарши кураш мақсадида христиан-

¹ 1908 йили кирол Леопольд II катта пул эвазига «Мустақил Конго давлатини» Бельгия ҳукумати бошқарувига топширган.

ликни жорий қилиш асида Африкадаги халқлар ва жамиятларнинг суверенитетини бузди, уларнинг европалик мустамлакачиларга қаршилигини сусайтирди.

1884–1885 йиллардаги Берлин конференцияси Африкани мустамлакага айлантириш давридаги муҳим воқеалардан бири бўлди. Конференция Европа давлатлари иштирокида Қора қитъа тақдирини муҳокама қилишга махсус бағишланган биринчи йиғилиш бўлди. У Германия ва Франция ташаббуси билан чақирилиб, 1884 йил 15 ноябрдан 1885 йил 26 февралгача бўлиб ўтди ва 12 та Европа давлатлари, АҚШ ва Туркия иштирок этди. Конференция кун тартибига Африка қитъасини босиб олиш, Конго ва Нигер дарёларида кема қатнови қоидалари, яъни босиб олинган ва ҳали олинмаган ҳудудларни капиталистик давлатларнинг бойлигига айлантириш масалалари киритилди. Берлин конференциясига биноан Африка Европа давлатлари мустамлакачилик ва иқтисодий экспансиясининг объекти сифатида қаралади.

Узоқ тортишувлардан сўнг йиғилишга раислик қилган Германия канцлери Бисмаркнинг таклифи билан конференциянинг Яқунловчи акти имзоланди. Конго дарёсида кемаларнинг халқаро комиссия назорати остида, Нигер дарёсида назоратсиз эркин қатнови ўрнатилди. Иккала дарёда ҳам портлар, лоцман хизмати ва шу қабилардан фойдаланиш учун бир хил тўлов жорий қилинди. Конго дарёси ҳавзаси эркин савдо зонаси деб эълон қилинди.

Конференция кун тартибидаги охириги масала эффе́ктив оккупация тўғрисида бўлди. Эффе́ктив оккупация тамойили асосан янги босиб олинган ерларда давлатларнинг «эркин савдони ва транзитни» таъминлаш ҳуқуқи билан чегараланди.

Африкаликлар нуктаи назарида, Берлин конференцияси халқларнинг ҳуқуқларини поймол қилувчи империалистик сиёсатнинг намоёни бўлди. XIX аср 80-йилларида Тропик Африкада унча кўп бўлмаган газеталардан бири – «Лагос обсервер» 1885 йил 19 февраль сониди шундай ёзади: «Дунё ҳали ҳеч қачон бундай катта миқёсдаги ва сурбетларча қилинган талончиликка гувоҳ бўлмаган эди. Бироқ Африка қаршилиқ қилишга ожиз». Мустамлакачилар Африкани бўлиб олишга киришар эканлар, ўзлари учун Африка ҳудудларини «қонуний» эгаллаб олишнинг қоидаларини, бутун бошли қитъани эгаллаш ва бўлиб олишга ружсат бериш ҳуқуқини ўрнатдилар.

Африканинг бўлиб олинishi. Қитъани мустамлакаларга бўлиб олиш XIX асрнинг иккинчи ярмида Европада капитализм тараққиётининг натижаси бўлди. 70-йиллардан капитализм ўзининг янги – империализм босқичига ўтди. Бу айниқса империалистик давлатларнинг мустамлакачилик интилишларида ва улар ўртасидаги рақобатда кучли намоён бўлди.

1876 йилга келиб Европа давлатлари томонидан Африка қитъасининг фақат 10% и эгалланган эди. 1900 йилга келиб Африка қитъасининг 9/10 қисми мустамлакачи босқинчилар қўлига ўтди.

Буюк Британия қитъанинг 37,7% қисмини босиб олган бўлиб, бу ҳудудда 76,9 млн ёки Африка умумий аҳолисининг 49,4% и истиқомат қиларди. Буюк Британияга қарашли ҳудуд қитъанинг асосан жанубий ва марказий қисмида жойлашган бўлиб, унга аҳолиси кўп ва бой ерлар: Жанубий ва Марказий Африкада – Кап ерлари, Натал, Бечуаналенд (ҳозирги Ботсвана), Басутоленд (ҳозирги Лесото), Свазиленд, Жанубий Родезия (Зимбабве), Шимоллий Родезия (Замбия); Шарқда – Кения, Уганда, Занзибар, Британия Сомалиси; Шимоли-Шарқда – Судан (расман Британия Миср билан ҳамкорликда эгалик қиларди); Ғарбда – Нигерия, Сьерра-Леоне, Гамбия ва Олтин Қирғоқ ҳамда Ҳинд океанида – Маврикий ва Сейшель ороллари кирарди.

Франция Африка қитъасининг катта қисми – 50,5 млн аҳоли (африкаликлар умумий сонининг 32,3%) яшайдиган 42,1% ҳудудини эгаллаб олган бўлсада, Франция мустамлакаларининг асосий қисми Ғарбий ва Экваториал Африкада жойлашган ва анча қисми Саҳрои Кабирга тўғри келарди. Уларга: Франция Гвинеяси (ҳозир Гвинея Республикаси), Фил суяги қиргоги (Кот-д’Ивуар), Юқори Вольта (Буркина-Фасо), Дагомея (Бенин), Мавритания, Нигер, Сенегал, Франция Судани (Мали), Габон, Чад, Ўрта Конго (Конго Республикаси), Убанги-Шари (Марказий Африка Республикаси), Сомали, Мадагаскар, Камор ороллари ва Реньюон кирарди. Франция мустамлакаларида табиий бойликларнинг аниқланган захираси унчалик кўп эмасди.

Қолган ҳудудларни Бельгия (Бельгия Конгоси), Португалия (Ангола, Мозамбик, Гвинея, Яшил Бурун ороллари, Сан-Томе ва Принсипи), Испания (Ғарбий Саҳрои Кабир), Германия (ҳозирги Танзания, Руанда, Бурунди, Камерун, Того, Намибия) ва Италия (Эритрея, Италия Сомалиси) ўзаро бўлишиб олдилар.

Африкада фақат иккита мустақил давлат – Эфиопия ва Либерея қолди. Эфиопия 1896 йили уни босиб олиш учун жўнатилган Италия қўшинларини тор-мор қилиб, ўз мустақиллигини сақлаб қолди. Либерея эса унга Америкадан чиққан қора танлилар асос солганлиги учун АҚШ ҳомийлиги остида мустақил бўлиб қолди.

Мустамлакалардаги иқтисодий зулм. Африка халқларини қулга айлантирган европаликлар мустамлакаларда маҳаллий аҳолини шафқатсиз эксплуатация қилиш режимини ўрнатдилар. Бу эксплуатациянинг асосий усуллари пул ва натурал солиқлар, мажбурий меҳнат, ерларни экспроприация қилиш ва резервациялар ташкил этиш, монокультура тизимини жорий қилиш ва товарларнинг тенг қийматсиз алмашуви асосида майда ишлаб чиқарувчиларни хонавайрон қилишдан иборат эди.

Мустамлака режимларининг шаклланиши Африка халқларининг иқтисодий ҳолатида чуқур ўзгаришларга олиб келди ва хўжалик юритишнинг характерида акс этди.

XIX асрнинг охирида Тропик ва Жанубий Африкадаги мустамлакаларга киритилган инглиз капиталининг миқдори анча ўсди. Мустамлакаларга жойлаштирилган инвестициялар миқдори бўйича Жанубий Африка олдинги ўринда, ундан кейин Шарқий ва Ғарбий Африка турарди. Бу пайтга келиб мустамлакалар метрополияларнинг тўлиқ аграр хомашё базасига айлантирилган эди.

Инглиз метрополияларининг фаолияти иккита йўл: африкалик деҳқонларни мажбурий йўл билан экспортбоп ўсимликларни етиштиришга жалб қилиш ва европача капиталистик хўжалик секторини вужудга келтириш орқали амалга оширилди. Метрополиянинг қишлоқ хўжалик маҳсулотлари ва қазилма бойликларга бўлган эҳтиёжини қондиришга йўналтирилган ташқи савдо мустамлакалар иқтисодининг асосини ташкил қиларди.

Инглизлар мустамлакалардан минерал хомашё ва қишлоқ хўжалик маҳсулотларини тўхтовсиз ва тобора кўп миқдорда ташиб кетиш учун транспорт тармоқларини ривожлантирди. Темир ва дарё йўллари қурилишида африкаликлар меҳнатидан текин фойдаландилар.

Бошқа Европа давлатларидан фарқли равишда Франция ўз мустамлакаларида иқтисодий эксплуатацияни давлат заёмлари шаклидаги давлат сектори орқали амалга оширди. Мустамлака за-

ёмлари бўйича қонун билан ўрнатилган давлат мажбуриятлари бу заёмларни барқарор фойда келтирувчи ва француз рантьеси талабларини қондирувчи қимматбаҳо қоғозга айлантирганди. Бу ҳол француз мустамлакачилигининг ўзига хос томони – судхўрлик характери очиқ беради.

Заёмлардан келадиган маблағ мустамлакаларда турли хил қурилишларни олиб боровчи пудратчи фирмаларга эга бўлган йирик саноатчилар ва банкларга бериларди. Масалан, шу усулда Гуэн банкирлари фирмаси 1880-йиллари Дакар – Сен-Луи темир йўлини қурди. Саноатчи ва банкирларга қарашли фирмалар мустамлакаларда йўллар қурилишидан ташқари денгиз қатнови ва савдо фирмаларига ҳам эгалик қилишар эдилар. Францияга қарашли Ғарбий Африкада инвестицияларнинг 30% дан кўпроғи савдога жойлаштирилган эди.

Барча мустамлакалардаги европаликлар фаолиятини бирлаштирувчи ҳолат Африка халқларининг шафқатсиз эксплуатация қилиниши ва бу ердаги бойликларнинг таланиши бўлди. Масалан, Португалияга қарашли Мозамбикда ҳар йили маҳаллий аҳолининг катта қисми 6 – 8 ойга «жамоат ишларига» ёки европалик мустамлакачиларнинг ерларида ишлашга жалб қилинар эди. XX аср бошларида Португалия билан Жанубий Африка Иттифоқи ўртасида тузилган шартномага кўра ҳар йили Мозамбикдан 100 минг киши Трансваалдаги конларда ишлаш учун мажбурий жўнатилар эди. Шу даврдан то ўз мустақиллигини қўлга киритган 1975 йилгача Мозамбик Жанубий Африкадаги ирқчилик режими учун арзон ишчи кучи етказиб берди.

Мустамлакаларни бошқариш тизимининг шаклланиши. Африканинг Саҳрои Кабирдан жанубий қисмида ўзининг сиёсий ҳокимиятини мустаҳкамлаш учун Англия мустамлакалар вазирлиги билвосита бошқарув усулини танлади. Мустамлака режимини мустаҳкамлашда Африка жамиятининг анъанавий ёки ярим анъанавий бошқарув тизими, жамиятнинг юқори қатламига таянилди. Бошқача қилиб айтганда, мустамлакаларни бошқариш ўзи мавжуд бўлган ёки янгидан ташкил қилиниб, умумий маъмурий тизимга киритилган маҳаллий ҳокимиятнинг анъанавий институтлари орқали амалга оширилди.

Инглизлар билвосита бошқариш учун лозим бўлган энг қулай усулни Шимолий Нигериядаги амирликларда кўрдилар. Бу жойлар-

ни ва Сокото халифати ҳудудини забт этган инглизлар, анъанавий бошқарув тизимини сақлаб қолдилар, фақат бу тизим мустамлака ҳокимияти эҳтиёжларига мослаб модификация қилинди. Шимолий Нигерияда синовдан ўтган билвосита бошқарув усули кейинчалик Буюк Британиянинг Африкадаги бошқа мустамлакаларида ҳам жорий қилинди.

Албатта билвосита усулдан четга чиқиш ҳоллари ҳам бўлган. Бу асосан аҳолиси бўйсунушни хоҳламаган, узоқ қаршилик кўрсатган ҳудудларда юз берган. 1880-йиллари Франция томонидан қўлланган очик диктат усули Гамбияда, Сьерра-Леонеда, Лагосда жорий қилинди. Маҳаллий ҳукмдорлар ағдарилиб, бошқарув мустамлакачилар томонидан бевосита тайинланган шахслар қўлига ўтди. Аммо аҳвол барқарорлашуви билан ҳокимият яна маҳаллий бошқарувчиларга топширилди.

Билвосита бошқарув тизимида маҳаллий бошқарувчилар иштирок этишларига қарамасдан, мустамлакаларда олий ҳокимият губернаторга тегишли эди. У молия, темир йўллар қурилиши, телеграф хизмати устидан назорат ўрнатган, шунингдек, куролли кучларни ва геологик тадқиқот ишларини ҳам бошқарар эди.

XIX аср охири – XX аср бошларида Франциянинг Африкадаги мустамлакалари бирлаштирилиб, иккита йирик генерал-губернаторлик: 1895 йили Француз Ғарбий Африкаси (ҒҒА), 1910 йили Француз Экваториал Африкаси (ҒЭА) ташкил қилинди.

Мустамлакалар аҳолиси асосий икки гуруҳга бўлинди. «Тенг ҳуқуқли коммуналар» деб аталувчи гуруҳга ўта кам сонли аҳоли кирарди. Бу гуруҳни Сенегалнинг тўртта шаҳри – Сен-Луи, Дакар, Рюфиск ва Горэ аҳолиси ташкил қилди. XX аср бошларида Франциянинг қора танли аҳолиси 25 минг кишини ташкил қилиб, шундан 23 минги сенегалликлар эди.

Франция Англиядан фарқли равишда анъанавий бошқарув институтларини бузиш йўлидан борди. Мустамлака маъмурияти қабилалар ҳудудларини қайта тақсимлади, уларнинг ички ишларига қўпол аралашди, маҳаллий ҳукмдорларни ағдариб, ўз бошқарувчиларини тайинлади. Француз тили мустамлакалардаги расмий тил деб эълон қилинди. Бироқ XX асрнинг бошларидаёқ айрим мустамлака амалдорлари томонидан бевосита бошқарув, шунингдек, ҒҒА ва ҒЭА нинг ташкил қилиниши хато деб тан олинди, билвосита бошқарув усули жорий қилина бошланди.

Мустамлакаларни бошқаришнинг Англия жорий қилган усули билвосита, Францияники эса бевосита (ёки тўғридан-тўғри) деб аталиб, Португалия, Бельгия ва Германия мустамлакаларида ҳам шу бошқарув усуллари ёки уларнинг турли аралаш шакллари қўлланилди.

Мустамлакачиликнинг дастлабки даврида босиб олинган ҳудудлардаги ҳокимият тўлиқ ҳарбийлар қўлида тўпланган эди. Кейинчалик, ўз ҳокимиятини мустаҳкамлагандан сўнг, империалистик давлатлар ҳукуматлари мустамлакаларни бошқаришни фуқаролик маъмуриятлари қўлига топширди.

Тропик Африка халқларининг мустамлакачиликка қарши курашлари. Африка халқларининг босқинчиларга қарши мардонавор кураши европаликларнинг осонгина галабага бўлган умидларини пучга чиқарди. Африкалик саркардаларнинг жасурлиги ва уддабуронлик билан қаршилиқни ташкил қилиши босқинчиларни узоқ ва қонли урушлар олиб боришга мажбур қилди. Айрим ҳолларда африкалик ватанпарварлар ўнлаб йиллар давомида яхши қуролланган европаликлар билан тенг кураш олиб бордилар.

Мустақиллик учун кураш йилларида ватанпарварларнинг ажойиб қобилиятлари намоён бўлди. Озодлик ҳаракатининг қўплаб раҳбарлари уруш олиб боришнинг партизанлик йўлига ўтиб, ҳарбий-техник жиҳатдан жуда катта устунликка эга бўлган мустамлакачилар қўшинларини узоқ вақт тўхтатиб туришга эришдилар. Мустамлакачиларнинг айрим юришлари улар мағлубияти билан якунланди. Озодлик учун кураш йилларида қўплаб африкаликлар фақат жасур жангчилар эмас, яхшигина дипломат, вазиятни реал баҳолай оладиган сиёсатчилар ҳам эканлигини ҳам намоён этдилар. Европаликлар билан музокаралар пайтида улар ўз манфаатларини қатъият билан ҳимоя қилиб, империалистик давлатлар орасидаги ўзаро зиддиятдан усталик билан фойдаландилар.

Қаршилиқ кўрсатиш ҳаракатига асосан катта-кичик давлатлар ва давлат бирикмаларининг ҳукмдорлари, қабилалар бошлиқлари раҳбарлик қилдилар. Улар орасида, айниқса, Самори (Ғарбий Африка), Беханзин (Дагомея), Раббах (Чад қўли атрофи), Баи Буре (Сьерра-Леоне), Кабарега ва Бушири (Шарқий Африка), Муҳаммад бен-Абдулла Ҳаса (Сомали), Лобенгула (Жанубий Родезия) қабилар ўз жасоратлари ва уддабуронлиги билан машҳур бўлганлар. Тропик Африкада ҳам Мквава (Германия Шарқий Африкаси), Тибати (Ка-

мерун), Мамаду Ламин (Сенегал), Мушири ва Кавале (Конго) халк орасида донг таратдилар.

Самори Франциянинг Тропик Африкадаги энг «нокулай» рақиби эди. Унинг ўн олти йиллик қахрамонона кураши Африка халқлари озодлик ҳаракати тарихидаги энг ёрқин саҳифалардан бирига айланди. Французлар уни «Судан Бонапарти» деб атадилар.

Самори 1870-йиллари Сананкорода (Гвинея республикаси) мандинго халқини бирлаштириб, Уасулу деб ном олган кучли марказлашган давлатни ташкил қилди.

У ўз курашида ислом динининг бирлаштирувчи кучидан усталик билан фойдаланди. Ўз давлати худудида маҳаллий аҳолининг анъанавий диний тасаввурлари ўрнига исломни жорий қилди ва 1881 йили ўзини имом деб эълон қилиб, мамлакатни ягона дин остида бирлаштирди, марказлаштирди ва маҳаллий бошқарув тизимини такомиллаштирди. Давлат қудратининг асосини кучли армия ташкил қилди. Бу армия йигирма йилдан зиёд французларга қарши муваффақиятли кураш олиб борди. Фақат 1898 йили турли хил ҳийла-найранг ишлатган французлар Саморини асир олиб, Габонга сургун қилишди ва у 1900 йили шу ерда вафот этди.

1889–1894 йиллари Дагомея қироли бўлган Беханзин ҳам 1890 йили француз кўшинлари устидан ғалабага эришиб, мустамлакачиларни сулҳ тузишга мажбур қилди. 1892 йили сулҳни бузиб, французлар Дагомеяга қарши иккинчи урушга энг замонавий куролланган 3,5 минг аскар ва офицерларини жалб қилдилар. Бу Франциянинг бутун мустамлакачилик давридаги энг катта экспедицияси бўлди ва унда бутун бошли флот ҳам иштирок этди. Дагомеяликлар 8 минг милтиқ ва 15 та тўпга эга бўлган 15 минг кўшин билан уларга қарши турдилар. Жангда иштирок этган французларнинг гувоҳлик беришича, дагомеяликлар мардонавор жанг қилишган, «чекиниш ёки асир тушишдан кўра ўзини ўлдиришни афзал кўрган». Французларга қарши жанг қилган *амазонкалар* (аёл жангчилар) жасурлиги билан душманни хайратга солган. Французларнинг айтишича амазонкалар жангда «гўё темир девор ташкил қилганлар, уларни на тўплар, пулемётлар ёки милтиқлар тўхтата олмаган».

Бу урушда Беханзин ўзининг жуда катта ташкилотчилик қобилияти ва ҳарбий талантини намойиш қилди. У асир олинган душманга нисбаган багрикенглик ва инсонпарварликнинг юксак

кўринишини намойиш қилиб, французларнинг ҳам таҳсинига сазовор бўлган.

Французлар 1892 йили ҳимоячилар томонидан ёқиб юборилган ва ташлаб кетилган мамлакат пойтахти Абомеяга кириб келишди. Беханзин кўшинлари билан шимолга чекинди. 1892 йил охирига келиб мамлакатнинг асосий қисми мустамлакачилар томонидан забт этилган эди. Аммо Беханзинни асир олмасдан мамлакатни тинчлантириш мумкин эмаслигини французлар яхши тушунар эдилар. 1893 йили Франция билан Дагомея ўртасида учинчи уруш бошланди. Урушда французлар синалган йўлни танлашди: улар тахтга Беханзиннинг укасини ўтказдилар, у эса бунинг эвазига Франция протекторатига рози бўлди. Укасининг хоинлиги Беханзинни тушкунликка солди. У таслим бўлишдан аввал аскарларни йиғиб, садоқати учун уларга миннатдорчилик билдирди ва жангда ҳалок бўлганларнинг хотирасини ёд этди. Французлар Беханзинни Жазоирга сургун қилдилар. У 1906 йили вафот этди.

Юкорида номлари келтирилган бошқа ватанпарварлар ҳам шундай жасорат билан мустамлакачиларга қаршилик кўрсатдилар. Аммо кучлар тенг эмасди. Бунинг устига мустамлакачилар қаршилик кўрсатаётган аҳолини қўрқитиш учун кўпинча ўта гайриинсоний қиргин усулларида ҳам фойдаландилар. Масалан, Жануби-Ғарбий Африканинг Германияга қарашли худудида (ҳозирги Намибия) 1904–1907 йиллардаги халқ кўзғолонини бостириш пайтида мустамлакачи кўшинлар гереро (банту) қабиласидан 65 минг кишини ёки қабила жами аҳолисининг 80% ини қириб ташлаган. Шунингдек, улар нама (готтентот) қабиласидан ҳам 10 минг кишини ёки қабила аҳолисининг 50% ини қиргин қилдилар.

1984 йили Бирлашган Миллатлар Ташкилоти бу қабилалар қиргинини геноцид¹ акти деб баҳолади ва фашистларнинг Иккинчи жаҳон уруши йилларида амалга оширган яҳудийлар геноциди билан тенглаштирди. 2004 йили Германия ҳукумати ҳам Намибияда геноцид ўтказилганлигини тан олди.

Мағлубиятга қарамасдан мустамлакачиликка қарши кураш йўл-бошчилари кўплаб авлодлар хотирасида ўчмас из қолдирдилар.

---

¹ *Геноцид* – иркий, миллий ёки диний белги билан аҳолининг бирор тоифасини қириб ташлашга қаратилган сиёсат. Геноцид инсониятга қарши энг оғир жиноят сифатида тан олинган.

Улар XX асрда давом эттирилган мустақиллик учун курашнинг илҳомчилари бўлдилар. Уларнинг кўпчилигини Африка халқлари бугун ҳам миллий қаҳрамонлари сифатида ёд оладилар.

XIX асрнинг 2-ярмида миллий-озодлик мафкурасининг шаклланиши. Тропик Африка мамлакатларида миллий мафкуранинг шаклланишида янги, ўқимишли ижтимоий қатламнинг пайдо бўлиши катта роль ўйнади. Одатда бу қатламни мустамлака режимига хизмат қилаётган кичик амалдорлар, ўқитувчилар, руҳонийлар, врачлар ва юристлар ташкил қиларди. Кўпчилик ҳолларда бу африкаликлар анъанавий шаклланган аждодлар динидан воз кечишарди. Христианликни қабул қилганларидан сўнг уларни боғлаб турган қабилавий алоқалар сусайиб, европача маданиятга интилиш кучайиб боради. Ана шу янги қатлам доирасида миллий интеллигенция шаклланиб борди. Бунинг учун энг қулай шароит Ғарбий Африкада вужудга келди.

Ғарбий Африкага европаликларнинг кириб келиши шарқий ва марказий минтақаларга нисбатан анча олдин юз берди. Бу ерда мустамлакачилик ҳам олдинроқ ўрнатилди, демак, ижтимоий-иқтисодий ўзгаришлар – товар-пул муносабатлари капиталистик укладининг ташкил топиши, миллий буржуазия ва миллий интеллигенциянинг шаклланиши ҳам олдинроқ бошланди. Негроид ирқи ўз муаммоларини мустақил ҳал қилишга қодир эканлигини исботлаган Либериянинг мавжудлиги Африка халқларининг ижтимоий онги ўсишида муҳим роль ўйнади. Айнан шу ерга, Ғарбий Африкага Буюк Британиядан, Шимолий ва Жанубий Америкадан келган африкалик-реэмигрантлар янги билим ва янги кадриятларни олиб келдилар.

XIX асрнинг иккинчи ярмидан «оқ танлиларнинг устунлиги» белгиси остида Ғарбий Африкада мустамлака империялари кенгайгани сари, африкаликларни камситиш жараёни ҳам кучайиб борди. Айрим ўқимишли кишиларнинг мустамлакачилар уларга европаликлар билан тенглашиш имкониятини беради, деб қилган умидлари сароб эканлиги тезда маълум бўлиб қолди. Энди умид норозилик, қаршилик, мустамлака тузумини танқиди билан алмашди ва жамиятдаги мустамлакачилик, африкаликлар ирқининг «нотавонлиги», европача ва африкача маданиятларнинг даражаси ва аҳамияти каби ҳолатларга жавоб излаш жамиятнинг илғор кишиларини кўпроқ ташвишга соларди.

Дастлабки маърифатпарварлар – Самюэль Кроутер, Жеймс Хортон, Эдвард Блайден кабилар Африка миллатчилиги ғоясининг арбоблари бўлиб, улар асосан Британиянинг Ғарбий Африкаси-дан эдилар. Улар африкалик халқлар ижтимоий фикрида, миллий ғоя шаклланишида катта из қолдирдилар.

* * *

XIX аср 70-йилларида Африка қитъасининг фақат 10,8% и европаликларга тегишли эди. 30 йилдан камроқ вақт ўтиб, 1900 йили Африканинг 90,4% ҳудуди Европа давлатларининг мустамлакаси-га айлантирилди. Империалистик давлатларнинг Африкани бўлиб олиш жараёни яқунланди. Ўз ватанини ва мустақиллигини ҳимоя қилган юз минглаб африкаликлар мустамлакачилар билан бўлган тенгсиз жангларда ҳалок бўлдилар. Мустамлакачилар эса қитъанинг табиий бойликларини талаш, аҳолисини шафқатсиз эксплуатация қилиш натижасида чексиз бойликлар орттириб, Европани юксалти-ришга ҳисса қўшдилар.

XXVI боб бўйича саволлар

1. Кул савдоси ва кулчилик африкаликлар учун қандай демографик, ижтимоий, иқтисодий ва психологик оқибатларга эга бўлди?
2. Европаликлар томонидан Африканинг ички ҳудудларини таджик қилиш қандай мақсадларда амалга оширилди?
3. Африканинг мустамлакага айлантирилишида Брюссель ва Берлин конференцияларининг қарорлари қандай аҳамиятга эга бўлди?
4. Мустамлакаларни бошқариш тизимини шакллантириш орқали қандай мақсадларга эришиш кўзланган эди?
5. Тропик Африка халқларининг мустамлакачиликка қарши кураши тўғрисида нималарни биласиз? Кураш йўлбошчилари кимлар эди?
6. Африкада миллий-озодлик мафқурасининг шаклланишида диний ва маданий омиллар қандай роль ўйнади?

VI БЎЛИМ

XX АСР БОШЛАРИДА ДУНЁ ТАРАҚҚИЁТИ

XXVII БОБ. XIX АСР – XX АСР БОШЛАРИДА ХАЛҚАРО ЗИДДИЯТЛАРНИНГ КЕСКИНЛАШУВИ

XX аср бошларига келиб дунё тараққиётнинг асосий белгиларидан бири илғор индустриал давлатларнинг нотекис ривожланиши, ташқи сиёсатда капиталистик монополиялар ва молия олигархияси манфаатларининг устуворлиги, дунёни қайтадан бўлиб олиш учун бу давлатлар ўртасида курашнинг кучайиши бўлиб қолди.

Метрополиялар, мустамлакалар ва қарам мамлакатлар. XIX аср бошларида биринчи индустриал давлат, «дунё устахонаси» Буюк Британия эди. Унинг ортидан Франция индустриал тараққиёт йўлига кирди.

XIX асрнинг охириги 30 йилида ривожланиш суръатлари кескин тезлашган АҚШ ва Германия ҳам илғор индустриал давлатлар қаторига кириб олдилар. Улар жадал суръатлар билан ривожланиб, ишлаб чиқаришнинг ҳажми ва жаҳон бозоридаги роли бўйича рақибларини бирин-кетин ортда қолдириб борди. Жаҳон саноат ишлаб чиқаришида Буюк Британиянинг ҳиссаси 1860 йили 36% бўлса, 1913 йилга келиб 14% гача тушиб кетди. Франциянинг ҳиссаси шу даврда 12% дан 6% гача пасайди. 1860 йили жаҳон саноат маҳсулотларининг 17% ини ишлаб чиқарган АҚШ 1913 йилга келиб ўз ҳиссасини 36% гача оширди. Германия эса 16% лик кўрсаткични муқим эгаллаб олди.

Уларнинг ортидан бораётган Россия ва Япония сингари мамлакатлар иқтисодиёти аграр-индустриал бўлиб қолаётган бўлсада, бу мамлакатларда саноат тараққиётининг, индустриаллаштиришнинг суръатлари анча жадал эди. Шунингдек, индустриал янгиланиш йўлидан Италия ва Австро-Венгрия ҳам бораётган эди. Бельгия, Голландия, Скандинавия мамлакатлари ҳам индустриал дунёга кирарди.

Умуман, XX аср бошларида дунёнинг 1 млрд 680 миллионлик аҳолисидан 700 млн киши индустриал ва аграр-индустриал

мамлакатларда яшарди. 600 млн га яқин киши мустамлакаларда (жумладан, 393 млн киши Буюк Британия мустамлакаларида) яшарди. Аҳолиси 380 млн кишига яқин бир гуруҳ давлатлар расман мустақил ҳисоблансаларда, амалда кучли давлатларга қарам ёки ярим мустамлака ҳолатида эди. Булар қаторига Хитой, Эрон, Туркия, Сиам (Тайланд), Миср, Кореяни киритиш мумкин. Ярим мустамлака мақомининг белгилари қилиб, одатда, ушбу давлатлар ҳукуматлари томонидан имзоланган тенг бўлмаган савдо шартномалари, чет эл фуқароларига алоҳида имтиёзларнинг берилиши, жумладан, жиноят содир этганда маҳаллий судлар томонидан суд қилинмаслик (экстерриториаллик) кабиларни кўрсатиш мумкин. Кўпчилик ҳолларда эса ярим мустамлака давлатлар ҳудудида кучли давлатларнинг кўшинлари, ҳарбий-денгиз базалари жойлаштирилади. Ҳарбий-техник қолоқлик, марказий ҳокимиятнинг кучсизлиги туфайли мустамлакачи империяларга қаршилик қила олмайдиган, аммо турли сабабларга кўра тўлиқ забт этилишдан қутулиб қолган давлатлар ярим мустамлакаларга айлантирилар эди.

Вужудга келган шароитда гўёки турли тарихий даврларда яшаётган, ҳар хил анъаналар ва одатларга эга бўлган, турли хил динларга эътиқод қилувчи халқларнинг бир-бирлари билан яқин алоқалари табиий равишда улар ўртасида зиддиятларни келтириб чиқарар эди. Аммо XX аср бошларига келиб жаҳон тараққиётидаги зиддиятларни кескинлаштирган бошқа жиддий сабаблар ҳам пайдо бўлди.

Иқтисодий инқирозлар ва халқаро майдондаги рақобат. Зиддиятлар кескинлашувининг энг муҳим сабаби – саноат тараққиёти суръатларининг жадаллашуви, индустриал мамлакатлар сонининг ошиши бўлди. Ҳатто Англия асосий саноат мамлакати, «дунё устaxonаси» бўлган даврда ҳам у ошиқча маҳсулот ишлаб чиқарилиши билан боғлиқ инқирозларга учраган эди. 1825, 1836, 1847 йиллардаги инқироз Англиянинг умумий бозори унинг саноати ишлаб чиқарган маҳсулотларни «ҳазм қила олмаганидан» келиб чиққан эди. 1857 йили биринчи жаҳон саноат инқирози юз бериб, у Англиядан ташқари модернизация йўлига кирган бошқа мамлакатларни ҳам қамраб олди. Бу мамлакатларнинг саноат капиталлари ўртасида ташқи бозор учун кураш бошланди, зеро индустриал давлатларнинг хотиржам ривожланиши ушбу бозорларни эгаллаш билан боғлиқ бўлиб қолаётган эди.

Жаҳон бозорининг ҳажми секинлик билан кенгая борди. Биринчидан, бу индустриал мамлакатларда аҳоли яшаш даражасининг

ўсиши билан боғлиқ эди. XX аср бошларида энг катта ва ривожланаётган бозор АҚШнинг ички бозори ҳисобланарди. Иккинчидан, аста-секин мустамлака ва қарам мамлакатлар ҳудудида ҳам товар-пул муносабатлари ривожланди, жаҳон капиталистик хўжалик тизими ушбу мамлакатлар ҳисобига кенгайиб борди.

Шунга қарамадан, маҳсулот ишлаб чиқаришнинг тобора ўсиб бораётган имкониятлари бозорлар ривожланишидан олдинлаб кетаётган эди. Бу ҳол иқтисодий инқирозларнинг чуқурлашувига олиб келди. Бирин-кетин келаётган инқирозларнинг орасидаги вақт ҳам қисқариб борди. Шундай инқирозлар 1866, 1873, 1882, 1890, 1900, 1913 йиллари содир бўлиб, бутун жаҳон хўжалик тизимини қамраб олди.

Инқирозлар капиталнинг концентрациялашуви ва марказлашувини жадаллаштирди, кам фойда берадиган корхоналарнинг синишини тезлаштирди. Шу нуқтаи назардан инқирозлар иқтисодиётнинг ривожланишига, унинг рақобатбардошлигини оширишга кўмаклашди. Айни пайтда ишсизлар сони ошиб, ижтимоий зиддиятлар кескинлашди, улар индустриал цивилизация жамияти учун жиддий муаммоларни келтириб чиқарди.

Инқирозлар индустриал давлатларнинг ҳукмрон доираларини ўз ижтимоий ва иқтисодий муаммоларини ташқи экспансия ҳисобига ҳал қилиш йўлини танлашга ундади.

Жамиятда барқарорликни таъминлашга масъул бўлган давлат билан кўпроқ фойда олиш йўллари ахтараётган йирик капиталнинг манфаатлари ҳар доим ҳам мос тушавермасди. Ўз миллий бозорларида ҳукмронлик қилаётган йирик молия-саноат гуруҳлари ўзларининг чет эллардаги рақиблари билан учинчи мамлакатлар бозорларини таъсир зоналарига бўлиб олиш тўғрисида ҳукуматлар иштирокисиз келиша бошладилар. Айни пайтда, йирик капиталистлар ўз давлатининг дипломатик ва ҳарбий кучига таянган ҳолда, унинг қудрати ёрдамида ўз манфаатларини ҳимоя қилишга интилдилар.

Ҳар бир давлат ўз капиталини қўллаб-қувватлашга, миллий иқтисодиётга маблағ киритишни рағбатлантиришга, жаҳон бозорларида унинг мавқеини мустаҳкамлашга ҳаракат қилди. Натижада турли давлатларнинг ҳаракатлари бир-биридан фарқ қилса-да, улар интилишларининг умумий йўналиши битта эди. Бу йўналиш ўз корхоналари учун маҳсулотларни сотишнинг мавжуд бозорларини, капитал киритиш соҳаларини, табиий ресурслардан фойда-

ланишни, арзон ишчи кучи манбаларини сақлаб қолиш ва кенгайтиришдан иборатдир. Бунда рақобатлашаётган давлатлар кучайиб кетишининг олдини олишга, мустамлака ва қарам мамлакатлар халқларининг озодлик учун ингилишларини бостиришга алоҳида эътибор қаратилди.

Мустамлакачилик ва индустриал мамлакатлар учун унинг оқибатлари. Индустриал давлатларнинг ташқи сиёсати ўз санат ва молия капиталининг экспансиясини қўллаш мақсадларига бўйсундирилгани сари уларнинг мустамлакачилик сиёсати фаоллашди, илғор давлатларнинг жаҳон миқёсида рақобатлашуви кучайди. XX аср бошларига келиб улар ўртасидаги қарама-қаршилик янада кескинлашди. Бу кескинлашув индустриал давлатлар ўртасида дунёнинг бирламчи бўлиниши асосан яқунланлиги, кенг мустамлака империялари шаклланиши билан боғлиқ эди.

Бу даврда иқтисодий ва сиёсий ҳаётнинг байналмилаллашуви натижасида дунё бир бутунлик касб этди, аммо бу адолатли бутунлик эмасди: қуруқликнинг 55% ини мустамлакалар ташкил қиларди, у ерлардаги халқлар зўрлик йўли билан, баъзан очикчасига варварлик усуллари воситасида Европа цивилизациясига жалб қилинаётган эди.

Мустамлакачилик экспансияси йўлига биринчи бўлиб кирган Буюк Британия ишғол қилишлар, алдашлар, маҳаллий ҳукмдорлар ва қабилалар йўлбошчиларини сотиб олишлар эвазига дунёда энг катта мустамлака империясини шакллантирди. Бу империяда ер юзи аҳолисининг чорак қисмидан кўпроғи, барча мустамлакалар аҳолисининг эса 70% и яшарди, босиб олинган ҳудудлар Буюк Британиянинг ўз ҳудудидан қарийб юз марта катта эди. Дунёда иккинчи мустамлакачи давлат Шимолий ва Экваториал Африкани, Ҳиндихитойни бўйсундирган, барча мустамлакалар аҳолисининг 10%ини устидан ҳукмронлик қилаётган Франция бўлди.

Кенг мустамлакаларга эгалик қилиш метрополиялар тараққиётига турлича таъсир кўрсатди. Мустамлакалардан арзон аграр маҳсулотлар ва хомашё манбаи, маҳсулотларни сотиш бозори сифатида фойдаланиш учун улар иқтисодиётини минимал миқдорда бўлсада ривожлантириш зарур эди. Коммуникациялар тармоғини куриш, ер ости бойликларини қазиб олиш саноатини, плантацияларни яратиш, маҳаллий ишчиларни тайёрлаш – буларнинг ҳаммаси капитал йўналтиришни талаб қиларди. Метрополияларнинг ўзлари-

дан иш топмаган камбағаллар, ишсизлар мустамлакаларга кўчиб кетишар ва бунга мустамлакалардаги олмос ва олтин қидириш жазаваси, имтиёзли асосда ерларнинг тарқатилиши туртки бўлаётганди.

Мустамлакалардан оқиб келаётган бойлик, у ерлардаги бозорларга монопол эгалик қилиш ва катта бойликлар олиш натижасида метрополияларнинг фақат хукмрон доиралари эмас аҳолининг кенг қатламлари ҳам бойиб борди. Ортиқча ишчи кучининг мустамлакаларга доимий кўчиб туриши камбағаллар ва ишсизлар сонини камайтириб, ижтимоий кескинликни юмшатарди.

Капиталнинг доимий четга чиқиб кетиши ва ишлаб чиқарилаётган товарлар ассортиментини янгилаш учун рағбатлантирувчи омилнинг йўқлиги (монополиялаштирилган мустамлака бозорлари товарларнинг сифати ва ассортиментига кўп ҳам талабчан эмасди) метрополиялар гуллаб-яшнашининг бошқа томонини ташкил қилади. Метрополияларда яшаш даражасининг юқорилиги бу ерда ишчи кучининг қимматлашувига олиб келди ва метрополиялар иқтисодиётига капитал киритишни фойдасиз қилиб қўйди. Британия банкирлари пулларини мустамлакаларга, доминионларга¹ ва АҚШ иқтисодиётига жойлаштиришни афзал кўрдилар. Француз капитали асосан чет элларнинг давлат заёмларига жойлаштирилган бўлиб, бу ҳам катта фойда келтирарди.

Авалло энг ривожланган мамлакатлар иқтисодиётида турғунлик ҳолатлари кўзга ташланиб, улар ўз жўшқинлигини йўқотди, ўсиш суръатлари пасайди. Аксинча, кенг мустамлака империяларини яратмаган (ёки яратишга улгурмаган) АҚШ, Германия, Япония сингари давлатларда капиталнинг асосий қисми ўз миллий иқтисодиётини ривожлантиришга сарфланди. Индуриал тараққиёт йўлига кейинроқ кирган бу давлатлар яратилаётган санатни энг илғор технологиялар билан куруллантирди, бу эса уларга ракобатда устунлик қилиш имкониятини яратди. *Бу давлатларнинг жадал ривожланиши натижасида уларнинг ҳарбий-иқтисодий имкониятлари билан дунёнинг таъсир доираларига бўлиниши ўртасида нумтаносиблик вужудга келди.*

---

¹ Доминион – аҳолиси асосан метрополиядан чиққан ва ўз-ўзини бошқариш ҳуқуқини олган мустамлакалар: Канада – 1867 йил, Австралия – 1901 йил, Янги Зеландия – 1907 йил. Улар 1947 йилгача Британия империяси таркибига кирган, формал жихатдан мустақил давлат бўлган.

XX аср бошларига келиб бу жўшқин ривожланаётган мамлакатлар ўз рақибларининг таъсир доираларига кириб бориш орқали янги мустамлакаларни ва бозорларни забт этишга интила бошлади. Янги даврнинг биринчи империалистик уруши Испания – АҚШ уруши бўлиб (1898 й.), унинг натижасида АҚШ Филиппинни, Пуэрто-Рико ва Гуам ороллари босиб олди, Кубага мустақиллик олиб берди. *Дунёни қайтадан бўлиш учун кураш жаҳон сиёсатининг мазмунини белгиловчи энг муҳим омилга айланди.*

Метрополиялар билан мустамлакалар ва қарам мамлакатлар ўртасидаги қарама-қаршилик муҳим аҳамият касб эта борди. Бу мамлакатларда ҳам товар-пул ва бозор муносабатлари ривожланди, улар ҳам жаҳон капиталистик хўжалик тизимига кириб борди. Европада таълим олган миллий буржуазия ва маҳаллий зиёлилар қатлами шаклланди. Уларнинг мустамлака мақомига қарши норозилиги мамлакатни модернизациялашга интилиш билан қўшилиб кетди. Айти пайтда мустамлакачиликка қарши ҳаракат кўпчилик ҳолларда рақобатлашаётган, рақибини кучсизлантириб, ўз таъсир доирасини кенгайтиришга интилаётган индустриал давлатлар томонидан қўллаб-қувватланди. Масалан, АҚШ Испания билан уруш арафасида Филиппин ва Кубадаги озодлик ҳаракатларини қўллади, аммо Испания устидан ғалаба қозонгандан сўнг ушбу давлатларни ўз таъсир доирасига қўшиб олишдан тортинмади.

Индустриал давлатлар ўртасидаги қарама-қаршилик ва Биринчи жаҳон уруши. XX аср бошларига келиб халқаро муносабатларнинг ҳолатини иқтисодий ривожланган ва ҳарбий жиҳатдан қудратли бўлган бир гуруҳ давлатларнинг сиёсати белгилаб берди. Бу давлатлар қаторига одатда Буюк Британия, Германия, АҚШ, Россия, Франция ва Японияни киритишади. Бу давлатлар ҳиссасига, улар назоратидаги мустамлакалар билан қўшиб ҳисоблаганда, ер юзи аҳолисининг 2/3 қисми, жаҳон саноат ишлаб чиқаришининг 80% и тўғри келарди.

XIX асрда кенг тарқалган қарашларга биноан савдолашаётган миллатлар, бозор иқтисодиётига эга бўлган давлатлар ўртасидаги муносабатлар «барчанинг барчага қарши кураши» қабилидаги рақобатчилик билан тавсифланади. Давлатлар ўртасидаги қарама-қаршилик жаҳон тараққиётини белгилайди, деган қараш XX асрнинг бошларида кенг оммалашган геосиёсий назарияларнинг ҳам

мазмунини ташкил қилган. Бу назарияларга мувофик, этноснинг (халқнинг) ўзига хос маданияти, хўжалик фаолиятининг устувор типи каби хусусиятлари у яшаётган географик муҳитнинг муҳим жиҳатлари билан белгиланади. Давлат – маълум ҳудуднинг сиёсий ташкиллаштирилган шаклигина эмас, у ўзига хос тирик организм, инсон каби туғилади, улғаяди, ўлади. Бу назарияларда давлатнинг улғайиши унинг ривожланиши учун зарур бўлган янги ерларни, бойликларни босиб олиш билан боғлиқ қилиб қўйилади.

Халқаро майдонда давлатларнинг эркин рақобати шароитида уларнинг ҳар бири бошқаларнинг кучайиб кетишидан, кучлар мувоzanатининг бузилишидан хавфсираб туради. Шундан келиб чиқиб, асосий вазифаси ўзининг бўлгуси рақибларини бир-биридан ажратиш, бир-бири билан уриштириш, уларни яширин келишувлар ва мажбуриятлар билан боғлаш, ҳушёрлигини сусайтириб, ўзининг имкониятларини оширишдан иборат, деб тушунилган дипломатия санъати такомиллашади.

Уруш билан қўрқитишга ва урушга XIX асрда ҳам, XX аср бошларида ҳам кўзланган мақсадга эришишнинг дипломатик усуллари тугаганда давлатнинг манфаатларини ҳимоя қилишнинг қонуний ва қабул қилинган воситаси сифатида қаралган. Айни пайтда демократик мамлакатлар ўз сиёсатида маданийлашган давлатлар бир-бирлари билан умумий тил топишга қодир, дейишга ўрганиб қолган ижтимоий фикр билан ҳисоблаша бошлаган эди. Бироқ дунёдаги тартибнинг ташқи барқарорлигига қарамасдан, 1914–1918 йиллардаги Биринчи жаҳон урушига олиб келган, ҳал қилинмаётган муаммолар йиғилиб бораётган эди.

Узоқ Шарқ ва Болқондаги зиддиятлар. XX аср бошида дунёнинг шундай ҳудудлари белгиландики, уларнинг геосиёсий ва иқтисодий муҳим аҳамияти туфайли бу ерлар устидан назорат ўрнатиш учун кураш алоҳида кескинлик касб этди. Биринчи жаҳон уруши арафасида шундай ҳудудлар сифатида Хитой ва Болқон яриморали ажралиб турарди.

Хитой ва унинг портлари устидан назорат ўрнатиш кенг бозорга, ресурсларга кириб бориш, жаҳон тараққиётида роли тобора ортиб бориши тахмин қилинаётган Осиё-Тинч океани минтақасида гегемонлик родини эгаллаш имкониятини берарди.

XX аср бошларида дунёнинг кучли давлатларидан ҳеч бири Хитой устидан ҳал қилувчи таъсирга эга эмасди ва улар ўртасида

Ўзига хос мувозанат шаклланган эди. 1900 йилги кўзғолонни бостириш пайтида Россия қўшинларининг Манжурияга кириши билан бу мувозанат бузилди. Манжурия худудидан Порт-Артурга борадиган темир йўл ўтганди.

Манжурия устидан назоратга таяниб Россия ҳукумати Кореяга ҳам таъсир ўтказа бошлади ва Ялуцзян дарёси қирғоғида ўрмондан фойдаланиш ҳуқуқини олди. Бу ҳол Англия, АҚШ ва Японияни хавотирга солди, чунки Россия Хитой билан қуруқлик орқали умумий чегарага эга бўлган ягона буюк давлат эди. Темир йўлларнинг ривожланиши натижасида эса Россия ўзининг Узоқ Шарқдаги экспансиясини йирик қуролли кучлар билан давом эттириш имкониятига эга бўлди. 1902 йили Англия билан иттифоқчилик шартномасини имзолаган Япония айниқса каттиқ ғазабланаётган эди. Яқиндагина ўз мустамлака империясини тузишга киришган Япония учун Корея ва Хитойни экспансия қилиш ягона мумкин бўлган йўналиш эди. Айнан шу ҳол Япония ҳукмрон доираларининг таваккал қилиб, ҳарбий жиҳатдан кучли ҳисобланган Россия билан урушга киришишига сабаб бўлди.

1904–1905 йиллардаги рус-япон урушида Япониянинг ғалабаси, унга Англия томонидан кўрсатилган иқтисодий ва дипломатик ёрдам Россияда инқилобнинг бошланишига катта таъсир кўрсатди. Айни пайтда Япониянинг Хитойдаги позицияси кучайишидан хавотирланган Англия ва АҚШ Россия билан Япония ўртасида мурасали келишувнинг имзоланишига эришдилар. Япония томонининг унга Сахалин оролини тўлиқ бериш ва Россиянинг товон тўлаши тўғрисидаги талаби Англия ва АҚШ томонидан маъқулланмади. 1907 йили Англия воситачилигида Россия билан Япония ўртасида Хитойдаги таъсир доираларини белгилаш тўғрисида келишув имзоланди. Россия жанубий Манжурия ва Кореяни Япониянинг манфаатлари доираси деб тан олди. Бу келишув минтақадаги зиддиятларни вақтинча юмшатди, холос.

Зиддиятларнинг янада мураккаб туғуни Болқон яриморлида пайдо бўлди. XVIII асрда Россия ва Австриянинг умумий душмани бўлган Усманийлар империясининг кучсизланиши билан стратегик жиҳатдан муҳим бўлган Босфор ва Дарданелл бўғозлари ва уларга яқин худудлар устидан назорат ўрнатиш учун кураш авж олди. Бу ерга Россия, Австро-Венгрия бевосита, Англия билвосита қизиқиш билдираётган эди. XX аср бошларида бевосита манфаатдорлар каторига Германия ҳам қўшилди. У Туркия билан алоҳида му-

носабатлар ўрнатиб, Болқон мамлакатлари орқали Истамбул, Бағдод ва Басрага чиқувчи темир йўл куриш режасини амалга оширишни бошлаб юборди. Бу Германияга энг қисқа йўл орқали Ҳинд океанига, Яқин ва Ўрта Шарқ мамлакатлари бозорларига чиқиш имкониятини берар эди.

Болқон мамлакатларида катта таъсирга эга бўлган Россия 1912 йили улар ўртасида Болқон иттифоқининг тузилишига эришди. Иттифоқ тузилиши биланоқ унинг аъзолари (Сербия, Болгария, Греция, Черногория) Туркияга уруш эълон қилдилар. Урушда Туркия мағлубиятга учраб, ўзининг Европадаги деярли барча ҳудудларидан айрилди. Уларни бўлиб олиш масаласини тинч йўл билан ҳал қилишнинг имкони бўлмади: 1913 йили Болгария билан унинг собиқ иттифоқчилари Сербия ва Греция (уларни Руминия билан Туркия қўллаётган эди) ўртасида иккинчи Болқон уруши бошланди. Натижада Болқон иттифоқи тарқалиб кетди, мағлубиятга учраган Болгарияга ва Туркияга Германиянинг таъсири кучайди.

Марказий давлатлар иттифоқи ва Антанта. Буюк давлатларнинг манфаатлари кесишган минтақаларда рақобат тобора кучайиб бораётган бўлса-да, ҳали урушнинг бошланиши муқаррар эмасди. Аммо бир-бирига қарама-қарши турган ҳарбий-сиёсий иттифоқларнинг пайдо бўлиши билан мавжуд муаммоларни тинч йўл билан, дипломатик воситалар орқали ҳал қилиш имкониятлари кескин камайди. Қарама-қарши иттифоқлар тизимининг яратилиши фавқулодда ҳолатларда дипломатик воситачиликнинг имкониятларини камайтирди, арзимаган можаронинг умумевропа урушига айланиб кетиш хавфини кучайтирди.

Европанинг иккита ҳарбий блокка ажралиб кетишининг асосий сабаби 1879 йилдан бери Австро-Венгрия билан иттифоқда бўлган Германия¹ қудратининг жуда тез ўсиши бўлди. Ушбу икки Марказий Европа давлатларининг қитъада гегемонликни қўлга олиш хавфи Россия ва Францияни 1893 йили иттифоқ шартномасини тузишга ундади. Шартномани имзолаган давлатлардан бирига Германия хужум қилган тақдирда иккинчисининг ҳарбий ёрдам кўрсатиш мажбурияти кўзда тутилган эди.

Англия – Германия зиддиятлари ҳам кескинлашди. Германиянинг мустамлакачилик экспансиясига интилишлари Англияни безовта қилаётган эди. Европада курукликдаги энг кучли армия-

¹ Бу иттифоққа 1882 йили Италия ҳам қўшилди ва Учлар иттифоқига айланди.

га эга бўлган Германия ўзининг ҳарбий-денгиз флотини куриш дастурини қабул қилди ва бу ҳол ўзини «денгизлар маликаси» деб ҳисоблаб келаётган Англиянинг ушбу мақомига хавф сола бошлади. Натижада Англиянинг ҳукмрон доиралари китъада ўзларига иттифоқчи излай бошладилар.

1904 йили Англия-Франция келишуви имзоланиб, тарихга Антантани тузиш ҳақидаги шартнома бўлиб кирди (Антанта французча entente – розилик, лекин шунчаки розилик бўлмасдан, иттифоқдан яқинроқ, чин дилдан розиликни билдириб, бу сўз XX аср дипломатиясининг асосий ибораларидан бирига айланди¹). Ушбу шартномага Англия ва Франциянинг таъсир доираларини ўзаро ҳурмат қилишлари тўғрисидаги мажбурият киритилган бўлиб, шартнома ҳарбий иттифоқ билан тенг кучга эга эди.

1907 йили худди шундай шартнома Буюк Британия билан Россия империяси ўртасида ҳам имзоланди. Россия Афғонистонда Англия манфаатларининг устуворлигини тан олди, Тибет эса нейтрал деб эътироф этилди. Эрон таъсир зоналарига бўлиб олинди. Бу келишув Россиянинг инглиз-француз Антантасига қўшилганлигини билдирди.

Германия ўзининг бўлгуси душманларини айириш учун бир неча бор уриниб кўрди. 1904 йили рус-япон уруши даврида Германия императори Вильгельм II Россия императори Николай II га Англия ва Японияга қарши иттифоқ тузишни таклиф қилган эди. 1905 йил иккала императорнинг Бьорке ороли ёнидаги денгиз сайрида Германия билан иттифоқ тузишга Николай II розилигини билдирди. Бироқ вазирлар кабинети Россиянинг энг йирик кредитори бўлган Франция билан дўстона алоқаларни сақлаб қолишни муҳимроқ деб ҳисоблади. Икки императорнинг ўзаро иттифоқ тўғрисидаги шартномаси амалга ошмай қолди.

Германия Англия билан ҳам келишишга ҳаракат қилиб кўрди. У ҳатто Антанта шартномаси бекор қилиниб, Португалиянинг Африкадаги мустамлакалари бўлиб олинган тақдирда (Германия Анголага даъво қилаётган эди), Германия ўзининг ҳарбий-денгиз дастурини амалга оширишни тўхтатади, дея ваъда ҳам берди. Бу масалалар бўйича музокаралар Биринчи жаҳон уруши бошлангунча давом этди ва ҳеч қандай натижа бермади.

---

¹ Қаранг: *Хидаятов Г.А.* Дипломатия XX века. – М., 2011. С.17.

Шу тариха XX асрнинг бошларида вужудга келган халқаро вазият, ривожланишнинг империалистик босқичига ўтган давлатларнинг иқтисодий, сиёсий ва ҳарбий устунлик учун кураши, улар ўртасида урушни муқаррар қилиб қўйди.

XXVII боб бўйича своллар

1. XX аср бошларида халқаро муносабатларда вужудга келган кескинликнинг асосий сабаблари нималардан иборат эди?
2. Мустамлакачилик индустриал давлатлар учун қандай аҳамиятга эга бўлди?
3. XX аср бошларида дунёнинг қайси ҳудудларида зиддият ўчоқлари вужудга келди?
4. XX аср бошларига келиб индустриал давлатлар ўртасида халқилинмаётган қандай асосий зиддиятлар мавжуд эди?

XXVIII БОБ. БИРИНЧИ ЖАҲОН УРУШИ

1914–1915 йиллардаги уруш ҳаракатлари. Австро-Венгрия тахтининг вориси эрцгерцог Франц-Фердинанд 1914 йил 28 июнда ҳарбий машқларни кузатиш учун Босниянинг маркази Сараево шаҳрига келди. Бу ташриф Эрцгерцогга ҳамроҳлик қилган расмий кишилар айтаётганидек, шунчаки сайр эмасди. 28 июнь сербларнинг мотам куни бўлиб, 1389 йили шу куни турклар серб армиясини тормор қилганидан сўнг, мамлакат бир неча асрга турклар зулми остида қолган эди. Айнан ана шу мотам куни Сербия чегараларида ҳарбий машқлар ўтказилишининг ўзи жанжалга олиб келиши олиндан кўзда тутилган иғво эди. Франц-Фердинанднинг бундай иғвогарона ҳаракати серб миллатчи доираларини газабга келтирди. Эрталаб соат 11 га яқин Миляцка дарёси қирғоғида серб миллатчи ташкилоти «Млада Босна» («Ёш Босния») нинг аъзоси, 20 ёшли террорчи Гаврила Принцип томонидан отилган ўқлар тахт ворисини ва унинг хотинини ўлдирди. Гаврила Принципнинг бу қилмиши мудҳиш оқибатларга олиб келди. Австро-Венгрия императори Вильгельм II ўз ҳукуматидан бу қотилликка жавобан уруш эълон қилишни талаб қилар экан, умумий ҳолатни «Ҳозир ёки ҳеч қачон!», деган сўзлар билан изоҳлади.

23 июнда Австро-Венгрия Сербияга шундай ультиматум эълон қилдики, уни қабул қилиш Сербия учун ўз мустақиллигини йўқотиш билан баробар эди. Шунга қарамасдан, Сербия деярли барча талабларни қондиришга рози бўлди, аммо 18 июль куни Австро-Венгрия Сербияга уруш эълон қилди.

Сербияни аниқ ҳалокат ҳолатида ташлаб қўйиш Россиянинг империячилик манфаатларига зарар етказибгина қолмасдан, славян ва православ бирдамлиги анъаналарига ҳам хилоф эди ва Россиянинг бу халқлар ўртасидаги обрўсига путур етказар эди. Шу сабабли Россияда умумий сафарбарлик эълон қилинди. Германия ҳукумати Россияга ультиматум эълон қилиб, сафарбарликни тўхтатишни талаб қилди. Россия бу ультиматумга жавоб бермади. Шундан сўнг, Германия 1 август куни Россияга, 3 август куни эса Францияга уруш эълон қилди. 4 август куни Англия Германияга уруш эълон қилди.

Уруш умумевропа характерига эга бўлиб, тезда Европа чегараларидан чиқиб кетди. Япония урушдан Хитойни бўйсундиришда, Тинч океанидаги Германия мустамлакаларини эгаллаб олишда ҳамда Узоқ Шарқда ўз ҳукмронлигини ўрнатишда фойдаланмоқчи бўлди. 1914 йил августда Япония Германияга уруш эълон қилди. Германия ва унинг иттифоқчилари томонда Туркия ҳам урушга кирди. Уруш шу тариқа кенгайиб, Европа, Осиё ва Африкада умумий майдони 4 млн кв км бўлган ҳудудни, 1,5 млрд аҳолига эга бўлган 38 та давлатни қамраб олди ва жаҳон урушига айланди. Илгари анъанавий бўлган қуруқликдаги қуроли жангларга авиация ва сув ости кемаларининг қуроли ҳаракатлари қўшилди, кимёвий уруш ҳам олиб борилди.

Буюк давлатларда мунтазам армия сонининг ошиб бориши (минг киши)

Йил	Учлар иттифоқи			Антанта			АҚШ	Япония
	Германия	Австро-Венгрия	Италия	Буюк Британия	Франция	Россия		
1870	403	247	334	302	380	700	37	70
1890	487	337	262	355	502	647	27	74
1914	812	424	305	381	846	1300	98	250
1914	1541			2527				

Урушининг характери ва давлатларнинг мақсадлари. Биринчи жаҳон уруши ўзининг келиб чиқиши, характери ва натижаларига кўра Сербия, Черногория, Бельгия ва озодлик кураши олиб бораётган бошқа халқлардан ташқари барча унда қатнашаётган давлатлар учун империалистик, босқинчилик характеридаги уруш эди.

Бундай характер уруш олиб бораётган давлатларнинг мақсадларидан келиб чиқади. Германия Европанинг катта қисми ва Яқин Шарқни, жумладан, ўзига иттифоқчи бўлган Туркияни босиб олишни, Англия, Франция ва Бельгиядан уларнинг мустамлакаларини, Россиядан – Украина ва Болтиқ бўйини тортиб олишни мақсад қилиб уруш олиб бораётган эди.

Австро-Венгрия мустақил славян давлатлари – Сербия, Болгария ва Черногорияни бўйсундириш, Болқон яриморотида, шунингдек, Қора, Адриатика ва Эгей денгизларида ўз ҳукмронлигини ўрнатишни мақсад қилган эди.

Англия ўз мустамлака империясини сақлаб қолиш ва асосий рақиби – Германияни кучсизлантириш мақсадини кўзларди. Бундан ташқари Англия Туркиядан Месопотамияни, Фаластинни тортиб олиш ва Мисрда муқим ўрнашиб олишни ҳам хоҳлаётган эди.

Франция ундан 1871 йили Германия тортиб олган Эльзас билан Лотарингияни қайтаришни, шунингдек, кўмир конларига бой Саар вилоятини ҳамда Рейн дарёсининг чап қирғоғида жойлашган бошқа немис ерларини босиб олишни кўзлаётган эди.

Россия Германия ва Австриянинг Туркия ва Болқондаги таъсирини йўқотиш, шунингдек, унинг Қора денгиз қирғоқларидаги стратегик манфаатларини ҳимоя қилиш ва савдони ривожлантиришга имкон берувчи қулай режимга эришишни кўзлаётган эди. Австро-Венгриянинг қисми бўлган Галицияни босиб олиш ҳам Россия ҳукуматининг режасига кирарди.

Уруш ва халқ. Миллий-озодлик муаммоларининг ҳал қилинмаганлиги урушни оммавийлаштириб юборди. Айниқса оммавий ахборот воситаларидаги тарғибот-ташвиқот урушда қатнашаётган барча халқларда ватанпарварлик ҳиссиётларини жунбишга келтирди. Мамлакатни, унинг манфаатларини ҳимоя қилиш учун ҳаракат немислар ва австрияликларни, руслар ва венгерларни барчани қамраб олди. Сафарбарлик эълон қилган Россияда чақирув пунктларига ҳарбий хизмат ёшидаги аскар ва офицерларнинг

95% дан зиёди келди. Немис солдатлари бу армияга хос бўлган фақат қатъий тартиб туфайли эмас, ўз ватанларини севганликлари учун ҳам Зигфрид линиясини катта жасорат билан французлардан химоя қилдилар. Ўз навбатида, французлар ҳам Франция манфаатлари учун жонларини ҳам аямадилар.

Шунга қарамасдан урушга муносабат аҳолининг ҳамма қатламларида бир хил эмасди. Зиёлиларнинг катта қисми: Францияда Анри Барбюс, Россияда Максим Горький, Чехияда Ярослав Гашек, Сербияда Бранислав Нушич ва зиёлиларнинг бошқа машхур вакиллари урушга қарши чиқдилар. Россияда большевиклар ўз ҳукуматининг мағлубиятини ёқлаб чиқдилар, шу йўл билан мамлакатдаги мавжуд режимни ўзгартиришга ва биродарқушлик урушини тўхтатишга умид қилдилар.

Урушнинг охирига келиб уни тўхтатиш учун ҳаракат Франция ва Англияда фаоллашди, Германия ва Австро-Венгрияда дастлаб уруш учун кредит ажратишга овоз берган социал-демократларнинг бир қисми энди голиб ва мағлубларсиз сулҳ тузишни («оқ тинчлик» деб аталган) ёқлаб чиқдилар. Бу ҳаракатлар албатта урушнинг охирида кучайди. Ҳозирча, 1914 йилда, ҳамма ғалаба учун жанг қиларди.

«Шлиффен режаси». Германиянинг уруш режаси уни ишлаб чиқишга раҳбарлик қилган бош штаб бошлиғининг номи билан «Шлиффен режаси» деб аталган. Бу режа урушни икки фронтда – Франция ва Россияга қарши олиб боришнинг муқаррарлигидан келиб чиққан эди. Шунингдек, режанинг асосий ғояси имкон қадар тезроқ битта фронтдан кутилиш, рақибларига нисбатан одам ресурслари, хомашё ва озик-овқат захираси кам бўлган Германиянинг мағлубиятини муқаррар қилиб қўядиган урушнинг чўзилиб кетишига йўл қўймасликка қаратилган эди.

Шу тариқа «шиддатли уруш» режаси пайдо бўлди. Франция – Бельгия чегаралари мустаҳкамланмаганлиги сабабли Шлиффен Францияга бетараф Бельгия ҳудуди орқали бостириб киришни таклиф қилди. Франция яшин тезлигида тор-мор қилингандан кейин бутун куч билан Россияга ҳужум қилиш режалаштирилган эди. Германия бош штабида Россия армиясининг сафарбарлик тезлиги паст бўлганлиги учун у уруш эълон қилинганидан камида олти ҳафта кейин жанговар ҳолатга келади ва бу вақт ичида Франция забт этилган бўлади, деб ҳисоблаган эди. Аммо Шлиффен XX аср

бошларидаги урушларда Россия армияси анчагина тажриба орттирганини инобатга олмаган эди. Шунга қарамасдан Германия ҳарбий қўмондонлиги Шлиффеннинг стратегик мақсадини кўзлаб ҳаракат қилишда давом этди.

Бельгияга ҳужум бошлаган немислар бельгияликларнинг қаршилигини енгиб, жуда тезлик билан Франция – Бельгия чегараларига яқинлашди. Франция пойтахти хавф остида қолди.

Дастлабки ғалаба немисларни эсанкиратиб қўйди. Улар ғарбдаги урушда ғалаба қилганларига ишончлари комил эди. Вильгельм II: «Барглар тўкилгунча ортга қайтамиз», – дея ишонтирди.

Аммо кутилмаганда ҳали тўлик тайёр бўлмаган иккита рус армияси Англия ва Франциянинг талабига кўра Шарқий Пруссияда ҳужумга ўтди. Немислар бу ҳужумни тезда қайтарган, руслар катта талафот кўрган бўлсалар-да, Германия ўзининг Ғарбий фронтдаги кучларининг бир қисмини жалб қилишга мажбур бўлди. Бу ҳол урушнинг кейинги тақдирида катта роль ўйнади. Немисларнинг Парижни шимолидан айланиб ўтишга кучлари етмади ва улар йўналишни жанубга томон ўзгартириб, Марна дарёсига чиқдилар. Бу ерда аҳвол французлар фойдасига ўзгарди. Энди французлар Германия армиясининг ўнг канотига хавф сола бошлади. Парижнинг барча шаҳар транспорти сафарбар қилинди, хусусан, француз армиясининг қисмларини таксиларда ҳам олиб кела бошладилар. Кейинчалик, Марна ёнидаги жангда Париж шофёрлари ғалаба қилдилар, дея айтиб юришган.

5–9 сентябрь кунлари Франция пасттекистикларида 6 та инглиз-француз армиялари билан 5 та герман армиялари иштирокида асосий жанглар бўлиб ўтди. Бу жангларда иккала томондан 6 минг енгил ва 600 оғир артиллерия қуроллари билан 1,5 млн ҳарбийлар қатнашди.

Биринчи куниёқ фронтнинг қатор қисмларида немислар ҳимояга ўтишга мажбур бўлдилар. Кун сайин уларнинг аҳволи қийинлашиб борди. 9 сентябрь куни генерал Мольтке немис қўшинларига Марна дарёсининг ортига чекиниш ҳақида буйруқ берди. Шу куни кечқурун немис қўшинлари Эна ва Вель дарёларидан ҳам ортга чекинишга мажбур бўлдилар.

Марна соҳилидаги жанг натижасида томонлар узоқ чўзилган позицияли урушга ўтдилар ва бу ҳол Германия учун ҳалокатли бўлди. «Марна жангининг натижаларига кўра, умуман олганда, уруш бой

берилди», – деб баёнот берган эди герман армияси бош штабининг бошлиғи генерал Фалькенгайн.

1914 йил сентябрда иккала томон ҳам Швейцария чегараларидан Эна дарёсигача бўлган ҳудудда ўз позицияларини мустаҳкамлаб олдилар. Окоплар, ертўлалар қазилиб, тиконли симлар тортилди. Бутун Ғарбий фронт бўйлаб шиддатли жанглар ўз ўрнини артиллерия отишмаларига бўшатиб берди. Узоқ чўзилган позицияли уруш бошланди.

Айни пайтда рус армияси Галицияда австро-венгерлар устидан йирик ғалабани қўлга киритди. Германия ўз иттифоқчисини қўллаб-қувватлаш учун зудлик билан у ерга қўшин жўната бошлади.

Агар курукликдаги уруш ҳаракатларида томонларнинг деярли тенглиги кузатилса, денгизда Антанта сўзсиз устунликка эга эди. 1914 йили Германия ҳарбий-денгиз флоти бир қатор жиддий мағлубиятларга учради. Шимолий денгизни Англия флоти эгаллаб олган, Ўрта Ер денгизи ҳам Англия ва Франция флотлари назорати остида, Қора денгизда эса Россия флоти хўжайинлик қилаётган эди.

Урушнинг биринчи кунларидаёқ курулнинг янги тури – сув ости кемаларининг катта аҳамияти сезила бошлади. 1915 йил февралгача немис сув ости кемалари ракибларининг битта линкорини¹, 5 та крейсерини², авианосецини³, канонерка⁴ ва битта сув ости кемасини гарқ қилдилар. Ўзлари еттита сув ости кемасини йўқотдилар.

Италиянинг урушга қўшилиши. Узоқ чўзилган уруш томонларни янги иттифоқчилар излашга мажбур қилди. Италия илгари австро-герман иттифоқига қўшилган бўлсада, уруш арафасида ўз бетарафлигини эълон қилган давлатлар каторига кирарди. Уруш бошлангандан сўнг Италия агар урушга киришса қандай манфаат кўриши тўғрисида урушаётган томонлар билан савдолаша бошлади. Музокаралар кўп ойлар давом этди.

Германия ва Австро-Венгрия қўшинлари Марна сохилларида, Польшада ва Галицияда мағлубиятга учраганларидан сўнг «шиддатли уруш» режаси барбод бўлганлиги маълум бўлиб қолди. Италия ҳукумати Антанта томонидан урушга киришишга қарор қилди. Улар урушдан сўнг Болкондан бир қатор ҳудудларни қўшиб олиш-

¹ *Линкор* – катта линия кемаси.

² *Крейсер* – линкордан енгилроқ, лекин тез юрар ҳарбий кема.

³ *Авианосец* – самолётлар учиши ва қўниши учун мослашган ҳарбий кема.

⁴ *Канонерка* – кичик ва енгил, тез юрар ҳарбий кема.

ни мўлжаллаган эдилар. 1915 йил майда Италия Австро-Венгрияга уруш эълон қилди ва уруш ҳаракатларини бошлади.

Шарқий фронтдаги уруш ҳаракатлари. Ғарбий фронтда вужудга келган позицияли уруш ҳолатидан чиқиш учун Германия кўмондонлиги асосий уруш ҳаракатларини Шарқий фронтга кўчиришга мажбур бўлди. 1915 йил 2 май куни немислар Горлица ва Тирново оралиғида русларнинг ҳимоя чизигини ёриб ўтди. Июлда эса улар Польша ва Литвада йирик ҳужум операциясини бошладилар. Августда Варшава забт этилди. Шу ерда руслар немис кўшинларини тўхтатишга муваффақ бўлдилар. Бу ерда ҳам узоқ чўзилган позицияли уруш бошланди.

1915 йили Ғарбий фронт Германия учун асосий эмасди. Фаол ҳужум ҳаракатлари Бельгиянинг Ипр дарёси ёнидаги жанглар билан чегараланди.

Бу ерга немислар жуда катта эҳтиёткорлик билан кўплаб газ тўлдирилган баллонларни олиб келиб, фронт бўйлаб 6 км масофага жойлаштириб чиқдилар. Баллонларда нафасни бўғувчи газ – хлор бор эди. Немислар қулай вазиятни узоқ кутиб, 22 апрель куни инглиз ва француз кўшинлари томонга шамол эсган пайтда ўзлари ҳимоя ниқобини тақиб олиб газ баллонларининг жўмрақларини очдилар. Баллонлардан яшил-сарик рангли туман аста-секин тарқала бошлади. Газ ҳужуми натижасида душман томоннинг 15 минг аскари сафдан чиқарилди, шулардан 5 минги вафот этди.

Кимёвий қуролни урушаётган ҳар икки томон қўллай бошлади. Урушнинг бошида ўз бетарафлигини эълон қилган Болгария, герман блокини қўллаш тўғрисида хуфий келишиб олган эди. 1915 йили австро-герман кўшинлари Шарқий фронтда муваффақиятга эришгандан сўнг баъзи кўшни давлатларнинг ерларидан кўшиб олишга умид боғлаган Болгария Антантага қарши урушга киришишга қарор қилди. Натижада Германия, Австро-Венгрия, Туркия ва Болгариядан иборат Тўртлар иттифоқи вужудга келди.

1915 йили денгиздаги уруш ҳаракатлари. 1915 йили герман флотининг ҳаракатлари асосан Болтиқ денгиздаги кичик операциялар билан чекланади. Айни пайтда Германия сув ости кемаларини кенг қўллай бошлайди. 1915 йил февралда Вильгельм II томонидан имзоланган фармонда шундай дейилади: «Буюк Британия ва Ирландия атрофидаги сув ҳавзалари, Ла-Манш бўғози билан бирга ҳарбий зона деб эълон қилинади. 18 февралдан бошлаб ҳарбий

зонада учраган барча савдо кемалари йўқ қилинади». Шафқатсиз қароқчилик уруши бошланиб, немис сув ости кемалари ҳеч қандай огоҳлантиришсиз ҳатто бетараф давлатларнинг кемаларини ҳам чўктира бошлади. 1915 йил 7 май куни немис сув ости кемаси инглизларнинг «Лузитания» пароходини чўктириб юбордилар. Унинг бортида 2 минг йўловчи бўлиб, фақат 764 киши қутқариб олинди. 1195 киши ҳалок бўлди, шундан 286 нафари аёллар, 94 нафари болалар эди.

Германия томонидан олиб борилаётган сув ости уруши АҚШнинг Антанта давлатлари билан савдосига қатта зарар етказётган эди. «Лузитания» чўктирилгандан сўнг АҚШ Германиядан бу ҳаракатларни тўхтатишни талаб қилди. Германия қўмондонлиги ён беришга мажбур бўлди. Йўловчи кемаларни огоҳлантиришларсиз чўктирмасликка буйруқ берилди.

Уруш ва иқтисод: давлат бошқаруви. Миллионлаб кишиларнинг армияга сафарбар қилиниши ва уруш эҳтиёжларини қондиришга хизмат қилиши, ишчи кучининг етишмаслигига олиб келди ва хомашё, озиқ-овқат, истеъмол моллари ишлаб чиқариш кескин камайиб кетди.

Урушда қатнашаётган давлатларнинг бирортаси фронт ва фронт орти эҳтиёжларини тўлиқ қондириш имкониятига эга эмасди. Урушаётган давлатларнинг ҳукуматлари халқ хўжалигини тўлиқ уруш эҳтиёжларига бўйсундирдилар. Бу мақсадлар учун саноатда ва бутун хўжалик ҳаётида давлат бошқаруви жорий қилинди. Хомашё захиралари давлатнинг қатъий назоратига олинди. Ҳарбий корхоналарни ишчи кучи билан таъминлаш мақсадида барча урушаётган мамлакатларда ялпи мажбурий меҳнат жорий қилинди.

1916–1918 йиллардаги уруш ҳаракатлари. Урушнинг якуланиши. «Вердендаги қиргин». 1916 йилнинг бошига келиб чўзилиб кетган уруш Германияни муқаррар ҳалокатга олиб келаётганлиги аниқ бўлиб қолди. Мамлакат ичкарасида ҳам унсиз норозилик ҳукм сурарди.

Анатантага қарши ҳал қилувчи жангни қаерда бошлаш керак? Ўтган йил кўрсатдики, Шарқий фронтда бунинг иложи йўқ. Германия барча эътиборини яна Ғарбга қаратишга мажбур бўлди. Аммо бутун фронт бўйлаб умумий операция ўтказиш учун энди Германиянинг кучи етарли эмасди. Шунда немислар битта муҳим жойда французларга зарба беришга қарор қилдилар.

Шундай жой французлар химоясининг муҳим бўғини бўлган Верден эди. Бу ерда немис қўмондонлигининг фикрича, француз дивизияларини худди тегирмондек «майдалаб» ташласа бўлади.

Верденда катта кучларни тўплаган немислар 1916 йил 21 февралда хужум бошладилар. Немисларнинг оғир артиллерияси французлар позициясини аёвсиз бомбардимон қилдилар. Қалин ўрмон ўрнида синган ёғочлар уюми қолди, холос. Французлар фронтнинг бошқа қисмларидан дивизияларини Верденга жўнатишга мажбур бўлдилар. Верден французлар учун урушнинг асосий жангига айланди. Верден қалъасига келадиган йўлни француз аскарлари «мукаддас йўл», «жаннатга йўл» деб атадилар. Чунки бу йўлдан келган жангчилардан жуда озчиликларига тирик қолиш насиб этди.

Октябрь ойига келиб французлар 400 та батареядан немислар позициясини ўққа тутдилар. Немисларнинг позицияси ер билан яксон қилинди. Верденда Германия 600 минг кишисидан айрилди, французлар эса 360 минг кишисини йўқотдилар. Вердендаги ўн ойлик жанг мақсадсиз қирғиннинг рамзига айланиб қолди.

Май ойида Австро-Венгрия Трентинода хужумга ўтиб, Италия армиясини қакшатқич мағлубиятга учратди. Антанта Россияга мушожаат қилди. 1916 йил 4 июнь куни генерал Брусиллов бошчилигидаги русларнинг Жануби-Ғарбий fronti Австро-Венгрия армиясига қарши хужум бошлади. Бу жанг тарихда «Брусиллов ёриб ўтиши» номи билан қолди ва 1914–1918 йиллардаги жаҳон урушининг энг ёрқин воқеаларидан бири бўлди.

Австро-Венгрия қўшинлари қурол-аслаҳаларини ташлаб тартибсиз қоча бошладилар. Германиянинг ёрдамсиз Габсбурглар империясининг тор-мор бўлиши аниқ бўлиб қолди. Германия омадсиз иттифоқчисини қутқариш учун Ғарбий фронтдан 11 та дивизияни олиб, австрияликларга ёрдамга ташлашга, Верденда хужумни тўхтатишга мажбур бўлди.

Брусиллов армиясининг муваффақияти инглиз-француз армиясининг 1916 йил 1 июлда Сомма дарёсида қарши хужумга ўтиши учун имконият яратди. Дастлаб хужумнинг кутилмаганда бошланганлиги ва артиллериянинг кучли ёрдами туфайли инглиз-француз қўшинлари муваффақият қозондилар. Аммо муваффақият ўз вақтида ривожлантирилмаганлиги сабабли немислар қўшимча кучларини жалб қилиб, аҳволни ўзгартиришга эришдилар. Уруш бу ерда ҳам узоқ чўзиладиган характер олди. Окопларда ўтирган

немис солдатлари улар томон пулемётдан ўқ узиб, юриб келаётган баҳайбат темир машиналарни кўркинч ва ҳайрат билан кузатдилар. Бу биринчи танклар эди. Улар ҳали мукамал бўлмаса-да, инглизлар бундан олдин 35 кун жанг қилиб ололмаган муҳим пунктларни эгаллаб олдилар. Аммо биринчи танклар жуда кучсиз ва кам сонли бўлганлиги сабабли урушнинг боришига катта таъсир ўтказиши мумкин эмасди.

Ноябрнинг охирида жанг бутунлай сўнди. Ҳар иккала томондан 1 млн 300 минг киши ҳалок бўлди. Инглиз ва француз қўшинлари 200 км² ҳудудни эгаллаб олишга эришдилар. Немисларнинг мустаҳкам ҳимоя чизиги ёриб ўтилмаган бўлса-да, Сомма жанги уруш тақдирида катта роль ўйнади.

Ютланд денгиз жанги. Инглиз ва герман флотлари ўртасида бутун уруш давомидаги ягона йирик денгиз жанги 1916 йил Шимолий денгизда бўлиб ўтди. Германия денгиз кўмондонлиги инглиз флотини қисмларга бўлиб тор-мор қилиш режасини ишлаб чиқди. 1916 йил 31 май – 1 июнь кунлари Ютландия қирғоқларида иккала флотларнинг крейсерлар эскадралари тўқнашди. Инглизларнинг кучи баланд келганлиги сабабли немис флоти кўмондони Шеер зудлик билан ўз базаларига чекиниш тўғрисида буйруқ беришга мажбур бўлди.

Жангда инглизлар 14 та кемаларини йўқотди, немислар эса 11 та, аммо жанг инглизлар фойдасига ҳал бўлди. Шу жангдан кейин немис флотининг асосий кучлари уруш охиригача очиқ денгизда бошқа кўринмади.

Руминиянинг урушга қўшилиши. Жануби-Ғарбий фронтда рус қўшинларининг ғалабаси таъсири остида 1916 йил 28 август куни Руминия Антанта томондан урушга қўшилди. Бухарестда тузилган махфий шартномага кўра Антанта давлатлари Руминияга Трансильванияни, Буковинанинг бир қисмини ва Банатни қўшиб беришни ваъда қилдилар.

1917 йили Греция ҳам Антанта томонидан урушга қўшилди.

Урушнинг якуний босқичи. 1917 йил баҳорда Антанта давлатлари урушда бурилиш яшаш учун самарасиз ҳаракат қилдилар. Урушаётган томонларнинг ҳолдан тойганлиги аниқ бўлиб қолган эди. Урушнинг бошидаги ватанпарварлик ҳиссиётлари урушга қарши кайфият билан, халқларни қонли ва бесамар урушга жалб қилган ҳукуматларга қарши ғазаб билан алмашди. Германияда уруш-

га қарши чиқишлар бошланиб кетди. Россияда 1917 йил Февраль инқилобидан сўнг армияда жанговарлик сусайиб кетди, 1917 йил ёзда Франция армиясида ҳам тартибсизликлар бошланди. Англия, Франция, Италияда ишчилар урушга қарши шиорлар билан чиқа бошладилар.

Бундай вазиятда АҚШнинг Антанта томонидан урушга кириши катта аҳамиятга эга бўлди. 1914–1916 йиллари АҚШ Антантанинг энг йирик кредиторига айланган эди. АҚШ Россиядаги 1917 йилги Февраль инқилобидан сўнг анча сусайиб қолган ўз қарздорларининг мағлубиятига йўл қўя олмасди.

АҚШнинг урушга қўшилиши учун баҳона етарли эди. Германия Англияга қарши сув ости уруши эълон қилган бўлиб, бир неча бор АҚШ кемалари ҳам бу урушнинг қурбонига айландилар. Айниқса, йўловчи ташувчи «Лузитания» кемасининг чўктирилиши АҚШнинг катта норозилигига сабаб бўлди. АҚШ президенти В.Вильсоннинг сулҳ тузишда воситачилик қилиш таклифи Марказий давлатлар иттифоқи томонидан рад этилди, бу эса АҚШга 1917 йил 6 апрель куни уларга қарши уруш эълон қилиш учун асос бўлди.

1917 йил Октябрь давлат тўнтаришидан сўнг Россия амалда урушдан чиқди. 1917 йил 2 декабрь куни Брест-Литовскда Совет Россияси билан Германия ўртасида яраш сулҳи имзоланиб, тинчлик тўғрисида музокаралар бошланиб кетди. 1918 йил мартда Брест тинчлик сулҳи имзоланди. Тинчлик шартномасининг шартлари Россия учун жуда оғир бўлди. Германия Польшани, Болтиқ бўйини ва Белоруссиянинг бир қисмини босиб олган эди. Рус қўшинлари Украинадан, Финляндиядан, шунингдек, Туркияга берилиши лозим бўлган Ардагандан, Карсдан ва Батумдан олиб чиқилиши лозим эди. Совет Россияси Германияга 6 млрд марка контрибуция (товон) ҳам тўлайдиган бўлди. Россиянинг урушдан чиқиши билан Германия битта – Ғарбий фронтда уруш олиб борадиган бўлди.

1918 йилнинг ўрталарига келиб АҚШ Европага 1 млн га яқин қўшин киритган эди. АҚШ қўшинлари Англия ва Францияга немисларнинг сўнгги ҳужумларини қайтаришга ёрдам берди. Россиянинг урушдан чиққанлиги ва Германия билан яширин сулҳ тузганлигидан фойдаланган немислар ва уларнинг иттифоқчилари урушда бурилиш яшашга ҳаракат қилиб кўрдилар. 1917 йил охирида Каперетто ёнида мағлубиятга учраган Италия ҳам ҳалокат ёқасига келиб қолган эди. 1918 йил ёзида Германия Ғарбий фронтда кенг

микёсли хужум ташкил қилди, аммо унинг қўшинлари бир неча ўн километрга силжий олди, холос. Бу охирги уриниш бўлди, Марказий давлатларнинг силласи қуриган эди. Август ойида Антанта давлатлари ташаббусни ўз қўлларига олиб, барча фронтларда хужумга ўтдилар.

1918 йил сентябрда Болгария урушдан чиқди, шу йил октябрда Антанта ва Туркия ўртасида яраш сулҳи тузилди. Австро-Венгрия империясининг тарқалиш жараёни бошланди. Чехословакия ва Венгрия ўз мустақилликларини эълон қилдилар, 3 ноябрда Австрия ва Венгрия урушдан чиқдилар. Бундай шароитда ўзи ҳам инқилобий ҳаракат ўчоғига айланган Германия иттифоқчиларнинг шартлари асосида улар билан сулҳ тузишга мажбур бўлди.

Биринчи жаҳон урушининг муҳим кўрсаткичлари

Урушнинг давомийлиги	4 йил-у 3,5 ой	Сафарбар қилинган кучлар сони	74 млн дан зиёд
Урушда қатнашган дав- латлар сони	38	Ҳалок бўлганлар ва ярадор бўлиб ўлганлар сони	13,6 млн дан зиёд
Урушаётган давлатларда аҳоли сони	1,5 млрд	Яраланган ва ногирон бўлганлар сони	20 млн дан зиёд
Уруш ҳаракатлари олиб борилган ҳудуд	4 млн кв км дан зиёд	Моддий йўқотишлар. Жумладан, ҳарбий ха- ражатлар.	360 млн \$ 208 млн \$

1918 йил 7 ноябрь куни Германия делегацияси ўтирган автомобиллар оқ байроқларини ҳилпиратиб фронт линиясини кесиб ўтди. Делегацияга католик марказ партиясининг лидери Эрцбергер бошчилик қилди. Улар ўтирган поезд Компьен ўрмонидаги Ретонд станциясига келиб тўхтади. Бу ерда француз маршали Фош немисларга ярашиш шартлари ёзилган шартнома нусхасини топширди.

1918 йил 11 ноябрь куни Германия делегацияси Антанта давлатлари томонидан қўйилган шартларни имзолади. Эрталаб соат 11 да артиллериядан 101 марта салют берилиб, уруш якунланганлиги эълон қилинди.

* * *

1914–1918 йиллардаги Биринчи жаҳон уруши шу тариха якунланди. Германия ва унинг иттифоқчилари мағлуб бўлдилар. Ғолиб

давлатлар томонидан Германиянинг таланиши, уни тиз чўктириш учун қилинган ҳаракат унга қарши реакция сифатида реваншизмнинг пайдо бўлишига олиб келди ва фашистларнинг ҳокимиятга келишини оsonлаштирди. Аслида миллионлаб одамларнинг ўлимига сабаб бўлган, катта миқёсдаги ҳалокатга олиб келган урушдан даярли ҳеч бир давлат тўғри хулоса чиқармаган эди. Бу эса биринчидан ҳам даҳшатли гуманитар ҳалокатга – Иккинчи жаҳон урушига олиб келди.

XXVIII боб бўйича саволлар

1. Биринчи жаҳон уруши унда иштирок этган давлатларнинг мақсадларига кўра қандай характерга эга эди?
2. Урушаётган давлатларда халқ урушга қандай муносабатда бўлди?
3. «Шлиффен режаси» қандай режа эди?
4. Биринчи жаҳон уруши олдинги даврлардаги урушлардан қайси жиҳатлари билан фарқ қилади?
5. Биринчи жаҳон урушининг якунлари асосан қайси давлатларнинг манфаатларига мос эди?
6. Урушдан давлатлар ва халқлар қандай хулосалар чиқардилар?

ХУЛОСА

Биз 100 йилдан зиёдроқ давр тарихига назар солдик. Хўш, индустриал цивилизация қарор топган ва гуллаб-яшнаган бу даврда қандай ўзгаришлар юз берди?

Аввало, янги давр кишиси шаклланди. XVIII асрда пайдо бўлган инсоннинг табиий ва узвий ҳуқуқлари тўғрисидаги таълимот жамият ҳаётида янада кенгроқ намоён бўла бошлади. Сиёсий тузумлар ўзгарди, абсолют монархиялар ўтмишда қолиб кетди ва ўрнини чекланган (конституцион) монархияларга ва республикаларга бўшатиб берди.

Парламент фаолияти қонунчилик, ижро ва суд ҳокимиятлари бир-биридан ажратилган ҳуқуқий давлатнинг шаклланишига кўмаклашди. Бундай давлатларда шахс ҳуқуқи қафолатланди, фуқароларнинг қонун олдида тенглиги принципи ўрнатилди.

Ҳуқуқий давлат фуқаролик жамиятининг ривожланишини таъминлади: шахсий эркинликлар кенгайди; феодал қарамликдан озод бўлиш жараёни давом этди; маҳаллий бошқарув органлари шаклланди; иттифоқлар ва сиёсий партиялар ташкил қилинди; аёлларнинг эркаклар билан тенг ҳуқуқлигини таъминлаш учун кураш олиб борилди; виждон эркинлиги эълон қилинди ва қафолатланди.

XIX аср – XX аср бошларида диннинг инсон онгига таъсири сусайди, кўплаб мамлакатларда дунёвий таълим йўлга қўйилиб, диний муассасалар давлатдан ажратилди. Жамиятда фаннинг роли ортди, энди унинг ёрдамсиз ишлаб чиқаришни ривожлантириш мумкин бўлмай қолди. Фандаги ихтиролар саноат ва қишлоқ хўжалигига жорий қилинди. Темир йўллар, пароходлар, автомобиллар, самолётлар, электр ёриткичлар, телефон, телеграф ва бошқа кўплаб ихтиролар инсон ҳаётини ўзгартириб юборди.

Саноат тўнтаришининг яқунланиши эркин рақобатли капитализмга, унинг кейинги ривожланиши эса «ташқиллаштирилган капитализм»га – империализмга олиб келди. Йирик корпорациялар пайдо бўлди, монополиялар ташкил топди, айни пайтда майда ва ўрта корхоналар ҳам сақланиб қолди.

Жамиятнинг ижтимоий таркибида ўзгаришлар юз берди: аристократиянинг иқтисодий кудрати ва сиёсий ҳокимияти сусайди, буржуазиянинг кудрати ошди; деҳқонларнинг сони камайиб, унинг ўрнига фермерлик келди; турли касб эгаларидан иборат ўрта синф шаклланди, улар орасида зиёлилар етакчи ўринни эгаллади.

XIX аср Европада инқилоблар даври бўлди. Аммо бу даврдаги инқилоблар тажрибаси улар жамиятдаги барча муаммоларни ҳал қилишнинг энг тўғри ва ягона йўли эмаслигини кўрсатди.

XIX аср охирига келиб илғор мамлакатларда ҳуқуқий давлат ва фуқаролик жамияти шаклланиб, Англия, Германия, Франция, АҚШ каби давлатларда бир қатор ижтимоий ислохотлар ўтказиш учун имкониятлар яратилди.

Миллатлар ва миллий онгнинг шаклланиши миллий чегараларни кенгайтириш ва миллий давлатлар тузиш учун курашни авж олдирди. Индустириал давлатлар мустамлака империяларини яратиб, Осиё, Африка ва Лотин Америкасини таъсир зоналарига бўлиб олиш учун интилдилар, бу эса урушларга олиб келди.

Бу даврда ҳам инсоният ўз олдида турган муаммоларни тинч музокаралар орқали ҳал қилишнинг йўлларини топа олмади.

ГЛОССАРИЙ

Амьен тинчлик сулҳи	1802 йили 27 март куни бир томондан Франция, Испания, Батав республикаси (Голландия), иккинчи томондан Англия ўртасида имзоланди.
«Атлантлик инқилоб»	XVIII асрнинг охири – XIX асрнинг бошларида Атлантика океанининг иккала томонида юз берган инқилобий воқеалар алоҳида жараёнини акс эттиradi деган ғоя.
«Атлантлик цивилизация»	Ҳозирги кунда Ғарб цивилизацияси деб аталадиган тушунча дастлаб шундай номланган.
Бур	Голландчасига «деҳқон» дегани.
«Воқеалар кундалиги»	1832 йилдан турк тилида нашр қилина бошлаган биринчи газета.
Декаденс	Буржуа жамиятидан нафратланадиган, лекин унга қарши ҳар қандай курашдан бош тортган турли йўналишдаги талантларни ўзида бирлаштирган мураккаб ва зиддиятли ҳодиса.

«Дзюто»	Япония либерал партияси.
«Дранг нах Остен»	Вильгельм II нинг «янги курси». Бу Европада хукмронликка интилиш, Африка, Осиё ва Океанида таъсир доираларини қайта бўлиш, Болконда, Яқин, Узоқ ва Ўрта Шарқда мустахкам ўрнашиб олиш учун кураш курси эди. Бу сиёсат «Дранг нах Остен» (Шарққа шиддатли юриш) номини олди.
«Ер лигаси»	1879 йили тузилган ирланд деҳқонлари ташкилоти.
Имперессионистлар	К. Маненинг «Таассурот. Куёш чиқиши» асаридан олинган (таассурот французчасига <i>impression</i> бўлади).
«Инсон ва фуқаро ҳуқуқлари декларацияси»	1789 йили Францияда қабул қилинган ҳужжат.
«Зя Лонг кодекси»	Вьетнамда 1812 йили эълон қилиниб, у XV асрдан бери амалда бўлган қонунлар мажмуаси ўрнига жорий қилинди.
«Кайсинто»	Япония ислохотлар партияси.
«Катга учлик»	XIX асрнинг охирида АҚШда шаклланган – Рокфеллар (нефть), Морган (молия), Карнеги (пўлат) – монопол бирлашмалар.
«Калта қиличлар» жамияти	1853 йилнинг сентябрида Шанхайда исён кўтариб, 1885 йилгача шаҳарни эгаллаб турган кўзғолончилар жамияти.
«Культуркампф»	Маданият учун кураш.
Люневиль тинчлик сулҳи	1801 йил 9 февраль куни Австрия билан имзоланиб, унга кўра Франция чегараси Рейнгача чўзилди.
«Мидхат конституцияси»	1876 йил 23 декабрда қабул қилинган бўлиб, унга кўра Туркия конституцион монархия деб эълон қилинган.
«Миллий республикачилар»	1820-йилларда АҚШда республикачилар партиясининг ичида саноат буржуазияси манфаатларини ифода этувчи гуруҳ.
Муқаддас иттифок	Европада миллий-озодлик ва инқилобий ҳаракатларнинг ҳар қандай кўринишига қарши бирлашиб кураш олиб боришни кафолатлаш мақсадида Муқаддас иттифок тузилди.
«Мэйдзи» инқилоби	Император Мацухито хукмронлиги расман Мэйдзи деб аталиб, айнан «маърифатли бошқарув»ни англатарди.

Натуралистлар	Табиат қонунларини механик равишда кишилик жамиятига татбиқ қиладиганлар ўзларини реалистлар деб атайдилар.
«Оқ розалар»	Бу сулола Саравакни Иккинчи жаҳон урушигача бошқарган.
«Рад этилган асарлар салони»	1863 йили император Наполеон III рад этилган асарлар кўргазмасини ташкил қилишни буюрди ва уни шундай атадилар.
Скваттерлик	Инглизча squatting – ноқонуний эгаллаб олиш – ташлаб кетилган ёки кўчиб келинмаган жой ёки бинони унинг мулкдори ёки арендатори бўлмаган, шунингдек, фойдаланиш учун бошқа бир рухсатномага эга бўлмаган шахс томонидан эгаллаб олинishi. Инглизча сўзлашувчи мамлакатларда кичик ер эгаси ҳам шундай деб аталади.
«Ташвиқот ҳаракати»	Испанияга келиб ташвиқот олиб борган Филиппинлик муҳолифатчилар гуруҳи.
«Тохнаклар кўзғолони»	1893 йили Кореяда содир бўлган деҳқонларнинг оммавий ҳаракати.
«Тузем кодекси»	Жазоирда маҳаллий аҳоли билан европаликлар муносабатини тартибга солувчи қонунлар мажмуаси (1881 йил).
«Халқ хартияси»	(хартия инглизчасига – «чартер») ушбу дастур Англияда сиёсий тузумни босқичма-босқич демократизациялашни назарда тутган эди.
«Шарқий экспресс»	XIX асрнинг 80-йилларида Лондон билан Константинопол ўртасида қатнай бошлаган машхур темир йўл алоқаси.
«Шлиффен режаси»	Германиянинг биринчи жаҳон урушидаги режаси уни ишлаб чиқишга раҳбарлик қилган бош штаб бошлиғининг номи билан шундай аталган.
Энжумен	Табризда ташкил қилинган Эрондаги биринчи сайланадиган инқилобий орган.
«Янги уйғунлик»	Индиана штатида Сен Симон томонидан ташкил қилинган меҳнат коммунаси.
«Ўз-ўзини кучайтириш» («цзи цян») сиёсати	Хитойнинг ҳукмдор доираларида ғарб мамлакатларининг даромад манбаига айлантириш хавфини солиб турган ёқимсиз ҳолатдан чиқишга уриниш.

«Қора бургут»	Пруссиянинг олий мукофоти.
«Кутқарув иттифоқи»	Россияда 1816 йили тузилган ёш дворян офицерларнинг биринчи махфий ташкилоти.
«1814 йил хартияси»	Францияда конституцион монархия режимини ўрнатган янги конституция.
«1812 йил фарзандлари»	1812 йилги урушдан кейин дворянлар орасида шаклланган ижтимоий-сиёсий оқим тарихда декабристлар ҳаракати қатнашчилари ўзларини шундай атаганлар.

ХРОНОЛОГИЯ

1799 йил	Францияда янги конституция қабул қилинди.
1800 йил	Модслей томонидан металлдан ясалган биринчи замонавий токарлик станогини изтиро қилинган.
1801 йил	Парижда 150 та заводнинг маҳсулотлари намойиш қилинган кўргазма бўлиб ўтди.
1801 йили	Грузия Россия таркибига қўшиб олинди.
1801 йил 9 февраль	Люневиль тинчлик сулҳи имзоланди.
1802 йили 27 март	Амьен тинчлик сулҳи имзоланди.
1803 йили	Мэтью Флиндерс қирғоқ бўйлаб сузиб, қитъанинг харитасини яратди ва уни «Австралия» деб аташни таклиф қилди.
1804 йил	Наполеон кодекси қабул қилинди.
1805 йил 26 декабрь	Франция ва Австрия ўртасида Пресбург шартномаси имзоланди.
1807 йил 7 июль	Тильзит сулҳи имзоланди.
1808 йил	Жозеф Мари Жаккар тўқув дастгоҳини яратди.
1809 йил 14 октябрь	Альгенбург сулҳи имзоланди.
1811 йил 5 май	Венесуэлада Миллий конгресс йиғилиб, мамлакат мустақиллигини эълон қилди.
1812 йили	Вьетнамда «Зя Лонг кодекси» эълон қилинди.
1812 йили	Россия ва Туркия ўртасида Бухарест шартномаси имзоланган.
1812 йил 23 июнь	Наполеон қўшинлари Россияга бостириб кирди.
1812 йил 7 сентябрь	Бородино жанги бўлиб ўтди.
1813 йили	Мексиканинг мустақиллиги эълон қилинди.
1813 йил октябрь	Россия ва Эрон ўртасида Гулистон шартномаси имзоланди.

1814 йил 6 апрель	Наполеон тахтдан воз кечганлик тўғрисидаги акта имзо чекди.
1814 йил 17 май	Норвегия ва Швеция унияга бирлашди.
1814 йил декабрь	АҚШ ва Англия ўртасида Гентда тинчлик шартномаси имзоланди.
1815 йил	Европада «Муқаддас Иттифок» тузилди.
1815 йил 18 июнь	Брюссель яқинидаги Ватерлоо деган жойда еттинчи коалиция қўшинлари Наполеон армиясини тормор қилди.
1818 йили	Аахенда «Муқаддас иттифок»нинг биринчи конгресси бўлиб ўтди.
1820 йили	Бахрайн билан Англия ўртасида Тинчлик тўғрисида бош шартнома имзоланди.
1821 йил 5 май	Наполеон Муқаддас Елена оролида вафот этди.
1823 йили	Монро доктринаси эълон қилинди.
1825 йили	Биринчи темир йўл Георг Стефенсон томонидан Англиянинг Стактон ва Дарменгтон шаҳарлари ўртасида қурилди.
1825 йил	Англияда аграр инқилоб яқунланди.
1825 йил	Англияда биринчи иқтисодий инқироз юз берди.
1828 йил февраль	Табриз-Техрон йўлида жойлашган Туркманчай қишлоғида рус-эрон шартномаси имзоланди.
1829 йил 14 сентябрь	Адрианополи сулҳи имзоланди.
1832 йил	Турк тилида биринчи газета – «Воқеалар кундалиги» нашр қилина бошлади.
1832 йили	Польша қироллиги Россия империясининг таркибий қисми деб эълон қилинди.
1833 йил 8 июль	Хункар-Искелеси деб номланган рус-турк иттифок шартномаси имзоланди.
1837 йили	Англияда қиролича Викториа (1819–1901) ҳокимиятга келди.
1839 йили	Парижлик рассом ва физик Луи Дагер биринчи марта суратга олишнинг техник усулини яратди.
1838–1842	Биринчи инглиз-афғон уруши.
1839–1842 йиллар	Хитойда биринчи «афғон уруши».
1840 йил	Рус химиги Г.И.Гесс (1802–1850) иссиқлик қонунини кашф этди.
1845–1846 йиллар	Биринчи инглиз-сикх уруши.
1847 йил	Жазоир французлар томонидан тўлиқ забт этилди.

1848 йил	Эронда бабийлар кўзғолони бошланди.
1848–1849 йиллар	Иккинчи инглиз-сикх уруши.
1850 йили	Америкалик Исаак Зингер томонидан тикув машинаси ихтиро қилинди.
1850–1856	Хитойда Тайпинлар ҳаракатининг биринчи босқичи.
1853 йили	Ҳиндистондаги биринчи темир йўл Бомбейда қурилди.
1853 йили	Уммон билан Англия ўртасида «абадий тинчлик» тўғрисида шартнома тузилди.
1855 йили	Француз муҳандиси Фердинанд Лессепс Ўрта Ер денгизи билан Қизил денгизни боғловчи «Сувайш каналини қазिश учун умумий компания» ташкил қилишга рухсат олди.
1856 йил	Анилинли кристаллар кашф қилинди.
1856 йили	Эрон билан АҚШ «дўстлик ва савдо» тўғрисида шартномани имзолади.
1856 йил март	Париж тинчлик сулҳи имзоланди.
1856–1860	Хитойда иккинчи «афюн уруши».
1858 йили	Россия ва Хитой ўртасида Айгун ва Тяньцзин шартномалари имзоланди.
1858 йил	Хўжаликнинг барча тармоқларларига ёйилган дунё иқтисодий инқироzi юз берди.
1860 йил ноябрь	Пекин шартномаси номини олган келишувни Хитой билан Россия имзолади.
1861 йил	Италия бирлаштирилди.
1861 йил	АҚШда фуқаролар уруши бошланди.
1861 йил 19 февраль	Россияда крепостной ҳуқуқ бекор қилинди.
1862 йил 23 сентябрь	Бисмарк Пруссиянинг вазир-президенти лавозимига тайинланди.
1864 йил 30 октябрь	Австрия ва Дания ўртасида Венада тинчлик сулҳи тузилди.
1865 йил февраль	Конгресс конституцияга АҚШ нинг бутун ҳудудида кулликни тақиқловчи 13-тузатишни қабул қилди.
1867 йили	Америкалик газета муҳаррири ва ношир Летэк Шоулс ёзув машинкасини ихтиро қилди.
1869 йил	Японияда «Мэйдзи тугалланмаган буржуа инқилоби» содир бўлди.
1870 йил 4 сентябрь	Францияда Учинчи республика таъсис этилди.

1871 йилда	Япониянинг ягона давлатга бирлашиш жараёни якунланди.
1871 йил январь	Пруссия императори Вильгельм I Германия императори деб эълон қилинди.
1871 йил 18 март	Париж коммунаси.
1873 йил 11 февраль	Испания республика деб эълон қилинди.
1875 йили	Сахалин муаммоси Россия билан Япония ўртасида имзоланган Петербург шартномаси орқали тартибга солинди.
1875–1917 йиллар	Испанияда «Рестаурация даври».
1876 йили	Рус олими П.Н.Яблочков (1847–1894) электр ёйли чироқни («электр шамни») ихтиро қилди.
1876 йил 26 февраль	Канхва оролида Корея ва Япония ўртасидаги тенг бўлмаган шартномаларидан биринчиси имзоланди.
1876 йил 23 декабрь	Янги қабул қилинган «Мидхат конституцияси» Туркияни конституцион монархия деб эълон қилди.
1877 йили	Биринчи буғ билан иситиш тармоғи Американинг Лакпорт шахрида яратилди.
1877 йили	Томас Эдисон фонограф – инсон нутқини ёзиб оладиган аппарат яратди.
1878 йил	Англия ва Афғонистон ўртасида Гандамак шартномаси имзоланди.
1878 йил 3 мартда	Сан-Стефанода сулҳ шартномаси имзоланди.
1878–1880	Иккинчи инглиз-афғон уруши.
1879 йили	Норвегиялик олимлар физик Максимилиан Гульдберг (1836–1902) ҳамда химик Петер Вааге (1833–1900) таъсир этувчи масалалар қонунини кашф этдилар.
1879 йили	Вернер Сименс узунлиги 300 м бўлган электр тор-тимли тор изли темир йўл курди.
1881 йили	Рус химиги М.Г. Кучеров (1850–1911) ацетилен углеводлари симоб оксиди тузларининг каталитик таъсири остида гидратланиши реакциясини кашф этди.
1881 йили	Лондонда «Демократик федерация» деб номланган ташкилот вужудга келди.
1884–1889 йиллар	Буғ турбинаси ихтиро қилинди.
1885 йил	Ички ёнув двигатели ихтиро қилинди.

1885 йил	Тяньцзин шартномасидан кейин Вьетнам тарихида янги давр – Франция мустамлака империяси таркибидаги даври бошланади.
1885 йил	Инглиз Г. Бессемер ва француз П.Мартинлар пўлат қуювчи печни ихтиро қилишди.
1885 йил декабрь	Бомбейда Ҳиндистон тарихида биринчи нодиний, умуммиллий, амалда парламент ташкилоти – Ҳиндистон миллий конгрессининг (ҲМК) таъсис мажлиси бўлди.
1887 йили	Швед химиги Сванте Аррениус (1859–1927) электролит диссоциация назариясини таклиф этди.
1887 йили	Франция Ҳиндихитой иттифоқининг тузилганлигини эълон қилди.
1887 йили	Россия ва Англия ўртасида «Афғонистонда чегараларни белгилаш» тўғрисидаги келишув имзоланди.
1889 йили	Япония конституцияси эълон қилинди.
1889–1990 йиллар	Брюссель конференцияси кул савдосини тақиқлади.
1891 йили	Россия билан Франция ўртасида Учлар иттифоқига қарши мудофаа келишуви имзоланди.
1894 йили	Саноат маҳсулотларининг умумий ҳажми бўйича Америка Қўшма Штатлари барча капиталистик мамлакатларни қувиб ўтди ва дунёда биринчи ўринга чиқиб олди.
1895 йили	Швецияда Европадаги биринчи электрлашган темир йўл қурилди.
1895 йил 17 апрель	Симоносеки шартномаси бўйича Хитой Кореянинг мустақиллигини тан олди.
1896 йили	Биринчи олимпия ўйинлари Афинада бошланди.
1896 йили	Сиамни таъсир доираларига бўлиш тўғрисида инглиз-француз шартномаси имзоланди.
1896–1899 йиллар	Дизель мотор ихтиро қилинди.
1897 йил 1 ноябрь	Филиппин республикасининг Муваққат конституцияси қабул қилинди.
1898 йил	Парижда биринчи автомобиль кўргазмаси бўлиб ўтди.
1898 йил декабрь	Америка-испан шартномаси имзоланиб, унга биноан Филиппин 20 млн доллар эвазига АҚШга сотилди.
1899–1902	Инглиз-бур уруши.

1899 йили	Турин шаҳрида «Фиат» автомобилсозлик фирмасига асос солинди.
1900 йили	Француз химиги Виктор Гриньяр (1871–1935) хилма-хил органик моддаларни синтез қилиш усулини кашф этди.
1900 йили	Граф Фердинанд фон Цеппелин (1838–1917) ўзининг бошқариладиган, 128 метр узунликдаги дирижаблини (цеппелин) фазога кўтарди.
1900 йили	Австралиядаги мустамлакалар Британия империясининг доминиони сифатида Австралия иттифоқига бирлашдилар.
1902–1903 йиллари	Ака-ука Райтлар бензинли двигатель ўрнатилган планерда учдилар.
1903 йил	Аэроплан ихтиро қилинди.
1903 йили	Усманийлар империяси ва Германия ўртасида Багдод темир йўлини қуриш бўйича шартнома имзолади.
1904 йили	Англия билан Франция ўртасида ҳарбий иттифоқ тўғрисида имзоланган ва Антанга номини олган шартнома тузилди.
1905 йили	А.Эйнштейн нисбийликнинг махсус назариясини ўз мақолаларида баён этди.
1905 йил	Россияда биринчи рус инқилоби бошланди.
1905 йили	Норвегия Швециядан ажралиб чиқди.
1905–1911 йиллар	Эронда буржуа-демократик инқилоби содир бўлди.
1906 йил 15 январдан 7 апрелгача	Альхесирасс конференцияси бўлиб ўтди.
1906–1907 йиллари	Ҳинд мусулмонларининг партияси – Мусулмон лигаси ташкил қилинди.
1907 йил август	Эрон, Афғонистон ва Тибетда таъсир доираларини аниқловчи рус-инглиз шартномаси имзоланди.
1908 йили	Италияда Ж. Беллузо буғ турбинали локомотивни яратди.
1910 йил 5 октябрь	Португалияда республикачилар мамлакатни республика деб эълон қилди.
1911–1912 йиллар	Хитойда Синьхай инқилоби юз берди.
1912 йили	Сунь Ятсен Гоминьдан («Миллий партия») партиясига асос солди.

1912 йил	Лозанна тинчлик сулҳига кўра Усманийлар империяси Ливияни тўлиқ Италияга берди.
1914 йил 18 июль	Австро-Венгрия Сербияга уруш эълон қилиши билан Биринчи жаҳон уруши бошланди.
1918 йил мартда	Брест тинчлик сулҳи имзоланди.
1918 йил октябрь	Антанта ва Туркия ўртасида яраш сулҳи тузилди.
1918 йил 11 ноябрь	Германия делегацияси Антанта давлатлари томонидан қўйилган шартларни имзолади. Уруш тугади.

Тавсия этилган адабиётлар рўйхати:

Абрамова Н.Г. Вспомогательные исторические дисциплины: Учеб. пособие. М.: «Академия», 2008.

Абрамова С.Ю. Африка: четыре столетия работорговли. Изд. 2-е. М.: «Наука», Гл. ред. вост. лит., 1992.

Альперович М.С., Слезкин Л.Ю. История Латинской Америки с древнейших времен до начала XX в. М., 1991.

Безотосный В.М. Наполеоновские войны. М.: «Вече», 2010.

Бек У. Общество риска. На пути к другому модерну. М., 2000.

Борзова Е.П. История мировой культуры. – СПб.: «Лань», 2002.

Бурстин Д. Американцы: демократический опыт. М., 1993.

Бурстин Д. Американцы: национальный опыт. М., 1993.

Васильев Л.С. Всеобщая история: Учеб. пособие: В 6 т. Т. 4. Новое время (XIX в.) М.: «Высшая школа», 2010.

Васильев Л.С. История Востока. М., 2003.

Вилар Пьер. История Испании. – М.: «АСТ; Астрель», 2006.

Всемирная история. Весь школьный курс в таблицах/ сост. М.Ю. Дуда. – Минск: «Современная школа: Кузьма», 2011.

Всемирная история: учебник для вузов /Под ред. Г.С. Поляка, А.Н. Марковой. – М.: ЮНИТИ, 2000.

Всеобщая история/ С.В.Новиков, А.С. Манькин, О.В. Дмитриев. – М.: «АСТ: СЛОВО: Полиграф-издат», 2012.

Гизо Ф.П. История цивилизации в Европе. М.: «Территория будущего», 2007.

Графский В.Г. Всеобщая история государства и права. – М., 2000.

Дворниченко А.Ю. Российская история с древнейших времен до падения самодержавия: Учеб. пособие. М.: «Весь Мир», 2010.

Дорогова Л.Н. Западноевропейская культура Нового времени. – М., 2001.

Душенко К.В. Всемирная история в изречениях и цитатах. – М.: Эксмо, ИНИОН РАН, 2008.

Дэвис Н. История Европы. М.: «АСТ», 2006.

- Елисеєфф В. и Елисеєфф Д.* Цивилизация классического Китая. М., 2007.
- Загладин Н.В.* Всемирная история: XX век: Учебник для 11 класса общеобразовательных учреждений. – 8-е изд. – М.: ООО «ТИД «Русское слово – РС», 2006.
- Искусство нового времени. СПб., 2000.
- История международных отношений: основные этапы с древности до наших дней: Учеб. пособие. М.: «Логос», 2007.
- История мировых цивилизаций: учебное пособие / коллектив авторов; под науч. ред. Г.В. Драча, Т.С. Паниотовой. – М.: КНОРУС, 2012.
- История России с древнейших времен до начала XXI века: учебное пособие для студентов вузов / М.М. Горинов, А.А. Горский, А.А. Данилов и др. – 6-е изд., пересмотр. – М.: «Дрофа», 2005.
- История южных и западных славян. Том 1. Средние века и новое время. / Под ред. Г. Матвеева. – Изд-во МГУ, 2001.
- Кантемирова Р.И.* Новая история стран Европы и Америки: Учебно-методические материалы для студентов 2–3 курсов по специальности «032600 – История». – Стерлитамак: Стерлитамакский гос. пед. ин-т, 2003.
- Карл Вацелка.* История Австрии. М., 2007.
- Колесов В.П., Осьмова М.Н.* Мировая экономика. Экономика зарубежных стран. М., 2000.
- Контрольно-измерительные материалы. История Нового времени: 8 класс / Сост. К.В. Волкова. – М.: ВАКО, 2011.
- Кравцова М.Е.* История культуры Китая. – СПб., 2003.
- Культурология: История мировой культуры. Учебное пособие / Под ред. Марковой А.Н. М., 1995.
- Ларин Е.А.* Латиноамериканская цивилизация. М., 2007.
- Ливи Баччи, Массимо.* Демографическая история Европы / Серия «Становление Европы» / Пер. с итал. А. Миролубовой. – СПб.: «Александрия», 2010.
- Мак-Нил У.* Восхождение Запада. История человеческого сообщества. Киев; М., 2004.
- Манькин А.С.* Новая и новейшая история стран Западной Европы и Америки. – М.: Слово; Эксмо, 2004.
- Мировые войны XX века. Кн. 1 – 4. М., 2002.

- Национальная идея в Западной Европе в Новое время. М., 2005.
- Новая история стран Азии и Африки. XVI–XIX вв. : Учебник для студ. высш. учеб. заведений / (А.М. Родригес и др.); под ред. А.М. Родригеса: в 3 ч. – М.: Гуманитар. изд. центр «Владос», 2008.
- Новая история стран Европы и Америки / (Виноградов В.Н. и др.) – М.: «Дрофа», 2005.
- Новая история стран Европы и Америки: Учебник для вузов / Под ред. И.М. Кривогуза. – М.: «Дрофа», 2003.
- Понамарев М.В., Смирнова С.Ю.* Новая и новейшая история стран Европы и Америки: Практическое пособие: Учебное пособие для студентов высш. учеб. заведений: В 3 ч. – М.: «Владос», 2000.
- Садохин А.П., Грушевицкая Т.Г.* Мировая художественная культура. – М., 2000.
- Сенченко А.И.* Государство и право, история и культура Великобритании и США. – М., 2005.
- Согрин В.В.* История США. – СПб.: «Питер», 2003.
- Тарле Е.В.* Политика. – М., 2011.
- Тойнби А.Дж.* Постигание истории: избранное, 1934–1961. – М.: «Айрис пресс», 2008.
- Трещёткина И.Г.* Всемирная история в таблицах и схемах. – СПб.: ООО «Виктория плюс», 2011.
- Тюлар Ж.* Наполеон, или Миф о «спасителе». – М.: Издательство АО «Молодая гвардия», 2012.
- Уэллс Г.Д.* Всеобщая история мировой цивилизации. 2-е изд. – М.: «Эксмо», 2007.
- Фергюсан А.* Опыт истории гражданского общества. – М., 2002.
- Философия истории: Учеб. пособие / Под ред. проф. А.С. Понарина. – М.: «Гардарики». 1999.
- Фортуатов В.В.* История: Учебное пособие. Стандарт третьего поколения. Для бакалавров. – СПб.: «Питер», 2012.
- Фортуатов В.В.* История мировых цивилизаций. СПб.: «Питер», 2011.
- Хайдеггер М.* Бытие и время. – М., 2007.
- Хантингтон С.* Становление цивилизаций. – М., 2003.
- Хидаятов Г.А.* Дипломатия XX века. – М., 2010.
- Чубинский В.В.* Бисмарк. – М., 1988.
- Шпенглер О.* Закат Европы. – М., 1993.

Шоню П. Цивилизация классической Европы. – Екатеринбург, 2005.

Элиас Н. О процессе цивилизации. Т. 1, 2. – М.; СПб., 2001.

Ян Мелин А.Ю., А.В. Юханссон, С. Хаденберг. История Швеции. – М.: Изд-во «Весь Мир», 2007.

Ясперс К. Смысл и назначение истории. – М., 1991.

Iberica aericans /Латиноамериканская культура в дискуссиях конца XIX – начала XX века. – М.: ИМЛИ РАН, 2009.

[ru.wikipedia.org/wiki/ Конституционная революция в Иране.](http://ru.wikipedia.org/wiki/Конституционная_революция_в_Иране)

[ru.wikipedia.org/wiki/ Балканский полуостров.](http://ru.wikipedia.org/wiki/Балканский_полуостров)

[ru.wikipedia.org/wiki/ История Балкан.](http://ru.wikipedia.org/wiki/История_Балкан)

[ru.wikipedia.org/wiki/ История США \(1789–1849\)](http://ru.wikipedia.org/wiki/История_США_(1789–1849))

[ru.wikipedia.org/wiki/ История США \(1865–1918\)](http://ru.wikipedia.org/wiki/История_США_(1865–1918))

[tssi.ru/navigator/isaa.nev.htm.](http://tssi.ru/navigator/isaa.nev.htm)

<https://docs.google.com/document/d/1dyMvipfZhy/edif1hi=ru>

www.petsru.ru/Chairs/Histne/kurs.html

[ru.wikipedia.org/wiki/ История Скандинавии.](http://ru.wikipedia.org/wiki/История_Скандинавии)

МУНДАРИЖА

Кириш 3

I БЎЛИМ. ИНДУСТРИАЛ ЦИВИЛИЗАЦИЯНИНГ ҚАРОР ТОПИШИ

I б о б . XIX аср – XX аср бошларида дунёнинг иқтисодий,
ижтимоий-сиёсий ва маданий қиёфаси 7

II б о б . Фан ва маданият 48

II БЎЛИМ. ЕВРОПА: САНОАТ ДАВРИНИНГ ҚИЁФАСИ ВА ЗИДДИЯТЛАРИ

III б о б . Янги Европани қуришда Франциянинг роли 88

IV б о б . XIX аср – XX аср бошларида Буюк Британия 143

V б о б . XIX аср – XX аср бошларида Германия 161

VI б о б . XIX аср – XX аср бошларида Австрия империяси 184

VII б о б . XIX аср – XX аср бошларида Италия 199

VIII б о б . XIX аср – XX аср бошларида Испания 224

IX б о б . XIX аср – XX аср бошларида Португалия 234

X б о б . XIX аср – XX аср бошларида Россия империяси 238

XI б о б . XIX аср – XX аср бошларида Шимолий Европа
мамлакатлари 267

XII б о б . XIX аср – XX аср бошларида Болқон мамлакатлари 274

III БЎЛИМ. ЮКСАЛАЁТГАН АМЕРИКА

XIII б о б . XIX аср – XX аср бошларида Америка Қўшма Штатлари . 284

XIV б о б . XIX аср – XX аср бошларида Лотин Америкаси
мамлакатлари 308

IV БЎЛИМ. УЙФОНАЁТГАН ОСИЁ

XV б о б . XIX аср – XX аср бошларида Япония 322

XVI б о б . XIX аср – XX аср бошларида Хитой 341

XVII б о б . XIX аср – XX аср бошларида Ҳиндистон 365

XVIII б о б . XIX аср – XX аср бошларида Корея 384

XIX б о б . XIX аср – XX аср бошларида Жануби-Шарқий Осиё
мамлакатлари 398

XX б о б . XIX аср – XX аср бошларида Австралия 418

XXI б о б . XIX аср – XX аср бошларида Туркия	422
XXII б о б . XIX аср – XX аср бошларида Эрон	445
XXIII б о б . XIX аср – XX аср бошларида Афғонистон	459
XXIV б о б . XIX аср – XX аср бошларида Осиёдаги Араб мамлакатлари	468

V БЎЛИМ. XIX АСР – XX АСР БОШЛАРИДА АФРИКА

XXV б о б . XIX аср – XX аср бошларида Африкадаги Араб мамлакатлари	490
XXVI б о б . XIX аср – XX аср бошларида Ғарбий, Шарқий ва Жанубий Африка	511

VI БЎЛИМ. XX АСР БОШЛАРИДА ДУНЁ ТАРАҚҚИЁТИ

XXVII б о б . XIX аср – XX аср бошларида халқаро зиддиятларнинг кескинлашуви	527
XXVIII б о б . Биринчи жаҳон уруши	537
Хулоса	550
Глоссарий	551
Хронология	554
Тавсия этилган адабиётлар рўйхати	561

Ўқув нашири

ШУҲРАТ ЭРГАШЕВ

ЖАҲОН ТАРИХИ

(Янги давр. II-қисм. 1800–1918 йиллар)

Мухаррир *И. Аҳмедов*
Рассом-дизайнер *И. Юлдашев*
Техник муҳаррир *Л. Хижова*
Мусахҳих *Ш. Шобдурахимова*
Кичик муҳаррир *Д. Холматова*
Компьютерда тайёрловчи *Л. Абкеримова*

Нашириёт лицензияси А1 № 158, 14.08.2009.

Босишга 2015 йил 12 мартда рухсат этилди. Офсет қоғози.

Бичими 60×90¹/₁₆. «Times» ғарнитурасида офсет усулда босилди.

Шартли босма табағи 35,5. Нашр табағи 35,22. Адади 2000 нусха.

Буюртма № 15-118.

Ўзбекистон Матбуот ва ахборот агентлигининг

«O‘zbekiston» наشريёт-матбаа ижодий уйи.

100129, Тошкент, Навоий кўчаси, 30.

Телефон: (371) 244-87-55, 244-87-20

Факс: (371) 244-37-81, 244-38-10.

e-mail: uzbekistan@iptd-uzbekistan.uz

www.iptd-uzbekistan.uz

Эргашев, Шухрат

Э-74 Жаҳон тарихи : (Янги давр. II-қ. 1800–1918 йиллар) : ўқув қўлланма/Ш. Эргашев; муҳаррир И. Аҳмедов; Ўзбекистон Республикаси Олий ва ўрта махсус таълим вазирлиги. – Тошкент: «O‘zbekiston», 2015. – 568 б.

ISBN 978-9943-28-068-7

УЎК: 94(419)(075)

КБК 63.3(0)я73

«O'ZBEKISTON»

ISBN 978-9943-28-068-7

9 789943 280687